НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Випуск 2 (39)

2021

КИЇВ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У 2011 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор
СИМОНЕНКО О. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар
ГОРБАНЕНКО С. А., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальні за випуск
ГЕРШКОВИЧ Я. П., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України
РУДЬ В. С., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
ЗАЙЦЕВА О. В., магістр, Київський Університет імені Бориса Грінченка

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ
БИРКЕ В., доктор археології, Інститут археології та історії мистецтв Академії наук Румунії
БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
БРУЯКО І. В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України
БУЙСЬКИХ А. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України
ҐОЛДЕН П., професор, Університет Ратґер, США
КУЛАКОВСЬКА Л. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
МОЦЯ О. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України
ОТРОЩЕНКО В. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України
ПОЛІДОВИЧ Ю. Б., кандидат історичних наук, філіал Національного музею історії України — Музей історичних коштовностей України
ПОЛТОВИЧ-БОБАК М., професор, Жешувський університет, Польща
ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
СКОРИЙ С. А., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України
СОН Н. О., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
СТЕПАНЧУК В. М., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р. В., доктор історичних наук, Київський національний університет
ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України
ФІАЛКО О. Є., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України
ХАЗАНОВ А. М., професор, Університет Медісон — Вісконсін, США
ХОХОРОВСКІ Я., професор, Яґеллонський університет, Польща
ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

У ВИПУСКУ:

НАШ ЮВІЛЕЙ

ПРОБЛЕМАТИКА КУЛЬТУРОГЕНЕЗУ

СТАТТІ

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

СВІТ КУКУТЕНЬ-ТРИПІЛЛЯ

КУРГАННА АРХЕОЛОГІЯ

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

ДИСКУСІЇ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
Науковий журнал з проблем археології та давньої історії

У журналі публікуються результати досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії кіммерійців, скіфів та сарматів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

The results of research on the archaeology and ancient history of Ukraine are published in the journal. The issues of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, the pages of the history of the Cimmerians, Scythians and Sarmatians, material and spiritual culture of the Greeks in the Northern Pontic region, ethnogenesis and early history of the Slavs, development of the cities and villages of Ancient Rus, material culture of the Medieval and Modern periods are observed. New archaeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

This journal is intended for archaeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for anyone interested in the early history of Ukraine.

Засновник та видавець:
Інститут археології
Національної академії наук України

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ:
КВ № 17659-6509Р від 29.03.2011

Адреса редакції:
Україна, 04210, Київ 210, просп. Героїв Сталінграда, 12
Тел.: (+380-44) 418-61-02
Факс: (+380-44) 418-33-06
E-mail: secretaradiu@gmail.com

Офіційний сайт журналу:
https://adiu.com.ua/index.php/journal
Офіційна сторінка журналу:
Сайт «Спілка археологів України» [http://www.vgosau.kiev.ua] —
Бібліотека — Журнал «Археологія і давня історія України»
[http://www.vgosau.kiev.ua/biblioteka/adiu]

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту археології НАН України
26.05.2021, протокол № 8.

Рисунки *авторські*
Надруковано *в авторській редакції*
Комп'ютерна верстка *С. А. Горбаненка*

Усі права застережено. Передрук можливий
зі згоди редакції та авторів статей

СПІЛКА АРХЕОЛОГІВ УКРАЇНИ

Виходить за інформаційної підтримки
Всеукраїнської громадської організації
«Спілка археологів України»

ISSN 2227-4952 (Print)
ISSN 2708-6143 (Online)

Усі матеріали рецензовано

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2021

Підписано до друку 15.06.2021. Формат 60 × 84/8. Гарн. Century Schoolbook. Папір офс.
Друк офс. Ум.-друк. арк. 45,1. Обл.-вид. арк. 50,5. Тираж 100 екз. Зам.

Тираж видруковано ФОП О. О. Євенок, 10014, м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А
тел.: 0412-422-106, email: bookovych@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції України
серія ДК № 3544 від 05.08.2009 р.

ЗМІСТ

CONTENTS

НАШ ЮВІЛЕЙ

Залізняк, Л. Л. Золота осінь патріарха (до 75-річчя В. В. Отрощенка) **5**

Болтрик, Ю. В. Професор Віталій Отрощенко — визначний дослідник східного крила «золотого поясу скіфії» **21**

Список праць В. В. Отрощенка (*упорядники О. В. Зайцева, В. С. Рудь*) **31**

OUR ANNIVERSARIES

Zalizniak, L. L. Golden Autumn of the Patriarch (to the 75th Anniversary of V. V. Otroshchenko) **5**

Boltryk, Yu. V. Professor Vitalii Otroshchenko — the Prominent Researcher of the Eastern Wing of the «Golden Belt of Scythia» **21**

The publications of V. V. Otroshchenko (*compiled by O. V. Zaitseva, V. S. Rud*) **31**

ПРОБЛЕМАТИКА КУЛЬТУРОГЕНЕЗУ

Отрощенко, В. В. Міркування щодо концепцій культурогенезу **52**

Литвиненко, Р. О. Бабинська культуроґенеза **59**

Мимоход, Р. О. Хронологія та періодизація волго-донської бабинської культури **71**

Іванова, С. В. Феномен фронтиру у соціокультурному контексті **93**

CULTUROGENESIS ISSUE

Otroshchenko, V. V. Reflections on the Concepts of Culturogenesis **52**

Lytvynenko, R. A. Babyne's Cultural Genesis **59**

Mymokhod, R. O. Chronology and Periodization of the Volga-Don Babyne Culture **71**

Ivanova, S. V. Frontier Phenomenon in a Sociocultural Context **93**

СТАТТІ

Бровендер, Ю. М. Донецький гірничо-металургійний центр і виробничі центри східноєвропейського степу доби бронзи: порівняльний аналіз виробничої діяльності **109**

Черних, Л. А. Щодо розповсюдження деяких типів металевих (мідно-бронзових) прикрас в складі поховань ранньої та середньої бронзи степових культур України **119**

Фіалко, О. Є. Могили скіфських амазонок: типологія та конструктивні особливості **138**

ARTICLES

Brovender, Yu. M. Donetsk Mining and Metallurgical Center and Production Hubs of the Eastern European Steppe of the Bronze Age: a Comparative Analysis of Production Activities **109**

Chernykh, L. A. About the Spreading of Some Types of Metal (Copper-Bronze) Ornaments in the Burials the Early and Middle Bronze Age of the Steppe Cultures of Ukraine **119**

Fialko, O. Ye. Graves of the Scythian Amazons: Typology and Design Features **138**

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Котова, Н. С., Джос, В. С., Махортих, С. В., Радченко, С. Б. Металеві ножі доби бронзи поблизу Кам'яної Могили (Західне Приазов'я) **157**

Пробийголова, О. С. Поселення заключного періоду доби бронзи поблизу м. Зимогір'я в долині р. Лугані **175**

PUBLICATION OF ARCHAEOLOGICAL MATERIALS

Kotova, N. S., Dzhos, V. S., Makhortykh, S. V., Radchenko, S. B. Metal Knives of the Bronze Age from the Vicinity of Kamyana Mohyla (Western Azov Sea Region) **157**

Probyiholova, O. S. The Late and Final Bronze Age Settlement near Zymogiria in the Valley of the Lugan River **175**

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2021

СВІТ КУКУТЕНЬ-ТРИПІЛЛЯ

Черновол, Д. К. Варіанти житлових будівель трипільської культури за елементами інтер'єру другого поверху **188**

Шатіло, Л. О. Хофманн, Р. Зображуючи Трипілля: поява та занепад реалістичного стилю **198**

Гошко, Т. Ю. Тесла-долота трипільської культури з Наддніпров'я **222**

Дяченко, О. В., Собковяк-Табака, І., Левінзон, Є. Ю. Західнотрипільське житло з поселення Кам'янець-Подільський, ур. Татариски, 3950—3900 рр. до н. е. **226**

Овчинников, Е. В. Пластика з трипільського поселення-гіганта Тальянки (комплекс «Сім'я гончаря 1», розкопки 2011—2017 рр.) **237**

Рижов, С. М. Археологічні розкопки біля села Чичиркозівка **261**

CUCUTENI-TRYPILLIA WORLD

Chernovol, D. K. Variations of the Trypillia Culture Houses According to the Interior of the Second Storey

Shatilo, L. O., Hofmann, R. Depicting Trypillia: the Emergence and Decline of Realistic Style

Hoshko, T. Yu. Alat Axes-chisels of the Trypillia Culture from the Dnieper Region

Diachenko, O. V., Sobkowiak-Tabaka, I., Levinzon Ye. Yu. The Western Trypillia Culture House from the Settlement of Kamianets-Podilskyi, Tatarysky, 3950—3900 BCE

Ovchinnikov, E. V. «Terracotta» Items from the Trypillian Settlement-giant Talianky (Complex «Ceramist's Family 1», Excavations 2011—2017)

Ryzhov, S. M. Archaeological Excavations near the Village of Chychyrkozivka

КУРГАННА АРХЕОЛОГІЯ

Поповіч, С., Кайзер, Е. Курган в місті Чимішлія в південній частині Республіки Молдова: відносна та абсолютна хронологія поховань **270**

Куштан, Д. П. Курган доби бронзи коло села Гродзеве на Уманщині **280**

Алексєєва, І. Л., Болтрик, Ю. В., Сапожников, І. В. Курган на Бріеннській горі біля м. Арциз **287**

BURIAL MOUNDS ARCHAEOLOGY

Popovici, S., Kaiser, E. A Burial Mound in the Town of Cimişlia in Southern Part of the Republic of Moldova: Relative and Absolute Chronology of the Burials

Kushtan, D. P. The Bronze Age Kurgan near the Village of Grozdeve in Uman Region

Alekseeva, I. L., Boltryk, Yu. V., Sapozhnykov, I. V. Kurgan on Briienn Hill near Artsyz City

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

Відейко, М. Ю. Геофізичні дослідження початку XXI ст.: «перевідкриття» культурного комплексу Прекукутень—Кукутень—Трипілля **306**

Гершкович, Я. П., Герасименко, Н. П. Рільництво у населення степового Дніпровського Лівобережжя у середині II тис. до н. е. **318**

Пшибила, М., Рудь, В. С., Шмит, М., Влодарчак, П., Журкевіч, Д., Потупчик, М. В. Неінвазивні дослідження курганів в басейнах річок Мурафа та Рів на Вінниччині у 2019 році **330**

ARCHAEOLOGY AND NATURAL SCIENCES

Videiko, M. Yu. Geophysical Research at the Beginning of the XXth Century: «Rediscovery» of the Cultural Complex Precucuteni—Cucuteni—Trypillia

Gershkovych, Ya. P., Gerasymenko, N. P. Agriculture in the Steppe on the Left Bank of the Dnipro in the Middle of the IInd Millennium BC

Przybyła, M., Rud, V. S., Szmyt, M., Włodarczak, P., Żurkiewicz, D., Potupchyk, M. V. Non-invasive Investigation of Burial Mounds in the Basins of the Murafa and Riv Rivers in Vinnytsia Region in 2019

ДИСКУСІЇ

Рассамакін, Ю. Я. Статуетки серезліївського типу як фактор контактів за доби пізнього енеоліту **338**

Бурдо, Н. Б. Східнотрипільська і західнотрипільська культури: міф чи реальність? **350**

Романішин, Я., Макаровіч, П. Справжні поховання чи кенотафи? Дослідження таємничих поховальних підкурганних споруд тшинецького культурного кола **360**

Корохіна, А. В. Глибоке Озеро 2, Бондариха, Суботів: порівняння керамічних колекцій та деякі методичні пропозиції **375**

DISCUSSIONS

Rassamakin, Yu. Ya. The Serezliivka Type Figurines as an Evidence of Contacts During the Late Eneolithic

Burdo, N. B. East Trypillia and West Trypillia Cultures: Myth or Reality?

Romaniszyn, Ya., Makarowicz, P. Real Burials or Cenotaphs? A Study of the Mysterious Under-mound Funerary Constructions of the Trzciniec Cultural Circle

Korokhina, A. V. Hlyboke Ozero 2, Bondarykha, Subotiv: the Comparison of Ceramics Assemblages and some Methodical Proposals

НАШ ЮВІЛЕЙ

УДК 929:903

Л. Л. Залізняк

ЗОЛОТА ОСІНЬ ПАТРІАРХА (ДО 75-річчя В. В. ОТРОЩЕНКА)

Написання ювілейної статті про патріарха археології доби бронзи України Віталія Васильовича Отрощенка далося автору цих рядків нелегко. Глибокий сенс народної мудрості «велике бачиться здалеку» у даному випадку проявився повною мірою. Відсутність історичної перспективи, як і багаторічне знайомство (від 1972 р.) та дружні стосунки, аж ніяк не сприяють об'єктивній оцінці постаті ювіляра. Невблаганне сито історії ще не відсіяло дрібне й другорядне, полишивши нащадкам твердий осад, який є справжньою суттю особистості, історичним спадком людини та реальним її внеском у справу свого життя.

Попри зазначені перепони на шляху до об'єктивного висвітлення постаті ювіляра візьму на себе сміливість зупинитися на головних етапах його тривалого життя та плідної наукової діяльності. 75-літній ювілей Віталія Васильовича є зручним приводом торкнутися далеко не всіх, а бодай головних напрямків його багатогранної наукової діяльності.

Один з провідних українських археологів професор В. Отрощенко відомий колегам в Україні та далеко за її межами, перш за все, як видатний вчений та організатор науки, визнаний археологічним загалом дослідник проблематики енеоліту—бронзи півдня Східної Європи. Усе його творче життя, починаючи зі студентських років, пройшло в стінах та експедиціях провідної археологічної установи України — Інституту археології НАН України.

Творчий шлях визначного науковця позначений пошуками рішень численних актуальних проблем доби енеоліту—бронзи. На відміну від деяких кабінетних вчених, Віталій Васильович розпочав вирішення теоретичних проблем первісності не в комфортних кабінетних умовах, а як і слід «археологу від бога», з розкопок степових курганів у Східному Криму, пониззі Дніпра та Надазов'ї, де пройшла його експедиційна молодість.

Спираючись на створену власною багаторічною працею та зусиллями кількох поколінь колег величезну джерельну базу стародавніх суспільств пастухів та номадів півдня України останніх п'яти тисячоліть знаний вчений зробив великий внесок у вивчення первісної історії українського степу за доби палеометалів (5—2 тис. до н. е.).

Справляє враження довгий перелік проблематики численних (понад 540!) друкованих праць Віталія Васильовича: історія племен зрубної культурної спільноти Східної Європи; принципи виділення поховань білозерської, бабинської, покровсько-мосоловської та бережнівсько-маївської зрубних культур, чорногорівського типу; феномен довгих могил доби бронзи; хроно-стратиграфія поховань доби бронзи; проблеми гірничої археології; осмислення феномену синташтинської культури в Південному Приураллі; ідеологічні уявлення населення доби бронзи; тенденції розвитку давнього мистецтва України; соціальна диференціація суспільств доби бронзи на базі аналізу поховальних пам'яток; знакові системи культур зрубної спільноти; культурна атрибуція поховань з кістяними та роговими пряжками; концепція культур зрубної спільноти; проблеми осередків культурогенези та формування харизматичних кланів; феномен модельованих черепів інгульської катакомбної культури; витоки індо- та ірано-аріїв за даними археології; золотоординський період в історії кипчаків (по-

© Л. Л. ЗАЛІЗНЯК, 2021

ловців) та ідентифікація особи Чингульського хана (Тігака); зіставлення петрогліфів Кам'яної Могили та Гямігая в Нахчиванській автономії у складі Республіки Азербайджан тощо.

Малою батьківщиною майбутнього знаного археолога є місто Чернігів, де він народився 20 вересня 1945 р. у сім'ї службовця. У 1954 р. його родина переїздить до Києва і поселяється на Куренівці, де й пройшло шкільне дитинство ювіляра. Спочатку він навчається в середній школі № 8, де після ознайомлення з підручником «Історія СРСР» для 4 класу ювіляр обрав долю історика. Цікаво, що за три роки до першого класу тієї ж школи пішов автор цих рядків і в ній же обрав своє археологічне майбутнє, збираючи монети в рівчаках по навколишніх вулицях Куренівки. Паралельно у той же час, у тих же школах Куренівки сходила зоря ще одного відомого дослідника курганів України — Геннадія Євдокимова. Але то вже інша тема, що потребує окремої розповіді.

Другу половину шкільного дитинства Віталій Отрощенко провів у розташованій поблизу відомого Куренівського базару не менш знаменитій СШ № 14. А відома вона тим, що побудована на початку XX ст. в стилі українського модерну коштом Сергія Грушевського, батька великого українця Михайла Грушевського. Про засновника його школи учень Віталій Отрощенко у той час зі зрозумілих причин не відав, проте як людина обдарована з дитинства успішно провів своє перше плідне дослідження на історичній ниві.

Зіставлення цифрових показників зі шкільних підручників різних років дозволили йому дійти далекосяжного висновку щодо краху 6-го п'ятирічного плану (1956—1958) та переходу до виконання Семирічки (1959—1965), в пожежному порядку. Останню також не виконано в запланованому обсязі. СРСР занурювався в системну економічну кризу, делікатно названу «застоєм».

Бог милував ювіляра з малечку, який через свою вроджену скромність не поділився (на щастя) своїми плідними ідеями зі старшими товаришами. Мабуть, саме тому у 1963 р. він благополучно отримав диплом про середню освіту. Так, на самому початку історичної кар'єри майбутній професор оминув малоприємну, хоча й героїчну перспективу дисиденства, а Україна не втратила видатного спеціаліста з археології бронзової доби.

Згідно з свідомим вибором в 4 класі куренівської школи № 8 життєвого поприща на ґрунті історичної науки, протягом 1963—1968 рр. В. Отрощенко навчався на історичному факультеті Київського університету ім. Тараса Шевченка. Саме тут прийшло розуміння, що вивчати правдиву історію XX ст. в державі розвиненого соціалізму немає реальної перспективи. Тож студент пірнув у глибини первісної доби, ставши ревним членом гуртка археології. Сталося це під впливом легендарного вихователя цілої когорти сучасних археологів України, зав. кафедрою археології Л. Славіна, який нарікав, що студенти кафедри обирають античність чи Київську Русь, а займатися добою бронзи не бажають.

Так сталося первинне «забронзовіння» ювіляра. За рекомендацією Л. Славіна студент першого курсу В. Отрощенко потрапив до Керченської археологічної експедиції, де й мав першу археологічну практику на Кіровському поселенні доби пізньої бронзи (1964). На третьому курсі раптово стало вакантним місце старости гуртка археології. Юрій Костенко (майбутній посол нашої держави в Австрії, ФРН, Японії, Китаї) несподівано обрав кафедру міжнародних відносин, замість археології. Тоді зав. кафедрою призначив Віталія Отрощенка керівником гуртка. Студент виправдав довіру перемогами на двох поспіль наукових студентських конференціях істфаку.

У складі Керченської експедиції, керованої О. Лєсковим, ювіляр розкопував поселення та кургани кожного студентського літа з 1964 по 1967 р. Під впливом начальника експедиції сформувався науковий інтерес Отрощенка до зрубної культури, що визначило головний напрям його досліджень впродовж подальшого життя.

Отримавши диплом з відзнакою, Отрощенко 1968 р. одержав направлення до Інституту археології АН УРСР на посаду старшого лаборанта. Спочатку він бере участь у розкопках курганів у складі Каховської новобудовної експедиції під орудою О. Лєскова (1968—1970 рр.). 1970-й рік позначений для ювіляра переводом на посаду молодшого наукового співробітника та призовом на військову службу. Служив майбутній ювіляр один рік укладачем парашутів у ракетній частині на околиці м. Хмельницький на Поділлі.

Повернувшись з армії молодий дослідник, з причини розбіжності з О. Лєсковим у методиці розкопок курганів, опиняється в Запорізькій новобудовній експедиції В. Бідзілі. Там він очолює загін і проводить розкопки могильника Степовий — ключової для нього пам'ятки з огляду виділення в перспективі білозерської культури.

Від В. Бідзілі з його природним демократизмом начальник загону одержав вагомий досвід керівництва великою новобудовою експедицією та можливість реалізувати прогресивну методику розкопок давніх могил методом паралельних траншей за розробками С. Братченка. Дослідження довгих могил підказало ювіляру доцільність застосування методу комбінованих траншей при розкопках з використанням землерийної техніки. За три сезони В. Бідзіля передав Запорізьку експедицію Отрощенкові, який очолював її у 1975, 1976, 1978—1987 рр. Практику передачі експедиції перспективним дослідникам новий начальник, з огляду на не-

обхідність завершення етапних для нього наукових робіт, продовжив: 1977 р. — Ю. Болтрику; 1982, 1988 рр. — Ю. Рассамакіну.

Запорізька експедиція під орудою ювіляра дослідила тисячі поховань у степових курганах енеоліту, бронзи, раннього заліза, середніх віків. Здобуто величезний обсяг наукової інформації, тисячі безцінних артефактів, полишених в українських степах стародавніми пастухами та номадами впродовж останніх п'яти тисяч років.

Були й сенсаційні відкриття, що отримали великий розголос у наукових колах. У катакомбних похованнях інгульської культури виявлені унікальні модельовані пластичною остеокерамічною сумішшю черепи. Досліджено кілька «золотих» поховань скіфської аристократії (13-й курган біля Великої Знам'янки, Вишнева, Сахнова могили). Розкопано Чингульську Могилу з похованням останнього половецького хана Тігака, згаданого на сторінках Літопису Руського, з надзвичайно багатим і різноманітним поховальним інвентарем (третя чверть 13 ст.). За цим відкриттям постала проблема золотоординського періоду в історії половців, яку всупереч переконливим фактам ігнорують чимало істориків та археологів.

Матеріалами експедиції насичено низку вітрин Музею історичних коштовностей України. Від золотих сережок з катакомби інгульської культури та кремації бережнівсько-маївської зрубної культури до розсипів золотих прикрас зі скіфських могил біля Великої Знам'янки, Кам'янки-Дніпровської, Гюнівки, Великої Білозерки, Корнієвки. Серед них такі шедеври давнього золотарства як меч у золотих піхвах з граффіті з Великої Білозерки та ажурна золота платівка зі сценою полювання на оленя під Деревом життя з Гюнівки.

Дослідження могили Чингульського хана біля с. Заможне започаткувало, ще один напрям наукової діяльності Віталія Васильовича, який нині користується заслуженим авторитетом знаного в Україні та поза її межами фахівця з археології середньовічних кочовиків українського степу. Офіційним визнанням ще одного таланту ювіляра стало його запрошення до складу Вченої ради із захисту докторських дисертацій при Інституті сходознавства НАН України (2005—2014 рр.).

Багата джерельна база та енциклопедичні знання проблематики археології міді—бронзи дозволили В. Отрощенку зробити вагомий внесок у вирішенні багатьох проблем археології та первісної історії півдня Східної Європи. Зокрема, у захищеній 1981 р. кандидатській дисертації вчений розділив поховання бабинської і власне зрубної культур, окреслив коло поховань білозерської культури доби фінальної бронзи (XII—X ст. до н. е.), обґрунтувавши виділення її невдовзі. Віддаючи шану науковому керівнику цієї дисертації професору О. Тереножкіну, ювіляр розширив уп'ятеро кількість поховань чорногорівського типу історичних кіммерійців та сформулював критерії їхнього визначення навіть за відсутності речового супроводу.

Розроблену Отрощенком концепцію культур зрубної спільноти (покровсько-мосоловської та бережнівсько-маївської) покладено в основу його докторської дисертації «Історія племен зрубної спільності», захищеної 2002 р. Захистові передувало видання монографії «Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення)» (Київ, 2001). Серед іншого, в ній запропоновано, на доповнення до три-етапної періодизації В. Городцова, виділяти п'ять періодів доби бронзи на півдні Східної Європи: ранній, середній, перехідний період від середнього до пізнього, пізній та фінальний. Саме за перехідного періоду склалося підгрунтя для формування культур зрубної спільноти.

Слід відзначити участь ювіляра в розробці делікатних питань етнічної належності носіїв археологічних культур доби бронзи у спільному з С. Березанською розділі «Бронзовий вік» «Давньої історії України» (Київ, 1997, т. 1) та авторському розділі «Етнічної історії давньої України» (Київ, 2000). У складі авторського колективу цих видань Отрощенко був удостоєний Державної премії України в галузі науки та техніки за 2002 р.

Більшість колег-археологів навіть не здогадується, що В. Отрощенко активний учасник, можна сказати ветеран, своєрідної російсько-української археологічної війни за курганну археологію українського степу. Під час сталінського терору та Другої світової війни українська археологія зазнала непоправних втрат. Частина українських вчених була репресована і навіть розстріляна, як це сталося з М. Макаренком. Патріарх української археології С. Гамченко помер під час голодомору. Інші після війни опинилися на Заході (В. Щербаківський, Я. Пастернак, М. Міллер). Тому у повоєнні роки Москва та Ленінград підсилили знекровлену Україну російськими археологічними кадрами. До Києва направили з Ленінграду в якості директорів ІА УРСР у 1945 р. П. Єфіменка, а у 1955 р. — С. Бібікова. Скіфську археологію очолили О. Тереножкін та В. Ільїнська. З Ленінграда прибула Т. Пассек, яка ще до війни успадкувала трипільську спадщину померлих та репресованих українських археологів. Оскільки посилатися на останніх, із зрозумілих причин, було не прийнято, то спираючись на трипільську спадщину українських вчених російська дослідниця набула статусу мало не фундатора українського трипіллезнавства.

В СРСР російські археологи мали привілей копати не лише в межах РСФСР, але й на теренах «братніх» республік, тоді як литовці, білоруси, грузини чи українці досліджували пам'ятки лише в межах своїх республік. Зокре-

ма, у повоєнний час монополію на дослідження скіфських курганів Нижнього Подніпров'я мав московський археолог Б. Граков, а курганів епохи бронзи півдня України — його дружина О. Кривцова-Гракова. Скіфів степового Правобережжя досліджував інший москвич — М. Артамонов. Київським скіфологам (до речі теж росіянам О. Тереножкіну та В. Ільїнській) традиційно відводилося лісостепове Лівобережжя.

Картина розподілу українських територій між археологами України та Росії різко змінилася у 1960—70-ті рр. На півдні України почалися масштабні меліоративні роботи з будівництва грандіозних зрошувальних систем та каналів Дніпро—Донбас та Дніпро—Крим. У зону будівництва потрапили тисячі курганів, на дослідження яких було виділено величезні кошти. Піонером їх освоєння став О. Лесков, який створив новобудовну експедицію з кошторисом, що був співмірний з бюджетом усього Інституту археології АН УРСР. Учнями «великого білого начальника» були В. Отрощенко та Ю. Болтрик, які з початку 1970-х рр., разом з В. Бідзілею, Д. Телегіним, О. Шапошниковою, А. Кубишевим, Г. Євдокимовим очолили окремі великі новобудовні експедиції ІА АН УРСР.

Маленькі бюджетні експедиції російських колег, що традиційно досліджували кургани Надчорноморських степів не могли конкурувати з потужними новобудовними експедиціями українських археологів. Монополія археологів Москви та Ленінграду на дослідження курганів Надчорномор'я була остаточно втрачена у 1970-х рр. за безпосередньою участю ювіляра, який на той час очолював потужну Запорізьку новобудовну експедицію.

Віталій Васильович був активним учасником ще однієї революції, що сталася в українській археології у 1980-х рр. і призвела до суттєвих змін в культурній диференціації та періодизації епохи пізньої бронзи півдня України. У 1971 р. вийшов друком перший том тритомника «Археологія Української РСР». Розділ присвячений пізній бронзі написав вчитель ювіляра О. Лєсков, який спирався на бачення епохи вже згадуваною московською дослідницею О. Кривцовою-Граковою, яка вважала, що на півдні України в зазначений час розвивалася єдина зрубна культура з пізніми сабатиновським та білозорським етапами розвитку.

У другому російськомовному видання тритомника 1985 р. С. Березанською, І. Шарафутдіновою, М. Чередниченком та В. Отрощенком запропонована принципово відмінна концепція культурного поділу пізньої бронзи України. Величезна зрубна «імперія» розпалася на шість окремих культурних явищ, у тому числі були виділені окремі сабатинівська та білозерська культури. У виділенні останньої провідну роль відіграв Віталій Васильович. Запропонована у 1985 р. схема лежить в основі сучасної періодизації пізньої бронзи України.

За безпосередньою участю ювіляра сталися принципові зміни і в культурній диференціації середньої бронзи України. Зокрема раніше відома під назвою культура багатопружкової кераміки трансформувалася у бабинську. Зазначимо, що сталася не просто зміна назви масштабного культурного явища півдня Східної Європи, а принципово змінилося розуміння його культурно-історичного змісту. Нове бачення культурної ситуації на території України за доби середньої та пізньої бронзи викладено у колективній монографії С. Березанської, В. Отрощенка, М. Чередніченка, І. Шарафутдінової «Культуры эпохи бронзы на территории Украины» 1986 р.

Особливої уваги заслуговує інтерес ювіляра до незаслужено забутої українськими вченими науки індоєвропеїстики. Попри включення переважною більшістю індоєвропеїстів світу степового півдня України до прабатьківщини індоєвропейців, українська наука вперто ігнорує цю масштабну і перспективну проблематику. Створена кількома поколіннями українських дослідників курганів епохи міді—бронзи багатюща джерельна база стала поживним ґрунтом для продукування індоєвропеїстами усього світу (О. Шрадер, Г. Кларк, М. Гімбутас, Т. Сулімирський, К. Ренфрю, Д. Меллорі, Д. Ентоні, О. Хейслер, В. Іванов, Л. Клейн та багато інших) численних концепцій походження та ранньої історії народів Європи.

Переважна більшість українських вчених, значною мірою через застарілий посттравматичний синдром після небезпечних експериментів нацистів з арійською проблематикою, не наважуються підступитися до етнологічних узагальнень добутих ними ж археологічних матеріалів, полишених ранніми індоєвропейськими скотарями у степових курганах Надчорномор'я та Надазов'я. Певне виключення становлять нечисленні праці В. Даниленка, Ю. Павленка, С. Кончі, автора цих рядків та В. Отрощенка. Багаторічними дослідженнями бабинської та зрубної культурно-історичних спільнот, які багатьма дослідниками вважаються попередниками історичних індоаріїв та іраноаріїв, ювіляр зробив вагомий внесок у вивчення витоків легендарних народів, оспіваних у Ригведі та Авесті.

На відміну від більшості індоєвропеїстів-теоретиків, ювіляр знає предмет зсередини, оскільки в процесі багаторічних розкопок курганів особисто творив джерельну базу тематики, добував, класифікував та інтерпретував добуті матеріали. Тому думка безпосереднього дослідника культури перших індоєвропейських скотарів В. Отрощенка має особливу вагу при експертній оцінці численних, але часом абстрактних побудов відірваних від конкретних матеріалів реконструкторів ранньої історії народів індоєвропейської сім'ї.

На ґрунті індоєвропеїстики та курганної археології В. Отрощенко мав тривале спілкуван-

ня з видатним археологом-теоретиком Л. Клейном, який навіть частково видав переписку з ювіляром.

Вже в нульові роки ювіляр успадкував головування Індоєвропейським семінаром при ІА НАН України від його засновника проф. Д. Телегіна. Організатори семінару мали мету привернути увагу українських археологів до традиційно ігнорованої ними індоєвропеїстики. Семінар став такою собі відкритою трибуною для обговорення етнічних проблем праісторії та давньої історії за участю широкого кола археологів, мовознавців, істориків, представників інших наук. Дискутувалися проблеми прабатьківщини індоєвропейців, ролі археологічних матеріалів в реконструкції їх ранньої історії, етномовної належності трипільських племен та їх впливу на формування найдавніших скотарських спільнот українського степу тощо.

У травні 2018 р. в Музеї археології ІА НАН України в Києві відбувся представницький симпозіум «Троянські читання», на якому розглядалися важливі проблеми індоєвропеїстики. Приводом для наукового зібрання стало проголошення 2018 р. міжнародним роком Трої, а ініціатором — посольство Туреччини в Україні. Одним з натхненників та організаторів цієї важливої наукової події був Віталій Васильович.

Участь В. Отрощенка в українсько-російському проєкті «Проблеми гірничої археології» (2001—2012 рр.) із науковцями Донбаського державного технічного університету (м. Алчевськ), Воронезького державного університету (РФ) та ІА НАН України вилилась у дослідження Картамиського археологічного мікрорайону в системі Донецького гірничо-металургійного центру. За цикл статей з названої проблематики та участі в організації десяти міжнародних науково-практичних польових семінарів ювіляра удостоєно почесного звання доктора Honoris causa ДонДТУ (2005). На жаль, з початком російсько-української гібридної війни співпраця з названим університетом та східними сусідами перервалась. Підсумки їй ювіляр підвів у статті «Реквієм за українсько-російською археологічною співпрацею на сході України» (Донецький археологічний збірник, 2018, № 21).

Як зазначалося, усе життя після закінчення університету Віталій Васильович пропрацював у Інституті археології Національної Академії наук України (до 1993 р. Інститут археології АН УРСР), де пройшов усі щаблі науково-адміністративного росту від лаборанта до завідувача відділом. З 1968 р. він старший лаборант; 1970 р. — молодший науковий співробітник; 1986 р. — науковий співробітник; 1989 р. — старший науковий співробітник; 1992—2021 рр. — зав. відділу археології енеоліту — бронзової доби. У 2005 р. йому присвоєно звання професора. Від 2004 р. В. Отрощенко виконував функції координатора Східноукраїнської філії ІА НАН України та МОН з координації зусиль археологічних осередків Луганщини. Його можна вважати фундатором окремої школи дослідників доби бронзи на сході України.

Серед численних позитивних якостей Віталія Васильовича назвемо талант педагога і викладача. Зокрема він залюбки ділиться з колегами своїми енциклопедичними знаннями з фаху, безвідмовно консультує молодих дослідників та своїх численних учнів. Він науковий керівник дев'яти захищених кандидатських дисертацій Р. Литвиненка, Л. Черних, В. Цимiданова, С. Іванової, Ю. Бровендера, А. Усачука, С. Разумова, В. Панковського, О. Пробийголови, а також науковий консультант докторських дисертацій Р. Литвиненка, С. Іванової, Ю. Бровендера. Низка його не надто сумлінних аспірантів та здобувачів ще дописують свої дисертації.

Віталій Васильович один з провідних професорів кафедри археології НаУКМА — своєрідної «кузні» археологічних кадрів України, яка вже 20 років успішно готує магістрів та кандидатів археології при Національному університеті «Києво-Могилянська академія». Ювіляр розробив шість авторських курсів лекцій (Етнокультурні процеси за доби палеометалів; Актуальні проблеми археології; Кочовики середньовічної Європи; Основи археології та ін.) і постійно їх читає з моменту заснування у 2000 р. магістерської програми «Археологія та давня історія України», яка у 2013 р. трансформувалася в окрему кафедру археології НаУКМА.

Впродовж багатьох років Віталій Васильович був постійним членом журі заключного конкурсу наукових робіт Малої Академії Наук (МАН) України (секція археології). Журі успішно виявляє талановиту молодь і допомагає їй зробити перші кроки на ниві археології. Вже кілька призерів археологічної секції МАН закінчили магістерську програму з археології НаУКМА, стали співробітниками ІА НАН України і навіть захистили дисертації.

Про високий авторитет ювіляра в середовищі колег свідчить залучення до написання фундаментальних узагальнювальних робіт з археології та давньої історії України. Віталій Васильович член рад по захисту докторських дисертацій при ІА НАН України (2003—2021), Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України (2005—2014), Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Інституту народознавства НАН України (2019—2021). Член редколегій чи науковий консультант низки періодичних видань з археології, зокрема зареєстрованих ДАК України, серед них такі.

1. *Археологія*. Науковий журнал ІА НАН України. Київ, 1992—2021.

2. *Baltic-Pontic studies*. Poznań, 1998—2021, vol. 5—21.

3. *Археологический альманах*. Донецк, 1997—2011, № 6—22.

4. *Проблеми археології Подніпров'я*. Дніпропетровськ: ДНУ ім. О. Гончара, 1993— 2009, вип. 10—17.

5. *Магістеріум. Археологічні студії*. Київ, 2001—2018.

6. *Кам'яна доба України*. Київ, 2002—2021, вип. 1—21.

7. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*. Луганськ: СНУ ім. В. Даля, 2004—2014, № 2—12.

8. *Донецький археологічний збірник*. Донецьк, Вінниця: ДНУ ім. В. Стуса, 2010—2021, № 13—21.

9. *Енциклопедія сучасної України*. Київ, 2001—2021, т. 1—21.

10. *Археологія і давня історія України*. Київ: ІА НАН України, вип. 1—35.

11. *Старожитності степового Причорномор'я та Криму*. Запоріжжя, 2000—2020, вип. XI—XVIII.

12. *Archaeology Bimaris. Dyskusje*. Poznań, 1998—2019, t. 1—5.

13. *Российский археологический ежегодник*. Санкт-Петербург, 2010—2016, т. 1—6.

Віталій Васильович займає активну громадянську позицію. Патріот України, переконаний і послідовний прихильник демократії в політиці та науковому житті він не стоїть осторонь революційних подій в країні. Був активним членом українських партій національно-демократичного спрямування — Народний рух України (1997—1999), Українська народна партія (1999—2013). Попри завантаженість на основній роботі в Інституті археології та лекції в Києво-Могилянській академії В. Отрощенко брав активну участь у виборчих перегонах впродовж 1990—2009 рр. в якості спостерігача, члена, секретаря, заступника та голови дільничних виборчих комісій, члена територіальної виборчої комісії в Шевченківському районі м. Київ.

Попри патріотичну налаштованість В. Отрощенко давно і безкомпромісно бореться з квазінауковими «концепціями» стародавньої історії України на кшталт «священної трипільської Аратти» Юрія Шилова чи новітніх фантазій на доісторичні теми Валерія Бебика.

Очевидний організаційний талант та врівноважений, спокійний і доброзичливий характер ювіляра дозволили йому понад чверть століття успішно керувати найчисленнішим в Інституті археології НАН України і досить складним в управлінні відділом археології енеоліту — бронзової доби. Завдяки вродженій стриманості, скромності та доброзичливому відношенню до оточуючих ювіляр користується заслуженим авторитетом, повагою і любов'ю серед колег та численних друзів. Вітаємо шановного Віталія Васильовича зі знаменним ювілеєм і щиро бажаємо творчого довголіття та нових наукових звершень!

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
ZALIZNYAK Leonid L., D. Sc., Professor, the Heard Department, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-8924-8122,
e-mail: Zaliznyakl@ukr.net.

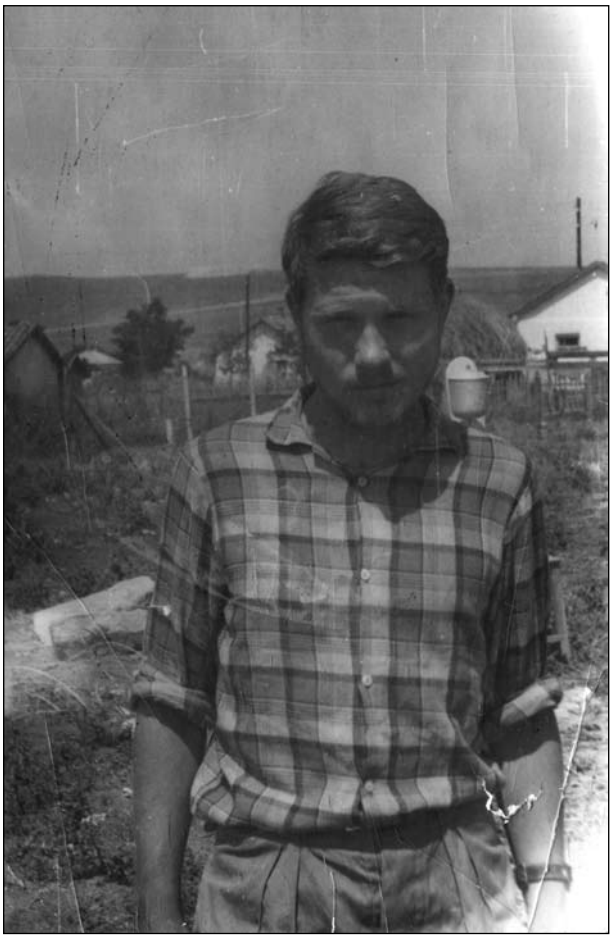

Перші кроки в археології. Кіровське поселення, Східний Крим, 1964 р.

Серед учасників XIII всесоюзної студентської конференції, с. Ґегард, Вірменія, 1965 р.

Каховська експедиція. Із Н. Зарайською та І. Тюріною, 1968 р.

Мукачівський замок, із Ю. Болтриком, 1970 р.

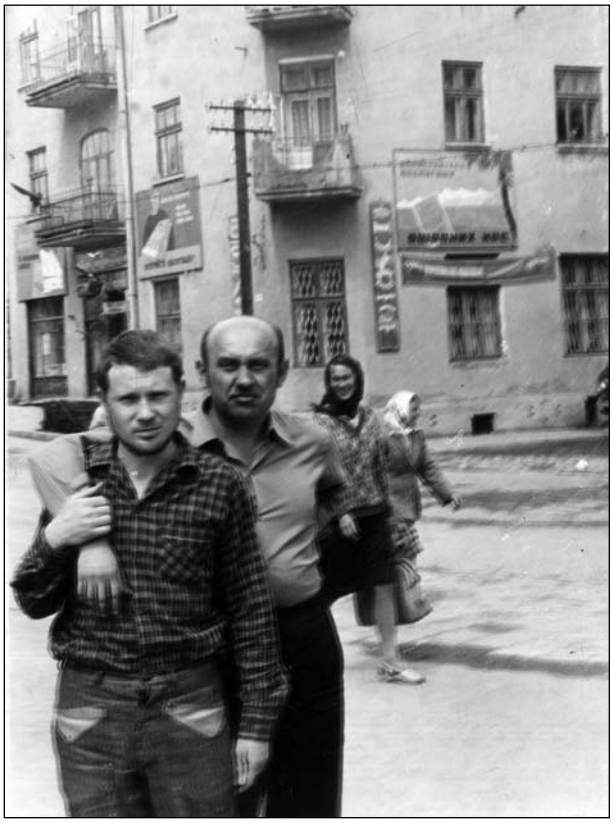

На шляху до Ужгорода із М. Чередниченком, 1970 р.

В Івано-Франківську із О. Сухобоковим та М. Чередниченком, 1970 р.

Біля Мелітопольського музею із Н. Салій та Ю. Рассамакіним, вересень 1980 р.

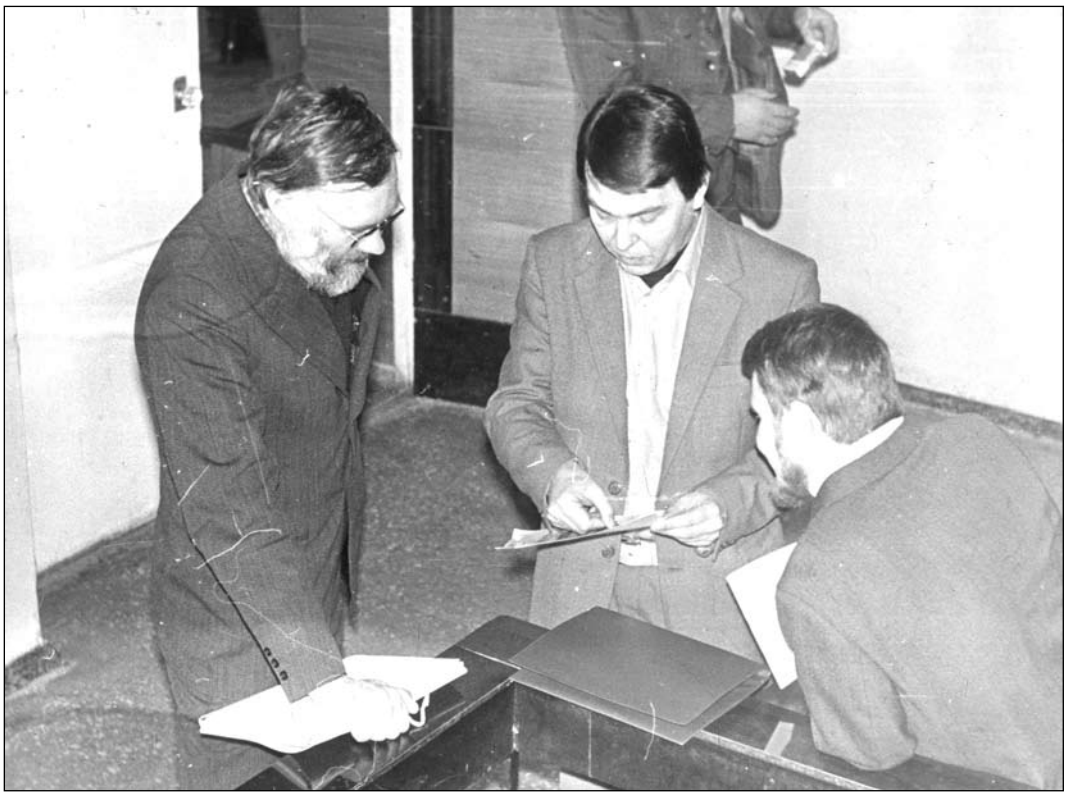

Учасники другої зрубної конференції, м. Самара. Зліва направо: В. Нікітін, В. Бочкарьов, В. Отрощенко, 1982 р.

Новобудовна конференція у м. Ленінград. Зліва направо: Е. Шарафутдінова, І. Ковальова, В. Отрощенко, О. Кузьміна, 1985 р.

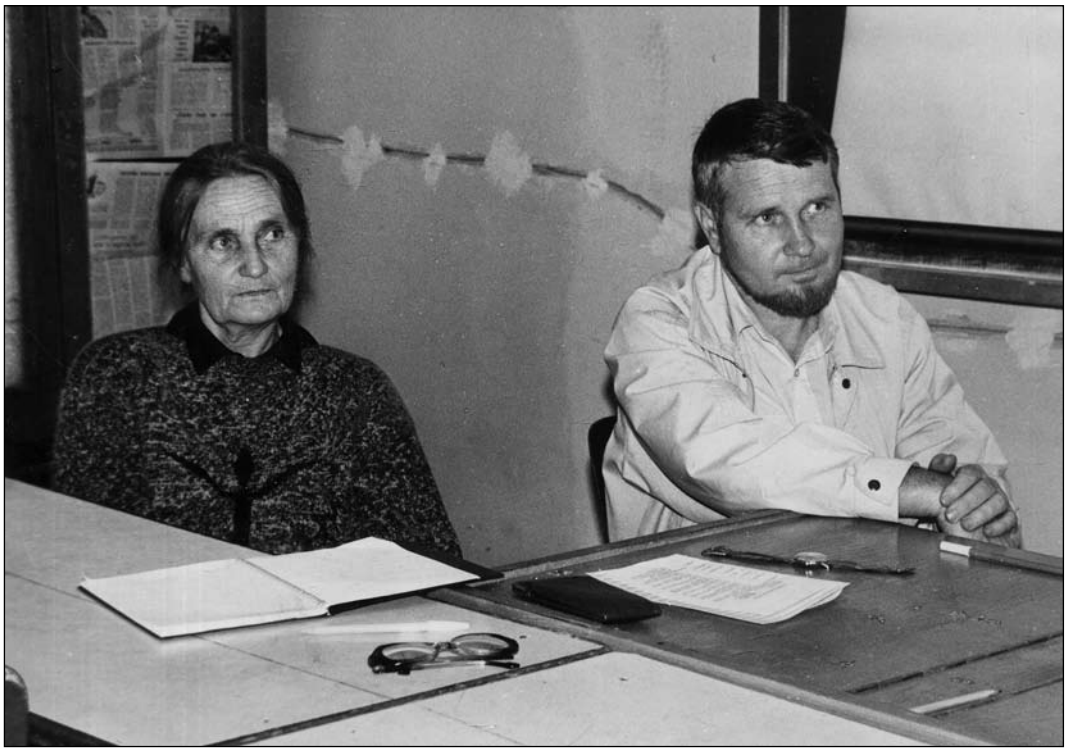

Із С. Березанською на конференції в м. Одеса, 1989 р.

На Скелі Кременчук понад р. Південний Буг з І. Черняковим, 1990 р.

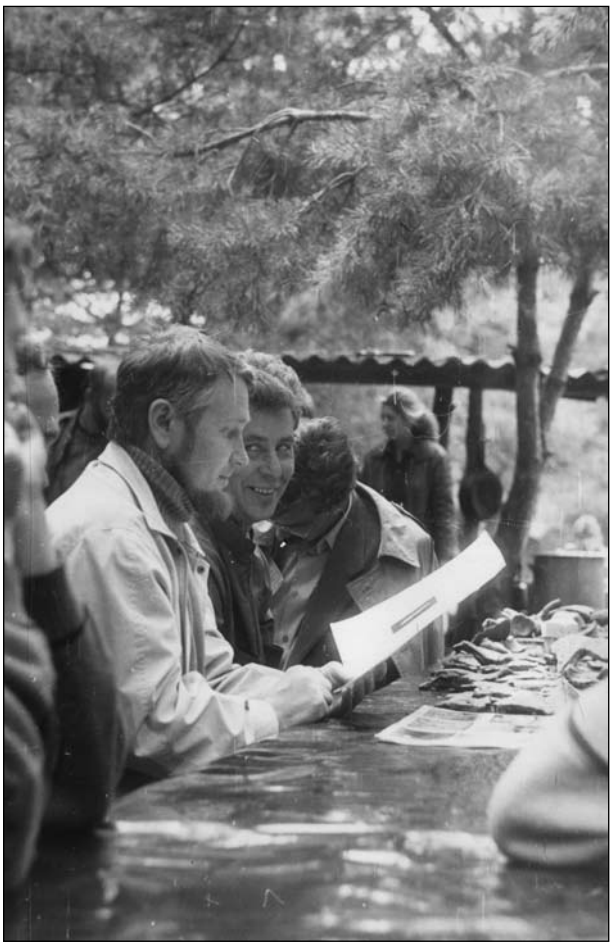

Із М. Маловим на поселенні Богуслав над р. Самара, 1990 р

Біля вітрини з шоломом та кольчугою хана Тігака з Чингульської Могили, Готторфський замок, Шлезвіг, 1991 р.

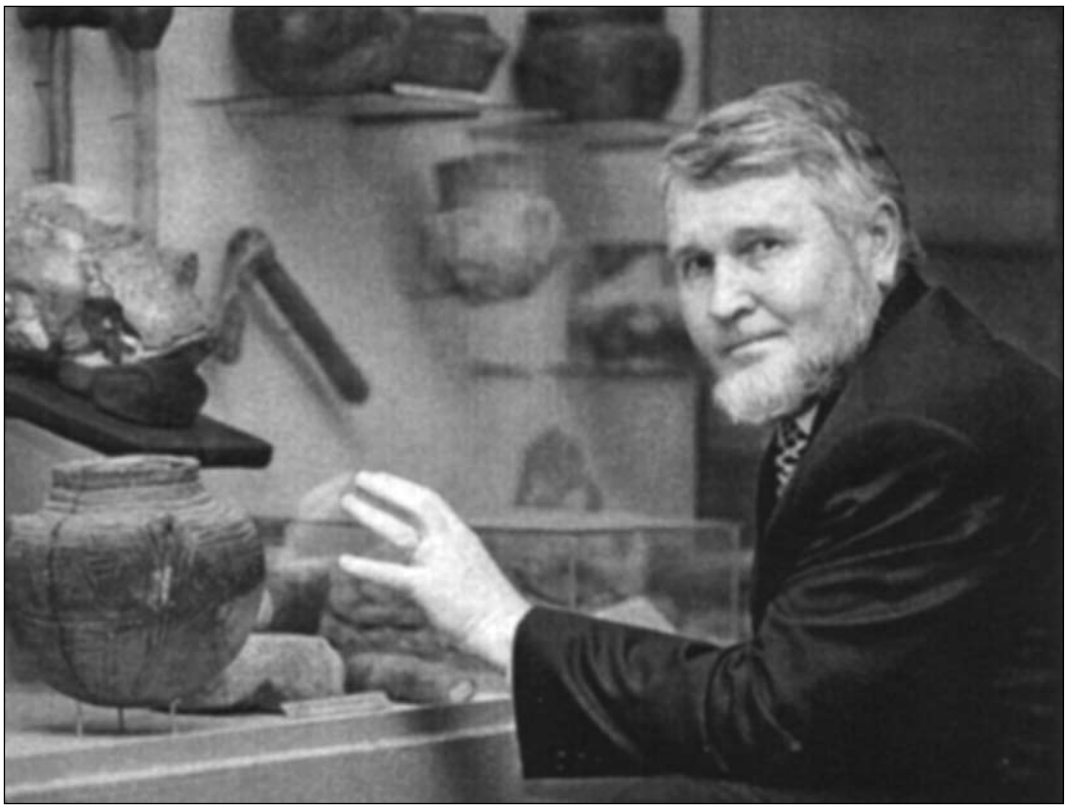

Археологічний музей ІА НАН України. Біля вітрини з артефактами інгульської катакомбної культури. 1990-ті рр., фото В. Марківа

Вручення Державної премії в галузі науки і техніки, м. Київ, Маріїнський палац, 2003 р.

Учасники семінару з проблем гірничої археології, с. Новозванівка, мідно-рудна копальня Картамиш. Зліва направо: В. Отрощенко, С. Кузьміних, Є. Черних, С. Татаринов, 2003 р.

Із Ю. Кухарчуком та Г. Залізняк на Майдані Незалежності під час інавгурації Президента Віктора Ющенка, 2005 р.

Будапешт. Зліва направо: Т. Вовк, В. Отрощенко, І. Ерделі, 2008 р.

Спогад про Велику Скіфію, м. Дніпро, 2005 р.

На симпозіум до м. Обжистко (Польща), 2013 р.

Поряд із будівлею СБУ. Зліва направо: Г. Залізняк, В. Павлов, В. Отрощенко,Л. Залізняк, м. Київ, 2014 р.

Біля Могили Козел, смт Нижні Сірогози. Зліва направо: Г. Залізняк, В. Отрощенко, О. Фіалко, 2020 р.

Перед Музеєм в м. Миколаїв: Зліва направо: Л. Залізняк, К. Горбенко, В. Отрощенко, Ю. Болтрик, 2020 р.

УДК 929:903

Ю. В. Болтрик

ПРОФЕСОР ВІТАЛІЙ ОТРОЩЕНКО — ВИЗНАЧНИЙ ДОСЛІДНИК СХІДНОГО КРИЛА «ЗОЛОТОГО ПОЯСУ СКІФІЇ»

«Золотий пояс Скіфії» — це поширена ще сорок років тому метафорична назва частини Нижньодніпровського степу, по обидві сторони стародавньої Микитської переправи, там були зосереджені кургани скіфської верхівки. Зараз ця назва дещо призабута, бо більшість елітних курганів в цій смузі вже розкопана, та й інтенсивність археологічних досліджень значно впала. З цією місцевістю багатою як на комплекси від доби енеоліту до середньовіччя, так і на скіфські старожитності, пов'язана плідна діяльність визначного археолога Віталія Васильовича Отрощенка. Після служби в армії, з набутим в Керченській та Каховській експедиціях досвідом, у 1972 р. Віталій Отрощенко повертається в археологію та обирає Запорізьку експедицію Інституту археології АН УРСР, керовану В. І. Бідзілею.

Ця експедиція з 1968 р. досліджувала поховальні пам'ятки в зоні меліоративного будівництва в Запорізькій області, в її роботі в різний час брали участь Б. М. Мозолевський, О. І. Тереножкін, В. А. Іллінська, Е. В. Яковенко, М. М. Чередніченко, О. В. Сухобоков, В. Ю. Мурзін та автор цих рядків. В степу на південь від Великого Лугу вже були відкриті унікальний комплекс Гайманової Могили, катакомбне рало та кіммерійські поховання з Високої Могили, комплекси золотих прикрас з Носаківських могил. Здавалося, відкриття вже мають скінчитися. Але перший же сезон роботи В. Отрощенка в цій експедиції приніс нову приємну несподіванку: він досліджує на краю плато понад заплавою Дніпра та Конки курганний могильник білозерської культури на землях радгоспу «Степовий» поблизу с. Заповітне (Отрощенко 1975). Тоді ж, на лівобережному плато над с. Дніпровка, наш ювіляр розкопав і залишки Кам'яної Могили (Заповітне к. 18), яку, судячи з наскрізної меридіональної траншеї, в 1909 р. копав М. І. Веселовський. Хоч цей курган було розкопано та пограбовано, але до його поховальної споруди вдалося додати визначальну деталь — похилий дромос (9 м завдовжки), що вів з північного заходу до центральної могили на глибину 5,5 м. Цей дромос долучає Кам'яну Могилу до схеми Чортомлика, Плоскої та Сахнових Могил.

Того ж року чудову компенсацію дав інший, теж частково пограбований невеликий скіфський курган 2 (висота 1,7 м). Його розкопали за 4 км на південь від Кам'яної Могили, на землях колишнього радгоспу ім. Суворова (с. Велика Білозерка). Вибираючи вхідну яму основної могили, а після давнього пограбування її заповнював надзвичайно твердий ґрунт, хлопці почали скиглити. Від кайла їх долоні були збиті, тому незначну частину заповнення в східному кутку можна й залишити, мовляв могила грабована, очікувати немає чого. Проте Віталій, як старший на кургані, наполіг, аби і той останній шматок добрали. І як виявилося — не даремно. Саме там знайшли прекрасну золоту підвіску з об'ємним зображенням богині Гери у високому головному уборі (стефані). Це був центральний елемент складної шийної прикраси, яку грабіжники згубили в своєму лазі, що спіраллю йшов понад стінками ями. Зараз ця підвіска широковідома, а М. В. Русяєва, яка дала їй переконливе трактування, наводить ще три подібні прикраси: з некрополю Ольвії, з Пантікапея та з Британського музею (Русяєва 1994, с. 107—108).

Після трьох польових сезонів, проведених в складі в Запорізькій експедиції, В. В. Отро-

© Ю. В. БОЛТРИК, 2021

Підвіска у вигляді голови Гери з кургану 2/1972, с. Велика Білозерка (фото Д. Клочка)

щенко несподівано очолив її. Стомлений попереднім сезоном тривалих та виснажливих розкопок надглибокої Казенної Могили, яку ще й заливали ґрунтові води, В. І. Бідзіля, на початку 1975 р. передає керівництво молодшому колезі. Так тридцятирічний вже досвідчений новобудовник курганщик опиняється у керма експедиції, яку очолював протягом 12 років. Внесок Запорізької експедиції в джерельну базу археології України надзвичайно великий. Тут і серія катакомбних поховань з модельованими черепами з берегів Молочної, комплекси скіфських могил з дивними нороподібними ходами з району Тимашівського поду і пишна, наповнена промовистими артефактами, могила кипчацького хана з Чингульського кургану. Останнє відкриття змусило В. В. Отрощенка зануритись в проблеми середньовічної археології та історії і на високому фаховому рівні визначити дату та особу похованого. За слушною версією нашого ювіляра ним був відомий за літописами хан Тігак (Отрощенко 2018, с. 128).

Успіхи експедиції, польовий сезон якої тривав до півроку, в значній мірі залежали від позитивного психологічного клімату, який підтримував її начальник. «Любити всіх членів експедиції, рівно ставитись до всіх» — ось одна з головних настанов Віталія Васильовича, коли він на рік, в 1977 р., передавав керівництво експедиції автору цієї статті. Але головною запорукою успіху була налаштованість керівника експедиції на сам процес пізнання, пошук та одержання інформації. Він одним з перших запровадив розкопки насипів курганів методом паралельних бровок, приділяючи особливу увагу устрою довгих могил. За рівнем якості досліджень Запорізька експедиція була лідером серед колективів інших колег-новобудовників.

Через маніакальну секретність і тому абсолютну відсутність в розпорядженні археологів докладних топографічних карт в радянські часи, керівництво експедицій не мало повної картини як фронту робіт, так і можливості вибору пріоритетних об'єктів. Можна сказати, що на 1975 р. в Дніпро-Молочанському степу ми оперували лише матеріалами розвідок О. І. Тереножкіна, проведених 1967 р., що охоплювали округа м. Дніпрорудний та с. Балки. Власне цю зону і досліджувала експедиція В. І. Бідзілі. Перспективне будівництво другої та третьої черг Північно-Рогачицької зрошувальної системи вимагало обстеження широких ділянок степу. Назріла необхідність великої розвідки, комфортні умови для проведення якої надав випадок.

Наприкінці вересня 1975 р. В. В. Отрощенко, після здачі фінансового звіту в інституті, засмучений повернувся на базу експедиції в селищі Михайлівка. Стомлені довгим сезоном ми всі чекали на повернення додому. Проте тодішній директор Інституту археології І. І. Артеменко заборонив згортати експедицію. Причина, як не дивно це звучить сьогодні, — багато грошей з її кошторису не були витрачені. Вихід знайшли в оренді недешевого двозмінного автобуса. Це було значно зручніше, ніж трястися у холодному кузові експедиційної вантажівки. Користуючись тим автобусом, вдалося обстежити простір від Верхнього Рогачика до Токмака. Розкладені всередині ПАЗіка на капоті вихолощені схеми ланів, що планували зрошувати, наповнювалися відмітками курганів та курганних груп, про які тоді ми не знали. Першим розшукали насип Великої Цимбалки, який перетнула траншея І. Є. Забеліна, прикрість була в тому, що навколо вже збудували систему зрошення, а можливість докопати його в перспективі була втрачена, оскільки залишки кургану заблокували провислі над ним дроти ЛЕП 5000. Наступним був курган Верхній Рогачик, з глухою траншеєю М. І. Веселовського, від якого в напрямку земель с. Гюнівка простягнувся ланцюг великих насипів. Коли досягли долини Молочної, подих перехопило від побаченого. Край правобережного плато був всіяний великими насипами. Тоді здавалося, що ми знайшли омріяний Геррос. Проте курганів скіфів тут не було. А високий берег з гарним краєвидом тут ще за доби бронзи забудували насипами. Одним з таких великих бронзовиків виявися і Чингульський курган, добудований в середньовіччя, і найбільший курган округи Куляб-Могила. Його стрімкий одинадцятиметровий насип не давав спокою Борису Мозолевському, що вважав курган скіфським, мріяння скіфолога-романтика вгамував Віталій Отрощенко, який за західною полою Куляб-Могили побачив довгий хвіст-добудову, притаманний лише курганам доби бронзи.

День народження ювіляра біля Чингульської Могили, Запорізька експедиція. В. Отрощенко, Ю. Болтрик, В. Левченко, М. Ковальов, С. Купрій, 1981 р.

Роботи 1976—1977 рр. Запорізька експедиція зосередила на дослідженні відкритого напередодні Рогачицького курганного поля біля с. Гюнівка. В його частині, що потрапляла в межі Запорізької області розкопали 21 курган, чотири з них звели за доби бронзи, а інші залишили в IV ст. до н. е. скіфи. Два найбільші насипи заввишки 5 м — Вишнева Могила та курган 14, дали великі набори золотих аплікативних оздоб одягу. А бокове поховання дівчинки, що супроводжувала головного небіжчика Вишневої Могили, зберегло рештки одягу та плетеної домовини. Сенсаційні знахідки дав курган 11. В широкому дромосі другої вхідної ями до основної могили тонкий шар глини впалого склепіння зберіг від нищівного пограбування поховання конюшого. Цю людину, надзвичайної сили (на це вказували деформовані м'язами кістки рук), забили ударом клевця в потилицю та поклали поруч з двома загнузданими кіньми. Вуздечку одного коней прикрашали бляхи зі сценами шматування оленя грифоном та левом. Бляхи вилили з срібла у фракійському стилі, з подальшим плакуванням тонким золотим листом та доробкою окремих елементів чеканом. Голову цього коня увінчувала велика сегментоподібна ажурна золота пластина зі сценою полювання вершника (за версією ювіляра вершниці) на оленя на тлі фантастичного дерева.

Відкриття цієї пластини викликало широкий суспільний резонанс. З одного боку — це вилилося у виставку здобутків експедиції в Художньому музеї Запоріжжя взимку 1976—1977 рр. Тоді бажаючих подивитись експозицію було так багато, що в перші дні стримувати натовп охочих міліціонерам змушені були допомагати і музейники, і співробітники експедиції. А з іншого боку, знахідка спонукала редакцію журналу Кур'єр ЮНЕСКО присвятити весь

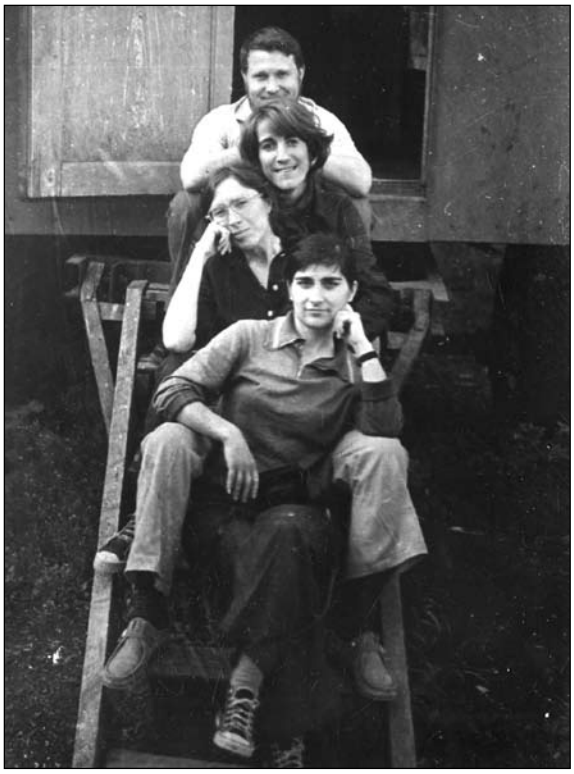

Запорізька експедиція, с. Гюнівка. Знизу вгору: З. Попандопуло, С. Ляшко, А. Плешивенко, В. Отрощенко, 1976 р.

Золота пластина з сценою полювання з кургану 11, с. Гюнівка, Рогачицьке курганне поле (фото Д. Клочка)

Начальник експедиції В. Отрощенко у Великій Білозерці із учасниками експедиції після знахідки меча в золотих піхвах, 1979 р.

січневий номер часопису за 1977 р. скіфам та їхнім артефактам. Кольорове фото пластини з гюнівського кургану 11 прикрасило центральний розворот журналу. А доповненням до неї була невеличка стаття В. В. Отрощенка (Отрощенко1977, с. 21—22).

Тут слід зауважити, що проблема трактування сцени полювання на оленя на тлі світового дерева Віталія Васильовича не полишає в спокої. Вже декілька років, після огляду рельєфу у с. Буша Ямпільського р-ну на Вінниччині, ювіляр в наших бесідах переконує мене, що є багато збігів між змістами гюнівської золотої пластини та оленя біля дерева з півнем на вапняковому рельєфі з Буші. В цій версії його не зупиняють і начебто пізніші традиційні дати цього рельєфу. Ймовірно, є сенс повірити пильному оку професора й пошукати проміжні аналогії сюжетам гюнівської пластини і «подільської святині» та привернути увагу нової генерації дослідників.

Перенесення робіт експедиції в 1979 р. вглиб степу на південь від с. Велика Білозерка подарувало нові приємні несподіванки та незвичні споруди. Серед восьми курганів, досліджених експедицією біля верхів'їв Магериної балки, п'ять збудували скіфи. Найцікавішою виявилась п'ятиметрова Сахнова Могила, роботами тут керував заступник начальника експедиції Іван Петрович Савовський (1923—1999). Тут вперше зіткнулися з неочікуваною добудовою до кільцевого ровика, що оточував курган. Від східного проходу-перемички кільцевого рову в степ на 60 м відгалужувався рів меншої глибини, що утворював прямокутник шириною 11—12 м. (Отрощенко 1980, с. 318). Не виключено, що це були залишки великого імпровізованого стола для тризни. Зауважимо, що за рік, на 22 км південніше, експедиція Віталія Васильовича відкрила подібний, але вдвічі довший рів, що відходив на захід від кургану 1 поблизу с. Чкалове. Насип же Сахнової Могили, складений з блоків дерену, увінчувала антропоморфна статуя з вапняку та плита-постамент під неї. Розграбовану центральну могилу супроводжувало поховання коня в спеціальній ямі-футлярі, що надавала тілу тварини вертикального положення. Центральна могила глибиною 5,5 м мала два входи, від бокового північно-східного до її камери вів похилий дромос довжиною 12 м та шириною 1,7 м. Попри руйнування, в могилі вціліли такі речі: бронзовий лутерій з фігурними ручками, срібний кубок, вкритий рослинним орнаментом, частина бронзових кнемід та амфора, виготовлена в міста Менда, що на півострові Кассандра (Халкідіка). Власне ця амфора та уламки амфор з тризни датують курган серединою IV ст. до н. е. А супроводжуюче жіноче поховання в південній частині кургану, грабіжники проминули. Там був головний убір, декорований трьома довгими золотими пластинами, до яких кріпилися 35 амфороподібних золотих підвісок. Одяг небіжчиці прикрашали 150 золотих оздоб у вигляді трикутних платівок, ґудзиків та рурочок. При ній також була електрова каблучка та бронзове дзеркало з дерев'яною ручкою. З заходу та сходу вхід до кургану закривали могилки підлітків-охоронців, ледь заглиблені з рівня давнього горизонту.

Той же сезон несподівано подарував сенсаційну знахідку. Неподалік від Сахнової Могили дослідили однометровий курган (№ 30) з однією могилою. Таких курганів розкопали вже більше сотні, де дослідникам залишалося задовольнятися лише інформацією про конструкцію могил. І цю могилу не врятувала від розграбування її глибина — 4,7 м. Проте в пів-

нічно-західному кутку споду поховальної камери, в заглибленні виявили у вертикальному положенні парадний залізний меч з руків'ям, плакованим золотим листом. Антеноподібне руків'я прикрашено зображеннями оленів та стилізованими голівками грифонів. Меч знаходився в дерев'яних піхвах, прикрашених з однієї сторони золотою накладкою довжиною 54 та максимальною шириною 8,5 см. Піхви вкриває рельєфна сцена шматування оленя грифоном та левом, а дві пантери завершують композицію в нижній частині пластини. Лопать піхов прикрашає стилізоване зображення голови вепра, на лобі прокреслено напис «ПОР» (Отрощенко 1984, с. 121—126). Слід зазначити, що в статті, присвяченій мечу з Великої Білозерки, Віталій Васильович показав себе майстром опису складного мистецького твору, який звертає увагу на дрібні деталі і дає максимально розгорнуту інформацію, яку випромінює артефакт. Далася взнаки тривала практика дослідника з вивчення образотворчої традиції більш раннього часу, де артефакти досить лаконічні і менш промовисті. Наші плідні розмови з автором знахідки з приводу цього напису та наведеної ним в якості аналогії накладки на піхви з Куль-Оби, на яку сам майстер наніс грецький напис «ΠΟΡΝΑΧΟ» (Отрощенко 1984, с. 126) спонукало мене висловити припущення, що одним з втілень скіфського Ареса виступав саме вепр (Болтрик 1998, с. 80—82).

Але сюрпризи 1979 — року десятиріччя відкриття скарбів Гайманової Могили, для співробітників Запорізької експедиції та їхнього керівника не скінчилися. Загін Ярослава Болдіна на краю плато над Білозерським лиманом, на південній околиці Великої Знам'янки розкопав три скіфські насипи. Серед них заслуговують на увагу три коні, що супроводжували могилу в кургані 2. Могилу їхнього господаря було розграбовано, але коні у вхідній ямі вціліли. Два коні були в простій вузді з залізними псаліями та уділами. А от вуздечка третього коня мала срібні прикраси. Серед них була пара нащічників з багатофігурними сценами шматування, на одному — лося, а на іншому — оленя, чотири квадратні бляхи з головами грифонів, два фалари та налобник з литою об'ємною голівкою коня. Цей комплекс кінських прикрас своїми фракійськими рисами подібний до уборів трьох коней з вхідної ями Північної могили Огузу та Хоминої Могили (Фиалко 1995, с. 135, рис. 2; 140, рис. 7).

У 1981 р. біля верхів'їв Сірогозької балки неподалік с. Корніївка Веселівського району Запорізької області експедиція В. В. Отрощенка розкопала два кургани кінця V ст. до н. е. Показним виявився курган 2 висотою 1,7 м, оточений ровом діаметром 38,5 м, шириною 2 м та глибиною 1,5 м. Рів мав два проходу-перемички, розташовані широтно. Біля західної перемички по обидві сторони в рові були скупчення

Меч з золотими піхвами з кургану 30, с. Велика Білозерка (фото Д. Клочка)

стінок битих амфор, а на південь від неї ще й п'ять черепів коней. За західною перемичкою на підкурганній поверхні була влаштована площадка (7,5 × 1,5 м) вкрита приблизно 15 битими гераклейськими амфорами та кістками тварин. Центральна могилу, з камерою паралельній входу, пограбували вщент. Проте залишки кісток вівці, пофарбовані окислом бронзи, свідчать що її господар був утримувачем казана, тобто поважною в соціальному плані особою. Бокові могили вціліли від пограбування. В одній могилі (№ 2) лежав на розстеленому захисному обладунку (сорочка та штани) воїн з повним набором озброєння. Його голову захищав напівсферичний залізний наборний шолом, а на грудях була золота плетена гривня з головами левів на кінцях. Крім того, статус небіжчика підкреслювала дерев'яна чаша з золотими платівками. Чотири гераклейські амфори (загальним обсягом більше 40 літрів) мали такі самі клейма, як і амфори з площадки в західному секторі. В одній з амфор був залишений бронзовий черпак з лебединою голівкою на кінці руків'я. Поміж амфор знайдено комплект бронзових елементів вузди з S-подібними псаліями та нащічниками типу ведмежа лапа. Жіночу могилу супроводжував чорнолаковий розписний скіфос групи St.-Valentin, бронзові лутерій та дзеркало, а золотими платівками був прикрашений головний убір та накидка (Ковалев, Полин 1991, с. 39—49).

Наступні повернення до Великознам'янських курганів експедиція В. В. Отрощенка здій-

В. Отрощенко та Р. Роллє приміряють золоту скіфську плетену гривну з Корніївки (курган 2, могила 2). Табір експедиції Б. М. Мозолевського біля могили Чортомлик, 1981 р.

снила у 1982 і 1984 рр. Без цих тринадцяти курганів вже неможливо уявити собі джерельну базу скіфської археології та архаїчне ядро лівобережного крила скупчення елітних курганів на південь і схід від Каменського городища. У 1991 р. експедиція Запорізького університету докопує ще два кургани (№ 14 і 15) за 3 км на південний схід від західної околиці с. Велика Знам'янка. Під цими дещо витягнутими насипами доби бронзи було відкрито 150 поховань, з них 50 скіфських інші залишили носії культур доби бронзи та населення золотоординського часу (Андрух и др., 1995). Дивувала така кількість могил простого (бідного) населення скіфського часу, ще й так далеко (13 км) від Каменського городища. До того ж, між ними та городищем знаходилися елітні кургани різних рівнів, як раз ті, що дослідила експедиція Віталія Васильовича. Виявилося, що ці незаможні поховання, формально перебувають в курганах, а фактично є залишками ґрунтового могильника, який накрив два сусідні кургани. І поховані в цьому могильнику, вочевидь, були мешканцями нещодавно відкритого селища Сорокіна Балка (Болтрик та ін. 2018, с. 156—159), яке від могильника знаходиться за пів кілометра.

У близькому сусідстві до елітних курганів Великої Знам'янки, за 8,5 км на схід, у 1987 р. експедиція Запорізького краєзнавчого музею, керована А. Г. Плешивенко, розкопує 10 курганів, з яких сім — це скіфські воїнські (Плешивенко 1991, с. 53). Тобто експедиція В. В. Отрощенка розкопала хоч значно меншу частину курганного масиву, але дуже важливу, з точки зору скіфології. Практично тут сконцентровані найбільш ранні кургани скіфів в степу. Вони займали домінуюче положення на краю плато над спільною заплавою Дніпра та Конки, над теренами Каменського городища. Цей регіон вирізнявся ще й тим, що тут було з пів десятка довгих курганів доби бронзи, простір навколо яких забудовували численними могильними насипами в скіфський час, що додавало цій місцевості додаткового сакрального навантаження. Десь неподалік від курганів, досліджених В. В. Отрощенком, за 2 км на південь від Великої Знам'янки, був семиметровий курган, розкопаний селянами і докопаний у 1884 р. Д. Я. Самоквасовим. Тому розкопані ювіляром під Великою Знам'янкою на захід Сорокіної балки (на старих картах вони позначені як балка Масурка або Мамайська) чотири насипи V ст. до н. е. (№ 4, 6, 8 і 13) є такими важливими. Їхню конструкцію вирізняє наявність однієї великої могильної ями квадратної форми, з невеликими нішами — підбоями. Це пов'язує групу з І Завадською Могилою над Базавлуком, яка знаходилась за день шляху на протилежному березі Дніпра та сусідній курган 1884 р. (Д. Самоквасова). Слід зазначити, що за часом та розміром споруди (могильна яма 7 × 7 м) курган 1884 р. може претендувати на рівень усипальні царя. Адже це найбільший насип свого часу та й стоїть в створі ланцюга могил царів (від Чортомлика до Огузу), ще й найближчий до Каменського городища, оскільки є найранішим. За розмірами та складом начиння курган 13 Великої Знам'янки цілком може бути другим (нарівні з І Завадською Могилою) в ієрархічному ряду поховальних споруд, збудованих в період правління Аріапейта або когось з його синів (Herod. IV, 78). А оскільки цей комплекс ще й менше за інші могили з великими квадратними ямами постраждав від пограбування, то є сенс нагадати поховаль-

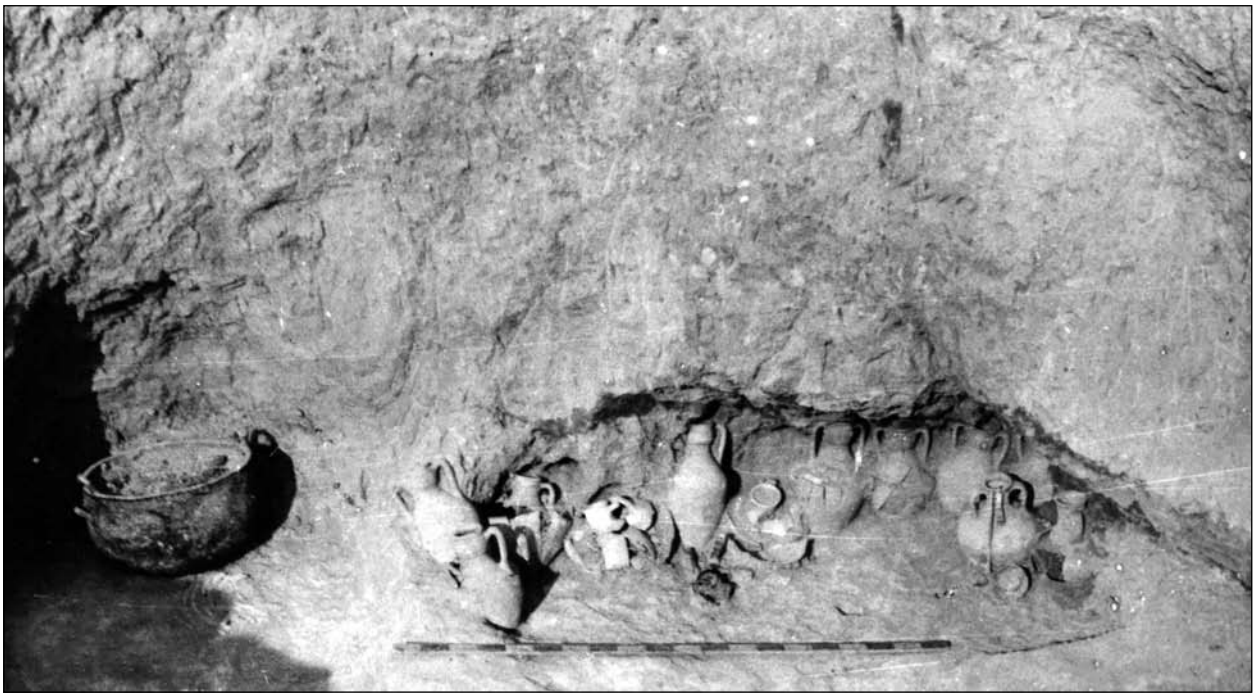

Запорізька експедиція, с. Велика Знам'янка, курган 13: вгорі — центральна могила, ніша з 14 опуклогорлими хіосськими амфорами; внизу — В. Отрощенко та О. Нор за розчисткою срібного ритону та дерев'яних посудин з золотим окуттям, 1984 р.

ний інвентар, що його супроводжував. Перш за все, це могила коня на поховальній доріжці на південний захід головної споруди. Коня розмістили в вузькій ямі, насадженим на дерев'яну палю. Вуздечку коня вирізняли бронзові Г-подібні псалії. Могильна яма майже квадратної форми з сторонами в 5 м, глибиною 4,35 м була орієнтована кутами за напрямками світу. Яма була перекрита обпаленими колодами, щілини між якими були промазані болотом. В південній частині могили були влаштовані три ніші господарчого призначення. В одній з них були три дерев'яні чаші, оздоблені золотими платівками з зображенням оленя та стилізованої голови хижого птаха. В іншій були два бронзові казани та залишки кісток коня — напутньої їжі перед ними. В третій ніші було вкопано 14 опуклогорлих хіосських амфор, з бронзовими черпаком та ситечком, а перед амфорами лежали дерев'яні чаша та кубок, декоровані золотими пластинками та ритон. Ритон мав дерев'яну основу, плаковану сріблом, що не збереглися, проте залишилися золоті платівки розтрубу з зображенням здвоєного оленя, великі платівки з зображенням вепра, що йде та голови оленя. Золоте окуття ритону в нижній частині завершувалося голівкою лева.

Грабіжники зруйнували західний кут могили, пошкодивши рештки чоловіка та жінки. Поруч з скелетом чоловіка були залишки залізного наборного панцира, п'ять втоків від списів, кістки двох коней та дві пухлогорлі ам-

Дерев'яна чаша з золотим окуттям з кургану 13, с. Велика Знам'янка (фото Д. Клочка)

Срібний ритон з золотими елементами з кургану 13 с. Велика Знам'янка (фото Д. Клочка)

фори. Місце жіночого поховання маркували розсипи більше 9 тисяч дрібних золотих прикрас. А ще серія платівок більшого розміру з зображенням грифонів, голів хижого птаха, лева, зайця, антилопи. Серію прикрас доповнювали сердолікові та скляні намистини в золотому окутті, підвіски, прикрашені зерню, два скляні літики з зображенням кабана та людини на повен зріст, печатка у вигляді скарабея з блакитного каменю, з зображенням химери на внутрішній стороні.

В ногах жінки лежали амфора, бронзовий лутерій з бронзовою ойнахоєю, кришка лекани, а за її головою — кам'яна плитка з шматочками мінеральної фарби на ній. В центрі могили були залишки дерев'яного табурету та розчавлений алабастр в повстяному мішечку біля нього (Отрощенко, Рассамакин 1985, с. 240—246; 1986, с. 285—286). Зауважимо, що табурет з бронзовими закінченнями у вигляді ратиць був в кургані 1884 р., а також сліди табурету фіксували і в першій могили Солохи (Болтрик, Фіалко 2019, с. 570—575). Наявність в елітних могилах кочовиків стільців та табуретів, що виконували і церемоніальну функцію, слугує додатковою ознакою високого соціального статусу померлого.

Заключний невеликий внесок в мозаїку лівобережного крила Золотого поясу Скіфії ми зробили разом з шановним ювіляром в 1997 р. Тоді під час весняної розвідки грузькими польовими дорогами, крізь прозорі без листя лісосмуги ми вгледіли на обрії Лемешеву Могилу. Відчайдушна наполегливість Віталія Васильовича та майстерність водія Анатолія Йосиповича Надашківського допомогли нам здолати бездоріжжя геть безлюдного степу та дістатися курганів. Справа в тому, що після часткових розкопок М. І. Веселовського місце розташування цих двох важливих курганів загубили на вісім десятиріч. Оскільки вони були позначені як кургани Великої Знам'янки, то і шукали їх на землях Запорізької області, а ті «ховались» на ланах сусідньої Херсонщини.

Завершуючи, слід згадати приязну особливість вдачі Віталія Васильовича прихиляти до експедиції гарних людей. Так, з семидесятих років почав співпрацювати з експедицією «вільний» та першокласний археологічний розвідник Олександр Всеволодович Бодянський (1916—1992). Ще молодим він товаришував з Д. І. Яворницьким, працював з багатьма українськими археологами повоєнного покоління. Всеволодович сіяв навколо доброту і якийсь невловимий потяг що-небудь відкривати, мандрувати, шурфувати. Олександр Всеволодович в 1976 р. показав співробітникам експедиції берег під Мамай Горою, де вже тоді хвилі Каховського моря перекатували бронзові вістря стріл у смузі прибою. Згодом до складу експедиції влився Леонід Васильович Череватенко (1938—2014), теж «вільний» в силу незгоди з владою поет, мистецтвознавець, кінокритик та сценарист. У молоді роки він працював шахтарем, то ми мали від нього істотну допомогу під землею та довгі цікаві розмови після роботи в таборі. Вже на піку чималої популярності Леонід Васильович продовжував спілкування з археологами, що виливалося в цікаві репортажі з розкопів в періодичній пресі. З першого року керівництва Віталієм Васильовичем експедицією склалися дружні стосунки з молодим тоді журналістом з Запоріжжя — Костянтином Івановичем Сушком. Піднімаючись кар'єрними сходами, Костянтин Іванович підтримував тісні стосунки з членами експедиції та на багато років став літописцем наших польових досягнень. Слід наголосити, що сам начальник не оминав можливості висвітити діяльність експедиції в обласній та республіканській пресі і це

Запорізька експедиція, Довга Могила, с. Менчикури. Зліва направо: В. Томашевський, М. Томашевська, Л. Череватенко, В. Отрощенко, С. Шелапов, Л. Жигуліна, О. Бодянський, С. Шевчук, 1976 р.

Славетне с. Бабине (місце епонімної пам'ятки), гостювання у К. Сушко. Зліва направо: Л. Залізняк, Г. Залізняк, Ю. Болтрик, К. Сушко, В. Отрощенко, О. Фіалко, 2020 р.

виходило в нього досить вдало. Популярність Запорізької експедиції сприяла тому, що вона перетворилась на кузню археологічних кадрів для музеїв м. Запоріжжя і не лише для нього. Внесок ювіляра і в Запорізький краєзнавчий музей і особливо в Музей історичних коштовностей України вагомий і різноманітний, але це лише одна яскрава сторінка його наукової біографії. Науковий керівник першої дисертації Віталія Васильовича професор О. І. Тереножкін в своїх пошуках пішов від скіфських часів в кіммерійську темряву. Учня же археологічна доля повела від глибин доби бронзи до початку доби раннього заліза, крізь класичну Скіфію і до проблем медієвістики. В цьому широкому спектрі проблем Віталій Васильович постає переконливим авторитетним фахівцем. Його наукова нива широка і тим приманлива, то ж зичимо ювіляру натхнення та енергії для нових здобутків.

ЛІТЕРАТУРА

Андрух, С. И., Тощев, Г. Н., Шахров, Г. И. 1995. *Великознаменские курганы (№ 14—15).* Запорожье.

Болтрик, Ю. В. 1998. Вепрь — один из символов скифского Ареса. В: *Скифы. Хазары. Славяне. Древняя русь. Международная конференция памяти М. И. Артамонова. Тезисы докладов*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 80-82.

Болтрик, Ю. В., Окатенко, В. М., Тощев, Г. М. 2018. Терени центру Скіфії (від Солохи до Чортомлика). *Археологія і давня історія України*, 1 (26), с. 147-168.

Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 2019. Елементи інтер'єру з поховальних споруд Скіфії. В: Szmyt, M., Ignaczak, M., Makarowicz, P. (eds.). *Vir bimaris. From Kujawy Cardle to Black Sea Steppes. Studies on the Prehistory of the Baltic-Pontic Between-the-seas In Recognition of Professor Aleksander Kosko.* Poznan, с. 557-584.

Болтрик, Ю. В., Шелехань, О. В. 2020. Скіфські кургани між Чмиревою та Гаймановою Могилами на північ від Великої Білозерки. *Археологія і давня історія України*, 1 (34), с. 80-113.

Ковалев, Н. В., Полин, С. В. 1991. Скифские курганы у с. Корнеевка Запорожской области. В: Болтрик, Ю. В., Бунятян, К. П. (ред.). *Курганы степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 33-53.

Отрощенко, В. В. 1975. Новый курганный могильник белозерского времени. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифский мир*. Киев: Наукова думка, с. 193-206.

Отрощенко, В. В. 1977. Охота скифской амазонки. *Курьер ЮНЕСКО*, 1, с. 21-22.

Отрощенко, В. В. 1980. Исследования в Каменко-Днепровском районе Запорожской области. *Археологические открытия 1979 года*, с. 317-319.

Отрощенко, В. В., Болтрик, Ю. В. 1982. Культурно-хронологическое и территориальное распределение могильников Днепро-Молочанской степной области. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Материалы по хронологии археологических памятников Украины*. Киев: Наукова думка, с. 38-46.

Отрощенко, В. В. 1984. Парадный меч из кургана у с. Великая Белозерка. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Вооружение скифов и сарматов*. Киев: Наукова думка, с. 121-126.

Отрощенко, В. В. 2018. Проблеми датування та інтерпретації кипчацького комплексу Чингульської Могили. *Археологія*, 1, с. 119-132.

Отрощенко, В., Рассамакін, Ю. 1985. До таємниць Геродотової Скіфії. *Наука і культура*, 19, с. 240-246.

Отрощенко, В. В., Рассамакин, Ю. Я. 1986. Раскопки скифского кургана у с. Великая Знаменка. *Археологические открытия 1984 года*, с. 285-286.

Плешивенко, А. Г. 1991. Скифский курган у Белозерского лимана. В: Болтрик, Ю. В., Бунятян, Е. П. (ред.). *Курганы степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 53-72.

Русяєва, М. В. 1994. Золоті прикраси у вигляді голови Гери. *Археологія*, 1, с. 104-109.

Фиалко, Е. Е. 1995. Фракийская узда из кургана Огуз. *Российская археология*, 1, с. 133-147.

БОЛТРИК Юрій Вікторович, кандидат історичних наук, завідувач відділу, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

BOLTRYK Yurii V., candidate of Historical Sciences, Head of the Department, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-7816-4502, e-mail: boltryk@ukr.net.

СПИСОК ДРУКОВАНИХ ПРАЦЬ В. В. ОТРОЩЕНКА

1968

Отрощенко, В. В. 1968. Чи потрібен студенту Пікассо? *Молода гвардія*. Київ, 30.11.1968, с. 4.

1969

Отрощенко, В. В. 1969. Відкрийся віків далечінь. *Молода гвардія*. Київ, 20.04.1969, с. 4.

1971

Отрощенко, В. В. 1971. Про зображення на сокирці доби пізньої бронзи з Керчі. *Археологія*, 2, с. 64-67.

Отрощенко, В. В. 1971. Разведки левого берега Каховского водохранилища. В: Толочко, П. П. (отв. ред.). *Археологические исследования на Украине в 1968 г.*, 3. Киев, с. 10-13.

1972

Отрощенко, В. В., Ястребова, С. Б. 1972. Розкопки курганів доби бронзи біля Каховки. *Археологічні дослідження на Україні у 1969 р.*, 4, с. 46-50.

Отрощенко, В. В. 1972. Обробка кістки та рогу у племен пізньозрубної культури Північного Причорномор'я. В: *Тези пленарних і секційних доповідей XV наук. конференції. Інституту археології АН УРСР*. Одеса, с. 157-160.

1973

Отрощенко, В. В. 1973. «Цивілізація» з неба? *Молодь України*. Київ, 25.02.1973, с. 4.

Отрощенко, В. В. 1973. Про деякі кістяні знаряддя праці доби пізньої бронзи. *Археологія*, 11, с. 77-81.

Бидзиля, В. И., Болтрик, Ю. В., Отрощенко, В. В., Яковенко, Э. В. 1973. Работы Запорожской экспедиции. *Археологические открытия 1972 г.*, с. 259-261.

Отрощенко, В. В. 1973. Кургани чекають дослідників. *Молодь України*. Київ, 11.03.1973, с. 4.

Отрощенко, В. В. 1973. Про що розповіли кургани? *Молодь України*. Київ, 25.11.1973, с. 4.

1974

Отрощенко, В. В. 1974. Сюрпризи Казенної Могили. *Молодь України*. Київ, 24.11.1974, с. 4.

Бодянский, А. В., Ляшко, С. Н., Отрощенко, В. В., Томашевский, В. А. 1974. Исследования Первобытного отряда Запорожской экспедиции. *Археологические открытия 1973 г.*, с. 249-250.

Отрощенко, В. В. 1974. Элементы изобразительности в искусстве племен срубной культуры. *Советская археология*, 4, с. 72-81.

1975

Отрощенко, В. В. 1975. Новый могильник белозерского времени. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифский мир*. Киев: Наукова думка, с. 193-206.

Отрощенко, В. В. 1975. Скарби Стародавнього Єгипту. *Молодь України*. Київ, 07.01.1975, с. 4.

Отрощенко, В. В. 1975. Археологи удачно начали сезон. *Индустриальное Запорожье*. Запорожье, 07.06.1975, с. 4.

Ляшко, С. Н., Никитенко, М. М., Отрощенко, В. В., Томашевский, В. А. 1975. Раскопки курганов в Запорожской области. *Археологические открытия 1974 г.*, с. 317-318.

1976

Отрощенко, В. В. 1976. Конструктивные особенности длинных курганов Нижнего Поднепровья. В: Баран, В. Д. (ред.). *Открытия молодых археологов Украины*, 1. Киев: Наукова думка, с. 16-18.

Отрощенко, В. В. 1976. Погребения с трупосожжениями у племен срубной культуры Нижнего Поднепровья. В: Березанская, С. С., Отрощенко, В. В., Телегин, Д. Я. (ред.). *Энеолит и бронзовый век Украины.* Київ: Наукова думка, с. 172-190.

Болтрик, Ю. В., Отрощенко, В. В., Савовский, И. П., Шелапов, С. М. 1976. Работы Скифского отряда Запорожской экспедиции. *Археологические открытия 1975 г.*, с. 307.

Ляшко, С. Н., Никитенко, М. М., Отрощенко, В. В., Шилов, Ю. А. 1976. Работы Первобытного отряда Запорожской экспедиции. *Археологические открытия 1975 г.*, с. 351-352.

Отрощенко, В. В. 1976. Перша наукова конференція молодих вчених Інституту археології АН УРСР. *Археологія*, 19, с. 109-110.

Отрощенко, В. В. 1976. Перші знахідки з Вишневої Могили. *Комсомолець Запоріжжя.* Запоріжжя, 15.07.1976, с. 4.

1977

Отрощенко, В. В. 1977. Охота скифской амазонки. *Курьер ЮНЕСКО*, январь 1977, с. 21-22 (15-ма мовами).

Отрощенко, В. В. 1977. Український краєзнавець і археолог. *Життя і слово.* Торонто, 25.04.1977, с. 23.

Болтрик, Ю. В., Отрощенко, В. В., Савовский, И. П. 1977. Раскопки на Рогачикском курганном поле. *Археологические открытия 1976 г.*, с. 269-270.

Otroshchenko, V. V. 1977. Treasures of the Golden Belt. *The Ukrainian Canadian*, January 1977, p. 38-42; *The Ukrainian American*, February, 1977.

Отрощенко, В. В. 1977. Выставка окончилась. Раскопки продолжаются. *Индустриальное Запорожье.* Запорожье, 11.02.1977, с. 4.

Отрощенко, В. В. 1977. Катакомбные и срубные курганы в окрестностях с. Балки. В: Бидзиля, В. И. (ред.). *Курганные могильники Рясные могилы и Носаки.* Київ: Наукова думка, с. 5-15.

Отрощенко, В. В., Савовский, И. П., Томашевский, В. А. 1977. Курганная группа «Рясные могилы» у с. Балки. В: Бидзиля, В. И. (ред.). *Курганные могильники Рясные могилы и Носаки.* Киев: Наукова думка, с. 16-60.

1978

Отрощенко, В. В. 1978. Могильники степного Поднепровья (2-я пол. II тыс. до н. э.). *Древние культуры Поволжья и Приуралья*, 221: Научные труды КуйбГПИ, с. 84-85.

Отрощенко, В. В. 1978. О культурной принадлежности погребений с костяными пряжками. *Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг.*, с. 34-35.

Отрощенко, В. В. 1978. Мандрівка в глиб тисячоліть. *Життя і слово.* Торонто, 31.07.1978, с. 8; *Рідний край.* Буенос-Айрес: 42 (858), 07.12.1978, с. 3.

Отрощенко, В. В. 1978. Шлях однієї експедиції. *Комсомолець Запоріжжя.* Запоріжжя, 15, 17, 22.06.1978, с. 4.

Отрощенко, В. В. 1978. На фініші польового сезону. *Комсомолець Запоріжжя.* Запоріжжя, 17.08.1978, с. 4.

Отрощенко, В. В. 1978. Научный фонд растет (к итогам археологического сезона 78). *Индустриальное Запорожье.* Запорожье, 22.08.1978, с. 4.

1979

Отрощенко, В. В. 1979. Шляхами стародавніх колісниць. *Комсомолець Запоріжжя.* Запоріжжя, 13, 17, 20, 25.03.1979, с. 4.

Отрощенко, В. В. 1979. Через тысячи лет. *Индустриальное Запорожье.* Запорожье, 05.06.1979, с. 4.

Отрощенко, В. В. 1979. Сюрприз Сахнової Могили. *Запорізька правда.* Запоріжжя, 20.07.1979, с. 4.

Отрощенко, В. В. 1979. Що було у тайнику? *Комсомолець Запоріжжя.* Запоріжжя, 22.09.1979, с. 4.

Отрощенко, В. В. 1979. О социальном членении погребений срубной культуры Поднепровья. В: *Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. Тезисы докладов*. Донецк, с. 86-87.

Отрощенко, В. В. 1979. Гюнівські кургани. В: *Українська радянська енциклопедія*. Вид. 2-ге, 3. Київ: УРЕ, с. 225. Всі статті до УРЕ (пп. 43, 48, 73, 84—86) перевидано російською мовою.

Белов, А. Ф., Ляшко, С. Н., Отрощенко, В. В., Тихомолова, И. Р. 1979. Раскопки курганов в Днепровском Надпорожье. *Археологические открытия 1978 г.*, с. 299.

Болдин, Я. И., Отрощенко, В. В., Пустовалов, С. Ж., Рассамакин, Ю. Я., Савовский, И. П. 1979. Раскопки в зоне строительства СРОС. *Археологические открытия 1978 г.*, с. 303-304.

1980

Отрощенко, В. В. 1980. Коментар до статті К. Сушка «Світ кам'яних вершників». *Комсомолець Запоріжжя.* Запоріжжя, 16.08.1980, с. 4.

Отрощенко, В. В. 1980. Исследования в Каменско-Днепровском р-не Запорожской обл. *Археологические открытия 1979 г.*, 1980, с. 317-319.

Отрощенко, В. В. 1980. Кизил-Кобинська культура. В: *Українська радянська енциклопедія*. Вид. 2-ге, 5. Київ: УРЕ, с. 113.

Отрощенко, В. В., Жигулина, Л. Н. Скифский парадный меч из Большой Белозерки. В: *Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР.* Днепропетровск, с. 90.

1981

Отрощенко, В. В. 1981. Шлях експедиції триває. *Комсомолець Запоріжжя.* Запоріжжя, 06.01.1981, с. 3.

Отрощенко, В. В. 1981. Перші знахідки. *Комсомолець Запоріжжя. Запоріжжя:* 04.07.1981, с. 4.

Отрощенко, В. В. 1981. Секрети другого кургану. Комсомолець Запоріжжя. Запоріжжя, 18.07.1981, с. 4.

Отрощенко, В. В. 1981. Могили катакомбних вождів. *Комсомолець Запоріжжя.* Запоріжжя, 07.10.1981, с. 4.

Отрощенко, В. В. 1981. *Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников).* Автореферат диссертации к. и. н. ИА АН УССР.

1982

Отрощенко, В. В. 1982. Степові орієнтири. *Комсомолець Запоріжжя.* Запоріжжя, 09.01.1982, с. 4.

Отрощенко, В. В. 1982. Чого не відав Чунгул? *Комсомолець Запоріжжя.* Запоріжжя, 05.08.1982, с. 4.

Отрощенко, В. В. 1982. О каменных изваяниях у племен срубной культуры. В: Баран, В. Д. (ред.). *Новые памятники древней и средневековой художественной культуры.* Киев: Наукова думка, с. 5-18.

Отрощенко, В. В., Рассамакин, Ю. Я. 1982. Гробницы царей находятся в Геррах. *Знание — сила*, 6, с. 16.

Отрощенко, В. В., Пустовалов, С. Ж. 1982. Портреты прошлого. *Знание — сила*, 10, с. 20-23.

Отрощенко, В. В., Болтрик, Ю. В. 1982. Культурно-хронологическое и территориальное распределение могильников Днепро-Молочанской степной области. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Материалы по хронологии археологических памятников Украины.* Київ: Наукова думка, с. 38-46.

Отрощенко, В. В. 1982. В степу біля Мамай-гори. *Комсомолець Запоріжжя.* Запоріжжя, 02.10.1982, с. 4.

Отрощенко, В. В. 1982. Скарби Чингульського кургану. *Життя і слово.* Торонто, 08.11.1982, с. 10; *Рідний край.* Буенос-Айрес, 20.10.1983, с. 4.

1983

Отрощенко, В. В., Пустовалов, С. Ж. 1983. Портреты прошлого (продолжение рассказа). *Знание — сила*, 8, с. 36-38.

Отрощенко, В. В. 1983. Перші знахідки. *Запорізька правда.* Запоріжжя, 21.06.1983, с. 4.

Отрощенко, В. В. 1983. Крізь морок кіммерійський. *Комсомолець Запоріжжя.* Запоріжжя, 26.07, 28.07, 02.08.1983.

Отрощенко, В. В. 1983. Загадкові знаки. *Комсомолець Запоріжжя.* Запоріжжя, 13.08.1983, с. 4.

Отрощенко, В. В. 1983. На екваторі сезону. *Комсомолець Запоріжжя.* Запоріжжя, 20.08.1983, с. 4.

Отрощенко, В. В. 1983. «Сколот» іде у розвідку. *Комсомолець Запоріжжя.* Запоріжжя, 15.09.1983, с. 3.

Отрощенко, В. В. 1983. Спільна мова — археологія. *Комсомолець Запоріжжя.* Запоріжжя, 24.09.1983, с. 4.

Отрощенко, В. В. 1983. Із глибини віків. *Комсомолець Запоріжжя. Запоріжжя:* 12.11.1983, с. 3.

Отрощенко, В. В. 1983. У пошуках писемності. *Життя і слово.* Торонто, 29.08.1983.

Отрощенко, В. В., Рассамакин, Ю. Я. 1983. История Чингульского кургана. *Наука и жизнь*, 7, с. 78-80.

Отрощенко, В. В. 1983. Раскопки курганов в Запорожской области. *Археологические открытия 1981 г.*, с. 300-302.

Отрощенко, В. В. 1983. Степний. В: *Українська радянська енциклопедія.* Вид. 2-ге, 10. Київ: УРЕ, с. 530.

1984

Отрощенко, В. В. 1984. Парадный меч из кургана у с. Великая Белозерка. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Вооружение скифов и сарматов.* Киев: Наукова думка, с. 121-126.

Отрощенко, В. В. 1984. Деревянная посуда в срубных погребениях Поднепровья. *Памятники археологии Поднепровья*, 1, с. 84-96.

Отрощенко, В. В. 1984. У пошуках історичної особи. *Життя і слово.* Торонто, 10.09.1984.

Отрощенко, В. В. 1984. Понад Молочною-рікою. *Життя і слово. Торонто*, 29.10.1984.

Отрощенко, В. В. 1984. Повернення до Мамай-гори. *Комсомолець Запоріжжя.* Запоріжжя, 05.07.1984, с. 4.

Отрощенко, В. В. 1984. Кургани відкривають таємниці. Інтерв'ю кореспондентові газети «Запорізька правда» М. Попелю. *Запорізька правда.* Запоріжжя, 06.07.1984, с. 4.

Отрощенко, В. В. 1984. Скарби тринадцятого кургану. *Наука і суспільство*, 12, с. 49-51.

1985

Отрощенко, В. В. 1985. Белозерская культура. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Археология Украинской ССР*, 1. Киев: Наукова думка, с. 519-526.

Отрощенко, В. В. 1985. Исследования курганов в Запорожской области. *Археологические открытия 1983 г.*, с. 335-336.

Отрощенко, В. В. 1985. Хурити. В: *Українська радянська енциклопедія.* Вид. 2-ге, 12. Київ: УРЕ, с. 189-190.

Отрощенко, В. В. 1985. Циклопічні споруди. В: *Українська радянська енциклопедія*. Вид. 2-ге, 12. Київ: УРЕ, с. 218.

Отрощенко, В. В. 1985. Чингульський курган. В: *Українська радянська енциклопедія*. Вид. 2-ге, 12. Київ: УРЕ, с. 317.

Отрощенко, В. В. 1985. Земля бережет историю. *Дружба*. Social Club, 1, Sydney, Australia, с. 12-15.

Отрощенко, В. В., Рассамакин, Ю. Я. 1985. Прав ли был Геродот? *Знамя труда*. Каменка-Днепровская, 28.03, 30.03, 02.04.1985, с. 4.

Отрощенко, В. В. 1985. Скифский курган V в. до н. э. у Каменского городища. В: *Всесоюзная археологическая конференция «Достижения советской археологии в XI пятилетке». Тезисы докладов*. Баку, с. 263-265.

Отрощенко, В. В. 1985. Перед таємницею скіфських Герр. *Комсомолець Запоріжжя*. Запоріжжя, 16.07.1985, с. 3.

Отрощенко, В. В. 1985. Сезон катакомбної культури. *Комсомолець Запоріжжя*. Запоріжжя, 21.09.1985, с. 3.

Отрощенко, В. В., Рассамакин. Ю. Я. 1985. До таємниць Геродотової Скіфії. *Наука і культура*, 19, с. 240-246.

Отрощенко, В. В. 1985. Исследования Запорожской экспедиции в 1968—1984 гг. В: Массон, В. М. (ред.). *Археологические исследования в зонах мелиорации. Итоги и перспективы их интенсификации*. Ленинград: Наука, с. 22-23.

1986

Отрощенко, В. В., Рассамакин, Ю. Я. 1986. Исследования скифского кургана у с. Великая Знаменка. *Археологические открытия 1984 г.*, с. 285-286.

Березанская, С. С., Отрощенко, В. В., Чередниченко, Н. Н., Шарафутдинова, И. Н. 1986. Белозерская культура. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 117-152.

Гошко, Т. Ю., Отрощенко, В. В. 1986. Погребения киммерийцев в катакомбных и подбойных сооружениях. *Советская археология*, 1, с. 168-183.

Отрощенко, В. В. 1986. Костяные детали плеток из погребений срубной культуры. *Советская археология*, 3, с. 227-232.

Отрощенко, В. В., Рассамакін, Ю. Я. 1986. Половецький комплекс Чингульського кургану. *Археологія*, 53, с. 14-36.

Отрощенко, В., Пустовалов, С. 1986. Галерея портретів з епохи бронзи. *Наука і суспільство*, 4, с. 40-42.

Отрощенко, В. В., Рассамакин, Ю. Я. 1986. Половецкий хан или?... *Знание — сила*, 7, с. 30-32.

Отрощенко, В. В. 1986. Щасливий тринадцятий курган. *Сільські вісті*. Київ, 22.08.1986, с. 4.

Отрощенко, В. В., Пустовалов, С. Ж. 1986. Кургани Михайлівщини. *Ленінська зірка*. Михайлівка, 22, 25, 27, 29. 11.

1987

Отрощенко, В. В. 1987. Кочовики в Михайлівських степах. *Ленінська зірка*. Михайлівка, 14,19, 21, 24.03.1987.

Горішній, П. А., Отрощенко, В. В., Шапошникова, О. Г. 1987. Дослідження на новобудовах України. *Археологія*, 57, с. 67-74.

Телегин, Д. Я., Отрощенко, В. В. 1987. Рец.: «Курганные древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э.». *Советская археология*, 3, с. 251-258.

Артозеев, Г. С., Богуславский, В. В., Ужва, Н. Я., Калиш, В. Н., Король, А. П., Малеванный, А. М., Отрощенко, В. В., Рачковская, М. М., Сухомлина, А. Н., Чабаненко, В. А., Шаповалов, Г. И. 1987. Наша Хортица. Открытое письмо представителей трудовой и культурной общественности города. *Индустриальное Запорожье*. Запорожье, апрель 1987.

Отрощенко, В. В. 1987. Лист до Б. Кельдасова від 05.07.1987. В: Кельдасов, Б., Ярлыканов, А. Тигак — кыпшак хан. *Шооллик маягы*. Ногайский р-н Дагестанской АССР, 04.06.1987, с. 4.

Отрощенко, В. В. 1987. Новий сезон. *Комсомолець Запоріжжя*. Запоріжжя, 27.06.1987, с. 2.

Отрощенко, В. В. 1987. Археологи продовжують пошук. *Ленінська зірка*. Михайлівка, 04.07.1987, с. 4.

Отрощенко, В. В. 1987. Таємниця Довгої Могили. *Ленінська зірка*, 30.07.1987, с. 2.

Отрощенко, В. В. 1987. Ответ на письмо читателя В. Фогеля в журнал «Знание — сила». *Знание — сила*, 12, с. 46.

Горишний, П., Бидзиля, В., Гаврилюк, Н., Отрощенко, В., Телегин, Д., Тощев, Г., Кубышев, А., Рассамакин, Ю., Ляшко С. 1987. Память тысячелетий (письмо ученых-археологов против строительства нового моста через остров Хортицу). *Индустриальное Запорожье*. Запорожье, 12.12.1987.

Отрощенко, В. В. 1987. Охранные раскопки в бассейне р. Молочная (особенности топографии курганов). В: *Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. Тезисы докладов*. Донецк, с. 104-106.

Отрощенко, В. В., Рассамакин, Ю. Я. 1987. Раскопки курганов эпохи бронзы в Токмакском р-не. *Археологические открытия 1985 г.*, с. 385-386.

Отрощенко, В., Рассамакін, Ю. 1987. 30 років у XIII столітті. *Наука і культура*, 21, с. 247-254.

Отрощенко, В. В. 1987. К вопросу о локализации киммерийцев. В: *Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов*, 2. Кировоград, с. 40-42.

Отрощенко, В. В., Пустовалов, С. Ж. 1987. Моделировка лица по черепу у племен катакомбной общности. В: *Религиозные представления в первобытном обществе. Тезисы докладов*. Москва, с. 146-149.

Отрощенко, В. В., Шевченко, Н. П. 1987. О восточной границе и восточных связях племен белозерской культуры. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины.* Киев: Наукова думка, с. 31-44.

1988

Отрощенко, В., Пустовалов, С. 1988. «Сплять кургани сиві…». *Ленінська зірка.* Михайлівна, 14, 16, 21.01.1988.

Отрощенко, В., Рассамакин, Ю. 1988. Тайна скифских царей. *Знание — сила*, 2, с. 95-99.

Отрощенко, В. В. 1988. Письмена срубной культуры. *Studia Praehistorica*, 9, с. 151-178.

Ляшко, С. Н., Отрощенко, В. В. 1988. Балковский курган. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины.* Киев: Наукова думка, с. 40-65.

Отрощенко, В. В., Рассамакин, Ю. Я. 1988. Взаимоотношения Руси с половцами в период формирования Золотой Орды (40-е — 60-е гг. XIII века). В: *Международные связи в средневековой Европе. Тезисы докладов.* Запорожье, с. 39-40.

1989

Отрощенко, В. В. 1989. К вопросу о социальной структуре племен срубной КИО. В: *Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей.* Київ: Наукова думка, с. 162-163.

Отрощенко, В. В. 1989. Особенности погребений черногоровской группы. В: Виноградов, Ю. Г. (ред.). *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья*, I. Запорожье, с. 111-112.

Отрощенко, В. В. 1989. Памятники Донбасса в системе срубной культурно-исторической общности. В: *Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. Тезисы докладов.* Донецк, с. 33-35.

Безусько, І. Г., Отрощенко, В. В., Арап, Р. Я., Костильов, О. В., Ільїнська, А. П., Рассамакін, Ю. Я. 1989. Палеоботанічний аналіз органічних залишків із курильниці Чингульського кургану (Запорізька обл.). *Український ботанічний журнал*, т. 46, 1, с. 30-32.

Отрощенко, В. В., Моця, О. П. 1989. Обряд кремації у стародавнього населення України (V тис. до н. е. — I тис. н. е.). *Археологія*, 2, с. 20-31.

1990

Отрощенко, В. В. 1990. Идеологические воззрения племен эпохи бронзы территории Украины. В: Зубарь, В. М. (ред.). *Обряды и верования древнего населения Украины.* Киев: Наукова думка, с. 5-17.

Отрощенко, В. В. 1990. Катакомбная общность — срубная общность: возможность контакта. В: *Проблемы изучения катакомбной КИО. Тезисы докладов.* Запорожье, с. 76-78.

Отрощенко, В. В. 1990. О возможности участия полтавкинских и катакомбных племен в сложении срубной культуры. *Советская археология*, 1, с. 107-112.

Отрощенко, В. В. 1990. К проблеме выделения жреческих комплексов среди погребений срубной КИО. В: *Тезисы к 100-летию основания Херсонского музея древностей*, 1. Херсон, с. 72-73.

Отрощенко, В. В. 1990. Погребения с жезлами у племен срубной общности. В: *Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. Тезисы докладов.* Луганск, с. 85-87.

Отрощенко, В. В., Рассамакин, Ю. Я. 1990. Культурна належність окремих поховань «нижньомихайлівського» типу. *Археологія*, 3, с. 101-107.

1991

Бокий, Н. М., Горбул, Г. П., Отрощенко, В. В. Киммерийские захоронения Кировоградщины. *Советская археология*, 1, с. 173-183.

Отрощенко, В. В. 1991. К вопросу о датировке Уразмаметовских курганов в Южной Чувашии. В: *Проблемы культур начального этапа эпохи поздней бронзы Волго-Уралья. Тезисы докладов.* Саратов, с. 30-32.

Бунятян, К. П., Отрощенко, В. В. 1991. Об уровне социально-экономического развития срубного общества. В: *Проблемы культур начального этапа эпохи поздней бронзы Волго-Уралья. Тезисы докладов.* Саратов, с. 6-7.

Отрощенко, В. В. 1991. Курган эпохи бронзы в Чертомлыке. В: Толочко, П. П. (ред.). *Чертомлык.* Киев: Наукова думка, с. 324-328.

Ольховский, В. С., Отрощенко, В. В. 1991. Курганное святилище эпохи бронзы в Крыму. *Древности Степного Причерноморья и Крыма*, II. Запорожье, с. 111-125.

Otroščenko, V. V. 1991. Die Steppen nordlich des Schwarzen Meers im ausgehenden Neolithikum und in der Bronzezeit. In: Rolle, R. (ed.). *Gold der Steppe. Archaologie der Ukraine.* Schleswig: Archaologisches Landesmuzeum, S. 43-50.

Kruc, S. I., Kubysev, A. I., Otroščenko, V. V., Pustovalov, S. Z. 1991. Das menschliche Gesicht der Bronzezeit. In: Rolle, R. (ed.). *Gold der Steppe. Archaologie der Ukraine.* Schleswig: Archaologisches Landesmuzeum, S. 51-53.

Otroščenko, V. V., Rassamakin, Ju. Ja. 1991. Der Polovzer-Khan aus dem Cingul'-Kurgun. Die Auffindung. In: Rolle, R. (ed.). *Gold der Steppe. Archaologie der Ukraine.* Schleswig: Archaologisches Landesmuzeum, S. 269-271.

Bezus'ko, L. G., Otroščenko, V. V., Arap, R. J., Kostyl'ov, O. V., Ill'inska, A. P., Rassamakin, Ju. Ja. 1991. Räuchwerk der Polovze. In: Rolle, R. (ed.). *Gold*

der Steppe. Archaologie der Ukraine. Schleswig: Archaologisches Landesmuzeum, S. 276-278.

Murzin, V. Ju., Baran, Ja. V., Berezovaja, S. A., Kozlovskij, A. A., Otroščenko, V. V., Starcenko, E. V., Zubar', V. M. 1991. Katalog. In: Rolle, R. (ed.). *Gold der Steppe. Archaologie der Ukraine*. Schleswig: Archaologisches Landesmuzeum, S. 288-354.

Отрощенко, В. В. 1991. К вопросу о хозяйстве племен белозерской культуры. В: Яровой, Е. В. (ред.). *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.)*. Киев, с. 127-128.

Отрощенко, В. В. 1991. Система знаков срубной общности и материалы Мосоловского поселения. В: *Мосоловское поселение поздней бронзы в системе памятников степи и лесостепи. Тезисы докладов*. Воронеж, с. 49-51.

Отрощенко, В. В., Пустовалов С. Ж. 1991. Обряд моделировки лица по черепу у племен катакомбной общности. В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Духовная культура древних обществ на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 59-84.

Отрощенко, В. В. 1991. Степи Причорномор'я в епоху енеоліту та бронзи. В: Толочко, П. П. (ред.). *Золото степу. Археологія України*. Шлезвіг, с. 43-50.

Круц, С. І., Кубишев, А. І., Отрощенко, В. В., Пустовалов, С. Ж. 1991. Обличчя людини доби бронзи. В: Толочко, П. П. (ред.). *Золото степу. Археологія України*. Шлезвіг, с. 51-53.

Отрощенко, В. В., Рассамакін, Ю. Я. 1991. Половецький хан з Чингульського кургану. В: Толочко, П. П. (ред.). *Золото степу. Археологія України*. Шлезвіг, с. 269-271.

Безусько, І. Г., Отрощенко, В. В., Арап, Р. Я., Костильов, О. В., Ільїнська, А. П., Рассамакін, Ю. Я. 1991. Палеоботанічний аналіз органічних залишків із курильниці Чингульського кургану (Запорізька область). В: Толочко, П. П. (ред.). *Золото степу. Археологія України*. Шлезвіг, *с*. 276-278.

Мурзін, В. Ю., Зубар, В. М., Баран, Я. В., Козловський, А. О., Отрощенко, В. В., Березова, С. А., Старченко, О. В. 1991. Каталог виставки «Золото степу. Археологія України». В: Толочко, П. П. (ред.). *Золото степу. Археологія України*. Шлезвіг, с. 286-352.

Отрощенко, В. В. 1991. Золото України у Шлезвіг-Голштінії. *Выбор*. Запорожье, 36 (85), 09.1991, с. 4-5.

Отрощенко, В. В. 1991. Репліка на статтю К. Сушка «Не оскорбляй землю, археолог!» (Выбор, 33 (82)). *Выбор*. Запорожье, 37 (86), 09.1991.

1992

Отрощенко, В. В. 1992. О ранней обрядовой группе погребений КМК в Левобережной Украине. В: *История и археология Слободской Украины. Тезисы докладов*. Харьков, с. 163-165.

Отрощенко, В. В. 1992. Традиция изготовления деревянных сосудов в эпоху бронзы и раннего железа на юге Восточной Европы. В: *Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов*. Мелитополь, с. 71-72.

Мазарати, С. Н., Отрощенко, В. В. 1992. Курганный могильник. В: *Научно-справочные статьи по памятникам археологии. Материалы к Своду памятников истории и культуры Украины*. Киев, с. 20.

1993

Отрощенко, В. В. 1993. *Родовід (спроба археологічної преамбули)*. Київ (переднє слово до буклету художньо-археологічної виставки «Родовід», Київ, Український дім, жовтень — вересень 1993 р.).

Отрощенко, В. В. 1993. «Жреческие» комплексы в системе погребений срубной общности. В: Оленковський, Н. П. (ред.). *Археологічні та історичні дослідження Херсонщини*. Херсон, с. 17-31.

Отрощенко, В. В. 1993. К вопросу об относительной хронологии классических погребений бережновского типа. В: *Новые открытия и методологические основы археологической хронологии. Тезисы докладов*. Санкт-Петербург, с. 81-83.

Отрощенко, В. В. 1993. Клейноди зрубного суспільства. *Археологія*, 1, с. 101-109.

Отрощенко, В. В. 1993. Борис Мозолевський. *Запорожська січ*. Запоріжжя, 24.11.1993, с. 4.

1994

Отрощенко, В. В. 1994. До уточнення хронології синташтинської культури. В: *Проблемы хронологии культур энеолита-бронзового века Украины и юга Восточной Европы. Тезисы докладов*. Днепропетровск: ДГУ, с. 39-41.

Отрощенко, В. В. 1994. О двух линиях развития культур племен срубной общности. В: *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. Тезисы докладов*, 2. Запорожье, с. 150-153.

Отрощенко, В. В. 1994. О погребениях черногоровского типа в Нижнем Подонье. *Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 1993 г.*, 13, с. 103-117.

Отрощенко, В. В. 1994. Тенденции развития погребальной обрядности на юге Восточной Европы (XVI—VIII вв. до н. э.). В: *Simpozion international. Masivul Traco-Cimerian. Probleme actuale. Rezumatele referatelor*. Chisinau: Stiinta, p. 10-12 (румунською мовою); с. 31-32 (російською мовою).

Отрощенко, В. В., Смирнов, С. В. 1994. Відділ первісної археології. В: Толочко, П. П. (ред.). *60 років Інституту археології НАН України*. Київ: Київська академія євробізнесу, с. 23-34.

1995

Клочко, В. І., Отрощенко, В. В. 1995. Антонівський скарб. В: Кудрицький, А. В. (ред.). *Мистецтво України. Енциклопедія*, 1. Київ: Українська енциклопедія, с. 68.

Отрощенко, В. В. 1995. Білозерська культура. В: Кудрицький, А. В. (ред.). *Мистецтво України. Енциклопедія*, 1. Київ: Українська енциклопедія, с. 204-205.

Отрощенко, В. В. 1995. Бондарихінська культура. В: Кудрицький, А. В. (ред.). *Мистецтво України. Енциклопедія*, 1. Київ: Українська енциклопедія, с. 233.

Отрощенко, В. В. 1995. Бронзовий вік. В: Кудрицький, А. В. (ред.). *Мистецтво України. Енциклопедія*, 1. Київ: Українська енциклопедія, с. 255.

Отрощенко, В. В. 1995. Великознам'янські кургани. В: Кудрицький, А. В. (ред.). *Мистецтво України. Енциклопедія*, 1. Київ: Українська енциклопедія, с. 299.

Бунятян, К. П., Отрощенко, В. В. 1995. Формы собственности на скот и способы изучения их по археологическим данным. В: Кибальник, Ю. Д. (ред.). *Хозяйство древнего населения Украины. Ремесла и промыслы древнего населения Украины*, 1. Київ: МО КПДІКЗ, с. 93-131.

Отрощенко, В. В. 1995. Рец.: Древности степного Причерноморья и Крыма: 1990, вып. 1; 1991, вып. 2; 1992, вып. 3. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, 5, с. 192-195.

Отрощенко, В. В. 1995. З приводу культурної належності поховань доби бронзи Кулішівських курганів. В: *Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины. Тезисы докладов*. Харьков, с. 31-32.

Бровендер, Ю. М., Отрощенко, В. В., Павлова, І. М. 1995. Робоча зустріч з проблем археології пізнього бронзового віку півдня Східної Європи (Луганськ, Перевальськ, Донецьк, 23—27.11.1993 р.). *Археологія*, 1, с. 150-151.

Отрощенко, В. В. 1995. Капитановский полевой археологический семинар. В: *Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона (материалы укр.-рос. семинара)*. Луганск, с. 3-5.

Отрощенко, В. В. 1995. Нові знаки з пам'яток зрубної КІС. В: *Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона (материалы укр.-рос. семинара)*. Луганск, с. 33-34.

Отрощенко, В. В. 1995. Пути обмена — пути миграций. В: *Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона (материалы укр.-рос. семинара)*. Луганск, с. 18-19.

Бровендер, Ю. М., Отрощенко, В. В. 1995. Місто Агамемнона і Капітанівська агломерація селищ: Аріаднина нитка зв'язку. *Бахмутський шлях*, 3—4, с. 49-50.

Отрощенко, В. В. 1995. Деякі роздуми з приводу «кризи української археології». *Археологія*, 2, с. 106-107.

Отрощенко, В. В. 1995. Міфотворчість шкодить Україні. *Вечірній Київ*. Київ, 12.07.1995, с. 4.

Отрощенко, В. В. 1995. Лист до редактора газети «Вечірній Київ» В. Карпенка (переклад з української мови Ю. Шилова). В: Шилов, Ю. *Гомо советикус*. Киев, с. 219-220.

Отрощенко, В. В. 1995. Отзыв на научно-популярную книгу Ю. А. Шилова «Прародина ариев. История, обряды, мифы» (переклад з української мови Ю. Шилова). В: Шилов, Ю. *Гомо советикус*. Киев, с. 221-224.

Котова, Н. С., Отрощенко, В. В. 1995. Выписка из протокола № 7 отдела первобытной археологии от 18 апреля 1995 года (переклад з української мови Ю. Шилова). В: Шилов, Ю. *Гомо советикус*. Киев, с. 211.

1996

Отрощенко, В. В. 1996. Роздуми з приводу ювілею одного нонконформіста. *Запорожська січ*. Запоріжжя, 05.02.1996, с. 3.

Отрощенко, В. В. 1996. Весняне протистояння. *Запорожська січ*. Запоріжжя, 22.05.1996, с. 1.

Отрощенко, В. В. 1996. Від протистояння до Конституції. *Запорожська січ*. Запоріжжя, 13.07.1996, с. 3.

Бровендер, Ю. М., Отрощенко, В. В. 1996. Луганщина собирает археологов. *Народная трибуна*. Перевальск, 21.09.1996, с. 7.

Отрощенко, В. В. 1996. К вопросу о модели мира у населения срубной общности. В: *Археоастрономия: проблемы становления. Тезисы докладов*. Москва, с. 106-108.

Отрощенко, В. В. 1996. Культурная принадлежность погребений Потаповского могильника в Заволжье. В: *Древности Волго-Донских степей в системе восточно-европейского бронзового века. Материалы международной научной конференции*. Волгоград: Перемена, с. 33-36.

Отрощенко, В. В. 1996. Малюнки (знаки) колісниць в пам'ятках культур зрубної спільності. В: *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей. Тезисы докладов*, 1. Донецк, с. 128-132.

Отрощенко, В. В. 1996. О происхождении и распространении склепов колесничих. В: *Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточно-европейской степи и лесостепи. Тезисы докладов*, 2. Воронеж, с. 14-16.

Отрощенко, В. В. 1996. Южноуральский очаг культурогенеза на оси пассионарных толчков. В: *Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточно-европейской степи и лесостепи. Тезисы докладов*, 2. Воронеж, с. 29-31.

Отрощенко, В. В., Бровендер, Ю. М., Пряхин, А. Д., Беседин, В. И. 1996. Итоги двух сезонов раскопок на поселениях Капитановского микрорайона. В: *Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточно-европейской степи и лесостепи. Тезисы докладов*, 2. Воронеж, с. 4-10.

Пряхин, А. Д., Саврасов, А. С., Отрощенко, В. В., Бровендер, Ю. М. 1996. Обследование рудника на рудопроявлении Картамыш. В: *Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточно-европейской степи и лесостепи. Тезисы докладов*, 2. Воронеж, с. 10-13.

Бровендер, Ю. М., Отрощенко, В. В. 1996. Карпато-Микенский орнаментальный стиль в материалах поселения Капитаново 1. В: *Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточно-европейской степи и лесостепи. Тезисы докладов*, 2. Воронеж, с. 53-56.

Котова, Н. С., Отрощенко, В. В. 1996. Протокол № 7 засідання відділу первісної археології ІА НАН України від 18.04.1995 р. *Археологія*, 2, с. 104-116.

Куриленко, В. Є., Отрощенко, В. В. 1996. Мезин на Десні. Динаміка змін археологічних культур. *Сіверянський літопис*, 2—3, с. 27-32.

Отрощенко, В. В. 1996. О функции костяных лопатковидных наверший. В: Моисеев, Н. Б. (ред.). *Абашевская культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы Степи и Лесостепи Евразии*. Тамбов, с. 7-9.

Otroshchenko, V. V. 1996. Zu den bedingungen des ubergangs von der sesshafttigkeit zum viehzuchternomadismus in der Nordschwarzmeersteppen. *Hamburger Beitrage zur Archaologie*. 1991, 18, S. 21-30.

1997

Отрощенко, В. В. 1997. К вопросу о покровской срубной культуре. В: Юдин, А. И. (ред.). *Эпоха бронзы и ранний железный век в истории древних племен южнорусских степей*, 1. Саратов, с. 70-72.

Отрощенко, В. В. 1997. К проблеме выделения погребений покровской срубной культуры на Нижнем Дону. В: *Доба бронзи Доно-Донецького регіону (матеріали 3-го українсько-російського семінару)*. Київ; Вороніж; Перевальськ, с. 36-39.

Отрощенко, В. В. 1997. Третій Капітанівський семінар. В: *Доба бронзи Доно-Донецького регіону (матеріали 3-го українсько-російського. семінару)*. Київ; Вороніж; Перевальськ, с. 57-59.

Бровендер, Ю. М., Отрощенко, В. В., Пряхін, А. Д. 1997. Українсько-російський польовий археологічний семінар. *Археологія.*, 1, с. 156-157.

Отрощенко, В. В. 1997. Чотиримісні склепи синташтинської доби. *Археологія*, 3, с. 66-72.

Отрощенко, В. В. 1997. До питання про класифікацію та культурну належність клепаних казанів. В: *Проблеми історії та археології України. Тези доповідей*. Харків, с. 16-17.

Отрощенко, В. В., Рассамакін, Ю. Я. 1997. З приводу культурної належності комплексів лобойківсько-дербеденівської зони металообробки. В: *Сабатиновская и срубная культуры: проблемы взаимосвязи Востока и Запада в эпоху поздней бронз. Тезисы докладов*. Киев; Николаев; Южноукраинск, с. 23-25.

Бровендер, Ю. М., Отрощенко, В. В. 1997. Уникальная находка археологов. *Ариадна*. Перевальск, 12.04.1997, 1, с. 1.

Отрощенко, В. В. 1997. Кам'яна Могила: слідами однієї сенсації. *Людина і світ*, 1. Київ, с. 33-36.

Отрощенко, В. В. 1997. Теплий вітер з Атлантики. *Запорожська січ*. Запоріжжя: 06.05.1997, с. 1, 3.

Отрощенко, В. В. 1997. Що під курганом? До історії археологічного вивчення Запорізького краю. *Запорожська січ*. Запоріжжя, 19, 22, 23.08.1997.

Вовк, Т. А., Отрощенко, В. В. 1997. До питання про так зване золотоординське іго в Україні. *Сучасність*, 5, с. 92-95.

Вовк, Т. А., Отрощенко, В. В. 1997. Підґрунтя історії України. *Український історичний журнал*, 2, с. 3-18.

Пряхин, А. Д., Отрощенко, В. В., Беседин, В. И., Бровендер, Ю. М., Саврасов, А. С. 1997. Украинско-Российская экспедиция по изучению памятников эпохи бронзы Донецкого бассейна. *Археология Восточно-европейской лесостепи*, 10: 50 лет раскопок экспедиции Воронежского университета, с. 90-103.

Куриленко, В. Е., Отрощенко, В. В. 1997. Сосницкая культура в Подесенье и ее связи с восточными соседями. В: Makarowicz, P. (ed.). *«Trzciniec» — system kulturowy czy interkulturowy proces? Streszczenia referatov*. Poznań; Obrzycko, с. 48-51.

Отрощенко, В. В. 1997. Деякі зауваження з приводу «кризи української археології». *Донецкий археологический сборник*, 7, с. 131-132. Передрук з журналу «Археологія» без згоди автора.

Березанська, С. С., Отрощенко, В. В. 1997. Бронзовий вік. В: Станко, В. Н. (ред.). *Давня історія України*, 1. Київ: Наукова думка, с. 384-529.

Пряхин, А. Д., Отрощенко, В. В., Беседин, В. И., Бровендер, Ю. М. 1997. Украинско-российская экспедиция по изучению Капитановского археологического микрорайона. *Археологические открытия 1996 г.*, с. 194-196.

Otroshchenko, V. V. 1997. Bronzekurgane im Chertomlyk. In: Rolle, R., Murzin, V. Ju., Alekseev, A. Ju. *Der Skythisch Kîningkurgane Chertomlyk*. Vorgeschichtiche Forschungen, 19, T. 2, S. 65-71.

1998

Отрощенко, В. В. 1998. Культурно-хронологические группы погребений Потаповского могильника. *Российская археология*, 1, с. 43-53.

Куриленко, В. Є., Отрощенко, В. В. 1998. Динаміка культурних змін за доби бронзи у Ме-

зинському мікрорайоні на Десні. *Археологія*, 1, с. 46-55.

Вовк, Т. А., Отрощенко, В. В. 1998. Роль геополітичного фактору Київщини у давній історії України. *Екзиль*, 2, с. 12.

Отрощенко, В. В. 1998. Феномен кістяних пряжок. В: Тощев, Г. Н. (ред.). *Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК).* Запорожье, с. 113-117.

Отрощенко, В. В., Черных, Л. А. 1998. Стрекала, как орудия труда и атрибуты власти. В: *Тезисы докладов VII Донской археологической конференции.* Ростов-на-Дону, с. 59-61.

Отрощенко, В. В. 1998. Знову про Борисівське поховання. В: *Доба бронзи Доно-Донецького регіону (матеріали 4-го українсько-російського польового археологічного семінару).* Київ; Вороніж, с. 60-64.

Отрощенко, В. В. 1998. Четвертий Капітанівський польовий археологічний семінар. В: *Доба бронзи Доно-Донецького регіону (матеріали 4-го українсько-російського польового археологічного семінару).* Київ; Вороніж, с. 3-6.

Otroshchenko, V. V. 1998. Die Westbeziehungen der Belozerka-Kultur. *Sudosteuropa-Schriften*, 20: Prahistorische Archaologie in Sudosteuropa, 12: Das Karpatenbecken und die osteuropaische steppe, S. 353-360.

Отрощенко, В. В. 1998. Сюжет перевтілення у знаковій системі племен зрубної спільноти. *Археологический альманах*, 7, с. 79-84.

Отрощенко, В. В. 1998. З приводу культурної належності рогової сокирки з Дударкова. В: Арустамян, Ш. Г. (ред.). *Музейні читання. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 90-літтю з дня народження видатного українського археолога О. І. Тереножкіна.* Київ: МІКУ, с. 135-138.

Куріленко, В. Є., Отрощенко, В. В. 1998. Сосницька культура Подесення та її зв'язки із східними сусідами. In: Makarowicz, P. (ed.). *«Trzciniec» — system kulturowy czy interkulturowy proces?* Poznań: Widawnictwo Poznanskie, с. 239-251.

Kurólenko, V. Je., Otroshchenko, V. V. 1998. The Sosnytsa culture of the Desna area and its links with eastern neighbours. *Baltic-Pîntic Studies*, 6: The Trzciniec area of the Earló Brînze Age civilization: 1950—1200 BC, p. 87-102.

Отрощенко, В. В. 1998. К вопросу о доноволжской абашевской культуре. *Археология Восточноевропейской лесостепи*, 11, с. 52-59.

1999

Отрощенко, В. В. 1999. В защиту сакральной функции. В: *Археология Центрального Черноземья и сопредельных территорий. Тезисы докладов научной конференции.* Липецк, с. 21-23.

Отрощенко, В. В. 1999. До питання про фінал культур зрубної спільності. В: Толочко, П. П. (ред.). *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Б. Н. Гракова)*, III. Запорожье, с. 191-194.

Otroshchenko, V. V. 1999. Cultural cînnections between Southern Ural, Carpathian Bassin and the Aegean before 1500 BC. In: *European Association of Archaeologists. 5 Annual Meeting. Bournemouth, United Kingdom 14—19 September 1999. Abstracts*, p. 182-183.

Березанська, С. С., Отрощенко, В. В. 1999. Щодо етнічної належності населення України за доби бронзи. В: Ковальова, І. Ф. (ред.). *Матеріали Міжнародної археологічної конференції «Етнічна історія та культура населення Лісостепу та Степу Євразії (від кам'яного віку по раннє середньовіччя)».* Дніпропетровськ, с. 35-37.

Отрощенко, В. В., Черних, Л. А. 1999. Рец.: А. Д. Пряхин. Мосоловское поселение эпохи поздней бронзы. Кн. 1. Воронеж, 1993. 108 с., илл.; Мосоловское поселение металлургов-литейщиков эпохи поздней бронзы. Кн. 2. Воронеж, 1996. 176 с., илл. *Археология*, 3, с. 126-129.

Отрощенко, В. В. 1999. Михайлівський район. Пам'ятки археології. В: *Пам'ятки історії та культури Запорізької області (Вільнянський, Михайлівський, Новомиколаївський райони).* Запоріжжя, с. 61-73.

Отрощенко, В. В., Пряхин, А. Д., Беседин, В. И., Бровендер, Ю. М. 1999. Изучение памятников эпохи бронзы в Луганской обл. (Украина). *Археологические открытия 1997 г.*, с. 345-346.

2000

Отрощенко, В. В. 2000. О культурах срубной общности. В: Пряхин, А. Д. (ред.). *Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы евразийской степи и лесостепи.* Воронеж: ВГУ, с. 10-14.

Пряхин, А. Д., Отрощенко, В. В., Саврасов, А. С., Бровендер, Ю. М. 2000. Основные итоги работы Украинско-Российской археологической экспедиции по изучению Картамышского рудопроявления в Донбассе. В: Пряхин, А. Д. (ред.). *Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы евразийской степи и лесостепи.* Воронеж: ВГУ, с. 99-104.

Отрощенко, В. В. 2000. О пределах культур срубной общности. В: *Взаимодействие и развитие древних культур южного пограничья Европы и Азии.* Саратов; Энгельс, с. 87-89.

Пряхин, А. Д., Отрощенко, В. В., Беседин, В. И., Бровендер, Ю. М. 2000. *Поселение эпохи бронзы Капитаново II.* Археологические памятники Донского бассейна, 4. Воронеж.

Березанська, С. С., Отрощенко, В. В. 2000. Про деякі етноісторичні процеси на теренах

України за доби бронзи. *Проблеми археології Подніпров'я*, 3, с. 112-123.

Otroshchenko, V. V. 2000. The peculiarities of ecînomy of cultures of Srubnaya Entity. In: *Late Prehistoric Exploitatiîn of the Eurasian Steppe. Papers presented for the symposium to be held 12 jan. — 16 jan. 2000*, III. Cambridge, p. 127-131.

Потапов, В. В., Отрощенко, В. В. 2000. Рец.: С. И. Лукьяшко. Предскифский период на Нижнем Дону. Донские древности. Вып. 7. Азов, 1999. *Донская археология*, 2 (7), с. 98-104.

Отрощенко, В. В. 2000. До питання про стратиграфію поховань культури багатоваликової кераміки (КБК) та покровської зрубної культури (ПЗК). В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Археология и древняя и архитектура Левобережной Украины и смежных территорий*. Донецк: Східний видавничий дім, с. 79-81.

Толочко, П. П., Козак, Д. Н., Моця, О. П., Мурзін, В. Ю., Отрощенко, В. В., Сегеда, С. П. 2000. *Етнічна історія давньої України*. Київ: ІА НАН України.

Отрощенко, В. В., Вовк, Т. А. 2000. Золотоординський період в історії половців. *Етноси України: Тюркський світ. Альманах 2000*, с. 81-89.

Отрощенко, В. В. 2000. К вопросу о памятниках новокумакского типа. В: Ткачев, В. В. (ред.). *Проблемы изучения энеолита и бронзового века Южного Урала*. Орск: Институт евразийских исследований, Институт степи, с. 66-72.

Пряхин, А. Д., Отрощенко, В. В., Беседин, В. И., Бровендер, Ю. М. 2000. Продолжение исследований на территории Луганской области Украины. *Археологические открытия 1998 г.*, с. 377-379.

2001

Отрощенко, В. В. 2001. Погребальные памятники Приуралья в системе культур срубной общности. В: *XV Уральское археологическое совещание. Тезисы международной научной конференции. Оренбург, 17-21 апреля 2001*. Оренбург, с. 99-100.

Отрощенко, В. В. 2001. К попыткам ревизии культурно-хронологической схемы В. А. Городцова. В: Колев, Ю. И. (ред.). *Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация. Материалы международной научной конференции «К столетию периодизации В. А. Городцова бронзового века южной половины Восточной Европы». Самара, 23-28 апреля 2001*. Самара, с. 39-42.

Отрощенко, В. В. 2001. Розвиток мистецтва та монументальної скульптури. В: Патон, Б. Є. (ред.). *Історія української культури*, 1. Київ: Наукова думка, с. 239-245.

Отрощенко, В. В. 2001. До ювілею Софії Станіславівни Березанської. В: *Доба бронзи Доно-Донецького регіону (матеріали 5-го українсько-російського польового археологічного семінару)*. Київ; Вороніж, с. 3-4.

Отрощенко, В. В. 2001. До річниці від дня народження А. Д. Пряхіна. В: *Доба бронзи Доно-Донецького регіону (матеріали 5-го українсько-російського польового археологічного семінару)*. Київ; Вороніж, с. 4-6.

Отрощенко, В. В. 2001. До взаємовідносин носіїв культур зрубної спільноти. В: *Доба бронзи Доно-Донецького регіону (матеріали 5-го українсько-російського польового археологічного семінару)*. Київ; Вороніж, с. 81-88.

Отрощенко, В. В., Вовк, Т. А. 2001. До етнічної належності носіїв культур зрубної спільноти. *Магістеріум. Археологічні студії*, 6, с. 69-75.

Отрощенко, В. В. 2001. *Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення)*. Київ: ІА НАН України.

Отрощенко, В. В. 2001. До 60-річчя Юрія Миколайовича Макеєва. *Археологія*, 3, с. 147-148.

Отрощенко, В. В. 2001. Склепы колесничих Синташты и проблема генезиса харизматических кланов. В: *Bunya aisynasiyynyn Icetaïa gelteginclе anaïïeïce aïïarónyn oty (роль ахалтекинского коня в формировании мирового коннозаводства)*. Asgabat, с. 25-27.

Толочко, П. П., Отрощенко, В. В. 2001. 25 років плідної співпраці. *Археологія*, 4, с. 158-159.

Отрощенко, В. В. 2001. Антонівський скарб. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 1. Київ: Поліграфкнига, с. 573-574.

Отрощенко, В. В. 2001. Артеменко Іван Іванович. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 1. Київ: Поліграфкнига, с. 668-669.

2002

Бровендер, Ю. М., Отрощенко, В. В. 2002. Картамышский археологический микрорайон памятников эпохи бронзы Донецкого горнометаллургического центра (некоторые итоги и перспективы исследований). В: *Украинско-российская экспедиция по изучению древних памятников горного дела Донбасса (итоги полевого сезона 2001 года и перспективы исследований)*. Киев; Воронеж, с. 4-15.

Дорофеев, В. Н., Отрощенко, В. В., Пряхин, А. Д., Бровендер, Ю. М. 2002. Научная концепция природно-археологического музея — заповедника «Картамыш». В: *Украинско-российская экспедиция по изучению древних памятников горного дела Донбасса (итоги полевого сезона 2001 года и перспективы исследований)*. Киев; Воронеж, с. 53-64.

Отрощенко, В. В. 2002. До генези харизматичних кланів. В: Крижицький, С. Д. (ред.). *Сучасні проблеми археології*. Київ:ІА НАН України, с. 169-170.

Отрощенко, В. В. 2002. *Історія племен зрубної спільності.* Автореферат дисертації д. і. н. ІА НАН України.

Бровендер, Ю. М., Дорофеев, В. Н., Отрощенко, В. В., Пряхин, А. Д., Саврасов, А. С. 2002. Украинско-российская экспедиция по изучению комплекса памятников эпохи поздней бронзы Картамышского археологического микрорайона. В: *Історична наука: проблеми розвитку. Матеріали міжнародної наукової Конференції. Секція «Археологія».* Луганськ, с. 24-26.

Отрощенко, В. В. 2002. 60: Юрій Макеєв. *Ант*, 7—9, с. 116-117.

Бровендер, Ю. М., Отрощенко, В. В. 2002. Древние рудники в бассейне Северского Донца, Восточная Украина. В: *Древнейшие этапы горного дела и металлургии в Северной Евразии: Каргалинский комплекс. Каргалинский Международный полевой симпозиум 2002. Каргалы — Оренбург 25.07—01.08.2002 г. Материалы симпозиума.* Москва, с. 53-56.

Толочко, П. П., Отрощенко, В. В. 2002. Взаимодействие Института археологии НАН Украины с Кафедрой археологии Воронежского государственного университета. *Археология восточноевропейской лесостепи*, 16: Археология в российских университетах, с. 16-17.

Отрощенко, В. В. 2002. До вивчення знакової системи зрубної спільноти. В: Павленко, Ю. В. (ред.). *Михайло Брайчевський. Вчений і особистість.* Київ: Фенікс, с. 23-25.

Отрощенко, В. В. 2002. К вопросу о периодизации покровской срубной культуры. В: Мунчаев, Р. М. (ред.). *Проблемы археологии Евразии. К 80-летию Н. Я. Мерперта.* Москва, с. 175-180.

2003

Отрощенко, В. В. 2003. Фігури на купюрах. *День.* Київ, 18.01.2003, с. 6.

Отрощенко, В. В. 2003. Страна глиняных дворцов. Интервью журналистке Н. Куроленко в рубрике «Субботний собеседник». *Киевские Ведомости.* 29.03.2003, с. 11.

Бровендер, Ю. М., Отрощенко, В. В., Пряхин, А. Д., Саврасов, А. С. 2003. Работы украинско-российской экспедиции на Картамышском рудопроявлении (Украина). *Археологические открытия 2001 г.*, с. 506-508.

Отрощенко, В. В. 2003. К истории племен срубной общности. *Археология восточноевропейской лесостепи*, 17: Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы, с. 68-96.

Бровендер, Ю. М., Отрощенко, В. В., Пряхин, А. Д., Саврасов, А. С. 2003. Некоторые результаты исследований Украинско-российской экспедиции на Картамышском рудопроявлении Луганской области Украины. *Археология восточноевропейской лесостепи*, 17: Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы, с. 102-117.

Отрощенко, В. В. 2003. К вопросу о наличии «абашевских» комплексов в Украине. В: *Абашевская культурно-историческая общность: истоки, развитие, наследие. Материалы международной научной конференции.* Чебоксары, с. 143-144.

Отрощенко, В. В. 2003. Культури зрубної спільноти та гірничо-металургійні центри. В: Бровендер, Ю. М. (ред.). *Проблеми гірничої археології (матеріали І-го Картамиського польового археологічного семінару).* Алчевськ, с. 47-51.

Бровендер, Ю. М., Отрощенко, В. В. 2003. До бібліографії проблеми Донецького гірничо-металургійного центру. В: Бровендер, Ю. М. (ред.). *Проблеми гірничої археології (матеріали І-го Картамиського польового археологічного семінару).* Алчевськ, с. 98-109.

Отрощенко, В. В., Тупчієнко, М. П. 2003. Проблема бронзових клепаних казанів та Донецький гірничо-металургійний центр. В: Бровендер, Ю. М. (ред.). *Проблеми гірничої археології (доповіді ІІ-го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару).* Алчевськ, с. 116-123.

Отрощенко, В. В., Корпусова, В. М. 2003. Свастика в знакових системах доби міді—бронзи на теренах України. *Магістеріум. Археологічні студії*, 11, с. 13-18.

Otroshchenko, V. V. 2003. The Economic Peculiarities of the Srubnaya Cultural-historical Entity. In: Levine, M., Renfrew, C., Boyle, K. (eds.). *Prehistoric steppe adaptation and the horse.* Chapter 21. McDonald Institute monographs. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, p. 319-328.

Отрощенко, В. В. 2003. Не стріляйте в археологів! (розмова письменника Ю. Олійника з науковцями Інституту археології НАН України). *Дзеркало тижня*, 37 (462) 27.09.2003, с. 16 (співрозмовники: Р. Терпиловський, Л. Залізняк, В. Отрощенко, Ю. Рассамакін, Л. Кулаківська, Я. Гершкович, О. Моця).

Болтрик, Ю. В., Ніколова, А. В., Отрощенко, В. В. 2003. До 70-річчя Олександра Михайловича Лєскова. *Археологія*, 3, с. 157-159.

Отрощенко, В. В. 2003. Дослідник старожитностей Полісся (до 80-річчя від дня народження Івана Артеменка). В: Сергійчук, В. (ред.). *Українознавство. Календар-щорічник 2004.* Київ: Українська видавнича спілка, с. 210-211.

Chernykh, L. A., Polin, S. V., Otroshchenko, V. V. 2003. Radiocarbon chronology of monuments of the Berezhnovka-Maevka srubnaya culture near the town of Ordzhonikidze. *Baltic-Pontic studies*, 12, p. 307-335.

Otroshchenko, V. V. 2003. Radiocarbon chronology of the Belozerka culture — based on barrows near the village of Zapovitne (the «Stepnoy» cementery). *Baltic-Pontic studies*, 12, p. 336-364.

Отрощенко, В. В. 2003. Білозерська культура. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України.* 1: А—В. Київ: Наукова думка, с. 285.

Отрощенко, В. В. 2003. Бородінський скарб. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України*. 1: А—В. Київ: Наукова думка, с. 352.

Отрощенко, В. В. 2003. Бронзовий вік. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України*. 1: А—В. Київ: Наукова думка, с. 382.

Отрощенко, В. В. 2003. Бабине. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 2: Б—Біо. Київ: Наукова думка, с. 20.

Отрощенко, В. В. 2003. Бадер Отто Миколайович. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 2: Б—Біо. Київ: Наукова думка, с. 68.

Отрощенко, В. В. 2003. Березанська Софія Станіславівна. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 2: Б—Біо. Київ: Наукова думка, с. 495.

Отрощенко, В. В. 2003. Білозерська культура. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 2: Б—Біо. Київ: Наукова думка, с. 808-809.

Отрощенко, В. В. 2003. Білозерське поселення. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 2: Б—Біо. Київ: Наукова думка, с. 809.

Отрощенко, В. В. 2003. Коментарі. В: Грушевський, М. *Твори у 50-ти томах*. 5: Історичні студії та розвідки, 1888—1896. Львів: Світ, с. 455-457.

Отрощенко, В. В. 2003. Феномени протоміст: Тальянки та Синташта. В: *Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції*. Київ: Корвінпрес, с. 96-97.

2004

Отрощенко, В. В. 2004. Володимир Бєсєдін в Україні. *Археологический альманах*, 15: Псалии. Элементы упряжи и конского снаряжения в древности, с. 5-6.

Отрощенко, В. В. 2004. Бодянський Олександр Всеволодович. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 3: Біо—Бя. Київ: Наукова думка, с. 168.

Отрощенко, В. В. 2004. Бородінський скарб. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 3: Біо—Бя. Київ: Наукова думка, с. 363.

Отрощенко, В. В. 2004. Братченко Станіслав Никифорович. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 3: Біо—Бя. Київ: Наукова думка, с. 433.

Отрощенко, В. В. 2004. Бронзовий вік. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 3: Біо—Бя. Київ: Наукова думка, с. 485.

Отрощенко, В. В. 2004. Буров Георгій Михайлович. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 3: Біо—Бя. Київ: Наукова думка, с. 629.

Отрощенко, В. В. 2004. Рец.: Трипільська цивілізація у спадщині України. Конференція, присвячена 110-річчю відкриття трипільської культури. Матеріали та тези доповідей конференції, Київ, 30—31 травня 2003 р. Київ: Просвіта. Головний редактор Черняков І. *Археологія*, 3, с. 130-132.

Отрощенко, В. В. 2004. О функции колесовидных дисков эпохи поздней бронзы. В: *Проблемы первобытной археологии Евразии. К 75-летию А. А. Формозова*. Москва, с. 224-227.

Отрощенко, В. В. 2004. Мішель Нострадамус про Україну. *Чумацький шлях. Науково-популярний журнал*, 1, с. 29-31.

Отрощенко, В. В. 2004. Український катрен Нострадамуса. *Столиця*. Київ, 35 (538): 27.08—02.09. с. 27.

Антонов, А. Л., Отрощенко, В. В. 2004. Особливості ритуального посуду культур зрубної спільноти. *Археологія*, 1, с. 18-30.

Отрощенко, В. В. 2004. Віхи історії індоіранських племен на теренах Південно-Східної Європи. *Історія в школах України. Науково-методичний журнал*, 3, с. 51-52.

Отрощенко, В. В., Корпусова, В. М. 2004. Нотатки щодо давньої свастики на теренах України. *Чумацький шлях*, 3, с. 27-29.

Отрощенко, В. В. 2004. Нові сторінки історії половців. *Чумацький шлях*, 5, с. 21-26.

Отрощенко, В. В. 2004. Проблеми датування первісної історії України. В: Власов, В. (ред.). *Історія в школах України*. 8. Київ: Педагогічна преса, с. 38.

Отрощенко, В. В. 2004. Сюжет двобою у знаковій системі зрубної спільноти. В: *Проблеми історії та археології України. Матеріали V Міжнародної наукової конференції, 4—6 листопада 2004 р.* Харків: НМЦ СД, с. 17-18.

Отрощенко, В. В. 2004. Вільнянські кургани в контексті генези бережнівсько-маївської зрубної культури. В: Ляшко, С. Н., Попандопуло, З. Х., Дровосекова, О. В. *Курганные могильники Днепровского Надпорожья (Ясиноватое, Днепровка, Петро-Михайловка)*. Запорожье: Дикое Поле, с. 163-168.

Отрощенко, В. В. 2004. До 80-річчя Івана Івановича Артеменка. *Археологія*, 4, с. 108-109.

Отрощенко, В. В. 2004. Тенденції розвитку господарчих систем доби пізньої бронзи на теренах України. In: Kośko, A., Smyt, M. (ed.). *Nomadyzm a pastoralizm w miedzyrzeczu Wisly i Dniepru (neolit, eneolit, epoka brazu). Archaeologia Bemaris. Dyskusje*. 3. Poznan, с. 215-221.

Отрощенко, В. В. 2004. К доистории киммерийцев. In: Chochorowski, J. (ed.). *Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci. Księga poświęcona pamięci profesora Tadeusza Sulimirskiego*. Kraków, с. 361-365.

2005

Отрощенко, В. В., Черних, Л. А. 2005. Стели в конструкціях кам'яних скринь бережнівсько-маївської зрубної культури. В: Отрощенко,

В. В. (ред.). *На пошану Софії Станіславівни Березанської*. Київ: Шлях, с. 190-196.

Отрощенко, В. В., Тупчієнко, М. П. 2005. Бронзові клепані казани та Донецький гірничо-металургійний центр. В: Толочко, П. П., Дорофеєв, В. М. (ред.). *Проблеми гірничої археології (матеріали II міжнародного Картамиського польового археологічного семінару)*. Алчевськ: ДонДТУ, с. 176-188.

Толочко, П. П., Отрощенко, В. В. 2005. До комплексної міжнародної співпраці. В: Толочко, П. П., Дорофеєв, В. М. (ред.). *Проблеми гірничої археології (матеріали II міжнародного Картамиського польового археологічного семінару)*. Алчевськ: ДонДТУ, с. 4-6.

Отрощенко, В. В. 2005. Культурно-господарча ситуація на півдні Східної Європи в 1600—1200 рр. до н. е. В: Гайко, Г. И. (ред.). *Исторические и футурологические аспекты развития горного дела*. Алчевск, с. 94-101.

Отрощенко, В. В. 2005. Дніпро-Донецький осередок культурогенези (постановка проблеми). В: *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. Матеріали II-ї Луганської міжнародної історико-археологічної конференції, присвяченої 85-річчю Луганського обласного краєзнавчого музею*. Луганськ: Шлях, с. 36-38.

Отрощенко, В. В. 2005. Трипольский миф. Интервью журналистке Н. Куроленко в рубрике «Субботний собеседник». *Киевские Ведомости*, 10.09.2005, с. 11.

Гаврилюк, Н. А., Отрощенко, В. В., Рассамакин, Ю. Я. 2005. Шумящий сосуд из скифского погребения. *Археологічні дослідження в Україні 2003—2004 рр.*, с. 343-348.

Отрощенко, В. В. 2005. До проблеми етнічної ідентифікації населення зрубної та андронівської спільнот. *Кам'яна доба України*, 7: До 85-річчя Д. Я. Телєгіна, с. 215-218.

Отрощенко, В. В. 2005. Епоха енеоліту—бронзи. В: Залізняк, Л. Л., Бунятян, К. П., Зубар, В. М., Моця, О. П., Отрощенко, В. В., Терпиловський, Р. В. *Археологія України. Курс лекцій*. Київ: Либідь, с. 105-202.

Отрощенко, В. В. 2005. Етнічні процеси на теренах України за доби бронзи. В: Баран, В. Д., Залізняк, Л. Л., Зубар, В. М., Німчук, В. В., Отрощенко, В. В., Сегеда, С. П. *Етнічна та етнокультурна історія України*. Т. 1, кн. 2. Київ: Наукова думка, с. 69-120.

Отрощенко, В. В. 2005. Етнічна історія населення України в I тис. до н. е. В: Баран, В. Д., Залізняк, Л. Л., Зубар, В. М., Німчук, В. В., Отрощенко, В. В., Сегеда, С. П. *Етнічна та етнокультурна історія України*. Т. 1, кн. 2. Київ: Наукова думка, с. 121-148.

Отрощенко, В. В. 2005. Вагнер Георгій Карлович. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 4: В—Вог. Київ: Наукова думка, с. 12-13.

Отрощенко, В. В. 2005. Ващенко Горпина Федосіївна. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 4: В—Вог. Київ: Наукова думка, с. 158-159.

Отрощенко, В. В. 2005. Великобілозерські кургани. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 4: В—Вог. Київ: Наукова думка, с. 216.

Отрощенко, В. В. 2005. Великознам'янські кургани. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 4: В—Вог. Київ: Наукова думка, с. 219-220.

Отрощенко, В. В. 2005. Висока Могила. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 4: В—Вог. Київ: Наукова думка, с. 444.

Отрощенко, В. В. 2005. Веселовський Микола Іванович. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 4: В—Вог. Київ: Наукова думка, с. 308.

Отрощенко, В. В. 2005. Колісниці бабинської культури в графічному та рельєфному відтворенні. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 4, с. 235-242.

Отрощенко, В. В. 2005. Зрубна культурно-історична спільнота. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України*. 3: Е—Й. Київ: Наукова думка, с. 384-385.

2006

Отрощенко, В. В. 2006. Нотатки до публікації стислого відгуку А. О. Білецького. *Мова та історія*, 86, с. 5-6.

Отрощенко, В. В. 2006. До генези бержнівсько-маївської зрубної культури. В: Бровендер, Ю. М. (ред.). *Проблеми гірничої археології матеріали III-го Картамиського польового археологічного семінару*, с. *Новозванівка, 15.07.2004 р.)*. Алчевськ: ДонДТУ, с. 18-30.

Отрощенко, В. В. 2006. Трипільська археологія на тлі трипільського міфу. В: *Тези доповідей Міжнародної Науково-практичної конференції «Технології і проблеми культурної адаптації населення південно-східної Європи в епоху енеоліту». Вишнівець, 8—10 серпня 2006 р.* Вишнівець, с. 6-8.

Отрощенко, В. В. 2006. Вклад Игоря Васильева в изучение «загадочных знаков» срубной общности. *Вопросы археологии Поволжья*, 4: Посвящается памяти И. Б. Васильева, с. 40-44.

Бодянский, А. В., Ляшко, С. Н., Отрощенко, В. В., Томашевский, В. А. 2006. Исследования Первобытного отряда Запорожской экспедиции. В: Шаповалов, Г. (ред.). *Археологічна спадщина О. В. Бодянського (до 90-річчя від дня народження)*. Запоріжжя: ЗКМ, с. 108-109. Перепублікація.

Отрощенко, В. В. 2006. Гершкович Яків Петрович. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 5: Вод—Гн. Київ: Наукова думка, с. 574.

Отрощенко, В. В. 2006. Городцов Василь Олексійович. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 6: Го—Гю. Київ: Наукова думка, с. 301.

Отрощенко, В. В. 2006. Готьє Юрій Володимирович. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 6: Го—Гю. Київ: Наукова думка, с. 335-336.

Отрощенко, В. В. 2006. Гюнівські кургани. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 6: Го—Гю. Київ: Наукова думка, с. 705.

2007

Отрощенко, В. В. 2007. Антропоморфні образи в мистецтві та знаковій системі населення зрубної спільноти. В: Ветров, В. С. (ред.). *Искусство и религия древних обществ*. Луганск: Світлиця, с. 125-130.

Отрощенко, В. В. 2007. О. І. Тереножкін як дослідник бронзової доби в Степовій Україні. В: *Ранній залізний вік Євразії (до 100-річчя від дня народження Олексія Івановича Тереножкіна)*. Київ; Чигирин, с. 13-14.

Отрощенко, В. В. 2007. Могила кипчакского хана на реке Чингул. In: *Birinci Uluslararasi Avrasia Arkeoloji Kongresi. Ficea 2007. Bildiri Ozetleri. 21—24 Mayis 2007*. Izmir, с. 163-166. (рос. мова, турецька мова).

Отрощенко, В. В. 2007. З приводу західного вектору руху колісничних. В: Бровендер, Ю. М. (ред.). *Проблеми гірничої археології (матеріали V-го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару) с. Новозванівка Попаснянського р-ну Луганської області 15—16 липня 2006 р*. Алчевськ: ДонДТУ, с. 71-87.

Гершкович, Я. П., Отрощенко, В. В., Рассамакін, Ю. Я., Черних, Л. А. 2007. Доба бронзи на теренах України XXXII/XXX—IX ст. до н. е. В: Толочко, П. П. (ред.). *Україна: хронологія розвитку з давніх часів до пізньої античності*. Київ: Кріон, с. 174-259.

Отрощенко, В. В. 2007. Довіримось професіоналам! Доверимся профессионалам! *Газета 24*, 122, 29.08.2007, с. 9 (укр. та рос. мовами).

Отрощенко, В. В. 2007. Орієнтуючись на історичну правду. Круглий стіл з проблем історико-культурного заповідника «Хортиця» за участі В. Отрощенка, Ф. Турченка, В. Чабаненка. *Прав. Да.* Запоріжжя, 37 (45), 13.09.2007, с. 5-6.

Отрощенко, В. В. 2007. Гальмування чи прорив? Що думають вчені про розвиток заповідника. Інтерв'ю за участі В. Отрощенка, Ф. Турченка, В. Чабаненка. *МИГ*, Запоріжжя, 20.09.2007, с. 46.

Бровендер, Ю. М., Отрощенко, В. В., Пряхін, А. Д. 2007. Донбаський державний технічний університет у вивченні давньої виробничої діяльності племен східноєвропейського Степу й Лісостепу (до вузівського ювілею). В: Бровендер, Ю. М. (ред.). *Проблеми гірничої археології (матеріали VI-го міжнародного Картамиського польового рхеологічного семінару, с. Новозванівка Попаснянського р-ну Луганської обл., 17 липня 2007 р.)*. Алчевськ: ДонДТУ, с. 5-10.

Отрощенко, В. В. 2007. Культурні та часові особливості використання металу в поховальних ритуалах зрубної спільноти. В: Бровендер, Ю. М. (ред.). *Проблеми гірничої археології (матеріали VI-го міжнародного Картамиського польового рхеологічного семінару, с. Новозванівка Попаснянського р-ну Луганської обл., 17 липня 2007 р.)*. Алчевськ: ДонДТУ, с. 40-52.

Отрощенко, В. В. 2007. Деякі нюанси арійського міфу. *Магістеріум. Археологічні студії*, 27, с. 15-19.

Отрощенко, В. В. 2007. Полеміка стосовно західного вектора руху колісничних. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці археологічної комісії*, CCLIII, с. 206-214.

Отрощенко, В. В. 2007. В. І. Бідзіля — менеджер української археології. В: *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки» 11—13.12.2006 р*. Київ: МІКУ, с. 11-14.

Отрощенко, В. В. 2007. Знакова система племен зрубної спільноти. В: Bakalarska, L. (ed.). *Wspolnota dziedz archeologicznego ziem Ukrainy i Polski. Materialy z konferencij. Lancut (26—28.X.2005 r.)*. Warszawa; Poznan, с. 197-212.

2008

Отрощенко, В. В. 2008. Карта 8: культури діб ранньої та середньої бронзи та карта 9: культури діб пізньої та фінальної бронзи. В: Руденко, Л. Г. (ред.). *Національний атлас України*. Київ: Картографія, с. 60.

Отрощенко, В. В. 2008. Міфологізація етногенезу українців. В: Олійник, Ю. (ред.). *Новітні міфи та фальшивки про походження українців*. Київ: Темпора, с. 51-65.

Назаров, В. В., Отрощенко, В. В. 2008. Бронзовий ніж з острова Березань. В: Климовський, С. І. (ред.). *Старожитності Верхнього Придністров'я. Ювілейний збірник на честь 60-річчя Ю. М. Малєєва*. Київ: Стилос, с. 123-124.

Отрощенко, В. В. 2008. 20 років на Мамайгорі (до ювілею археологічної експедиції Запорізького університету). *Археологія*, 1, с. 116-118.

Шевчук, В. О., Овсієнко, В. В., Отрощенко, В. В., Стадніченко, Ю. М., Скрипник, Г. А., Степовик, Д., Гончаренко, М. І., Трегубова, Т. О., Лосєв, І. В., Лісовий, В. С., Олійник, Б. І. та ін. 2008. Повернути Києву історичне обличчя (звернення до В. Ющенка, А. Яценюка, Ю. Тимошенко). *Літературна Україна*, 22 (5260), 12.06.2008, с. 1-2.

Гершкович, Я. П., Отрощенко, В. В., Рассамакін, Ю. Я., Черних, Л. А. 2008. Доба бронзи на теренах України XXXII/XXX—IX ст. до н. е. В: Толочко, П. П. (ред.). *Україна: хронологія розвитку з давніх часів до пізньої античності*. Київ: Кріон, с. 219-331.

Горбаненко, С. А., Отрощенко, В. В. 2008. Рец.: Пашкевич, Г. О., Відейко, М. Ю. Рільництво племен трипільської культури. *Археологія*, 2, с. 97-99.

Отрощенко, В. В. 2008. Система шляхів-сполучень за доби бронзи на теренах України. In: *Szlaki Miedzymorza: Baltik — Bug — Boh — Pont (od III do polowy I tys. przed Chr.).* Obrzycko, с. 81-85.

Отрощенко, В. В. 2008. До 60-річчя Віктора Івановича Клочка. *Археологія*, 4, с. 102-104.

Отрощенко, В. В., Пряхин А. Д., Саврасов А. С., Бровендер, Ю. М. 2008. История изучения Картамышского комплекса горно-металлургических памятников на территории Украины. *Из истории отечественной археологии*, 1. Воронеж: ВГУ, с. 187-204.

Отрощенко, В. В. 2008. Орієнтуючись на історичну правду. Круглий стіл з проблем історико-культурного заповідника «Хортиця» за участі В. Отрощенка, Ф. Турченка, В. Чабаненка. В: Сушко, К. *Бентежна Хортиця. Чи врятує Україна одне із своїх семи чудес?* Дніпропетровськ: ІМА-прес, с. 476-486.

Отрощенко, В. В. 2008. Міністрові культури та мистецтв України пані Білозор О. В. В: Сушко, К. *Бентежна Хортиця. Чи врятує Україна одне із своїх семи чудес?* Дніпропетровськ: ІМА-прес, с. 23-24.

Залізняк, Л. Л., Отрощенко, В. В., Болтрик, Ю. В. 2008. Міністрові культури і туризму України п. Богуцькому Ю. П. В: Сушко, К. *Бентежна Хортиця. Чи врятує Україна одне із своїх семи чудес?* Дніпропетровськ: ІМА-прес, с. 453-454.

Отрощенко, В. В. 2008. Мистецтво бронзового віку. В: Скрипник, Г. А. (ред.). *Історія українського мистецтва: у 5 т.* 1: Мистецтво первісної доби та стародавнього світу. Київ: ІМФЕ НАНУ, с. 100-143, 640-647.

Отрощенко, В. В. 2008. Дмитров Леонід Дмитрович. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 8: Дл—Дя. Додаток А—ґ, Київ: Наукова думка, с. 26.

Отрощенко, В. В. 2008. Драчук Віктор Семенович. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 8: Дл—Дя. Додаток А—ґ, Київ: Наукова думка, с. 392.

Отрощенко, В. В. 2008. Дубова балка. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 8: Дл—Дя. Додаток А—ґ, Київ: Наукова думка, с. 477-478.

Куриленко, В. Є., Отрощенко, В. В.Дослідження пам'яток доби бронзи в Мізинському мікрорайоні. *Сіверянський літопис*, 6 (84), с. 20-23.

Отрощенко, В. В. 2008. Лист до в. о. голови Дніпропетровської облдержадміністрації Бондаря В. В. В: Бінкевич, В. В., Камеко, В. В. *«Град ім'ям Пересічень». Краєзнавчі нариси про пам'ятки Надпорожжя*. Дніпропетровськ: Пороги, с. 309.

2009

Отрощенко, В. В. 2009. Найпізніші поховання бережнівсько-маївської зрубної культури. В: Бровендер, Ю. М. (ред.). *Проблеми гірничої археології (матеріали VII-го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару).* Алчевськ: ДонДТУ, с. 114-126.

Отрощенко, В. В., Скорий, С. А. 2009. До 60-річчя професора Яна Хохоровського. *Археологія*, 2. с. 121-123.

Отрощенко, В. В. 2009. До 70-річчя Анатолія Дмитровича Пряхіна. *Археологія*, 3, с. 121-123.

Otroshchenko, V. V. 2009. A gerendavázas sírok kultúrája, törzseinek történelmi sorsa. In: *Magyarország és Azerbajdzán: a kultúrák párbeszéde. III. Nemzetközi Tudományos Konferencia. I. Kötet.* Budapest, p. 178-188.

Otroshchenko, V. V. 2009. Egi kipcsak kán temetése a Csingul folyónál és a polovecek (kunok) Magyarországon. In: *Magyarország és Azerbajdzán: a kultúrák párbeszéde. IV Nemzetközi Tudományos Konferencia. Kivonatok.* Budapest, p. 61-62.

Otroshchenko, V. V. 2009. The Bronze Age communication route system in the Northern Pontic area. *Baltic-Pontic studies*, 14, p. 462-474..

Отрощенко, В. В. 2009. До ювілею Ірини Миколаївни Шарафутдінової. *Археологія*, 4, с. 104-105.

Отрощенко, В. В., Скорий, С. А. 2009. На 60-річчя Юрія Вікторовича Болтрика. *Археологія*, 4, с. 108-110.

Отрощенко, В. В. 2009. Щодо користі цивілізаційної риторики. В: Мартинюк, М. Т. (ред.). *Ранньоземлеробські культури Буго-Дніпровського межиріччя: проблеми дослідження.* Умань: Жовтий, с. 76-82.

Отрощенко, В. В. 2009. До історіографії виділення бережнівсько-маївської зрубної культури. *Проблеми археології Подніпров'я*, 6, с. 47-51.

Отрощенко, В. В. 2009. Деякі тенденції політархеології в сучасній Росії. *Маґістеріум. Археологічні студії*, 36, с. 6-9.

Отрощенко, В. В. 2009. Укріплене поселення «Дикий Сад» в системі пам'яток білозерської культури. *Емінак. Науковий щоквартальник* 20*08*, 3, с. 5-10.

Отрощенко, В. В. 2009. Мідно-кам'яний вік. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України*. 6: Л—М. Київ: Наукова думка, с. 699-700.

Отрощенко, В. В. 2009. Ернст Микола Львович. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 9: Е—Ж. Київ: Наукова думка, с. 236-237.

Отрощенко, В. В. 2009. Енеоліт. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 9: Е—Ж. Київ: Наукова думка, с. 193.

Отрощенко, В. В. 2009. Жебельов Сергій Олександрович. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енцик-*

лопедія сучасної України. 9: Е—Ж. Київ: Наукова думка, с. 523.

Отрощенко, В. В. 2009. Євразійський степовий «міст» за доби бронзи (III—II тис. до Хр.). В: Отрощенко, В. В. (ред.). *Взаємозв'язки культур епох бронзи та раннього заліза на території Центральної та Східної Європи. Збірка наукових праць на пошану Л. І. Крушельницької*. Київ; Львів, с. 17-20.

Отрощенко, В. В. 2009. К дискуссии о векторах движения колесничих в эпоху бронзы. *Археология восточноевропейской лесостепи*, с. 66-72.

2010

Otroshchenko, V. V. 2010. Die Katakombengrabkultur. In: Leskovar, J., Zingerle, M. Ch. (eds.). *Goldener Horizont. 4000 Jahre Nomaden der Ukraine*. Linz: Easy-Media, S. 30-34.

Литвиненко, Р. О., Отрощенко, В. В. 2010. На 70-річчя Вадима Сергійовича Бочкарьова. *Археологія*, 1, с. 137-139.

Бровендер, Ю. М., Отрощенко, В. В., Пряхін, А. Д. 2010. Картамиський комплекс гірничометалургійних пам'яток бронзового віку в Центральному Донбасі. *Археологія*, 2, с. 87-101.

Отрощенко, В. В. 2010. О перевернутом мире Л. С. Клейна. В: Клейн, Л. С. *Перевернутый мир (2-е изд., исправленное и дополненное)*. Донецк: ДонНУ, с. 5-10.

Отрощенко, В. В., Захарова, Е. Ю. 2010. Феномен сосудов со знаками эпохи бронзы: научное наследие А. А. Формозова и современное состояние проблемы. В: Каменецкий, И. С. (ред.). *Человек и древности. Памяти Александра Александровича Формозова*. Москва: Гриф и к., с. 458-463.

Отрощенко, В. В. 2010. Ноуа культура. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України*. 7: Мл—О. Київ: Наукова думка, с. 495-496.

Отрощенко, В. В. 2010. Бронзова доба. В: Скрипник, Г. (ред.). *Історія декоративного мистецтва України: у 5 т.* 1, Київ: Наукова думка, с. 89-114, рис. 1-43.

Отрощенко, В. В. 2010. До 75-річчя Євгена Миколайовича Черниха. *Археологія*, 4, с. 144-146.

Отрощенко, В. В. 2010. Племена доби бронзи. В: Лоза, Ю. (ред.). *Історичний Атлас України: Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава)*. Київ: Мапа, с. 66-71.

Отрощенко, В. В. 2010. Ґенеза іранських племен та шляхи їхніх міграцій. В: Лоза, Ю. (ред.). *Історичний Атлас України: Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава)*. Київ: Мапа, с. 72-75.

Отрощенко, В. В. 2010. Забелін Іван Єгорович. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 10: З—Зор. Київ: Наукова думка, с. 14.

Отрощенко, В. В. 2010. Заруб. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 10: З—Зор. Київ: Наукова думка, с. 331.

Otroshchenko, V. V. 2010. Egi kipcsak kán temetkezése a Csingul folyónál és a kunok Magyarországon. In: *Magyarország és Azerbajdzán: a kultúrák párbeszéde. IV. Nemzetközi Tudományos Konferencia*. Budapest, p. 341-350.

Otroshchenko, V. V. 2010. A gobusztáni és a közép-kelet-európai késó bronzkori jelrendszerek. In: *Magyarország és Azerbajdzán: a kultúrák párbeszéde. V. Nemzetközi Tudományos Konferencia. Kivonatok*. Budapest, p. 62-63.

Отрощенко, В. В. 2010. К вопросу об этнической принадлежности населения срубно-андроновского блока культур. В: Яровой, Е. В. (ред.). *Индоевропейская история в свете новых исследований. Сборник трудов конференции памяти профессора В. А. Сафронова*. Москва: МГОУ, с. 167-174.

Отрощенко, В. В. 2010. Леонід Залізняк і магістерська програма «Археологія та давня історія України». *Кам'яна доба України*, 13: *До 60-річчя Л. Л. Залізняка*, с. 28-32.

2011

Отрощенко, В. В. 2011. До причини та часу припинення розробок міднорудних покладів Донбасу за доби бронзи. В: Бровендер, Ю. М. (ред.). *Проблеми гірничої археології (матеріали VIII-го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару)*. Алчевськ: ДонДТУ, с. 123-134.

Отрощенко, В. В. 2011. Передмова (до бібліографічного покажчика «Старожитності степового Причорномор'я і Криму» Т. I—XV). В: Тощев, Г. М. (уклад.). *Бібліографічний покажчик ДСПК (1990—1997 рр.) — ССПК (1999—2009 рр.)*. Запоріжжя: ЗНУ, с. 4-10.

Отрощенко, В. В. 2011. До 60-річчя Геннадія Миколайовича Тощева. *Археологія*, 1, с. 126-127.

Отрощенко, В. В. 2011. Слово про ювіляра. В: Белік, Н. А. (ред.). *Тощев Геннадій Миколайович. Бібліографія. До 60-річчя від дня народження*. Запоріжжя, с. 5-8.

Otroshchenko, V. V. 2011. A gobusztáni (Azerbajdzán) petroglifák és a közép-kelet-európai késó bronzkori jelrendszerek. In: *Magyarország és Azerbajdzán: a kultúrák párbeszéde. V. Nemzetközi Tudományos Konferencia. 22—25 noyabr, 2010*. Budapest, p. 337-345.

Отрощенко, В. В. 2011. Петроглифы Гобустана и знаковые системы эпохи бронзы Центрально-Восточной Европы. В: *Türcoloji sənətşünasliq: problemlər və perspektivler. Beynəlxalq elmi konfransinin tezisləri. Тюркологическое искусствознание: проблемы и перспективы*. Baki, с. 12-15.

Отрощенко, В. В. 2011. Система шляхів сполучень за доби бронзи на теренах Північ-

ного Причорномор'я. In: Ignaczak, M., Kośko, A., Smyt, M. (ed.). *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym: Szlaki Miedzymorza IV — I tys. przed Chr. Archaeologia Bimaris. Dyskusje*. 4. Poznań, с. 441-451.

Отрощенко, В. В. 2011. Десять років Маґістерській програмі «Археологія та давня історія України» в НаУКМА. *Маґістеріум. Археологічні студії*, 45, с. 3-4.

Отрощенко, В. В. 2011. Міркування щодо одного «аномального» тексту. *Маґістеріум. Археологічні студії*, 45, с. 14-18.

Отрощенко, В. В., Отрощенко, І. В. 2011. Рец.: Черных Е. Н. Степной пояс Евразии: феномен кочевых культур. Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2009. — 624 с.: ил. *Східний світ*, 4, с. 197-200.

Отрощенко, В. В. 2011. Проблеми вивчення пам'яток Бабинської спільноти Середньої Наддніпрянщини. *Переяслівка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*, 5 (7), с. 159-162.

Залізняк, Л. Л., Отрощенко, В. В. 2011. Звернення учасників конференції (до 30-річчя археологічного відділу НІЕЗ «Переяслав»). *Переяслівка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*, 5 (7), с. 39.

Отрощенко, В. В. 2011. З приводу незабутої містифікації. *Донецький археологічний збірник*, 15, с. 184-187.

Отрощенко, В. В. 2011. Етнічні проблеми передісторії України. *Таврійські студії*, 1. Сімферополь, с. 21-29.

Отрощенко, В. В. 2011. Про Славу Братченка. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 11, с. 6-7.

Отрощенко, В. В. 2011. Петроглифы Гобустана и знаковые системы эпохи бронзы Центрально-Восточной Европы. *Incəsənət və mədəniyyət problemleri*, 3 (37), с. 38-51.

Отрощенко, В. В. 2011. Зоценко Володимир Миколайович. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 11: Зор—Как. Київ: Наукова думка, с. 12.

Отрощенко, В. В. 2011. Зрубна культурна спільність. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 11: Зор—Как. Київ: Наукова думка, с. 16-17.

Отрощенко, В. В. 2011. Кабаківський скарб. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 11: Зор—Как. Київ: Наукова думка, с. 631.

2012

Отрощенко, В. В. 2012. Роль мотивов изображений Гямигая в определении древней истории Нахчывана. В: Hacıyev, I. (ed.). *Naxcivan: ilk yaşayiş və şəhərsalma yeri kimi. Материалы Международной научной конференции «Нахчыван: как место раннего поселения и градостроительства», г. Нахчыван, 20—24.07.2011 г.* Naxcivan, с. 85-94.

Отрощенко, В. В. 2012. Угорські мотиви в біографії шляхетного кипчака з Чингульської Могили. *Східний світ*, 1, с. 103-107.

Отрощенко, В. В. 2012. Трипільська археологія на тлі трипільського міфу. В: Отрощенко, В. В. (ред.). *Земледельцы и скотоводы древней Европы. Проблемы, новые открытия, гипотезы*. Киев; Санкт-Петербург, с. 124-126.

Мельник, О. О., Отрощенко, В. В. 2012. Роботи Недайводської охоронної експедиції. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.*, с. 190-191.

Отрощенко, В. В. 2012. Кто научил украинцев пользоваться колесом? Інтервью журналистке Е. Шандра. *Сегодня*. Київ, 223, 05.10.2012, с. 23.

Залізняк Л., Болтрик Ю., Отрощенко В., Шумова В. ДНК нації як приклад профанації. *Український тиждень*. Київ, 47 (264) 23—29.12.2012, с. 54-55.

Otroshchenko, V. V. Settlments and dwellings of the Bronze Age of Ukraine. В: Корвін-Піотровський, О. (ред.). *Археологія домобудівництва Європи. L'Archeologie du bâti en Europe.* Київ: Стародавній світ, с. 183-195.

Отрощенко, В. В. 2012. Повертаючись до теми останніх поховань зрубної спільноти. *Донецький археологічний збірник*, 16, с. 246-249.

Отрощенко, В. В. 2012. Калантаївське городище. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 12: Кал—Киї. Київ: Наукова думка, с. 9.

Отрощенко, В. В. 2012. Кибальчич Турвонт Венедиктович. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 12: Кал—Киї. Київ: Наукова думка, с. 624.

2013

Отрощенко, В. В., Тощев, Г. Н. 2013. О культе фаллоса в погребальной практике степного населения энеолита—бронзы. *Древнее Причерноморье*, X, с. 488-489.

Отрощенко, В. В. 2013. Дослідження культур зрубної спільноти в новому тисячолітті. В: Бровендер, Ю. М. (ред.). *Проблеми гірничої археології. Матеріали IX Картамиського польового археологічного семінару*. Алчевськ: ДонДТУ, с. 74-86.

Отрощенко, В. В. 2013. Украинская археология в России и вне ее. Переписка двух корифеев: Лев Клейн — Виталий Отрощенко. *Троицкий вариант*. Троицк Московской обл., 128, 07 мая 2013, с. 4-5.

Отрощенко, В. В., Макаревич, А. В., Шестаков, С. О. 2013. III Міжнародна історико-археологічна конференція «Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України». *Археологія*, 3, с. 142-145.

Бунятян, К. П., Отрощенко, В. В. 2013. До 60-річчя Якова Петровича Гершковича. *Археологія*, 3, с. 145-147.

Отрощенко, В. В. 2013. Герой чи заробітчанин? *Маґістеріум. Археологічні студії*, 53, с. 18-21.

Отрощенко, В. В. 2013. Чингульський курган. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України*. 10: Т—Я. Київ: Наукова думка, с. 552.

Отрощенко, В. В. 2013. Проблема формування наукових шкіл на прикладі Відділу археології енеоліту та бронзового віку ІА АН УРСР / НАНУ. *Наукові студії. Історико-краєзнавчий музей м. Винники*, 6, с. 3-12.

Мельник, О. О., Отрощенко, В. В. 2013. Роботи Недайводської охоронної археологічної експедиції. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.*, 15, с. 141-142.

Отрощенко, В. В. 2013. Клочко Віктор Іванович. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України*. 13: Киї—Кок. Київ: Наукова думка, с. 354.

Отрощенко, В. В. 2013. Козуб Юлія Іванівна. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України*. 13: Киї—Кок. Київ: Наукова думка, с. 683.

Бровендер, Ю. М., Отрощенко, В. В. 2013. З досвіду організації польових археологічних семінарів. *Археологія і давня історія України*, 4: Актуальні проблеми археології України, с. 310-313.

Отрощенко, В. В., Салій, Н. Г. 2013. Курган № 1 біля с. Гнаровське в Надпоріжжі. *Донецький археологічний збірник*, 17, с. 150-179.

Otroshchenko, V. V. 2013. The catacomb cultures Phenomenon. *Baltic-Pontic studies*, 18: The Ingul-Donets Early Bronze Civilization as springboard for transmission of Pontic cultural patterns to the Boltic drainage bassin 3200—2750 BC, p. 21-38.

2014

Отрощенко, В. В. 2014. Щодо перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи. *Старожитності Північного Причорномор'я і Криму*, XVII, с. 7-14.

Отрощенко, В. В. 2014. З приводу ґенези цист зрубів бержнівсько-маївської зрубної культури. *Археологія*, 2, с. 3-17.

Отрощенко, В. В. 2014. До ювілею С. С. Березанської. *Археологія*, *2*, с. 139-140.

Отрощенко, В. В. 2014. І. Ф. Ковальова — дослідник доби палеометалів. В: Іванцов, А. В., Струкуленко, А. С. (ред.). *Ковальова Ірина Федорівна. Бібліографічний покажчик*. Дніпропетровськ: Ліра, с. 8-11.

Литвиненко, Р. О., Отрощенко, В. В. 2014. Анатолій Дмитрович Пряхін у контексті археології України (до 75-річчя російського вченого). *Археологія*, 3, с. 137-145.

Мельник, О. О., Отрощенко, В. В., Стеблина, І. О. 2014. Дослідження Недайводської охоронної археологічної експедиції. *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.*, 16, с. 110-111.

Отрощенко, В. В. 2014. Мотиви ритуальної зоофілії в мистецтві України доби ранньої бронзи. *Наукові студії. Історико-краєзнавчий музей м. Винники*, 7, с. 99-117.

Отрощенко, В. В. 2014. У пошуках прабатьківщини індо-іранських племен. *Міждисциплінарні дослідження складних систем*, 5, с. 50-61.

Отрощенко, В. В. 2014. Корпусова Валентина Миколаївна. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 14: Кол—Кос. Київ: Наукова думка, с. 603.

Отрощенко, В. В. 2014. Кривцова-Гракова Ольга Олександрівна. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 15: Кот—Куз. Київ: Наукова думка, с. 387.

Березанская, С. С., Отрощенко, В. В. 2014. Е. Е. Кузьмина и археология Украины. В: Молодин, В. И., Епимахов, А. В. (ред.). *Арии степей Евразии: Эпоха бронзы и раннее железо в степях Евразии и на сопредельных территориях: сборник памяти Елены Ефимовны Кузьминой*. Барнаул: Алтайский государственный университет, 2014, с. 28-32.

Отрощенко, В. В. 2014. Рец.: Бандрівський М. Культурно-історичні процеси на Прикарпатті і Західному Поділлі в пізній період епохи бронзи — на початку доби раннього заліза. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 18, с. 417-418.

2015

Буйських, А. В., Отрощенко, В. В., Фіалко, О. Є. 2015. До 75-річчя Олександра Семеновича Біляєва. *Археологія*, 1, с. 150-152.

Отрощенко, В. В. 2015. Відділ енеоліту — бронзового віку. В: Толочко, П. П. (ред.). *Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014.* Київ: АДЕФ-Україна, с. 110-125.

Отрощенко, В. В. 2015. Березанська Софія Станіславівна. В: Толочко, П. П. (ред.). *Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014.* Київ: АДЕФ-Україна, с. 338.

Отрощенко, В. В. 2015. Болдін Ярослав Іванович. В: Толочко, П. П. (ред.). *Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014.* Київ: АДЕФ-Україна, с. 350.

Отрощенко, В. В. 2015. Бровендер Юрій Михайлович. В: Толочко, П. П. (ред.). *Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014.* Київ: АДЕФ-Україна, с. 358-359.

Отрощенко, В. В. 2015. Гераськова Любов Григорівна. В: Толочко, П. П. (ред.). *Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014.* Київ: АДЕФ-Україна, с. 382.

Отрощенко, В. В. 2015. Клочко Віктор Іванович. В: Толочко, П. П. (ред.). *Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014.* Київ: АДЕФ-Україна, с. 447.

Отрощенко, В. В. 2015. Канівець Вячеслав Ілліч. В: Толочко, П. П. (ред.). *Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014.* Київ: АДЕФ-Україна, с. 440-441.

Отрощенко, В. В. 2015. Післарій Іван Опанасович (Пислару Йон). В: Толочко, П. П. (ред.). *Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014.* Київ: АДЕФ-Україна, с. 556.

Отрощенко, В. В. 2015. Савовський Іван Петрович. В: Толочко, П. П. (ред.). *Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014.* Київ: АДЕФ-Україна, с. 577.

Отрощенко, В. В. 2015. Тощев Генадій Миколайович. В: Толочко, П. П. (ред.). *Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014.* Київ: АДЕФ-Україна, с. 616-617.

Отрощенко, В. В. 2015. Чередниченко Микола Миколайович. В: Толочко, П. П. (ред.). *Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014.* Київ: АДЕФ-Україна, с. 634-635.

Отрощенко, В. В. 2015. Черних Людмила Андріївна. В: Толочко, П. П. (ред.). *Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014.* Київ: АДЕФ-Україна, с. 636.

Отрощенко, В. В. 2015. Шарафутдінова Ірина Миколаївна. В: Толочко, П. П. (ред.). *Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014.* Київ: АДЕФ-Україна, с. 643-644.

Отрощенко, В. В. 2015. Український слід в «Истории российской археологии» Л. Клейна. *Маґістеріум. Археологічні студії*, 60, с. 4-10.

Отрощенко, В. В. 2015. Концепція харизматичних кланів О. Пріцака: проблема витоків. В: Лучик, В. В. (ред.). *Мови й культури: між Сходом і Заходом (пам'яті Омеляна Пріцака).* Київ: Києво-Могилянська академія, с. 42-50.

Отрощенко, В. В. 2015. Геометричний орнамент і знак в мистецтві зрубної спільноти. В: *Збірник статей IV французько-української археологічної конференції «Геометричне мистецтво від преісторії до сучасності», м. Київ, 23—24.04.2015 р.* Режим доступу: http://institutfrancais-kraine.com/ua/programmation/colloque-archeologie.

Гершкович, Я. П., Отрощенко, В. В., Скорий, С. А. 2015. Пам'яті Володимира Андрійовича Ромашка. *Археологія*, 4, с. 142-144.

Отрощенко, В. В. 2015. Лобойківська металургія та бережнівсько-маївська зрубна культура (БЗМК). *Наукові студії. Історико-краєзнавчий музей м. Винники*, 8, с. 159-170.

Отрощенко, В. В. 2015. Антропоморфна скульптура населення катакомбної спільноти. *Донецький археологічний збірник*, 19, с. 7-23.

2016

Гершкович, Я. П., Отрощенко, В. В., Скорий, С. А., Супруненко, О. Б. 2016. Пам'яті Володимира Ромашка. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я*, с. 216-220.

Отрощенко, В. В. 2016. Акт [обследования кургана у с. Нововасильевка после раскопок А. Огульчанского 05.07—01.09.1971 г. от 30.12.1971 г.]. В: Папанова, В. А., Голик, А. А., Калініченко, К. О. *Нариси з історії та археології Бердянського краю.* Бердянськ, с. 170 (фотокопія).

Отрощенко, В. В. 2016. Геррос Мозолевського. *Археологія і давня історія України*, 2 (19): Старожитності раннього залізного віку, с. 152-154.

Отрощенко, В. В. 2016. Куляб-Могила. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України.* 16: Куз—Лев. Київ: Наукова думка, с. 114.

Отрощенко, В. В. 2016. Культурний шар. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України.* 16: Куз—Лев. Київ: Наукова думка, с. 137.

Отрощенко, В. В. 2016. Кутянський могильник. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України.* 16: Куз—Лев. Київ: Наукова думка, с. 276.

Отрощенко, В. В. 2016. Латинін Борис Олександрович. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України.* 16: Куз—Лев. Київ: Наукова думка, с. 577.

Отрощенко, В. В. 2016. Литвиненко Роман Олександрович. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України.* 17: Лег—Лос. Київ: Наукова думка, с. 292.

Отрощенко, В. В. 2016. Пригоди одного клейнода. *Міждисциплінарні дослідження складних систем*, 8, с. 73-78.

Отрощенко, В. В. 2016. Ефект мультиплікації в декоруванні посуду доби пізньої бронзи. *Українська керамологія. За рік 2015*, X: Українська керамологія в контексті викликів XXI століття, с. 262-268.

Отрощенко, В. В. 2016. Бронзова доба України: досвід періодизації. *Наукові студії. Історико-краєзнавчий музей м. Винники, Інститут археології Жешівського університету. Датування — хронологія — періодизація*, 9, с. 58-68.

Отрощенко, В. В. 2016. Міркування з приводу Білозерської культурної спільноти. В: Маріна, З. П. (ред.). *Археологія та етнологія півдня Східної Європи. Збірник наукових праць пам'яті В. А. Ромашка.* Дніпро: Ліра, с. 150-155.

2017

Отрощенко, В. В. 2017. Образний ряд Карпато-Мікенського орнаментального стилю. *Маґістеріум. Археологічні студії*, 67, с. 43-53.

Отрощенко, В. В. 2017. Остання стаття Олексія Івановича Тереножкіна. *Археологія і давня історія України*, 2 (23): Старожитності раннього залізного віку. До 110-річчя від дня народження проф. О. І. Тереножкіна, с. 509-514.

Отрощенко, В. В. 2017. Феномен російської археології (до 90-річчя Лева Самойловича Клейна). *Археологія*, 2, с. 118-124.

Отрощенко, В. В. 2017. «Курган в поселке Горького хранит еще много тайн». Інтерв'ю журналісту Миколі Крамаренку. *Домашняя газета*. Кривой Рог, 30 (1086), 26.07.2017, с. 8.

Отрощенко, В. В. 2017. Курганы Криворожья: праистория. Інтерв'ю журналісту Миколі Крамаренку. *Домашняя газета*. Кривой Рог, 33 (1089), 16.08.2017, с. 23.

Отрощенко, В. В. 2017. Любимівські кургани та городище. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 18: Лт—Малицький. Київ: Наукова думка, с. 299.

Отрощенко, В. В. 2017. Малєєв Юрій Миколайович. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 18: Лт—Малицький. Київ: Наукова думка, с. 680.

Отрощенко, В. В. 2017. В. І. Бідзиля — дослідник давніх курганів. В: Клочко, Л. С., Полідович, Ю. Б. (ред.). *Музейні читання*. Київ: НМІУ МІКУ, с. 7-13.

2018

Гошко, Т. Ю., Агапов, С. А., Отрощенко, В. В. 2018. *Металеві клепані казани з Великого Степу за доби пізньої бронзи*. Київ: ІА НАН України.

Отрощенко, В. В. 2018. Проблема датування та інтерпретації кипчацького комплексу Чингульської Могили. *Археологія*, 1, с. 119-132.

Отрощенко, В. В. 2018. О погребенном в Чингульской Могиле: Юрий Кончакович или Тигак Котянович? В: Сабитов, Ж. М. (ред.). *Средневековая история Дешт-и-Кыпчак. Материалы Международной научной конференции. 13—14 сентября 2017 года*. Павлодар: Эко, с. 48-52.

Іванова, С. В., Отрощенко, В. В. Археолог, історик, педагог. *Древности 2016—2017*, с. 239-242.

Отрощенко, В. В. 2018. Третій постріл скіфської Артеміди. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 23-24.

Отрощенко, В. В., Шарафутдінова, І. М. 2018. Курган № 3 біля с. Степове — еталонний комплекс заключної фази доби пізньої бронзи. *Маґістеріум. Археологічні студії*, 70, с. 50-58.

Отрощенко, В. В. 2018. Пам'яті Анатолія Дмитровича Пряхіна. *Археологія*, 2, с. 148-149.

Отрощенко, В. В. 2018. Синташтинская культура и концепция харизматических кланов О. Прицака. В: Зданович, Д. Г. (ред.). *Степная Евразия в эпоху бронзы: культуры, идеи, технологии. Сборник научных трудов к 80-летию Геннадия Борисовича Здановича*. Челябинск: ЧелГУ, с. 82-91

Гопкало, О. В., Отрощенко, В. В. 2018. Пам'яті Лариси Анатоліївни Спіциної. *Археологія*, 3, с. 157-158.

Отрощенко, В. В. 2018. Троя в дискурсі української археології. *Археологія*, 4, с. 5-10.

Біляєва, С. О., Отрощенко, В. В. 2018. Наукова конференція «Троянські читання». *Археологія*, 4, с. 2-4.

Отрощенко, В. В. 2018. Періодизація бронзового віку України. В: *І Всеукраїнський археологічний з'їзд. Програма роботи та анотації доповідей. Ніжин, 23—25 листопада 2018 р*. Київ: ІА НАН України, с. 92-93.

Отрощенко, В. В. 2018. «Мікенські» знахідки у Північному Причорномор'ї. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 20: Медична—Мікоян. Київ: Наукова думка, с. 673.

2019

Отрощенко, В. В. 2019. Знаки на кераміці пізнього бронзового віку. *Археологічна керамологія*, 1, с. 50-73.

Отрощенко, В. В. 2019. Професор Олександр Кошко в контексті археології України: погляд із Києва. In: Szmyt, M. (ed.). *Vir Bimaris. Od kujawskiego matecznika do stepóv nadczarnomor-skich. Studia z dziejów międzymorza bałtycsko-pontyjskiego ofiarawane Profesorowi Aleksandrowi Kośko. Archaeologia Bemaris. Dyskusje*. 5. Poznań, с. 771-774.

Отрощенко, В. В. 2019. До проблеми розпізнавання поховань чорногорівського типу. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 165-172.

Отрощенко, В. В. 2019. Згадуючи великого українця. Про математика світового рівня Юрія Макаровича Березанського. *День*. Київ, 137—138 (5461—5462), 2—3.08.2019, с. 13.

Отрощенко, В. В. 2019. Поховання з кутовими ямками в контексті Гордіївського могильника. В: Литвиненко, Р. О. (ред.). *Археологія Поділля. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Вінниця, 16 жовтня 2019 року)*. Вінниця: Твори, с. 70-77.

Отрощенко, В. В. 2019. Міллер Михайло Олександрович. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 21: Мікро—Моя. Київ: Наукова думка, с. 37-38.

Отрощенко, В. В. 2019. Мовчан Іван Іванович. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 21: Мікро—Моя. Київ: Наукова думка, с. 268.

Отрощенко, В. В. 2019. Реквієм за українсько-російською археологічною співпрацею на Сході України. *Донецький археологічний збірник*, 21, с. 206-214.

Отрощенко, В. В. 2019. Perpetuum mobile української археології. *Археологія і давня історія України*, 4 (33). Київ: ІА НАН України, с. 6-24.

Отрощенко, В. В. 2019. Антропозооморфні шаманські пряжки перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи. *Археологія*, 4, с. 8-17.

Березанська, С. С., Отрощенко, В. В. 2019. До ювілею Ірини Миколаївни Шарафутдінової. *Археологія*, 4, с. 101-102.

Отрощенко, В. В. 2019. Антропоморфна скульптура доби бронзи в контексті ранньої іконографії індоєвропейців. В: *Від палеоліту до Козацької України. Анотації Міжнародної конференції до 100-ліття Д. Я. Телегіна. Київ, 21—23 листопада 2019 р.* Київ: Олег Філюк, с. 84-85.

Мельник, О. О., Отрощенко, В. В., Стеблина, І. О. 2019. Дослідження Криворізької експедиції. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 18-19.

Отрощенко, В. В. 2019. Згадуючи Лева Самойловича Клейна. *Донецький археологічний збірник*, 22, с. 218-221.

2020

Отрощенко, В. В. 2020. Пологівська ґерлиґа: стратиграфія, культурна належність, семантика. В: Отрощенко, В. В., Тощев, Г. М. (ред.). *Пологівський посох: досвід міждисциплінарного вивчення*. Київ; Запоріжжя: Олег Філюк, с. 5 (Передмова), с. 128-153.

Отрощенко, В. В. 2020. Погляд антрополога (до ювілею Світлани Іванівни Круц). В: Потехіна, І. Д. (ред.). *Історична антропологія та біоархеологія України*, II: Від Трипілля до Козаччини. Київ: ІА НАН України, с. 14-15.

Отрощенко, В. В., Болтрик, Ю. В. 2020. До становлення курганної археології України: досягнення та проблеми. *Археологія і давня історія України*, 4 (37), с. 368-378.

Отрощенко, В. В. 2020. Нагорянське поселення. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 22: Мр—На. Київ: Наукова думка, с. 312.

2021

Отрощенко, В. В. 2020. До 70-річчя Леоніда Залізняка. *Археологія*, 1, с. 136-140.

АВТОРСЬКІ ТЕКСТИ, ВИДАНІ БЕЗ ПІДПИСУ

1992. Переднє слово до дискусії з приводу «антропоморфних» насипів. *Археологія*, 4, с. 110-111.

1993. Пам'яті Миколи Миколайовича Чередниченка. *Археологія*, 1, с. 150-151.

1994. До ювілею С. С. Березанської. *Археологія*, 3, с. 156-157.

1996. До публікації протоколу № 7 засідання відділу первісної археології ІА НАН України від 18.04.1995 р. *Археологія*, 2, с. 103-104.

1996. До 60-річчя В. І. Бідзілі. *Археологія*, 4, с. 153-154.

1999. До 60-річчя Анатолія Дмитровича Пряхіна. *Археологія*, 3, с. 153-154.

ПРОБЛЕМАТИКА КУЛЬТУРОГЕНЕЗУ

УДК 903(4).001.32 DOI: 10.37445/adiu.2021.02.01

В. В. Отрощенко

МІРКУВАННЯ ЩОДО КОНЦЕПЦІЙ КУЛЬТУРОГЕНЕЗУ

Краса переходу — найвища краса.
В. Кобилянський (1895—1919)

Статтю присвячено дискусії довкола осередків культурогенезу, яка трансформувалась впродовж останніх років у зіставлення осередково-пульсаційної та осередково-акумулятивної концепцій культурогенезу з виходом на періодизацію бронзової доби півдня Східної Європи з позицій археології чи преісторії.

Ключові слова: *Волго-Уральський (Південно-уральський), Дніпро-Донецький, Карпато-Дніпровський осередки культурогенезу, осередково-пульсаційна та осередково-акумулятивна концепції культурогенезу, періодизації бронзової доби.*

Промайнуло 30 років відтоді як В. Бочкарьов збурив уяву дослідників бронзової доби на пострадянському просторі виділенням Волго-Уральського осередку (очага) культурогенезу (Бочкарьов 1991, с. 23). Формально ідею осередків культурогенезу він озвучив одним реченням роком раніше у тезах, присвячених факторам розвитку металообробного виробництва південної половини Східної Європи за доби пізньої бронзи. Згадавши гірничо-металургійні області Кавказу, Уралу, Карпато-Дунайського басейну та Альпійського регіону дослідник підкреслив, що ці ж області ставали потужними осередками культурогенезу, де зароджувалися блоки культур (Бочкарев 1990, с. 5). Ці позиції були ним розвинутої в наступних доповідях та статтях (Бочкарев 1995, с. 18—29; 2010, с. 44—59). Загалом, виділення осередків культурогенезу було сприйнято позитивно, викликавши низку додаткових міркувань, уточнень та прив'язок до вужчих чи ширших регіонів Євразії за доби палеометалів (Пряхин, Саврасов 1994; Клочко 1996; Черняков 1996; Отрощенко 1996; 2005, с. 36—38; Зданович, Малютина 1996; Зданович 1997, с. 60—61; Литвиненко 2003, с. 145—152; 2005, с. 119—125 та ін.).

Тут варто звернути увагу на позиції українських археологів, що зосередили увагу на проблемах культурогенезу стосовно передовсім теренів України, а ширше — Доно-Дунайського ареалу Надчорномор'я. Ними позначені нові осередки, зокрема, Карпато-Дніпровський центр культурогенезу (Клочко 1996, с. 54—55) та Балкано-Дунайський осередок культурогенезу (Черняков 1996, с. 59). Вже на початку XXI ст. Р. Литвиненко поставив питання щодо взаємних зв'язків поміж Південно-Уральським (Волго-Уральським, за В. Бочкарьовим) осередком культурогенезу та культурою Бабине (Литвиненко 2003, с. 145—149). Понад те, дослідник навів аргументи щодо наявності поряд з Південноуральським іншого, Дніпро-Донецького (Дніпро-Донського), осередку культурогенезу бабинської культури. Ці осередки були породжені, відповідно, різними блоками археологічних культур перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи (Литвиненко 2003, с. 148—149). Міркування та аргументи Р. Литвиненка не привернули належної уваги колег, а він, невдовзі, конкретизував тезу щодо Дніпро-Донецького осередку бабинського культурогенезу на базі експлуатації покладів мідної руди Донецького кряжу (Литвиненко 2005, с. 119—124).

Зрештою, на можливості функціонування Дніпро-Донецького осередку культурогенези впродовж доби палеометалів наголосив автор цієї статті. Підставою для такого припущення стала, серед інших аргументів, ресурсна база Донецького кряжу та колонна секвенція археологічних культур, виявлених на теренах окресленого регіону від доби енеоліту до завер-

© В. В. ОТРОЩЕНКО, 2021

шальної фази доби бронзи (Отрощенко 2005, с. 36—38). Далі Р. Литвиненко помітив певну ієрархію серед осередків культурогенезу, поділивши їх на первинні (Кавказький, Карпато-Дунайський) та вторинні (Дніпро-Донецький та, слід вважати, Південноуральський; Литвиненко 2009a, с. 24; 2009b, с. 14—16, рис. 2).

2010 року вийшла друком збірка наукових праць В. Бочкарьова «Культурогенез и древнее металлопроизводство Восточной Европы», де були зібрані та перевидані концептуальні тексти дослідника з проблематики осередків культурогенезу (Бочкарев 2010, с. 44—59). Вони безумовно вплинули на зростання уваги до культурогенетичних досліджень в археології не лише з боку археологів, але й культурологів. Останні слушно нагадують науковому загалу, що вивчення процесів культурогенезу на базі археології внесено до Уставу Інституту історії матеріальної культури РАН від 1998 р. (Бондарев, Мосолова 2019, с. 9).

Утім, на тлі зрослого інтересу до проблематики культурогенезу в XXI ст., заслуговує на увагу застережна стаття Л. Клейна «Культурогенез как понятие и концепция: скептические размышления» (Клейн 2015, с. 168—179). Торкнувшись історіографічних аспектів проблеми авторитетний аналітик застерігає колег від спокуси вийти за межі археології в нову так звану «науку» культурогенетику, анонсовану наприкінці минулого століття. Її предметом є культурогенез у загальнокультурному контексті (Флиер 1995; Кефели 2004; Бондарев 2009). Л. Клейн дотепно помітив, що культурологія, з культурогенезом включно, стали рятівною гаванню для викладачів марксизму-ленінізму, позбавлених від початку 1990-х рр. звичної роботи. Проблемою є те, що для цієї категорії науковців показове захоплення гумільовським стилем історичних робіт без критики джерел та напрацьованих методів дослідження. Використання філософами та культурологами доробку археологів щодо культурогенезу відбувається механічно, без розуміння специфіки археологічних знань і досліджень та з ігноруванням джерельної бази останніх. Практика вивчення культурогенезу в рамках мережі археологічних культур зі системою горизонтальних та вертикальних зв'язків поміж ними дозволяє розглядати його одним з напрямів саме археології, обачливо дистанціювавшись від так званої культурогенетики з її сумнівним науковим бекграундом (Клейн 2015, с. 171—172).

Те, що застереження Л. Клейна не позбавлені сенсу засвідчують матеріали наукового симпозіуму, присвячені 80-річчю В. Бочкарьова (Санкт-Петербург, 18—22 листопада 2019 р.), де вступну узагальнюючу доповідь було довірено саме адептам культурогенетики (Бондарев, Мосолова 2019, с. 9—12). Вони задекларували створення В. Бочкарьовим концепції осередків культурогенезу, практично не розуміючи її нюансів та, ймовірно, не підозрюючи існування альтернативних підходів до цієї проблеми.

За наявності запиту на згадану концепцію серед археологів її практична реалізація ставала справою часу. Від 2017 р. відділ археології енеоліту — бронзової доби ІА НАН України розпочав виконання науково-дослідної роботи «Культурогенез в енеоліті — бронзовому віці на теренах України» (2017—2021 рр.). Чинна тема актуалізувала увагу до проблем культурогенезу в археології серед українських науковців. Зокрема, В. Панковський надав нового імпульсу в баченні та розумінні підходів до інтерпретації осередків культурогенезу. Він визначив, зіставивши позиції учасників дискусії, наявність у літературі принаймні двох концепцій культурогенезу — осередково-пульсаційної та осередково-накопичувальної (Pankowski 2019, p. 215—225). Український дослідник доповів результати своїх досліджень на згаданому ювілейному симпозіумі, захистивши, певним чином, реноме археології (Панковский 2019, с. 15—18). Викладене ним бачення концепцій культурогенезу відкриває шлях до ширшого обговорення цієї теми.

Назву першої з концепцій сформулював В. Бочкарьов, припустивши, що культурно-історичний процес за доби бронзи мав осередково-пульсаційний характер. Він вважає, що така модель культурогенезу більш за все відповідає новітній хронології XXI ст., яку пропонує називати археолого-радіокарбонною (Бочкарев 2013a, с. 11). Далі, відштовхуючись від осередково-пульсаційної концепції, дослідник виходить на перманентно дискусійну проблему хронології та періодизації бронзової доби півдня Східної Європи. Свій варіант технологічної періодизації на базі аналізів продукції металовиробництва В. Бочкарьов озвучує та видає в матеріалах російсько-німецького наукового колоквіуму «Принципи датування пам'яток доби бронзи, раннього залізного віку та середньовіччя», 2—3 грудня 2013 р. (Бочкарев 2013b, с. 59—77). На цьому ж колоквіумі Б. Говедариця висловив сумнів у тому, що концепції періодизації, побудовані на «базовій сировині», зможуть мати якесь серйозне значення в сучасній археології. Дослідник вважає перспективнішою класифікацію на основі культурно-історичного розвитку, за сприяння «безтипологічної» абсолютної хронології, здатну відтворити детальнішу картину преісторії Євразії (Говедарица 2013, с. 58). І з ним важко не погодитися.

Що ж до осередково-аккумулятивної концепції культурогенезу, прихильниками якої названо В. Отрощенка та, з певними застереженнями, А. Пряхіна, то вона дійсно була інспірована творцем осередково-пульсаційної концепції. На відміну від останньої осередком культурогенезу вважається не пульсуючий час від часу та за сприятливих умов ге-

нератор новацій, що провокує творення нових культур на обширах Євразії з різних локацій, а досить усталена в своїх межах область поступального формування археологічних культур. Обов'язковою умовою функціонування такого осередку ставала ресурсна самодостатність регіону, а практичним його виявом є колонна секвенція археологічних культур (Клейн 2013, с. 413—416, рис. 1). По-суті осередок є депозитарієм харизматичної пасіонарності еліт, які періодично розпалюють етнополітогенез (Панковский 2019, с. 16).

В. Панковський доводить, що за виявленими концепціями культурогенезу стоять різні підходи до розуміння сутності культурних депозитів, базовані, відповідно, на засадах археології чи преісторії (Панковский 2019, с. 15—16). Схоже, що симпатії дослідника тут на боці археології й творця осередково-пульсаційної концепції В. Бочкарьова, який запропонував у розвиток своїх ідей згадувану вище періодизацію бронзового віку, засновану на змінах у технологіях металовиробництва (Бочкарев 2013b, с. 66—77).

Автор, натомість, обстоює періодизацію бронзової доби України, побудовану на зміні обріїв (горизонтів) археологічних культур, сформованих, здебільшого, на базі місцевих осередків культурогенези, зокрема Дніпро-Донецького та Карпато-Дніпровського (Отрощенко 2016; 2018). Показово, що адепти обох концепцій культурогенезу зрештою переходять до використання їх у своїх періодизаційних схемах бронзової доби.

В. Бочкарьов, зокрема, звертає увагу на той беззаперечний факт, що періодизація В. Городцова від середини XX ст. почала давати збої: з'явилися нові археологічні культури, образно названі пітерським археологом «бездомними» (бабинська, абашевська, сеймінсько-турбінська, синташтинська, покровська) чи навіть «неіснуючими» (воронезька, приказанська). Точаться дискусії до яких періодів троїстої схеми В. Городцова їх відносити. Це стало підставою для беззастережного висновку, що традиційна періодизація доби бронзи знаходиться в глибокій кризі (Бочкарев 2013a, с. 8—9; 2013b, с. 64—65). Виходом з неї науковець вважає дистанціювання від періодизації, побудованої на послідовності археологічних культур та підкріпленої стратиграфією. Натомість пропонується технологічна періодизація бронзової доби, знову ж таки троїста. В колі російських археологів ніби існує домовленість, що періодів бронзової доби має бути неодмінно три. Базується нова періодизація на змінах у технологіях металовиробництва, поза конкретними археологічними культурами. Останні вже постфактум розподіляються за періодами та субперіодами нової періодизації (Бочкарев 2013b, с. 66—69).

Не вважаю технологічну періодизацію В. Бочкарьова неспроможною, що мені закидає В. Панковський, а лише «не менш суперечливою, ніж попередні» (Отрощенко 2016, с. 61). Звертаю увагу на її обмежену джерельну базу (сировина та продукти металовиробництва) та досить вільний розподіл археологічних культур за комірчинами цієї періодизації, яка не завжди відповідає їх фактичній послідовності в часі. Так, до другого періоду потрапляють як розвинуті катакомбні культури, так і блок посткатакобних культур (Бочкарев 2013b, с. 73). Але ж останні вже визначають якісно іншу добу в преісторії та історії ранніх державних утворень Старого світу в усіх сферах життя. В одному субперіоді IIIb знаходимо різночасові культури пізньої (Ноуа, Сабатинівка) та фінальної (Білозерка, Бондариха) бронзи (Бочкарев 2013b, с. 74). Поза тим, перші дві культури знаменують вищу стадію розквіту системи пасторалізму, з металовиробництвом включно, а другі — згортання останнього за доби жорстокої кризи в усіх сферах життя, відпливу населення й режиму виживання для тих хто лишився в Степу. Відомо, що криза пасторалізму зрештою була подолана шляхом переходу до номадизму, кочового способу життя. На пошуки виходу з цієї кризи з наступним проривом в історію й пішло 300 років доби фінальної бронзи.

Бентежною є теза, що на сусідніх теренах співіснували культури, що формально відносяться до різних періодів доби бронзи. Вона потребує конкретизації, наочних прикладів. В. Бочкарьов пояснює цей алогізм протяжністю в часі просування технологічних імпульсів з пульсуючих осередків культурогенезу до віддалених від джерела пульсацій земель за схемою центр — периферія (Бочкарев 2013b, с. 74—75). Показово, що запропонована модель культурогенезу створює в її автора ілюзію ходіння по колу від одного осередку культурогенезу до іншого після чергової пульсації. І так впродовж усієї доби бронзи на півдні Східної Європи (Бочкарев 2013a, с. 11; 2013b, с. 74—75). «Ходіння по колу» не є вдалим образом для бронзової доби загалом. Скільки б періодів не виділяв той чи інший дослідник щодо неї, а технологічні новації, прогрес та поступ в усіх сферах життя тогочасного населення є очевидними від культури до культури на кожному наступному етапі розвитку. Еволюція тут наочна, а окремі факти деволюції були явищами локальними, тимчасовими.

Періодизація автора виходить, як показав В. Панковський, з позицій осередково-аккумулятивної концепції культурогенезу. Конкретно вона базується на колонній секвенції археологічних культур Дніпро-Донецького осередку культурогенезу. За її основу взято традиційну періодизацію В. Городцова зі введенням додаткових періодів для згадуваних вище «бездомних» та «неіснуючих» археологічних культур. Корифей російської археології, піднімаючи культурну цілину на сході України 120 років

тому, їх просто не помітив із причин, які стали зрозумілими лише пізніше, з накопиченням та аналізом нової інформації.

Враховуючи, що періодизація В. Городцова є одним із найбільших досягнень археології минулого століття (Бочкарев 2001, с. 8), відхід від неї чи підміну її технологічною періодизацією доби бронзи вважаю за недоцільне. Обидві періодизації мають право на життя й повинні удосконалюватися паралельно на конкурентних засадах, як і будь-які інші схеми вертикального поділу преісторії. Зрештою, множинність періодизацій допускає й В. Бочкарьов.

Задля подолання позначеної ним «кризи», пропоную доповнити троїсту схему В. Городцова періодами, які корифей не помітив чи не знайшов у розкопаних ним курганах Сіверськодонеччини. Нині стає очевиднішим, що бронзовий вік півдня Східної Європи не влазить у Прокрустове ложе троїстої періодизації. Так, свого часу В. Городцов не побачив культурної та стратиграфічної специфіки еталонних нині поховань культурного кола Бабине, віднісши їх гамузом до зрубної культури. Його ввела в оману позірна схожість дерев'яних поховальних конструкцій, розділених українськими археологами на бабинські, виготовлені з дошок, та власне зруби з колод, лише за 70 років по тому (Братченко 1977, с. 24—26; Писларий 1982, с. 169—191, рис. 2—4, 6—7, 10). Перші в усіх випадках передували другим і стали підставою для виділення перехідного періоду від середнього до пізнього бронзового віку (Писларий 1980, с. 58). Нині цей період датується за каліброваними датами зі закритих та стратифікованих комплексів 2200 — 1800 р. до н. е. (Литвиненко 2009а, с. 26; Мимоход, Шишлина, Хоммель 2020, с. 103—110).

Доба фінальної бронзи не була репрезентована в курганах, досліджених В. Городцовим, але цей заключний період бронзової доби чітко представлений обрієм таких археологічних культур як білозерська, білогрудівська, бондарихінська, які займають окремий проміжок часу (1200—900/800 р. до н. е.). Нині він репрезентований культурними шарами стратифікованих поселень та похованнями не лише в ареалах названих культур, але й на Сіверськодонеччині (Пробийголова 2018, с. 12—14).

Перехід від одного періоду до наступного неодмінно пов'язаний з творенням нових культур в осередках культурогенезу. Відповідно, горизонти, обрії чи блоки археологічних культур передбачають синхронне існування їх у межах одного періоду на різних теренах. Коли ж фіксується асинхронність культурних комплексів, то слід шукати додатковий період для тих культур, які випадають зі напрацьованих нині схем періодизації. Такі культури можна підняти чи опустити в більш ранній чи пізніший обрії, або ж виділити для них новий, досі не помічений період.

Так, ймовірно, доцільно виділити перехідний період поміж раннім та середнім бронзовим віком, куди потраплять ранньокатакомбна культура чи донецька катакомбна культура раннього етапу, полтавкинська культура та найпізніші поховання ямної спільноти, синхронні ранній катакомбній за речовим комплексом (Братченко 2001, с. 50—70; Санжаров 2001, с. 44—69, 149). Але це питання потребує додаткового обґрунтування.

Вважаю, що нині ще рано проводити вододіл між археологією та праісторією на базі аналізу двох названих концепцій культурогенезу, репрезентованих досі на рівні тез та окремих статей. Підозрюю, що обидві концепції вже увійшли до сегменту преісторії, жодним чином не пориваючи з археологічною пуповиною. Та й, загалом, не певен, що наративи первісної археології та преісторії варто так вже категорично розмежовувати. Слід пам'ятати, що преісторія ще не є історією й уникати щодо першої таких словосполучень як «культурно-історична спільнота / область», позаяк за первісної доби населення теренів України формально й об'єктивно лишалися доісторичним (Отрощенко 2011, с. 159—160).

Ну а тепер дещиця особистого. В. Панковський, виступаючи з позицій осередково-пульсаційної концепції культурогенезу, доходить висновку, що періодизація В. Отрощенка не є археологічною, будучи культурно-хронологічною схемою регіональної преісторії (Панковский 2019, с. 16). Вважаю, що концепція, з огляду на її вербальну субстанцію, не може оцінювати чиюсь періодизацію самотужки. А ось її творці спроможні цілком. Нагадаю їм лише, що будь-яка періодизація преісторії є схемою. Тут гризе питання: періодизація бронзового віку В. Городцова ще лишається археологічною чи вже стала рутинною «схемою преісторії» для східноукраїнського регіону?

Наостанок торкнуся ритмів культурогенезу. Причини культурних трансформацій завжди були комплексними, багатогранними й не могли зводитися до новацій у сфері металовиробництва та пояснюватися виключно ними. Визначальну роль у змінах культурного ландшафту відігравали, зокрема, кліматичні зрушення. Явища та події, що мали місце близько 3200, 2200, 1200 р. до н. е. ставали віхами кардинальних змін у житті та побуті населення степів Євразії, викликаних чи не в першу чергу катастрофічними змінами клімату. У першому випадку зміна теплого та вологого атлантичного періоду холоднішим та сухішим суббореальним мала наслідком руйнування культурної спільноти Кукутень-Трипілля та утвердження з часом могутньої ямної культурної спільноти. Природні катаклізми XXII ст. до н. е. призвели до деструкції культур катакомбної спільноти й формування культурного кола Бабине та обрію синхронних йому культур. Небувала актив-

ність Сонця в XIII ст. до н. е. мала наслідком негативні кліматичні зміни на початку XII ст. до н. е., що підвели рису існуванню культур зрубної спільноти. На їхніх руїнах утвердилися культури фінальної бронзи. Проте, й зміни кліматичних умов в напрямку оптимального сполучення тепла й вологи давали поштовх до культурогенезу за діб середньої (катакомбні культури) та пізньої (зрубні культури) бронзи.

Отже, потенціал творення нових культур включався як на фазі загострення кризи, так і успішного подолання її. Пульсації осередків культургенезу ставали наслідком збігу обставин різного роду: господарчих, соціальних, ідеологічних. Вони були детерміновані кліматичними змінами та міграціями. Тому й вивчати їх слід комплексно. Зразковим тут є підхід до вивчення обставин та факторів бабинського культурогенезу за переходу від «катакомбного середньовіччя» до «героїчної епохи» бойових колісниць (Литвиненко 2009a, с. 16). Результатом ставала нова матеріальна якість — археологічна культура чи блок культур та, відповідно, період розвитку конкретних людських спільнот.

Нині обидві концепції культурогенезу та пов'язані з ними періодизації доби бронзи втілені в текстах і вже стали темою дискусій, а їх ліпшу чи гіршу ґрунтовність визначить лише час.

ЛІТЕРАТУРА

Бондарев, А. В., Мосолова, Л. М. 2019. Вклад В. М. Масона и В. С. Бочкарева в развитие российских культурогенетических исследований евразийских народов в эпоху палеометалла. В: Поляков, А. В., Ткач, Е. С. (ред.). *Древности Восточной Европы, Центральной Азии и Южной Сибири в контексте связей и взаимодействий в евразийском культурном пространстве (новые данные и концепции).* II: Связи, контакты и взаимодействия древних культур Северной Евразии и цивилизаций Востока в эпоху палеометалла (IV—II тыс. до н. э.). К 80-летию со дня рождения выдающегося археолога В. С. Бочкарева. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 9-12.

Бочкарев, В. С. 1990. Факторы развития металлообрабатывающего производства южной половины Восточной Европы в эпоху поздней бронзы. В: Кершнер-Горбунова, Н. Г., Качалова, Н. К. (ред.). *Проблемы древней истории Северного Причерноморья и Средней Азии (эпоха бронзы и раннего железа).* Ленинград: Государственный Эрмитаж, с. 4-5.

Бочкарев, В. С. 1991. Волго-Уральский очаг культурогенеза эпохи поздней бронзы. В: Масон, В. М. (ред.). *Социогенез и культурогенез в историческом аспекте.* Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 24-27.

Бочкарев, В. С. 1995. Карпато-Дунайский и Волго-Уральский очаги культурогенеза эпохи бронзы. В: Бочкарев, В. С. (ред.). *Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита—бронзы Средней и Восточной Европы.* Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 18-29.

Бочкарев, В. С. 2001. Периодизация В. А. Городцова в контексте хронологических исследований Европейского бронзового века. В: Колев, Ю. И. (ред.). *Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация.* Самара: НТЦ, с. 8-10.

Бочкарев, В. С. 2010. *Культурогенез и древнее металлопроизводство Восточной Европы.* Санкт-Петербург: Инфо Ол.

Бочкарев, В. С. 2013a. Археологические проблемы радиокарбонной хронологии (по материалам эпохи бронзы южной половины Восточной Европы). В: Черленок, Е. А. (ред.). *Проблемы периодизации и хронологии в археологии эпохи раннего металла Восточной Европы. Материалы тематической научной конференции.* Санкт-Петербург: Скифия-принт, с. 7-12.

Бочкарев, В. С. 2013b. «Радиокарбонная революция» и проблема периодизации памятников эпохи бронзы южной половины Восточной Европы. В: Носов, Е. Н. (ред.). *Принципы датирования памятников эпохи бронзы, железного века и средневековья.* Санкт-Петербург: ИИМК РАН; СПбГУ, с. 59-76.

Братченко, С. Н. 1977. К вопросу о бабинской культуре (многоваликовой керамики). В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье.* Киев: Наукова думка, с. 21-42.

Братченко, С. Н. 2001. *Донецька катакомбна культура раннього етапу.* Луганськ: Шлях.

Говедарица, Б. 2013. К концепции бронзового века: проблемы и перспективы (?) одной устаревшей методологии. В: Носов, Е. Н. (ред.). *Принципы датирования памятников эпохи бронзы, железного века и средневековья.* Санкт-Петербург: ИИМК РАН; СпбГУ, с. 52-58.

Зданович, Г. Б., Малютина, Т. С. 1996. Абашевская культура и синташтинский очаг культурогенеза. В: *Абашевская культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы степи и лесостепи Евразии. Тезисы докладов МНК (Тамбов 2—5 декабря 1996 г.).* Тамбов, с. 60-61.

Зданович, Д. Г. 1997. *Синташтинское общество: социальные основы «квази-городской» культуры Южного Зауралья эпохи средней бронзы.* Челябинск: ЧелГУ.

Клейн, Л. С. 2013. *Этногенез и археология.* 1. Санкт-Петербург: Евразия.

Клейн, Л. С. 2015. Культурогенез как понятие и концепция: скептические размышления. *Записки ИИМК РАН*, 11, с. 168-179.

Клочко, В. І. 1996. Карпато-Дніпровський центр культурогенеза. В: Горбов, В. Н. (ред.). *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век).* 1. Донецк: ДонГУ, с. 54-56.

Литвиненко, Р. О. 2003. Южноуральский очаг культурогенеза и культура Бабино (КМК): проблема взаимосвязи. В: Бочкарев, В. С. (ред.). *Абашевская культурно-историческая общность: Истоки, развитие, наследие. Материалы международной научной конференции. Чебоксары, 26—30 мая 2003 года.* Чебоксары, с. 145-152.

Литвиненко, Р. О. 2005. До проблеми металовиробництва культури Бабине. В: Толочко, П. П., Дорофеев, В. Н. (ред.). *Проблеми гірничої археології (матеріали II-го міжнародного Картамиського польового семінару).* Алчевськ, с. 119-125.

Литвиненко, Р. О. 2009a. *Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток).* Автореферат дисертації д. і. н. ІА НАН України.

Литвиненко, Р. О. 2009b. Обстоятельства и факторы бабинского культурогенеза. *Археология восточноевропейской лесостепи*, с. 11-18.

Мимоход, Р. А., Шишлина, Н. И., Хоммель, П. 2020. ^{14}C данные кургана 1 мог. Пологи и радиоуглеродная хронология днепро-донской бабинской культуры. В: Отрощенко, В. В., Тощев, Г. М. (ред.).

Пологівський посох: досвід міждисциплінарного вивчення. Київ; Запоріжжя: Олег Філюк, с. 103-113.

Отрощенко, В. В. 1996. Южноуральский очаг культурогенеза на оси пассионарных толчков. *Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточно-европейской Степи и Лесостепи*. Воронеж, 2, с. 29-31.

Отрощенко, В. В. 2005. Дніпро-Донецький осередок культурогенези (постановка проблеми). В: *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. Матеріали II-ї Луганської міжнародної історико-археологічної конференції, присвяченої 85-річчю Луганського обласного краєзнавчого музею*. Луганськ: Шлях, с. 36-38.

Отрощенко, В. В. 2011. Проблеми вивчення пам'яток Бабинської спільноти Середньої Наддніпрянщини. *Переяслівка: наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»,* 5 (7), с. 159-162.

Отрощенко, В. В. 2016. Бронзова доба України: досвід періодизації. *Наукові студії. Історико-краєзнавчий музей м. Винники, Інститут археології Жешівського університету*, 9: Датування — хронологія — періодизація, с. 58-68.

Отрощенко, В. В. 2018. Періодизація бронзового віку України. В: *І Всеукраїнський археологічний з'їзд. Програма роботи та анотації доповідей. Ніжин, 25—27 листопада 2018 р.* Київ: ІА НАН України, с. 92-93.

Панковский, В. Б. 2019. Очагово-аккумулятивная концепция культурогенеза. В: Поляков, А. В., Ткач, Е. С. (ред.). *Древности Восточной Европы, Центральной Азии и Южной Сибири в контексте связей и взаимодействий в евразийском культурном пространстве (новые данные и концепции).* II: Связи, контакты и взаимодействия древних культур Северной Евразии и цивилизаций Востока в эпоху палеометалла (IV—II тыс. до н. э.). К 80-летию со дня рождения выдающегося археолога В. С. Бочкарева. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 15-18.

Писларий, И. А. 1980. Итоги изучения памятников середины II тыс. до н. э. в Донецкой лесостепи. В: *Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР*. Днепропетровск: ДГУ, с. 58.

Писларий, И. А. 1982. О методе проверки однородности массива археологических памятников. В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Новые методы археологических исследований*. Киев: Наукова думка, с. 169-193.

Пробийголова, О. С. 2018. *Населення нижньої течії Сіверського Дінця та Донецького кряжу у заключний період доби пізньої бронзи*. Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАН України.

Пряхин, А. Д., Саврасов, А. С. 1994. Металлургия и метеллообработка населения срубной культурно-исторической общности Донецко-Донской лесостепи. В: *Срубная культурно-историческая область: Материалы III Рыковских чтений (Саратов, октябрь 1994 г.).* Саратов, с. 31-35.

Санжаров, С. Н. 2001. *Катакомбные культуры Северо-Восточного Приазовья*. Луганск: ВНУ.

Черняков, И. Т. 1996. Культура многоваликовой керамики — восточный ареал Балкано-Дунайского очага культурогенеза. В: Горбов, В. Н. (ред.). *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век).* 1. Донецк: ДонГУ, с. 59-64.

Pankowski, V. 2019. The diversity in the theory of cultural genesis for the eastern European Bronze Age. In: Kadrow, S., Müller, J. (eds.). *Habitus? Social Dimention of Tehnology and Transformation.* Leiden, p. 215-228.

REFERENCES

Bondarev, A. V., Mosolova, L. M. 2019. Vklad V. M. Masona i V. S. Bochkareva v razvitie rossiiskikh kulturogeneticheskikh issledovanii evraziiskikh narodov v epokhu paleometalla. In: Poliakov, A. V., Tkach, E. S. (ed.). *Drevnosti Vostochnoi Evropy, Tsentralnoi Azii i Iuzhnoi Sibiri v kontekste sviazei i vzaimodeistvii v evraziiskom kulturnom prostranstve (novye dannye i kontseptsii).* II: Sviazi, kontakty i vzaimodeistviia drevnikh kultur Severnoi Evrazii i tsivilizatsii Vostoka v epokhu paleometalla (IV—II tys. do n. e.). K 80-letiiu so dnia rozhdeniia vydaiushchegosia arkheologa V. S. Bochkareva. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, s. 9-12.

Bochkarev, V. S. 1990. Faktory razvitiia metalloobrabatyvaiushchego proizvodstva iuzhnoi poloviny Vostochnoi Evropy v epokhu pozdnei bronzy. In: Kershner-Gorbunova, N. G., Kachalova, N. K. (ed.). *Problemy drevnei istorii Severnogo Prichernomoria i Srednei Azii (epokha bronzy i rannego zheleza).* Leningrad: Gosudarstvenniy Ermitazh, s. 4-5.

Bochkarev, V. S. 1991. Volgo-Uralskii ochag kulturogeneza epokhi pozdnei bronzy. In: Mason, V. M. (ed.). *Sotsiogenez i kulturogenez v istoricheskom aspekte*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, s. 24-27.

Bochkarev, V. S. 1995. Karpato-Dunaiskii i Volgo-Uralskii ochagi kulturogeneza epokhi bronzy. In: Bochkarev, V. S. (ed.). *Konvergentsiia i divergentsiia v razvitii kultur epokhi eneolita—bronzy Srednei i Vostochnoi Evropy*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, s. 18-29.

Bochkarev, V. S. 2001. Periodizatsiia V. A. Gorodtsova v kontekste khronologicheskikh issledovanii Evropeiskogo bronzovogo veka. In: Kolev, Iu. I. (ed.). *Bronzovyi vek Vostochnoi Evropy: kharakteristika kultur, khronologiia i periodizatsiia*. Samara: NTTs, s. 8-10.

Bochkarev, V. S. 2010. *Kulturogenez i drevnee metalloproizvodstvo Vostochnoi Evropy*. Sankt-Peterburg: Info Ol.

Bochkarev, V. S. 2013a. Arkheologicheskie problemy radiokarbonnoi khronologii (po materialam epokhi bronzy iuzhnoi poloviny Vostochnoi Evropy). In: Cherlenok, E. A. (ed.). *Problemy periodizatsii i khronologii v arkheologii epokhi rannego metalla Vostochnoi Evropy. Materialy tematicheskoi nauchnoi konferentsii*. Sankt-Peterburg: Skifiia-print, s. 7-12.

Bochkarev, V. S. 2013b. «Radiokarbonnaia revoliutsiia» i problema periodizatsii pamiatnikov epokhi bronzy iuzhnoi poloviny Vostochnoi Evropy. In: Nosov, E. N. (ed.). *Printsipy datirovaniia pamiatnikov epokhi bronzy, zheleznogo veka i srednevekovia*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN; SPbGU, s. 59-76.

Bratchenko, S. N. 1977. K voprosu o babinskoi kulture (mnogovalikovoi keramiki). In: Telegin, D. Ia. (ed.). *Vilnianskie kurgany v Dneprovskom Nadporozhe*. Kiev: Naukova dumka, s. 21-42.

Bratchenko, S. N. 2001. *Donetska katakombna kultura rannoho etapu*. Luhansk: Shliakh.

Govedaritsa, B. 2013. K kontseptsii bronzovogo veka: problemy i perspektivy (?) odnoi ustarevshei metodologii. In: Nosov, E. N. (ed.). *Printsipy datirovaniia pamiatnikov epokhi bronzy, zheleznogo veka i srednevekovia*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN; SpbGU, s. 52-58.

Zdanovich, G. B., Maliutina, T. S. 1996. Abashevskaia kultura i sintashtinskii ochag kulturogeneza. In: *Abashevskaia kulturno-istoricheskaia obshchnost v sisteme drevnostei epokhi bronzy stepi i lesostepi Evrazii. Tezisy dokladov MNK (Tambov 2—5 dekabria 1996 g.).* Tambov, s. 60-61.

Zdanovich, D. G. 1997. *Sintashtinskoe obshchestvo: sotsialnye osnovy «kvazi-gorodskoi» kultury Iuzhnogo Zauralia epokhi srednei bronzy*. Cheliabinsk: ChelGU.

Klein, L. S. 2013. *Etnogenez i arkheologiia*. 1. Sankt-Peterburg: Evraziia.

Klein, L. S. 2015. Kulturogenez kak poniatie i kontseptsiia: skepticheskie razmyshleniia. *Zapiski IIMK RAN*, 11, s. 168-179.

Klochko, V. I. 1996. Karpato-Dniprovskii tsentr kulturogeneza. In: Gorbov, V. N. (ed.). *Severo-Vostochnoe Priazove v sisteme evraziiskikh drevnostei (eneolit — bronzovyi vek).* 1. Donetsk: DonGU, s. 54-56.

Litvinenko, R. O. 2003. Iuzhnouralskii ochag kulturogeneza i kultura Babino (KMK): problema vzaimosviazi. In: Bochkarev, V. S. (ed.). *Abashevskaia kulturno-istoricheskaia ob-*

shchnost: Istoki, razvitie, nasledie. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii. Cheboksary, 26—30 maia 2003 goda. Cheboksary, s. 145-152.

Lytvynenko, R. O. 2005. Do problemy metalovyrobnytstva kultury Babyne. In: Tolochko, P. P., Dorofeev, V. N. (eds.). *Problemy hirnychoi arkheolohii (materialy II-ho mizhnarodnoho Kartamyskoho polovoho seminaru)*. Alchevsk, s. 119-125.

Lytvynenko, R. O. 2009a. *Kulturne kolo Babyne (za materialamy pokhovalnykh pam'iatok)*. Avtoreferat dysertatsii d. i. n. IA NAN Ukrainy.

Litvinenko, R. O. 2009b. Obstoiatelstva i faktory babinskogo kulturogeneza. *Arkheologiia vostochnoevropeiskoi lesostepi*, s. 11-18.

Mimokhod, R. A., Shishlina, N. I., Khommel, P. 2020. 14S dannye kurgana 1 mog. Pologi i radiouglerodnaia khronologiia dnepro-donskoi babinskoi kultury. In: Otroshchenko, V. V., Toshchev, H. M. (ed.). *Polohivskyi posokh: dosvid mizhdystsyplinarnoho vyvchennia*. Kyiv; Zaporizhzhia: Oleh Filiuk, s. 103-113.

Otroshchenko, V. V. 1996. Iuzhnouralskii ochag kulturogeneza na osi passionarnykh tolchkov. *Dono-Donetskii region v sisteme drevnostei epokhi bronzy vostochno-evropeiskoi Stepi i Lesostepi*. Voronezh, 2, s. 29-31.

Otroshchenko, V. V. 2005. Dnipro-Donetskyi oseredok kulturohenezy (postanovka problemy). In: *Problemy doslidzhennia pam'iatok arkheolohii Skhidnoi Ukrainy. Materialy II-i Luhanskoi mizhnarodnoi istoryko-arkheolohichnoi konferentsii, prysviachenoi 85-richchiu Luhanskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu*. Luhansk: Shliakh, s. 36-38.

Otroshchenko, V. V. 2011. Problemy vyvchennia pam'iatok Babynskoi spilnoty Serednoi Naddniprianshchyny. *Pereiaslivka: naukovi zapysky Natsionalnoho istoryko-etnohrafichnoho zapovidnyka «Pereiaslav»*, 5 (7), s. 159-162.

Otroshchenko, V. V. 2016. Bronzova doba Ukrainy: dosvid periodyzatsii. *Naukovi studii. Istoryko-kraieznavchyi muzei m. Vynnyky, Instytut arkheolohii Zheshivskoho universytetu*, 9: Datuvannia — khronolohiia — periodyzatsiia, s. 58-68.

Otroshchenko, V. V. 2018. Periodyzatsiia bronzovoho viku Ukrainy. In: *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'izd. Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei. Nizhyn, 25—27 lystopada 2018 r*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 92-93.

Pankovskii, V. B. 2019. Ochagovo-akkumuliativnaia kontseptsiia kulturogeneza. In: Poliakov, A. V., Tkach, E. S. (eds.). *Drevnosti Vostochnoi Evropy, Tsentralnoi Azii i Iuzhnoi Sibiri v kontekste sviazei i vzaimodeistvii v evraziiskom kulturnom prostranstve (novye dannye i kontseptsii)*. II: Sviazi, kontakty i vzaimodeistviia drevnikh kultur Severnoi Evrazii i tsivilizatsii Vostoka v epokhu paleometalla (IV—II tys. do n. e.). K 80-letiiu so dnia rozhdeniia vydaiushchegosia arkheologa V. S. Bochkareva. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, s. 15-18.

Pislarii, I. A. 1980. Itogi izucheniia pamiatnikov serediny II tys. do n. e. v Donetskoi lesostepi. In: *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1978—1979 gg. Tezisy dokladov XVIII konferentsii Instituta arkheologii AN USSR*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 58.

Pislarii, I. A. 1982. O metode proverki odnorodnosti massiva arkheologicheskikh pamiatnikov. In: Gening, V. F. (ed.). *Novye metody arkheologicheskikh issledovanii*. Kiev: Naukova dumka, s. 169-193.

Probyiholova, O. S. 2018. *Naselennia nyzhnoi techii Siverskoho Dintsia ta Donetskoho kriazhu u zakliuchnyi period doby piznoi bronzy*. Avtoreferat dysertatsii k. i. n. IA NAN Ukrainy.

Priakhin, A. D., Savrasov, A. S. 1994. Metallurgiia i metelloobrabotka naseleniia srubnoi kulturno-istoricheskoi obshchnosti Donetsko-Donskoi lesostepi. In: *Srubnaia kulturno-istoricheskaia oblast: Materialy III Rykovskikh chtenii (Saratov, oktiabr 1994 g.)*. Saratov, s. 31-35.

Sanzharov, S. N. 2001. *Katakombnye kultury Severo-Vostochnogo Priazovia*. Lugansk: VNU.

Cherniakov, I. T. 1996. Kultura mnogovalikovoi keramiki — vostochnyi areal Balkano-Dunaiskogo ochaga kulturogeneza. In: Gorbov, V. N. (ed.). *Severo-Vostochnoe Priazove v sisteme evraziiskikh drevnostei (eneolit — bronzovyi vek)*. 1. Donetsk: DonGU, s. 59-64.

Pankowski, V. 2019. The diversity in the theory of cultural genesis for the eastern European Bronze Age. In: Kadrow, S., Müller, J. (eds.). *Habitus? Social Dimention of Tehnology and Transformation*. Leiden, p. 215-228.

V. V. Otroshchenko

REFLECTIONS ON THE CONCEPTS OF CULTUROGENESIS

The concept of centers of culturogenesis, formulated and developed by V. Bochkarev was accepted and caused a number of considerations, clarifications and links to the regions of Eurasia during the Paleometal era. The implementation of the topic «Culturogenesis in the Eneolithic — Bronze Age in Ukraine» at the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine brought the attention to the problems of culturogenesis. V. Pankovskyi, comparing the points of the participants in the discussion on the vision of the manifestations of culturogenesis, determined the existence of two of its concepts — center-pulsating and center-accumulative. The researcher believes that the existing concepts of culturogenesis are different approaches to understanding the essence of cultural deposits, based on the principles of archaeology or prehistory. V. Pankovskyi's sympathies on the side of archaeology and the creator of the center-pulsating concept of culturogenesis of V. Bochkarev, who proposed the periodization of the Bronze Age, based on technological changes in the production of non-ferrous metals. The author considers such periodization to be no less controversial than the previous ones, given its limited source base. V. Pankovskyi, based on the center-pulsating concept of cultural genesis, concludes that the periodization of V. Otroshchenko is not archaeological, being a cultural-chronological scheme of regional prehistory. To my opinion, the concept, due to its delicate substance, cannot be applied in assessing certain periodization on its own. However, its creators are capable of it completely. It should be reminded that any periodization of prehistory is a scheme. The question is the following: is the periodization of the Bronze Age made by V. Gorodtsov an archaeology or a scheme of regional prehistory? In general, it is too early to draw a line between archaeology and prehistory by comparing two concepts represented at the level of theses and individual articles. Both concepts of culturogenesis have already entered the segment of prehistory, without breaking with its archaeological «umbilical cord». Primitive archaeology and prehistory should not be too different.

Keywords: Volga-Ural (South Ural), Dnipro-Donetsk, Carpathian-Dnipro centers of culturogenesis, center-pulsating and center-accumulative concepts of culturogenesis, periodization of the Bronze Age.

Одержано 9.12.2020

ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович, доктор історичних наук, професор, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

OTROSHCHENKO Vitalii V., Doctor of Historical Sciences, Professor, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-5707-8384, e-mail: otrok_o@ukr.net.

УДК 903'1(477.6).001.32 DOI: 10.37445/adiu.2021.02.02

Р. О. Литвиненко

БАБИНСЬКА КУЛЬТУРОҐЕНЕЗА

Розглядається проблема культуроґенези в археології на прикладі дніпро-донської бабинської культури.

***Ключові слова**: культуроґенеза, бронзовий вік, культурне коло Бабине.*

Вступ. Культурогенетична проблематика в археології належить до високопорядкових, найбільш складних, заплутаних, дискусійних, відповідальних, а подекуди й спекулятивних. На наше глибоке переконання, в ідеалі братися за розв'язання питань походження археологічних культур варто за умов досягнення високого рівня дослідженості відповідних археологічних утворень, який визначається достеменністю культурного ареалу, рівномірністю його вивчення; кількісними та якісними показниками джерельної бази, її упорядкування й систематизації; мірою об'єктивності характеристик і критеріїв самої археологічної культури, надійністю виявлених в ній внутрішніх зв'язків і взаємозумовленостей, а відтак — ступенем і певністю прогнозування; адекватністю оцінки рівня однорідності чи локальної варіативності археологічного феномену, чіткості його культурно-таксономічної систематики; ступенем розробки питань внутрішньої періодизації та відносної хронології, а також багатьох інших аспектів, які виступають індикаторами повноти, комплексності й системності вивчення археологічного феномену.

Крім того, успішні культурогенетичні студії є неможливими без розуміння місця досліджуваного археологічного утворення на тлі доби й оточуючих культур, причому як у синхронному, так і діахронному вимірах. Не кажу вже про бажаність долучення до системи аргументації всіляких даних природничих наук, починаючи від антропологічних та палеокліматичних і завершуючи ізотопними й генетичними. Проте, ці установки є теоретичними або методичними, на практиці зазвичай трапляється інакше. І на те існують об'єктивні, а ще більше суб'єктивні причини.

З огляду на проблематику збірника на пошану В. В. Отрощенка, хочемо запропонувати сюжет, що не претендує на вичерпність і всеосяжність, присвячений культуроґенезі однієї з археологічних культур, яка входить до складу культурного кола / області Бабине, яке, в свою чергу, включають до блоку посткатакомбних культурних утворень Східної Європи (Мимоход 2005), — дніпро-донської бабинської культури (ДДБК) (Литвиненко 2009b). Бабинське культурне коло за останню чверть століття перетворилось на одне з найкраще досліджених археологічних утворень бронзового віку півдня Східної Європи. Ключова ж його культура — ДДБК — у багатьох відношеннях (упорядкування й систематизація джерельної бази, всебічне вивчення археологічних комплексів і категорій матеріальної культури, насамперед з курганних могильників, розробка п'ятиступеневої періодизації, розробка відносної хронології на широкому тлі від Центральної Європи до Уралу та Кавказу, виявлення чіткої хронологічної динаміки культурного ареалу, ґендерні аспекти бабинського соціуму й культури тощо) видається чи не найкраще дослідженою серед археологічних утворень бронзового віку Надчорномор'я. Звичайно, ДДБК ще далека від того теоретично бажаного рівня вивченості, який ми окреслили вище, натомість навіть його нинішній стан надає підстави щонайменше для постанови культурогенетич-

© Р. О. ЛИТВИНЕНКО, 2021

них питань і деяких пропозицій щодо їхнього розв'язання.

Історіографія. Перша концепція походження бабинської культури (багатоваликової кераміки) генерувалася протягом 1960-х рр. і була оформлена спочатку в дисертації С. Н. Братченка, а дещо згодом опублікованою в низці праць автора. Критично використовуючи і розвиваючи спостереження попередників, насамперед гіпотезу Б. О. Латиніна щодо катакомбних витоків пам'яток з багатоваликовою керамікою (Латынин 1964, с. 63—70), С. Н. Братченко розглядав ґенезу бабинської культури в контексті загального синстадіального процесу, що охопив Східну й Центральну Європу та завершився зміною культур шнурової кераміки почетом культур з рельєфною, в тому числі валиковою й прокресленою, орнаментацією посуду. В Дніпро-Донському ареалі, а також на сусідніх теренах Поволжя і Правобережної України цей процес супроводжувався значними культурними зрушеннями, взаємопроникненнями степових і лісостепових катакомбних елементів (з перевагою останніх), появою пам'яток змішаного характеру, подальшою інтеграцією та оформленням культури нового типу, яка увійшла до складу посткатакомбної та постшнурової спільноти. Причини та внутрішній зміст цих складних процесів залишалися незрозумілими та не піддавалися вилученню з археологічних джерел. Поширення культури на теренах Надчорномор'я розумілося як результат міграційних процесів (Братченко 1971, с. 334, 342—343; 1976, с. 117—118; 1977; 1985, с. 457—458). Парадоксально, але перша концепція бабинської культуроґенези С. Н. Братченка виявилася напрочуд вдалою по суті, глибокою за змістом і такою, що випереджала тогочасний рівень вивченості та аналізу цього археологічного феномену.

Ця концепція знайшла подальший розвиток і трансформації у працях археологів. Мабуть, найбільш значущим її доповненням став підхід, згідно якого становлення бабинської культури розглядалося в контексті певного відновлення чи реанімації ямного культурного (етнічного) компоненту та включення його, поряд з катакомбним, до складу культурного субстрату Бабине. Ця точка зору, що її висловили з дещо відмінними авторськими акцентами І. Ф. Ковальова (Ковалева 1981, с. 75—76; 1987a, с. 214—222; 1987b, с. 22—23, 30) та І. О. Післарій (Писларий 1983, с. 15, 19; 1991, с. 60—62; Pâslaru 2006, p. 117—120), певною мірою сприяла розумінню чинників бабинської культуроґенези. До речі, згодом з приводу циклічного відродження в бабинському поховальному обряді та ідеології пізньоямних традицій став писати і С. Н. Братченко (Братченко 1995a, с. 23; 1995b, с. 87; 2006, с. 225). Зазначені ідеї щодо ямно-бабинської генетичної спадковості різною мірою знайшли відображення у дослідженнях інших регіональних груп Бабине (КБК), насамперед дністровсько-прутського регіону (Дергачев 1986, с. 14—143; Іванова, Тощев 2018; та ін.).

Альтернативну концепцію утворення бабинської культури (КБК) запропонувала С. С. Березанська (Березанская 1979, с. 6; 1986, с. 41—42). При цьому авторка, треба віддати їй належне, висунула теоретичне обґрунтування перспективного, на її думку, напрямку культурогенетичних дослідів, суть якого полягала у вияві складових компонентів КБК, визначенні питомої ваги кожного з них, а також встановленні всіх етапів передуючого розвитку, в тому числі тих глибинних ланок, вплив яких проявлявся у новонародженій культурі «начебто через "покоління"» (Березанская 1986, с. 41). Щоправда, сама дослідниця обійшлася без здійснення запропонованих нею аналітичних процедур, що й відбилося на отриманих результатах. Культура у своїй основі сприймалася нею як місцева, а утворення її варіантів розцінювалося як одночасне, чим заперечувався осередковий сценарій культуроґенези та міграційний варіант її поширення. Наявність локальних варіантів пояснювалась, перш за все, різницею місцевого підґрунтя, на якому ці варіанти утворювалися: ямна (буджацька група), катакомбна, середньодніпровська культури та пам'ятки типу Перун. Одним з необхідних чинників культуротворення С. С. Березанська вважала наявність зовнішніх імпульсів чи міграційних хвиль, а у випадку з ґенезою КБК пов'язувала витоки такого поштовху з носіями колісничних культур.

Ця остання сюжетна лінія з часом набула певного розвитку й перетворилась у ще одну концепцію походження бабинської культури, висунуту В. В. Отрощенком. Сутність її полягає у розумінні культури Бабине, як продукту південноуральського вогнища культуроґенези. Загальний культуротворчий сценарій зводився до просування воїнських колісничних загонів синташтинської культури з Південного Уралу на захід через Середнє Поволжя до Середньої Донщини, де вони, з одного боку, стимулювали утворення ДВАК, а з другого — поклали кінець середньодонській катакомбній культурі, витиснувши рештки її населення на південь і тим самим започаткувавши її трансформацію в бабинську культуру (Отрощенко 1996, с. 30; 1998, с. 56; 2002, с. 14—15; 2003, с. 76; та ін.).

Своєрідним переспівом концепції В. В. Отрощенка, причому дуже спрощеним і вихолощеним, відірваним від загального тла культурно-історичних процесів бронзового віку Східної Європи, можна вважати підхід С. М. Санжарова, який щойно наведений процес впливів і трансформацій територіально зсунув з Середньої Донщини на Сіверськодонеччину і замінив синташтинську культуру на абашевську (Санжаров 2010, с. 405—406, 433—434).

На окрему увагу заслуговує оригінальна гіпотеза І. Т. Чернякова, згідно якої бабинська

культура (КБК) є породженням і навіть східним ареалом Балкано-Дунайського осередку культуроґенези. На думку дослідника, витоки процесів, що надалі призвели до утворення КБК, слід шукати у розповсюдженні племен катакомбної культури на захід, в ході якого відбувалася асиміляція місцевих степових культур Північно-Західного Причорномор'я і, водночас, витискання частини аборигенного населення до Балкано-Подунав'я та Прикарпаття, на терени сучасних Румунії, Болгарії, Сербії та Угорщини. Ефект «стиснутої демографічної пружини» призвів до різкого виплеску степового населення з Балкано-Дунайського регіону назад на схід, де воно «*взяло активну участь у створенні низки культур нової культурно-історичної спільноти, відомої як КБК. Ця зворотна західна хвиля не лише прокотилась по колишній катакомбній культурно-історичній спільноті, але й досягла Волзько-Уральського регіону. Це нове переоформлення було пов'язане з якимись певними політичними подіями, оформленням нових культурних впливів, активного обміну, а також переселенням різних категорій окремих груп індоєвропейського населення*» (переклад мій — *Р. Л.*) (Черняков 1996). Гіпотеза, слід зазначити, доволі яскрава та оригінальна, єдина проблема — не має жодної аргументації.

Згадаємо ще одну цікаву версію походження культури Бабине, здебільшого умоглядну й інтуїтивну, що її запропонував С. А. Григор'єв, на думку якого формування КБК було стимульоване проникненням у Північне Причорномор'я популяції з теренів Південного Кавказу (Grigoriev 2002, p. 400).

На наш погляд, жодна з наведених точок зору не позбавлена певних вад чи вузьких місць, а тому не може бути прийнятою беззаперечно. Головне, що жодна з них не знаходить належної відповідності в усьому комплексі археологічних джерел, не охоплює всієї системи хронологічних взаємозалежностей, належним чином не пояснює всіх аспектів культурних зв'язків чи впливів. Цьому є доволі банальне пояснення: серед представлених концептуальних підходів немає таких, що являли б собою результат цілеспрямованого, всебічного і поглибленого дослідження, об'єктом якого виступала б уся сукупність археологічних пам'яток культурної області Бабине. Практично всі згадувані гіпотези або базувалися на обмеженій джерельній базі, або носили вузько локальний характер, або ж виникли як побічний продукт іншого дослідження. Натомість варто відзначити, що майже кожна з наведених точок зору має якесь раціональне зерно, що не дозволяє повністю її ігнорувати. При цьому на особливу увагу заслуговує концепція С. Н. Братченка, яка вирізняється на тлі інших своєю глибиною, проникливістю, опрацьованістю на теоретичному й джерелознавчому рівнях, а тому розцінюється нами як найпереконливіша і, водночас, придатна для розвитку й удосконалення.

Проблемам бабинської культуроґенези присвячено низку праць автора цих рядків, підготовлених в рамках роботи над докторською дисертацією і згодом, за її мотивами (Литвиненко 2007a; 2009a; 2009b; 2009c; 2010b; 2011; 2011a; 2011b; 2011c; 2013). Продовжуючи цю тему, пропонуємо дещо розширений, проте далеко не вичерпний, сюжет, присвячений проблемі культуроґенези ДДБК, як первинної та найкраще дослідженої культури Бабинського кола, що його було озвучено автором на конференції 2017 р. у Винниках (Литвиненко 2017).

Принципи, методика й вихідні позиції. У розв'язанні проблем культуроґенези від початку ми керувались індуктивним методом, згідно якого при побудові висновків, гіпотез і концепцій умовивиди відштовхуються від фактів. В нашому випадку первинними фактами виступають археологічні джерела, а саме матеріали курганних могильників ДДБК, що є найбільш масовим, повніше і краще дослідженим, систематизованим і упорядкованим, хронологічно діагностованим видом археологічних свідоцтв, порівняно з даними менш чисельних, слабко і фрагментарно вивчених, культурно-таксономічно і хронологічно недиференційованих поселень.

Курганні могильники, по своїй суті, є своєрідними археологічними ансамблями — підсистемами комплексу пам'яток, згрупованих у взаємопов'язані підрозділи за функціональним принципом (Бочкарев 1990, с. 53). Ці підсистеми складаються зі замкнених і напівзамкнених комплексів, які представляють собою сполучення контекстуально і функціонально пов'язаних споруд, об'єктів і артефактів певних типів, що своєю упорядкованою і регулярно повторюваною сукупністю та співвідношеннями характеризують конкретну археологічну культуру (Бочкарев 1990, с. 93; Клейн 1991, с. 391). Першим кроком в дослідницькій процедурі став аналіз могильників ДДБК — розчленування бабинського поховального комплексу на структурні елементи на рівні курганного будівництва, могильних споруд, решток небіжчика, поховального супроводу, слідів додаткових обрядово-ритуальних дій тощо.

Другим кроком стала оцінка цих структурних елементів або комбінацій елементів с точки зору їхніх можливих витоків. Щось подібне в методичному сенсі свого часу пропонувала С. С. Березанська (1986, с. 41), але реалізувати цього не змогла. Оцінка структурних складових поховальних пам'яток ДДБК засвідчує, що цей набір елементів не є гомогенним і може бути поділеним щонайменше на три групи, відмінні за своїм можливим походженням: I) традиції; II) зовнішні впливи; III) інновації (рисунок).

I. Традиції. В археологічному образі могильників ДДБК доволі виразно простежується комплекс характеристик, який своїми витока-

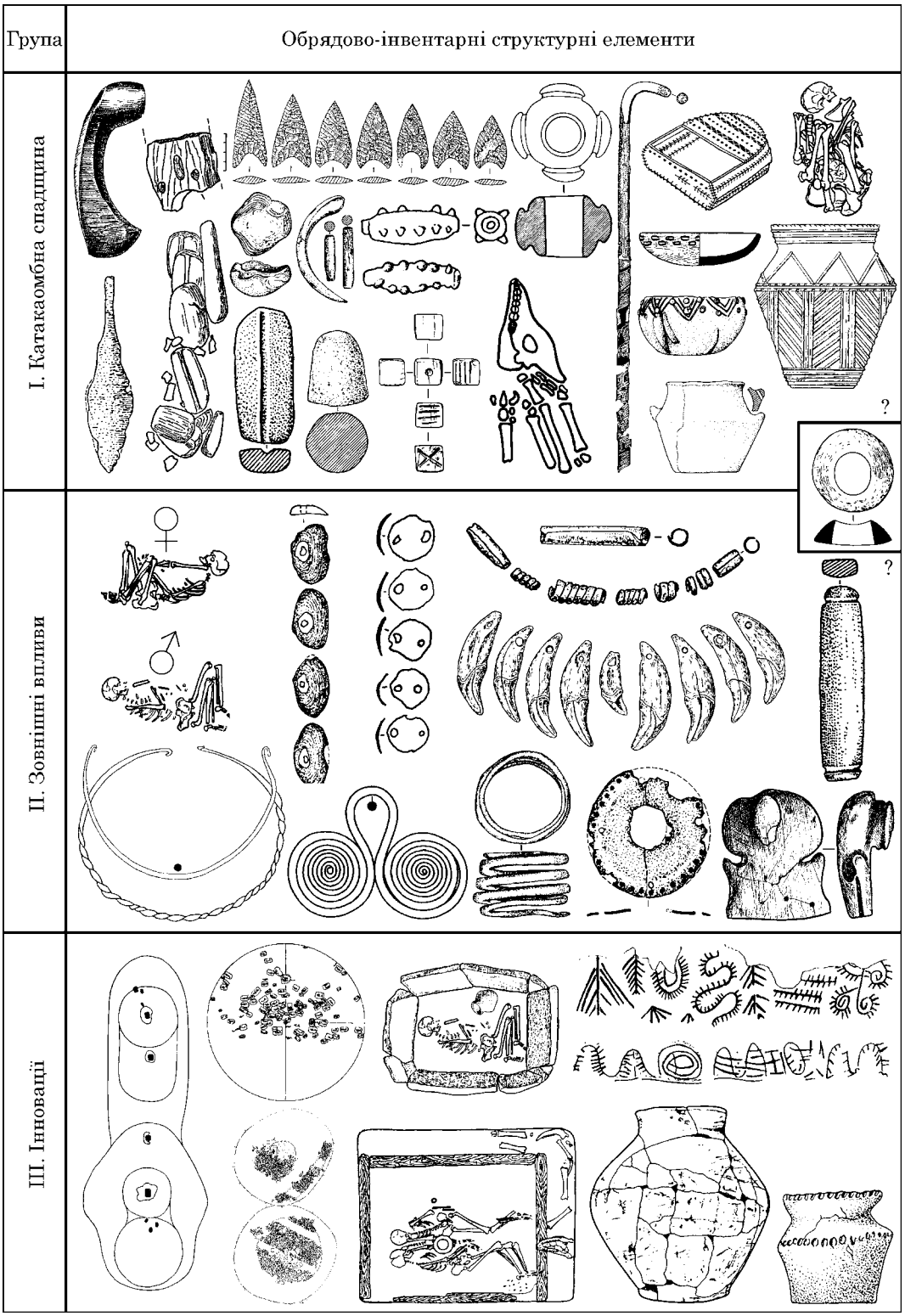

Схема генетичної структури дніпро-донської бабинської культури

ми уходить у місцеве передуюче середовище середньобронзового віку, представлене культурами катакомбної області (рисунок: I). Причому йдеться насамперед про катакомбні культури Донецько-Донського регіону — донецьку, середньодонську (харківсько-воронезьку), волгодонську, які С. Н. Братченко у своїх останніх працях об'єднував у складі *донецько-донської (донської)* катакомбної культури, в якій він виділяв низку локальних груп, названих за басейнами річок (Братченко 2004, с. 179—185; Братченко, Санжаров 2001, с. 91—96; Литвиненко 2011b, с. 182). Спадковість ця проявляється на рівні поховальної обрядовості та матеріального комплексу (Литвиненко 2002; 2009a; 2011b). Навіть якщо не брати до уваги наскрізні для брон-

зового віку Східної Європи ознаки (курганний обряд, основний і впускний стратиграфічний статус, скорчені пози небіжчиків тощо), ДДБК визначається доволі специфічним набором характеристик, що мають достеменно катакомбне коріння: поховання — «пакунки» (Литвиненко 2011d), супровід небіжчика «виробничими наборами» реманенту (Литвиненко 1998b; 2015), сагайдаками зі стрілами (Литвиненко 1998a; 2019, с. 315, рис. 2), гральними кістками (Рогудеев 2018), «шкурами / опудалами» тварин (Литвиненко 1997). Окремі з перелічених характеристик мають глибші, ніж катакомбна доба, витоки, оскільки простежуються ще в ямній культурі ранньої бронзи, наприклад поховання «пакунків» і «виробничі набори». В матеріальному комплексі катакомбна спадщина (причому пізньокатакомбна) чітко фіксується в наступному: частині металокомплексу (костромські сокири, деякі типи ножів; Братченко 1976, с. 150; 1985, с. 454; Черных 1995, с. 16; Гак 2005; Литвиненко 2006b, с. 40—44, 51); кременевих виробів (виїмчасті вістря стріл) (Братченко 2006, с. 271, 291; Литвиненко 1998a; 2011a, с. 191); арсеналі реманенту стрілоробів з категоріально і типологічно характерним набором інструментів (Литвиненко 1998b; 2011a, с. 191; 2015; Санжаров 2008, с. 68—70); дерев'яному посуді та різних ємностях, зокрема з металевими деталями (ритуальні чаші, скриньки, пенали-футляри для виробничого реманенту) (Литвиненко 2004b; 2011a, с. 190—191; 2019, рис. 4: 12); частині керамічного посуду, зокрема струнких тричасних формах з багатоваликовим декором і трикутно-паркетно-ялинковими орнаментальними композиціями (Братченко 1977, с. 32; Санжаров 2010, с. 257—266; Литвиненко 2011a, с. 188—190, рис. 2; 3); окремих категоріях прикрас і вбрання (фаянсові бородавчасті пронизки, кістяні кільця-пряжки) (Литвиненко 2011a, с. 192—195). Збереглися і притаманні катакомбній культурі норми супроводження деяких соціальних / ґендерних груп небіжчиків такими атрибутами поховального приданого, як владні атрибути (булави й сокири-молоти з кам'яними навершниками катакомних типів, дерев'яна ґирлиґа-посох — у чоловіків) (Братченко 2006, с. 291; Санжаров 2010, с. 347; Литвиненко 2020a, с. 94, рис. 4; Отрощенко 2020, с. 130—133) або набори астрагалів (переважно чоловічого приданого, з тяжінням його до хлопчаче-юнацького віку) (Братченко 2008, с. 202; 2009, с. 193; Литвиненко 2005c; 2011b, с. 188).

На тлі цього виразного й потужного донецько-донського катакомбного компоненту, в ДДБК виділяється питомо значно менший і слабший елемент, пов'язаний з інгульською (дніпро-азовською) катакомбною культурою (ІКК). Проявляється він лише в керамічному посуді, а саме в серії напівсферичних чаш з характерним декором і амфорок з парними вушками для підвішування.

II. Зовнішні впливи. Поховальний комплекс ДДБК включає доволі характерний комплект ознак, які неможливо вивести з місцевого передуючого культурного середовища, оскільки вони там відсутні (рисунок: II). Ці ознаки, як і в попередній групі, стосуються поховального ритуалу і матеріального комплексу. Притаманні ДДБК норми поховальної практики є унікальними не лише для бронзового віку Північного Причорномор'я, а й, видається, для більшості областей Східної Європи. Йдеться, насамперед, про поховальну норму протиставлення небіжчиків на ґендерному рівні, виявлену майже тридцять років тому В. В. Отрощенком (1992), а згодом досліджену автором (Литвиненко 2007b), згідно якої небіжчики чоловічої та жіночої статі укладалися за принципом бінарної антитези (протилежні орієнтація, бік) і супроводжувалися ґендерно відмінним поховальним приданим: чоловіки — зброєю, інсигніями влади й певними категоріями вбрання (кістяними пряжками, металевими гривнами); жінки — розмаїтим набором прикрас, деякі категорії якого є винятково жіночими (металеві бінокулярні підвіски та ін.).

В матеріальному комплексі ДДБК з'являється новий набір артефактів, який не має жодного підґрунтя в передуючому катакомбному середовищі, проте знаходить надійні джерела зовні. Показовим є те, що всі ці новації характеризують здебільшого вбрання і гарнітур прикрас: мідно-бронзові дротяні шийні гривни, спіральні браслети, бінокулярні / біноклеподібні підвіски, спіральні та бляшані рурчасті пронизки, нашивна дископодібна бляха з пуансонним декором, нашивні півсферичні круглі бляшки, нашивні стулки мушель, паски з кістяними гачково-планковими пряжками [1], кам'яні захисні платівки лучника тощо. До цього списку додаються й деякі категорії (підвіски з ікл собачих і зубів оленя), що формально відомі в ямному й катакомбному середовищі, але використовувались там в дещо інший спосіб і кількості, ніж у ДДБК, де вони входили до гарнітуру прикрас у сполученнях з деякими вищеназваними атрибутами, подібно тому, як це

1. Якщо в оцінці вектору походження гачково-планкових пряжок дослідники є більш-менш солідарними (Гершкович 1986, с. 139—142, рис. 8; Литвиненко 2009, с. 59—60, рис. 4; Мимоход 2018, с. 35—35, рис. 3), то питання щодо виникнення кільцевих пряжок залишається відкритим. З одного боку, цим кільцям відомі чисельні аналогії в ранньобронзових культурах Центральної Європи (Lytvynenko 2013, fig. 3—6, 8, 10), а з іншого — в безпосередньо передуючому ДДБК пізньокатакомбному горизонті Донецько-Донського регіону (комплекси бахмутського типу або з ялинковим декоруванням кераміки) також відомі кільця-пряжки раннього типу 1, що дає підстави відносити їх до катакомбного спадку (Литвиненко 2011b, с. 192—195, рис. 4—7).

мало місце в їхньому первинному культурному осередкові.

Весь цей комплект характеристик, не маючи місцевого коріння, знаходить виразні відповідники в культурах / групах раннього бронзового віку Центральної Європи й синхронних утвореннях середнього бронзового віку Південно-Східної Європи (Нижнього Подунав'я): стжижовська, межановицька, унетицька, нітрянська, Унтервельблінг, Штраубінг, Зінген, Адлерберг, Ріс, Некар, Рона / Воллес, Полада, Гата-Візельбург, Кішапоштаг, Ватья, Мureш / Періям та ін. (Литвиненко 2009a; 2011a; Lytvynenko 2013; Grigoriev 2019). Особливо наголосимо, що з цими західними культурами ДДБК демонструє не поодинокі паралелі, а цілі серії стійких відповідників (від 5 до 10 позицій з кожною) (Lytvynenko 2013, p. 124—132, fig. 3; Grigoriev 2019, p. 229—235, tab. 2), до яких у більшості випадків додається і ґендерне протиставлення небіжчиків. Ці обставини, до речі, дають підстави для надійної синхронізації ДДБК з культурами Карпато-Подунав'я, яке, за різними оцінками, окреслюється в межах періодів Br A1b—A2a або Br A1c модернізованих схем періодизації П. Рейнеке (Литвиненко 2009b, с. 18; Lytvynenko 2013, p. 134; Grigoriev 2019, p. 234—235).

В мозаїці археологічного образу ДДБК є й декілька фрагментів, які також доволі впевнено можна вважати зовнішніми запозиченнями, але з іншого середовища — сусідньої зі сходу лолінської культури (Мимоход 2013). Стосуються вони деяких елементів поховального обряду й матеріального комплексу: підбійно-катакомбні могильні споруди, лопатки тварин у похованнях, кістяні «дзиґи», деякі типи фаянсового намиста (Литвиненко 2004a; 2005b).

III. Інновації. Ця група характеристик об'єднує такі складові культурного комплексу ДДБК, які не вдається пов'язати з місцевим передуючим середовищем і зовнішніми впливами (рисунок: III). Їх, на перший погляд, виявляється не так багато, проте вони є і, вочевидь, демонструють внутрішні процеси культуротворення: специфічне курганне будівництво (започаткування практики зведення довгих могил, розмаїта кам'яна архітектура) (Ковалева 1988; Литвиненко 2000, 2010a; Макаревич 2009); нормативи локалізації впускних поховань в кургані (Литвиненко 2012); дерев'яні рамні гробниці та кам'яні скрині (Литвиненко 1999a) [1]; своєрідний керамічний комплекс (починаючи від великих стандартизованих корч і завершуючи асиметричними, «незграбними» ребристими посудинками) та особливості його застосування в поховальному ритуалі (Литвиненко 1999b; 2016); нарешті, самобутня знакова система кодування й передачі інформації світоглядно-релігійного і ритуального змісту, відома за керамічним посудом (Ковалева 1989, с. 57, рис. 12; Пряхин, Захарова 1996, с. 60—63, рис. 2; Отрощенко 2005) тощо.

Оцінка та інтерпретація. Як продемонстрував структурний аналіз археологічного комплексу ДДБК, в ньому виявляється декілька складових блоків. На особливу увагу з них заслуговують два перші, оскільки вони, виступаючи базовими, надають вихідні дані для розуміння процесу культуроґенези ДДБК. Отже, в цій бабинській культурі чітко й виразно фіксується передуючий місцевий компонент, в основі своїй репрезентований *донецько-донською катакомбною культурою* та в незначній мірі — *інгульською катакомбною культурою*. Цей факт надійно засвідчує присутність місцевого катакомбного субстрату в ґенезі ДДБК. Виразність і презентабельність цього субстрату (донецько-донського) в усьому культурному ареалі дає підстави вважати його базовою основою у формуванні ДДБК. Інгульський катакомбний елемент, судячи з його незначної долі, був другорядним. А той факт, що керамічний посуд інгульського типу трапляється не по всіх теренах ДДБК, а лише в західній частині ареалу (Надазов'я, Наддніпрянщина, Поінгулля), де в пізньокатакомбний час домінує інгульська катакомбна культура, визначає регіональну роль інгульського субстрату. Дуже важливою та цікавою видається й така обставина, що згаданий інгульський елемент (кераміка) походить винятково з жіночих поховань (!), що натякає на інкорпорацію саме жіночого інгульського компоненту до соціуму ДДБК, який міг відбуватися через шлюби.

Зовнішні впливи, витоки яких вперше виявлено нами в середовищі ранньобронзових культур Центральної Європи (Литвиненко 2001, с. 168; 2002, с. 190; 2005a, с. 123; 2006a, с. 228—234), виступали другим ключовим елементом і чинником в культуроґенезі ДДБК. Конкретне вогнище цього зовнішнього імпульсу наразі залишається невизначеним. Це могла бути як конкретна культура, наприклад унетицька, з якою ДДБК демонструє чимало паралелей, так і коло близьких між собою культур/груп західніше Карпат. Виявлення цього осередку — це справа найближчої дослідницької перспективи. Спосіб передачі цього імпульсу на відстань щонайменше 1300 км також залишається відкритим, адже на проміжній території між відповідними центральноєвропейськими культурами / групами та Дніпро-Донецько-Азовським первинним осередком ДДБК наразі не відомі пам'ятки чи знахідки, в яких би можна було вбачати, скажімо, віхи умовного маршруту мігрантів чи культуртрегерів. Втім, як відомо, існують міграції, що не залишають слідів на

1. Натомість, може виявитися, що дерев'яні рамні конструкції ДДБК також мають західні, епішнурові, витоки, на що натякає факт використання в чомусь подібних конструкцій в протоунетицьких могильниках (Stuchlik 2000).

шляху свого руху, наприклад т. зв. «марш-кидки» на далекі відстані (Клейн 1999, рис. 9). До того ж, значна частина цієї припустимої дистанції (щонайменше правобережний Український Лісостеп-Полісся) досліджена на предмет пам'яток доби бронзи доволі нерівномірно, а загалом — слабко.

Водночас, ми можемо обґрунтовано припускати, що цей західний культуротворчий імпульс був доволі стрімким, короткочасним і, вочевидь, одноразовим. Про це свідчить та непорушна обставина, що всі ознаки центральноєвропейського впливу фіксуються в ДДБК лише протягом її раннього періоду, а найвиразніше і масово вони проявляються на початку цього періоду (етап ІА), причому лише в первинному, найдавнішому ареалі ДДБК — Дніпро-Донецько-Азовському, де культура формувалась. На етапі ІБ сліди західного імпульсу трапляються поодиноко і представлені вони майже винятково практикою бінарного протиставлення чоловіків і жінок у поховальному обряді, будучі мінімізованими в матеріальному комплексі. До речі, виділена В. В. Отрощенком (1992) жіноча обрядова група виступає в ДДБК надійним хронологічним індикатором, що датує відповідні поховання в межах етапів ІА—ІБ. Цей висновок надійно корелюється з ареалом жіночих поховань цієї обрядової групи: вони локалізуються лише в межах первинного осередку і зоні розширення ареалу ДДБК на етапі ІБ (Литвиненко 2020b, с. 335, рис. 1), в останній — навіть не повсюдно, а лише в районах, наближених до первинного осередку. На всіх наступних етапах ДДБК жодні центральноєвропейські елементи в ДДБК уже не проглядаються.

Згадувані вище нечисельні лолінські прояви фіксуються в пам'ятках різних етапів ДДБК, хоча виразніше — на ранньому. Показово, що всі вони походять з районів Нижньої Донщини — зони контактів між ДДБК і Лолою. Наведені обставини дозволяють розцінювати ці сліди як свідчення взаємин між сусідніми культурами, не виводячи їх на рівень культурогенетичних процесів.

Висновки. Таким чином, структурний аналіз археологічного комплексу ДДБК дозволив виділити в ньому декілька блоків, відмінних за своєю природою і витоками. Ці блоки розуміються нами як складові елементи бабинського культуротворення і, водночас, ключі до розуміння цього процесу. Базовими субстратом в культуроґенезі ДДБК виступав місцевий пізньокатакомбний компонент — донецько-донський, за незначної локальної долі інгульського. Другим ключовим елементом і, найймовірніше, культурогенетичним каталізатором став зовнішній імпульс з ранньобронзового культурного середовища Центральної Європи (унетицька та близькі до неї культури / групи). Найменш зрозумілим залишається спосіб перенесення цього імпульсу на схід (міграція, культуртрегери-місіонери чи якийсь інший). Для осягнення змісту процесу бабинської культуроґенези важливо враховувати, що він відбувалася на тлі глобальної природно-кліматичної катастрофи кінця раннього — початку середнього суббореалу з піком навколо 2200 р. до Р. Х. (2200 BC cal), яка, вочевидь, спричинила деструкцію потестарних утворень катакомбної культурної області та формування на їхньому місці культур посткаткакомбного блоку, зокрема й бабинського кола (Литвиненко 2007a; 2009a; 2009c). Ще одним чинником бабинської культуроґенези слід вважати наявність в центрі первинного осередку ДДБК давнього центру металовиробництва на базі міднорудних покладів Бахмутської улоговини (Литвиненко 2005a), дістатись яких, можливо, й прагнули західні мігранти.

Аналіз всіх доступних фактів дозволяє зробити висновок про те, що бабинська культуроґенеза є прикладом реалізації моделі взаємодії двох сценаріїв культуроґонії — *стимульованої трансформації* та *запозичення* (Массон 1991, с. 7—8; 2000, с. 10).

Тепер залишається протестувати запропоновану на підставі суто археологічних матеріалів культуроґенетичну концепцію дослідженнями ДНК.

ЛІТЕРАТУРА

Березанская, С. С. 1979. Основные результаты изучения культуры многоваликовой керамики. В: Моруженко, А. А. (ред.). *Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы*. Донецк, с. 4-6.

Березанская, С. С. 1986. Культура многоваликовой керамики. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 5-43.

Братченко, С. Н. 1971. Пам'ятки багатоваликової кераміки. В: Бібіков, С. М. (ред.). *Археологія Української РСР*: в 3 т. 1. Київ: Наукова думка, с. 334-344.

Братченко, С. Н. 1976. *Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы*. Киев: Наукова думка.

Братченко, С. Н. 1977. К вопросу о сложении бабинской культуры (многоваликовой керамики). В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье*. Киев: Наукова думка, с. 21-42.

Братченко, С. Н. 1985. Культура многоваликовой керамики. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Археология Украинской ССР*: в 3 т. 1. Киев: Наукова думка, с. 451-458.

Братченко, С. Н. 1995a. Пряжки эпохи поздней бронзы и их северокавказские формы. В: Массон, В. М. (ред.). *Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита — бронзы Средней и восточной Европы. Материалы конференции*: в 2 ч. II. Санкт-Петербург, с. 8-26.

Братченко, С. Н. 1995b. Соотношение каменной и бронзовой индустрий в энеолите и бронзовом веке. *Донские древности*, 4, с. 79-92.

Братченко, С. Н. 2004. Прадавня Слобожанщина: Сватівські могили-кургани III тис. до н. е. та майдани. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 2, с. 65-190.

Братченко, С. Н. 2006. *Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века*. Матеріали та дослідження з археології Східної України, 6. Луганськ: СУНУ ім. В. Даля.

Братченко, С. Н. 2008. Олександрівські могили-кургани в долині Лугані. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 8, с. 134-217.

Братченко, С. Н. 2009. Миколаївські могили-кургани в пониззі р. Луганка. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 9, с. 137-197.

Братченко, С. Н., Санжаров, С. Н. 2001. *Рідкісні бронзові знаряддя з катакомб Сіверськодонеччини та Донщини III тис. до н. е.* Луганськ: СУНУ ім. В. Даля.

Гак, Е. И. 2005. *Металлообрабатывающее производство катакомбных племен Северного Предкавказья, Нижнего Дона и Северского Донца*. Автореферат дисертации к. и. н. МГУ им. М. В. Ломоносова. Москва.

Гершкович, Я. П. 1986. Фигурные поясные пряжки культуры многоваликовой керамики. *Советская археология*, 2, с. 132-146.

Дергачев, В. А. 1986. *Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы*. Кишинёв: Штиинца.

Іванова, С., Тощев, Г. 2018. Бронзова доба Північно-Західного Причорномор'я: хронологія культур та можливість контактів. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв*, 2, с. 108-126.

Бочкарев, В. С. (ред.). 1990. *Классификация в археологии. Терминологический словарь-справочник*. Москва.

Клейн, Л. С. 1991. *Археологическая типология*. Ленинград.

Клейн, Л. С. 1999. Миграция: археологические признаки. *Stratum plus*, 1, с. 52-71.

Ковалева, И. Ф. 1981. *Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке*. Днепропетровск: ДГУ.

Ковалева, И. Ф. 1987a. *История населения пограничья лесостепи и степи Левобережного Поднепровья в позднем энеолите — бронзовом веке*. Диссертация д. и. н. ИА АН УССР.

Ковалева, И. Ф. 1987b. *История населения пограничья лесостепи и степи Левобережного Поднепровья в позднем энеолите — бронзовом веке*. Автореферат диссертации д. и. н. ИА АН УССР.

Ковалева, И. Ф. 1988. Культурные комплексы так называемых длинных курганов эпохи бронзы. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы*. Днепропетровск, с. 20-33.

Ковалева, И. Ф. 1989. *Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины)*. Днепропетровск: ДГУ.

Латынин, Б. А. 1964. К вопросу о памятниках с так называемой многоваликовой керамикой. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 6, с. 53-71.

Литвиненко, Р. А. 1997. Об одной параллели в погребальном обряде скотоводческих племен эпохи бронзы Днепро-Донецкого региона. В: Бурносов, В. Ф. (ред.). *Матеріали вузівської наукової конференції професорсько-викладацького складу за підсумками науково-дослідницької роботи*. 1. Донецьк: ДГУ, с. 10-13.

Литвиненко, Р. А. 1998a. Наконечники стрел культуры многоваликовой керамики. *Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона*, 4, с. 46-52.

Литвиненко, Р. А. 1998b. Погребения КМК с производственным инвентарем. В: Тощев, Г. Н. (ред.). *Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК)*. Запорожье, с. 97-105.

Литвиненко, Р. А. 1999a. Об одном типе посуды культуры многоваликовой керамики (КМК). В: *Матеріали археологічної конференції «Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам'яного віку по раннє середньовіччя)»*. Дніпропетровськ, с. 83-86.

Литвиненко, Р. О. 1999b. Про «зруби» культури багатоваликової кераміки. *Доба бронзи Доно-Донецького регіону*, 5, с. 58-63.

Литвиненко, Р. А. 2000. Каменная курганная архитектура культуры многоваликовой керамики. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий*. Донецк, с. 12-19.

Литвиненко, Р. А. 2001. Культура Бабино (многоваликовой керамики) и ее место в системе бронзового века юга Восточной Европы. В: Колев, Ю. И. (ред.). *Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация*. Самара, с. 161-169.

Литвиненко, Р. А. 2002. Катакомбное наследие в бабинской культуре. В: *Степи Евразии в древности и средневековье. Материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию М. П. Грязнова*. 1. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 183-190.

Литвиненко, Р. А. 2004a. Восточная периферия бабинского очага культурогенеза. В: *Проблемы археологии Нижнего Поволжья Тезисы докладов I международной Нижневолжской археологической конференции*. Волгоград, с. 102-108.

Литвиненко, Р. А. 2004b. Деревянная посуда культуры Бабино. *Донецкий археологический сборник*, 11, с. 20-54.

Литвиненко, Р. О. 2005a. До проблеми металовиробництва культури Бабине. В: *Проблеми гірничої археології: Матеріали II міжнародного Картамиського польового археологічного семінару*. Алчевськ: ДонДТУ, с. 119-125.

Литвиненко, Р. О. 2005b. Культури бабинська і лолінська: до проблеми контактів. В: *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. Матеріали II-ї Луганської міжнародної історико-археологічної конференції*. Луганськ: Шлях, с. 75-78.

Литвиненко, Р. О. 2005c. Поховання культурного кола Бабине з астрагалами. *Старожитності 2005*, с. 74-86.

Литвиненко, Р. А. 2006a. Опыт выявления пространственно-семантических структур в погребальном обряде культуры Бабино. *Структурно-семиотические исследования в археологии*, 3, с. 215-236.

Литвиненко, Р. О. 2006b. Поховання культурного кола Бабине з металевими ножами. *Донецький археологічний збірник*, 12, с. 32-61.

Литвиненко, Р. О. 2007a. Обставини і чинники бабинської культуроґенези. *Вісник Донецького університету*, 1—2, с. 109-116.

Литвиненко, Р. О. 2007b. Статево-вікова диференціація в поховальному обряді бабинських культур. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 7: від неоліту до кіммерійців, с. 156-172.

Литвиненко, Р. О. 2009a. Ґенеза, розвиток та історична доля культурного кола Бабине. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 9, с. 44-90.

Литвиненко, Р. О. 2009b. *Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток).* Автореферат дисертації д. і. н. ІА НАН України.

Литвиненко, Р. А. 2009c. Обстоятельства и факторы бабинского культурогенеза. *Археология восточноевропейской лесостепи*, с. 11-18.

Литвиненко, Р. О. 2010a. До витоків архітектури довгих могил Надчорномор'я. *Донецький археологічний збірник*, 13—14, с. 30-66.

Литвиненко, Р. А. 2010b. Культурный круг Бабино: опыт культурогенетических исследований. В: *Третий Российский культурологический конгресс с международным участием «Креативность в пространстве традиции и инновации»: тезисы докладов и сообщений*. Санкт-Петербург: Эйдос, с. 42-43.

Литвиненко, Р. О. 2011a. Бабинська культура на перехресті Кавказького і Карпато-Дунайського імпульсів культуроґенези. В: *Матеріали наукової конференції професорського-викладацького складу, наукових співробітників і аспірантів ДонНУ за підсумками науково-дослідної роботи за період 2009—2010 рр.* Донецьк: Цифрова типографія, с. 249-250.

Литвиненко, Р. О. 2011b. Донецько-донський катакомбний компонент у бабинській культуроґенезі. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 11, с. 179-200.

Литвиненко, Р. О. 2011c. Культурне коло Бабине: досвід культурогенетичних досліджень в археології. *Історичні і політологічні дослідження*, 1—2 (47—48), с. 169-178.

Литвиненко, Р. О. 2011d. Обряд перепоховання в культурах бабинського кола. *Донецький археологічний збірник*, 15, с. 7-35.

Литвиненко, Р. О. 2012. Північ у поховальній обрядовості людності дніпро-донської бабинської культури. В: Отрощенко, В. В. (ред.). *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. Матеріали III Луганської міжнародної історико-археологічної конференції, присвяченої пам'яті С. Н. Братченка*. Луганськ, с. 262-271.

Литвиненко, Р. А. 2013. Культурный круг Бабино: опыт культурогенетических исследований в археологии. В: Бондарев, А. В. (ред.). *Культурогенез и культурное наследие*. Санкт-Петербург: Эйдос, с. 372-380.

Литвиненко, Р. 2015. Поховання культурного кола Бабине з виробничим реманентом. *Наукові студії*, 8, с. 113-136.

Литвиненко, Р. О. 2016. Керамічний посуд в поховальній обрядовості бабинських культур. В: Балабанов, К. В. (ред.). *Україна у світовому історичному просторі. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Маріуполь: МДУ, с. 209-213.

Литвиненко, Р. О. 2017. Дніпро-донська бабинська культура: традиції, інновації чи міграції? В: *Міграції та інновації: у пошуках первинності ідей, речей і людей*. Львів; Винники, с. 19-20.

Литвиненко, Р. А. 2019. Война в посткатакомбном мире. *Strarum plus*, 2: Вражда и ваджра: сила и слава праистории, с. 313-334.

Литвиненко, Р. О. 2020a. Неординарне поховання бронзового віку з ґирлиґою: культурно-хронологічна оцінка. В: Отрощенко, В. В., Тощев, Г. М. (ред.). *Пологівський посох: досвід міждисциплінарного вивчення*. Київ; Запоріжжя, с. 88-102.

Литвиненко, Р. А. 2020b. Посткатакомбная эпоха Восточной Европы: миграции или военные походы. *Strarum plus*, 2: Узы невозврата. Праисторические миграции в потоке культуры, с. 333-357.

Макаревич, А. В. 2009. Довгі могили бабинської спільноти. *Маґістеріум*, 36: Археологічні студії, с. 27-33.

Массон, В. М. 1991. Феномен культуры и культурогенез древних обществ. *Археологические изыскания*, 1: Археологические культуры и культурная трансформация. Материалы методологического семинара ЛОИА АН СССР, с. 5-10.

Массон, В. М. 2000. Процессы культурной трансформации в доскифских обществах Восточной Европы. *Археологические изыскания*, 63: Древние общества юга Восточной Европы в эпоху палеометалла (ранние комплексные общества и вопросы культурной трансформации), с. 5-14.

Мимоход, Р. А. 2005. Блок посткатакомбных культурных образований (постановка проблемы). В: Отрощенко, В. В. (ред.). *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України*. Луганськ: Шлях, с. 70-74.

Мимоход, Р. А. 2013. *Лолинская культура. Северо-западный прикаспий на рубеже среднего и позднего периодов бронзового века*. Материалы охранных археологических исследований, 16. Москва: ИА РАН.

Мимоход, Р. А. 2018. Палеоклимат и культурогенез в Восточной Европе в конце III тыс. до н. э. *Российская археология*, 2, с. 33-48.

Отрощенко, В. В. 1992. О ранней обрядовой группе погребений культуры многоваликовой керамики. В: *История и археология Слободской Украины. Тезисы докладов и сообщений Всеукраинской конференции*. Харьков, с. 163-165.

Отрощенко, В. В. 1996. Южноуральский очаг культурогенеза на оси пассионарных толчков. *Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи*, 2, с. 29-31.

Отрощенко, В. В. 1998. К вопросу о доно-волжской абашевской культуре. *Археология восточноевропейской лесостепи*, 11: Доно-Донецкий регион в эпоху средней и поздней бронзы, с. 52-59.

Отрощенко, В. В. 2002. *Історія племен зрубної спільності*. Автореферат дисертації д. і. н. ІА НАН України.

Отрощенко, В. В. 2003. К истории племен срубной общности. *Археология восточноевропейской лесостепи*, 17: Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы, с. 68-96.

Отрощенко, В. В. 2005. Колісниці бабинської культури в графічному та рельєфному відтворенні. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 4, с. 235-242.

Отрощенко, В. В. 2020. Пологівська ґерлиґа: стратиграфія, культурна належність, семантика. В: Отрощенко, В. В., Тощев, Г. М. (ред.). *Пологівський посох: досвід міждисциплінарного вивчення*. Київ; Запоріжжя, с. 128-153.

Писларий, И. А. 1983. *Культура многоваликовой керамики Восточной Украины*. Автореферат диссертации к. и. н. МГУ.

Писларий, И. А. 1991. Погребальный обряд племён культуры многоваликовой керамики. В: *Древняя история населения Украины*. Киев, с. 52-66.

Пряхин, А. Д., Захарова, Е. Ю. 1996. Знаки на сосудах средней бронзы Доно-Донецкого региона. В: *Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи. Тезисы докладов и материалов конференции*. Воронеж: ВГУ, с. 58-63.

Рогудеев, В. В. 2018. Редкое срубное погребение с игральными костями. В: *XXX Крупновские чтения: Кавказ в системе культурных связей Евразии в древности и средневековье*. Карачаевск, с. 135-138.

Санжаров, С. Н. 2010. *Восточная Украина на рубеже эпох средней — поздней бронзы*. Луганск: ВУНУ им. В. Даля.

Черных, Л. А. 1995. Проблемы изучения медно-бронзового производства культуры многоваликовой керамики. В: *Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона. Материалы украинско-российского полевого археологического семинара*. Луганск, с. 15-16.

Черняков, И. Т. 1996. Культура многоваликовой керамики — восточный ареал балкано-дунайского очага культурогенеза. В: Горбов, В. Н. (ред.). *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век). Материалы международной конференции в 2-х ч.* 1. Донецк, с. 59-64.

Grigoriev, S. A. 2002. *Ancient Indo-Europeans*. Chelyabinsk: Rifei.

Grigoriev, S. 2019. Central European Impulses in Eastern Europe in the Early Second Millennium BC. *Slovenská archeológia*, LXVII, 2, p. 225-239.

Lytvynenko, R. O. 2013. Central European parallels to the Dnieper-Don centre of Babyno Culture. *Baltic-Pontic studies*, 18: The Ingul-Donets early bronze civilization as springboard for transmission of Pontic cultural patterns to the Baltic drainage basin. 3200—1750 BC, p. 121-138.

Pâslaru, I. 2006. *Cultura Delacău-Babino*. Mangalia: Callasprint.

Stuchlik, S. 2000. Únětická kultura a epišňůrový kulturni okruh na Moravě. In: Rydzewski, J. (ed.). *150 lat Muzeum Archeologicznego w Krakowie*. Kraków, s. 281-292.

REFERENCES

Berezanskaia, S. S. 1979. Osnovnye rezultaty izucheniia kultury mnogovalikovoi keramiki. In: Moruzhenko, A. A. (ed.). *Problemy epokhi bronzy iuga Vostochnoi Evropy*. Donetsk, s. 4-6.

Berezanskaia, S. S. 1986. Kultura mnogovalikovoi keramiki. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Kultury epokhi bronzy na territorii Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 5-43.

Bratchenko, S. N. 1971. Pam'iatky bahatovalykovoi keramiky. In: Bibikov, S. M. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*: v 3 t. 1. Kyiv: Naukova dumka, s. 334-344.

Bratchenko, S. N. 1976. *Nizhnee Podone v epokhu srednei bronzy*. Kiev: Naukova dumka.

Bratchenko, S. N. 1977. K voprosu o slozhenii babinskoi kultury (mnogovalikovoi keramiki). In: Telegin, D. Ia. (ed.). *Vilnianskie kurgany v Dneprovskom Nadporozhe*. Kiev: Naukova dumka, s. 21-42.

Bratchenko, S. N. 1985. Kultura mnogovalikovoi keramiki. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Arkheologiia Ukrainskoi SSR*: v 3 t. 1. Kiev: Naukova dumka, s. 451-458.

Bratchenko, S. N. 1995a. Priazhki epokhi pozdnei bronzy i ikh severokavkazskie formy. In: Masson, V. M. (ed.). *Konvergentsiia i divergentsiia v razvitii kultur epokhi eneolita — bronzy Srednei i vostochnoi Evropy. Materialy konferentsii: v 2 ch*. II. Sankt-Peterburg, s. 8-26.

Bratchenko, S. N. 1995b. Sootnoshenie kamennoi i bronzovoi industrii v eneolite i bronzovom veke. *Donskie drevnosti*, 4, s. 79-92.

Bratchenko, S. N. 2004. Pradavnia Slobozhanshchina: Svativski mogili-kurgani III tis. do n. e. ta maidani. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 2, s. 65-190.

Bratchenko, S. N. 2006. *Leventsovskaia krepost. Pamiatnik kultury bronzovogo veka*. Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy, 6. Luhansk: SUNU im. V. Dalia.

Bratchenko, S. N. 2008. Oleksandrivski mohyly-kurhany v dolyni Luhani. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 8, s. 134-217.

Bratchenko, S. N. 2009. Mykolaivski mohyly-kurhany v ponyzzi r. Luhanka. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 9, s. 137-197.

Bratchenko, S. N., Sanzharov, S. N. 2001. *Ridkisni bronzovi znariaddia z katakomb Siverskodonechchyny ta Donshchyny III tys. do n. e.* Luhansk: SUNU im. V. Dalia.

Gak, E. I. 2005. *Metalloobrabatyvaiushchee proizvodstvo katakombnykh plemen Severnogo Predkavkazia, Nizhnego Dona i Severskogo Dontsa*. Avtoreferat disertatsii k. i. n. MGU im. M. V. Lomonosova. Moskva.

Gershkovich, Ia. P. 1986. Figurnye poiasnye priazhki kultury mnogovalikovoi keramiki. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 132-146.

Dergachev, V. A. 1986. *Moldaviia i sosednie territorii v epokhu bronzy*. Kishinev: Shtiintsa.

Ivanova, S., Toshchev, H. 2018. Bronzova doba Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomor'ia: khronolohiia kultur ta mozhlyvist kontaktiv. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu kultury i mystetstv*, 2, s. 108-126.

Bochkarev, V. S. (ed.). 1990. *Klassifikatsiia v arkheologii. Terminologicheskii slovar-spravochnik*. Moskva.

Klein, L. S. 1991. *Arkheologicheskaia tipologiia*. Leningrad.

Klein, L. S. 1999. Migratsiia: arkheologicheskie priznaki. *Stratum plus*, 1, s. 52-71.

Kovaleva, I. F. 1981. *Sever Stepnogo Podneprovia v srednem bronzovom veke*. Dnepropetrovsk: DGU.

Kovaleva, I. F. 1987a. *Istoriia naseleniia pogranichia lesostepi i stepi Levoberezhnogo Podneprovia v pozdnem eneolite — bronzovom veke*. Dissertatsiia d. i. n. IA AN USSR.

Kovaleva, I. F. 1987b. *Istoriia naseleniia pogranichia lesostepi i stepi Levoberezhnogo Podneprovia v pozdnem eneolite — bronzovom veke*. Avtoreferat dissertatsii d. i. n. IA AN USSR.

Kovaleva, I. F. 1988. Kulturnye kompleksy tak nazyvaemykh dlinnykh kurganov epokhi bronzy. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Arkheologicheskie pamiatniki Podneprovia v sisteme drevnostei Vostochnoi Evropy*. Dnepropetrovsk, s. 20-33.

Kovaleva, I. F. 1989. *Sotsialnaia i dukhovnaia kultura plemen bronzovogo veka (po materialam Levoberezhnoi Ukrainy)*. Dnepropetrovsk: DGU.

Latynin, B. A. 1964. K voprosu o pamiatnikakh s tak nazyvaemoi mnogovalikovoi keramikoi. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 6, s. 53-71.

Litvinenko, R. A. 1997. Ob odnoi paralleli v pogrebalnom obriade skotovodcheskikh plemen epokhi bronzy Dnepro-Donetskogo regiona. In: Burnosov, V. F. (ed.). *Materialy vuzivskoi naukovoi konferentsii profesorsko-vykladatskoho skladu za pidsumkamy naukovo-doslidnytskoi roboty*. 1. Donetsk: DHU, s. 10-13.

Litvinenko, R. A. 1998a. Nakonechniki strel kultury mnogovalikovoi keramiki. *Epokha bronzy Dono-Donetskogo regiona*, 4, s. 46-52.

Litvinenko, R. A. 1998b. Pogrebeniia KMK s proizvodstvennym inventarem. In: Toshchev, G. N. (ed.). *Problemy izucheniia katakombnoi kulturno-istoricheskoi obshchnosti (KKIO) i kulturno-istoricheskoi obshchnosti mnogovalikovoi keramiki (KIOMK)*. Zaporozhe, s. 97-105.

Litvinenko, R. A. 1999a. Ob odnom tipe posudy kultury mnogovalikovoi keramiki (KMK). In: *Materialy arkheolohichnoi konferentsii «Etnichna istoriia ta kultura naselennia stepu ta lisostepu Yevrazii (vid kam'ianoho viku po rannie serednovichchia)»*. Dnipropetrovsk, s. 83-86.

Lytvynenko, R. O. 1999b. Pro «zruby» kultury bahatovalykovoi keramiky. *Doba bronzy Dono-Donetskoho rehionu*, 5, s. 58-63.

Litvinenko, R. A. 2000. Kamennaia kurgannaia arkhitektura kultury mnogovalikovoi keramiki. In: Kryzhitskii, S. D. (ed.). *Arkheologiia i drevniaia arkhitektura Levoberezhnoi Ukrainy i smezhnykh territorii*. Donetsk, s. 12-19.

Litvinenko, R. A. 2001. Kultura Babino (mnogovalikovoi keramiki) i ee mesto v sisteme bronzovogo veka iuga Vostochnoi Evropy. In: Kolev, Yu. I. (ed.). *Bronzovyi vek Vostochnoi Evropy: kharakteristika kultur, khronologiia i periodizatsiia*. Samara, s. 161-169.

Litvinenko, R. A. 2002. Katakombnoe nasledie v babinskoi kulture. In: *Stepi Evrazii v drevnosti i srednevekove. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu M. P. Griaznova*. 1. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 183-190.

Litvinenko, R. A. 2004a. Vostochnaia periferiia babinskogo ochaga kulturogeneza. In: *Problemy arkheologii Nizhnego Povolzhia Tezisy dokladov I mezhdunarodnoi Nizhnevolzhskoi arkheologicheskoi konferentsii*. Volgograd, s. 102-108.

Litvinenko, R. A. 2004b. Dereviannaia posuda kultury Babino. *Donetskii arkheologicheskii sbornik*, 11, s. 20-54.

Lytvynenko, R. O. 2005a. Do problemy metalovyrobnytstva kultury Babyne. In: *Problemy hirnychoi arkheolohii: Materialy II mizhnarodnoho Kartamyskoho polovoho arkheolohichnoho seminaru*. Alchevsk: DonDTU, s. 119-125.

Lytvynenko, R. O. 2005b. Kultury babynska i lolinska: do problemy kontaktiv. In: *Problemy doslidzhennia pam'iatok arkheolohii Skhidnoi Ukrainy. Materialy II-i Luhanskoi mizhnarodnoi istoryko-arkheolohichnoi konferentsii*. Luhansk: Shliakh, s. 75-78.

Lytvynenko, R. O. 2005c. Pokhovannia kulturnoho kola Babyne z astrahalamy. *Starozhytnosti 2005*, s. 74-86.

Litvinenko, R. A. 2006a. Opyt vyiavleniia prostranstvenno-semanticheskikh struktur v pogrebalnom obriade kultury Babino. *Strukturno-semioticheskie issledovaniia v arkheologii*, 3, s. 215-236.

Lytvynenko, R. O. 2006b. Pokhovannia kulturnoho kola Babyne z metalevymy nozhamy. *Donetskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, 12, s. 32-61.

Lytvynenko, R. O. 2007a. Obstavyny i chynnyky babynskoi kulturogenezy. *Visnyk Donetskoho universytetu*, 1—2, s. 109-116.

Lytvynenko, R. O. 2007b. Statevo-vikova dyferentsiatsiia v pokhovalnomu obriadi babynskykh kultur. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 7: vid neolitu do kimmeriitsiv, s. 156-172.

Lytvynenko, R. O. 2009a. Geneza, rozvytok ta istorychna dolia kulturnoho kola Babyne. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 9, s. 44-90.

Lytvynenko, R. O. 2009b. *Kulturne kolo Babyne (za materialamy pokhovalnykh pam'iatok)*. Avtoreferat dysertatsii d. i. n. IA NAN Ukrainy.

Litvinenko, R. A. 2009c. Obstoiatelstva i faktory babinskogo kulturogeneza. *Arkheologiia vostochnoevropeiskoi lesostepi*, s. 11-18.

Lytvynenko, R. O. 2010a. Do vytokiv arkhitektury dovhykh mohyl Nadchornomor'ia. *Donetskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, 13—14, s. 30-66.

Litvinenko, R. A. 2010b. Kulturnyi krug Babino: opyt kulturogeneticheskikh issledovanii. In: *Tretii Rossiiskii kulturologicheskii kongress s mezhdunarodnym uchastiem «Kreativnost v prostranstve traditsii i innovatsii»: tezisy dokladov i soobshchenii*. Sankt-Peterburg: Eidos, s. 42-43.

Lytvynenko, R. O. 2011a. Babynska kultura na perekhresti Kavkazkoho i Karpato-Dunaiskoho impulsiv kulturogenezy. In: *Materialy naukovoi konferentsii profesorskoho-vykladatskoho skladu, naukovykh spivrobitnykiv i aspirantiv DonNU za pidsumkamy naukovo-doslidnoi roboty za period 2009—2010 rr*. Donetsk: Tsyfrova typohrafiia, s. 249-250.

Lytvynenko, R. O. 2011b. Donetsko-donskyi katakombnyi komponent u babynskii kulturogenezi. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 11, s. 179-200.

Lytvynenko, R. O. 2011c. Kulturne kolo Babyne: dosvid kulturohenetychnykh doslidzhen v arkheolohii. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*, 1—2 (47—48), s. 169-178.

Lytvynenko, R. O. 2011d. Obriad perepokhovannia v kulturakh babynskoho kola. *Donetskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, 15, s. 7-35.

Lytvynenko, R. O. 2012. Pivnich u pokhovalnii obriadovosti liudnosti dnipro-donskoi babynskoi kultury. In: Otroshchenko, V. V. (ed.). *Problemy doslidzhennia pam'iatok arkheolohii Skhidnoi Ukrainy. Materialy III Luhanskoi mizhnarodnoi istoryko-arkheolohichnoi konferentsii, prysviachenoi pam'iati S. N. Bratchenka*. Luhansk, s. 262-271.

Litvinenko, R. A. 2013. Kulturnyi krug Babino: opyt kulturogeneticheskikh issledovanii v arkheologii. In: Bondarev, A. V. (ed.). *Kulturogenez i kulturnoe nasledie*. Sankt-Peterburg: Eidos, s. 372-380.

Lytvynenko, R. 2015. Pokhovannia kulturnoho kola Babyne z vyrobnychym remanentom. *Naukovi studii*, 8, s. 113-136.

Lytvynenko, R. O. 2016. Keramichnyi posud v pokhovalnii obriadovosti babynskykh kultur. In: Balabanov, K. V. (ed.). *Ukraina u svitovomu istorychnomu prostori. Zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Mariupol: MDU, s. 209-213.

Lytvynenko, R. O. 2017. Dnipro-donska babynska kultura: tradytsii, innovatsii chy mihratsii? In: *Mihratsii ta innovatsii: u poshukakh pervynnosti idei, rechei i liudei*. Lviv; Vynnyky, s. 19-20.

Litvinenko, R. A. 2019. Voina v postkatakombnom mire. *Strarum plus*, 2: Vrazhda i vadzhra: sila i slava praistorii, s. 313-334.

Lytvynenko, R. O. 2020a. Neordynarne pokhovannia bronzovoho viku z gyrlygoiu: kulturno-khronolohichna otsinka. In: Otroshchenko, V. V., Toshchev, H. M. (eds.). *Polohivskyi posokh: dosvid mizhdystsyplinarnoho vyvchennia*. Kyiv; Zaporizhzhia, s. 88-102.

Litvinenko, R. A. 2020b. Postkatakombnaia epokha Vostochnoi Evropy: migratsii ili voennye pokhody. *Strarum plus*, 2: Uzy nevozvrata. Praistoricheskie migratsii v potoke kultury, s. 333-357.

Makarevych, A. V. 2009. Dovhi mohyly babynskoi spilnoty. *Magisterium*, 36: Arkheolohichni studii, s. 27-33.

Masson, V. M. 1991. Fenomen kultury i kulturogenez drevnikh obshchestv. *Arkheologicheskie izyskaniia*, 1: Arkheologicheskie kultury i kulturnaia transformatsiia. Materialy metodologicheskogo seminara LOIA AN SSSR, s. 5-10.

Masson, V. M. 2000. Protsessy kulturnoi transformatsii v doskifskikh obshchestvakh Vostochnoi Evropy. *Arkheologicheskie izyskaniia*, 63: Drevnie obshchestva iuga Vostochnoi Evropy v epokhu paleometalla (rannie kompleksnye obshchestva i voprosy kulturnoi transformatsii), s. 5-14.

Mimokhod, R. A. 2005. Blok postkatakombnykh kulturnykh obrazovanii (postanovka problemy). In: Otroshchenko, V. V. (ed.). *Problemy doslidzhennia pam'iatok arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*. Luhansk: Shliakh, s. 70-74.

Mimokhod, R. A. 2013. *Lolinskaia kultura. Severo-zapadnyi prikaspii na rubezhe srednego i pozdnego periodov bronzovogo veka*. Materialy okhrannykh arkheologicheskikh issledovanii, 16. Moskva: IA RAN.

Mimokhod, R. A. 2018. Paleoklimat i kulturogenez v Vostochnoi Evrope v kontse III tys. do n. e. *Rossiiskaia arkheologiia*, 2, s. 33-48.

Otroshchenko, V. V. 1992. O rannei obriadovoi gruppe pogrebenii kultury mnogovalikovoi keramiki. In: *Istoriia i arkheologiia Slobodskoi Ukrainy. Tezisy dokladov i soobshchenii Vseukrainskoi konferentsii*. Kharkov, s. 163-165.

Otroshchenko, V. V. 1996. Iuzhnouralskii ochag kulturogeneza na osi passionarnykh tolchkov. *Dono-Donetskii region v sisteme drevnostei epokhi bronzy vostochnoevropeiskoi stepi i lesostepi*, 2, s. 29-31.

Otroshchenko, V. V. 1998. K voprosu o dono-volzhskoi abashevskoi kulture. *Arkheologiia vostochnoevropeiskoi lesostepi*, 11: Dono-Donetskii region v epokhu srednei i pozdnei bronzy, s. 52-59.

Otroshchenko, V. V. 2002. *Istoriia plemen zrubnoi spilnosti*. Avtoreferat dysertatsii d. i. n. IA NAN Ukrainy.

Otroshchenko, V. V. 2003. K istorii plemen srubnoi obshchnosti. *Arkheologiia vostochnoevropeiskoi lesostepi*, 17: Dono-Donetskii region v epokhu bronzy, s. 68-96.

Otroshchenko, V. V. 2005. Kolisnytsi babynskoi kultury v hrafichnomu ta reliefnomu vidtvorenni. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 4, s. 235-242.

Otroshchenko, V. V. 2020. Polohivska gerlyga: stratyhrafiia, kulturna nalezhnist, semantyka. In: Otroshchenko, V. V., Toshchev, H. M. (eds.). *Polohivskyi posokh: dosvid mizhdystsyplinarnoho vyvchennia*. Kyiv; Zaporizhzhia, s. 128-153.

Pislarii, I. A. 1983. *Kultura mnogovalikovoi keramiki Vostochnoi Ukrainy*. Avtoreferat dissertatsii k. i. n. MGU.

Pislarii, I. A. 1991. Pogrebalnyi obriad plemen kultury mnogovalikovoi keramiki. In: *Drevniaia istoriia naseleniia Ukrainy*. Kiev, s. 52-66.

Priakhin, A. D., Zakharova, E. Iu. 1996. Znaki na sosudakh srednei bronzy Dono-Donetskogo regiona. In: *Dono-Donetskii region v sisteme drevnostei epokhi bronzy vostochnoevropeiskoi*

stepi i lesostepi. Tezisy dokladov i materialov konferentsii. Voronezh: VGU, s. 58-63.

Rogudeev, V. V. 2018. Redkoe srubnoe pogrebenie s igralnymi kostiami. In: *XXX Krupnovskie chteniia: Kavkaz v sisteme kulturnykh sviazei Evrazii v drevnosti i srednevekove*. Karachaevsk, s. 135-138.

Sanzharov, S. N. 2010. *Vostochnaia Ukraina na rubezhe epokh srednei — pozdnei bronzy*. Lugansk: VUNU im. V. Dalia.

Chernykh, L. A. 1995. Problemy izucheniia medno-bronzovogo proizvodstva kultury mnogovalikovoi keramiki. In: *Epokha bronzy Dono-Donetskogo regiona. Materialy ukrainsko-rossiiskogo polevogo arkheologicheskogo seminara*. Lugansk, s. 15-16.

Cherniakov, I. T. 1996. Kultura mnogovalikovoi keramiki — vostochnyi areal balkano-dunaiskogo ochaga kulturogeneza. In: Gorbov, V. N. (ed.). *Severo-Vostochnoe Priazove v sisteme evraziiskikh drevnostei (eneolit — bronzovyi vek). Materialy mezhdunarodnoi konferentsii v 2-kh ch*. 1. Donetsk, s. 59-64.

Grigoriev, S. A. 2002. *Ancient Indo-Europeans*. Chelyabinsk: Rifei.

Grigoriev, S. 2019. Central European Impulses in Eastern Europe in the Early Second Millennium BC. *Slovenská archeológia*, LXVII, 2, p. 225-239.

Lytvynenko, R. O. 2013. Central European parallels to the Dnieper-Don centre of Babyno Culture. *Baltic-Pontic studies*, 18: The Ingul-Donets early bronze civilization as springboard for transmission of Pontic cultural patterns to the Baltic drainage basin. 3200—1750 BC, p. 121-138.

Pâslaru, I. 2006. *Cultura Delacău-Babino*. Mangalia: Callasprint.

Stuchlik, S. 2000. Únětická kultura a epišňůrový kulturni okruh na Moravě. In: Rydzewski, J. (ed.). *150 lat Muzeum Archeologicznego w Krakowie*. Kraków, s. 281-292.

R. A. Lytvynenko

BABYNE'S CULTURAL GENESIS

The problem of the Babyne Culture's origin has been repeatedly raised by Ukrainian scientists. Thus, in the literature you can find about a dozen versions of Babyne's cultural genesis (Братченко 1971; 1976; 1977; 1985; 1995a; 1995b; 2006; Березанская 1979; 1986; Писларий 1983; 1991; Pâslaru 2006; Дергачев 1986; Ковалева 1981; 1987a; 1987b; Черняков 1996; Отрощенко 1996; 1998; 2002; 2003; Grigoriev 2002; Санжаров 2010; Іванова, Тощев 2018). About half of these versions were born more as a result of the authors' intuition than as a result of systematic, comprehensive and painstaking research. The author of these lines also devoted a series of publications to the problem of Babyne's cultural genesis. This article summarizes the results of the author's research of Babyne's cultural genesis, which is not presented in full, but only in its key part — the origin of the primary of the structural units of the Babyne Cultural Circle — Dnieper-Don Babyne Culture (DDBC).

The basic source of research is burial mounds, which, compared to settlements, are better and more fully studied, are more mass, diagnostic in chronological and cultural-taxonomic sense. The archeological ensemble of Babyne cemeteries was initially divided into structural elements at the level of mound construction, burial structures, remains of the deceased, funeral equipment, traces of additional ritual actions, etc. The assessment of the structural components of the DDBC cemeteries shows that this set of elements is not homogeneous and can be divided into three groups, different in origin: I) traditions; II) external influences; III) innovation (figure).

I. ***Traditions*** are associated with the preceding local cultural component, mostly the Donets-Don Catacomb Culture and to a lesser extent the Ingul Catacomb Culture: burial «packages», «sets of tools», quivers with arrows, dice, animal «skins» («Head and Hooves»), certain types of metal axes and knives, stone maces and axes, wooden ware and boxes, wooden crooks, ceramic ware from a triangle-parquet-fir decor, ceramic amphorae and hemispherical bowls, faience beads with warts, bone ring buckles, etc. (figure: I).

II. ***External influences*** have no local roots in Eastern Europe but find clear complex analogies in the cultures / groups of the Early Bronze Age in Central and South-Eastern Europe. All these effects relate to certain features of the burial ceremony, the headset jewelry and clothing decoration: gender opposition of the dead, copper-bronze neck ring, arm-spirals, double spiral pendants, spiral and tin tubes, disc plate with punch ornament, hemispherical platelets with two holes, pendant of *Canis* holes, buckles with a hook, wrist-guards (figure: II). This subcomplex allows to synchronize DDBC with the cultures of Central Europe of the Reineke's Br A1b—A2a.

III. ***Innovations*** include such components of the cultural complex of DDBC, which can't be associated with local cultural substrate and external influences: specific mound construction (long mounds, stone architecture), the location of secondary graves in the northern semicircle of the mound, wooden tombs and stone cysts, specific ceramic vessels, original system of ornament-signs, etc. (figure: III).

The three selected blocks are different in nature and origins and are understood by us as constituent elements of DDBC genesis. The basic substrate for the formation of the DDBC was the aboriginal component of the late Catacomb Culture, which began to transform into the DDBC thanks to an external catalyst from Central Europe (Unetice culture and related groups). This impulse from Central Europe to Eastern Europe can be linked to either migration or missionary cultural leaders. It should be borne in mind that these processes took place against the background of a global climate catastrophe with its maximum around 2200 BC.

Keywords: cultural genesis, Bronze Age, Babyne Cultural Circle, Eastern and Central Europe.

Одержано 1.11.2020

ЛИТВИНЕНКО Роман Олександрович, доктор історичних наук, професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, Україна.

LYTVYNENKO Roman A., D. Sc., professor, Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-2034-4305,
e-mail: ltvnrmn@gmail.com.

УДК [902.65:903'1](477.6+470.4) DOI: 10.37445/adiu.2021.02.03

Р. О. Мимоход

ХРОНОЛОГІЯ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ ВОЛГО-ДОНСЬКОЇ БАБИНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Стаття присвячена хронології та періодизації волго-донської бабинської культури. Встановлено, що культура має два етапи розвитку і датується XXII—XX cal. BC.

Ключові слова: *волго-донська бабинська культура, хронологія, періодизація, радіовуглецеві дати.*

Цю роботу хочеться почати майже так само, як і статтю у збірнику, присвяченому 60-річчю сьогоднішнього ювіляра. 30 років тому «*В. В. Отрощенко поставив питання про відсутність хронологічного стику між зрубними та катакомбними старожитностями на всьому катакомбному просторі (1990 с. 107—112; 1990а с. 76—78). Згодом він неодноразово підкреслював неможливість прямого контакту між носіями зрубних і катакомбних культур (Отрощенко 1998 с. 115; 2000 с. 79, 81; 2001 с. 39, 80; 2001а с. 41)*» (Мимоход 2007, с. 118). Не так давно дослідник повертався до цієї проблеми і акцентував увагу на протяжності посткатакомбної епохи, яка відділяє катакомбні культури від пізнього бронзового віку (Отрощенко 2014, с. 9, 10; 2019, с. 8).

Особливу увагу В. В. Отрощенко приділяв посткатакомбним старожитностям Нижнього Поволжя. На початку століття ця тема була недостатньо вивчена. Більшість дослідників вважало, що на даній території заключний етап середнього бронзового віку було представлено пізньокатакомбними (Мельник 1984, с. 25, 26; Малов, Филипченко 1995, с. 60; Пятых 2000, с. 13, 22; Кияшко 2002, рис. 128) або пізньополтавкінськими пам'ятками (Качалова 2000, с. 212, 213; Шарафутдинова 1995, с. 140; Васильев и др. 1994, рис. 61; Трифонов 2001, табл. 1). Проте систематично робилися спроби виділення в Нижньоволзькому регіоні пам'ятників фіналу середньої бронзи, які безпосередньо передували пізньобронзовим старожитностям (Шарафутдинова 2001; Кияшко 2003; Литвиненко 2004; Мимоход 2004).

Особливий інтерес представляло визначення культурної атрибуції посткатакомбних старожитностей регіону. У цьому питанні ключову роль зіграв В. В. Отрощенко. На прикладі шести поховань (Баранівка I 10/4, 5, Горний 2/4, 3, 7, Жарений Бугор 3/1) він включив територію Нижнього Поволжя до складу бабинської культури (Отрощенко 2001, с. 39, 80, 83, 84). Згодом те ж саме зробив О. В. Кияшко. Причому, дослідник явно відчував специфічність нижньоволзьких поховань по відношенню до тоді вже непогано вивчених бабинських старожитностей Дніпро-Донського Межиріччя й тому запропонував розглядати посткатакомбні поховання Нижнього Поволжя в якості локального варіанту бабинської культури (Кияшко 2003, с. 31). Альтернативна позиція була запропонована мною. До визначення остаточного культурного статусу посткатакомбних старожитностей регіону було запропоновано робочий термін «криволукська культурна група» (Мимоход 2004; 2005). Викликано це було істотною відмінністю в обрядовому комплексі, та, як потім з'ясувалося, і в інвентарному, між криволукською культурною групою та її сусідом — дніпро-донською бабинською культурою (ДДБК). Подальший збір та систематизація матеріалу, а також плідні розробки Р.О. Литвиненка, який сформулював концепцію культурного кола Бабине (Литвиненко 2009; 2011), розставили все на свої місця. «Криволукська культурна група», повністю виконавши своє призначення в якості робочого терміна, що під-

© Р. О. МИМОХОД, 2021

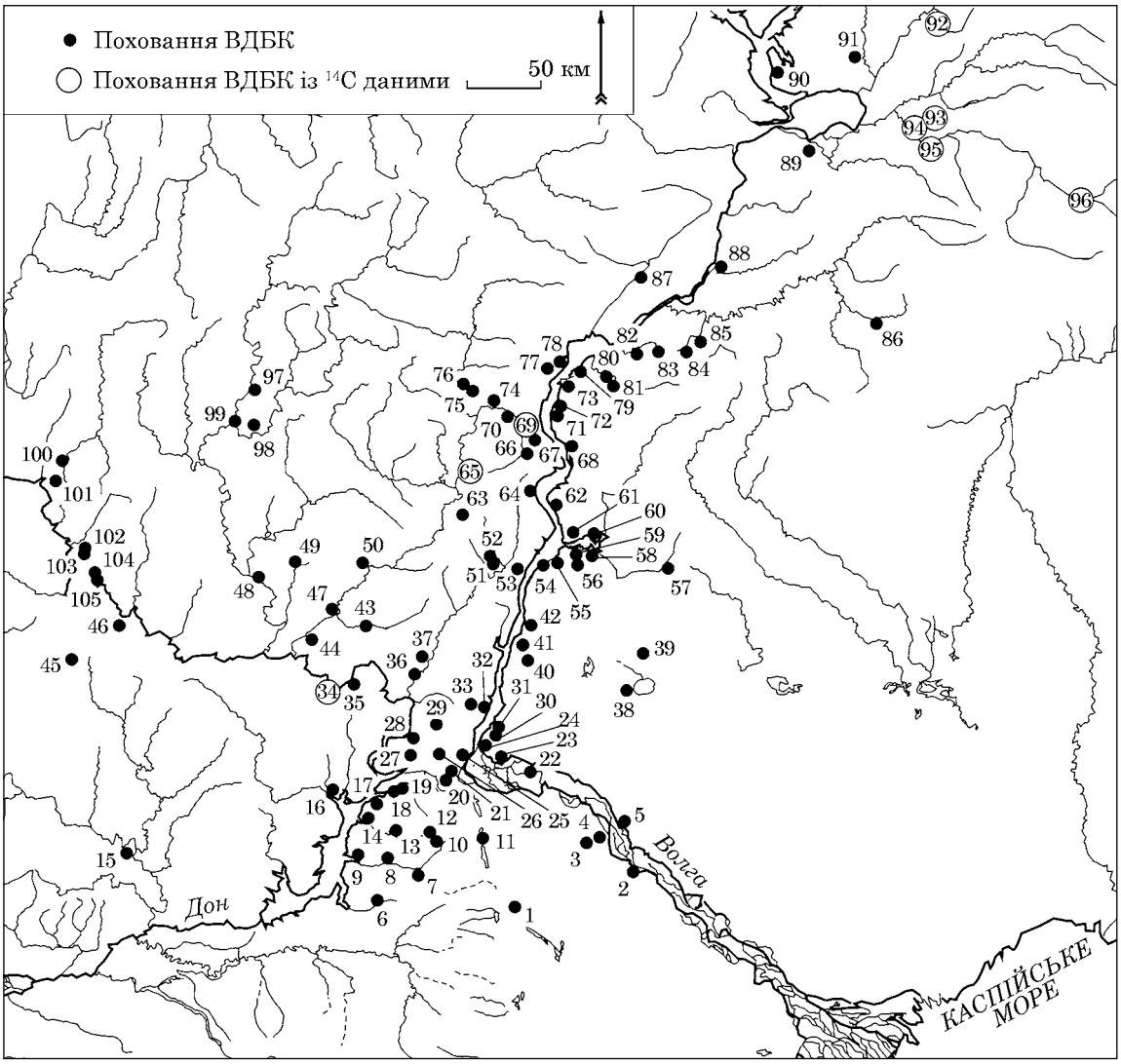

Рис. 1. Територія волго-донської бабинської культури та поховання з ^{14}C даними: 1 — Заханата 5/11, 15, 17; 2 — Нікольске I 1/5, 9, III 1/8, IV 1/2; 3 — Крива Лука II 1/5, X 1/9, XI 4/1,2,5, XII 1/7,15, XIV 15/10, XV 2/12, 3/5, XXI 2/4, XXIII 1/8, 3/3, XXXIII 4/2, XXXIV 2/2, 5/4,7; 4 — Баранівка 2/4; 5 — Степна IV 3/1; 6 — Гремячий II 1/3; 7 — Аксай I 15/17; 8 — Антонов 3/4; 9 — Ромашкин II 1/11; 10 — Абганерово III 12/9; 11 — Цаца 1/4; 12 — Жутово I 80/2; 13 — Громославка II 2/8; 14 — Первомайський I 8/5, VII 33/2, 42/6; 15 — Репний I 7/5, 13, 17; 16 — Чир II 2/1; 17 — Верхнерубежний I 3/4; 18 — Вербовський III 3/6; 19 — Тихонівка 1/4; 20 — Орошаемий 1 4/3; 21 — Ворошиловський участок 1/3,4; 22 — Царьов 66/1; 23 — хут. Степана Разина 1/14; 24 — Волзький 2/11, 16; 25 — Хімкомбинат Б 4/8; 26 — Красний Пахарь 3/2; 27 — Дмитриївка 9/5; 28 — Вертячий 7/7, 15, 24, 25; 29 — Котлубань I 7/2, 3, 9/3, II 4/2; 30 — Калиновський 6/1, 3, 8/15, 54/2; 31 — Верхнє Погромне I 3/8; 32 — Пічуга 1/2; 33 — Усть-Погож'е 1/2; 34 — Євстратовський II 2/3, 4/3; 35 — Перекопка, курган / 4, 6; 36 — Кондраши 2/4; 37 — Писаревка II 10/2; 38 — Красная Деревня 8/4, 5, 15/5; 39 — Вишнівка курган / 5; 40 — Ямки 1/4, 3/8; 41 — Верхній Баликлей 1/1, 2/2, 4/1, 3, 4, 6/4, 5, 6; 42 — Биково I 3/4, 4/3, 4/11, 6/2, 3, 22/2, II 5/9; 43 — Ветютнев 9/6; 44 — Зимняцький 1/2; 45 — Лимаревка 1/13, 20; 46 — Висока Гора 5/1; 47 — Подгорний 6/19; 48 — Красновський I 8/2; 49 — Королі 4/3; 50 — Сідори 26/1; 51 — Петруніно II 1/8, 5/2, 5/5; 52 — Авиловський 20/6; 53 — Петров Вал 1/2; 54 — Рибний 3/16; 55 — Політодельске 3/5, 4/27; 56 — Нова Молчанівка 1/7; 57 — Кумиска II 1/2; 58 — Западні могили 20/4,5; 59 — Бережнівка I 3/8,11, 4/3, 5/8, 21, 8/4, 5, II 3/5, 9/14, 14/14, 87/3; 60 — Белявська 1 2/1; 61 — Потьомкіно 3/3; 62 — Белокаменка 3/8; 63 — Бурлук I 1/2; 64 — Белогорське I ск.1/1, 4, 7, 14, 15, 28; 65 — Ліньово 6/6, 8/2; 66 — Суворовський, курган / 1; 67 — Красноармейське 1/6,7; 68 — Скатовка 6/1, 18/1, 21/7; 69 — Паницьке 6 4/3; 70 — Рибушка 15/2; 71 — Узмор'е 1/6, 2/7; 72 — Смеловка 2/1, 2/3, гр. мог. п. 111; 73 — Сусловський 9/1; 74 — Большая Дмитриївка II 1/6; 75 — Широкий Карамиш 2 3/1, 4/10; 76 — Симонівка 1/1, 2; 77 — Жарений бугор 3/1; 78 — Усть-Курдюм 1 6/1; 79 — Покровськ 36/1, 37/2, E 3/4; Покровський курган, п. 1; 80 — Крутояровка 11/3, 19/2; 81 — Советське 1 2/14, 15, курган / 6; 82 — Рунталь 1/1; 83 — Калмицька Гора F 6/7, 8/2, Калмицька Гора 1982 2/10, Калмицька Гора 2012 п. 6, Бородаевка 2/2,3; 84 — Чапаевка 6/1; 85 — Караман 1/3, 2/1; 86 — Светлое Озеро 6/3, 10/2; 87 — Дмитриївка 1/1, 2/2, 9/5; 88 — Калач гр. мог. р. 2 п. 1; 89 — Кряж I 1/1, 5/1; 90 — Ягодне I 3/1; 91 — Николаевка III 2/1, 3/3, 4, 4/1, 5/1; 92 — Калиновський I 1/4; 93 — Грачьовка I 1/1, II 10/1; 94 — Красносамарський IV 3/10; 95 — Утьовка V 4/1; 96 — Скворцовка 5/3; 97 — Власовський I 7/1, 14/1; 98 — Губарі 4/1,2; 99 — Чурилово 1 3/3; 100 — Николо-Варваринка 4/8, 5/5; 101 — Липовка 1 5/3; 102 — Павловськ II ск. 2/38; 103 — Павловський 41/3; 104 — Лозовое 1 2/1; 105 — Осетрівка 2 2/5

креслює культурну специфіку нижньоволзьких пам'ятників фіналу середньої бронзи, стала частиною історіографії проблеми. Посткатакомбні старожитності Нижнього Поволжя були об'єднані в волго-донську бабинську культуру (ВДБК) (Мимоход 2013; 2014). В результаті оформилася структура культурного кола Бабине, яке на даний момент складається з трьох культур: ВДБК, ДДБК і ДПБК (дніпро-прутська бабинська культура).

І як тут не відзначити наукове чуття ювіляра. В. В. Отрощенко ще 20 років тому, маючи на руках мізерну джерельну базу, включив Нижнє Поволжя в бабинський ареал (Отрощенко 2001, с. 83, 84). Незважаючи на те, що в підсумку це виявилася окрема культура в рамках культурного кола Бабине, що істотно відрізняється від ДДБК, внесок Віталія Васильовича в те, що криволукська група була переоформлена в ВДБК, яка зайняла своє належне місце в структурі посткатакомбного світу, складно переоцінити.

Зараз ВДБК порівняно добре вивчена. Чітко встановлено її територію (рис. 1), визначено культурно-значимі ознаки обрядового та інвентарного комплексу, розглянуто питання генезису та історичної долі, встановлено культурні контакти (Мимоход 2004; 2013a; 2013b, 2014; 2020; Литвиненко 2012; 2019; 2020; Мимоход, Загородняя 2020). Особливий інтерес має хронологія ВДБК. Коротко її вже було розглянуто в декількох роботах (Мимоход 2004; 2010; 2013a; 2013b, 2014). Мета цієї статті — надати розгорнуту характеристику питання в світлі нових даних. Встановлення хронології ВДБК має першорядне значення не тільки для самої культури, а й для періодизації всього блоку посткатакомбних культурних утворень.

Важливе значення для встановлення місця ВДБК на шкалі відносної хронології мають ***дані стратиграфії***.

В курганах волго-донські бабинські поховання йдуть за комплексами середньої бронзи. У волго-донському межиріччі поховання ВДБК перекривають горизонти волго-донської та середньодонської катакомбної культур (рис. 2: 1, 3, 4; 3; 4: 1, 3, 4). На півдні Нижнього Поволжя відомо два кургани, де поховання Волго-Донського Бабине йдуть за комплексами східноманичської катакомбної культури (рис. 2: 2; 4: 2), а на Нижньому Дону є випадок перекривання бабинськими похованнями (ДДБК і ВДБК) пізньодонецької могили (рис. 7: 1). Всього відомо 21 курган, де волго-донські бабинські комплекси слідують за часом за катакомбними старожитностями. Випадків зворотньої стратиграфії не зафіксовано.

У Заволжі поки немає курганів, де було б простежено перекривання похованнями ВДБК катакомбних могил. Це пов'язано з тим, що катакомбні старожитності на лівобережжі Волги представлено слабо, на відміну від полтавкінських, які також датуються середньої бронзою. З цієї причини на цій території серійно зафіксовано стратиграфічні зв'язки, де поховання ВДБК йдуть за полтавкінськими похованнями, в тому числі пізніми (рис. 5: 2—4). Є такі випадки й на правобережжі (рис. 5: 1).

Таким чином, стратиграфічні дані свідчать, що ВДБК датується фіналом СБВ. Підтверджують це також її стратиграфічні зв'язки з похованнями початку пізньої бронзи, перш за все, покровськими. На даний момент відомо 14 курганів, де покровські поховання перекривають могили ВДБК (рис. 4: 1; 6). Причому, в деяких випадках можна достовірно говорити про ранньопокровські комплекси (або ДВАК за іншою термінологією) (рис. 6: 3, 5). У цьому відношенні показовим є к. 6 мог. Ліньово. Тут основним похованням було п. 6 пізнього етапу ВДБК, що документується пряжкою з бортиком типу 2 (за Р. О. Литвиненком), а перекриває його ранньопокровське поховання з мініатюрною посудиною з кришкою абашевського вигляду (рис. 6: 3). Іншими словами, в цьому кургані ми спостерігаємо картину послідовності поховань двох найбільш близьких хронологічних етапів: комплексу другого (заключного) періоду ВДБК і найбільш архаїчного поховання початку пізньої бронзи (ранньопокровського).

Аналіз стратиграфічного співвідношення катакомбних / полтавкінських — ВДБК — Покровськ поховань однозначно вказує на датування Волго-Донського Бабине в рамках фіналу середньої бронзи. Яскравою ілюстрацією цього є ситуація, що зафіксована в к. 8 мог. Ліньово. Тут п. 2 ВДБК перекривало п. 5 середньодонської катакомбної культури і, в свою чергу, було перекрито п. 3 покровського часу (рис. 4: 1). Саме ця стратиграфічна колонка добре відображає послідовність періодів в регіоні: пізньокатакомбний — посткатакомбний — початок пізньої бронзи (колісничний).

Вік ВДБК добре підтверджують випадки стратиграфічного співвідношення поховань різних культурних утворень посткатакомбного блоку. Так, в к. 1 мог. Гремячий II п. 3 ВДБК та п. 12 ранньололинської культури становили єдиний стратиграфічний горизонт і слідували за похованням східноманичської катакомбної культури (рис. 2: 2). В к. 4 мог. Євстратовський II та в к. 9 мог. Котлубань I поховання ВДБК і ДДБК також представляли єдиний горизонт, який слідував за катакомбним (рис. 2: 3; 3: 1).

Особливо важливі для розуміння синхронності всіх складових посткатакомбного блоку випадки зворотньої стратиграфії між різними культурними утвореннями. Ключову роль відіграє детальна колонка, що зафіксована в к. 7 мог. Репний I (Литвиненко 2010, с. 42, 43; 2011a, рис. 8). Тут виділено шість стратиграфічних горизонтів, що охоплює пізньокатакомбний і посткатакомбний періоди. Починає

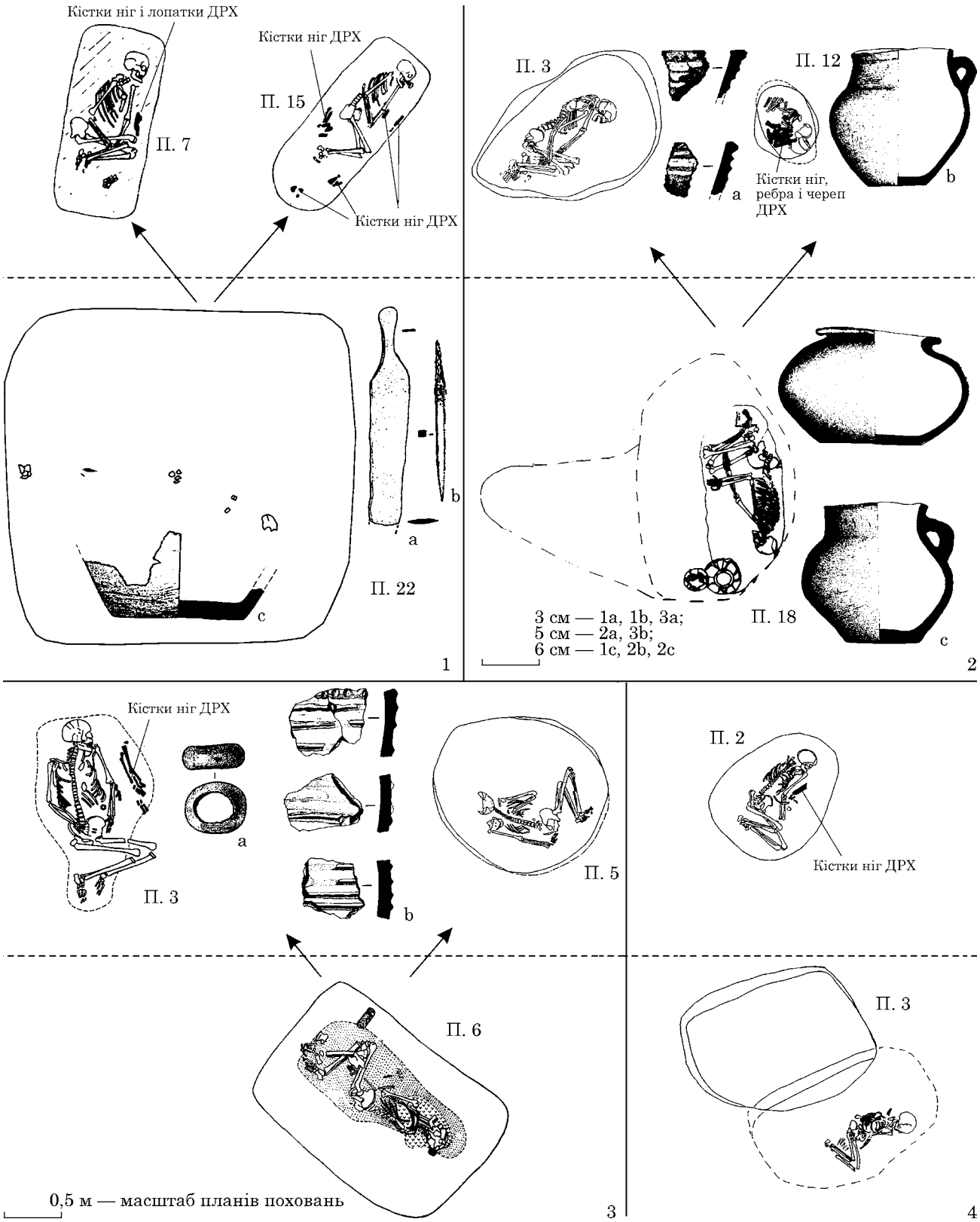

Рис. 2. Стратиграфічне співвідношення катакомбних і посткатакомбних поховань в Нижньому Поволжжі: 1 — Вертячий, к. 7; 2 — Гремячий II, к. 1; 3 — Євстратовський II, к. 4; 4 — Крива Лука XXXIII, к. 4

її пізньодонецьке поховання 14. Воно було перекрито горизонтом ВДБК (п. 13 і 17), за яким слідують чотири горизонти ДДБК (п. 10; 1 і 7; 6 і 9; 15). Причому, в передостанньому горизонті Дніпро-Донського Бабине присутнє й п. 5, що належить до ВДБК (рис. 7: 1). Ця колонка свідчить про те, що ВДБК і ДДБК є синхронними посткатакомбними культурами. Цей факт підтверджує і ситуація, яку простежено в к. 1 мог. Бурлук I. Якщо в Репному ми спостерігає-

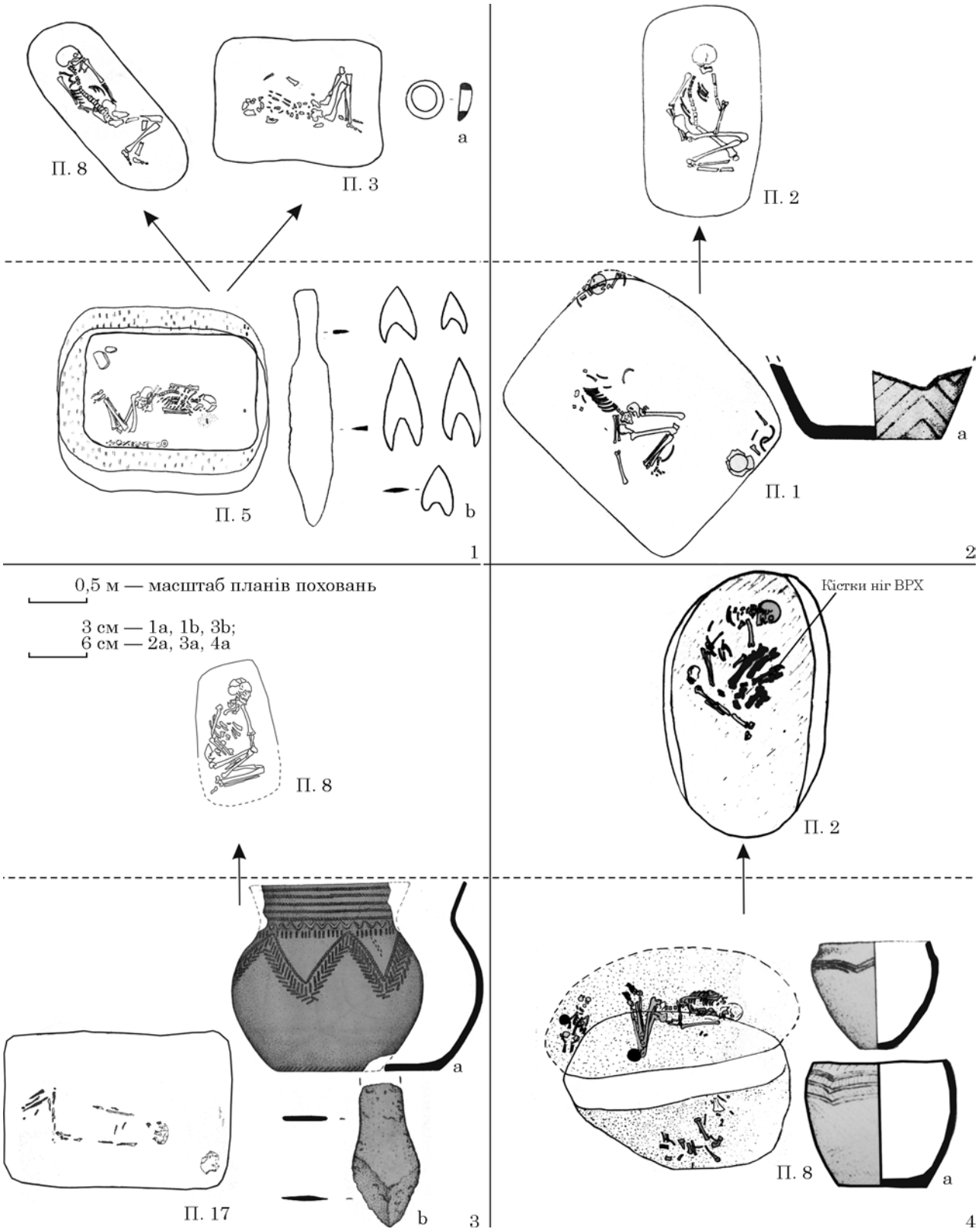

Рис. 3. Стратиграфічне співвідношення катакомбних і посткатакомбних поховань в Нижньому Поволжжі: 1 — Котлубань I, к. 9; 2 — Красновський, к. 8; 3 — Петруніно II, к. 1; 4 — Усть-Погож'є, к. 1

мо передування горизонту ВДБК горизонтові ДДБК, то в даному випадку стратиграфія вже зворотня — дніпро-донське бабинське поховання 4 виявляється більш раннім по відношенню до комплексу ВДБК (п. 2; рис. 7: 4).

Волго-донські бабинські поховання та поховання лолинської культури також мають випадки зворотньої взаємної стратиграфії. Так, в к. 5 мог. Крива Лука XXXIV основним було п. 5 ранньої Лоли, а впускними — п. 4 і 7 ВДБК

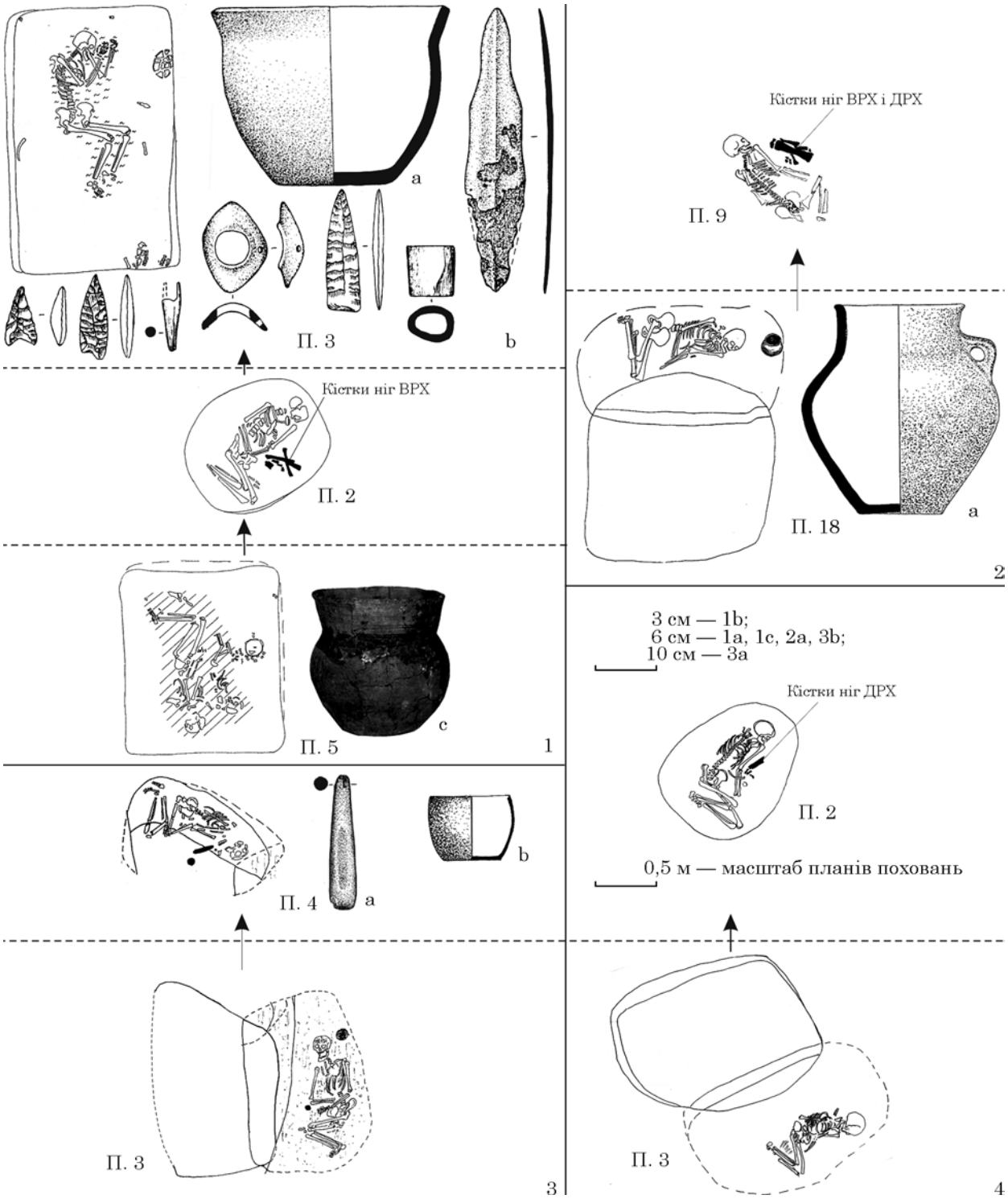

Рис. 4. Стратиграфічне співвідношення поховань катакомбної культури, ВДБК і Покровська: 1 — Ліньово, к. 8; 2 — Абганерово II, к. 12; 3 — Антонов, к. 3; 4 — Крива Лука XXXIII, к. 4

(рис. 7: 2). Така ж ситуація простежується і в к. 3 мог. Степна IV, а ось в к. 2 мог. Крива Лука XXI вже зворотня стратиграфія. Тут п. 6 лолинської культури перекрило п. 4 Волго-Донського Бабине (рис. 7: 3).

Таким чином, відсутність випадків зворотньої стратиграфії між посткатакомбними і катакомбними / полтавкінськими старожитностями, а також між першими і покровськими, впевнено вказує, що ВДБК займає нішу фіналу середньої бронзи. Наявність же випадків зворотньої стратиграфії між ДДБК, ВДБК і Лолою свідчить про їхню синхронність.

Питання ***періодизації*** ВДБК вимагає окремого обговорення. Тут виникають складності в силу специфіки джерел. Основою будь-якої періодизації є стратиграфічне співвідношення однокультурних поховань різних обрядових

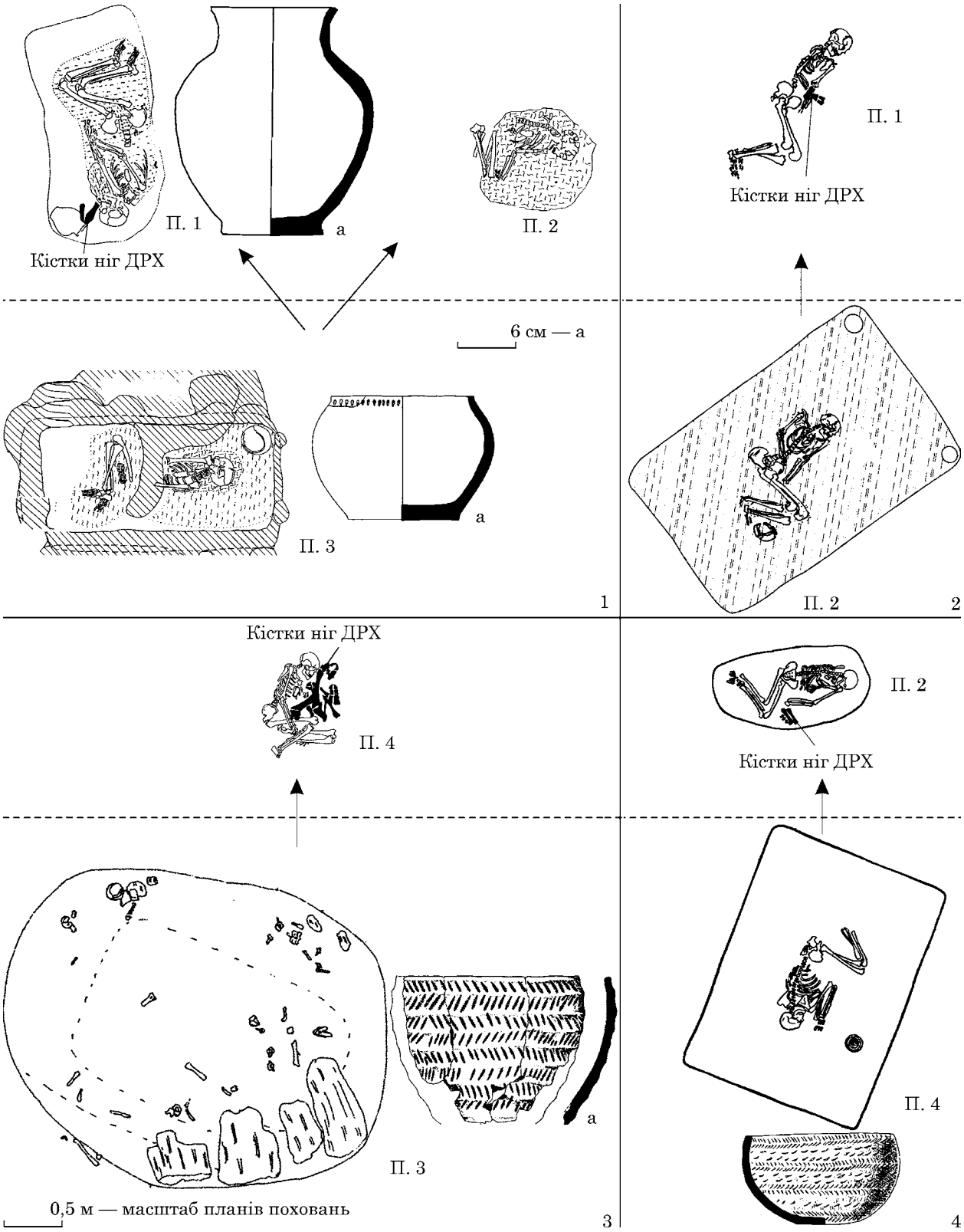

Рис. 5. Стратиграфічне співвідношення поховань ВДБК та полтавкинської культури: 1 — Симонівка, к. 1; 2 — Грачьовка I, к. 1; 3 — Калиновський I, к. 1; 4 — Калиновський, к. 54

груп (ОГ). У матеріалах Волго-Донського Бабине виділяється чотири групи (Мимоход 2013, с. 168; 2014, с. 103). До ОГ I віднесено поховання в ямах з північними векторами орієнтації (Пн, ПнСх, ПнЗх). ОГ II складають поховання в ямах зі східними орієнтуваннями (Сх, ПдСх). ОГ III об'єднує поховання в ямах з південною орієнтацією скелета. ОГ IV виділено за специфічною формою конструкції могил — ям з підбоєм: нормальні (ОГ IVA) і редуковані ката-

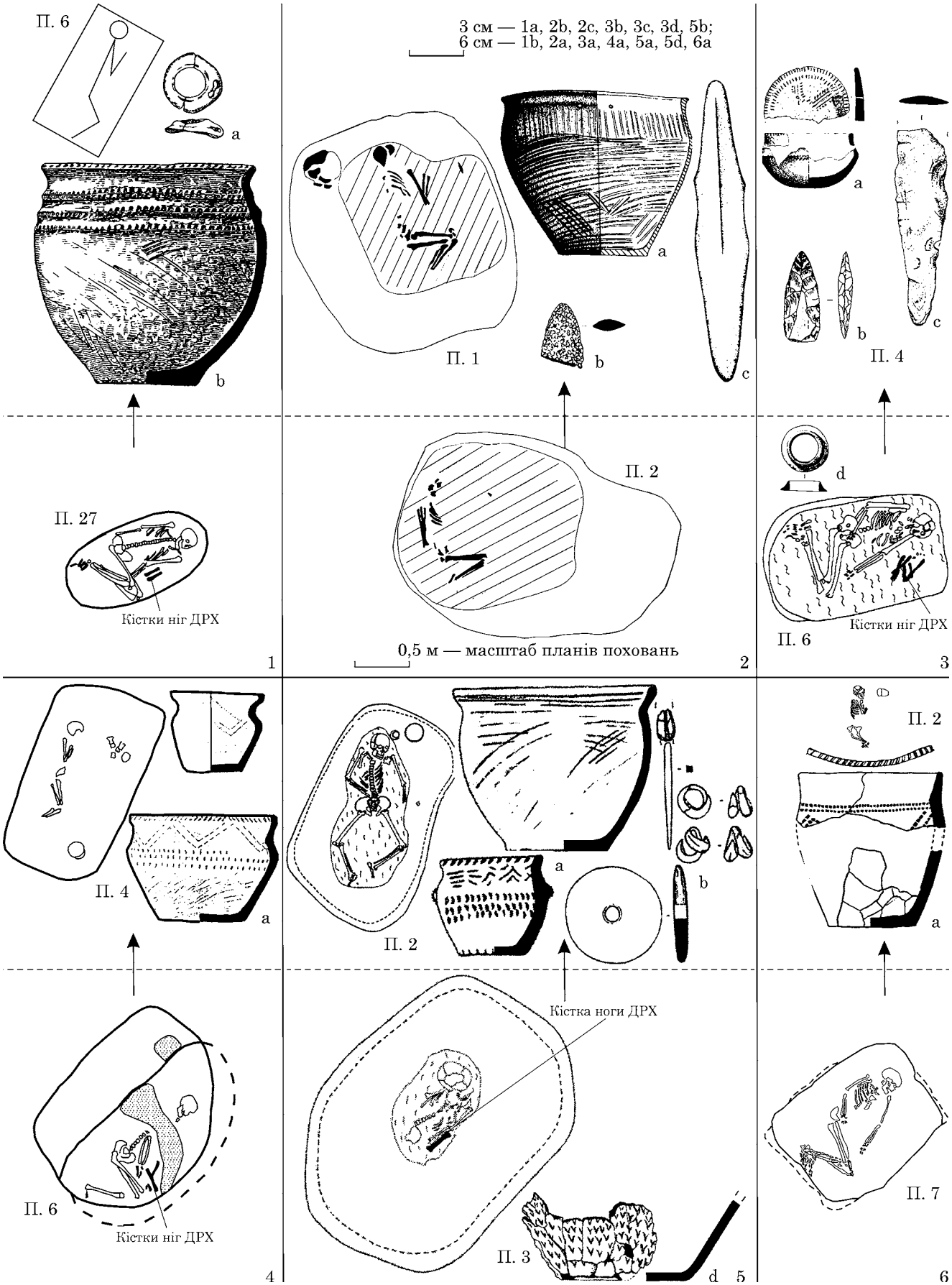

Рис. 6. Стратиграфічне співвідношення поховань ВДБК і Покровська: 1 — Політодельське, к. 4; 2 — 167,0, у г. Петров Вал, к. 1; 3 — Ліньово, к. 6; 4 — Совєтське, к.; 5 — Липовка, к. 1; 6 — Узмор'є, к. 2

Рис. 7. Стратиграфічне співвідношення поховань культурних кіл Бабине та Лола: 1 — Репний I, к. 7 (за Р. О. Литвиненком); 2 — Крива Лука XXXIV, к. 5; 3 — Крива Лука XXI, к. 2; 4 — Бурлук I, к. 1

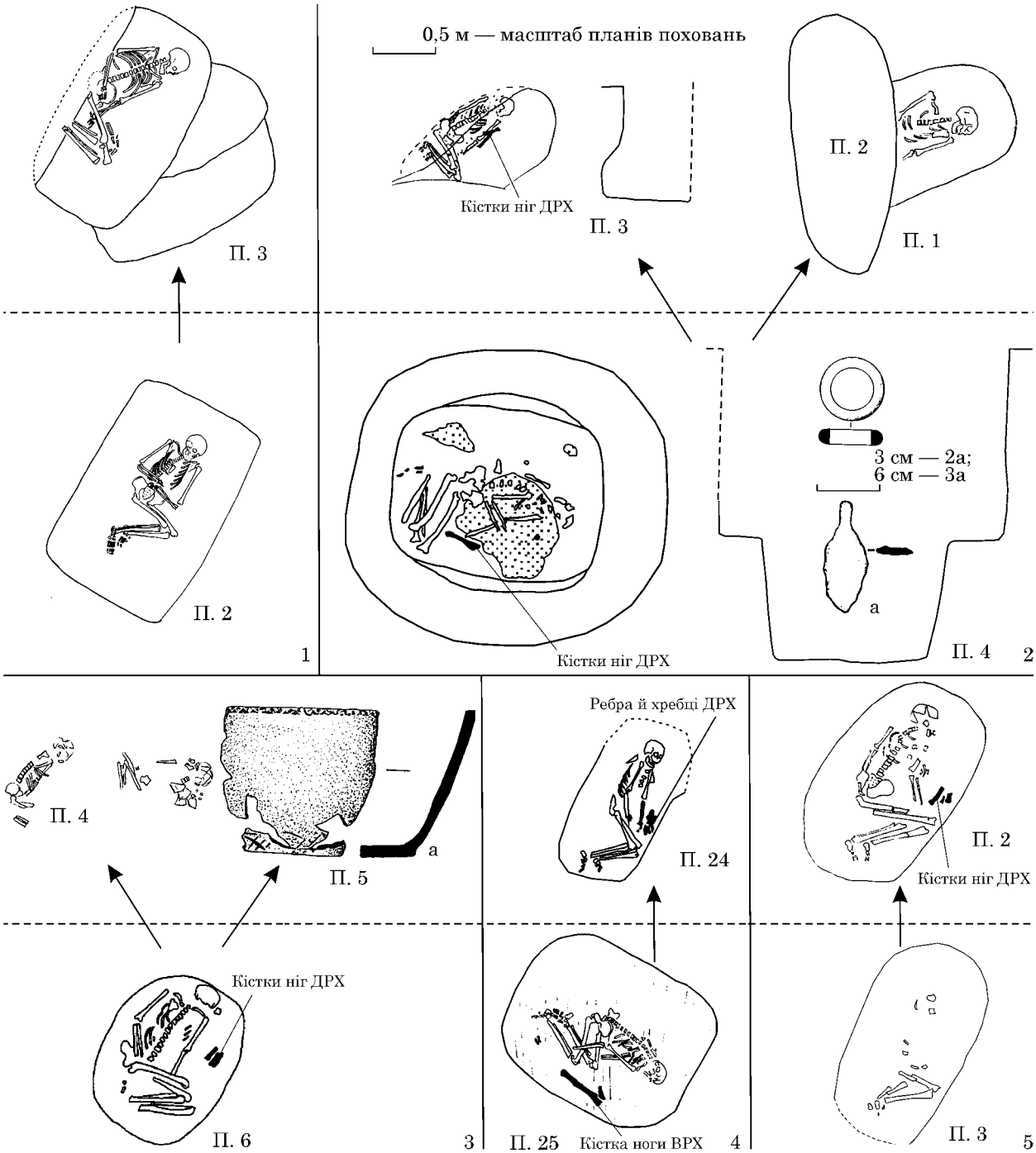

Рис. 8. Стратиграфічне співвідношення поховань ВДБК: 1 — Биково I, к. 6; 2 — Верхній Баликлей, к. 4; 3 — Верхній Баликлей, к. 6; 4 — Вертячий, к. 7; 5 — Котлубань I, к. 7

комби (ОГ IVB). В останніх групах домінують також північні вектори орієнтування (ПнСх, Пн, ПнЗх).

Всього відомо 11 курганів, де зафіксовано зв'язки поховань ВДБК (рис. 8—10). У шести випадках це стратиграфічне співвідношення між похованнями однієї і тієї ж обрядової групи (рис. 10). Сім раз поховання ОГ I слідували одне за одним (рис. 7: 1; 8: 1, 5; 9: 2, 10) і два рази в такій же ситуації перебувають поховання ОГ II (рис. 8: 2, 10). Подібні зв'язки не грають ролі при створенні періодизації на основі стратиграфії. Вони тільки побічно можуть свідчити про тривалість існування цих обрядових груп.

Більший інтерес викликає стратиграфічне співвідношення поховань різних ОГ. Однак є всього чотири таких випадки. В к. 4 мог. Верхній Баликлей п. 4 ОГ II, яке влаштоване у великій ямі з заплечиками, було основним в кургані, а впускними до нього — п. 1 тієї ж обрядової групи та п. 3 в підбої ОГ IVB (рис. 8: 2, 10). В к. 7 мог. Вертячий поховання ОГ II у великій ямі було ранішим по відношенню до

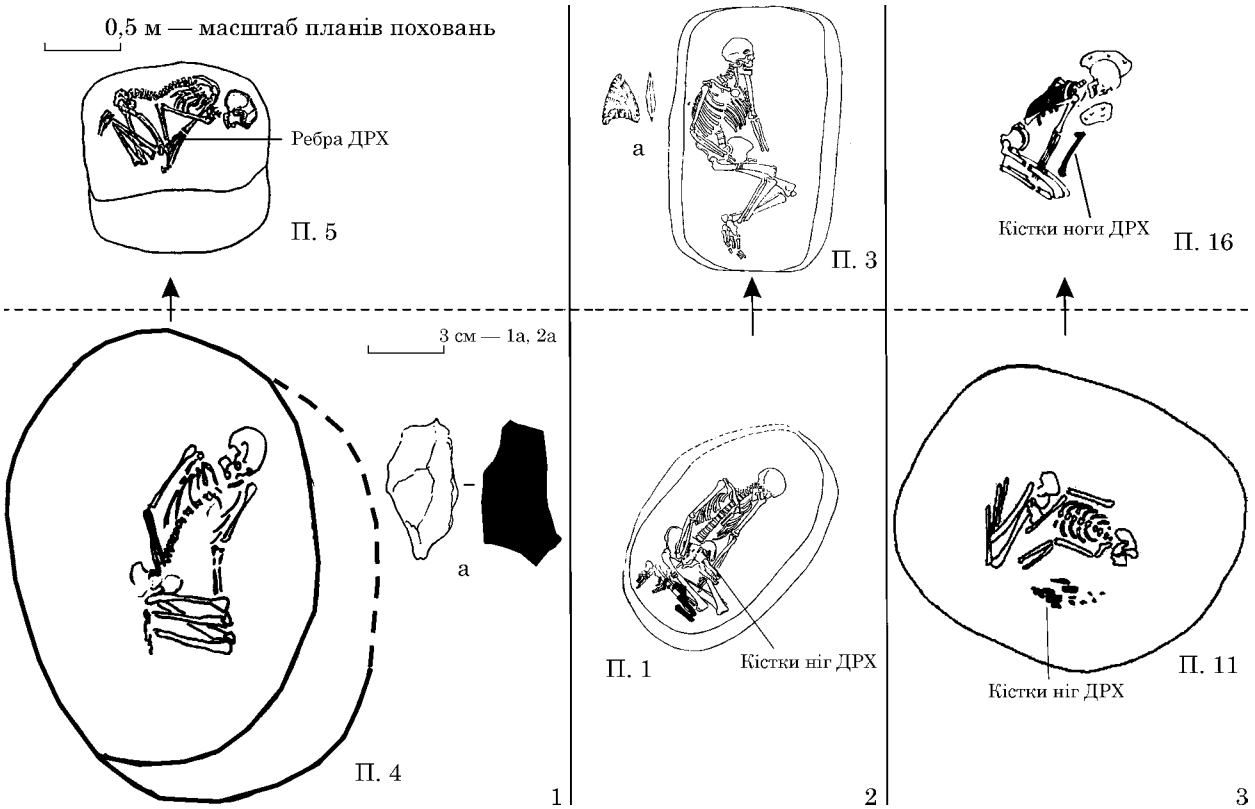

Рис. 9. Стратиграфічне співвідношення поховань ВДБК: 1 — Западні Могили, к. 20; 2 — Смєловка, к. 2; 3 — Волзький, к. 2

II ОГ — П. 1 **III ОГ** — П. 3 Верхній Баликлей к. 4 **II ОГ** — П. 4	**I ОГ** — П. 3 Биково I к. 6 **I ОГ** — П. 2	**II ОГ** — П. 4 Бережнівка I к. 8 **II ОГ** — П. 5
I ОГ — П. 4 **II ОГ** — П. 5 Верхній Баликлей к. 6 **II ОГ** — П. 6	**I ОГ** — П. 24 Вертячий к. 7 **II ОГ** — П. 25	**I ОГ** — П. 16 Волзький к. 2 **II ОГ** — П. 11
I ОГ — П. 1 **I ОГ** — П. 2 Крива Лука XI к. 4 **I ОГ** — П. 5	**I ОГ** — П. 2 Котлубань I к. 7 **I ОГ** — П. 3	**I ОГ** — П. 5 Репний I к. 7 **I ОГ** — П. 13, 17
	II ОГ — П. 5 Западні Могили к. 20 **I ОГ** — П. 4	**I ОГ** — П. 3 Смєловка к. 2 **I ОГ** — П. 1

Рис. 10. Схема стратиграфічного співвідношення поховань ВДБК різних обрядових груп

поховання ОГ I (рис. 8: 4, 10). Аналогічну ситуацію зафіксовано в к. 2 мог. Волзький (рис. 9: 3, 10). Зворотню стратиграфію для ОГ I і II простежено в к. 6 мог. Верхній Баликлей (рис. 8: 3, 10).

Що дають ці нечисленні дані? Комплекс Верхній Баликлей 4/4 однозначно відноситься до ранньобабинського часу, що документується пряжкою відповідного вигляду та глибокою ямою з заплечиками. Його перекриває поховання ОГ IVB, що зроблено не в нормальній катакомбі зі сходинкою при сполученні камери і шахти, а в редукованій (рис. 8: 2). Якщо взяти за основу дані сусідньої лолинської культури, то можна припустити, що комплекс Верхній Баликлей 4/4 відноситься до першого етапу ВДБК, а 4/3 — до другого. Справа в тому, що редуковані катакомби в Лолі датуються саме другим періодом. Цьому там є і стратиграфічне підтвердження (Мимоход 2013а, с. 217, іл. 88). Добре це ілюструє вже розглянута зв'язка в к. 5 мог. Крива Лука XXXIV. Тут основне ранньололинське поховання 5 перекрито похованням 7 ВДБК, що влаштовано в підбойній могилі (рис. 7: 2). Іншими словами, і в цьому випадку редукована катакомба представляє другий горизонт. Тобто поховання в нормальних катакомбах слід відносити до раннього етапу ВДБК. Це добре підтверджує той факт, що з цих чотирьох волго-донських комплексів ОГ IVA три були основними в курганах (Усть-Курдюм 6/1, Утьовка V 4/1, Кряж I 1/1), а один супроводжувався досипанням (Рибушка 15/2). Саме на ранній фазі посткатакомбного блоку фіксується найбільш розвинене курганне будівництво.

Цікавим є стратиграфічне співвідношення поховань ОГ I і II. В к. 20 мог. Западні моги-

ли та в к. 6 мог. Верхній Баликлей поховання ОГ I передували комплексам ОГ II (рис. 9: 1, 10), а в к. 2 мог. Волзький та к. 7 мог. Вертячий навпаки — поховання ОГ II були більш ранніми по відношенню до ОГ I (рис. 8: 4, 9: 3, 10). Ці факти свідчать про те, що перша і друга обрядові групи існували на всьому протязі ВДБК. Однак можна зробити цікаве спостереження. У трьох з чотирьох охарактеризованих випадків ранні могили за розмірами були більшими за пізні (рис. 8: 4, 9: 1, 3). Ймовірно, в часі еволюціонували не обрядові групи (розташування скелета і орієнтування), а розміри конструкцій. Причому, цей факт зафіксовано для ОГ I, II, IV. У похованнях перших двох ОГ від першого до другого етапу зменшується площа могильних ям, а у останньої простежується процес редукування катакомб.

Таким чином, наявні на теперішній час дані дозволяють розробити ***періодизацію*** ВДБК, яка складається з двох етапів (рис. 11, 12). Більшу частину волго-донських бабинських поховань не вдасться внести до цієї шкали з огляду на те, що багато поховань не мають інвентарю, але показати еволюцію обрядово-інвентарного комплексу в межах двох періодів цілком можливо.

I етап. *Поховальний обряд.* Ранні поховання ВДБК було зроблено в ямах і нормальних катакомбах (ОГ I—IVA; рис. 11: 1—10). Високу частку становлять основні поховання та ті, що супроводжувалися досипанням. В обряді зрідка простежуються катакомбні риси. До них відноситься катакомбна конструкція могили в похованнях ОГ IVA. Відомий один випадок виявлення пакетованого кістяка в парному похованні (Висока Гора 5/1). До числа архаїчних ознак відноситься посипання всього кістяка вохрою (Верхній Баликлей 2/2, Крива Лука XI 4/1). Скелети орієнтовано в північний і східний сектори. Поховання ОГ III з південним орієнтуванням представлено тільки на ранньому етапі. Мабуть, саме в цей період в розташуванні кісток тварин характерною рисою є їхня віддаленість від кістяка (рис. 11: 2, 3) та розташування їх біля посудини (рис. 11: 8; Мимоход 2019, у друці).

Інвентарний комплекс на ранньому етапі досить різноманітний, хоча більшість поховань супроводжуючих речей не мають.

У керамічній колекції присутні такі архаїчні судини як корчаги (рис. 12: 1, 2) та з пережитковими волго-донськими катакомбними рисами (рис. 12: 6). Представлено також баночний посуд (рис. 12: 5) і з багатоваликовою орнаментацією (рис. 12: 3, 4).

З металевих знарядь в матеріалах цього етапу представлено листоподібний бронзовий ніж (рис. 12: 10).

З кам'яних знарядь маркерами першого етапу є випрямовувачі стріл (рис. 12: 8, 9) та кам'яний брусок з двома перетяжками (рис. 12: 11). Велика частина крем'яних виїмчастих стріл теж відноситься до цього періоду (рис. 12: 12—15).

До числа діагностичних ознак першої фази всього посткатакомбного блоку відноситься кістяний тупик (рис. 12: 7). Ці вироби добре представлено і в ранній Лолі (Мимоход 2013а, с. 91, 92).

Серію кістяних і рогових пряжок ранньобабинського часу представлено типом 1 (рис. 12: 16—19) і типом 1а (рис. 12: 20, 21) за Р. О. Литвиненком (2009а, с. 220, 221; 2016, рис. 1; 2020, рис. 1).

З прикрас раннім етапом датуються спіральні бронзові пронизки (рис. 12: 22, 23) та півсферичний ковпачок (рис. 12: 24), а також керамічний пелюстковидний і двурожковий бісер (рис. 12: 25, 26).

II етап. *Похоронний обряд.* Пізні поховання ВДБК було зроблено в ямах і редукованих катакомбах (ОГ I, II, IVB; рис. 11: 11—18). Скелети орієнтовано в північний і східний сектори. Зникають поховання ОГ III, а відповідно і південне орієнтування. Нормальні катакомби (ОГ IVA) трансформуються в ями з підбоєм (ОГ IVB; рис. 11: 17, 18).

З *інвентарним комплексом* другого етапу ВДБК виникають певні проблеми. Якщо похоронний обряд цього часу розпізнається завдяки даним стратиграфії, то сказати що-небудь конкретне про переважну кількість категорій інвентарю складно. Перш за все, справа тут, як уже зазначалося, в безінвентарності більшості поховань. Судячи з усього, на другому етапі ця тенденція тільки наростає. Якщо в перший період ВДБК є цілий ряд архаїчних маркерів в інвентарі, що знаходять типологічні паралелі в ранній ДДБК та Лолі, то на заключному етапі до них можна віднести тільки кільцеві пряжки з бортиком типу 2 (за Р. О. Литвиненком). В результаті в графу інвентарю пізньої ВДБК достовірно можна помістити тільки три таких вироби (рис. 12: 27—29). Це не означає, що цими предметами вичерпується весь інвентарний комплекс другого етапу Волго-Донського Бабине. Там напевно є й кам'яні знаряддя, й кераміка, й прикраси, але вузько вони не датуються і достовірно помістити їх в графу другого етапу неможливо.

Лінії синхронізації в рамках блоку посткатакомбних культурних утворень встановлюються досить чітко.

Перший етап ВДБК є синхронним ранньому етапу ДДБК. Про це свідчить наявність в

Рис. 11. Періодизація ВДБК. Обряд: 1 — Петруніно II 5/2; 2 — Висока Гора 5/1; 3 — Калмицька Гора 2012 п. 6; 4 — Жарений Бугор 3/1; 5 — Верхній Баликлей 4/4; 6 — Волзький 2/11; 7 — Бережнівка I 5/21; 8 — Симонівка 1/1; 9 — Рибушка 15/2; 10 — Усть-Курдюм 6/1; 11 — Волзький 2/16; 12 — Котлубань I 7/2; 13 — Абганерово III 12/9; 14 — Репний I 7/5; 15 — Ліньово 6/6; 16 — Королі 4/3; 17 — Крива Лука XXXIV 5/7; 18 — Верхній Баликлей 4/3

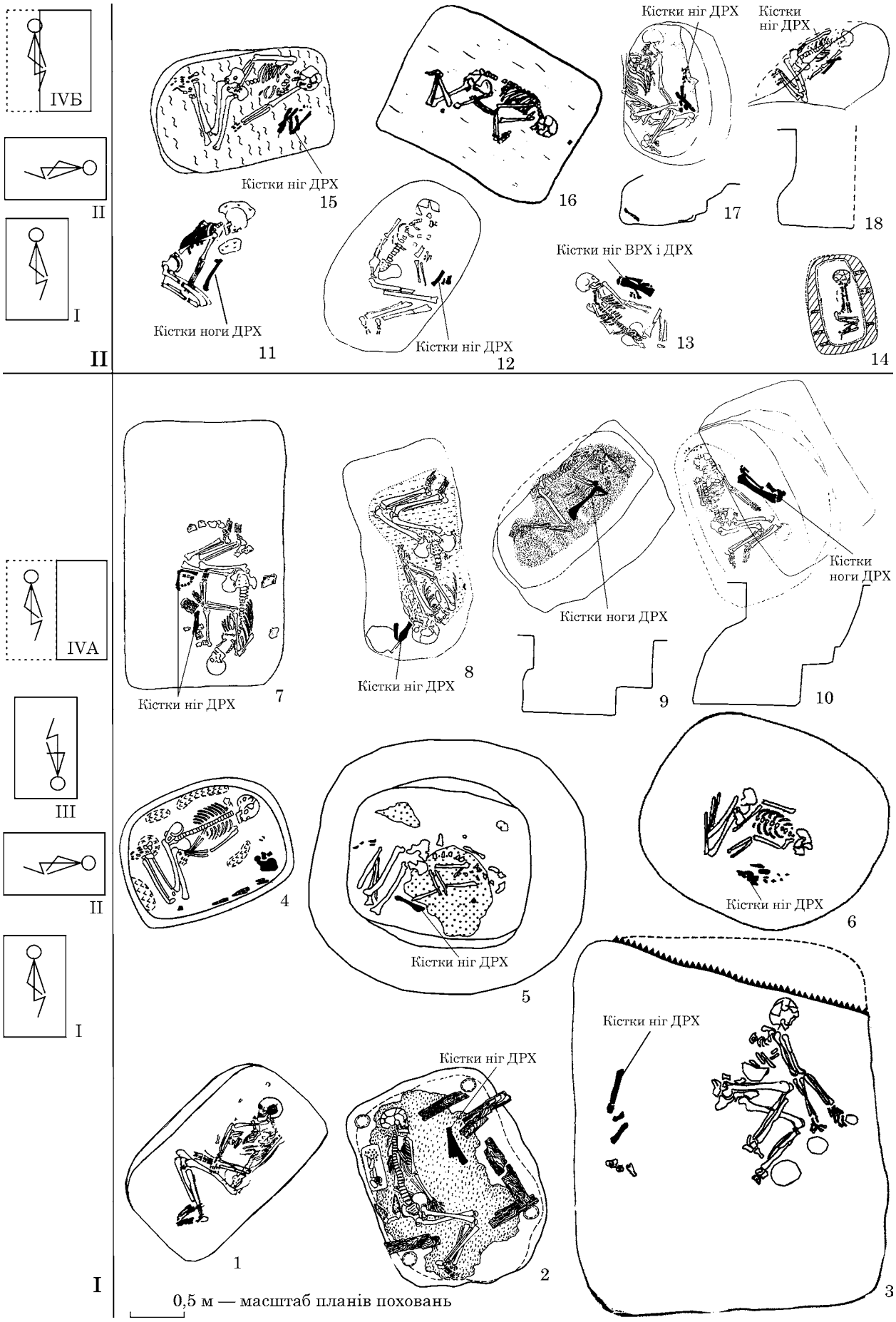
IVБ
II
I
II
Кістки ніг ДРХ
15
16
Кістки ніг ДРХ
Кістки ніг ДРХ
17
18
Кістки ніг ВРХ і ДРХ
13
14
Кістки ноги ДРХ
11
Кістки ніг ДРХ
12
IVA
III
II
I
I
Кістки ніг ДРХ
7
Кістки ніг ДРХ
8
Кістки ноги ДРХ
9
Кістки ноги ДРХ
10
4
Кістки ніг ДРХ
5
Кістки ніг ДРХ
6
Кістки ніг ДРХ
Кістки ніг ДРХ
1
2
3
0,5 м — масштаб планів поховань

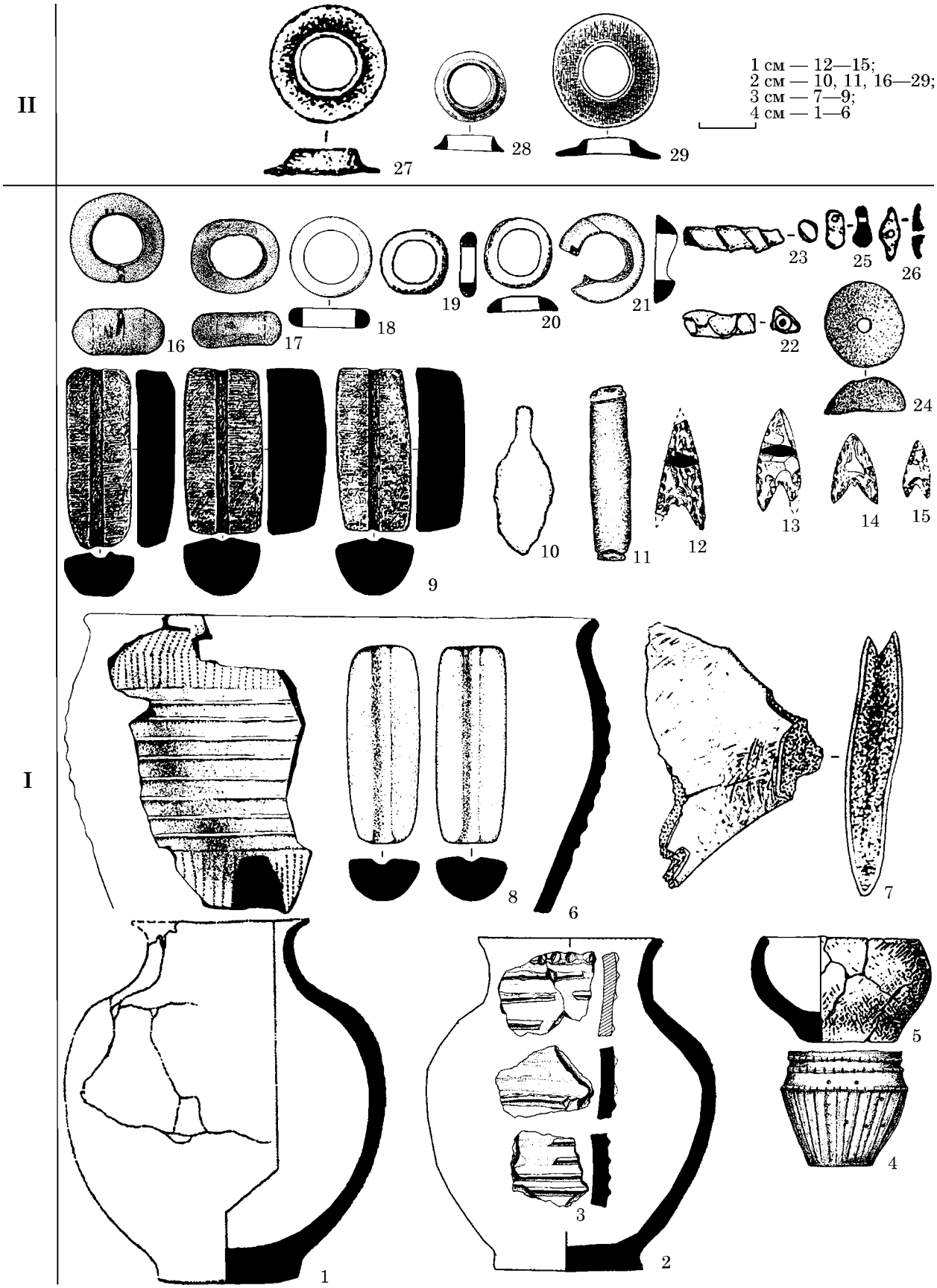

Рис. 12. Періодизація ВДБК, інвентар: 1 — Караман 1/3; 2 — Симонівка 1/1; 3 — Євстратовський II 4/3; 4, 21 — Жарений Бугор 3/1; 5, 9 — Висока Гора 5/1; 6, 7 — Царьов 66/1; 8, 13—15 — Петруніно II 5/2; 10, 18 — Верхній Баликлей 4/4; 11 — Жутово I 80/2; 12 — Петруніно II 5/5; 16 — Євстратовський II 3/2; 17 — Євстратовський II 4/3; 19 — Большая Дмитриївка II 1/6; 20 — Власовський I 7/1; 22, 23 — Ніколо-Варваринка 4/8; 24—26 — Писаревка II 10/2; 27 — Королі 4/3; 28 — Ліньово 6/6; 29 — Лимаревка 1/20

<table>
<tr><th>Час, ст. до н. е.</th><th>Посткатакомбний блок</th><th>Дніпро-Прутське межиріччя</th><th>Дніпро-Донське межиріччя</th><th>Волго-Донське межиріччя</th><th>Волго-Уралля</th><th>Східне Передкавказзя</th><th>Західне Передкавказзя і Передгір'я</th></tr>
<tr><td>XX—XVIII</td><td>Пізня фаза ПКБ III</td><td>ДПБК II</td><td>ДДБК III</td><td colspan="3">Горизонт колісничих культур</td><td>Лола III</td><td>Невінномиськ III</td></tr>
<tr><td rowspan="2">XXII—XX</td><td>Розвинута фаза ПКБ II</td><td>ДПБК I</td><td>ДДБК II</td><td colspan="2">ВДБК II</td><td>ВУКГ II</td><td>Лола II</td><td>Невінномиськ II</td></tr>
<tr><td>Рання фаза ПКБ I</td><td></td><td>ДДБК I</td><td colspan="2">ВДБК I</td><td>ВУКГ I</td><td>Лола I</td><td>Невінномиськ I</td></tr>
<tr><td colspan="9">Горизонт катакомбних культур</td></tr>
</table>

Рис. 13. Синхроністична таблиця. Хронологічне співвідношення посткатакомбних культурних утворень

^{14}C дані волго-донської бабинської культури

№	Пам'ятка	Шифр лабораторії	Матеріал	Дата BP	Дата cal. BC, імовірність 1σ
1	Ліньово, к. 8, п. 2	Ki-12886	Кістка людини	3590 ± 50	2030—1880
2	Там само, к. 6, п. 6	Ki-12876	Те саме	3825 ± 50	2350—2190
3	Паницьке 6, к. 4, п. 3	Ki-13003	Кераміки фр.	3600 ± 90	2130—1810
4	Там само	Ki-13004	Астрагал ДРХ	3530 ± 70	1940—1740
5	Грачьовка I, к. 1, п. 1	GIN-11455	Кістка людини	3520 ± 40	1910—1770
6	Грачьовка II, к. 10, п. 1	Ле-6544	Те саме	3820 ± 70	2410—2140
7	Утьовка V, к. 4, п. 1	AA-53802	Те саме	3583 ± 52	2030—1870
8	Євстратовський II, к. 2, п. 2	Ki-14742	Те саме	3670 ± 70	2140—1940
9	Там само, к. 4, п. 3	ИГАН-3731	Те саме	3560 ± 100	2030—1750
10	Там само, к. 4, п. 3	$IGAN_{AMS}$-7450	Кістка ДРХ	3680 ± 20	2140—2010
11	Там само, к. 4, п. 3	$IGAN_{AMS}$-7450	Кістка людини	3700 ± 20	2135—2036
12	Калиновський I, к. 1, п. 4	ИГАН-3730	Те саме	3420 ± 90	1880—1620
13	Там само	$IGAN_{AMS}$-7691	Те саме	3655 ± 30	2130—1960
14	Скворцовка, к. 5, п. 3, ск. 1	Ле-7684	Те саме	3700 ± 90	2210—1940
15	Там само, ск. 1	Ki-16261	Кістка ДРХ	3400 ± 40	1770—1630
16	Красносамарський IV, к. 3, п. 10	AA-37042	Кістка людини	3594 ± 45	2020—1890
17	Николаєвка III, к. 3, п. 4	$IGAN_{AMS}$-7693	Те саме	3660 ± 20	2130—1970
18	Там само, к. 5, п. 1	$IGAN_{AMS}$-7694	Те саме	3700 ± 40	2140—2030

Примітки. Дати за: 1—4 — Ковалюх, Мимоход 2007; 5 — Черных, Орловская 2004; 14, 15 — Моргунова и др. 2010; 5—7, 16 — Anthony et al. 2005; Кузнецов и др. 2018; 10, 13, 17, 18 — надруковано вперше.

волго-донських бабинських похованнях серії кільцевих пряжок типів 1 і 1а, спіральних бронзових пронизей, кам'яних випрямовувачів та бруска з двома перетяжками, двурожкової намистини, корчаг (рис. 12: 1, 2, 8, 9, 11, 16—23). Усі ці предмети в ДДБК відомо тільки в найбільш архаїчних похованнях (Литвиненко 1997; 1999). Відомо знахідку пелюстковидного бісеру в похованні ранньої ДДБК (Ребріковка II 1/7; Прокофьев 2004, с. 282, рис. 27: 8). Цей тип прикраси є етнографічним маркером ранньололинської культури (Мимоход 2014а), але одинична знахідка є в похованні ВДБК (рис. 12: 25), що також є підставою для синхронізації ранніх етапів волго-донських та дніпро-донських бабинських старожитностей, так само як і двурожкові намиста (рис. 12: 26).

Другий етап ВДБК є синхронним розвиненому етапу ДДБК. Надійною основою для синхронізації служить наявність в матеріалах цих культур кільцевих пряжок з бортиком типу 2 (рис. 12: 27—29).

Пряма синхронізація ВДБК і *дніпро-прутської бабинської культури* встановлюється також через таку показову категорію інвентарю як кістяні пряжки. У ДПБК відсутні найбільш архаїчні кільцеподібні вироби, які відомо в ранніх похованнях ДДБК і ВДБК (рис. 12: 16—21). У зв'язку з цим, слід констатувати, що нижні межі цих синхронних культур є давні-

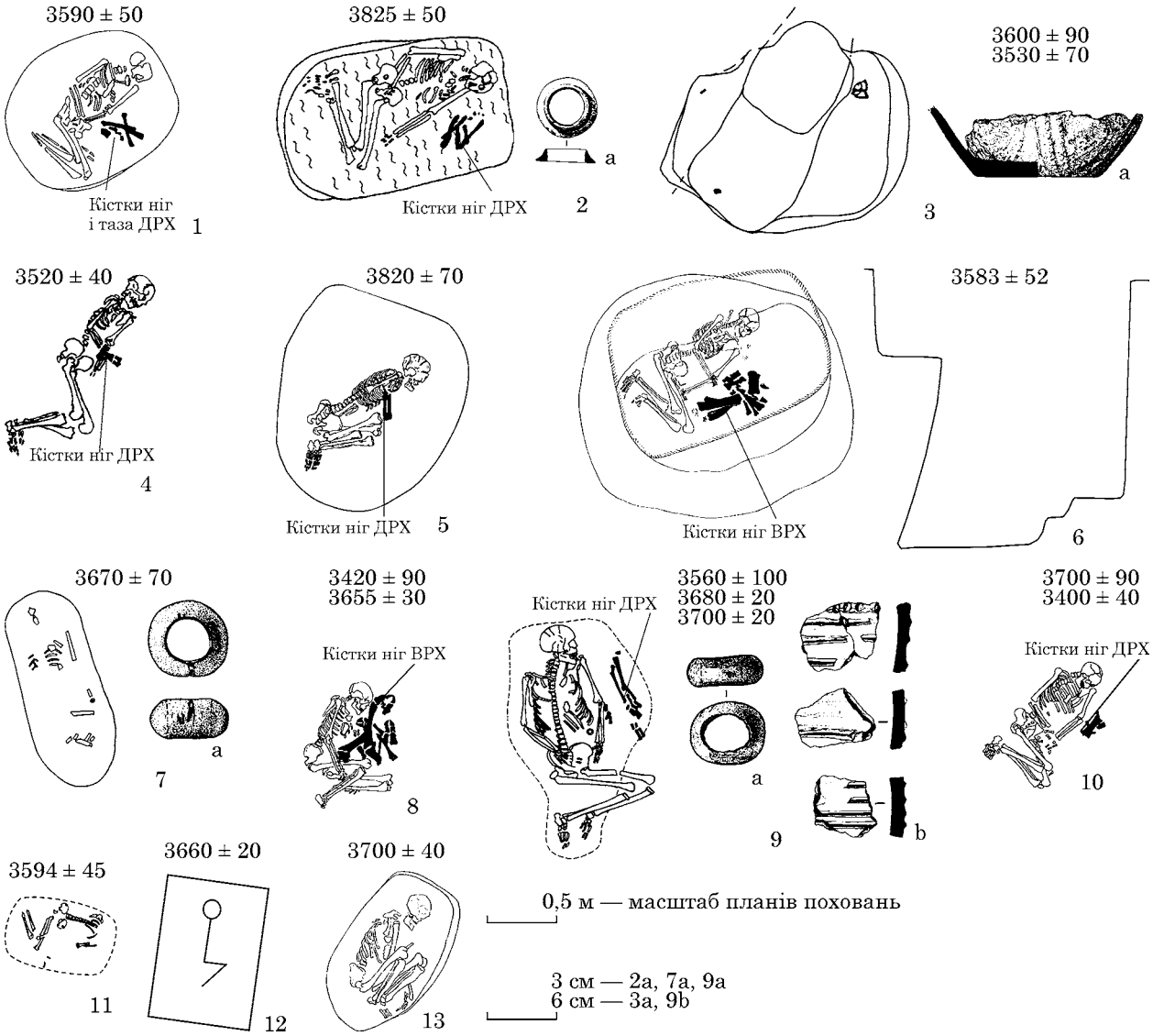

Рис. 14. Поховання ВДБК з радіовуглецевими датами ВР: 1 — Ліньово 8/2; 2 — Ліньово 6/6; 3 — Паницьке 6 4/3; 4 — Грачьовка I 1/1; 5 — Грачьовка II 10/1; 6 — Утьовка V 4/1; 7 — Євстратовський II 2/3; 8 — Калиновський I 1/4; 9 — Євстратовський II 4/3; 10 — Скворцовка 5/3; 11 — Красносамарський IV 3/10; 12 — Николаєвка III 3/4; 13 — Николаєвка III 5/1

шими, ніж початок існування ДПБК. У свою чергу, пряжки типу 2 (за Р. О. Литвиненком), що є характерними для розвинених культур Дніпро-Донського і Волго-Донського Бабине (рис. 12: 27—29), присутні в матеріалах ДПБК. Це свідчить про те, що другий етап ВДБК є синхронним початковому етапу ДПБК за періодизацією Р. О. Литвиненка (2009а, рис. 159).

Для встановлення прямої синхронізації нижніх рубежів ВДБК і лолинської культури на рівні категорій речей є тільки один, але дуже показовий комплекс. Йдеться про п. 2 к. 10 мог. Писарєвка II. Це рідкісна для ВДБК обрядова група (ОГ III) з південним орієнтуванням скелета. В гарнітурі прикрас померлого тут присутній пелюстковидний бісер (рис. 12: 25), який, як уже зазначалося, є етнографічним маркером лолинської культури, де його серійно представлено в похованнях раннього етапу.

Є прямі підстави для синхронізації ВДБК і *невинномиської культури* [1]. У матеріалах останньої присутня пряжка з бортиком типу 2 (Невинномиськ 3 7/19). Синхронізацію Волго-Донського Бабине з *волго-уральською культурною групою* (ВУКГ) можна проводити тільки через лолинські прив'язки.

Симптоматичним виглядає відсутність в комплексах ВДБК двудирчатих пряжок, вигнутих в перетині, які є характерними для пізньобабинської традиції та зрідка зустрічаються в покровських комплексах. Є такі пряжки і в *невинномиській* культурі. В Лоле їм за часом відповідають поясні підвіски типу Еліста-Калиновський, також вигнуті в перетині. Надій-

1. В цю культуру зараз об'єднано посткатакомбні пам'ятники Кубані та передгір'я Кавказа (колишня кубанська культурна група (Мимоход 2006).

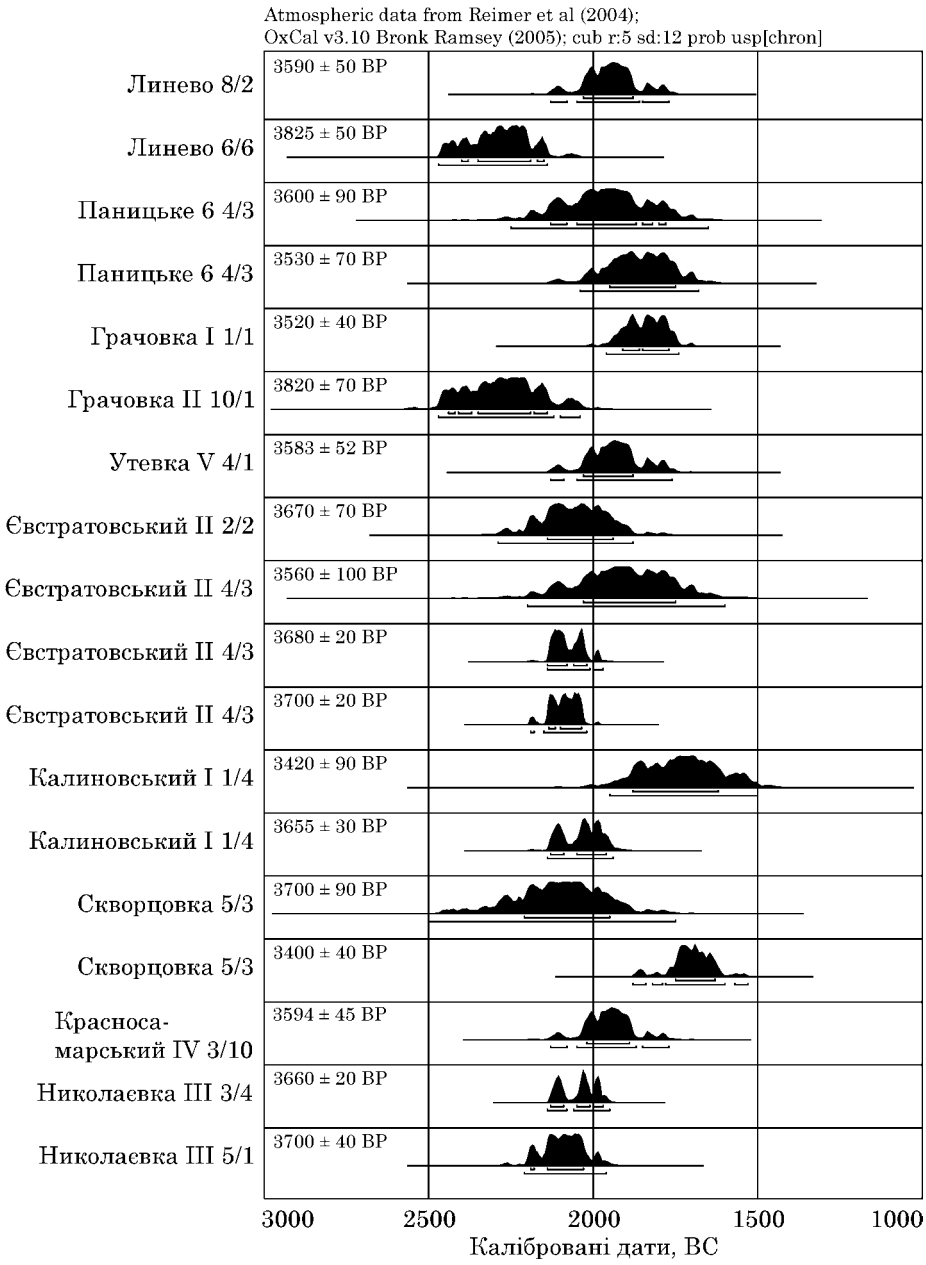

Рис. 15. Калібровані ^{14}C дані ВДБК

но встановлене передування в курганах волго-донських бабинських поховань покровським і синхронність останніх пізньобабинській, пізньололинській та пізньоневинномиській культурам, визначає верхню межу хронологічного діапазону ВДБК не пізніше розвинених періодів ДДБК і Лоли, тобто до початку формування блоку колісничних культурних утворень.

Таким чином, стикування періодизацій всіх посткатакомбних культурних утворень (рис. 13) показує, що посткатакомбний блок (ПКБ) має три фази розвитку: ранню (ПКБ I), розвинену (ПКБ II) та пізню (ПКБ III). Наявність трьох періодів враховує і детальнішу періодизацію ДДБК, яка складається з п'яти етапів (Литвиненко 2020, рис. 1). Таку детальну хронологічну градацію вдалося розробити, перш за все, завдяки наявності в Дніпро-Донському Бабине численних випадків стратиграфії і великої кількості різнотипних пряжок. У ВДБК і в культурному колі Лола такої сприятливої ситуації немає, тому, коли ми говоримо про синхронізацію всіх культурних утворень ПКБ, краще оперувати трьома фазами. Це зробить зручним і стикування східноєвропейської хронології з іншим регіональними хронологічними системами.

Радіовуглецева хронологія. На сьогодні є 18 радіовуглецевих датувань ВДБК, з них більше третини складають AMS-дати (таблиця, рис. 1, 14). Всі вони показують високу ступінь збіжності (рис. 15). Підсумовування ^{14}C даних (sum_probability OxCal v3.10) дає інтервал 2140 BC (68,2 %) 1770 BC (рис. 16). Причому, велика частина значень розташовується в інтервалі 2140—1870 BC (60,7 %). Саме цей

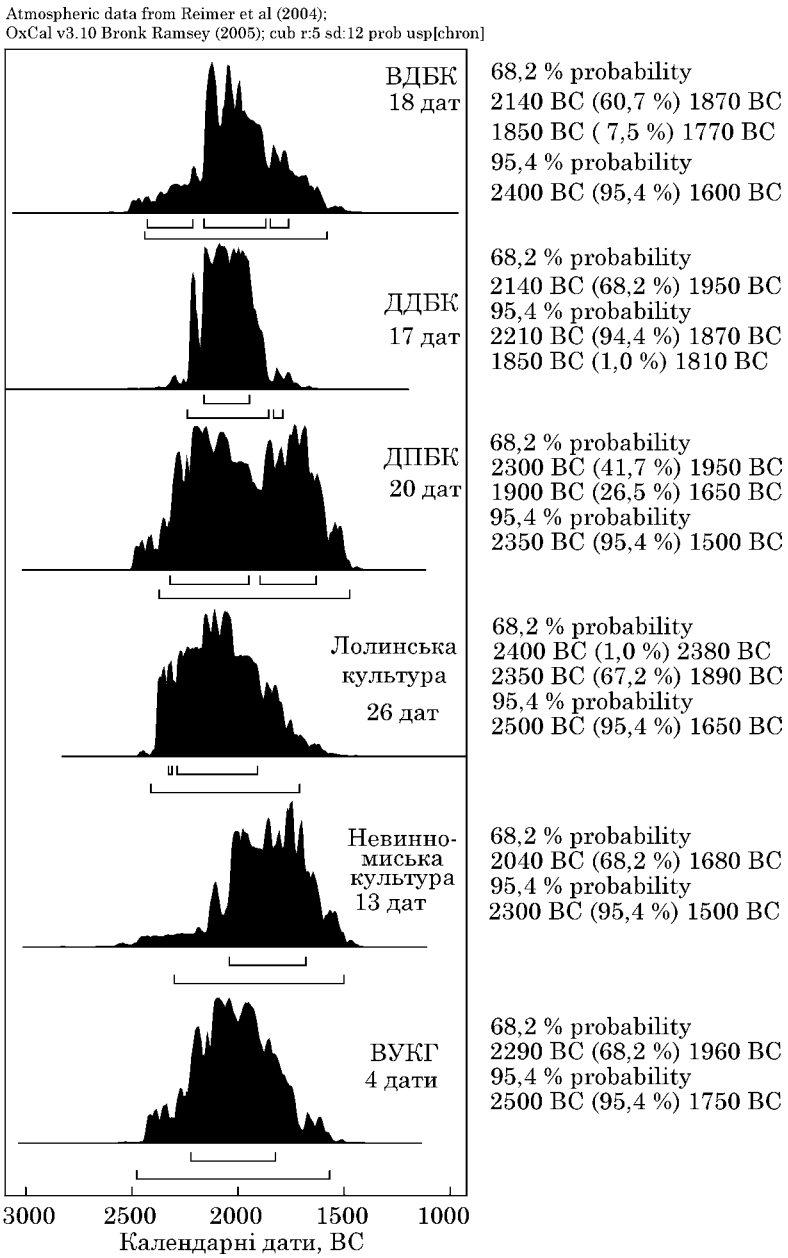

Рис. 16. Результати підсумовування (sum_probability) ^{14}C даних посткатакомбних культурних утворень

діапазон добре відповідає системі радіовуглецевої хронології ПКБ (99 дат), час існування якого укладається в XXII—XVIII ст. до н. е. (Мимоход 2010а; 2011; 2013а, с. 280—285). Інтервал XXII—XX/XIX ст. до н. е., який дають радіовуглецеві дати поховань ВДБК відповідає відносної хронології культури. Вище вже було показано, що Волго-Донське Бабине на відміну від ДДБК, ДПБК, лолинської та невинномиської культур не має етапу, відповідного фазі ПБК III, який синхронний колісничному горизонту (рис. 13). Це час XX—XVIII ст. до н. е. Радіовуглецеве датування ВДБК в межах XXII—XX/XIX ст. до н. е. повністю відповідає її періодизації.

Якщо порівняти волго-донські бабинські ^{14}C дані з радіовуглецевими датами інших посткатакомбних культурних утворень, то отримаємо таку картину. Датування ВДБК в цілому відповідають датам ДДБК (рис. 16). Тут можна побачити протиріччя, тому що діапазон Дніпро-Донського Бабине є довшим і включає фазу ПКБ III. Однак, наразі поки немає датувань для достовірно пізніх поховань ДДБК (Мимоход, Шишлина, Хоммель 2020, с. 106) [1]. Така ж ситуація складається і з Лолой, де датування для достовірно пізніх поховань одиничні. У ДПБК та невинномиської культури пізня фаза знаходить відображення в радіовуглецевих датах. В цьому відношенні примітна ситуація з ВУКГ. Як і ВДБК, волго-уральська група припинила своє існування на фазі ПКБ II (рис. 13), а, відповідно, фаза ПКБ III також не знайшла відображення в її ^{14}C даних (рис. 16). Втім, дати ВУКГ поки одиничні, тому це спостереження не варто абсолютизувати.

Таким чином, ВДБК датується фіналом середнього бронзового віку і є невід'ємною частиною посткатакомбного світу і східною частиною культурного кола Бабине. У своєму розвитку культура пройшла два етапи, які відповідають фазам ПКБ I і II східноєвропейської хронології. Опинившись в осередку формування колісничних культур, ВДБК разом з ВУКГ виявилася втягнутою в культурогенез початку пізньої бронзи, наслідком чого стала відсутність їх пам'ятників на фазі ПКБ III. Серія радіовуглецевих дат свідчить про те, що час існування волго-донської бабинської культури знаходиться в діапазоні XXII—XX cal. BC.

1. У цій статті, присвяченій радіовуглецевої хронології ДДБК, я допустив прикру помилку. На рис. 2 замість комплексу Хомуш-Оба 2/8, дати якого на ньому вказані вірно (Мимоход, Шишліна, Хоммель 2020, рис. 2: 8), розміщений комплекс Юдинский III 2/7. Плутанина вийшла через мою неуважність, викликану тим, що в обох похованнях були знайдені кістяні конуси (вовчки-дзиги; Панковський 2012).

ЛІТЕРАТУРА

Васильев, И. Б., Кузнецов, П. Ф., Семенова, А. П. 1994. *Потаповский курганный могильник индоиранских племен на Волге*. Самара: СамГУ.

Качалова, Н. К. 2000. Полтавкинская проблема и «катакомбная эйфория». В: Горбунова, Н. Г. (ред.). *Судьба ученого. К 100-летию со дня рождения Бориса Александровича Латынина*. Санкт-Петербург, с. 206-223.

Кияшко, А. В. 2002. *Культурогенез на востоке катакомбного мира*. Волгоград: ВолГУ.

Кияшко, А. В. 2003. Погребения пришлых культур развитой и финальной средней бронзы в курганах Волго-Донского междуречья. *Нижневолжский археологический вестник*, 6, с. 26-36.

Ковалюх, Н. Н., Мимоход, Р. А. 2007. Новые радиоуглеродные даты посткатакомбных погребений Нижнего Поволжья и степного Предкавказья. В: *Проблемы археологии Нижнего Поволжья. II Международная Нижневолжская археологическая конференция*. Волгоград, с. 35-39.

Кореневский, С. Н., Мимоход, Р. А. 2011. *Курганы позднего периода среднего бронзового века у станицы Архонская в Северной Осетии*. Москва: ИА РАН.

Кузнецов, П. Ф., Мочалов, О. Д., Хохлов, А. А., Энтони, Д. У. 2018. *Грачевские курганы. Археология, антропология, геномный анализ*. Самара: СГСПУ.

Литвиненко, Р. А. 1997. Об инвентарном комплексе древнейших погребений культуры многоваликовой керамики (КМК). В: *Доба бронзи Доно-Донецького регіону (Матеріали 3-го Українсько-Російського польового археологічного семінару)*. Київ; Вороніж; Перевальськ, с. 29-33.

Литвиненко, Р. А. 1999. Об одном типе посуды культуры многоваликовой керамики (КМК). В: *Матеріали археологічної конференції «Етнічна історіβ та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам'яного віку по раннє середньовіччя)»*. Дніпропетровск, с. 83-86.

Литвиненко, Р. А. 2004. Восточная периферия бабинского очага культурогенеза. В: *Проблемы археологии Нижнего Поволжья. I Международная Нижневолжская археологическая конференция*. Волгоград, с. 102-108.

Литвиненко, Р. О. 2009a. *Культурне коло Бабино (по матеріалам поховальних пам'яток)*. Автореферат дисертації д. і. н. ІА НАН України.

Литвиненко, Р. О. 2009b. *Культурне коло Бабино (по матеріалам поховальних пам'яток*. Дисертаціβ д. і. н. ІА НАН України.

Литвиненко, Р. О. 2010. До витоків архітектури довгих могил Надчорномор'я. *Донецький археологічний збірник*, 13—14, с. 30-66.

Литвиненко, Р. А. 2011. Культурный круг Бабино: название, таксономия, структура. *Краткие сообщения Института археологии*, 223, с. 108-123.

Литвиненко, Р. О. 2011a. Обряд вторинного поховання в культурах бабинського кола. *Донецький археологічний збірник*, 15, с. 7-35.

Литвиненко, Р. О. 2012. Бабинське-криволуцьке порубіжжя. *Донецький археологічний збірник*, 16, с. 47-76.

Литвиненко, Р. О. 2016. Пізній етап Дніпро-Донської бабинської культури. *Донецький археологічний збірник*, 20, с. 7-43.

Литвиненко, Р. А. 2019. Война в посткатакомбном мире. *Stratum plus*, 2, с. 313-382.

Литвиненко, Р. А. 2020. Посткатакомбная эпоха Восточной Европы: миграции или военные походы. *Stratum plus*, 2, с. 333-357.

Малов, Н. М., Филипченко, В. В. 1995. Памятники катакомбной культуры Нижнего Поволжья. *Археологические вести*, 4, с. 52-61.

Мельник, В. И. 1984. Памятники эпохи средней бронзы степного Поволжья и проблема их связи с восточными культурами. В: Мерперт, Н. Я. (ред.). *Бронзовый век Урало-Иртышского междуречья*. Челябинск, с. 23-27.

Мимоход, Р. А. 2004. Погребения финала средней бронзы Нижнего Поволжья. В: *Проблемы археологии Нижнего Поволжья. I Международная Нижневолжская археологическая конференция*. Волгоград, с. 108-114.

Мимоход, Р. А. 2005. Блок посткатакомбных культурных образований (постановка проблемы). В: Отрощенко, В. В. (ред.). *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України*. Луганськ, с. 70-74.

Мимоход, Р. А. 2006. Погребения финала средней бронзы бассейна р. Кубань. В: *Первая абхазская международная археологическая конференция. Древние культуры Кавказского Причерноморья. Материалы конференции*. Сухум, с. 249-253.

Мимоход, Р. А. 2007. Кости животных в лолинских погребениях как культурно-хронологический индикатор. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 7, с. 118-127.

Мимоход, Р. А. 2010. Хронология криволукской культурной группы. В: *XVIII Уральское археологическое совещание*. Уфа, с. 158-160.

Мимоход, Р. А. 2010a. Радиоуглеродная хронология блока посткатакомбных культурных образований. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 10, с. 32-55.

Мимоход, Р. А. 2011. Радиоуглеродная хронология блока посткатакомбных культурных образований. *Краткие сообщения Института археологии*, 225, с. 28-53.

Мимоход, Р. А., 2013a. Посткатакомбный период в Нижнем Поволжье: содержание и дефиниции. *Археология восточно-европейской степи*, 6, с. 167-179.

Мимоход, Р. А. 2013b. *Лолинская культура. Северо-западный Прикаспий на рубеже среднего и позднего периодов бронзового века*. Материалы охранных археологических исследований, 16. Москва: ИА РАН.

Мимоход, Р. А. 2014a. Посткатакомбный период в Нижнем Поволжье: от криволукской культурной группы к волго-донской бабинской культуре. *Краткие сообщения Института археологии*, 232, с. 100-119.

Мимоход, Р. А. 2014b. Лепестковидные бусы финала средней бронзы как культурно-хронологический индикатор. *Краткие сообщения Института археологии*, 233, с. 18-33.

Мимоход, Р. А. 2020. Керамический комплекс волго-донской бабинской культуры: проблемы идентификации и культурной специфики. *Краткие сообщения Института археологии*, 259, с. 148-163.

Мимоход, Р. О. 2019, в друці. Кістки тварин в волго-донських бабинських похованнях як культурно-хронологічні індикатори та маркери господарчої моделі. *Донецький археологічний збірник*, 22.

Мимоход, Р. А., Загородняя, О. Н. 2020. Свидетельства ранений и убийств в посткатакомбном мире (XXII—XVIII вв. до н. э.). В: *Маргулановские чтения — 2020: материалы международной научно-практической конференции «Великая Степь в свете археологических и междисциплинарных исследований» (г. Алматы, 17—18 сентября 2020 г.)*. 1. Алматы, с. 137-151.

Мимоход, Р. А., Шишлина, Н. И., Хоммель, П. 2020. ^{14}C данные кургана 1 мог. Пологи и радиоуглеродная хронология днепро-донской бабинской культуры. В: Отрощенко, В. В., Тощев, Г. М. (ред.). *Пологівський посох (досвід міждисциплінарного вивчення).* Київ; Запоріжжя: Друкарський двір Олега Федорова, с. 103-113.

Моргунова, Н. Л., Гольева, А. А., Дегтярева, А. Д., Евгеньев, А. А., Купцова, Л. В., Салугина, Н. П., Хохлова, О. С., Хохлов, А. А. 2010. *Скворцовский курганный могильник*. Оренбург: ОГПУ.

Отрощенко, В. В. 1990a. Катакомбная общность — срубная общность: возможность контакта. В: *Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности*. Запорожье, с. 76-78.

Отрощенко, В. В. 1990b. О возможности участия полтавкинских и катакомбных племен в сложении срубной культуры. *Советская археология*, 1, с. 107-112.

Отрощенко, В. В. 1998. Феномен кістяних пряжок. В: Тощев, Г. Н. (ред.). *Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК).* Запорожье, с. 113-117.

Отрощенко, В. В. 2000. До питання про стратиграфію поховань культури багатоваликової кераміки (КБК) та покровської зрубної культури (ПЗК). В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий*. Донецк, с. 79-81.

Отрощенко, В. В. 2001a. *Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Европи (культурно-стратиграфічні зіставлення).* Київ: ІА НАН України.

Отрошенко, В. В. 2001b. К попыткам ревизии культурно-хронологической схемы В. А. Городцова. В: *Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация. Материалы международной научной конференции «К столетию периодизации В. А. Городцова бронзового века южной половины Восточной Европы» 23—28 апреля 2001 г.* Самара, с. 39-42.

Отрощенко, В. В. 2014. Щодо перехідного періода від середнього до пізнього бронзового віку. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, XVII, с. 7-14.

Отрощенко, В. В. 2019. Антропозооморфні шаманські пряжки перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи. *Археологія*, 4, с. 8-15.

Панковський, В. Б. 2012. Лолінсько-бабинська дзига. *Донецький археологічний збірник*, 16, с. 77-99.

Прокофьев, Р. В. 2004. Курганы с камнем на правобережье Северского Донца. *Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону*, 20, с. 240-326.

Пятых, Г. Г. 2000. К проблеме основ, механизмов и факторов сложения срубной культуры. *Российская археология*, 4, с. 11-25.

Трифонов, В. А. 2001. Поправки к абсолютной хронологии культур эпохи энеолита-средней бронзы Кавказа, степной и лесостепной зон Восточной Европы (по данным радиоуглеродного датирования). В: *Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация. Материалы международной научной конференции «К столетию периодизации В. А. Городцова бронзового века Южной половины Европы» 23—28 апреля 2001 г.* Самара, с. 71-82.

Черных, Е. Н., Орловская, Л. Б. 2004. Радиоуглеродная хронология катакомбной культурно-исторической общности (средний бронзовый век). *Российская археология*, 2, с. 15-29.

Шарафутдинова, Э. С. 1995. Тенденции развития посуды в культуре многоваликовой керамики (КМК). В: Васильев, И. Б. (ред.). *Древние индоиранские культуры Волго-Уралья (II тыс. до н. э.).* Самара, с. 124-140.

Шарафутдинова, Э. С. 2001. К вопросу о погребальных памятниках конца эпохи средней бронзы в Нижнем Поволжье. В: *Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация. Материалы международной научной конференции «К столетию периодизации В. А. Городцова бронзового века южной половины Восточной Европы» 23—28 апреля 2001 г.* Самара, с. 148-153.

Anthony, D., Brown, D., Brown, E., Goodman, A., Khokhlov, A., Kosintsev, P., Kuznetsov, P., Mochalov, O., Murphy, E., Peterson, D., Pike-Tay, A., Popova, L., Rosen, A., Russel, N., Weisskopf, A. 2005. The Samara Valley Project. Late Bronze Age Economy and Ritual in the Russian Steppes. *Eurasia Antiqua*, 1, p. 395-417.

REFERENCES

Vasilev, I. B., Kuznetsov, P. F., Semenova, A. P. 1994. *Potapovskii kurgannyi mogilnik indoiranskikh plemen na Volge*. Samara: SamGU.

Kachalova, N. K. 2000. Poltavkinskaia problema i «katakombnaia eiforiia». In: Gorbunova, N. G. (ed.). *Sudba uchenogo. K 100-letiiu so dnia rozhdeniia Borisa Aleksandrovicha Latynina*. Sankt-Peterburg, s. 206-223.

Kiiashko, A. V. 2002. *Kulturogenez na vostoke katakombnogo mira*. Volgograd: VolGU.

Kiiashko, A. V. 2003. Pogrebeniia prishlykh kultur razvitoi i finalnoi srednei bronzy v kurganakh Volgo-Donskogo mezhdurechia. *Nizhnevolzhskii arkheologicheskii vestnik*, 6, s. 26-36.

Kovaliukh, N. N., Mimokhod, R. A. 2007. Novye radiouglerodnye daty postkatakombnykh pogrebenii Nizhnego Povolzhia i stepnogo Predkavkazia. In: *Problemy arkheologii Nizhnego Povolzhia. II Mezhdunarodnaia Nizhnevolzhskaia arkheologicheskaia konferentsiia*. Volgograd, s. 35-39.

Korenevskii, S. N., Mimokhod, R. A. 2011. *Kurgany pozdnego perioda srednego bronzovogo veka u stanitsy Arkhonskaia v Severnoi Osetii*. Moskva: IA RAN.

Kuznetsov, P. F., Mochalov, O. D., Khokhlov, A. A., Entoni, D. U. 2018. *Grachevskie kurgany. Arkheologiia, antropologiia, genomnyi analiz*. Samara: SGSPU.

Litvinenko, R. A. 1997. Ob inventarnom komplekse drevneishikh pogrebenii kultury mnogovalikovoi keramiki (KMK). In: *Doba bronzy Dono-Donetskoho rehionu (Materyialy 3-ho Ukrainsko-Rosiiskoho polovoho arkheolohichnoho seminaru).* Kyiv; Voronizh; Perevalsk, s. 29-33.

Litvinenko, R. A. 1999. Ob odnom tipe posudy kultury mnogovalikovoi keramiki (KMK). In: *Materialy arkheolohichnoi konferentsii «Etnichna istoriia ta kultura naselennia stepu ta lisostepu Yevrazii (vid kam'ianoho viku po rannie serednovichchia)».* Dnipropetrovsk, s. 83-86.

Litvinenko, R. A. 2004. Vostochnaia periferiia babinskogo ochaga kulturogeneza. In: *Problemy arkheologii Nizhnego Povolzhia. I Mezhdunarodnaia Nizhnevolzhskaia arkheologicheskaia konferentsiia*. Volgograd, s. 102-108.

Lytvynenko, R. O. 2009a.. *Kulturne kolo Babyno (po materialam pokhovalnykh pam'iatok).* Avtoreferat dysertatsii d. i. n. IA NAN Ukrainy.

Lytvynenko, R. O. 2009b. *Kulturne kolo Babyno (po materialam pokhovalnykh pam'iatok*. Dysertatsiia d. i. n. IA NAN Ukrainy.

Lytvynenko, R. O. 2010. Do vytokiv arkhitektury dovhykh mohyl Nadchornomor'ia. *Donetskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, 13—14, s. 30-66.

Litvinenko, R. A. 2011. Kulturnyi krug Babino: nazvanie, taksonomiia, struktura. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 223, s. 108-123.

Lytvynenko, R. O. 2011a. Obriad vtorynnoho pokhovannia v kulturakh babynskoho kola. *Donetskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, 15, s. 7-35.

Lytvynenko, R. O. 2012. Babynske-kryvolutske porubizhzhia. *Donetskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, 16, s. 47-76.

Lytvynenko, R. O. 2016. Piznii etap Dnipro-Donskoi babynskoi kultury. *Donetskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, 20, s. 7-43.

Litvinenko, R. A. 2019. Voina v postkatakombnom mire. *Stratum plus*, 2, s. 313-382.

Litvinenko, R. A. 2020. Postkatakombnaia epokha Vostochnoi Evropy: migratsii ili voennye pokhody. *Stratum plus*, 2, s. 333-357.

Malov, N. M., Filipchenko, V. V. 1995. Pamiatniki katakombnoi kultury Nizhnego Povolzhia. *Arkheologicheskie vesti*, 4, s. 52-61.

Melnik, V. I. 1984. Pamiatniki epokhi srednei bronzy stepnogo Povolzhia i problema ikh sviazi s vostochnymi kulturami. In: Merpert, N. Ia. (ed.). *Bronzovyi vek Uralo-Irtyshskogo mezhdurechia*. Cheliabinsk, s. 23-27.

Mimokhod, R. A. 2004. Pogrebeniia finala srednei bronzy Nizhnego Povolzhia. In: *Problemy arkheologii Nizhnego Povolzhia. I Mezhdunarodnaia Nizhnevolzhskaia arkheologicheskaia konferentsiia*. Volgograd, s. 108-114.

Mimokhod, R. A. 2005. Blok postkatakombnykh kulturnykh obrazovanii (postanovka problemy). In: Otroshchenko, V. V. (ed.). *Problemy doslidzhennia pam'iatok arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*. Luhansk, s. 70-74.

Mimokhod, R. A. 2006. Pogrebeniia finala srednei bronzy basseina r. Kuban. In: *Pervaia abkhazskaia mezhdunarodnaia arkheologicheskaia konferentsiia. Drevnie kultury Kavkazskogo Prichernomoria. Materialy konferentsii*. Sukhum, s. 249-253.

Mimokhod, R. A. 2007. Kosti zhivotnykh v lolinskikh pogrebeniiakh kak kulturno-khronologicheskii indikator. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Ckhidnoi Ukrainy*, 7, s. 118-127.

Mimokhod, R. A. 2010. Khronologiia krivolukskoi kulturnoi gruppy. In: *XVIII Uralskoe arkheologicheskoe soveshchanie*. Ufa, s. 158-160.

Mimokhod, R. A. 2010a. Radiouglerodnaia khronologiia bloka postkatakombnykh kulturnykh obrazovanii. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Ckhidnoi Ukrainy*, 10, s. 32-55.

Mimokhod, R. A. 2011. Radiouglerodnaia khronologiia bloka postkatakombnykh kulturnykh obrazovanii. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 225, s. 28-53.

Mimokhod, R. A., 2013a. Postkatakombnyi period v Nizhnem Povolzhe: soderzhanie i definitsii. *Arkheologiia vostochno-evropeiskoi stepi*, 6, s. 167-179.

Mimokhod, R. A. 2013b. *Lolinskaia kultura. Severo-zapadnyi Prikaspii na rubezhe srednego i pozdnego periodov bronzovogo veka*. Materialy okhrannykh arkheologicheskikh issledovanii, 16. Moskva: IA RAN.

Mimokhod, R. A. 2014a. Postkatakombnyi period v Nizhnem Povolzhe: ot krivolukskoi kulturnoi gruppy k volgo-donskoi babinskoi kulture. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 232, s. 100-119.

Mimokhod, R. A. 2014b. Lepestkovidnye busy finala srednei bronzy kak kulturno-khronologicheskii indikator. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 233, s. 18-33.

Mimokhod, R. A. 2020. Keramicheskii kompleks volgo-donskoi babinskoi kultury: problemy identifikatsii i kulturnoi spetsifiki. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 259, s. 148-163.

Mymokhod, R. O. 2019, v drutsi. Kistky tvaryn v volho-donskykh babynskykh pokhovanniakh yak kulturno-khronolohichni indykatory ta markery hospodarchoi modeli. *Donetskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, 22.

Mimokhod, R. A., Zagorodniaia, O. N. 2020. Svidetelstva ranenii i ubiistv v postkatakombnom mire (XXII—XVIII vv. do n. e.). In: *Margulanovskie chteniia — 2020: materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii «Velikaia Step v svete arkheologicheskikh i mezhdistsiplinarnykh issledovanii» (g. Almaty, 17—18 sentiabria 2020 g.)*. 1. Almaty, s. 137-151.

Mimokhod, R. A., Shishlina, N. I., Khommel, P. 2020. 14S dannye kurgana 1 mog. Pologi i radiouglerodnaia khronologiia dnepro-donskoi babinskoi kultury. In: Otroshchenko, V. V., Toshchev, G. M. (eds.). *Polohivskyi posokh (dosvid mizhdystsyplinarnoho vyvchennia)*. Kyiv; Zaporizhzhia: Drukarskyi dvir Oleha Fedorova, s. 103-113.

Morgunova, N. L., Goleva, A. A., Degtiareva, A. D., Evgenev, A. A., Kuptsova, L. V., Salugina, N. P., Khokhlova, O. S., Khokhlov, A. A. 2010. *Skvortsovskii kurgannyi mogilnik*. Orenburg: OGPU.

Otroshchenko, V. V. 1990a. Katakombnaia obshchnost — srubnaia obshchnost: vozmozhnost kontakta. In: *Problemy izucheniia katakombnoi kulturno-istoricheskoi obshchnosti*. Zaporozhe, s. 76-78.

Otroshchenko, V. V. 1990b. O vozmozhnosti uchastiia poltavkinskikh i katakombnykh plemen v slozhenii srubnoi kultury. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 107-112.

Otroshchenko, V. V. 1998. Fenomen kistianikh priazhok. In: Toschev, G. N. (ed.). *Problemy izucheniia katakombnoi kulturno-istoricheskoi obshchnosti (KKIO) i kulturno-istoricheskoi obshchnosti mnogovalikovoi keramiki (KIOMK)*. Zaporozhe, s. 113-117.

Otroshchenko, V. V. 2000. Do pytannia pro stratyhrafiiu pokhovan kultury bahatovalykovoi keramiky (KBK) ta pokrovskoi zrubnoi kultury (PZK). In: Kryzhickij, S. D. (ed.). *Arkheolohyia y drevniaia arkhytektura Levoberezhnoi Ukraynы y smezhnыkh terrytoryi*. Donetsk, s. 79-81.

Otroshchenko, V. V. 2001a. *Problemy periodyzatsii kultur serednoi ta piznoi bronzy pivdnia Ckhidnoi Evropy (kulturno-stratyhrafichni zistavlennia)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Otroshenko, V. V. 2001b. K popytkam revizii kulturno-khronologicheskoi skhemy V. A. Gorodtsova. In: *Bronzovyi vek Vostochnoi Evropy: kharakteristika kultur, khronologiia i periodizatsiia. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii «K stoletiiu periodizatsii V. A. Gorodtsova bronzovogo veka iuzhnoi poloviny Vostochnoi Evropy» 23—28 aprelia 2001 g*. Samara, s. 39-42.

Otroshchenko, V. V. 2014. Shchodo perekhidnoho perioda vid serednoho do piznoho bronzovoho viku. *Starozhytnosti stepovoho Prychornomor'ia i Krymu*, XVII, s. 7-14.

Otroshchenko, V. V. 2019. Antropozoomorfni shamanski priazhky perekhidnoho periodu vid serednoi do piznoi bronzy. *Arkheolohiia*, 4, s. 8-15.

Pankovskyi, V. B. 2012. Lolinsko-babynska dzyha. *Donetskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, 16, s. 77-99.

Prokofev, R. V. 2004. Kurgany s kamnem na pravoberezhe Severskogo Dontsa. *Istoriko-arkheologicheskie issledovaniia v Azove i na Nizhnem Donu*, 20, s. 240-326.

Piatykh, G. G. 2000. K probleme osnov, mekhanizmov i faktorov slozheniia srubnoi kultury. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 11-25.

Trifonov, V. A. 2001. Popravki k absoliutnoi khronologii kultur epokhi eneolita-srednei bronzy Kavkaza, stepnoi i lesostepnoi zon Vostochnoi Evropy (po dannym radiouglerodnogo datirovaniia). In: *Bronzovyi vek Vostochnoi Evropy: kharakteristika kultur, khronologiia i periodizatsiia. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii «K stoletiiu periodizatsii V. A. Gorodtsova bronzovogo veka Iuzhnoi poloviny Evropy» 23—28 aprelia 2001 g*. Samara, s. 71-82.

Chernykh, E. N., Orlovskaia, L. B. 2004. Radiouglerodnaia khronologiia katakombnoi kulturno-istoricheskoi obshchnosti (srednii bronzovyi vek). *Rossiiskaia arkheologiia*, 2, s. 15-29.

Sharafutdinova, E. S. 1995. Tendentsii razvitiia posudy v kulture mnogovalikovoi keramiki (KMK). In: Vasil'ev, I. B. (ed.). *Drevnie indoiranskie kultury Volgo-Uralia (II tys. do n. e.)*. Samara, s. 124-140.

Sharafutdinova, E. S. 2001. K voprosu o pogrebalnykh pamiatnikakh kontsa epokhi srednei bronzy v Nizhnem Povolzhe. In: *Bronzovyi vek Vostochnoi Evropy: kharakteristika kultur, khronologiia i periodizatsiia. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii «K stoletiiu periodizatsii V. A. Gorodtsova bronzovogo veka iuzhnoi poloviny Vostochnoi Evropy» 23—28 aprelia 2001 g*. Samara, s. 148-153.

Anthony, D., Brown, D., Brown, E., Goodman, A., Khokhlov, A., Kosintsev, P., Kuznetsov, P., Mochalov, O., Murphy, E., Peterson, D., Pike-Tay, A., Popova, L., Rosen, A., Russel, N., Weisskopf, A. 2005. The Samara Valley Project. Late Bronze Age Economy and Ritual in the Russian Steppes. *Eurasia Antiqua*, 1, p. 395-417.

R. O. Mymokhod

CHRONOLOGY AND PERIODIZATION OF THE VOLGA-DON BABYNE CULTURE

The article is devoted to establishing the chronology and periodization of the Volga-Don Babyne culture, which is the eastern part of the Babyne cultural circle. VDBC has changed from a «Krivaya Luka cultural group» to a full-fledged culture. An important contribution to this process was made by V. V. Otroshchenko. The basis for establishing the chronology and development of the periodization of VDBC are stratigraphic data, the presence of narrowly dated categories of inventory and a series of radiocarbon dating. Stratigraphic data show that the burials of the VDBC in the mounds follow the catacomb and Poltavka mounds and are covered by the tombs of the beginning of the Late Bronze Age. This fact allows us to date it to the end of the Middle Bronze Age. The sequence of cultures in the Lower Volga region is catacomb / Poltavka — VDBC — chariot cultures. There is a series of stratigraphic connections between the burials of post-catacomb cultural formations, where Babyne burials overlap the Lola ones and vice versa. This also confirms the dating of the VDBC within the post-catacomb horizon. Due to the presence of narrowly dated categories of inventory in the VDBC inventory complex (buckles, a bar with two constrictions, crates, set-arrow-makers, petal and horn beads, a bronze cap of Caucasian origin, etc.) it is possible to develop a two-stage periodization of the culture. Most of the diagnostic inventory belongs to the early stage. Two periods of VDBC correspond to two phases (early and advanced) of the post-catacomb block development. VDBC can be synchronized with the first and second stages of the Lola culture and DDBC, as well as with the first stage of the DPBC. The VDBC radiocarbon database contains 18 dates, of which 7 are AMS dates. All of them show a good degree of convergence, which makes it possible to date the culture of the XXII—XX centuries BC. Comparison of this series with ^{14}C data from the other Babyne cultures and the Lola cultural circle confirms the established synchronization lines.

Keywords: Volgo-Don Babyne culture, chronology, periodization, radiocarbon dates.

Одержано 5.11.2020

МИМОХОД Роман Олексійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології Російської академії наук, Москва, Росія.
MYMOKHOD Roman, PhD, Senior Researcher, the Institute of Archaeology of the Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia.
ORCID: 0000-0002-4584-4747,
e-mail: mimokhod@gmail.com.

УДК 903(4).004.121 DOI: 10.37445/adiu.2021.02.04

С. В. Іванова

ФЕНОМЕН ФРОНТИТУ У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ

В статті йдеться про можливість інтерпретації археологічного матеріалу в аспекті теорії фронтиру та його виміру у соціокультурному контексті. Висвітлено історіографію питання, можливість реконструкції міжкультурних відносин в умовах фронтиру. Проаналізовано Південно-Західний і Балкано-Карпатський фронтири, розглянуто основні культури фронтирних зон пізнього енеоліту — доби ранньої бронзи. Окрему увагу приділено ямній культурно-історичній спільноті, особливо її західному ареалу, пов'язаному з буджацькою культурою.

Ключові слова: *фронтир, археологічна культура, міграція, колонізація.*

Внесок Віталія Васильовича Отрощенка у розвиток археології мідної і бронзової доби України важко переоцінити. У контексті даної роботи особливу увагу привертають його дослідження, присвячені абсолютній і відносній хронології епохи палеометалу, проблемам зміні культур та їх співіснування (напр.: Отрощенко 2001; Отрощенко, Рассамакін, Черних 2008 та ін.). Доробки дослідника дозволили нам більш детально і обґрунтовано, в рамках фронтирної теорії, розглянути типологію двох великих культурно-історичних ареалів — Північно-Західного Причорномор'я і Балкано-Карпатського регіону.

Постановка проблеми й термінологія. Фронтир (від frontier — «кордон», «порубіжжя») в сучасному розумінні фахівців — це багатокомпонентне поняття, що позначає рухливий цивілізаційний кордон між ще не освоєними і вже освоєними землями; водночас, це — зона освоєння і зона інтенсивної взаємодії різних культур. За відправну точку фронтиру вважають зустріч різних соціумів і початок взаємодії між ними, що дає поштовх трансформаціям. З розвитком теорії фронтиру пов'язані нові перспективи в історичних та археологічних дослідженнях: саме вона дає можливість об'єднати різні напрямки життєдіяльності населення. Порівняльний напрямок фронтирних студій дозволяє залучити до давньої історії та археології різні аспекти, рівні, та прояви цього феномену. Фронтирний дискурс демонструє його кореляцію з такими поняттями, як прикордонна зона, «дифузія кордонів», перехідні форми і стани, амбівалентні тенденції тощо. До особливостей феномена фронтиру відносять його несистемний характер, структурну неоднорідність, флуктуаційність [1], множинність параметрів і хиткість кордонів (Барабаш 2019, с. 304).

В рамках археології бронзової доби Європи особливе значення має ямна культура, інтерес до якої посилився у зв'язку з новітніми археогенетичними дослідженнями. Мобільність соціуму, інновації в матеріальній культурі її західного ареалу дозволяють розглянути деякі аспекти історії ямної культурно-історичної спільноти (КІС) в рамках концепції фронтиру. Це визначило наш інтерес до двох суміжних територій, освоєних населенням ямної КІС — Північно-Західного Причорномор'я і Балкано-Карпатського ареалу.

Мета статті — окреслити загальне значення фронтиру в контексті археологічних досліджень, з залученням конкретних матеріалів пізнього енеоліту — ранньої та середньої бронзової доби.

Концепція фронтиру: історіографічний аспект. Для розуміння значення (і перспектив

1. Флуктуація — випадкове відхилення якоїсь величини (фізичної, біологічної, соціально-економічної тощо) від її середнього значення.

© С. В. ІВАНОВА, 2021

застосування) концепції фронтиру в контексті археології важливо розглянути історію її появи у «західній» науці та процес поширення і практичного застосування в радянській, російській та українській історіографії.

Фронтир в зарубіжній історіографії. Роботи американського соціолога Фредеріка Джексона Тернера (кінець XIX ст.) вже давно стали класикою, а основні положення його теорії фронтиру отримали з часом не тільки світове визнання, а й подальший розвиток. У «тернеріанській» концепції фронтир виступає як перехідна зона, динамічний рухомий кордон, де відбувається проникнення і подальше закріплення експансивного соціуму. На відміну від фіксованого кордону, фронтир виступає крайньою лінією, що просувається далі на малозаселені землі: «У цьому просуванні вперед фронтир є зовнішнім краєм хвилі — місцем зустрічі дикості з цивілізацією» (Тернер 2011, с. 13). В рамках північноамериканського фронтиру (Середній Захід і Південь США). Ф. Тернер сформулював доктрину «випускного клапану» (safety-valve doctrine). Вчений дійшов висновку, що наявність вільних земель водночас сприяла розв'язанню соціальних питань: при певних кризових ситуаціях: для вирішення гострих життєвих проблем здійснювався відтік певних груп населення на територію фронтиру. Фронтир для Ф. Тернера — особлива територія, яка зумовила процеси трансформації. На його думку, межа просувається не тільки в географічному, але також і в соціальному, культурному та ідеологічному сенсі. В концепції Ф. Тернера центральною лінією проходить тема суспільства, його формування в результаті трансформації в умовах порубіжжя [1] (Тернер 2011).

Надалі з'явилося багато робіт, які аналізують, доповнюють, але й критикують концепцію Ф. Тернера. Зупинимося лише на ключових моментах її подальшого розвитку: історії вивчення фронтиру присвячені ґрунтовні наукові роботи, де досить повно розкрите це питання.

Поняття «фронтир» було модернізовано і перенесено на Євразію, і в цьому заслуга, перш за все, американського синолога Оуена Латтімора (Lattimore 1962) і деяких інших вчених. Визначаючи фронтир як зони інтенсивної взаємодії кардинально різних культур, дослідником були показані неоднорідність території фронтиру, наявність внутрішнього та зовнішнього фронтиру, які відмінні етнічним складом населення, його ідентичністю. Він привернув увагу істориків до слов'янських держав, причорноморського Степу і козацтва. Але одним їх найважливіших досягнень О. Латтімора, на наш погляд, є обґрунтування положення про те, що міжкультурні контакти, згідно нового розуміння фронтиру, не обов'язково є антагоністичними.

І все ж тривалий час у наукових дослідженнях панував тернеровський підхід до фронтиру. З часом концепція фронтиру набула визнання переважно, у англо-американському науковому середовищі. Дж. Александер звернув увагу на динамізм і різноманітність можливих «кордонів», які є невід'ємними елементами фронтиру (Alexander 1977). За Б. Паркером, межа і фронтир — два протилежних поняття: перше (boundary) жорстке, статичне, лінійне; друге (frontier) — м'яке, змінне і зональне. Він виділив географічні, політичні, демографічні, культурні та економічні типи кордонів. Разом з тим, він визначав, що прикордоння — це регіон навколо або між політичними та культурними цілісностями, в яких географічні, політичні, демографічні, культурні та економічні обставини або процеси можуть взаємодіяти, створюючи border-границі і фронтири. «Колонізація регіону», до того ж, здатна змінювати його етнічний та лінгвістичний ландшафт. Таким чином, фронтир є об'єктивною категорією історичного процесу, зоною транзиту культур та народів, зоною локального взаємовпливу. З іншого боку, це — символічний простір перетину соціальних, культурних, етнічних маркерів різних спільнот (Parker 2006).

Т. Хол, зіставляючи американський південно-західний фронтир з фронтирними зонами середньовічної Європи, Південно-Східної і частково Південної Азії різних хронологічних періодів, ввів таке поняття, як «стратегія максимізації дисперсії» (Hall 2011). Він зазначав, що будь-який фронтир можна зрозуміти тільки в контексті більш великих глобальних взаємодій, причому аналіз вимагає особливої уваги до конкретних місцевих умов і обставин — для оцінки процесів, що там відбуваються. Одним з направляючих і стимулюючих аспектів «стратегії максимізації дисперсії» на його думку була торгівля, і це спостерігалося практично у всіх фронтирних зонах, що зіставлялися автором в дослідженні Торгівля не тільки вела до встановлення контактів, але й могла змінювати етнічний вигляд регіону. Найчастіше торговці вступали в шлюб з місцевими жінками, щоб отримати кращий доступ до місцевих торговельних мереж або шляхів просування по території. Інкорпорація в місцеве суспільство за допомогою вступу в шлюб була характерна в різних фронтирних зонах, що призводило до розвитку гібридних популяцій. Деякі з них, принаймні на деякий час, самі стали самобутніми етнічними групами.

Дослідник звернув увагу на ще одну з рис фронтиру, а саме на особливу роль хвороб (насамперед тропічних і субтропічних) в первинних контактах, завоюванні і колонізації.

1. Український дослідник фронтирних студій вважає, що в українській мові поняттю фронтир найбільш близькі поняття рубіж, порубіжжя (Чорновол 2016, с. 5).

На Південному Заході, як і у всій Америці, європейські хвороби знищили велику частину корінного населення. У Юньнані все було навпаки: хвороби і загроза хвороб сповільнювали спроби завоювання і колонізації. Рівняння сучасних і стародавніх фронтирів показує, що геноцид, етноцид, культуроцід, етногенез, злиття, гібридизація і фракціонування — загальні процеси на багатьох різних фронтирах (Hall 2011).

Типологію фронтиру в загальних рисах намітив ще Ф. Тернер, якій запропонував розділяти його на фронтири торговців, скотарів, гірників і землеробів (Тернер 2011, с. 20). Подальшим розвитком цієї типології є роботи Р. Біллінгтона, причому в основу його класифікації був покладений соціально-економічний підхід. Контакти в зоні фронтиру були проаналізовані ним як система відносин, що розглядається з різних точок зору і різними методами: соціології, соціальної антропології, теорії малих груп і постколоніальної теорії. На конкретних матеріалах з американської історії він виділив кілька стадіальних видів фронтиру, простеживши не тільки їх відмінності в типології і географії, а й динаміку в часі [1]. У різні хронологічні періоди змінювалося наповнення цього поняття, тобто іншими ставали стимули освоєння нових територій (Hinterland)[2]. Відповідно, розрізнялися основні заняття населення фронтмрної зони (Billington 2001).

Набагато складнішою виглядає типологія Т. Хола, яка ґрунтується на комбінаціях видів фронтирів (буферні, бар'єрні, внутрішні, зовнішні), екологічних відмінностей (степ, поля, гори, долини), типів недержавних груп, що є його мешканцями (групи, племена, союзи племен), типів взаємодіючих спільнот (бездержавні, залежні державні, імперії, капіталістичні) та типів фронтирів (локальні економічні, політичні або мілітарні, віддалені економічні та культурні). Поєднання різних ознак в різних сполученнях дали можливість виділити 768 різних типів фронтирів (Hall 2009).

А. Рібер називає три типи фронтирів: динамічний, консолідований (державний), символічний (Рибер 2004, с. 199, 214). Австрійський професор А. Каппелер визначив степовий фронтир Євразії, як поєднання географічного, соціального, військового, релігійного і культурного фронтирів, а в історичному контексті — як зони комунікації і економічної, соціальної, культурної та політичної взаємодії між спільнотами з різною специфікою. Ним виділені: воєнний фронтир; фронтир інтенсивної експлуатації природничих ресурсів; фронтир поселень (Каппелер 2003).

З точки зору Г. Райлі, необхідно говорити про чотири аспекти фронтиру: філософський (фронтир як особлива ідеологія), географічний (фронтир як певне місце), історичний (фронтир як процес), соціально-економічний (фронтир як особливий продукт). Подібне бачення фронтиру значною мірою розширює саме розуміння фронтиру, акцентуючи увагу дослідників на більшій кількості проблем для аналізу (Riley 2003, p. 13).

Концепція фронтиру, з усіма її численними науковими конотаціями, лише недавно привернула увагу археологів і соціальних антропологів (1970—1980-ті рр.). Дослідники наводять численні приклади фронтиру, як динамічної зони інновацій та рекомбінацій, завдяки якій культурні матеріали з багатьох джерел переміщалися і трансформувалися. У той самий час вони виявляють повторювані процеси фронтирної історії, які дозволяють проводити загальноісторичні порівняння: виникнення фронтиру по відношенню до основної області, розвиток соціального обміну, взаємини між раніше окремими групами населення, що мешкають тепер у зоні фронтиру і т. п. (див. історіографічні огляди: Feinman 1986; Parker, Rodseth 2016).

У роботах, пов'язаних з давньою історією, було запропоновано розглядати фронтир, як відкриті соціальні системи, як проміжний простір між двома або більше культурно диференційованими групами. При цьому увага вчених акцентувалася на еволюції фронтиру і його місці у етноархеологічних дослідженнях (напр.: Green, Perlman 1985).

Також у контексті давньої історії і археології обговорюється можливість застосування в межах теорії фронтиру деяких аспектів, пов'язаних з постколоніальними теоріями. Припускається, що останні можуть запропонувати концептуальний інструментарій для розгляду культурних процесів, їх виникнення і розвитку. Незалежно від місця розташування фронтиру в часі і просторі — і незалежно від того, чи є він колоніальним конструктом або зоною між двома незалежними групами і територіями — методи історичної археології та постколоніальний теоретичний підхід дають можливість пояснити множинність варіантів взаємин і розвитку фронтирної зони та динаміки культурних ландшафтів (Naum 2010, с. 108). По-перше, археологам і антропологам слід мати на увазі, що місцеві групи населення реагують на контакти з алохтонами, виходячи зі свого власного культурного походження

1. У конкретному вигляді ці розробки Р. Біллінгтона виглядають наступним чином: торговий фронтир (1776—1840); фронтир долини Міссісіпі (1803—1845); Орегонський фронтир (1825—1845); фронтир Великого Басейну (північно-західні території) (1830—1846); Каліфорнійський фронтир (1830—1846); шахтарський фронтир (1858—1875); транспортний фронтир (1858—1884); скотарський фронтир (1865—1887); фермерський фронтир (1870—1890).
2. Стосовно теорії фронтиру, термін Hinterland позначає землі, що примикають до вже освоєних територій і які плануються до подальшого освоєння.

та досвіду, замінюючи старе новим в рамках саме своїх соціальних і економічних систем, а також систем життєзабезпечення. По-друге, у міру просування зі своїх територій до регіону активного контакту з корінними жителями, колоніальні поселення стають простішими (в соціальному і культурному плані) і все більш відмінними від «батьківських». Це явище було названо «градієнтом колонізації». При цьому фронтир включає в себе тільки частину градієнту колонізації — зокрема, той регіон, де два або більше суспільств знаходяться в активній конкуренції (Casagrande, Thompson, Young 1964, p. 311).

У той же час, археологи дійшли висновку, що не завжди себе виправдовує очікування чітких меж, які проявлять себе у матеріальній культурі. Фронтир в археологічному контексті слід визначати, як зони наскрізних соціальних мереж, до яких входять окремі сегментарні групи населення. Вони перетинають традиційні чи умовні кордони фронтиру на різних просторових і часових рівнях (Lightfoot, Martinez 1995, p. 471). У деяких випадках археологічні відомості (особливо різноманітні керамічні вироби) відображають не тільки певні зміни: виявляється повсюдний «опір розвитку» («resistance to development»). Це опір, який може бути широко розповсюдженим фронтирним феноменом, отримав назву «структурна інертність» («structural interia») (Staski 1998, p. 21).

Г. А. Васелков і Р. Елай Пол (Waselkov, Eli Paul 1981) пропонують впорядковану структуру дослідження — для того, щоб розгляд фронтиру (як зони соціальної взаємодії і культурного обміну) дозволив би археологам не лише детально простежити зміни, які відбувалися у різних аспектах культур, що контактують, але і для того, щоб пояснити закономірності і винятки — з точки зору конкретних моделей фронтирної динаміки.

1) Фронтирні моделі пов'язані з взаємовідносинами інтрузивних і корінних спільнот, тому необхідно знати культурні особливості суспільств, між якими простежені (чи не простежені) контакти.

2) Фронтир — це відкрита система, в якій зміни в одній підсистемі до деякої міри вплинуть на інші підсистеми. Як тільки зміни в суспільствах, залучених в зону фронтиру, будуть виявлені, завдання дослідника полягає в тому, щоб визначити джерело інновацій, причину їх появи і прийняття. Інновації можуть включати в себе розробку абсолютно нових моделей поведінки, шаблону артефактів або вибіркове прийняття окремих елементів з культури іншого фронтирного суспільства.

3) Зміни в адаптивній поведінці є в цілому консервативними: суспільства пристосовуються з точки зору своїх власних культурних традицій, переважно намагаючись зберегти свою систему цінностей незмінною, вибираючи нові поведінкові варіанти в зміненому культурному середовищі, що може знайти відображення у археологічних реаліях.

Узагальнюючи доробки зарубіжних науковців, слід визначити, що фронтир — як особливе історико-культурне явище — характерний для багатьох країн світу в різні історичні епохи. Фронтирна теорія, будучи однією з евристичних моделей пізнання історичного розвитку, виявилася затребуваною вже не тільки істориками, а й філософами, культурологами, антропологами, політологами, соціологами і, нарешті, археологами.

Концепція фронтиру в радянській та російській історіографії. За радянських часів наукові праці Дж. Тернера та його послідовників незмінно зазнавали критики, хоча з 1960-х рр. фронтирну теорію почали вивчати більш об'єктивно. Але лише з початком «перебудови» і більш вільним доступом до зарубіжних видань, зросла кількість російськомовних робіт з цієї тематики. Методи, вироблені американською наукою при вивченні фронтиру, стали використовувати для оцінки російської історії, перш за все Сибіру, Далекого Сходу і південних областей. Серед радянських та російських дослідників теорії фронтиру, які продовжили розробки цієї концепції стосовно різних регіонів Росії в різні хронологічні періоди, відзначимо роботи І. Басалаєвої, Н. Болховитинова, Н. Замятиної, М. Колесникової, С. Маловичко, Д. Резуна, А. Романової, А. Хромих М. Шиловського та інших.

Наявні досить докладні огляди літератури (напр.: Романова, Якушенков, Хлыщева 2014, с. 11—37) дозволяють нам не зупинятися на цьому аспекті детальніше. Здебільшого дослідниками були прийняті основні положення класичної теорії фронтиру, хоча варто відзначити декілька моментів. Так, у своїх розробках історики, частіш за все, спираються на філософську концепцію фронтиру, згідно з якою, фронтир — це завжди конфліктна зона; саме тому всі закони конфліктології поширюються на правила його існування (Карабущенко 2016, с. 94).

Крім того, звертається увага на особливості застосування ряду парних понять: «колонізація» і «фронтир», «внутрішній фронтир» і «зовнішній фронтир» і т.п. Зовнішній фронтир — це місця і моменти першої зустрічі мігрантів з автохтонним населенням, де спостерігаються початкові нестійкі економічні, соціальні, політичні та культурні контакти. Внутрішній фронтир — це сформовані контактні зони, де постійні поселення нового населення вкрапляються в місця проживання місцевих народів всередині колонізованій території [1]. В рамках

1. Наприклад, китайці розрізняли «внутрішніх варварів», які жили в певних внутрішніх ізольованих районах, і «зовнішніх варварів» на прикордонних територіях (Скотт 2020).

внутрішнього цивілізаційного фронтиру формується нова спільнота або особливий варіант старої спільноти, на основі різних типів взаємодії (Хромых 2009, с. 108—114).

Таким чином, фронтир — це особливе місце (локус), особливий період (темпоральність), особливі ресурси (особлива економіка, утопія / дістопія) і особливий спосіб життя (трансгресія, культурна регресія тощо) (Романова, Якушенков, Хлыщева 2014, с. 35).

При цьому, не дивлячись навіть на створення спеціалізованого російськомовного видання («Журнал фронтирных исследований»), роботи, пов'язані з давньою історією і археологією, є поодинокими. Відзначимо цикл робіт А. В. Єпимахова, присвячений історіографічному аналізу еволюції концепції фронтиру, обґрунтуванню можливості її застосування для інтерпретації археологічних відомостей (на конкретному прикладі бронзового віку Південного Зауралля) та соціальним структурам в умовах фронтиру. Дослідником сформульовано авторське розуміння цього феномену, запропоновані його археологічні критерії: локальність, стислість функціонування, культурна варіативність, міграційне походження, військовий характер еліти, сліди конфліктів, тривала трансляція традицій після завершення функціонування фронтиру (Епимахов 2014; 2018a; 2018b).

Фронтир в українській історіографії. Першим українським дослідником, який переніс теорію фронтиру на український ґрунт, став Ярослав Романович Дашкевич, якій наголосив на важливості теорії фронтиру для історії України (Дашкевич 1989) [1]. Він не лише звернув увагу на той факт, що Україна тривалий час була зоною етнокультурної взаємодії між українським населенням і степовими сусідами, але й виділив кілька типів природних і антропогенних фронтирів, звернувши увагу на населення прикордоння, його контакти і взаємопроникнення. У працях, де традиційним є застосування тези про фронтир як про зону інтенсивної взаємодії різних культур, він обґрунтував доцільність і важливість фронтирних студій для осягнення української минувшини (Дашкевич 2016). Слід за ним відносно нову для себе тему стали розробляти інші українські історики: Д. Білий, В. Брехуненко, Т. Винарчук, В. Грибовський, В. Кравченко, П. Кабитов, З. Кобозева, С. Леп'явко, В. Майслійчук, В. Маслак, В. Мільчев, І. Стороженко І. Чорновол, Л. Щербакова та інші (огляди основних напрямків див.: Верменич 2012; Винарчук 2013). У той же час, підхід до теорії фронтиру стає більш ґрунтовним, розробляють як теоретичні аспекти, так і практичне їх застосування при аналізі та інтерпретації культурних процесів певних історичних періодів — і на окремих територіях. Звісно, більшість робот пов'язано з конкретною історичною проблематикою: ідеями теоретиків фронтиру оперують, перш за все, історики козацтва, фахівці у галузі локальної історії. Але водночас аналізують зарубіжний досвід (Чорновол 2016; Маслак 2014; Кисельов 2016 та ін.), проводять тематичні форуми, пов'язані з аналізом концепції фронтиру як теоретичної моделі історичного дослідження. Фахівці наголошують на широких можливостях наукового аналізу історичних процесів України на засадах концепції фронтиру з географічних, соціальних, культурних, релігійних тощо позицій (Каппелер, Кравченко, Вульф 2011). А. Каппелер до того ж підкреслює особливе значення прикордоння в історії України, виділяючи два фронтирних регіони — Причорномор'я і Закарпаття (Каппелер 2007).

Щодо теоретичного аспекту фронтирної теорії, зазначимо також праці І. П. Чорновола, який присвятив низку публікацій теоретичним та методологічним проблемам концепції фронтиру, основним етапам її критичного осмислення. У його роботах надано характеристики різних підходів в історичних фронтирних студіях попередніх періодів та сучасності. Автор дійшов висновку, що теза про фронтир суттєво вплинула на формування альтернативної концепції історичного процесу: упродовж XX ст., завдяки її різним інтерпретаціям та застосуванню в історії інших країн, сформувалася дисципліна компаративних фронтирів (Чорновол 2013, с. 281).

На зміну однозначних оцінок фронтиру приходить поліваріантність трактування цього поняття, змінюється його наповнення. Обґрунтовується точка зору, що поряд з воєнізованим поширенням влади сильного суспільства, колонізація фронтиру може здійснюватися в результаті поступового розширення етнічних кордонів більш активних і життєздатних народів (Карачоні, Підгушній, Коваль 2016). Амбівалентність контактів [2] поступається місцем «фронтирному дискурсу», який став однією з найпопулярніших моделей для вивчення історії етноконтактних зон, цивілізаційних перехресть і суспільств, розташованих в зонах впливу останніх (Чорновол 2013). Фронтир — «простір змінних цінностей зони зіткнення різних культур й адаптації до природного середо-

1. На думку І. П. Чорновола, фундаторами цього дослідницького напряму у вітчизняній історичній науці можна визнати М. Грушевського та Д. Багалія з їх учнями, які ще не вживали цій термін, але приділяли увагу порубіжним особливостям національної історії та ідентичності, окремі з них навіть вважали дискурс колонізації за стрижневий процес минулого України (Чорновіл 2016, с. 17).

2. Тобто протистояння і протиставлення — ковбоїв та індіанців, кочівників і хліборобів, українських козаків і їх супротивників (Речі Посполитої / Російського царства / Оттоманської Порти) тощо.

вища, в процесі якого, як наслідок інтенсивної комунікації, економічної, соціальної, культурної та політичної взаємодії, відбуваються запозичення, пристосування (акультурація) або одомашнення (асиміляція) однієї культури іншою» (Чорновол 2016, с. 22).

Хоча тема фронтиру і прикордоння є порівняно новою галуззю дослідження для таких аспектів гуманітарного знання, як соціальна філософія та соціальна антропологія, вона в цьому ракурсі вже привернула увагу українських вчених. Обґрунтовано необхідність саме соціокультурного підходу до аналізу феномена фронтиру, розглянуто ключові аспекти міждисциплінарного конструювання відповідного поняття в умовах соціокультурних реалій (Максимович 2017). Вважається логічним звернення дослідників до сфери культурних традицій, релігійних практик, ментальності, особливостей соціальної поведінки, специфічних механізмів адаптації соціумів до природно-географічних умов. Саме ці знання давали можливість визначити сприйняття однієї етнічної групи іншою, збіг в ієрархії цінностей та антагоністичні протиріччя (Кривицька 2015, с. 180). Досліджувати феномен фронтиру потрібно у контексті соціального простору, а поліваріантність його визначається характером кордону (Кочан 2008). Загалом, зарубіжні та вітчизняні дослідження не тільки окреслили фронтири в історії України в різних історичних періодах, але і переконливо підтвердили перспективність використання цієї дослідницької парадигми для наукового аналізу історичних процесів України (Винарчук 2013, с. 215).

На наш погляд, науковий доробок студій фронтирів в українській історіографії лишається ще нечисленним, а вивчення фронтиру в українській історичній науці носить відносно розрізнений характер, концентруючись на окремих аспектах його проблематики. Але в українській археології тема фронтиру практично не розроблена.

Теорія фронтиру як інноваційний інструмент для дослідження мобільних прикордонних спільнот. Як ми вже відзначали, фронтир трактують як особливу перехідну зону контактів двох або більше культур і / або політичних структур, як територію соціальної взаємодії і культурного обміну. При цьому все ж слід мати на увазі, що фронтир — це поки що не до кінця відпрацьований інструментарій виявлення культурних кордонів та дистанцій між представниками різних соціокультурних спільнот на порубіжжі. Перед нами тільки розгортається процес щодо з'ясування специфіки соціодинаміки фронтиру як пограниччя, кордону та як специфічного архетипу культури — для класифікації різновидів особливих регіональних ідентичностей (Кривицька 2015, с. 186).

Фронтир може володіти власною системою культурних, соціальних і технологічних стереотипів, частина яких в подальшому набуває поширення за межами цього середовища. У той же час, стереотипи, задані епохою первісного освоєння території (тобто епохою фронтиру), зберігаються і транслюються протягом тривалого періоду. При цьому слід враховувати, що фронтир характеризується етнокультурною неоднорідністю і, як вважають, асоціюється с наявністю конфліктів (Епимахов 2014, с. 876; 2018b, с. 94—95, 104). Розуміння фронтиру, як процесу, надає можливість відійти від його просторової до соціальної локалізації, сприяє перенесенню уваги на соціальні аспекти (Винарчук 2013, с. 211).

В. Кравченко позиціонує фронтири як своєрідні «інкубатори», де відбувається організація і розвиток нових суспільств, і де умови для ідентичного відтворення форм та засобів соціального життя «метрополії» відсутні. До того ж фронтир сам по собі не створює певного типу суспільства, а тільки забезпечує своєрідний «плацдарм» взаємодії різних культур, систем цінностей, інтересів, в чому і полягає його інноваційна роль (Каппелер, Кравченко, Вульф 2011, с. 56).

На наш погляд, має значення той факт, що у різні хронологічні періоди і на різних територіях на передній план можуть виступати різні вектори відносин між суспільствами і різні моделі культурного діалогу: торгові, військові, ідеологічні, релігійні, шлюбні і т. п. Тому вважати територію фронтиру «завжди конфліктною зоною» буде досить прямолінійно. Сучасні історики дійшли висновку, що фронтир — це не тільки фронт, межа, агон, тобто зіткнення двох полярних áкторів або битва антиномій, але ще й новий відкритий світ нелімітованих можливостей, що привертає і дає надію нових ресурсів, нових перспектив розвитку і процвітання (Романова, Якушенков, Хлыщева 2014, с. 77; Якушенков 2012, с. 73—80).

Можна дати ще декілька визначень фронтиру. З політико-географічної точки зору це буде смуга (лінія) поселень, що постійно зміщується, пересувається вперед, жителі яких освоюють і цивілізують на первинному рівні дикі землі та природні ресурси. З соціально-антропологічної точки зору це — зона змішування і взаємодії двох або більше народностей, одна з яких може бути представлена менш розвиненим («варварським») аборигенним населенням. Нарешті, з соціокультурної точки зору, це — територія, на якій формується нова спільність (і, відповідно, нове суспільство). Відбувається це на основі адаптації один до одного представників всіх наявних в зоні фронтиру спільнот (з подальшою асиміляцією частини з них) — з їх індивідуальними культурами і під впливом всіляких зовнішніх факторів: природно-кліматичних, політичних, економічних, релігійно-ідеологічних тощо (Панарина 2015, с. 22).

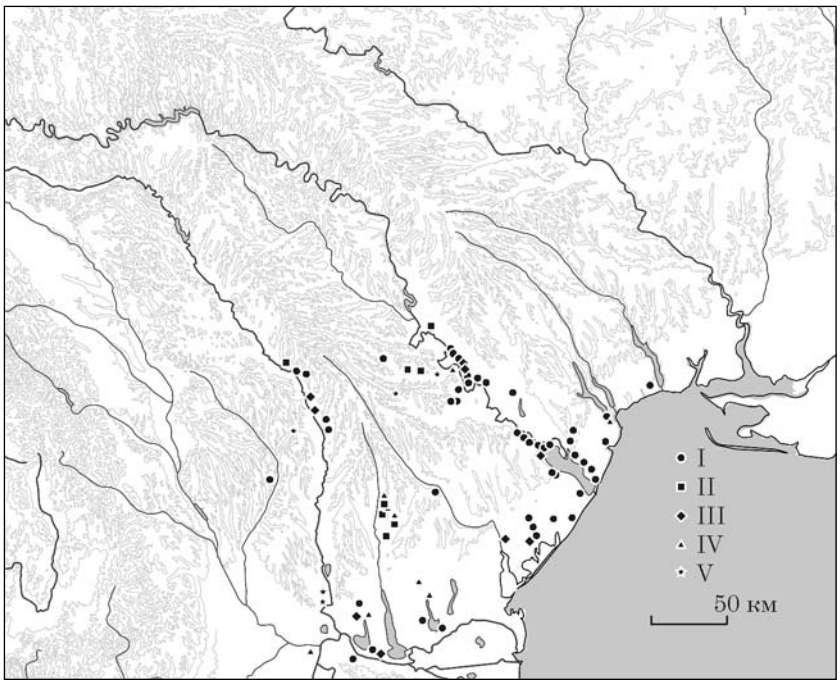

Рис. 1. Усатівська культура і синхронні основні пам'ятки деяких типів: I — усатівська культура; II — хаджидерський тип; III — квітянська / постмаріупольська культура; IV — пам'ятки животилівського типу (тип Бурсучень Гординештсько-Пізньомайкопського феномену); V — тип Фолтешть (за Петренко 2013)

Розуміння фронтиру як процесу дозволяє перейти від його просторової локалізації до соціальних аспектів, що дає можливість застосування концепції фронтиру для інтерпретації історичних та археологічних даних.

Гіпотеза. Розглядаючи Північно-Західне Причорномор'я та Балкано-Карпатський регіон скрізь призму фронтирної теорії, можна виділити два типи фронтиру, притаманні на наш погляд цим територіям.

Перший з них (Південно-Західний) можна віднести до скотарського типу, другий (Балкано-Карпатський) — до торгового. Економічний фактор був домінуючим в культурно-історичних процесах і взаєминах населення Північно-Західного Причорномор'я і різних частин Європи, в формуванні та поширенні зон фронтиру. Особлива роль відводиться буджацькій культурі, переважно, з ареалу якої поширювалося населення в різні регіони Балкан, Прикарпаття і Центральної Європи. Ця культура за своїм поховальним ритуалом може бути співвіднесена з ямною культурно-історичною спільнотою, виділяючись керамічним комплексом та металевими артефактами. Одним з основних стимулів руху ямного (буджацького) населення в західному напрямку, на наш погляд, було встановлення торгових відносин і формування торговельних шляхів, важливою метою — отримання металів: срібла, міді, бронзи, засвоєння прийомів їх обробки.

Ареал Північно-Західного Причорномор'я має усі необхідні ознаки фронтиру — це й трансформація місцевих культур, й прибуття нового населення, освоєння ними окремих локусів, інтеграція чи відокремлення груп автохтонів та прибульців (рис. 1—3). Аналіз археологічного матеріалу дозволив дійти висновку, що саме інтеграційні процеси різних культурних традицій місцевого енеолітичного населення (квітянської, ніжньомихайлівської, животилівської, постстогівської, пізньої чернаводської, усатівської культур та культурних груп), при зовнішньому культурному впливі, на тлі інтенсифікації культурно-історичних процесів, призвели до формування буджацької культури на базі місцевого, протобуджацького, горизонту (Иванова 2015). Таким чином, у пізньому енеоліті територія Північно-Західного Причорномор'я є «зоною освоєння», тобто фронтиром: саме так позиціонують фронтир його дослідники (напр.: Замятина 1998). В добу ранньої бронзи регіон зберігає свій фронтирний статус.

Є підстави вважати, що аридизація клімату, всупереч поширеним уявленням, не мала негативних наслідків для населення пізнього енеоліту — раннього бронзового віку: внаслідок кліматичних змін відбувся розквіт степових спільнот. Тому й господарство населення було комплексним, скотарсько-землеробським, за провідної ролі пастушого скотарства. Цій аспект був певним (але не єдиним) аттрактором, що сприяв притоку нового населення, освоєнню нових територій. Дослідники позиціонують територію Північно-Західного Причорномор'я як зв'язуючий ланцюг або свого роду міст між Сходом і Заходом, між світом хліборобів і світом скотарів.

В останнє десятиліття з курганних комплексів нижнього Подунав'я, Трансільванії і Альфельда, які протягом багатьох років відносили до ямної культури, була виділена група пізньоенеолітичних поховань, що передують ямним (рис. 4). Вони датуються в діапазоні 3300—3050 рр. до н. е. і, як вважають, об'єднують

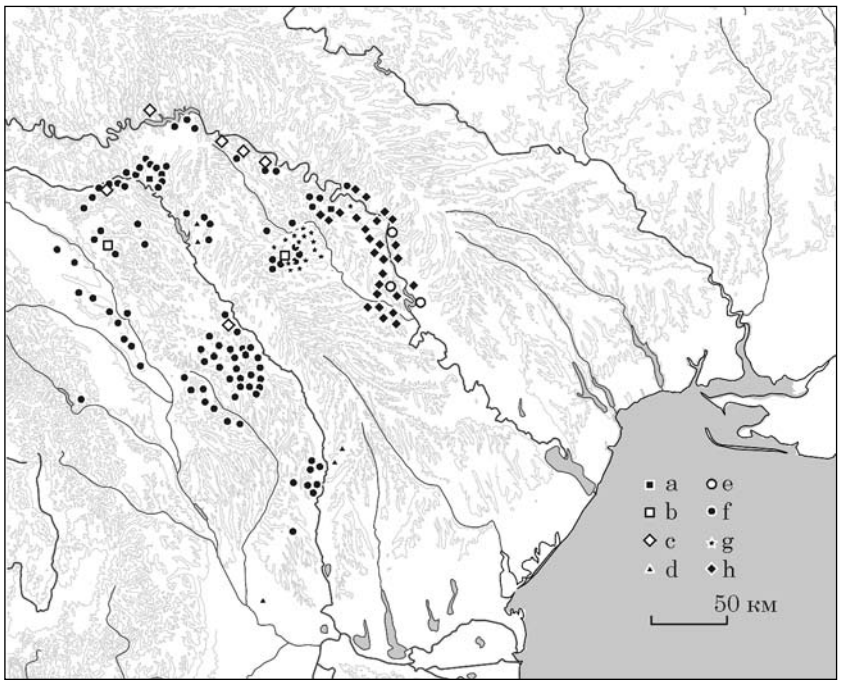

Рис. 2. Пам'ятки пізньотрипільського часу: a — ґрунтові могильники гординештського часу; b — окремі ґрунтові поховання гординештського часу; c — інтрамуральні поховання гординештського часу; d — підкурганні поховання гординештського часу; e — могильники вихватинського часу; f — поселення Гординешть-Хородиштя; g — вихватинські поселення; h — кириленські поселення (за Топал, Церна 2010)

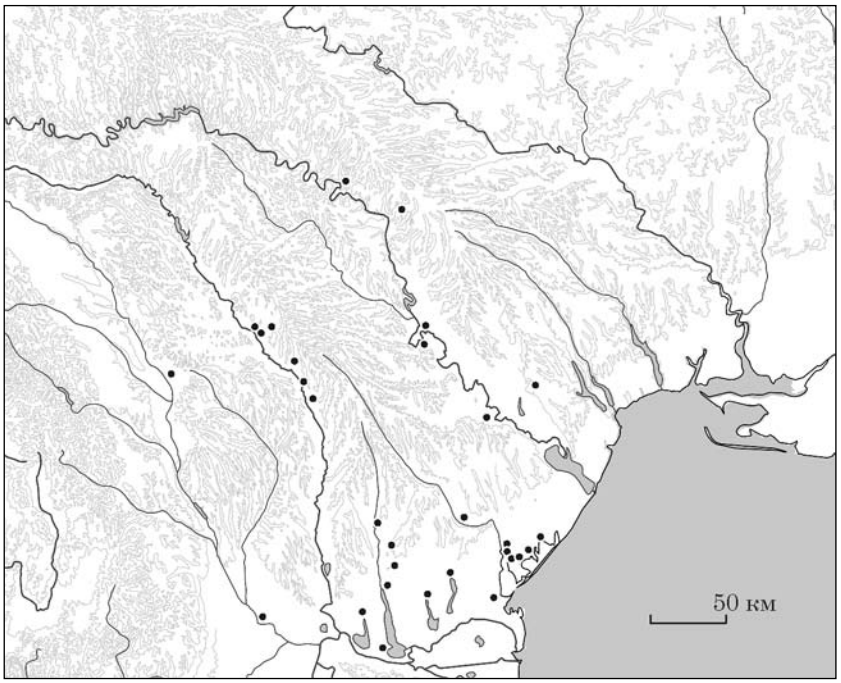

Рис. 3. Поховання з витягнутим положенням небіжчика в Північно-Західному Причономор'ї (за Манзура 2010)

«східні» поховальні традиції ніжньоміхайлівської і квітянської культур з традиціями місцевого населення [1]. Деякі кургани пов'язують з культурою Чернавода I (Frînculeasa, Preda, Heyd 2015, p. 82—84; Frînculeasa et al. 2019; Diaconescu 2020, p. 42—44). Також виділені поховання животилівської групи та нечисленні пам'ятки усатівської культури (рис. 5), в т. ч. поселення Дядове (Дергачов 2004, с. 111; Nikolova 2000, p. 4; Frînculeasa et al. 2019, p. 67). Ці культури та культурні групи пов'язані з першою фазою курганного будівництва. Для першого етапу важливим міг бути контакт цих спільнот, які беруть початок в північно-понтійських степах, з культурами Баден та Чернавода III (Frînculeasa, Simalcsik, Preda 2017, p. 294—295, 313).

Археологічні відомості свідчать також про просування буджацького населення з території

1. Не всі поховання з витягнутими скелетами слід відносити до квітянської культури. Цей ритуал може походити від давніших культурних традицій Балкано-Дунайського регіону, які зберігалися протягом досить тривалого періоду. І це не хронологічний епізод, який можна поміщати десь між двома орієнтирами. Такі могили існували в другій половині IV тис. до н. е., але також дискретно фігурував в першій половині III тис. до н. е. Потім їх можна зустріти в катакомбному поховальному середовищі

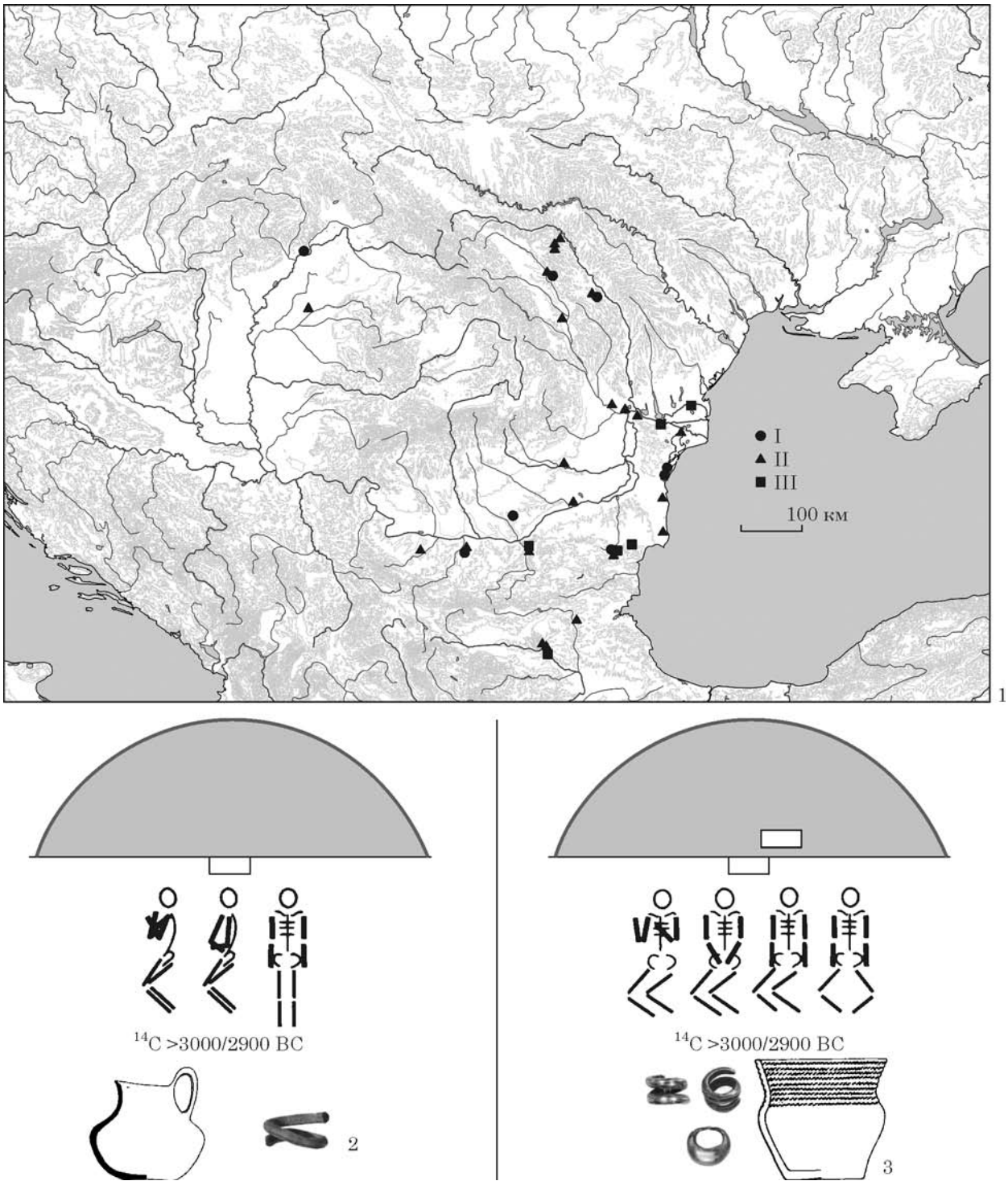

Рис. 4. Преямні та ямні поховання в Нижньодунайському регіоні: 1 — карта підкурганних поховань на захід від Чорного моря, ймовірно, датованих другою половиною IV тис. до н. е. (I — витягнуті на спині; II — поховані боку; III — невизначені); 2 — основні риси преямних поховань регіону; 3 — основні риси ямних поховань регіону (за Fronculeasa, Preda, Heyd 2015)

Північно-Західного Причорномор'я в західному напрямку і створення фронтирних зон, спочатку на територіях румунської Молдови, північної та південної Добруджі, а потім далі й далі на захід (рис. 6). В процесі цього поступового руху змінюються культурне оточення в окремих зонах Балкано-Карпатського ареалу, змінюється й культурний вигляд та культурні зв'язки ямного (буджацького) населення в нових місцях проживання (Иванова 2014).

Переселенці спричинилися до вагомих змін на Нижньому Дунаї, забезпечивши передачу на цю територію не тільки ідей і технологій, але також і елементів, які будуть формувати структуру місцевих спільнот (Frînculeasa 2019, p. 129; Frînculeasa et al. 2020, p. 213). Тут вони

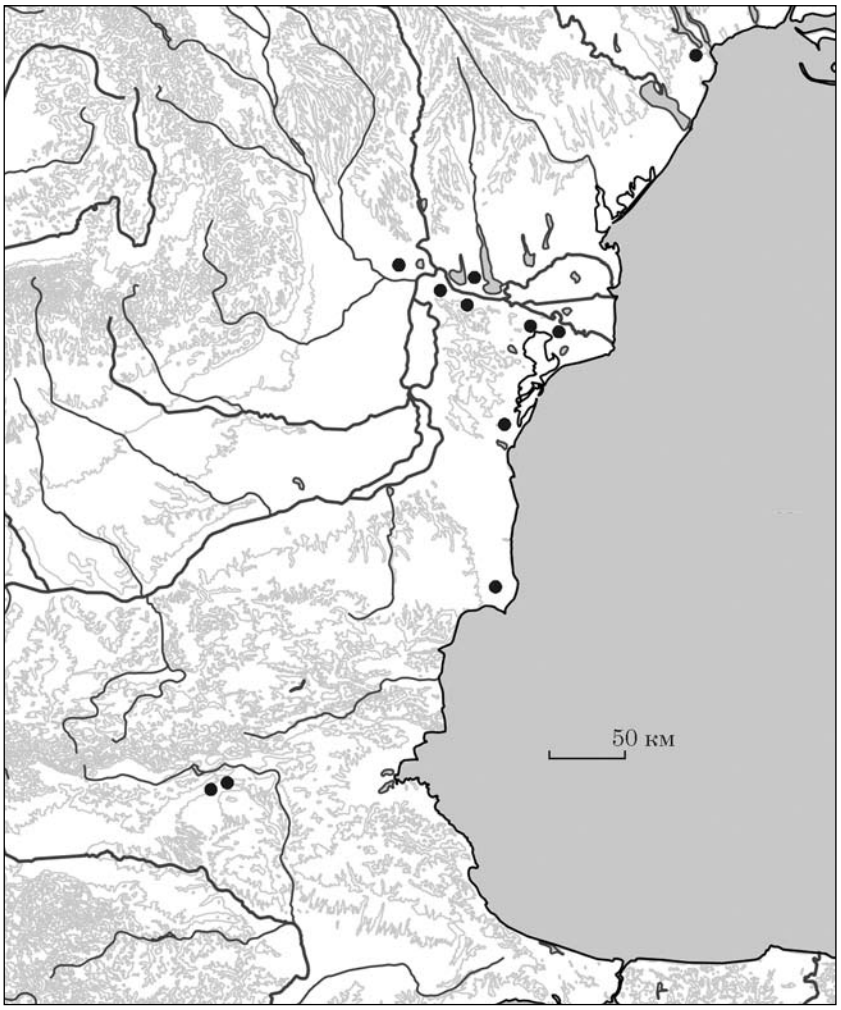

Рис. 5. Карта пам'яток усатівської культури в західному Причорномор'ї

знайшли відповідне степове природне середовище (Racimo, Woodbridge, Fyfe 2020), природні ресурси, вже існуючі контакти і суспільство, яке було пристосоване до взаємодії зі світом Західного Причорномор'я (Frînculeasa, Preda, Heyd 2015). Дослідники вказують на важливість мобільності в демографічному та соціальному розвитку населення (Linderholm et al. 2020).

Особливістю матеріальної культури при розселенні на нових територіях була поступова втрата форм посуду, характерного для буджацької культури (зустрічається тільки в похованнях румунської Молдові та в Добруджі), привнесення до поховального обряду балкано-карпатських і центрально-європейських рис і артефактів. Сприймаються не лише поширене в Подунав'ї скорчене на боці або витягнуте на спині положення скелета, але й безкурганний обряд поховання. При цьому зберігаються і «класичні» ямні риси. Вплив буджацької культури на автохтонне населення проявився, переважно, в поховальній обрядовості, в меншій мірі — у кераміці та інших артефактах (ножі, срібні прикраси). Це свідчить про наявність певних інтеграційних процесів і про формування відносно стабільних взаємин між мігрантами і населенням Карпато-Балканського фронтиру. Якщо розглядати власне буджацький керамічний комплекс, то слід відзначити, що на ранньому етапі (перша половина III тис. до н. е.) найбільш вираженими були зв'язки буджацького населення Північно-Західного Причорномор'я саме з Балкано-Дунайським регіоном, при наявності й центрально-європейських контактів.

На наш погляд, аридизація клімату і регресія Чорного моря, що мали місце у III тис. до н. е., всупереч поширеній думці, не мали негативних наслідків для населення Північно-Західного Причорномор'я, а, навпаки, сприяли розширенню степової зони, створюючи умови для розвитку і поширення скотарства. Зростання населення, що відбилося в наявності великого числа поховальних пам'яток, вказує на виникнення оптимальних природних умов для скотарства. Розширення ареалу проживання у західному напрямку теж стало наслідком нової природно-кліматичної ситуації. Іншим аспектом просування на захід була торгова колонізація, в основі якої знаходився обмін природними ресурсами — металів Балкано-Карпатського ареалу і солі з солеродних лиманів Північно-Західного Причорномор'я. Останнє слід визнати не лише особливим географічним

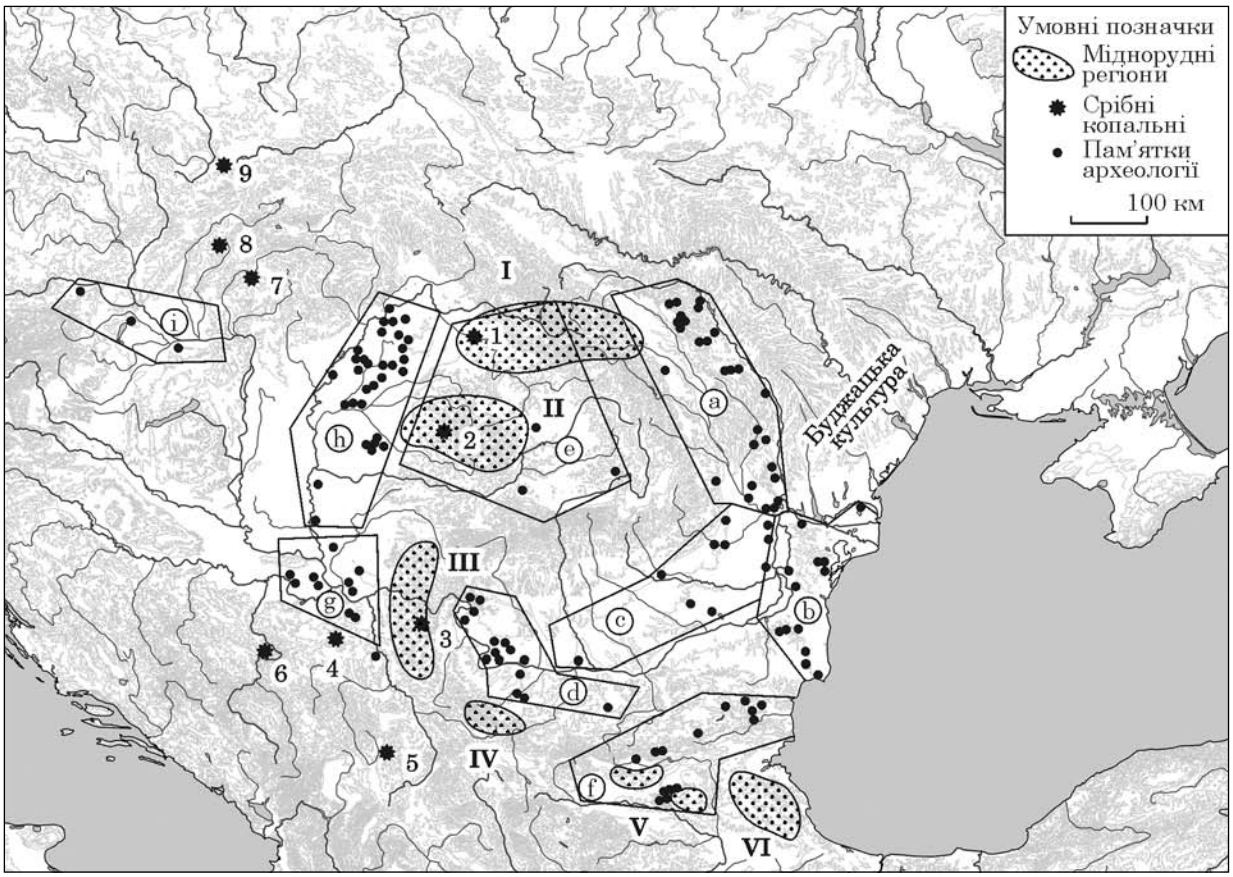

Рис. 6. Розташування міднорудних районів, срібних копалень і пам'яток Балкано-Карпатського фронтиру. *Міднорудні райони*: I — північна частина Східних Карпат (райони Бая-Маре, Родна, Бая-Борша, Південна Буковина); II — Західні Румунські гори (Апусені), рудні райони металіч і Біхор; III — група родовищ Банат, Бор, Відін; IV — Врачанська група; V — Верхньофракійська група; VI — Странджа. *Сучасні срібні рудники:* 1 — Байя-Спріє, Кавнік; 2 — гори Апусені, Вереспаток (Абруд); 3 — група родовищ Бор, Рудна Глава, Майданпек; 4 — Рудник; 5 — Ново-Брдо; 6 — Сребрениця; 7 — група родовищ Шемніц, Пуканек, Нова Баня; 8 — Кремніца; 9— Олькуш. *Розподіл пам'яток по регіонах*: a — Пруто-Карпатський регіон; b — Добруджа; c — Мунтенія і східна Олтенія; d — захід Нижнього Подунав'я; e — Трансільванія; f — північно-східна Фракія; g — Банат; h — Альфельд; i — Верхньодунайський регіон

ареалом, «контактною зоною» багатьох культур, а й унікальним природним об'єктом, районом видобутку солі, освоєння якого сприяло процесам культурогенезу, розвитку обміну і торгівлі в різні історичні епохи, аж до пізнього середньовіччя. Початок цим процесам було покладено в ранньому бронзовому віці і пов'язане з населенням усатівської і буджацької культур (Иванова 2010).

Зазначимо, що І. Т. Черняков намітив виділення Балкано-Карпатського осередку культурогенезу, але пов'язував його з прибуттям в регіон катакомбного населення і формуванням бабинської культури (Черняков 1996).

Археогенетика і фронтир. Останнім часом відродився інтерес до ямної культури. Це пов'язано з новими можливостями археогенетичних досліджень та спільній праці генетиків та археологів. З точки зору генетики, існує факт наявності загальних генетичних визначників у носіїв ямної культури (ЯК) та культур шнурової кераміки (КШК). За час, що минув після виходу статей, які показали цей зв'язок (Allentoft et al. 2015; Haak et al. 2015; Mathieson et al. 2015), у обговореннях цих результатів генетиками і археологами зміцнилася загальна ідея, згідно якої причиною цього зв'язку є походження носіїв КШК від племен ЯК. Ця точка зору розвивалася паралельно з основною ідеєю про масову міграцію населення ЯК до Європи (Haak et al. 2015).

Проблема в тому, що ні ця масова міграція, ні походження КШК від ЯК, на археологічному матеріалі не простежені. Проте, якщо немає підстав говорити про масштабні міграції, необхідно пояснити висновки генетиків про подібність по генофонду населення культури шнурової кераміки Європи з носіями ямної культури та ряд інших питань.

В археології бронзового віку вже традиційним є виділення не просто археологічних культур, а культурно-історичних спільнот (ямна, катакомбна), культурного кола (Бабино) або культурного феномену (дзвоноподібних кубків). Усередині них існує градація на окремі культури і культурні варіанти. Цей підхід, що

цілком виправдав себе, все ж є неповним. Поза полем зору, часом, залишаються взаємини між різними групами населення всередині однієї культури. Також не завжди звертають увагу на характер взаємин між прийшлим монокультурним населенням і автохтонами — носіями різних культурних традицій, які можуть різнитися навіть в рамках відносно компактних географічних ареалів. Контакти, які реконструйовано за археологічними відомостями, можуть відбитися як у матеріальній сфері (артефакти), так і в духовній (поховальна обрядовість, сакральний світ). З іншого боку, їх відсутність при синхронізації культур вказує на дистанціювання людських колективів, швидше за все, в рамках опозиції «свій — чужий». Як виявилося, на інтенсивність і спрямованість контактів не впливають відстані: часом, контакти більш виразні з віддаленими культурними групами, ніж з сусідніми. Ямні анклави Балкано-Карпатського ареалу демонструють різні варіанти взаємовідносин та ступені інтеграцій автохтонного та алохтонного населення.

Усі ці особливості ставлять під сумнів теорію масштабної ямної міграції в західному і східному напрямках, яка, судячи з аргументів авторів гіпотези «ямної навали», проходить в усіх регіонах за єдиним сценарієм (захоплення нових територій, витіснення і заміна чоловічого населення, з заміщенням генетики) і з аналогічними наслідками (утворення нових культур).

Висновки. Залучення відомостей природничих наук до археологічного контексту дозволяє уявити рух саме буджацького (ямного) населення на захід (в Південно-Східну і Центральну Європу) не як міграцію степового населення, яка призвела до загибелі одних культур і появи нових, а як торгову колонізацію, з поступовою інтеграцією у культурно історичний ландшафт нових територій (Иванова 2013). Природні ресурси, таким чином, були основою не тільки життєдіяльності, а й обмінних відносин, встановлених між населенням Північно-Західного Причорномор'я і Південно-Східної Європи, створюючи передумови просування в зону Балкано-Карпатського фронтиру. Завдяки аридизації формувалися мережі доріг, зростав період їх використання, стимулюючи переміщення населення, освоєння нових територій та розвиток торгових / обмінних шляхів.

Враховуючи аналіз аттракторів колонізації та взаємовідносин ямного та місцевого населення в зоні Балкано-Карпатського фронтиру, можна дійти висновку, що, на відміну від Південно-Західного, його слід віднести до торгового типу, поява якого була наслідком просування на захід населення буджацької культури.

Теорія фронтиру, як було показано вище, може стати інструментом не лише для аналізу історичних подій у недалекому минулому (нова та новітня історія), але і для реконструкції давньої історії в певному ареалі («зона фронтиру»), виходячи з відомостей археології. Цьому сприяє, насамперед, саме поняття фронтиру — як рухливого кордону, зони освоєння, яка поступово розширюється, як символічного простору перетину соціальних, культурних, етнічних маркерів різних спільнот.

З огляду на існуючи розробки істориків та фахівців інших гуманітарних дисциплін (соціологів, культурологів, антропологів, філософів, політологів), слід виробити нові підходи і у археології.

ЛІТЕРАТУРА

Барабаш, Ю. Я. 2019. Этнокультурное пограничье: концептуальный, типологический и ситуативный аспекты (Чужое — Иное — Свое). *Studia Litterarum*, 4, 3, с. 290-329.

Верменич, Я. 2012. Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. *Регіональна історія України*, 6, с. 67-90.

Винарчук, Т. В. 2013. Національний контекст концепції фронтиру в українській історіографії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, XXXVI, с. 211-217.

Дашкевич, Я. 1989. Большая граница Украины. В: Крупник, И. И. (ред.). *Этноконтактные зоны в европейской части СССР (география, динамика, методы изучения)*. Москва: АН СССР, с. 7-19.

Дашкевич, Я. 2016. *Україна і Схід*. Львів: Коло.

Дергачов, В. О. 2004. Пізній період Трипільської культури. В: Відейко, М. Ю. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Київ: Укрполіграфмедіа, с. 109-114.

Епимахов, А. В. 2014. Концепция фронтира в исторических и археологических исследованиях. Современное состояние. В: Ваулин, С. Д. (ред.). *Наука ЮУрГУ. Материалы 66-й научной конференции. Секции социально-гуманитарных наук*. Челябинск: ЮУрГУ, с. 875-879.

Епимахов, А. 2018a. Теория фронтира и археология бронзового века Урала. *Quaestio Rossica*, 6, 1, с. 207-219.

Епимахов, А. В. 2018b. Социальные структуры в условиях фронтира: пример бронзового века Южного Зауралья. *Stratum plus*, 2, с. 91-108.

Замятина, Н. Ю. 1998. Зона освоения (фронтир) и ее образ в американской и русской культурах. *Общественные науки и современность*, 5, с. 75-89.

Иванова, С. В. 2010. Природные ресурсы и экономика древних обществ. *Stratum plus*, 2, с. 49-97.

Иванова, С. В. 2013. Культурно-исторические контакты населения Северо-Западного Причерноморья в раннем бронзовом веке: Запад—Восток. *Stratum plus*, 2, с. 199-258.

Иванова, С. В. 2014. Балкано-карпатский вариант Ямной культурно-исторической области. *Российская археология*, 2, с. 5-20.

Иванова, С. В. 2015. «Протобуджакский горизонт» Северо-Западного Причерноморья. *Stratum plus*, 2, с. 275-294.

Каппелер, А. 2003. Южный и восточный фронтир России в XVI—XVIII веках. *Ab Imperio*, 1, с. 47-63.

Каппелер, А. 2007. *Мала історія України*. Київ: К.І.С.

Каппелер, А., Кравченко, В., Вульф, Л. 2011. «Поверх кордону»: концепція прикордоння як об'єкт до-

слідження. *Україна модерна. Пограниччя. Окраїни. Периферії*, 18, с. 47-77.

Карабущенко, П. Л. 2016. Элита и фронтир. *Журнал фронтирных исследований*, 2, с. 92-104.

Карачоні, Д., Підгрушний, Г., Коваль, К. 2016. Український степ та угорський Альфельд як території фронтиру. *Часопис соціально-економічної географії*, 20, 1, с. 46-53.

Кисельов, Ю. 2016. Український фронтир як геософічна проблема. *Часопис соціально-економічної географії*, 12, 1, с. 36-39.

Кочан, В. М. 2008. *Феномен пограниччя у соціокультурному вимірі*. Автореферат дисертації к. філософ. н. Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського.

Кривицька, О. 2015. Дискурс пограниччя в соціокультурних дослідженнях: теоретико-методологічні аспекти. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 4 (75), с. 173-197.

Максимович, О. 2017. Теоретико-методологічні підходи до соціологічного аналізу прикордоння. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна*, 38: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи, с. 26-30.

Манзура, И. В. 2010. «Вытянутые» погребения эпохи энеолита в Карпато-Днестровском регионе. *Tyragetia*, IV, 1, с. 35-47.

Маслак, В. И. 2014. Опция степного фронтира Европы в современном российском и украинском казаковедении. *Российский гуманитарный журнал*, 3 (4), с. 287-306.

Отрощенко, В. В. 2001. *Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення).* Київ: ІА НАН України.

Отрощенко, В. В., Рассамакін, Ю. Я., Черних, Л. А. 2008. Доба бронзи на теренах України. В: Толочко, П. П. (ред.). *Україна. Хронологія розвитку*. 1. Київ: КВШЦ, с. 219-331.

Панарина, Д. С. 2015. Граница и фронтир как фактор развития региона и / или страны. *История и современность*, 1, с. 15-41.

Петренко, В. Г. 2013. Усатовская культура. В: Бруяко, И. В., Самойлова, Т. Л. (ред.). *Древние культуры Северо-Западного Причерномо*рья. Одесса: СМИЛ, с. 163-211.

Рибер, А. 2004. Меняющиеся концепции и конструкции фронтира: сравнительно-исторический подход. В: Герасимова, И. (ред.). *Ab Imperio*. Казань: Центр исследований национализма и империи, с. 199-222.

Романова, А. П., Якушенков, С. Н., Хлыщева, Е. В. 2014. *Нижневолжский фронтир: культурная память и культурное наследие*. Астрахань: АГУ.

Скотт, Дж. 2020. *Против зерна: глубинная история древнейших государств*. Москва: Дело.

Тернер, Ф. 2011. Значення фронтиру в американській історії. *Україна модерна*, 18, с. 11-46.

Топал, Д. А. Церна, С. В. 2010. Позднетрипольский могильник и поселения у с. Кунича (Флорештский р-н, Республика Молдова). *Stratum plus*, 2, с. 281-298.

Хромых, А. С. 2009. К вопросу о применении понятий «колонизация» и «фронтир» в изучении истории Сибири. В: Романов, Р. Е. (ред.). *Исторические исследования в Сибири: проблемы и перспективы*. Новосибирск: Институт истории СО РАН, с. 108-114.

Чорновол, І. 2013. Дискурс колонізації, теорія фронтиру та історіографія України. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 23, с. 260-282.

Чорновол, І. 2016. *Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір*. Автореферат дисертації д. і. н. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ.

Черняков, И. Т. 1996. Культура многоваликовой керамики — восточный ареал Карпато-Балканского очага культурогенеза. В: Горбов, В. Н. (ред.). *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век). Материалы международной конференции*. 1. Донецк: ДонГУ, с. 59-64.

Якушенков, С. Н. 2012. Фронтирная теория: новый подход к осмыслению социально-политической и экономической ситуации на юге России. *Инноватика и экспертиза*, 2 (9), с. 74-80.

Alexander, J. A. 1977. The «Frontier» Concept in Prehistory : The End of the Moving Frontier. In: Megaw, J. V. S. (ed.). *Hunters, Gatherers and First Farmers beyond Europe*. Leicester: Leicester University, p. 25-40.

Allentoft, M. E., Sikora, M., Sjögren, K.-G., Rasmussen, S., Rasmussen, M., Stenderup, J., Damgaard, P. B., Schroeder, H., Ahlström, T., Vinner, L. et al. 2015. Population genomics of Bronze Age Eurasia. *Nature*, 522, p. 167-172. doi:10.1038/nature14507

Billington, R. A. 2001. *Westward Expansion: A History of the American Frontier*. New Mexico: University of New Mexico.

Casagrande, J. B., Thompson, S. I., Young, P. D. 1964. Colonization as a Research Frontier: The Ecuadorian Case. In: Manners R. A. (ed.). *Process and Pattern in Culture*. Chicago: Aldine, p. 281-325.

Diaconescu, D. 2020. Step by Steppe: Yamnaya culture in Transylvania. *Praehistorische Zeitschrift*, 95, 1, p. 17-47.

Feinman, G. M. 1986. On the cutting edge or out of bounds? Archaeology approaches the frontier. *Anthropology*, 10, 1, p. 43-53.

Frînculeasa, A. 2019. The Children of the Steppe: descendance as a key to Yamnaya success. *Studii de Preistorie*, 16, p. 129-168.

Frînculeasa, A., Preda, B., Heyd, V. 2015. Pit-Graves, Yamnaya and Kurgans along the Lower Danube. *Praehistorische Zeitschrift*, 90, 1—2, p. 45-113.

Frînculeasa, A., Simalcsik, A., Preda, B. 2017. *Movila Mare de la Smeeni, judeţul Buzău*. Târgovişte: Cetatea de Scaun.

Frînculeasa, A., Preda-Bălănică, B., Garvăn, D., Negrea, O., Soficaru, A. 2019. Towards a better understanding of the end of the Fourth Millennium BC in Northern Muntenia: The case of the Burial mound in Ploieşti — Gara de vest. *Ziridava. Studia Archaeologica*, 33, p. 55-90.

Frînculeasa, A., Garvăn, D., Mărgărit, M. Bălăşescu, A., Lazăr, I., Frînculeasa, M. N., Soficaru, D. A., Molnár, M., Georgescu, M. 2020. Between worlds and elites at the beginning of the Early Bronze Age in the Lower Danube Basin: a pluridisciplinary approach to personal ornaments. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 12, p. 213. https://doi.org/10.1007/s12520-020-01177-0

Green, S. W., Perlman, S. M. (eds.). 1985. *The archaeology of frontiers and boundaries*. Orlando: Academic.

Haak, W., Lazaridis, I., Patterson, N., Rohland, N., Mallick, S., Llamas, B., Brandt, G., Nordenfelt, S., Harney, E., Stewardson, K. et al. 2015. Massive migration from the steppe was a source for Indo-European lan-

guages in Europe. *Nature*, 522, p. 207-211. doi:10.1038/nature14317

Hall, T. 2009. Puzzles in the Comparative Study of Frontiers: Problems, Some Solutions, and Methodological Implications. *American Sociological Association*, XV, 1, p. 25-47.

Hall, T. 2011. Comparisons of Two Western Frontiers and Borderlands: Lessons from Ancient to Modern. Електронний ресурс: *The Institute for Research of World-Systems*. Режим доступу: http://irows.ucr.edu/papers/irows68/irows68.htm (Дата звернення 3.05.2019).

Lattimore, O. 1962. *Inner Asian Frontiers of China*. Boston; Beacon.

Lightfoot, K. G. Martinez, A. 1995. Frontiers and Boundaries in Archaeological Perspective. *Annual Review of Anthropology*, 24, p. 471-492.

Linderholm, A., Kilinç, G., Szczepanek, A. Włodarczak, P., Jarosz, P., Belka, Z., Dopieralska, J., Werens, K., Górski, J., Mazurek, M. et al. 2020. Corded Ware cultural complexity uncovered using genomic and isotopic analysis from southeastern Poland. *Scientific Reports*, 10, 6885. https://doi.org/10.1038/s41598-020-63138-w1

Mathieson, I., Lazaridis, I., Rohland, N., Mallick, S., Patterson, N., Roodenberg, S. A., Harney, E., Stewardson, K., Fernandes, D., Novak, et al. 2015. Genome-wide patterns of selection in 230 ancient Eurasians. *Nature*, 528, p. 499-503. doi:10.1038/nature16152

Naum, M. 2010. Re-emerging Frontiers: Postcolonial Theory and Historical Archaeology of the Borderlands. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 17, p. 101-131. https://doi.org/10.1007/s10816-010-9077-9

Parker, B. 2006. Toward an Understanding of Borderland Processes. *American Antiquity*, 71, 1, p. 41-45.

Parker, B. J., Rodseth, L. (eds.). 2016. *Untaming the Frontier in Anthropology, Archaeology, and History*. Tucson: The University of Arizona.

Racimo, F., Woodbridge, J., Fyfe, R. 2020, The spatiotemporal spread of human migrations during the European Holocene. *Proceedings of the National Academy of Sciences of USA*, 16, p. 8989-9000. http://dx.doi.org/10.1073/pnas.1920051117

Riley, G. 2003. *Taking Land, Breaking Land: Women colonizing the American West and Kenya*. Albuquerque: University of New Mexico.

Staski, E. 1998. Change and Inertia on the Frontier: Archaeology at the Paraje de San Diego, Camino Real, in Southern New Mexico. *International Journal of Historical Archaeology*, 2, p. 21-44.

Waselkov, G., Eli Paul, R. 1981. Frontiers and Archaeology. *North American Archaeologist*, 2 (4), p. 309-329. https://doi.org/10.2190/EG6K-T52K-MRW3-L75H

REFERENCES

Barabash, Iu. Ia. 2019. Etnokulturnoe pograniche: kontseptualnyi, tipologicheskii i situativnyi aspekty (Chuzhoe — Inoe — Svoe). *Studia Litterarum*, 4, 3, s. 290-329.

Vermenych, Ya. 2012. Pohranychchia yak sotsiokulturnyi fenomen: prostorovyi vymir. *Rehionalna istoriia Ukrainy*, 6, s. 67-90.

Vynarchuk, T. V. 2013. Natsionalnyi kontekst kontseptsii frontyru v ukrainskii istoriohrafii. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, XXXVI, s. 211-217.

Dashkevich, Ia. 1989. Bolshaia granitsa Ukrainy. In: Krupnik, I. I. (ed.). *Etnokontaktnye zony v evropeiskoi chasti SSSR (geografiia, dinamika, metody izucheniia)*. Moskva: AN SSSR, s. 7-19.

Dashkevych, Ya. 2016. *Ukraina i Skhid*. Lviv: Kolo.

Derhachov, V. O. 2004. Piznii period Trypilskoi kultury. In: Videiko, M. Yu. (ed.). *Entsyklopediia trypilskoi tsyvilizatsii*. Kyiv: Ukrpolihrafmedia, s. 109-114.

Epimakhov, A. V. 2014. Kontseptsiia frontira v istoricheskikh i arkheologicheskikh issledovaniiakh. Sovremennoe sostoianie. In: Vaulin, S. D. (ed.). *Nauka IuUrGU. Materialy 66-i nauchnoi konferentsii. Sektsii sotsialno-gumanitarnykh nauk*. Cheliabinsk: IuUrGU, s. 875-879.

Epimakhov, A. 2018a. Teoriia frontira i arkheologiia bronzovogo veka Urala. *Quaestio Rossica*, 6, 1, s. 207-219.

Epimakhov, A. V. 2018b. Sotsialnye struktury v usloviiakh frontira: primer bronzovogo veka Iuzhnogo Zauralia. *Stratum plus*, 2, s. 91-108.

Zamiatina, N. Iu. 1998. Zona osvoeniia (frontir) i ee obraz v amerikanskoi i russkoi kulturakh. *Obshchestvennye nauki i sovremennost*, 5, s. 75-89.

Ivanova, S. V. 2010. Prirodnye resursy i ekonomika drevnikh obshchestv. *Stratum plus*, 2, s. 49-97.

Ivanova, S. V. 2013. Kulturno-istoricheskie kontakty naseleniia Severo-Zapadnogo Prichernomoria v rannem bronzovom veke: Zapad—Vostok. *Stratum plus*, 2, s. 199-258.

Ivanova, S. V. 2014. Balkano-karpatskii variant Iamnoi kulturno-istoricheskoi oblasti. *Rossiiskaia arkheologiia*, 2, s. 5-20.

Ivanova, S. V. 2015. «Protobudzhakskii gorizont» Severo-Zapadnogo Prichernomoria. *Stratum plus*, 2, s. 275-294.

Kappeler, A. 2003. Iuzhnyi i vostochnyi frontir Rossii v XVI—XVIII vekakh. *Ab Imperio*, 1, s. 47-63.

Kappeler, A. 2007. *Mala istoriia Ukrainy*. Kyiv: K.I.S.

Kappeler, A., Kravchenko, V., Vulf, L. 2011. «Poverkh kordonu»: kontseptsiia prykordonnia yak ob'iekt doslidzhennia. *Ukraina moderna. Pohranychchia. Okrainy. Peryferii*, 18, s. 47-77.

Karabushchenko, P. L. 2016. Elita i frontir. *Zhurnal frontirnykh issledovanii*, 2, s. 92-104.

Karachoni, D., Pidhrushnyi, H., Koval, K. 2016. Ukrainskyi step ta uhorskyi Alfeld yak terytorii frontyru. *Chasopys sotsialno-ekonomichnoi heohrafii*, 20, 1, s. 46-53.

Kyselov, Yu. 2016. Ukrainskyi frontyr yak heosofichna problema. *Chasopys sotsialno-ekonomichnoi heohrafii*, 12, 1, s. 36-39.

Kochan, V. M. 2008. *Fenomen pohranychchia u sotsiokulturnomu vymiri*. Avtoreferat dysertatsii k. filosof. n. Tavriiskyi natsionalnyi universytet imeni V. I. Vernadskoho.

Kryvytska, O. 2015. Dyskurs pohranychchia v sotsiokulturnykh doslidzhenniakh: teoretyko-metodolohichni aspekty. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, 4 (75), s. 173-197.

Maksymovych, O. 2017. Teoretyko-metodolohichni pidkhody do sotsiolohichnoho analizu prykordonnia. *Visnyk KhNU imeni V. N. Karazina*, 38: Sotsiolohichni doslidzhennia suchasnoho suspilstva: metodolohiia, teoriia, metody, s. 26-30.

Manzura, I. V. 2010. «Vytianutye» pogrebeniia epokhi eneolita v Karpato-Dnestrovskom regione. *Tyragetia*, IV, 1, s. 35-47.

Maslak, V. I. 2014. Optsiia stepnogo frontira Evropy v sovremennom rossiiskom i ukrainskom kazakovedenii. *Rossiiskii gumanitarnyi zhurnal*, 3 (4), s. 287-306.

Otroshchenko, V. V. 2001. *Problemy periodyzatsii kultur serednoi ta piznoi bronzy pivdnia Skhidnoi Yevropy (kulturno-stratyhrafichni zistavlennia)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Otroshchenko, V. V., Rassamakin, Yu. Ya., Chernykh, L. A. 2008. Doba bronzy na terenakh Ukrainy. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Ukraina. Khronolohiia rozvytku*. 1. Kyiv: KVShTs, s. 219-331.

Panarina, D. S. 2015. Granitsa i frontir kak faktor razvitiia regiona i / ili strany. *Istoriia i sovremennost*, 1, s. 15-41.

Petrenko, V. G. 2013. Usatovskaia kultura. In: Bruiako, I. V., Samoilova, T. L. (eds.). *Drevnie kultury Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Odessa: SMIL, s. 163-211.

Riber, A. 2004. Meniaiushchiesia kontseptsii i konstruktsii frontira: sravnitelno-istoricheskii podkhod. In: Gerasimova, I. (ed.). *Ab Imperio*. Kazan: Tsentr issledovanii natsionalizma i imperii, s. 199-222.

Romanova, A. P., Iakushenkov, S. N., Khlyshcheva, E. V. 2014. *Nizhnevolzhskii frontir: kulturnaia pamiat i kulturnoe nasledie*. Astrakhan: AGU.

Skott, Dzh. 2020. *Protiv zerna: glubinnaia istoriia drevneishikh gosudarstv*. Moskva: Delo.

Terner, F. 2011. Znachennia frontyru v amerykanskii istorii. *Ukraina moderna*, 18, s. 11-46.

Topal, D. A. Tserna, S. V. 2010. Pozdnetripolskii mogilnik i poseleniia u s. Kunicha (Floreshtskii r-n, Respublika Moldova). *Stratum plus*, 2, s. 281-298.

Khromykh, A. S. 2009. K voprosu o primenenii poniatii «kolonizatsiia» i «frontir» v izuchenii istorii Sibiri. In: Romanov, R. E. (ed.). *Istoricheskie issledovaniia v Sibiri: problemy i perspektivy*. Novosibirsk: Institut istorii SO RAN, s. 108-114.

Chornovol, I. 2013. Dyskurs kolonizatsii, teoriia frontyru ta istoriohrafiia Ukrainy. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 23, s. 260-282.

Chornovol, I. 2016. *Komparatyvni frontyry: svitovyi i vitchyznianyi vymir*. Avtoreferat dysertatsii d. i. n. Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NANU.

Cherniakov, I. T. 1996. Kultura mnogovalikovoi keramiki — vostochnyi areal Karpato-Balkanskogo ochaga kulturogeneza. In: Gorbov, V. N. (ed.). *Severo-Vostochnoe Priazove v sisteme evraziiskikh drevnostei (eneolit — bronzovyi vek). Materialy mezhdunarodnoi konferentsii*. 1. Donetsk: DonGU, s. 59-64.

Iakushenkov, S. N. 2012. Frontirnaia teoriia: novyi podkhod k osmysleniiu sotsialno-politicheskoi i ekonomicheskoi situatsii na iuge Rossii. *Innovatika i ekspertiza*, 2 (9), s. 74-80.

Alexander, J. A. 1977. The «Frontier» Concept in Prehistory : The End of the Moving Frontier. In: Megaw, J. V. S. (ed.). *Hunters, Gatherers and First Farmers beyond Europe*. Leicester: Leicester University, p. 25-40.

Allentoft, M. E., Sikora, M., Sjögren, K.-G., Rasmussen, S., Rasmussen, M., Stenderup, J., Damgaard, P. B., Schroeder, H., Ahlström, T., Vinner, L. et al. 2015. Population genomics of Bronze Age Eurasia. *Nature*, 522, p. 167-172. doi:10.1038/nature14507

Billington, R. A. 2001. *Westward Expansion: A History of the American Frontier*. New Mexico: University of New Mexico.

Casagrande, J. B., Thompson, S. I., Young, P. D. 1964. Colonization as a Research Frontier: The Ecuadorian Case. In: Manners R. A. (ed.). *Process and Pattern in Culture*. Chicago: Aldine, p. 281-325.

Diaconescu, D. 2020. Step by Steppe: Yamnaya culture in Transylvania. *Praehistorische Zeitschrift*, 95, 1, p. 17-47.

Feinman, G. M. 1986. On the cutting edge or out of bounds? Archaeology approaches the frontier. *Anthropology*, 10, 1, p. 43-53.

Frînculeasa, A. 2019. The Children of the Steppe: descendance as a key to Yamnaya success. *Studii de Preistorie*, 16, p. 129-168.

Frînculeasa, A., Preda, B., Heyd, V. 2015. Pit-Graves, Yamnaya and Kurgans along the Lower Danube. *Praehistorische Zeitschrift*, 90, 1—2, p. 45-113.

Frînculeasa, A., Simalcsik, A., Preda, B. 2017. *Movila Mare de la Smeeni, judeţul Buzău*. Târgovişte: Cetatea de Scaun.

Frînculeasa, A., Preda-Bălănică, B., Garvăn, D., Negrea, O., Soficaru, A. 2019. Towards a better understanding of the end of the Fourth Millennium BC in Northern Muntenia: The case of the Burial mound in Ploieşti — Gara de vest. *Ziridava. Studia Archaeologica*, 33, p. 55-90.

Frînculeasa, A., Garvăn, D., Mărgărit, M. Bălăşescu, A., Lazăr, I., Frînculeasa, M. N., Soficaru, D. A., Molnár, M., Georgescu, M. 2020. Between worlds and elites at the beginning of the Early Bronze Age in the Lower Danube Basin: a pluridisciplinary approach to personal ornaments. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 12, p. 213. https://doi.org/10.1007/s12520-020-01177-0

Green, S. W., Perlman, S. M. (eds.). 1985. *The archaeology of frontiers and boundaries*. Orlando: Academic.

Haak, W., Lazaridis, I., Patterson, N., Rohland, N., Mallick, S., Llamas, B., Brandt, G., Nordenfelt, S., Harney, E., Stewardson, K. et al. 2015. Massive migration from the steppe was a source for Indo-European languages in Europe. *Nature*, 522, p. 207-211. doi:10.1038/nature14317

Hall, T. 2009. Puzzles in the Comparative Study of Frontiers: Problems, Some Solutions, and Methodological Implications. *American Sociological Association*, XV, 1, p. 25-47.

Hall, T. 2011. Comparisons of Two Western Frontiers and Borderlands: Lessons from Ancient to Modern. Електронний ресурс: *The Institute for Research of World-Systems*. Rezhym dostupu: http://irows.ucr.edu/papers/irows68/irows68.htm (Data zvernennia 3.05.2019).

Lattimore, O. 1962. *Inner Asian Frontiers of China*. Boston; Beacon.

Lightfoot, K. G. Martinez, A. 1995. Frontiers and Boundaries in Archaeological Perspective. *Annual Review of Anthropology*, 24, p. 471-492.

Linderholm, A., Kilinç, G., Szczepanek, A. Włodarczak, P., Jarosz, P., Belka, Z., Dopieralska, J., Werens, K., Górski, J., Mazurek, M. et al. 2020. Corded Ware cultural complexity uncovered using genomic and isotopic analysis from southeastern Poland. *Scientific Reports*, 10, 6885. https://doi.org/10.1038/s41598-020-63138-w1

Mathieson, I., Lazaridis, I., Rohland, N., Mallick, S., Patterson, N., Roodenberg, S. A., Harney, E., Stewardson, K., Fernandes, D., Novak, et al. 2015. Genome-wide patterns of selection in 230 ancient Eurasians. *Nature*, 528, p. 499-503. doi:10.1038/nature16152

Naum, M. 2010. Re-emerging Frontiers: Postcolonial Theory and Historical Archaeology of the Borderlands. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 17, p. 101-131. https://doi.org/10.1007/s10816-010-9077-9

Parker, B. 2006. Toward an Understanding of Borderland Processes. *American Antiquity*, 71, 1, p. 41-45.

Parker, B. J., Rodseth, L. (eds.). 2016. *Untaming the Frontier in Anthropology, Archaeology, and History*. Tucson: The University of Arizona.

Racimo, F., Woodbridge, J., Fyfe, R. 2020, The spatiotemporal spread of human migrations during the European Holocene. *Proceedings of the National Academy of Sciences of USA*, 16, p. 8989-9000. http://dx.doi.org/10.1073/pnas.1920051117

Riley, G. 2003. *Taking Land, Breaking Land: Women colonizing the American West and Kenya*. Albuquerque: University of New Mexico.

Staski, E. 1998. Change and Inertia on the Frontier: Archaeology at the Paraje de San Diego, Camino Real, in Southern New Mexico. *International Journal of Historical Archaeology*, 2, p. 21-44.

Waselkov, G., Eli Paul, R. 1981. Frontiers and Archaeology. *North American Archaeologist*, 2 (4), p. 309-329. https://doi.org/10.2190/EG6K-T52K-MRW3-L75H

S. V. Ivanova

FRONTIER PHENOMENON IN A SOCIOCULTURAL CONTEXT

Vitalij V. Otroschenko made a great contribution to the study of Copper and Bronze Age cultures in Ukraine. His researches of absolute and relative chronology, cultural changes and cultural coexistence have particular interest in the context of this article. They allow a reader to focus more reasonably on cultural and historical processes of North-Western Black Sea and Balkan-Carpathian regions staying within the frame of the frontier theory.

Most of researchers on the topic consider the «frontier» as a special zone of interference of different cultures. The frontier is also meant a special area where several cultures meet, shaping new socio-cultural relations. The frontier differs from deeper territory in higher mobility, where movement of large groups of people create new forms of cultural and social contacts. The system of intercultural communication depends on many factors, including the history of formation of the cultural landscape of the territory where intercultural communication is taking place.

Originally, the concept of «frontier» was applied exclusively to American history, but now we meet it

in works related to the history of Ukraine. The situation of the frontier zone has begun to attract archeologists though in a rather narrow area concerning social changes (in the context of anthropological archeology).

The special nature of the source base of history and archaeology, especially in the preliterate period, determines similarities and differences of frontier problems studying by these sciences. The specificity of archaeological artefacts, on which the study of archaeological cultures relies to a large extent, must also be taken into account: they can spread over quite long distances in the means of exchange, without people movement.

In archaeological research of European Bronze Age, the Pit Grave (Yamnaya) culture is in the great importance; interest towards it has been reinforced by the latest genetic research. The mobility of society, innovation in the material culture of its western range allowed us to consider the Pit Grave cultural and historical community within the frontier theory.

At the same time, the comparison of two adjacent frontier zones (North-Western Black Sea Coast and Balkan-Carpathian area) made it possible to compare their common and special traits, in the context of their interconnection and mutual influences, taking into account the aspect of social identification.

Keywords: frontier, archeological culture, migration, colonization.

Одержано 16.01.2021

ІВАНОВА Світлана Володимирівна, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
IVANOVA Svitlana V., Doctor of Historical Sciences, Main Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-3318-8244,
e-mail: svi1956@gmail.com.

СТАТТІ

УДК [622+669]:903.05(477.5/.6)"637" DOI: 10.37445/adiu.2021.02.05

Ю. М. Бровендер

ДОНЕЦЬКИЙ ГІРНИЧО-МЕТАЛУРГІЙНИЙ ЦЕНТР І ВИРОБНИЧІ ЦЕНТРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО СТЕПУ ДОБИ БРОНЗИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ВИРОБНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті на основі порівняльного аналізу джерел, що походять з гірничо-металургійних центрів епохи пізньої бронзи східноєвропейського степу, досліджених розкопками, визначається загальне і особливе в виробничій діяльності Донецького центру, активне функціонування якого пов'язується з носіями зрубної спільноти в її бережнівсько-маївській культурній традиції.

***Ключові слова**: Донецький гірничо-металургійний центр, Каргали, Картамиській археологічний мікрорайон, Михайло-Овсянка, мідні руди.*

Вступ. На тлі різнобічних наукових інтересів доктора історичних наук, професора Отрощенка Віталія Васильовича, його інтерес до металовиробничої діяльності зрубної культурної спільноти не є другорядним (Отрощенко, Рассамакін 1997; Отрощенко 2000; 2003b; 2004; 2005a; 2005b; 2007; 2011; Отрощенко, Тупчієнко 2005). Двадцять польових сезонів на пам'ятках Середнього Подонців'я в Луганській області, серед яких шість — на Капітанівській агломерації поселень і десять — на пам'ятках Картамиського рудопрояву, що дали виразні свідоцтва металовиробництва зрубної спільноти (Бровендер и др. 2002; Бровендер, Отрощенко 2002; Бровендер, Отрощенко, Пряхін 2010; Отрощенко и др. 1996; 1997; Пряхин и др. 1996; 2000a; 2000b; 2003; 2008; Бровендер, Отрощенко, Пряхін, 2007), певною мірою стимулювали цей інтерес.

У роки роботи на пам'ятках Східної України В. В. Отрощенко озвучив свою ідею, в подальшому представлену ним у вигляді концепції про дві лінії розвитку культур зрубної спільноти: покровську (пізніше названу ним покровсько-мосоловською (Отрощенко 2003a) і бережнівсько-маївську (Отрощенко 1994; 2000; 2002). В результаті ювіляру вдалося забезпечити перспективи дослідницького пошуку в вивченні зрубних старожитностей, в т. ч. і металовиробництва Дніпро-Донського регіону за доби пізньої бронзи.

© Ю. М. БРОВЕНДЕР, 2021

В останні десятиліття проблема металовиробничої діяльності східноєвропейського степу й лісостепу стала однією з дослідницьких тем, яку найактивніше розробляють. Розкопки пам'яток епохи пізньої бронзи на Каргалинському рудному полі в Оренбурзькій області Російської Федерації РФ (Черных 2007), на рудопрояву біля с. Михайло-Овсянка на лівому березі Волги в південній частині Самарської області РФ (Матвеева, Колев, Королев 2004), а також на Картамиському рудопрояву на сході України (Бровендер, Отрощенко, Пряхін 2010) суттєво збільшили джерельну базу з історії гірничо-металургійного та металообробного виробництв Східної Європи, дали якісно новий матеріал для наукових узагальнень і висновків.

Велике значення при вивченні металловиробництва давнього населення мають спеціалізовані побутові пам'ятки, і перш за все ті, що представляють собою виробничі комплекси в зоні мідних рудопроявів (родовищ), які увійшли в науковий обіг як гірничо-металургійні центри (ГМЦ). Для Дніпро-Донського регіону — одного з найважливіших в культурно-історичному плані регіонів Східної Європи — особливе значення має Донецький гірничо-металургійний центр (ДГМЦ). Масштабні роботи, проведені на початку цього століття на комплексі пам'яток епохи бронзи в зоні Картамиського мідного рудопрояву Бахмутської улоговини Донбасу (Бровендер, Отрощенко, Пряхін 2010) з урахуванням раніше досліджених пам'яток гірничо-

металургійної діяльності на інших рудопроявах Донецького кряжа (Татаринов 2003), дають можливість зіставити пам'ятки ДГМЦ з іншими дослідженими розкопками, спеціалізованими пам'ятками зрубної спільноти на міднорудних територіях східноєвропейського степу.

Матеріали і методи. Джерельна база по ДГМЦ складається з 5 кар'єрів, 25 гірничих виробок підземного типу, 2 техногенних ділянок зі збагачення мідної руди, 7 спеціалізованих поселень.

У роботі задіяний комплекс методів**:** порівняльно-історичний метод, метод статистичного обліку, аналогій, метод типологічного та функціонального аналізу. Крім того, задіяні результати досліджень геологів, геотехнологів. Для вирішення поставлених проблем, окрім того, використані результати трасологічного аналізу, а також експериментального моделювання.

Результати досліджень. Видобуток мідних руд на рудопроявах Донецького кряжа, подібно Каргалам і Михайло-Овсянці, здійснювався як підземним, так і відкритим способами (Татаринов 2003; Бровендер 2008а; Бровендер, Отрощенко, Пряхін 2010). Такі ж типи гірничих виробок відомі на всіх рудоносних територіях євразійського континенту, що розроблялися в давнину.

За підрахунками, що ґрунтуються на результатах комплексних геотехнологічних і археологічних досліджень, сумарний обсяг гірничих робіт на трьох копальнях кар'єрного типу (Червоне озеро I—III) Картамиського археологічного мікрорайону (КАМ) склав не менше 30 тис. м^3, а обсяг видобутої мідної руди — близько 817 м^3. З урахуванням підземної розробки, на копальні Червоне озеро IV обсяг видобутої руди на Картамиші склав близько 1000 м^3. Беручи до уваги особливості руд Картамиського рудопрояву, а також рівень технологічних можливостей давніх металургів епохи пізньої бронзи, при наскрізному вилученні, об'єм міді, виплавленої з Картамиських руд, міг досягати порядку 160 т (Бровендер, Гайко, Шубин 2010, с. 216—217). Навіть якщо допустити, що на території ДГМЦ відпрацювання руд велося на п'яти рудопроявах (Вискрівському, Клиновому, Картамиському, Кислому Бугрі, Мідній Руді; Татаринов 2003), то з урахуванням даних**,** отриманих по Картамишу, загальний обсяг отриманого в епоху пізньої бронзи донецького металу міг скласти не менше 700 т (Бровендер 2016).

Для порівняння наведемо підрахунки обсягу видобутої руди, в еквіваленті на метал: у Східноказахстанському ГМЦ — 5—10 тис. т (Сатпаев 1967, с. 142; Кузнецова и др. 1994, с. 64, Маргулан, 2001, с. 75), Каргалинському ГМЦ — не менше 55—60 тис. т міді (Черных 2009, с. 257). Не вдаючись у дискусію стосовно наведених даних, все ж вважаємо Каргалинські показники вельми завищеними.

Беручи до уваги приблизно п'ятисотлітній період існування ДГМЦ, що функціонував у системі БМЗК (XVIII/XVII—XIII ст. до н. е.), є можливість приблизно визначити щорічний видобуток мідних руд ДГМЦ в епоху пізньої бронзи**.** В еквіваленті, він міг складати, в середньому, близько 1,5 т міді на рік. З огляду на більш активну розробку мідних руд у перший період БМЗК можна припустити, що близько 2/3 обсягу, отриманого в результаті виплавки металу на рік (близько 2 т), відповідає саме першому періоду БМЗК, а 1/3 (близько 1 т) — другому.

Отримані результати є цілком реальними з огляду на те, що в Єгипті середній річний обсяг виплавленої в епоху бронзи міді становив 7 т, у Західній Європі — 16,5 т, у Східному Казахстані — кілька тонн (Гришин 1980, с. 122).

Підрахунок обсягу проведених гірських робіт в епоху пізньої бронзи на Картамиському рудопрояву дає підстави припускати можливість вилучення гірської маси обсягом 60 м^3 на рік невеликими колективами протягом 500 років — періоду існування БМЗК.

Про невеликі колективи (клани) гірників-металургів, які проживають на спеціалізованих поселеннях у зоні мідних рудопроявів і ведуть їх розробки, згадують і інші фахівці (Черников 1960, с. 132—133; Тихонов 1960, с. 15—16; Гришин 1980, с. 85—86). Давні єгиптяни віддавали перевагу працювати на окремих виробках невеликими групами по 5 або 15 чоловік, що підтверджується і збереженим написом однієї давньоєгипетської посадової особи (Forbes 1950, p. 337). При цьому мова йде не тільки про невелику кількість людей, які працюють у гірських виробках, але й задіяних у процесі збагачення руди (Тихонов 1960, с. 15—16). У зв'язку з цим пропущення С. Й. Татаринова про кількість гірників-металургів, що працювали одночасно на копальнях Бахмутської улоговини, і обчислювалася 500—1000 чоловік (Татаринов 2006, с. 8), вважаємо не достатньо аргументованим.

Важливі для теми дослідження відомості надає Є. М. Черних. Дослідник звертає увагу на обсяг міді, виплавленої протягом одного сезону невеликим колективом у знаменитій рудами провінції Катанга (ДР Конго). Посвячений у вогняну майстерність металург разом із підсобними робочими (до 14 осіб) на той час виплавляв близько 1 т міді (Черных 1972, с. 117).

Гірничодобувний цикл у системі металовиробництва доповнювався комплексом технологічних операцій, пов'язаних із збагаченням корисних копалин. Процесс збагачення, як про це свідчать матеріали КАМ, здійснювався в три етапи: 1) первинне відділення корисного мінералу від порожньої породи біля гірських виробок; 2) подрібнення корисного мінералу (руди) до фракції, придатної для виплавки і 3) водне збагачення.

Перший етап збагачення здійснювався поблизу виробок, або на породних відвалах кар'єрів. Другий і третій етапи збагачення проводилися на спеціалізованих техногенних ділянках, де був доступ до води. В обох випадках утворюва-

лися відходи. Якщо в першому випадку це були переважно великі уламки гірської маси, то в другому і третьому — перетертий на пісок мідистий пісковик із характерною мідною зеленню.

Матеріали розкопок пам'яток КАМ свідчать про великі масштаби збагаченої на Картамиші руди. Знаряддя гірничо-збагачувального циклу (рудодробильні / рудотерочі камені, плити-платформи) відомі на всіх пам'ятках біля копалень. Однак відомі й спеціалізовані на збагаченні руд ділянки, де знаряддя гірничо-збагачувального циклу особливо численні. Масштабно виглядає на них і обсяг відходів, отриманий у процесі збагачення. Скупчення таких відходів на спеціалізованих ділянках визначило їх назву як техногенних (Бровендер 2005; 2008а). Крім знарядь, колекція яких на техногенних ділянках налічує десятки і сотні кам'яних і кістяних виробів (Картамиш), на таких спеціалізованих пам'ятках виявлені і технологічні канави, використовувані як накопичувачі води. Близькі технологічні споруди для збору дощової води, а так само води від рясного сніготанення в районі великих виробок відомі на Джезказганському мідному родовищі в Центральному Казахстані (Кресто, Златоуст; Маргулан и др. 1965, с. 268; Маргулан 2001, с. 48).

Третій (заключний) етап збагачення мідних руд базувався на знаннях давніми рудокопами різних фізичних властивостей корисного мінералу і матеріалу вміщуючих порід. Виявлялися вони в використанні гравітаційного і флотаційного способів водного збагачення руди. Оскільки халькозин — мінерал, є одним із найбільш стійких сульфідів у зоні окислення, розроблювані в давнину мідні руди ДГМЦ містили значну частку сульфідних руд. Зауважимо, що в процесі дроблення (подрібнення), халькозин, будучи м'яким і крихким мінералом, у значній кількості переходить у порошкоподібних масу. Маючи погану змочуваність, у водному середовищі ця маса спливає на поверхню (флотація), і такий пінний концентрат мідних руд можна було зняти кістяними знаряддями, масово представленими на техногенній ділянці Картамиша (Бровендер 2008а) і Михайло-Овсянки (Горащук, Колев 2004). Збирали цю масу в дерев'яні миски або в керамічні горщики. Такі посудини знайдені на техногенній ділянці копальні Червоне озеро I як всередині водозабірної (технологічної) канави, так і біля неї (Бровендер 2008а). Крупнішу фракцію руд, що залишилася, могли відокремлювати гравітаційним способом, оскільки щільність мідного мінералу приблизно в два рази перевищує щільність породоутворюючих рудовміщуючих мінералів. При цьому важливу роль продовжували відігравати ті ж кістяні знаряддя, які були задіяні у флотаційному способі збагачення руди. Тут вони виконували вже функцію своєрідних «мішалок» під час сепарації змішаних обсягів різнорідних частинок твердих мінералів і породоутворюючих рудовміщуючих мінералів у водному середовищі. Можна уявити, що цю операцію, як про це свідчить мікроспрацьованість робочих поверхонь кістяних знарядь, здійснювали в шкіряних мішках. Експерименти з водного збагачення мідних руд, проведені О. М. Загородньою за участю автора, переконують у правомірності інтерпретації кістяних знарядь, виготовлених із ребер і лопаток тварин, задіяних в збагачувальному циклі, як «мішалок», використовуваних у процесі гравітації (Загородня 2014; Бровендер 2012, с. 552) або іншими словами — сепарації. Тут важливий висновок про те, що ці найчисленніші на спеціалізованих (техногенних) ділянках вироби, є не що інше, як знаряддя, безпосередньо пов'язані з гірничо-збагачувальним циклом. Ці ж думки ще на початковому етапі досліджень техногенної ділянки копальні Червоне озеро I КАМ висловив В. Б. Панковский (2005, с. 192).

Результати розкопок техногенної ділянки копальні Червоне озеро I КАМ, що дали значну серію виробничого інвентарю з кістки, а також знахідки аналогічних знарядь на гірничо-металургійному комплексі біля с. Михайло-Овсянка в Поволжі дають можливість говорити про існування на території Східної Європи в епоху пізньої бронзи єдиних технологічних прийомів збагачення мідних руд. Відсутність аналогічних знарядь на поселенні Горний Каргалинського ГМЦ епохи пізньої бронзи, скоріш за все, може пояснюватися значною віддаленістю його від джерела води.

Наступним за гірничо-збагачувальним циклом, який по суті є кульмінаційним у ланцюзі металовиробництва, є металургійний цикл. На пам'ятках ДГМЦ він значно поступався гірничорудному циклу. У тому, що металургія на Картамиському рудопрояві не була спеціалізованим виробництвом, можна легко переконатися навіть після підрахунку її відходів. На комплексі досліджених пам'яток площею 1290 м^2 КАМ, виявлено всього лише 146 зразків шлаку, штейну і шлаковитих предметів, у т. ч. кераміки, каменю, глини. Очевидно, і Каргалинський ГМЦ епохи пізньої бронзи також функціонував переважно в системі гірничої справи. Масштабний видобуток руд на Каргалах у поєднанні з досить обмеженою за обсягом місцевої виплавки міді, про що свідчить мала кількість металургійного шлаку, знайденого на Горному (4539 зразків, загальною вагою близько 20 кг (Кузьминых 2004а, с. 101) на дослідженій розкопками площі 1044 м^2, вказують на явне домінування експорту мідної руди (Черных 2002, с. 86). Гірничо-металургійний комплекс у с. Михайло-Овсянка також функціонував у системі гірничорудного циклу. Тут, на дослідженій розкопками площі (448 м^2) виявлено 350 зразків металургійного шлаку (Матвеева, Колев, Королев 2004, с. 71, 76, 78). При зіставленні свідчень металургійного цик-

лу цих трьох гірничо-металургійних комплексів наочно простежується найменша їхня кількість на Картамиші.

Завершальним етапом у ланцюзі металовиробництва (в широкому сенсі) є металообробний цикл. Серед джерел металообробного циклу виділяються ливарні форми, ковадла, молоточки, абразиви (Килейников 1996; 2005; Загородня 2014). Вказана група знарядь на пам'ятках ДГМЦ нечисленна і в кількісному відношенні вона значно поступається знаряддям гірничорудного циклу. Подібна ситуація характерна і для поселення Горний Каргалинского ГМЦ, а також для гірничо-металургійного комплексу Михайло-Овсянка. Однак, на відміну від Картамиша і Михайло-Овсянки, де основна колекція знарядь пов'язана з гірничо-збагачувальним циклом, на Каргалах більшість їх представляють гірничодобувний цикл (Кузьминых 2004b, с. 100).

Серед трьох досліджених розкопками гірничо-металургійних комплексів Східної Європи, металообробні знаряддя більш масово представлені на Каргалах. Тільки ливарних форм на поселенні Горний знайдено 197, в т. ч. три цілих і 194 уламки (Кузьминых 2004c, с. 134). Значно слабше металообробний цикл представлений на Картамиші і Михайло-Овсянці. Всього на пам'ятках КАМ (поселення Червоне озеро 1, 3) колекція ливарних форм (причому знайдених виключно в уламках, в т. ч. й заготовки ливарних форм) становить 20 екземплярів. Близько десятка ливарних форм знайдено на Михайло-Овсянці (Матвеева, Колев, Королев 2004, с. 77). Цікаво зауважити, що при досить близькій кількості ливарних форм, виявлених на одному квадратному метрі дослідженій розкопками площі Картамиша і Михайло-Овсянки, істотні відмінності спостерігаються в кількості шлакового матеріалу на цих пам'ятках. Ці обставини можуть бути пояснені різним вмістом міді в руді. Масштаби металообробки в Михайло-Овсянці і на Картамиші, очевидно, були відносно рівними. На думку автора, весь виплавлений із руди метал на пам'ятках ДГМЦ використовувався гірниками-металургами як сировина для виготовлення металевих виробів, які відповідали власним потребам, в т. ч. й потребам у металевому металовиробничому інструментарії (Бровендер 2012). Така мала кількість шлакового матеріалу на Картамиші дає підставу припускати, що зливки міді не були продукцією ДГМЦ.

Наявність кам'яного домобудівництва на поселеннях КАМ (Червоне озеро 1, 3), як і на інших пам'ятках ДГМЦ епохи пізньої бронзи (Пилипчатине 1, Клинове; Татаринов 2003) дають підставу припускати цілорічний цикл металовиробничої діяльності. Постійне проживання давніх гірників-металургів і цілорічне металовиробництво простежується і на поселені Горне в Каргалах (Черных 2004, с. 259). Однак спостерігається це лише на пізній фазі його існування, у період найбільш активної розробки Каргалинских мідних руд (Черных 2007, с. 115). На ранній фазі існування селища (початок пізньобронзової доби) масштаби виробничої діяльності на Горному були незначними (Кузьминых 2004a). Зауважимо, що пізня фаза поселення Горний (другий період покровсько-мосоловської зрубної культури (ПМЗК) відповідає періоду активної розробки мідних руд Картамиського рудопроявления (перший період БМЗК), як, втім, і інших рудопроявів Бахмутської улоговини Донбасу.

У зимовий період гірничі роботи могли вестися лише в підземних виробках. Не виключаємо й можливість збагачення мідної руди в цей час року, однак процес подрібнення і водного збагачення мідних (сульфідних) руд міг здійснюватися в майстернях лише в обмеженому обсязі. Обмеження сфери діяльності замкнутого клану гірників-металургів епохи пізньої бронзи, орієнтованої на великомасштабне виробництво лише літнім періодом вважаємо безпідставним. Це ж підтверджується і письмовими документами XVIII ст., в яких згадується про масштабні гірничі роботи на Каргалах у зимову пору року (Черных 2004, с. 259).

Зафіксований обсяг джерельної бази вже сьогодні дозволяє переглянути уявлення, про те, що для розробки мідних руд Бахмутської улоговини організовувалися сезонні експедиції рудокопів — членів громад, які володіли копальнями зі стаціонарних поселень, розташованих за межами рудопроявів. По-перше, гірнича справа — особливо табуйована для непосвячених сфера діяльності (Черных 2007, с. 148, 171—172). По-друге, жодне поселення зрубної спільноти, в т. ч. зі спеціалізацією на металургії і металообробці, що знаходиться за межами ГМЦ, не дало достовірних знарядь гірничовидобувного циклу (Загородня 2014). Невідомі вони й на такому поселенні зрубної спільноти, орієнтованому на великомасштабне виробництво, як Усове озеро (Луньков 2004, с. 75). Це поселення спеціалізувалося на виплавленні міді з руди ДГМЦ з подальшим виготовленням знарядь, необхідних для життєдіяльності селища. Численні залишки теплотехнічних споруд, велика кількість металургійного шлаку, за відсутності пов'язаних зі спеціалізованою гірничопрохідницькою діяльністю знарядь і їх ливарних форм, а також незначна кількість плавильних чаш, дозволяють припускати, що мешканці поселення Усове озеро не брали безпосередньої участі в розробці мідних руд Донецького кряжу. Не була орієнтована їх виробнича діяльність і на великомасштабне виробництво металевих виробів (Пряхин 1996, с. 124; Луньков 2004). Втім і автор розкопок цієї пам'ятки вважає, що головним продуктом обміну були не готові вироби, а саме метал у зливках (Березанская 1990, с. 73).

Зразком іншої металовиробничої спеціалізації є Мосоловське поселення ПМЗК. Його матеріали демонструють домінування металообробки над металургією (Пряхин 1996; Саврасов 1998). Оскільки значних свідчень металургійного виробництва на Мосоловці не виявлено, є підстави припускати функціонування тут металообробного виробництва в більшій мірі на привізному металі, а не на руді. Основний напрямок виробничої діяльності Мосоловського поселення був пов'язаний із виготовленням великих партій металомістких виробів — віслообушних сокир і косарів-серпів. Про це свідчить велика кількість ливарних форм (близько 700) і плавильних чаш (більше 600; Пряхин 1996, с. 18; Саврасов 1998), які значно перевершують відповідний металообробний інструментарій поселення Усове озеро (Пряхин 1996, с. 124).

Орієнтуючись на підрахунки О. С. Саврасова про витрату на Мосоловському поселенні металургами-ливарниками ПМЗК близько 790 кг металу (міді) для відливання як мінімум 420 сокир і 1315 косарів-серпів (Саврасов 2000, с. 107), можна спостерігати відповідність річному обсягу видобутого на Картамиші металу в найбільш активний період функціонування ДГМЦ, металопродукції, що нараховує 1100 сокир і 3400 косарів-серпів. Цілком зрозуміло, що отримані результати носять приблизний характер, але все ж вони дають загальне уявлення про обсяг виконаних на рудниках гірничовидобувних і збагачувальних робіт, а також отриманого в результаті металургійного переділу, металу. Як бачимо, за масштабами епохи пізньої бронзи, ці обсяги були досить значними.

Гірничорудна (перш за все гірничовидобувна) спрямованість пам'яток КАМ, як і інших пам'яток ДГМЦ, характеризується численним гірничовидобувним інструментарієм, невідомим ані на Усовому озері, ані на Мосоловці.

Висновки. На пам'ятках КАМ, як і на інших пам'ятках ДГМЦ, розташованих у зоні мідних рудопроявів Бахмутської улоговини Донбасу, засвідчено всі цикли давнього металовиробництва. Найчастіше це ознаки гірничого та гірничо-збагачувального циклу. Так, простежені на Картамиші значні масштаби видобутої і збагаченої руди, як втім, і на інших рудопроявах Бахмутської улоговини, уже зараз дають підставу вважати функціонування пам'яток на рудній території Донбасу переважно в системі гірничорудної справи. Аналогічна спеціалізація спостерігається й на інших гірничо-металургійних комплексах Східної Європи — Михайло-Овсянці (Матвеева, Колев, Королев 2004, с. 78) і Каргалах (Черных 2002, с. 86). Особливістю ДГМЦ є значно менша вираженість у його культурних нашаруваннях свідоцтв металургії та металообробки. Обмежена їх кількість на пам'ятках ДГМЦ вказує на виробництво металевих виробів, орієнтоване лише на внутрішнє споживання (Бровендер 2012).

Тріщинуватість корінних порід Донбасу, на відміну від монолітного масиву корінних порід Поволжя та Південного Уралу, дозволяла в процесі ведення гірських робіт ефективно використовувати кам'яні знаряддя. У ГМЦ, що функціонують у рамках східної виробничої зони зрубної культурної спільноти (Михайло-Овсянка, Каргали; Молодин, Пряхин 2005) гірникам-металургам необхідно було значно активніше розвивати металургію, оскільки особливості геології цих регіонів для видобутку мідних руд вимагали використання металевих виробів. Очевидно, цією обставиною пояснюється велика кількість знайдених на Каргалах кінцевих фрагментів металевих кайл-кирок (118 екз.; Кузьминых 2004b, с. 79), як втім, і ливарних форм для відливання цих знарядь (Кузьминых 2004c, с. 156).

Функціонування повного циклу давнього металовиробництва, а також масштабність давніх гірських робіт у зоні мідних рудопроявів Бахмутської улоговини, яка навіть фіксується візуально, дає підставу стверджувати про існування на Донецькому кряжі в епоху пізньої бронзи ГМЦ, орієнтованого на великомасштабне виробництво.

У нашому розумінні Донецкий гірничо-металургійний центр епохи бронзи — це комплекс спеціалізованих на великомасштабному виробництві пам'яток епохи пізньої бронзи, розташованих у зоні доступних для розробки давнім населенням мідних рудопроявів Бахмутської улоговини Донбасу і таких, що функціонували переважно в системі гірничої справи. Основною продукцією ДГМЦ були не металеві вироби і навіть не зливки, як це уявлялося раніше (Татаринов, 2003), а збагачена мідна руда (концентрат) — сировина для металургійного виробництва (Бровендер 2016). Раніше висловлена А. А. Формозовим (1951, с. 118—119), а в подальшому підтримана дослідниками (Тихонов 1960, с. 13; Татаринов 2006) думка про те, що метал, який виплавлявся на поселеннях біля копалень, задовольняв не лише внутрішні потреби гірників-металургів, а й населення, яке проживало далеко за межами ГМЦ, в світлі сучасних даних, потребує перегляду.

Збагачена руда була тим товаром, який обмінювався гірниками-металургами ДГМЦ, можливо через професійних торгівців (Бороффка и др. 2005; Дергачев 2010, с. 36; Ромашко 2013, с. 136), із сусідніми і віддаленими племенами на продукти тваринництва і землеробства, а також на різні предмети побуту (Куріленко та ін. 1998; Отрощенко 2003b; 2004; Бровендер 2007; Лысенко 2013; Куштан 2013, с. 198).

Проведений аналіз переконує в тому, що й інші, досліджені під час розкопок гірничо-металургійні комплекси східноєвропейського степу (Каргали, Михайло-Вівсянка), функціонували в один час і в аналогічній ДГМЦ виробничій системі.

ЛІТЕРАТУРА

Березанская, С. С. 1990. *Усово озеро. Поселение на Северском Донце.* Киев: Наукова думка.

Бороффка, Н., Парцингер, Г. 2005. Исследование Карнаб-Сичкончи — поселение металлургов эпохи бронзы на территории Самаркандской области Узбекистана. В: *Проблеми гірничої археології. Матеріали II-го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару, 21—25 липня 2003 р.* Алчевськ: ДонДТУ, с. 41-46.

Бровендер, Ю. М. 2005. Обследование памятников эпохи поздней бронзы на рудопроявлении Медная Руда. В: *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. Матеріали II-ї Луганської міжнародної історико-археологічної конференції, 25—26 жовтня 2005 р.* Луганськ, ЛОКМ, с. 90-94.

Бровендер, Ю. М. 2007. Находки деталей конской упряжи в контексте Донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 7, с. 224-234.

Бровендер, Ю. М. 2008a. Копальня Червоне озеро IV Картамиського гірничо-металургійного комплексу доби бронзи. *Археологія*, 4, с. 64-69.

Бровендер, Ю. М. 2008b. Итоги раскопок техногенного участка на Картамышском рудопроявлении. *Древности 2006—2008*, с. 184-203.

Бровендер, Ю. М. 2012 Итоги исследования комплекса горно-металлургических памятников на Картамышском рудопроявлении Донбасса. В: *Проблемы исследования памятников археологии Восточной Украины: Материалы III-го международной историко-археологической научной конференции, 25—26 октября 2012 г.* Луганск: ЛОКМ, с. 551-556.

Бровендер, Ю. М. 2016. *Донецький гірничо-металургійний центр доби бронзи.* Автореферат дисертації д. і. н. ІА НАН України.

Бровендер, Ю. М., Гайко, Г. И., Шубин, Ю. П. 2010. Определение объемов горных работ и оценка добычи медных руд на древних разработках Картамышского рудопроявления в Донбассе. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 10, с. 213-219.

Бровендер, Ю. М., Горовой, А. Ф., Дорофеев, В. Н., Отрощенко, В. В., Пряхин, А. Д., Шкурский, Е. Ф., Шафранский, В. Г. 2002. *Украинско-российская экспедиция по изучению древних памятников горного дела Донбасса (итоги полевого сезона 2001 года и перспективы исследований.* Киев; Воронеж: ДГМИ.

Бровендер, Ю. М., Отрощенко, В. В. 2002. Древние рудники в бассейне Северского Донца, Восточная Украина. В: Черных, Е. Н. (ред.). *Каргалинский международный полевой симпозиум: Материалы симпозиума.* Москва: ИА РАН, с. 53-54.

Бровендер, Ю. М., Отрощенко, В. В., Пряхин, А. Д. 2007. Донбаський державний технічний університет у вивченні давньої виробничої діяльності племен східноєвропейського степу та лісостепу (до вузівського ювілею). В: *Проблеми гірничої археології: Матеріали VI-го Картамиського міжнародного польового археологічного семінару, 15—16 липня 2007 р.* Алчевськ: ДонДТУ, с. 5-10.

Бровендер, Ю. М., Отрощенко, В. В., Пряхін, А. Д. 2010. Картамиський комплекс гірничо-металургійних пам'яток бронзового віку в Центральному Донбасі. *Археологія*, 2, с. 87-101.

Горащук, И. В., Колев, Ю. И. 2004. Каменные и костяные орудия с рудника бронзового века Михайло-Овсянка на юге Самарской области. *Вопросы археологии Урала и Поволжья*, 2, с. 89-104.

Гришин, Ю. С. 1980. *Древняя добыча меди и олова.* Москва: Наука.

Дергачев, В. А. 2010. *Топоры-кельты поздней бронзы Карпато-Подунавья.* 1. Кишинэу: Институт культурного наследия АКРМ.

Загородня, О. М. 2014. Про призначення однієї з категорії кістяних знарядь Картамишу. *Археологія*, 1, с. 15-28.

Килейников, В. В. 1996. Трасологический анализ каменных орудий труда с рудника Червонэ озеро. В: *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век): материалы международной конференции.* 2. Донецк: ДонГУ, с. 3-4.

Килейников, В. В. 2005. Новые трасологические данные об орудиях труда с памятников Картамышского рудопроявления Подонцовья. В: *Проблеми гірничої археології: Матеріали II-го Картамиського міжнародн. польового археологічного семінару, 21—25 липня 2003 р.* Алчевськ: ДонДТУ, с. 80-85.

Кузнецова, Э. Ф., Тепловодская, Т. М. 1994. *Древняя металлургия и гончарство Центрального Казахстана.* Алматы.

Кузьминых, С. В. 2004a. Шлаки. В: Черных, Е. Н. (ред.). *Каргалы.* III, Москва: Языки славянской культуры, с. 101-105.

Кузьминых, С. В. 2004b. Металл и металлические изделия. В: Черных, Е. Н. (ред.). *Каргалы.* III. Москва: Языки славянской культуры, с. 76-100.

Кузьминых, С. В. 2004c. Литейные формы. В: Черных Е. Н. (ред.). *Каргалы.* III. Москва: Языки славянской культуры, с. 134-156.

Куріленко, В. Є., Отрощенко, В. В. 1998. Сосницька культура Подесення та її зв'язки із західними сусідами. В: Kosko, A., Czebreszuk, J. (eds.). *Trzciniec — sistemkulturowy czy interkulturow process?* Poznan, с. 239-251.

Куштан, Д. П. 2013. *Південь Лісостепового Подніпров'я за доби пізньої бронзи.* Археологічний альманах, 29. Донецьк: Донбас.

Луньков, В. Ю. 2004. Керамический комплекс. В: Черных, Е. Н. (ред.). *Каргалы.* III. Москва: Языки славянской культуры, с. 22-75.

Лысенко, С. Д. 2013. К вопросу о возможных контактах киево-черкасской группы тшинецкого культурного круга с Донецким ГМЦ. В: *Проблеми гірничої археології. Матеріали IX-го Картамиського міжнародного польового археологічного семінару 15—16 липня 2009 р.* Алчевськ: ДонДТУ, с. 86-96.

Маргулан, А. Х. 2001. *Сарыарка. Горное дело и металлургия в эпоху бронзы. Джезказган — древний и средневековый металлургический центр (городище Милыкудук).* 2. Алматы: Наука.

Маргулан, А. Х., Акишев, К. А., Кадырбаев, М. К., Оразбаев, А. М. 1965. *Древняя культура Центрального Казахстана.* Алма-Ата: Наука.

Матвеева, Г. И., Колев, Ю. И., Королев, А. И. 2004. Горно-металлургический комплекс бронзового века у с. Михайло-Овсянка на юге Самарской области (первые результаты исследования). *Вопросы археологии Урала и Поволжья*, 2, с. 69-88.

Молодин, В. И., Пряхин, А. Д. К выделению производственных зон эпохи бронзы на пространствах Евразийской степи и лесостепи. В: *Проблеми гірничої археології: Матеріали II-го Картамиського міжнародного польового археологічного семінару, 21—25 липня 2003 р.* Алчевськ: ДонДТУ, с. 7-9.

Отрощенко, В. В. 1994. О двух линиях развития культур срубной общности. В: *Проблемы скифо-*

сарматской археологии Северного Причерноморья: Тезисы докладов международной конференции к 95-летию Б. Н. Гракова. 2. Запорожье: ЗГУ, с. 150-153.

Отрощенко, В. В. 2000. О культурах срубной общности. В: *Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы евразийской степи и лесостепи: Материалы международной научной конференции*. Воронеж: ВГУ, с. 10-14.

Отрощенко, В. В. 2002. *Історія племен зрубної спільності*. Автореферат дисертації д. і. н. ІА НАН України.

Отрощенко, В. В. 2003a. К истории племен срубной общности. *Археология восточноевропейской лесостепи*, 17: Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы, с. 68-96.

Отрощенко, В. В. 2003b. Культури зрубної спільноти та гірничо-металургійні центри. В: *Проблеми гірничої археології: Матеріали І-го Картамиського міжнародного польового археологічного семінару, 14—15 липня 2002 р*. Алчевськ: ДонДТУ, с. 47-51.

Отрощенко, В. В. 2004. Тенденції розвитку господарчих систем доби пізньої бронзи на теренах України. В: Kosko, A. (ed.) *Nomadyzm a pastoralizm w miedzyrzeczu Wisly I Dniepru (neolit, eneolit, epoka brazu)*. Poznan, с. 215-221.

Отрощенко, В. В. 2005a. Культурно-господарча ситуація на півдні Східної Європи в 1600—1200 роках до н. е. В: Гайко, Г. И. (ред.). *Исторические и футурологические аспекты развития горного дела*. Алчевск: ДонГТУ, с. 94-101.

Отрощенко, В. В. 2005b. Дніпро-Донецький осередок культурогенези (постановка проблеми). В: *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України: Матеріали ІІ-ї Луганської міжнародноъ історико-археологічної конференції, 25—26 жовтня 2005 р*. Луганськ, с. 36-38.

Отрощенко, В. В. 2007. Культурні та часові особливості використання металу в поховальних ритуалах зрубної спільноти. В: *Проблеми гірничої археології: Матеріали VI-го Картамиського міжнародного польового археологічного семінару*. Алчевськ: ДонДТУ, с. 40-52.

Отрощенко, В. В. 2011. До причини та часу припинення розробок міднорудних покладів Донбасу за доби бронзи. В: *Проблеми гірничої археології: Матеріали VIII-го Картамиського міжнародного польового археологічного семінару*. Алчевск: ДонДТУ, с. 123-134.

Отрощенко, В. В., Бровендер, Ю. М., Пряхин, А. Д., Беседин, В. И. 1996. Украинско-российская экспедиция по изучению Капитановского археологического микрорайона памятников эпохи бронзы (итоги работ 1995—1996 гг.). В: *Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи: Тезисы докладов и материалы российско-украинской научной конференции и второго украинско-российского полевого семинара*. 2. Воронеж: ВГУ, с. 4-10.

Отрощенко, В. В., Пряхин, А. Д., Беседин, В. И., Бровендер, Ю. М., Саврасов, А. С. 1997. Украинско-российская экспедиция по изучению памятников эпохи бронзы Донецкого бассейна. *Археология восточноевропейской лесостепи*, 10: Пятьдесят полевых сезонов археологов Воронежского университета, с. 98-100.

Отрощенко, В. В., Рассамакін, Ю. Я. 1997. З приводу культурної належності комплексів лобойківсько-дербеденівської зони металообробки. В: *Сабатиновская и срубная культуры: проблемы взаимосвязей востока и запада в эпоху поздней бронзы: Тезисы докладов І-го всесоюзного полевого семинара*. Киев; Николаев; Южноураинск, с. 23-25.

Отрощенко, В. В., Тупчієнко, М. П. 2005. Бронзові клепані казани та Донецький гірничо-металургійний центр. В: *Проблеми гірничої археології: Матеріали ІІ-го Картамиського міжнародного польового археологічного семінару 21—25 липня 2003 р*. Алчевськ: ДонДТУ, с. 176-184.

Панковський, В. Б. 2005. Деякі результати технологічного та функціонального аналізу кістяних знарядь Червоного озера І. В: *Проблеми гірничої археології: Матеріали ІІ-го Картамиського міжнародного польового археологічного семінару 21—25 липня 2003 р*. Алчевськ: ДонДТУ, с. 189-192.

Пряхин, А. Д. 1996. *Мосоловское поселение металлургов-литейщиков эпохи поздней бронзы*. 2. Воронеж: ВГУ.

Пряхин, А. Д., Отрощенко, В. В., Беседин, В. И., Бровендер, Ю. М. 2000a. *Поселение эпохи бронзы Капитаново II*. Воронеж: ВГУ.

Пряхин, А. Д., Отрощенко, В. В., Саврасов, А. С., Бровендер, Ю. М. 2000b. Основные итоги работы украинско-российской археологической экспедиции по изучению Картамышского рудопроявления в Донбассе. В: *Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы Евразийской степи и лесостепи: Материалы международной научной конференции*. Воронеж: ВГУ, с. 99-104.

Пряхин, А. Д., Отрощенко, В. В., Саврасов, А. С., Бровендер, Ю. М. 2003. Некоторые результаты исследований на Картамышском рудопроявлении Луганской области Украины. *Археология восточноевропейской лесостепи*, 17: Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы, с. 102-117.

Пряхин, А. Д., Саврасов, А. С., Отрощенко, В. В., Бровендер, Ю. М. 1996. Обследование рудника на рудопроявлении Картамыш. В: *Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи: Тезисы докладов и материалы российско-украинской научной конференции и второго украинско-российского полевого археологического семинара*. 2. Воронеж: ВГУ, с. 10-13.

Пряхин, А. Д., Саврасов, А. С., Отрощенко, В. В., Бровендер, Ю. М. 2008. История изучения Картамышского комплекса горно-металлургических памятников на территории Украины. *Из истории отечественной археологии*, 1, с. 187-204.

Ромашко, В. А. 2013. *Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры)*. Киев: КНТ.

Саврасов, А. С. 1998. *Металлообработка населения донской лесостепной срубной культуры*. Автореферат диссертации к. и. н. ВГУ.

Саврасов, А. С. 2000. Организация производственной деятельности населения срубной культурно-исторической общности (металлообработка и металлургия). В: *Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы Евразийской степи и лесостепи: Материалы международной научной конференции*. Воронеж: ВГУ, с. 104-110.

Сатпаев, К. И. 1967. *Избранные труды*. 1. Алма-Ата: Наука.

Татаринов, С. И. 2003. *Древние горняки-металлурги*. Славянск: Печатный двор.

Татаринов, С. Й. 2006. *Історія гірничої справи, металургії та металообробки доби бронзи Східної України*. Дисертація к. і. н. ДонГУ.

Формозов, А. А. 1951. Археологические памятники в районе Орска. *Краткие сообщения ИИМК*, 36, с. 115-122.

Черников, С. С. 1960. *Восточный Казахстан в эпоху бронзы*. Москва; Ленинград: АН СРСР.

Тихонов, Б. Г. 1960. Металлические изделия эпохи бронзы на среднем Урале и Приуралье. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 90, с. 5-115.

Черных, Е. Н. 1972. *Металл — человек — время*. Москва: Наука.

Черных, Е. Н. 2002. Каргалы: феномен, парадоксы и модель функционирования. В: *Древнейшие этапы горного дела в Северной Евразии. Каргалинский комплекс: Материалы международного полевого симпозиума*. Москва: ИА РАН, с. 85-86.

Черных, Е. Н. 2004. Технология разведок и горных выработок в бронзовом веке на Каргалах. В: Черных, Е. Н. (ред.). *Каргалы*. III. Москва: Языки славянской культуры, с. 249-264.

Черных, Е. Н. 2007. *Каргалы*. V. Москва: Языки славянской культуры.

Черных, Е. Н. 2009. *Степной пояс Евразии: феномен кочевых культур*. Москва: Рукописные памятники Древней Руси.

Forbes, R. J. 1950. *Metallurgy in Antiguity*. Leiden.

REFERENCES

Berezanskaia, S. S. 1990. *Usovo ozero. Poselenie na Severskom Dontse*. Kiev: Naukova dumka.

Boroffka, N., Partsinger, G. 2005. Issledovanie Karnab-Sichkonchi — poselenie metallurgov epokhi bronzy na territorii Samarkandskoi oblasti Uzbekistana. In: *Problemy hirnychoi arkheolohii. Materialy II-ho mizhnarodnoho Kartamyskoho polovoho arkheolohichnoho seminaru, 21—25 lypnia 2003 r*. Alchevsk: DonDTU, s. 41-46.

Brovender, Iu. M. Obsledovanie pamiatnikov epokhi pozdnei bronzy na rudoproiavlenii Mednaia Ruda. In: *Problemy doslidzhennia pam'iatok arkheolohii Skhidnoi Ukrainy. Materialy II-i Luhanskoi mizhnarodnoi istoryko-arkheolohichnoi konferentsii, 25—26 zhovtnia 2005 r*. Luhansk, LOKM, s. 90-94.

Brovender, Iu. M. 2007. Nakhodki detalei konskoi upriazhi v kontekste Donetskogo gorno-metallurgicheskogo tsentra epokhi bronzy. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 7, s. 224-234.

Brovender, Yu. M. 2008a. Kopalnia Chervone ozero IV Kartamyskoho hirnycho-metalurhiinoho kompleksu doby bronzy. *Arkheolohiia*, 4, s. 64-69.

Brovender, Iu. M. 2008b. Itogi raskopok tekhnogennogo uchastka na Kartamyshskom rudoproiavlenii. *Drevnosti 2006—2008*, s. 184-203.

Brovender, Iu. M. 2012 Itogi issledovaniia kompleksa gorno-metallurgicheskikh pamiatnikov na Kartamyshskom rudoproiavlenii Donbassa. In: *Problemy issledovaniia pamiatnikov arkheologii Vostochnoi Ukrainy: Materialy III-go mezhdunarodnoi istoriko-arkheologicheskoi nauchnoi konferentsii, 25—26 oktiabria 2012 g*. Lugansk: LOKM, s. 551-556.

Brovender, Yu. M. 2016. *Donetskyi hirnycho-metalurhiinyi tsentr doby bronzy*. Avtoreferat dysertatsii d. i. n. IA NAN Ukrainy.

Brovender, Iu. M., Gaiko, G. I., Shubin, Iu. P. 2010. Opredelenie obieemov gornykh rabot i otsenka dobychi mednykh rud na drevnikh razrabotkakh Kartamyshskogo rudoproiavleniia v Donbasse. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 10, s. 213-219.

Brovender, Iu. M., Gorovoi, A. F., Dorofeev, V. N., Otroshchenko, V. V., Priakhin, A. D., Shkurskii, E. F., Shafranskii, V. G. 2002. *Ukrainsko-rossiiskaia ekspeditsiia po izucheniiu drevnikh pamiatnikov gornogo dela Donbassa (itogi polevogo sezona 2001 goda i perspektivy issledovanii*. Kiev; Voronezh: DGMI.

Brovender, Iu. M., Otroshchenko, V. V. 2002. Drevnie rudniki v basseine Severskogo Dontsa, Vostochnaia Ukraina. In: *Kargalinskii mezhdunarodnyi polevoi simpozium: Materialy simpoziuma*. Moskva: IA RAN, s. 53-54.

Brovender, Yu. M., Otroshchenko, V. V., Priakhyn, A. D. 2007. Donbaskyi derzhavnyi tekhnichnyi universytet u vyvchenni davnoi vyrobnychoi diialnosti plemen skhidnoievropeiskoho stepu ta lisostepu (do vuzivskoho yuvileiu). In: *Problemy hirnychoi arkheolohii: Materialy VI-ho Kartamyskoho mizhnarodnoho polovoho arkheolohichnoho seminaru, 15—16 lypnia 2007 r*. Alchevsk: DonDTU, s. 5-10.

Brovender, Yu. M., Otroshchenko, V. V., Priakhin, A. D. 2010. Kartamyskyi kompleks hirnycho-metalurhiinykh pam'iatok bronzovoho viku v Tsentralnomu Donbasi. *Arkheolohiia*, 2, s. 87-101.

Gorashchuk, I. V., Kolev, Iu. I. 2004. Kamennye i kostianye orudiia s rudnika bronzovogo veka Mikhailo-Ovsianka na iuge Samarskoi oblasti. *Voprosy arkheologii Urala i Povolzhia*, 2, s. 89-104.

Grishin, Iu. S. 1980. *Drevniaia dobycha medi i olova*. Moskva: Nauka.

Dergachev, V. A. 2010. *Topory-kelty pozdnei bronzy Karpato-Podunavia*. 1. Kishineu: Institut kulturnogo naslediya ANRM.

Zahorodnia, O. M. 2014. Pro pryznachennia odniiei z katehorii kistianykh znariad Kartamyshu. *Arkheolohiia*, 1, s. 15-28.

Kileinikov, V. V. 1996. Trasologicheskii analiz kamennykh orudii truda s rudnika Chervone ozero. In: *Severo-Vostochnoe Priazove v sisteme evraziiskikh drevnostei (eneolit — bronzovyi vek): materialy mezhdunarodnoi konferentsii*. 2. Donetsk: DonGU, s. 3-4.

Kileinikov, V. V. 2005. Novye trasologicheskie dannye ob orudiiakh truda s pamiatnikov Kartamyshskogo rudoproiavleniia Podontsovia. In: *Problemy hirnychoi arkheolohii: Materialy II-ho Kartamyskoho mizhnarodn. polovoho arkheolohichnoho seminaru, 21—25 lypnia 2003 r*. Alchevsk: DonDTU, s. 80-85.

Kuznetsova, E. F., Teplovodskaia, T. M. 1994. *Drevniaia metallurgiia i goncharstvo Tsentralnogo Kazakhstana*. Almaty.

Kuzminykh, S. V. 2004a. Shlaky. In: Chernykh, E. N. (ed.). *Kargaly*. III, Moskva: Iazyki slavianskoi kultury, s. 101-105.

Kuzminykh, S. V. 2004b. Metall i metallicheskie izdeliia. In: Chernykh, E. N. (ed.). *Kargaly*. III. Moskva: Iazyki slavianskoi kultury, s. 76-100.

Kuzminykh, S. V. 2004c. Liteinye formy. In: Chernykh E. N. (ed.). *Kargaly*. III. Moskva: Iazyki slavianskoi kultury, s. 134-156.

Kurilenko, V. Ie., Otroshchenko, V. V. 1998. Sosnitska kultura Podesennia ta ii zv'iazki iz zakhidnimi susidami. In: Kosko, A., Czebreszuk, J. (eds.). *Trzciniec — sistemkulturowy czy interkulturow process?* Poznan, s. 239-251.

Kushtan, D. P. 2013. *Pivden Lisostepovoho Podniprov'ia za doby piznoi bronzy*. Arkheolohichnyi almanakh, 29. Donetsk: Donbas.

Lunkov, V. Iu. 2004. Keramicheskii kompleks. In: Chernykh, E. N. (ed.). *Kargaly*. III. Moskva: Iazyki slavianskoi kultury, s. 22-75.

Lysenko, S. D. 2013. K voprosu o vozmozhnykh kontaktakh kievo-cherkasskoi gruppy tshinetskogo kulturnogo kruga s Donetskim GMTs. In: *Problemy hirnychoi arkheolohii. Materialy IX-ho Kartamyskoho mizhnarodnoho polovoho arkheolohichnoho seminaru 15—16 lypnia 2009 r*. Alchevsk: DonDTU, s. 86-96.

Margulan, A. Kh. 2001. *Saryarka. Gornoe delo i metallurgiia v epokhu bronzy. Dzhezkazgan — drevnii i srednevekovyi metallurgicheskii tsentr (gorodishche Milykuduk)*. 2. Almaty: Nauka.

Margulan, A. Kh., Akishev, K. A., Kadyrbaev, M. K., Orazbaev, A. M. 1965. *Drevniaia kultura Tsentralnogo Kazakhstana*. Alma-Ata: Nauka.

Matveeva, G. I., Kolev, Iu. I., Korolev, A. I. 2004. Gorno-metallurgicheskii kompleks bronzovogo veka u s. Mikhailo-Ovsianka na iuge Samarskoi oblasti (pervye rezultaty

issledovaniia). *Voprosy arkheologii Urala i Povolzhia*, 2, s. 69-88.

Molodin, V. I., Priakhin, A. D. K vydeleniiu proizvodstvennykh zon epokhi bronzy na prostranstvakh Evraziiskoi stepi i lesostepi. In: *Problemy hirnychoi arkheolohii: Materialy II-ho Kartamyskoho mizhnarodnoho polovoho arkheolohichnoho seminaru, 21—25 lypnia 2003 r.* Alchevsk: DonDTU, s. 7-9.

Otroshchenko, V. V. 1994. O dvukh liniiakh razvitiia kultur srubnoi obshchnosti. In: *Problemy skifo-sarmatskoi arkheologii Severnogo Prichernomoria: Tezisy dokladov mezhdunarodnoi konferentsii k 95-letiiu B. N. Grakova.* 2. Zaporozhe: ZapGU, s. 150-153.

Otroshchenko, V. V. 2000. O kulturakh srubnoi obshchnosti. In: *Srubnaia kulturno-istoricheskaia obshchnost v sisteme drevnostei epokhi bronzy evraziiskoi stepi i lesostepi: Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii.* Voronezh: VGU, s. 10-14.

Otroshchenko, V. V. 2002. *Istoriia plemen zrubnoi spilnosti.* Avtoreferat dysertatsii d. i. n. IA NAN Ukrainy.

Otroshchenko, V. V. 2003a. K istorii plemen srubnoi obshchnosti. *Arkheologiia vostochnoevropeiskoi lesostepi*, 17: Dono-Donetskii region v epokhu bronzy, s. 68-96.

Otroshchenko, V. V. 2003b. Kultury zrubnoi spilnoty ta hirnycho-metalurhiini tsentry. In: *Problemy hirnychoi arkheolohii: Materialy I-ho Kartamyskoho mizhnarodnoho polovoho arkheolohichnoho seminaru, 14—15 lypnia 2002 r.* Alchevsk: DonDTU, s. 47-51.

Otroshchenko, V. V. 2004. Tendentsii rozvytku hospodarchykh system doby piznoi bronzy na terenakh Ukrainy. In: Kosko, A. (ed.) *Nomadyzm a pastoralizm w miedzyrzeczu Wisly I Dniepru (neolit, eneolit, epoka brazu).* Poznan, s. 215-221.

Otroshchenko, V. V. 2005a. Kulturno-hospodarcha sytuatsiia na pivdni Skhidnoi Yevropy v 1600—1200 rokakh do n. e. *razvitiia gornogo dela.* Alchevsk: DonGTU, s. 94-101.

Otroshchenko, V. V. 2005a. Kulturno-hospodarcha sytuatsiia na pivdni Skhidnoi Yevropy v 1600—1200 rokakh do n. e. In: Haiko, H. Y. (ed.). *Ystorycheskye y futurolohycheskye aspekty razvytyia hornoho dela.* Alchevsk: DonHTU, s. 94-101.

Otroshchenko, V. V. 2005b. Dnipro-Donetskyi oseredok kulturohenezy (postanovka problemy). In: *Problemy doslidzhennia pam'iatok arkheolohii Skhidnoi Ukrainy: Materialy II-i Luhanskoi mizhnarodnoъ istoryko-arkheolohichnoi konferentsii, 25—26 zhovtnia 2005 r.* Luhansk, s. 36-38.

Otroshchenko, V. V. 2007. Kulturni ta chasovi osoblyvosti vykorystannia metalu v pokhovalnykh rytualakh zrubnoi spilnoty. In: *Problemy hirnychoi arkheolohii: Materialy VI-ho Kartamyskoho mizhnarodnoho polovoho arkheolohichnoho seminaru.* Alchevsk: DonDTU, s. 40-52.

Otroshchenko, V. V. 2011. Do prychyny ta chasu prypynennia rozrobok midnorudnykh pokladiv Donbasu za doby bronzy. In: *Problemy hirnychoi arkheolohii: Materialy VIII-ho Kartamyskoho mizhnarodnoho polovoho arkheolohichnoho seminaru.* Alchevsk: DonDTU, s. 123-134.

Otroshchenko, V. V., Brovender, Iu. M., Priakhin, A. D., Besedin, V. I. 1996. Ukrainsko-rossiiskaia ekspeditsiia po izucheniiu Kapitanovskogo arkheologicheskogo mikroraiona pamiatnikov epokhi bronzy (itogi rabot 1995—1996 gg.). In: *Dono-Donetskii region v sisteme drevnostei epokhi bronzy vostochnoevropeiskoi stepi i lesostepi: Tezisy dokladov i materialy rossiisko-ukrainskoi nauchnoi konferentsii i vtorogo ukrainsko-rossiiskogo polevogo seminara.* 2. Voronezh: VGU, s. 4-10.

Otroshchenko, V. V., Priakhin, A. D., Besedin, V. I., Brovender, Iu. M., Savrasov, A. S. 1997. Ukrainsko-rossiiskaia ekspeditsiia po izucheniiu pamiatnikov epokhi bronzy Donetskogo basseina. *Arkheologiia vostochnoevropeiskoi lesostepi*, 10: Piatdesiat polevykh sezonov arkheologov Voronezhskogo universiteta, s. 98-100.

Otroshchenko, V. V., Rassamakin, Yu. Ya. 1997. Z pryvodu kulturnoi nalezhnosti kompleksiv loboikivsko-derbedenivskoi zony metaloobrobky. In: *Sabatinovskaia i srubnaia kultury: problemy vzaimosviazei vostoka i zapada v epokhu pozdnei bronzy: Tezisy dokladov I-go vsesoiuznogo polevogo seminara.* Kiev; Nikolaev; Iuzhnourainsk, s. 23-25.

Otroshchenko, V. V., Tupchiienko, M. P. 2005. Bronzovi klepani kazany ta Donetskyi hirnycho-metalurhiinyi tsentr. In: *Problemy hirnychoi arkheolohii: Materialy II-ho Kartamyskoho mizhnarodnoho polovoho arkheolohichnoho seminaru 21—25 lypnia 2003 r.* Alchevsk: DonDTU, s. 176-184.

Pankovskyi, V. B. 2005. Deiaki rezultaty tekhnolohichnoho ta funktsionalnoho analizu kistianykh znariad Chervonoho ozera I. In: *Problemy hirnychoi arkheolohii: Materialy II-ho Kartamyskoho mizhnarodnoho polovoho arkheolohichnoho seminaru 21—25 lypnia 2003 r.* Alchevsk: DonDTU, s. 189-192.

Priakhin, A. D. 1996. *Mosolovskoe poselenie metallurgov-liteishchikov epokhi pozdnei bronzy.* 2. Voronezh: VGU.

Priakhin, A. D., Otroshchenko, V. V., Besedin, V. I., Brovender, Iu. M. 2000a. *Poselenie epokhi bronzy Kapitanovo II.* Voronezh: VGU.

Priakhin, A. D., Otroshchenko, V. V., Savrasov, A. S., Brovender, Iu. M. 2000b. Osnovnye itogi raboty ukrainsko-rossiiskoi arkheologicheskoi ekspeditsii po izucheniiu Kartamyshskogo rudoproiavleniia v Donbasse. In: *Srubnaia kulturno-istoricheskaia obshchnost v sisteme drevnostei epokhi bronzy Evraziiskoi stepi i lesostepi: Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii.* Voronezh: VGU, s. 99-104.

Priakhin, A. D., Otroshchenko, V. V., Savrasov, A. S., Brovender, Iu. M. 2003. Nekotorye rezultaty issledovanii na Kartamyshskom rudoproiavlenii Luganskoi oblasti Ukrainy. *Arkheologiia vostochnoevropeiskoi lesostepi*, 17: Dono-Donetskii region v epokhu bronzy, s. 102-117.

Priakhin, A. D., Savrasov, A. S., Otroshchenko, V. V., Brovender, Iu. M. 1996. Obsledovanie rudnika na rudoproiavlenii Kartamysh. In: *Dono-Donetskii region v sisteme drevnostei epokhi bronzy vostochnoevropeiskoi stepi i lesostepi: Tezisy dokladov i materialy rossiisko-ukrainskoi nauchnoi konferentsii i vtorogo ukrainsko-rossiiskogo polevogo arkheologicheskogo seminara.* 2. Voronezh: VGU, s. 10-13.

Priakhin, A. D., Savrasov, A. S., Otroshchenko, V. V., Brovender, Iu. M. 2008. Istoriia izucheniia Kartamyshskogo kompleksa gorno-metallurgicheskikh pamiatnikov na territorii Ukrainy. *Iz istorii otechestvennoi arkheologii*, 1, s. 187-204.

Romashko, V. A. 2013. *Zakliuchitelnyi etap pozdnego bronzovogo veka Levoberezhnoi Ukrainy (po materialam boguslavsko-belozerskoi kultury).* Kiev: KNT.

Savrasov, A. S. 1998. *Metalloobrabotka naseleniia donskoi lesostepnoi srubnoi kultury.* Avtoreferat dissertatsii k. i. n. VGU.

Savrasov, A. S. 2000. Organizatsiia proizvodstvennoi deiatelnosti naseleniia srubnoi kulturno-istoricheskoi obshchnosti (metalloobrabotka i metallurgiia). In: *Srubnaia kulturno-istoricheskaia obshchnost v sisteme drevnostei epokhi bronzy Evraziiskoi stepi i lesostepi: Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii.* Voronezh: VGU, s. 104-110.

Satpaev, K. I. 1967. *Izbrannye trudy.* 1. Alma-Ata: Nauka.

Tatarinov, S. I. 2003. *Drevnie gorniaki-metallurgi.* Slaviansk: Pechatnyi dvor.

Tatarynov, S. Y. 2006. *Istoriia hirnychoi spravy, metalurhii ta metaloobrobky doby bronzy Skhidnoi Ukrainy.* Dysertatsiia k. i. n. DonHU.

Formozov, A. A. 1951. Arkheologicheskie pamiatniki v raione Orska. *Kratkie soobshcheniia IIMK*, 36, s. 115-122.

Chernikov, S. S. 1960. *Vostochnyi Kazakhstan v epokhu bronzy.* Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Tikhonov, B. G. 1960. Metallicheskie izdeliia epokhi bronzy na srednem Urale i Priurale. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 90, s. 5-115.

Chernykh, E. N. 1972. *Metall — chelovek — vremia.* Moskva: Nauka.

Chernykh, E. N. 2002. Kargaly: fenomen, paradoksy i model funktsionirovaniia. In: *Drevneishie etapy gornogo dela v Severnoi Evrazii. Kargalinskii kompleks: Materialy mezhdunarodnogo polevogo simpoziuma.* Moskva: IA RAN, s. 85-86.

Chernykh, E. N. 2004. Tekhnologiia razvedok i gornykh vyrabotok v bronzovom veke na Kargalakh. In: Chernykh, E. N. (ed.). *Kargaly.* III. Moskva: Iazyki slavianskoi kultury, s. 249-264.

Chernykh, E. N. 2007. *Kargaly.* V. Moskva: Iazyki slavianskoi kultury.

Chernykh, E. N. 2009. *Stepnoi poias Evrazii: fenomen kochevykh kultur.* Moskva: Rukopisnye pamiatniki Drevnei Rusi.

Forbes, R. J. 1950. *Metallurgy in Antiguity.* Leiden.

Yu. M. Brovender

DONETSK MINING AND METALLURGICAL CENTER AND PRODUCTION HUBS OF THE EASTERN EUROPEAN STEPPE OF THE BRONZE AGE: A COMPARATIVE ANALYSIS OF PRODUCTION ACTIVITIES

Large-scale works have been carried out at the beginning of this century on the background of the set of Bronze Age monuments in the zone of Kartamysh copper ore occurrence in the Bakhmut basin of Donbass. Taking into account some previously researched monuments of mining and metallurgical activities within other ore occurrences of the Donetsk ridge, those works enable to compare the monuments of the Donetsk Mining and Metallurgical Center (DMMC) with other specialized monuments of Srubnaya cultural community in the copper ore territories of the Eastern European steppe.

The monuments of Kartamysh archaeological microdistrict, as well as the other monuments of the Donetsk mining and metallurgical center, located in the zone of copper ore occurrences in the Bakhmut basin of Donbass, give evidences of all the cycles of ancient metal production. The majority of them are the evidence of the mining and ore-dressing cycle. Thus, the considerable volumes of mined and dressed ore, found in Kartamysh, as well as in other ore occurrences of the Bakhmut basin, currently suggest that the monuments in the ore territory of Donbass mainly operate within mining system. Similar specialization is observed in other mining and metallurgical areas in Eastern Europe, such as Mikhailo-Ovsyanka (Povolzhye) and Kargaly (South Ural). A feature of the DMMC is far lesser intensity of metallurgy and metalworking in its cultural frames. Limited range of DMMC monuments indicate that the production of metal products was focused only on domestic consumption.

Fracturing of the Donbass bedrock, in contrast to the monolithic bedrock of Povolzhye, and especially to the Southern Urals, facilitated the effective use of stone tools in the process of mining. In the MMC, operating within the eastern production zone of the Srubnaya cultural community (Mikhailo-Ovsyanka, Kargaly), miners and metallurgists had to develop metallurgy more actively, since the features of geology in these regions required the use of metal tools to extract copper ores. Obviously, this circumstance explains a large number of end fragments of metal pickaxes found at Kargaly, as well as casting molds for casting these tools.

The functioning of the full-scale cycle of ancient metal production and even visually recorded scale of ancient mining activity in the zone of copper ore occurrences of the Bakhmut basin gives reasons to assert the existence of mining and metallurgical center focused on large-scale production in the Donetsk Ridge in the Bronze Age. The main products of the DMMC were not metal items or even ingots, as it had been considered previously, but enriched copper ore (concentrate) as raw material for metallurgical production.

Enriched ore was the commodity to be exchanged by the miners and metallurgists of the Donetsk center. It could be possibly done via professional traders with neighboring and distant tribes, and was exchanged for livestock and agriculture products, as well as for various household items.

The analysis, carried out in the paper, proves that other mining and metallurgical complexes of the Eastern European steppe (Kargaly, Mikhailo-Ovsyanka), which had been previously explored, also operated at the same time and in similar to the DMMC production system.

Keywords: Donetsk Mining and Metallurgical Center, Kargaly, Kartamysh archaeological microdistrict, Mikhailo-Ovsyanka, copper ore.

Одержано 2.10.2020

БРОВЕНДЕР Юрій Михайлович, доктор історичних наук, доцент, професор, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, Сєвєродонецьк, Україна.

BROVENDER Yuriy M., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Professor, Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, Central Avenue, 59a, Severodonetsk, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-6372-0812,

e-mail: brovender@ukr.net.

УДК [903.25:903.5](477.7)"637" DOI: 10.37445/adiu.2021.02.06

Л. А. Черних

ЩОДО РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ДЕЯКИХ ТИПІВ МЕТАЛЕВИХ (МІДНО-БРОНЗОВИХ) ПРИКРАС В СКЛАДІ ПОХОВАНЬ РАННЬОЇ ТА СЕРЕДНЬОЇ БРОНЗИ СТЕПОВИХ КУЛЬТУР УКРАЇНИ

У статті розглядаються деякі підсумки вивчення окремих типів кованих прикрас, відомих за матеріалами ямної та катакомбних культур — характер їхнього поширення в територіальному і хронологічному діапазонах на теренах України, їхні морфологічні модифікації.

***Ключові слова**: вибірка поховань, масиви Північного Причорномор'я, ямна та катакомбні культури, ковані металеві прикраси, пронизки, обойми.*

У контексті вивчення культурних особливостей степових АК та ступеню металообробки цих культур, одним з першочергових завдань є детальний розгляд кожної категорії металевого інвентарю — його кількісного змісту, морфологічних типів, особливостей його використання. У похованнях РБВ / СБВ степових культур України номенклатура виробів з кольорового металу (переважно — мідних і бронзових) включає різні категорії предметів: знаряддя праці й озброєння, культові предмети, прикраси. Категорія «прикраси» охоплює речі, які становлять елементи поховального костюма (амулети, намиста, браслети, деталі оздоблення одягу, зачіски, головного убору), а також вироби, що входили до складу оздоблення та кріплення різних предметів, переважно дерев'яних, а можливо й шкіряних (держаків, посуду, футлярів). Поширення металевих прикрас, як і інших виробів з металу, без сумніву, пов'язано з технічними можливостями виробництва — наявністю близьких джерел сировини, ступенем розвитку прийомів металообробки. Але на відміну від знарядь прикраси можуть віддзеркалювати й місцеву культурно-етнічну специфіку, що зумовлена локальними традиціями, особливостями ідеології та соціального ранжирування.

© Л. А. ЧЕРНИХ, 2021

Для характеристики кількісного розподілу знахідок з металу в масивах курганних поховань на теренах України зібрана показова вибірка, що охоплює основну територію поширення могильників ямної та катакомбних культур (8195 поховань ЯКІС та 5363 поховань ККІС) [1]. На тлі вибірки розглядається й кількісний розподіл знахідок прикрас в територіальних масивах ямної та катакомбної КІС. У табл. 1 викладені підсумки підрахунків, які показують, що поховання з металевими прикрасами загалом по вибірках складають максимальний відсоток серед поховань з металевим інвентарем [2]. Так, за вибіркою ямних поховань в цілому кількість комплексів з прикрасами серед поховань з металом складає більше 56 %, за вибіркою поховань катакомбної КІС — близько 62 %. Але розподіл поховань з прикрасами за тереновими масивами геть не однозначне. За матеріалами ямної КІС явна перевага комплексів з прикрасами відзначається в масивах Північно-Західного Причорномор'я — 85,3, 66,6 % від поховань з металом. Причому тут велика частина таких комплексів доводиться на масив 1 (в межиріччі Прута, Дунаю-Дністра), де зазначається понад 91 % поховань зі знахідками прикрас від усіх поховань з металом. У масивах Північно-Західного Причорномор'я № 1—2 (від Дунаю до Південного Бугу) спостерігається й досить часта

1. Склад вибірки містить матеріали як опублікованих, так і неопублікованих курганних могильників з наявністю поховань ямної та катакомбної КІС — всього ураховані дані з 1918 курганів з похованнями ЯКІС та 1374 курганів з похованнями ККІС.
2. Спочатку вибірка поховань була розподілена на 13 територіальних масивів. При підготовці статті ряд суміжних масивів були об'єднані попарно на підставі близьких кількісних показників.

Таблиця 1. Кількість комплексів з прикрасами в складі теренових масивів за вибіркою курганних поховань ямної та катакомбної КІС

№ масиву	Кількісні показники ямної КІС				Кількісні показники катакомбної КІС			
	Всього	З металевим інвентарем, *n* / %	З прикрасами	% з прикрасами від усіх / % від поховань з металевим інвентаррем	Всього	З металевим інвентарем, *n* / %	З прикрасами	% з прикрасами від усіх / % від поховань з металевим інвентаррем
1—2	Прут — Дунай — Дністер — правий берег Південного Буга							
	2342	143 / 6,1	122	5,2 / 85,3	376	8 / 2,1	5	1,32 / 62,5
3—4	Південний Буг — Тікич — Інгул — правий берег Інгульця							
	1311	39 / 2,97	26	1,98 / 66,6	564	37 /6,56	24	4,25 / 64,86
5	Інгулець — правий берег Нижнього Дніпра							
	2080	48 / 2,3	17	0,8 / 35,4	1037	57 /5,49	34	3,27 / 59,6
6—7	Лівобережний придніпровський передстеп, Західний Донбас, Запоріжжя							
	700	33 / 4,71	14	2,0 / 42,42	738	39 /5,28	27	3,65 / 69,2
8—9	Дніпровсько-причорноморський — Кримський							
	1056	51 / 4,8	11	1,04 / 20	896	40 /4,46	19	2,1 / 47,5
10—11	Молочансько-Західно-Приазовський, Північно-Приазовський							
	581	65 / 11,18	28	4,8 / 43,0	747	60 /8,0	34	4,5 / 56,6
12—13	Подонцов'я							
	125	23 / 18,4	8	6,4 / 34,78	1005	238 /23,68	153	15,2 / 64,28
Всього	8195	402 / 4,9	226	2,75 / 56,2	5363	479 /8,93	296	5,5 / 61,79

зустрічальність поховань зі знахідками металевого інвентарю — 6,1 %, що є третім результатом після масивів Подінцов'я та Приазов'я. Тобто більшу частину знахідок металевого інвентарю в масивах Північно-Західного Причорномор'я складають предмети прикрас. В інших масивах ямної КІС кількість комплексів з прикрасами від числа поховань з металевим інвентарем становить від 43 % (Приазовські масиви) до 20 % (Дніпровсько-Причорноморсько-Кримський). Рівномірніший розподіл поховань з прикрасами в комплексах катакомбної КІС, у більшості масивів 56,6—69,2 % від поховань з металом, крім Дніпровсько-Причерноморсько-Кримського масиву — близько 47 %. Тут також звертають на себе увагу масиви 1—2 Північно-Західного Причорномор'я, але, на відміну від поховань ямної КІС, тут спостерігається мінімальна кількість поховань з металевим інвентарем — 8, а кількість поховань з прикрасами серед них — 5, тобто більше половини. В масивах Подінцов'я по вибірках ЯКІС і ККІС спостерігається максимальна кількість поховань з металевим інвентарем, але поховання з прикрасами у процентному відношенні становлять відносно скромну позицію, що пояснюється значно більшою наявністю в похованнях цих масивів інших, більш габаритних категорій інвентарю (знарядь, зброї).

Прикраси, що відомі за поховальним обрядом ямної та катакомбних культур, дуже розмаїті. При цьому значно розрізняється кількість різних типів прикрас, як у складі теренових масивів, так і культурно-хронологічних груп поховань. Відзначу, що найбільш чіткою хронологічною (стадіальною) тенденцією є перехід від кованих прикрас, які характерні для ранньої та рубежу ранньої та середньої бронзи до прикрас, виготовлених литвом, а також комбінованими методами. Разом з тим спостерігаються й певні відмінності в розповсюдженні, зміні модифікацій, а також в використанні наймасовіших типів кованих прикрас, що виготовлялися на базі тонких металевих пластин та дроту.

У Північному Причорномор'ї від доби енеоліту відомі численні типи прикрас, які були вироблені на базі тонких кованих металевих пластин, смужок: різного виду пронизки — циліндричні, кільцеподібні, спіралеподібні, обойми різних розмірів, круглі слабо вигнуті бляхи та бляшки, накладки, скоби, окуття різних предметів, в тому числі дерев'яного посуду. Судячи з аналітичних досліджень деяких предметів даної серії (Ольговский 1988; Рындина, Дягтерева 2018) вони виготовлялись операціями формотворного кування з напівфабрикатів міді або низьколегованої As-бронзи — плющення, витяжки для отримання тонких листів-пластин, з подальшим обрізанням, а також пробивкою отворів, пуансоном та вигином на оправках потрібного профілю. В рамках статті розглядаються лише окремі типи кованих виробів, які являли собою елементи прикрас поховального костюма — пронизки та обойми. В цілому дані вироби є одним з наймасовіших типів прикрас у складі поховань степових культур РБВ / СБВ,

Таблиця 2. Кількість комплексів з пронизками в складі теренових масивів за вибіркою курганних поховань ямної та катакомбної КІС

№ масиву	Кількісні показники ямної КІС				Кількісні показники катакомбної КІС			
	З металевим інвентарем	З прикрасами	З пронизками	% з пронизками від усіх / % з прикрасами	З металевим інвентарем	З прикрасами	З пронизками	% з пронизками від усіх / % з прикрасами
1—2	Прут — Дунай — Дністер — правий берег Південного Буга							
	143	122	41	28,6 / 33,6	8	5	2	25 / 40
3—4	Південний Буг — Тікич — Інгул — правий берег Інгульця							
	39	26	3	7,69 / 11,5	37	24	5	13,5 / 20,8
5	Інгулець — правий берег Нижнього Дніпра							
	48	17	3	6,25 / 17,6	57	34	2	3,5 / 5,88
6—7	Лівобережний придніпровський передстеп, Західний Донбас, Запоріжжя							
	33	14	3	9,09 / 21,4	39	27	5	12,8 / 18,5
8—9	Дніпровсько-причорноморський — Кримський							
	51	11	2	3,9 / 18,18	40	19	3	7,5 / 15,78
10—11	Молочансько-Західно-Приазовський, Північно-Приазовський							
	65	28	8	12,3/28,57	60	34	4	6,66 / 11,76
12—13	Подонцов'я							
	23	8	1	4,34/12,5	238	153	7	2,94 / 4,57
Всього	402	228	61	15,17/26,7	479	296	28	5,84 / 9,45

поступаючись за чисельністю (тією, що зустрічається в складі поховань) кованим виробам з дроту — скроневим кільцям — сережкам та спіралеподібним підвіскам.

Пронизки — вироби з тонкої металевої платівки чи стрічки, згорнутої в трубочку на оправі округлого профілю «в нахльост», «у стик» або зі злегка розведеними краями. За даними вибірки розподілу поховань зі знахідками пронизок ямної та катакомбних культур представлено в табл. 2, яка відображує відмінності в кількісному розподілі цих поховань за тереновими масивами.

Максимальна кількість поховань з пронизками спостерігається в матеріалах ямної КІС — в 61 похованнях, що становлять близько 26,7 %, тобто майже третина від числа всіх поховань з металевими прикрасами. Разом з тим і за матеріалами ямної КІС розподіл знахідок по територіальним масивам вельми нерівномірний. Зосередженням знахідок виділяються масиви 1—2 Північно-Західного Причорномор'я — в 41 похованнях, що становить більше третини від поховань з прикрасами з цих масивів та більше половини всіх поховань з пронизками за матеріалами ямної КІС. В інших масивах знахідки поховань з пронизками вельми нечисленні — від 1 до 3 поховань. Лише за вибіркою Приазовських масивів відмічено 8 поховань з пронизками, що становлять 28,57 % від поховань з прикрасами цих масивів. Слід також зазначити, що переважна більшість знахідок містилося в складі поховань пізнього періоду ямної КІС.

В складі катакомбних поховань кількість пронизок значно менша. За вибіркою катакомбної КІС загалом виявлено 28 поховань з кованими пронизками, що становить 9,45 % від числа поховань з металевими прикрасами. Розподіл знахідок за тереновими масивами рівномірніший, ніж в ямної КІС — від 2 до 8 поховань. Але тут нерівномірною є кількість поховань з пронизками в хронологічно різних комплексах катакомбної КІС. Так, понад половину знахідок катакомбної КІС пов'язано з похованнями інгульської культури — в 15 похованнях, з них 9 походять з правобережних масивів, 2 — з лівобережжя Дніпра, один — з Криму та три з району р. Молочної. В складі інших катакомбних груп ковані пронизки трапляються ще рідше. Серед ранньокатакомбних поховань достовірно зафіксовано лише 5 випадків: на лівому березі Нижнього Дніпра, в Криму, в Північному Приазов'ї та Подінцов'ї. Слід зазначити практичну відсутність їх в складі пам'яток донецької катакомбної культури, крім одного виробу, що знаходився в кротовині пошкодженого гризунами поховання (Краматорськ 2/14). Утім, без опису цього виробу та лише за наявним малюнком (Санжаров 1993, с. 78—83, рис. 13: 2) неможливо визначити — чи була ця пронизка дійсно кованою (спіральною або гофрованою), чи вона відноситься до різновидів литих «рифлених» пронизок, добре відомих за похованнями Подінцов'я. Нечисленними є знахідки пронизок у складі поховань пізньокатакомбних груп (бахмутського, маницького, середньодонського типів) — в 7 похованнях, одне

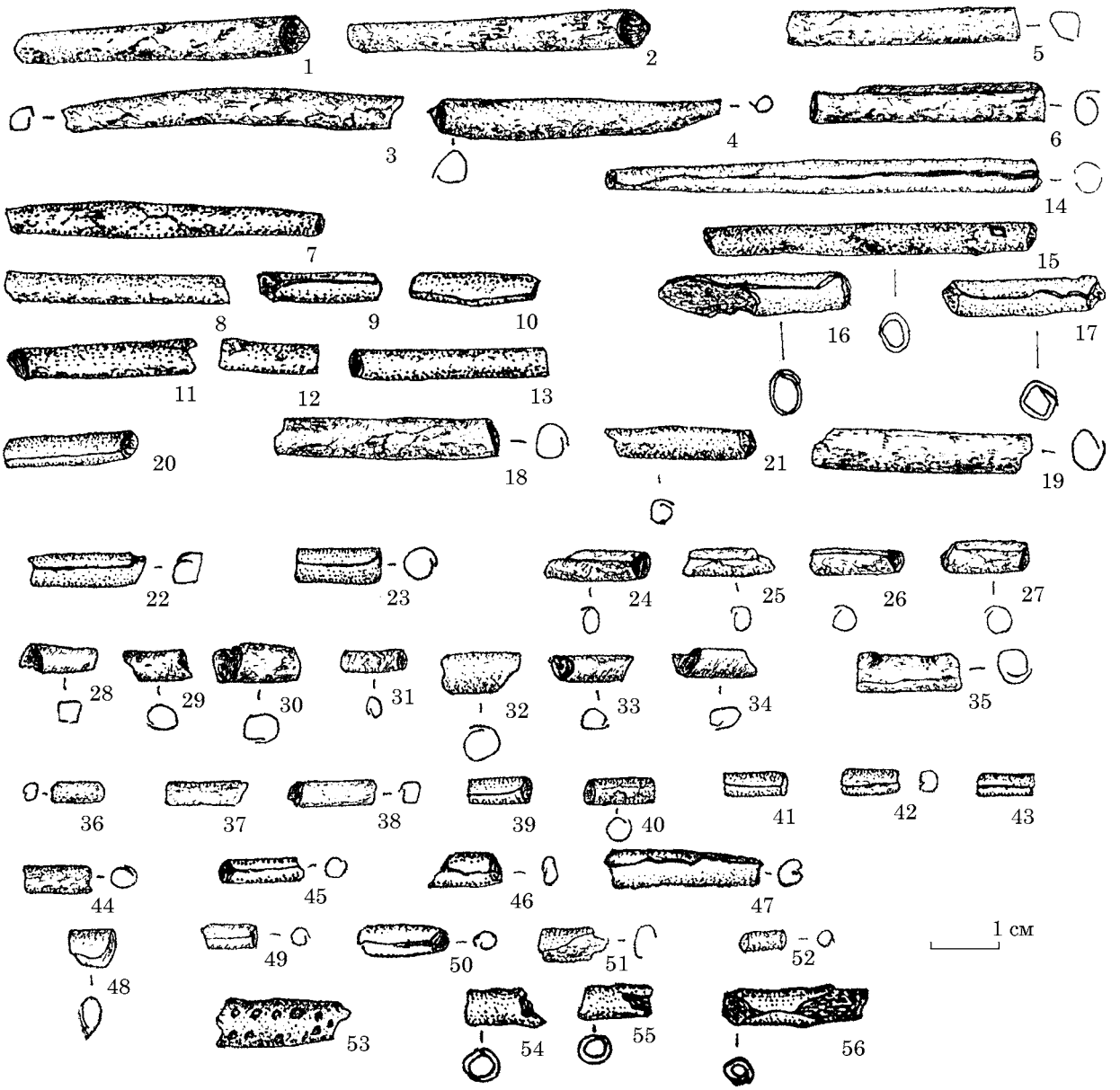

Рис. 1. Пронизки з поховань ямної КІС: 1, 2 — Петродолинське 1/9; 3, 4 — Холмське 2/8; 5, 6 — Слободзея 4/4; 7—13 — Лиман 3А/30; 14 — Підгорне 1/19; 15—17 — Виноградний 1/4; 18, 19 — Слободзея 4/5; 20—22 — Новокаменка 1/5; 23 — Кубей 23/16; 24—27 — Семенівка 8/15; 28—34 — Борисівка (оз. Сасик) 9/6; 35 — Мокра 1/3; 36—38 — Глубоке 1/24; 39—41 — Старі Беляри 1/14; 42, 43 — Кубей 22/18; 44 — Виноградне 20/3; 45 — Дивизія II, 6/3; 46 — Олександрівка 1/32А; 47 — Виноградний 1/6; 48 — Орловка 1/9; 49 — Зальце 4/4; 50 — Виноградне 30/40; 51 — Семенівка 19/9; 52 — Бараново 1/9; 53 — Новокаіри 1/5; 54—56 — Плотина 10/3 (за: 1—14, 18, 19, 23, 43, 45, 46, 48—49, 51, 52 — Субботин 2003; 15—17, 47 — Гребенников 1989; 20—22 — Шмаглий, Черняков, Алексеева 1971; 44 — Отрощенко и др. 1984; 50 — Рассамакин и др. 1982; 53 — Тощев, Самар 1990; 54—56 — Бондарь и др. 1983)

з яких походить із Західного Донбасу (Богданівка 7/11), решта — з території Подінцов'я на обох берегах Сіверського Дінця.

Предмети варіюють за величиною. Найчисленнішими є пронизки «середніх» розмірів довжиною 0,9—2,1 см, діаметром 0,3—0,5 см. Зустрічаються крихітні вироби довжиною 0,3—0,5 см, діаметром 0,1—0,3 см; а також відносно великі екземпляри довжиною від 2,8—3 см до 4,8 см, діаметром 0,3—0,5 см. Пронизки ямної КІС найрізноманітніші за величиною (рис. 1: 1—56). У ряді випадків предмети різної величини походять з одного комплексу. При цьому пронизки двох масивів Північно-Західного Причорномор'я (№ 1—2) включають практично весь діапазон зазначених розмірів, тут представлено й більшість максимально габаритних виробів, серед яких екземпляр довжиною 6,3 см (Підгорне 1/19) [1]. Про-

1. Характеристика пронизок та обойм з ямних поховань Північно-Західного Причорномор'я представлена в рамках зводу артефактів цього регіону — в монографії Л. В. Суботіна (2003), ілюстрації з якої використані й тут.

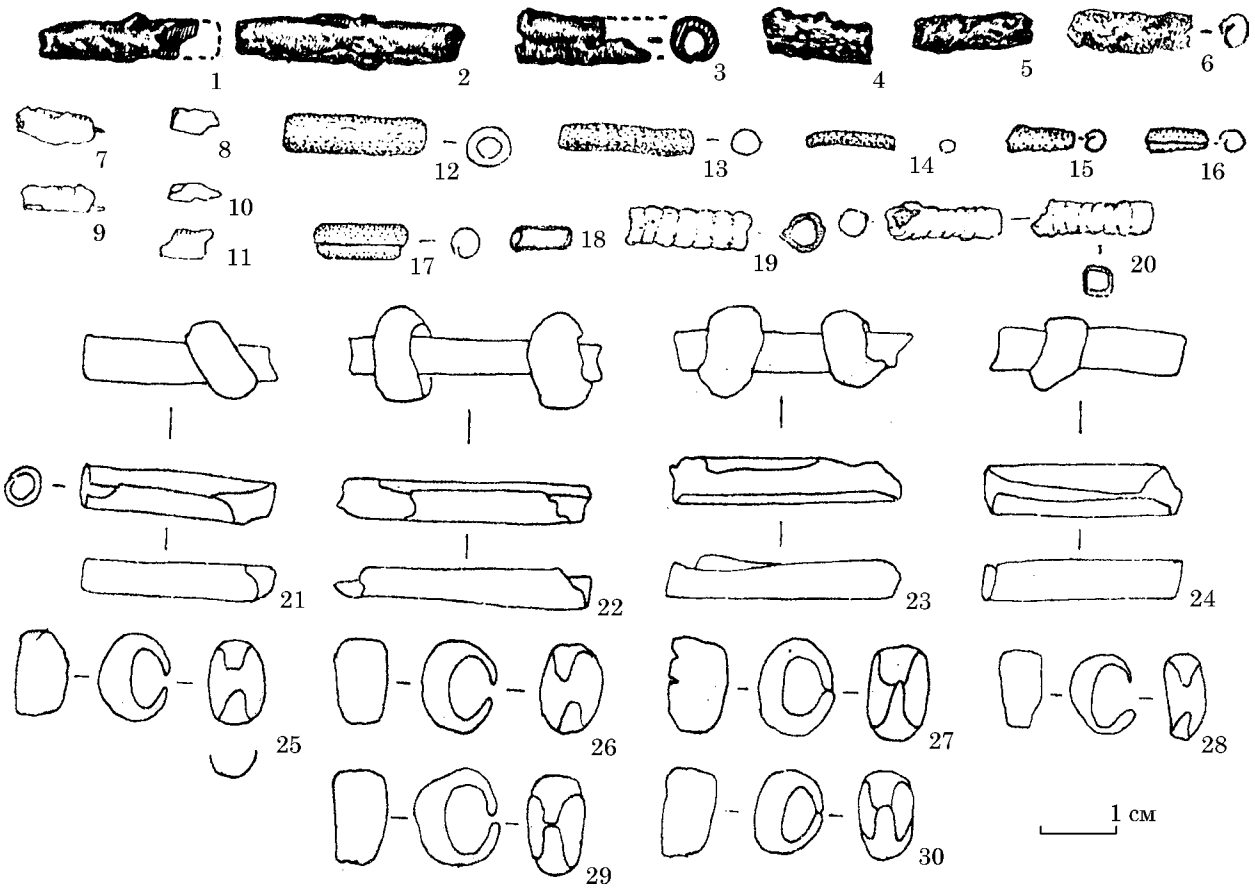

Рис. 2. Пронизки з поховань катакомбної КІС: 1—5 — Залізний Порт 3/3; 6 — Мостове 4/9; 7—11 — Червоний Жовтень 1/1; 12—14 — Вербівка 11/6; 15—16 — Болотне 14/8; 17 — Григорівка 1/1; 18 — Малокатеринівка II, 1/21; 19, 20 — Тополівка 3/4; 21—30 — Мар'янівка 1/18 (*поховання*: 1—5 — ранньокатакомбні; 6—14, 19—20 — катакомбні пізнього періоду в Подінцов'ї; 15—18, 21—30 — інгульські; *за*: 1—5 — Евдокимов и др. 1982; 6, 12—14 — Клименко 1997; 7—11 — Антоненко и др. 1988; 15, 16 — Генинг, Корпусова 1989; 17 — Ковалева и др. 1987; 18 — Плешивенко 1996; 19, 20 — Писларий и др. 1980; 21—30 — Шапошникова и др. 1986)

низки з поховань катакомбної КІС мають вужчий діапазон розмірів (рис. 2: 1—24), в більшості випадків довжиною від 1,7—1,1 см до 0,8—0,7 см, діаметром 0,6—0,3 см, а також менші. Предмети довжиною 3 см відомі тільки в двох комплексах ранньокатакомбної культури (Залізний Порт 3/3, Фрунзе 1/4), а також в одному з комплексів інгульської культури (довжиною 3—2,5 см).

Основним різновидом є пронизки у вигляді трубочки з гладкою поверхнею. Такі пронизки, що нанизані по одному або декількох предметів на шнурок, представлені абсолютною більшістю знахідок в ямних похованнях (рис. 1: 1—52, 54—56), в двох ранньокатакомбних похованнях (Залізний Порт 3/3, Вербки 9/3), у більшості поховань інгульської культури та в 5 похованнях пізньокатакомбних груп Подінцов'я (рис. 2: 1—18, 21—24).

Трапляються й інші різновиди, які представлені досить рідкісними знахідками, що походять з окремих пізніших ямних поховань, а також з різних поховань катакомбної КІС. Одним з різновидів є спіральні пронизки, які утворені з тонкої вузької стрічки намотуванням на оправу круглого профілю (рис. 3: 1—11). Серед ямних поховань виявлені три комплекси зі

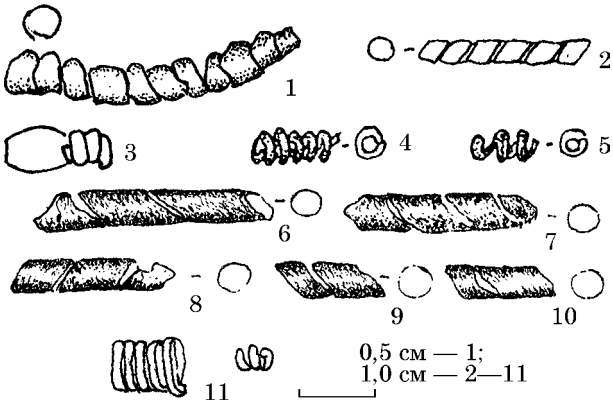

Рис. 3. Спіральні пронизки: 1 — Дмитрівка 7/8; 2 — Атманай II, 2/5; 3 — Дмитрівка 7/7; 4—5 — Лисичанськ 1/2; 6—10 — Фрунзе 1/4; 11 — Атманай II, 3/17 (*поховання*: 1, 2 — пізньоямні; 3—10 — ранньокатакомбні; 11 — інгульські; *за*: 1, 3 — Папанова и др. 2016; 2, 11 — Кубышев и др. 1981; 4, 5 — Санжаров и др. 2007; 6—10 — Колтухов, Труфанов 2004)

знахідками спіральних пронизок: на лівобережжі Дніпра — Велика Білозерка 2/5 (Отрощенко и др. 1975), в Північному Приазов'ї — Димитрівка 7/8 та Атманай II, 2/5 (рис. 3: 1, 2). Декілька знахідок походить з катакомбних

поховань. Так, з 5 ранньокатакомбних поховань з пронизками спіральні екземпляри відмічені в трьох випадках: Димитрівка 7/7; Лисичанськ 1/2; Фрунзе 1/4 (рис. 3: 3—10). Три екземпляри знаходились в інгульському похованні Атманай 3/17 (рис. 3: 11), декілька фрагментованих предметів в одному з поховань маницького типу — Богданівка 7/11 (Марина, Фещенко 1989). У трьох випадках зафіксовані знахідки орнаментованих екземплярів. В пізньоямному похованні Новокаіри 1/5 (рис. 1: 53) знаходилась «бородавчаста» пронизка, у якої зовнішня поверхня була покрита виступами у вигляді шишечок, що були виконані пуансоном по платівці-заготівці. Вочевидь таким же способом виготовлені «рубчасті» або «гофровані» пронизки, платівка для яких вкривалась поглибленими поперечними смужками, що знайдені в двох пізньокатакомбних похованнях — в інгульському похованні на Інгульці Зелений Гай 1/15 (Ковалева и др. 2003, с. 14—16) та в похованні бахмутського типу Тополівка 3/4 в Подінцов'ї (рис. 2: 19—20). В окремих катакомбних похованнях знайдені унікальні екземпляри: в пізньокатакомбному похованні з горщиками середньо-донського типу (Лисичанськ 3/10) серед 10 бронзових трубчастих пронизок три — екземпляри у вигляді здвоєних трубочок (Клименко 1997).

Судячи з наявних антропологічних визначень, пронизки містилися як в похованнях дорослих — чоловічих та жіночих, так і в похованнях дітей. Але за відсутністю повних антропологічних даних щодо зібраних поховань на сьогодні неможливо вказати достеменне число статево-вікової приналежності небіжчиків. Можна лише відмітити, що за матеріалами ямної КІС переважна більшість комплексів з пронизками були індивідуальними похованнями дорослих, що є особливо характерним для Північно-Західного Причорномор'я; значно менший розрив між віковими групами в похованнях з пронизками катакомбної КІС, а серед нечисленних ранньокатакомбних поховань з пронизками були відсутні індивідуальні поховання дорослих.

Пронизки, судячи з їх розташування на скелетах, були універсальним елементом прикрас, що входили до складу оформлення різних частин поховального костюму. За винятком випадків зміщення предметів від первинного положення можна припустити склад прикрас, що включав пронизки: набірні браслети, намиста, головні убори чи зачіски.

Більшість знахідок були розташовані в районі лівого чи (частіше) правого зап'ястка тобто входили до складу набірних браслетів, що включали 1—4 екземплярів, в окремих випадках 7 (ямне поховання Лиман 3А/30) та 10 екземплярів (пізньокатакомбне поховання Лисичанськ 3/10). Набірні браслети з пронизок характерні для масивів 1—2 Північно-Західного Причорномор'я, де вони складають більш половини знахідок. Вельми рідкісні знахідки пронизок біля зап'ястка в інших масивах ямних поховань. Відносно чітко зафіксовані 3 випадки: всі в похованнях дорослих індивідів біля правого зап'ястка: Кіровка І, 1/4 в Подніпров'ї (окисли); Виноградне 30/40 та 18/5 на р. Молочна (Ковалева, Шалобудов 1988; Отрощенко и др. 1984; Рассамакин и др. 1982). Рідкісні пронизки в складі набірних браслетів в похованнях катакомбної КІС, що відомі головним чином в похованнях пізньокатакомбних груп Подінцов'я (з 7 поховань з пронизками — в чотирьох), іноді разом з литими намистинами — Вербівка 11/6 (Клименко 1997), причому в одному випадку (Червоний Жовтень 1/1) 5 пронизок у складі ножного браслета (Антоненко и др. 1988). В інгульському похованні Болотне 14/8 знаходився набір прикрас з бронзового медальйона, двох бронзових пронизок та кістяних намистин, що надзвичайно схожий до намиста, хоча він містився біля лівого зап'ястка чоловічого скелету, тобто не виключено, що це був набірний браслет (Генинг, Корпусова 1989).

Знахідки пронизок в районі шийних хребців, грудей, уздовж руки — від шийних хребців до ліктя, нерідко разом з кістяними пронизками та просвердленими іклами псових, також із зубами оленя, річковими мушлями, бронзовими медальйонами та обоймами, дрібними намистинами типу бісеру — дозволяють припустити, що вони входили до складу «намист». За матеріалами вибірки ямної КІС для двох масивів Північно-Західного Причорномор'я (№ 1—2) такі намиста, що включали від 1—2 до 7 пронизок, зафіксовані лише в 6 випадках. Навпаки, для інших масивів ямної КІС більша частина знахідок пронизок походить зі складу намист, що вони містили від з 1—2 до 6, в одному випадку 14 екземплярів (Баратовка 1/25). В складі намист знаходилися пронизки з ранньокатакомбних поховань (Залізний Порт 3/3, Фрунзе 1/4). Ймовірно й в похованні Димитрівка 7/7 кістяні і бронзові пронизки, просвердлене ікло та бронзовий медальйон, що були знайдені в заповненні, являли собою зміщені елементи намиста (Папанова, Тощев, Голик 2016). Певно до складу намиста входили й пронизки з 4 інгульських поховань (Урсоая 3/11, Вишневе 17/48, Малокатеринівка II 1/21, Жовтневе III 11/10).

Меншою мірою пронизки використовувались як елементи прикрас головного убору або зачіски, про що свідчить їх розташування в районі черепа, біля скронь — від 1 до 4 екземплярів. Таке розташування зафіксоване в 6 ямних похованнях — в 4-х з гладкими екземплярами (Плавні 30/5; Слободзея 4/4; Катаржино 1/11; Софіївка І, 9/10), а також в обох похованнях зі спіральними екземплярами (Атманай II, 2/5; Димитрівка 7/8). В ранньокатакомбному похованні Лисичанськ 1/2 дві спіральні прониз-

ки знаходилися в зміщеному стані біля лівого плеча дорослого разом з двома габаритнішими скроневими спіральними підвісками, які, мабуть, складали комплекс прикрас головного убору чи зачіски (Санжаров и др. 2007). В районі черепа знаходились пронизки з інгульських поховань (Привілля 4/25, Григоровка 1/1), а також в пізньокатакомбному похованні Мостове 4/9 (з посудом середньо-донського типу). Нарешті, в інгульському похованні Мар'янівка 1/18 містилася унікальна знахідка — набірне очілля, що складалося з 4 трубчастих пронизок (що збереглися), на обидва краї кожної з яких були нанизані кільцеподібні жолобчасті дужки-обойми зі загостреними не зімкнутими кінцями (рис. 2: 21—30).

Таким чином, в розподілі поховань, які містили пронизки спостерігається явна кількісна перевага ямних поховань масивів 1—2 Північно-Західного Причорномор'я. Тут же спостерігається максимальна різноманітність предметів за величиною, також переважна тенденція їх використання в складі набірних браслетів. Для інших масивів ямної культури відзначається відносно рідкісна чисельність поховань з пронизками, переважає тенденція використання їх у якості елементів «намист». Відносно рідше зустрічаються пронизки в похованнях катакомбної КІС, де переважаючою тенденцією також є використання їх в складі намист, а також на головних уборах чи зачісках. На рубежі РБВ / СБВ й пізніше відчувається прагнення до урізноманітнення дрібних пластинчастих прикрас новими елементами. Це відбивається у появі поряд з неорнаментованими пронизками виробів з пуансонним орнаментом, спіральних та інших різновидів, що представлені, головним чином в лівобережних масивах — від Дніпра до Донеччини, а також формування з пронизок нових типів прикрас, про що свідчить, зокрема, знахідка набірного очілля.

Обойми — що, як і пронизки, виготовлені з тонких металевих пластин, на відміну від них мають сплощено-прямокутну, витягнуто-прямокутну, або майже квадратну форму, з краями, що загорнуті на одну з площин (між загорнутими краями іноді зберігаються залишки шкіри чи тканини). Причому дрібні обойми та пронизки вельми схожі між собою. Але, як відмітив Л. В. Суботін, ці вироби мали принципову відмінність: пронизки вільно нанизувалися на шнурочки, а обоймочки закріплювалися на шнурках або ремінцях нерухомо (Субботин 2003, с. 33).

І в ямних, і в катакомбних похованнях обойми трапляються значно рідше, ніж пронизки. Їх розподіл в складі територіальних масивів наведено в табл. 3. За матеріалами вибірки ямної КІС зафіксовано 29 поховань зі знахідками обойм, що складає 12,8 % від кількості поховань з металевими прикрасами. Як і пронизки, обойми максимально репрезентовані в похованнях Північно-Західного Причорномор'я (причому переважно в масиві 1 Дунай-Дністровське межиріччя) — в цілому в 12 похованнях. По 5 і 6 поховань з обоймами налічувалося

Таблиця 3. Кількісна характеристика поховань з обоймами в складі теренових масивів за вибіркою курганних поховань ямної та катакомбної КІС

№ масиву	Кількісні показники ямної КІС				Кількісні показники катакомбної КІС			
	З металевим інвентарем	З прикрасами	З обоймами	% з обоймами від усіх / % з прикрасами	З металевим інвентарем	З прикрасами	З обоймами	% з обоймами від усіх / % з прикрасами
1—2	Прут — Дунай — Дністер — правий берег Південного Буга							
	143	122	12	8,39 / 9,83	8	5	—	—
3—4	Південний Буг — Тікич — Інгул — правий берег Інгульця							
	39	26	5	12,8 / 19,2	37	24	3	8,1 / 12,5
5	Інгулець — правий берег Нижнього Дніпра							
	48	17	3	6,25 / 17,6	57	34	2	3,5 / 5,8
6—7	Лівобережний придніпровський передстеп, Західний Донбас, Запоріжжя							
	33	14	1	3,0 / 7,14	39	27	4	10,25 / 14,8
8—9	Дніпровсько-причорноморський — Кримський							
	51	11	2	3,92 /18,16	40	19	2	5 / 10,5
10—11	Молочансько-Західно-Приазовський, Північно-Приазовський							
	65	28	6	9,23 / 21,4	60	34	6	10 / 17,64
12—13	Подонцов'я							
	23	8	—	—	238	153	1	0,4 / 0,65
Всього	402	228	29	7,21 / 12,7	479	296	18	3,75 / 6,08

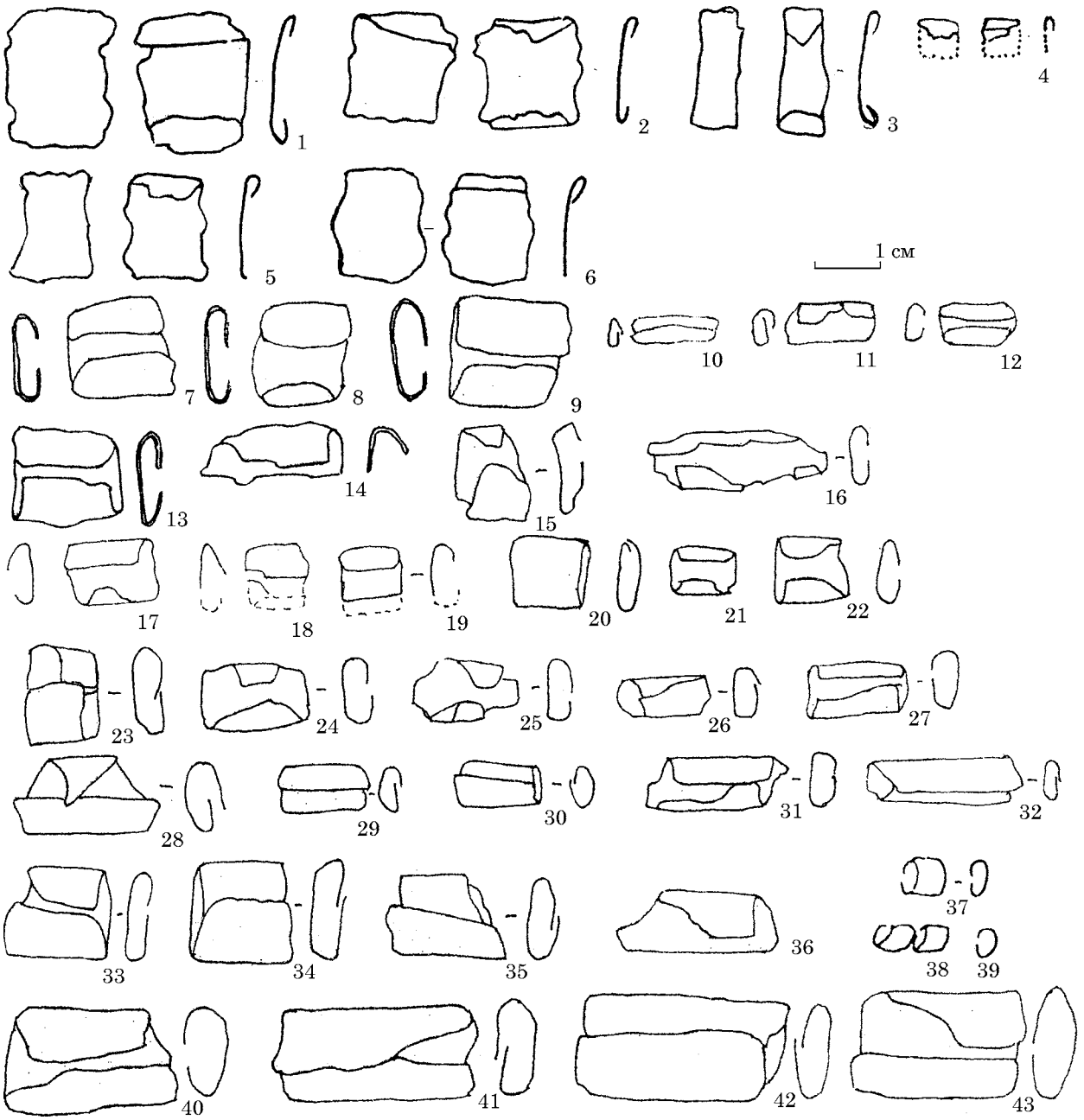

Рис. 4. Обойми з поховань ямної КІС: 1—6 — Орджоникідзе, к. гр. Шевченко 4/29; 7—12 — Станіславка I, 3/1; 13, 14 — Уварово 1/5; 15 — Зальце (Лиманське) 4/4; 16 — Нерушай 10/13; 17, 18 — Новоградівка 1/4; 19 — Семенівка 8/16; 20—22 — Семенівка 2/2; 23—27 — Трапівка 4/7; 28 — Трапівка 1/11; 29, 30 — Холмське 2/13; 31, 32 — Білолісье 4/4; 33—35 — Алкалія 33/3; 36 — Бабенково 4/8; 37—39 — Вовчанськ II 1/8; 40—43 — Станіславка I 4/2 (за: 1—6 — Мельник, Стеблина 2012; 7—12, 40—43 — Берестнев 2001; 13—14 — Щепинский 1975; 15—35 — Субботин 2003; 36 — Щепинский, Черепанова 1969; 37—39 — Кубышев и др. 1980)

в масивах 3—4 (межиріччя Південного Бугу й Інгульця), та в Приазов'ї, де знахідки зосереджені в Молочанському масиві. В інших масивах обабіч Дніпра — від 1 до 3—4 поховань. Зовсім відсутні обойми в одному з Приазовських масивів (№ 11), а також в масиві 12 (правобережне Подінцов'я). Але на лівому березі Сіверського Дінця відомі пізніші ямні поховання з обоймами (Берестнев 2001, с. 170, рис. 20: 48—59).

За матеріалами вибірки, присутність обойм зафіксовано в 18 катакомбних похованнях, що складає 5,7 % від кількості поховань з металевими прикрасами. Причому переважно вони походять з поховань раннього катакомбного часу в широкому тереновому ареалі — від лівого берега р. Інгул до правого берега р. Сіверський Донець. Поза тим, обойми містилися в трьох інгульських похованнях — в Поінгулї (Христофорівка 1/5, Мар'ївка 6/9, Мар'янівка 1/18) та в Північному Приазов'ї (Жовтневе III, 11/10). У похованнях донецької катакомбної культури, а також у складі пізньокатакомбних поховань Подінцов'я (бахмутського, маницького та

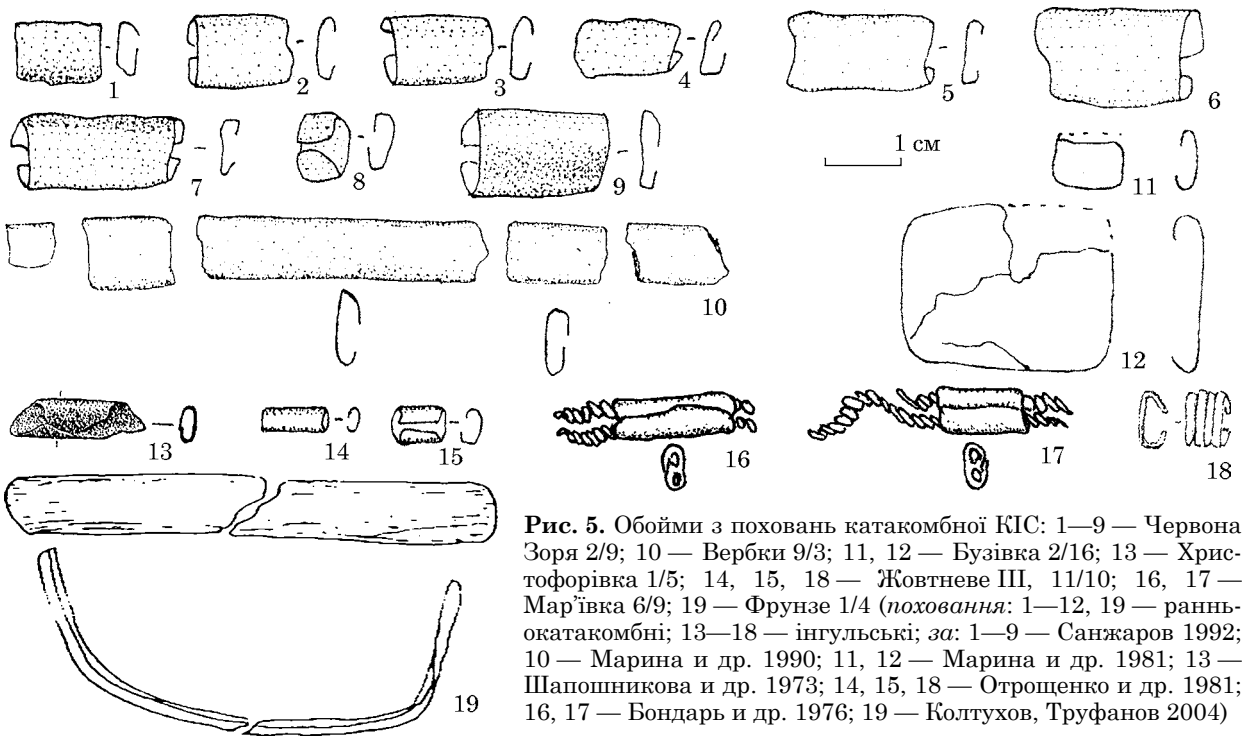

Рис. 5. Обойми з поховань катакомбної КІС: 1—9 — Червона Зоря 2/9; 10 — Вербки 9/3; 11, 12 — Бузівка 2/16; 13 — Христофорівка 1/5; 14, 15, 18 — Жовтневе III, 11/10; 16, 17 — Мар'ївка 6/9; 19 — Фрунзе 1/4 (*поховання*: 1—12, 19 — ранньокатакомбні; 13—18 — інгульські; *за*: 1—9 — Санжаров 1992; 10 — Марина и др. 1990; 11, 12 — Марина и др. 1981; 13 — Шапошникова и др. 1973; 14, 15, 18 — Отрощенко и др. 1981; 16, 17 — Бондарь и др. 1976; 19 — Колтухов, Труфанов 2004)

середньо-донського типів) обойми на костюмах небіжчиків не виявлені, хоча тут добре відомі ковані вироби з бронзових стрічок та смужок у вигляді оздоблення дерев'яних предметів.

Залежно від призначення обойми суттєво варіювали в розмірах та формі, які можна розділити на чотири нерівні за чисельністю групи.

1. Дрібні прямокутні обойми — розмірами від 0,4 × 0,3 до 3,0 × 1,5 см складають переважну більшість в похованнях ямної КІС, знаходились в 26 похованнях, які містили від 1—2 (більшість) до 6 предметів (рис. 4: 1—43). За матеріалами катакомбних культур зафіксовано 11 поховань з дрібними обоймами (рис. 5: 1—9, 11—18) — 8 ранньокатакомбних та 4 інгульських, які містили 1—5, в одному випадку 11 предметів (Червона Зоря 2/9). Переважно ці комплекси як ямної так і катакомбної КІС належали дорослим — індивідуальним чи парним похованням.

Спостерігається певна схожість у використанні дрібних обойм та пронизок — ті й інші знаходилися в складі набірних браслетів, намист (в тому числі з кістяними амулетами), зустрічались в районі черепа, тобто входили до складу головних уборів. Наприклад в ямному похованні Трапівка II, 4/7 шість обойм із залишками шнурка розташовувались з обох боків черепа біля скронь похованого (Субботин 2003, с. 34). Але на відміну від пронизок знахідки обойм зафіксовані й в районі таза, що вказує на використання їх у якості прикрас поясного ременю — в пізньоямних похованнях на Інгульці, в Присамар'ї та на території Західного Донбасу. Слід зазначити, що за матеріалами ямної КІС, знахідки дрібних обойм, як і пронизок в районі зап'ястя чи біля черепа характерні для поховань Північно-Західного Причорномор'я, а знахідки їх у складі намист чи в районі пояса — для масивів лівобережжя Нижнього Дніпра, Криму та Північного Приазов'я.

Майже аналогічне використання дрібних обойм на костюмі відбито за матеріалами катакомбних поховань — тобто в складі набірних браслетів, намист, на поясних ременях та головних уборах. Цікаво відзначити, що в одному з ранньокатакомбних поховань Північного Приазов'я (Вознесенка 3/7) біля узголів'я двох скелетів (дорослих індивідів) викладено ряд з 5 обойм, що ймовірно являв собою окремо покладений пояс (Михайлов 1975).

Більшість дрібних обойм мали гладку поверхню, лише в окремих випадках її вкривали рядами пуансона — два такі поховання відомі в Північному Приазов'ї (рис. 6: 4, 5; 7: 4—7). У пізньоямному похованні Давидівка 4/2 чотири таких обойми входили до складу намиста (Кубышев и др. 1986); в ранньокатакомбному похованні Калинівка 2/6 також чотири обойми виявлені на правому зап'ястку, що певно входили до складу набірного браслету (Кульбака, Качур 2002).

2. Унікальними є кільцеподібні жолобчасті дужки-обойми зі загостреними не зімкнутими кінцями з вищезгаданого інгульського поховання Мар'янівка 1/18 (рис. 2: 21—30). Шість екземплярів, що збереглися, діаметром 1,1—1,3 см, максимальною шириною в середині 0,6—0,9 см, були нанизані на краї круглих в перетині бронзових пронизок, що разом складали особливий тип прикрас — набірне очілля, знайдене поки ще в єдиному комплексі (Шапошникова и др. 1986).

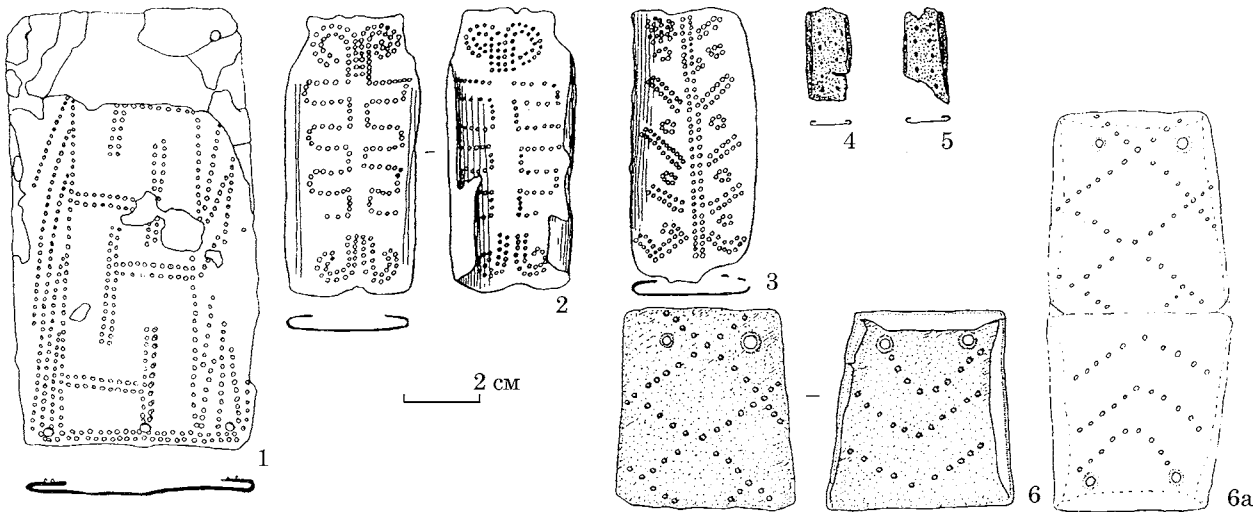

Рис. 6. Обойми з пуансонним орнаментом з пізньоямних поховань: 1 — Виноградний 1/4; 2, 3 — Калинівка 3/12; 4, 5 — Давидівка 4/2; 6, 6а — обойма-бляха, Баратівка 1/25 і реконструкція її можливої форми (за: 1 — Гребенников 1989; 2, 3 — Черняков, Никитин 1988; 4, 5 — Кубышев и др. 1986; 6 — Петренко, Елагина 1968)

3. Різновидом обойм є цілісні пластинчасті браслети, виготовлені з вузьких довгих платівок довжиною 7,3 см (що збереглася) та 13 см, шириною 0,6—0,8 см, довгі краї яких були загнуті всередину (рис. 5: 10, 19). Предмети виявлені в двох ранньокатакомбних похованнях — Вербки 9/3 в Західному Донбасі (Марина и др. 1990), Фрунзе 1/4 — в Криму (Колтухов, Труфанов 2004). Поховання Вербки 9/3 — парне, дорослої людини та однорічної дитини. Браслет, що знаходився на правому зап'ястку дорослого, розпався на фрагменти. В похованні Фрунзе 1/4 знаходились скелети двох дорослих та однієї дитини до 5 років. Два браслети знаходились на обох зап'ястках одного з дорослих. Обидва поховання супроводжувалися багатим набором інвентарю. В похованні Вербки 3/9 містилися набори прикрас та амулетів: намиста, що включали бісер органічного походження, ікла-підвіски, кістяну молоточкувату шпильку та бронзові предмети — круглу слабко вигнуту бляху, шнурові підвіски та підвіски-медальйони. Поховання Фрунзе 1/4 супроводжене ще численнішим інвентарем, що включав керамічний посуд, кам'яну поліровану сокиру, кременеві вістря стріл, браслети з іклів псових, кістяну молоточкувату шпильку, а також бронзові предмети — шильце, велику обойму, спіральні пронизки.

4. Великі прямокутні обойми розмірами від 5,9 × 2,1—7,2 × 4,0 до 15 × 10,5—16,5 × 9,15 знаходились у 9 похованнях — 3 пізніших ямних та 6 ранньокатакомбних. Ямні поховання відкриті на лівому березі Південного Бугу (Виноградний 1/4) та в межиріччі Інгулу — Інгульця (Калинівка I, 3/12; Баратівка 1/25). Катакомбні поховання розташовувались у ширших межах на схід — у межиріччі Інгулу — Інгульця (Калинівка II, 4/35), на лівому березі Дніпра (Кам'янка-Дніпровська 11/10), в Криму (Болотне 14/28; Фрунзе 1/4), в Північному Приазов'ї (Аккермень II, 4/1; Приморськ 1/5). У більшості поховань знаходилося по одній обоймі, в двох, розташованих поруч — ямному та ранньокатакомбному — по дві (Калинівка I, 3/12; Калинівка II, 4/35), в одному — три (Аккермень II, 4/1). Ця дуже нечисленна, але яскрава категорія інвентарю, поза сумнівом належить до розряду символічних предметів рубежу РБВ / СБВ, що вимагає детальнішого освітлення. Більша частина комплексів чи обойм з цього переліку були опубліковані. Публікації в ряді робіт супроводжувалися детальним аналізом поховального обряду та інвентарю (Вязьмітіна та ін. 1960; Михайлов 1976; Черняков, Никитин 1988; Корпусова, Ляшко 1990; Копьева 2009).

Поверхня усіх цих обойм покрита пуансонним орнаментом у вигляді поєднання різних фігур-знаків: ромбів, хрестів, що перемежаються з поперечними або навскісними смугами, Т-подібних фігур, меандру, спіралей та волют, що вінчають зображення у вигляді стилізованого «древа життя» (рис. 6: 1—3, 6; 7: 1—3; 8: 1—5). Автори публікації ямного та катакомбного комплексів з Калинівки допускають відсутність випадкового набору орнаментальних мотивів в оформленні обойм, та існування певної традиції схематичних зображень, що встановилася й була поширена на великої території (Черняков, Никитин 1988, с. 32). Про символічне значення обойм свідчать і поховання, що містили їх та явно належать до категорії «неординарних». Окрім обойм у похованнях знаходилися набори прикрас та іншого інвентарю. Серед бронзових предметів у ряді поховань містились шильця, а в складі прикрас — цілісні пластинчасті або дротяні браслети (Калинівка II, 4/35; Фрунзе 1/4), різні типи підвісок (краплевидні, трапецієвидні), пронизки. У ряді випадків були присутніми намиста з органічних матеріалів, і, практично завжди — прикраси з кістки — просвердлені ікла псових, рідше — молоточкуваті

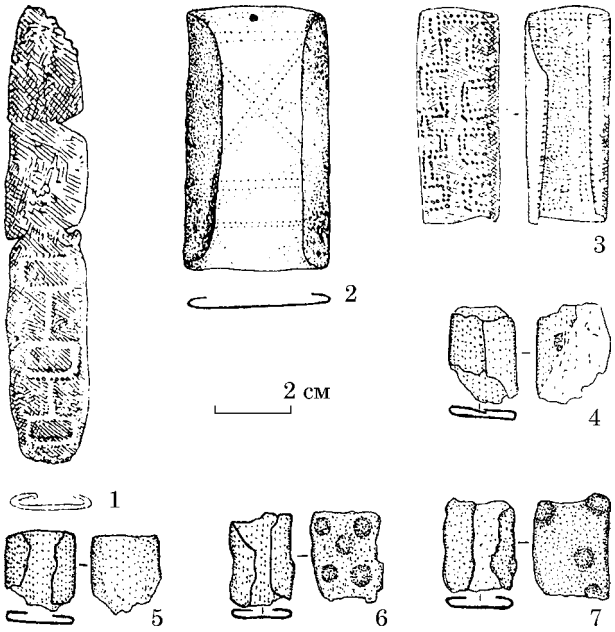

Рис. 7. Обойми з пуансонним орнаментом з ранньокатакомбних поховань: 1, 3 — Аккермень I, 4/1; 2 — Кам'янка-Дніпровська II 11/10; 4—7 — Калинівка 2/6 (за: 1, 3 — Вязьмітіна та ін. 1960; 2 — Отрощенко и др. 1986; 4—7 — Кульбака, Качур 2002)

та інші типи шпильок. Особливо «багатими» були катакомбні поховання, в деяких з них, окрім традиційних прикрас, були присутніми рідкісні або унікальні предмети інвентарю, в тому числі озброєння чи знаряддя праці. Зокрема, це згадане вище поховання з Фрунзе, а також комплекс з Болотного, що містив 4 колеса від возу, рогожаний мішок з колосками не обрушеної пшениці, бронзовий ніж-кинджал; з Аккермені — кременевий наконечник дротика; з Приморська — кам'яне фігурне ковадло зі зашліфованою поверхнею (Приморськ).

Примітним є й статево-віковий склад комплексів, а також пози небіжчиків та розміщення обойм. Більшість з них були похованнями дорослих та дітей (Калинівка I, 3/12; Баратівка 1/25; Калинівка II, 4/35; Кам'янка-Дніпровська 11/10; Фрунзе 1/4), два — парними похованнями дорослих (Болотне 14/28; Приморськ 1/5). Причому, в двох похованнях (Болотне 14/28; Фрунзе 1/4) скелети дорослих лежали на боці vis-a-vis, а їхні кінцівки частково перекривали один одного, тому не виключено, що вони були подружніми парами (Корпусова, Ляшко 1990; Колтухов, Труфанов 2004). У другому випадку при дорослих знаходився кістяк дитини, що лежав у головах дорослих Обойми в обох випадках знаходилися в районі грудної клітини найбільших (чоловічих) скелетів. Також у позі на боці vis-a-vis лежали скелети дитини і дорослого в ямному похованні (Калинівка I, 3/12). Дві обойми знаходилися при дитині, в районі її крижових кісток, під кутом одна до одної, на них лежала молоточкувата шпилька. Виходячи з розташування обойм, автори публікації пояснили їх як металеві наконечники для оздоблення шкіряного поясного ременю (Черняков, Нікітін 1988, с. 26). У камері поховання Приморськ 1/5 знаходилися 4 скелети, похованих неодночасно двома парами. У першій парі скелети дорослих лежали на боці vis-a-vis, друга пара (мабуть — підлітків) знаходилася в протилежній частині

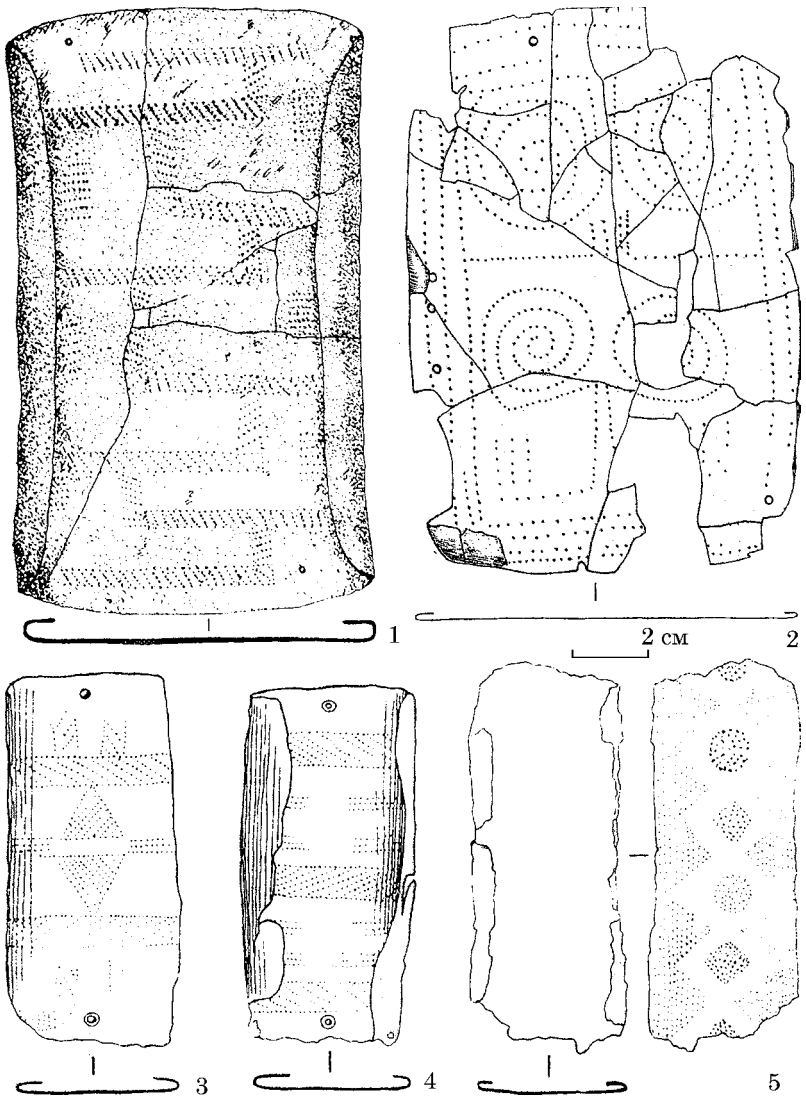

Рис. 8. Обойми з пуансонним орнаментом з ранньокатакомбних поховань: 1 — Болотне 14/28; 2 — Фрунзе 1/4; 3, 4 — Калинівка II 4/35; 5 — Приморськ 1/5 (за: 1 — Генинг, Корпусова 1989; 2 — Колтухов, Труфанов 2004; 3, 4 — Черняков, Никитин 1988; 5 — Михайлов 1971)

камери і розташовувалися перпендикулярно один відносно одного. У цієї парі один скелет лежав на спині скорчено (при ньому знаходилося намисто з просвердлених іклів псових і шпилька), другий лежав в аналогічній позі головою на грудях першого, обойма знаходилася в районі його тазу та, мабуть, була прикрасою пояса (Михайлов 1971).

У двох з відмічених поховань при дорослих знаходилися скелети немовлят. У похованні Кам'янка-Дніпровська 11/10 немовля було підзахороненням у могилу дорослого, де лежав в ногах дорослого на підстилці. Його, ймовірно, перекрили шкіркою офірованого ягняти. Обойма знаходилася при рештках дитини — на тліні його підстилки (Отрощенко и др. 1986). Поховання Калинівка II, 4/35, де кісточки немовляти виявлені між тазовими та стегновою кістками дорослого, ймовірно було похованням жінки та утробного немовляти [1]. Тут одна з двох обойм знаходилася на грудях жіночого скелета, а друга в заповненні споруди (Черняков, Никитин 1988).

В ямному похованні Баратівка 1/25 (Петренко, Елагина 1968) знаходились три скелети — дорослого та двох дітей. Кожен зі скелетів супроводжувався керамічним посудом та комплексом кістяних прикрас (намистин). Скелети дітей лежали «валетом» за спиною дорослого. Тут примітна поза дорослого — на правому боці, скорчено, ліва рука зігнута в лікті з кистю на тазі, а права трохи зігнута і відведена в лікті від корпусу. Подібний стан однієї з рук спостерігається в цілому ряді пізньоямних та ранньокатакомбних поховань у скелетів дорослих, що супроводжувалися набором кістяних прикрас і амулетів, а також бронзовими слабко вигнутими бляхами. Така поза дозволяє припустити, що між грудною клітиною та відповідною рукою лежав скелет немовляти, або ж скелет належав вагітній жінці (Черних, Дараган 2014, с. 300). Саме уздовж цієї руки зазвичай розташовується низка кістяних прикрас, нерідко зі шпильками, круглими бляхами, як і у Баратівці, де намисто закінчувалося кістяною шпилькою, перекритою бронзовою обоймою-бляхою.

Тільки в двох випадках зафіксовані індивідуальні поховання дорослих (Виноградний 1/4; Аккермень II, 4/1). Відносно пози в ранньокатакомбному похованні Аккермень II, 4/1 слід відзначити ситуацію, аналогічну описаній для Баратівки та інших комплексів с подібною позицією правої руки (Вязьмітіна та інш. 1960), тобто не виключено, що скелет належав жінці. Тут три обойми, як і інші предмети, а також частина кісток, були зміщені від первинного положення гризунами — одна з них знаходилася біля правого ліктя, ще дві — біля правого коліна, разом зі зміщеними іклами псових. Складніше припустити подібну ситуацію для пізньоямного поховання Виноградний 1/4, де кістяк дорослого лежав з нахилом управо, ліва рука була зігнута в лікті з кистю на тазі, права — витягнута до зігнутих управо колін. Обойма знаходилася на правій стороні грудної клітини, відразу під нижньою щелепою, поруч, біля правої руки лежала кругла слабо вигнута бляха та кістяна молоточкувата шпилька (Гребенников 1990).

Таким чином, більшість поховань з великими обоймами, ямні й катакомбні, ймовірно являли собою захоронення близьких родичів — сімейних пар, в тому числі з дітьми, жінок з дітьми, а також, мабуть, вагітних жінок. Не виключено, що обойми при похованих — як дорослих, так і дітей, були свого роду елітарними аксесуарами, тобто «розпізнавальними знаками» приналежності до певної сімейно-родової лінії знаті. Близька думка висловлена й авторами публікацій комплексів. Так, І. Т. Черняков і В. І. Нікітін дійшли висновку, що обойми були «атрибутами определения социально-племенного ранга погребенных, занимавших высокое место в социально-культовой племенной организации» (1988, с. 34—35).

Обойми з пунсонним орнаментом дуже близькі іншому типу прикрас — кованим слабо вигнутим круглим бляхам с пуансонним орнаментом (у більшості), з невеликим круглим отвором в середині. Обидва типи прикрас складають специфіку поховань рубежу ранньої/середньої бронзи, в орнаментиці яких втілений складний світ символів колективів скотарів, тобто вони мали явно виражене ідеологічне навантаження. Близькими є й статево- віковий склад поховань та супровідні аксесуари поховань з бляхами й обоймами — кістяні фетиші-шпильки, просвердлені ікла, кістяні гладкі або рифлені пронизки. За надзвичайної схожості в наборах інвентарю й обрядах ямних та катакомбних поховань з бляхами і обоймами, вказувалось на немовби єдину й основу їх відмінність — у формах поховальних споруд (Черняков, Никитин 1988).

Знахідки круглих блях з пуансонним орнаментом поширені в Північному Причорномор'ї від Південного Побужжя до Подінцов'я, а на сході — на теренах від Нижньої Донщини з Прикубанням до Північно-Західного Прикаспію; вони відомі у складі поховань піздньоямної, новотиторовської, ранньокатакомбної та ранньопівнічнокавказької культур (Трифонов 1991; Кияшко 1999, с. 99; Гей 2000, с 162—163; Шишлина 2007). Причому, на схід і південь від Дінця, окрім круглих блях відомі й трапецієвидні чи майже квадратні бляхи (зосереджені

1. Аналогічна ситуація простежена в пізньоямному похованні біля м. Орджонікідзе (Покровськ), к. гр. Шевченко 28/12, де останки утробної дитини були виявлені між тазом та правою рукою дорослого скелета, уздовж якої розташовувалося намисто з кістяних пронизок і молоточкуватої шпильки (Черных, Дараган 2014, с. 71—72).

в степовому Прикубанні), які, судячи з системи орнаментації, отвору в центрі та атрибутиці супутніх прикрас, мали вживання, аналогічне з круглими бляхами. Поширення цих близьких типів прикрас, пов'язаних зі схожими проявами ритуалів, мабуть, відбиває єдність традицій у генетично близьких етнокультурних груп населення зі схожим господарчо-культурним типом (Кореневский 1993; Шишлина 2007, с. 119—120).

Проте, локальною особливістю степових культур Північного Причорномор'я є поширення лише певних типів прикрас з пуансонним орнаментом. По-перше — той факт, що тут репрезентовані лише круглі слабо вигнуті бляхи, відомі до теперішнього часу в 14 пізньоямних та 8 ранньокатакомбних похованнях (Николова, Черных, Евдокимов 2011, с. 146—147). Поза тим, тут як в ямних, так і катакомбних похованнях відомі й неорнаментовані бляхи (Черных, Дараган 2014, с. 301). По-друге — знахідки великих прямокутних обойм з пуансоном відомі виключно в Північному Причорномор'ї, причому діапазон цих знахідок тут, накладаючись на діапазон поширення круглих блях, займає значно вужчу територію (Николова, Черных, Евдокимов 2011, с. 147, карта 2).

Слід також зауважити, що обойми від блях відрізняє розміщення на костюмі та система орнаментації. Основною позицією кованих круглих слабко вигнутих блях є розміщення їх у кінці «намиста» біля «голівки» кістяного фетиша-шпильки, яка, за С. М. Кореневським, є прадавньою [1] (Кореневский 1993, с. 109). Подібна ж позиція круглих блях фіксується й для знахідок на теренах України [2]. Хоча тут у більшості комплексів ямної та катакомбної культур містилося по 1 блясі, лише в трьох — по 2 (Давидівка 4/2; Відрадний 36/19; Червона Зоря 2/9), а в окремих випадках 5 і 9 дрібних блях (Желябівка 1/11; Чорноземне 1/10). Всі прямокутні обойми, на відміну від блях, були накладками на поясні або нагрудні (плечові) ремені. Як зазначено вище, в чотирьох випадках вони знаходилися на грудях дорослих індивідів — чоловіків і жінок, причому серед них — найбільші предмети, які, ймовірно, кріпилися на широких ременях, причому, не лише загнутими краями довгих сторін. Усі вони мали невеликі отвори — по одному-два на торцевих краях, в одному випадку та уздовж довгого краю (Фрунзе), мабуть, для додаткового кріплення. Можливо, нагрудною з отвором біля одного краю була й невелика обойма з Кам'янки-Дніпровської, що знаходилася при останках немовляти. У двох випадках — в ямному та катакомбному похованнях (Калинівка I, 3/12; Приморськ 1/5) обойми знаходились при підлітках — ймовірно на поясному ремені, цікаво, що на цих обоймах додаткові отвори були відсутні (хоча, можливо, на обоймі з Приморська вони втрачені разом с краями). Втім, відсутні такі отвори й на зміщених обоймах з Аккермені. Так чи інакше, відзначене розміщення обойм підкреслює особливу функцію наплічного або поясного ременю, як одного з ознак соціальної значимості, а також його можливий зв'язок з військовим станом, що відбивають, зокрема, кам'яні стели доби ранньої—середньої бронзи (Черняков, Никитин 1988, с. 34; Корпусова, Ляшко 1990, с. 172—173). Лише в одному випадку — в ямному похованні (Баратівка 1/25) трапецієвидна «обойма-бляха» знаходилася у дорослого на кінці намиста, про що детальніше буде сказано нижче.

В орнаментальній системі круглих блях (і власне, в самій їх формі) більшість дослідників убачають солярну або астральну символіку. Але семантика зображень на обоймах далека від ясності. Спроби пояснення схематичних зображень на обоймах пов'язані з пошуком схожих елементів орнаменту в найрізноманітніших напрямах, віддалених в часі і просторі. Так, в зображеннях на калинівських обоймах вбачають втілення антропоморфізованого рогатого божества при зіставленні їх з елементами зображень на трипільській кераміці та зі зображеннями Стародавнього Сходу, а на одній з блях вбачають зображення священного дерева — поширеного сюжету індоєвропейської

1. Зафіксовано за даними Передкавказзя, де парні слабо вигнуті бляхи закривали «голівку» кістяної молоточкуватої шпильки з двох сторін. Надалі, з появою бронзових шпильок, розміщення блях на костюмах змінюється (Кореневский 1993, с. 109).

2. Н. І. Шишліна, помічаючи процес розмивання архаїчних традицій на рубежі РБВ / СБВ, наводить приклад про нетрадиційне та поліфункціональне використання кованих круглих блях з ранньокатакомбних комплексів в Північному Причорномор'ї (Шишлина 2007, с. 194). Але цей приклад навряд чи є коректним, бо грунтується на позиції парних блях зі зруйнованих поховань могильника Червона Зоря 2/9, 3/4 (Луганщина), де кістки похованих і предмети інвентарю знаходилися в різних місцях дна та заповнення. В похованні 2/9 дві бляхи разом з іншими речами знаходились біля виходу з камери, шпильки серед цих залишків не було, а на скроневих кістках черепа одного зі скелетів (дитини) були «большие круглые пятна» мідних окислів (Санжаров 1992, с. 9, 35). Однак, у складі металевого інвентарю в похованні знаходились й скроневі спіральні підвіски — срібна в три оберти і фрагмент бронзової, що зітліла, які також могли залишити сліди окислів на скронях похованого. В похованні 3/4 кістяна шпилька була присутня, але дві невеликі бляшки (діаметром 1,6—2 см) були срібними, мали штампований орнамент, загнутий усередину ободок та не мали круглого отвору у середині — тобто взагалі не відповідними до серії вище згаданих блях. Вони є унікальними серед прикрас рубежу РБВ / СБВ, а намагання пояснення їх походження в ранньокатакомбному похованні та пошуку аналогій (в напрямку Тріалеті — Давній Схід) поки ще мало переконливо (Санжаров 1992, с. 39—42).

міфології (Черняков, Никитин 1988, с. 33—34). Зображення на обоймі з Болотного трактується як аграрний символ, оскільки в похованні знаходився мішок з пшеницею, а колос та «ромбо-меандровий орнамент» пов'язані з символами найдавніших землеробських племен та з ідеєю відродження (Корпусова, Ляшко 1990, с. 170—172) [1]. При цьому меандрові композиції на обоймі з Болотного та спіральні композиції на обоймі з Фрунзе розглядуються як спадок куро-аракських традицій (Копьева 2009, с. 313—314).

Проте, форми, орнаментика й розміщення прямокутних великих обойм на костюмах дозволяють припустити відмінні від блях, нові мотиви в символічному змісті цих предметів. Поза тим, в катакомбних похованнях з обоймами помітні деякі відхилення від традиційного складу аксесуарів, супутніх круглим бляхам, які неодмінно супроводжувалися кістяними шпильками. Так, у чотирьох з шести катакомбних поховань з обоймами фетиші-шпильки були відсутні, що й відбиває «поступове розмивання» архаїчних обрядових традицій. У той же час в ямних похованнях з обоймами спостерігається «нашарування» старих і нових традицій. Так, цікавим фактом є одночасна присутність в ямному похованні (Виноградний 1/4) як обойми, так і круглої слабо вигнутої бляхи з молоточкуватою шпилькою. Тут доречно відзначити ще одне пізньоямне поховання (Давидівка 4/2) в Північному Приазов'ї, яке містило намисто з 4-х, вказаних вище «дрібних» обойм довжиною 2,5 см, шириною 1,2 см, поверхня яких була покрита паралельними рядами пуансону. Низка з обоймами завершувалась двома круглими бляхами з пуансоном та молоточкуватою шпилькою [2]. Не менш цікавою є присутність в ямному похованні Баратівка 1/25, трапецієвидної «обойми-бляхи», яка, як говорено вище, завершувала низку намиста разом з молоточкуватою шпилькою, тобто, вона займала позицію, характерну для круглих блях. Хоча бляха мала трапецієвидну форму, навряд чи її можна зіставляти в якості аналогії з відомими в східних регіонах бляхами трапецієвидної або прямокутної форми з отворами в центрі. На предметі з Баратівки на лицьовій і зворотній сторонах пуансоном був нанесений різний малюнок (рис. 6: 6, 6а), при чому цей орнамент не відповідає орнаментальним (коло-радіальним) схемам круглих чи трапецієподібних / прямокутних блях. Тобто певно ця «бляха-обойма» була виконана зі складеної удвічі металевої пластини прямокутної форми — мабуть, з прямокутної обойми із загнутими краями довгих сторін. Маленькі круглі отвори знаходилися по кутах торцевих країв, як у відмічених вище нагрудних обойм. Не виключено, що в даному випадку, предмет був навмисно перероблений, і, судячи з його положення в комплексі намиста, в похованні мав смислове навантаження, аналогічне круглим, або трапецієвидним бляхам.

Цілком ймовірно, що відмічені випадки відбивають появу в ямному ритуалі нових ідеологічних ознак, як наслідок взаємодії пізньоямних і ранньокатакомбних племен, мабуть — на рівні знаті. Просування разом з носіями ранньокатакомбних традицій нових форм в обрядах зумовило необхідність пристосування ямних племен до соціально-політичних реалій, що склалися, у тому числі до використання нових знаків вираження престижного статусу разом з намаганням збереження старих традиційних форм обрядовості.

Висновки. У результаті викладеного можна зробити деякі попередні висновки. Розглянуті віще типи прикрас на поховальних костюмах, що виготовлені на базі тонких металевих платівок, сходять до прадавніх форм і традицій виробництва БКМП и ЦМП, а також за їх межами. На тлі обмежених технічних можливостей виробництво такого роду прикрас мало поширення у населення ранньої та рубежу ранньої/середньої бронзи Північного Причорномор'я. Але відмінності, що спостерігаються в кількісному розподілі цих прикрас, в розміщенні їх на костюмах, в появі нових морфологічних типів певною мірою відбивають конкретні особливості локальних етнокультурних традицій як у межах понто-передкавказської спільності степових культур, так і внутрішньо-регіональні особливості РБВ/СБВ Північного Причорномор'я. Так, явна кількісна перевага дрібних пластинчастих прикрас (пронизки, дрібні обойми) в масивах 1—2 ямних поховань Північно-Західного Причорномор'я, переважаюча тенденція їх використання у складі набірних браслетів підтверджує особливий культурний підтекст РБВ — рубежу РБВ/СБВ цього регіону, де виділяється буджакська культура чи буджакська локальна група (варіант) в межах ямної спільноти (Черняков 1979, с. 9; Дергачев 1986, с. 74—87; Субботин 2003, с. 7). Значно менше пронизки та дрібні обойми представлені в інших регіонах поширення ямної КІС, де переважаючою тенденцією є використання їх у складі намист, а також головних уборів або зачісок, а використання обойм, крім того — для прикраси поясного ременю.

1. З посиланням на дослідження Б. О. Рибакова.
2. Поховання явно відповідає серії згадуваних поховань з характерною позою скелета, що дозволяє припустити його жіночу приналежність — тобто приналежність вагітній жінці чи жінці з маленькою дитиною. Її поза — на правому боці, скорчено, права рука в плечі відведена убік і зігнута в лікті майже під прямим кутом. З внутрішньої сторони ліктьового згину, мабуть, знаходився скелет немовляти, що зітлів — тут простежено кругла пляма вохри, на якій, може й покоїлася його голівка. Тут же, між грудною клітиною та правою рукою дорослого, від черепа до тазу була протягнута низка прикрас (Кубышев и др. 1986).

У похованнях рубежу РБВ / СБВ (в основному — лівобережних масивів) з'являються рідкісні знахідки спіральних пронизок, також пронизок та дрібних обойм з пуансонним орнаментом, обойм-браслетів, виконаних з довгих платівок — що відбиває прагнення до урізноманітнення дрібних пластинчастих прикрас новими елементами в умовах традиційних технологій. Великі прямокутні обойми з пуансонним орнаментом, будучи продовженням розвитку «символічних» предметів в межах понто-передкавказької спільноти, є явною інновацією Північного Причорномор'я. Причому, судячи з характеру комплексів, вони з'являються пізніше за круглі слабо вигнуті бляхи в середовищі населення раннекатакомбної культури та функціонують у рамках хронологічної ніші її існування. Їх знахідки в межах Північного Причорномор'я маркують просування ранньокатакомбного обряду зі сходу на захід і фіксуються в основному ареалі ранньокатакомбних пам'яток. Три пізніші ямні поховання зі знахідками такого роду обойм знаходяться на південно-західній периферії цього ареалу, що, ймовірно, є наслідком щільної взаємодії цих груп населення на суміжних територіях. Примітним є й той факт, що в межиріччі Південного Бугу — Дністра — Дунаю, тобто в масивах 1—2 Північно-Західного Причорномор'я ні великих прямокутних обойм, ні круглих блях з пуансонним орнаментом досі не відомо [1], не відомі тут начебто й ранньокатакомбні поховання.

Період середньої бронзи є часом появи численних типів литих прикрас, які певною мірою заміщують ковані, але це відбувається переважно, в середовищі носіїв донецької культури та різних груп пізньокатакомбного періоду Подінцов'я — тобто в регіоні з наявністю джерел сировини та близького до осередків передових технологій. Наявність тут кованих пронизок, що спорадично зустрічаються як елементи прикрас костюма в похованнях пізньокатакомбних груп, можливо є наслідком «затухаючої спадкоємності». Тільки інгульська культура виділяється відносно великою кількістю знахідок дрібних пластинчастих прикрас в поховальних костюмах, де зосереджено понад половину знахідок відносно усієї катакомбної КІС, що, мабуть, є одним з відображень стійкої архаїчності в традиціях місцевої металообробки, яка спостерігається як при виготовленні оригінальних типів прикрас (набірне очілля з Мар'янівки 1/18), так і на прикладі розподілення типів знарядь — ножів та шил (Черних 2011, с. 67—68; 2013, с. 62).

1. У розкопаному кургані біля р. Когільник в пониззях Дністра одно з поховань (№ 9) містило в складі інвентарю дуже окислений предмет, схожий на круглу бляху, що знаходився на грудях скелета «с остатками подкладки в виде коричневого тлена». Поховання віднесено до часу катакомбної культури (Оболдуева 1955, с. 35, 46). Сумніви в такої атрибуції викликає супроводжуючий інвентар: форма горщика, ніжний браслет з пастових намистин, керамічне біконічне пряслице ї саме розташування «бляхи».

ЛІТЕРАТУРА

Антоненко, Б. А., Пиоро, И. С., Самойленко, Л. Г. 1988. *Отчет о работе Ворошиловградской археологической экспедиции Киевского государственного университета в 1988 году.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1988/200.

Берестнев, С. И. 2001. *Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.).* Харьков: Амет.

Бондарь, Н. Н., Антоненко, Б. А., Васильченко, С. А., Пиоро, И. С., Самойленко, Л. Г. 1976. *Отчет о работе Каменской археологической экспедиции Киевского госуниверситета в 1976 году.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1976/79.

Бондарь, Н. Н., Антоненко, Б. А., Пиоро, И. С., Самойленко, Л. Г., Чмыхов, Н. А. 1983. *Отчет о работе Ворошиловградской археологической экспедиции Киевского государственного университета в 1983 году.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1983/169.

Вязьмітіна, М. І., Іллінська, В. А., Покровська, Е. Ф., Тереножкін, А. І., Ковпаненко, Г. Т. 1960. Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Аккермень». *Археологічні пам'ятки УРСР*, VIII, с. 22-135.

Гей, А. Н. 2000. *Новотиторовская культура.* Москва: Старый сад.

Генинг, В. В., Корпусова, В. Н. 1989. *Археологические памятники Крымского Присивашья. Курганы у с. Источное и Болотное.* Препринт. Киев: Институт зоологии им. И. И. Шмальгаузена.

Гребенников, Ю. С. 1989. *Отчет о работе Николаевской экспедиции НКП «Археолог» в зоне ОС колхоза им. Ленина Вознесенского р-на, Николаевской обл.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1989/154.

Дергачев, В. А. 1986. *Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы.* Кишинев: Штиинца.

Евдокимов, Г. Л., Гершкович, Я. П., Поруцкий, А. Г. 1982. *Отчет о работе Краснознаменской новостроечной экспедиции в Херсонской области в 1982 году.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1982/9.

Кияшко, А. В. 1999. *Происхождение катакомбной культуры Нижнего Подонья.* Волгоград: ВолГУ.

Клименко, В. Ф. 1997. *Курганные древности Северского Донца.* Енакиево.

Ковалева, И. Ф., Шалобудов, В. Н., Мухопад, С. Е., Андросов, А. В. 1987. *Отчет о научно-исследовательской работе: археологические исследования курганов в зонах строительства оросительных систем Днепропетровской области (Солоняно-Томаковской, колхоза «Заря Коммунизма» Покровского района и Александровской ОС).* НА ІА НАН України, ф. 64, 1987/176.

Ковалева, И. Ф., Шалобудов, В. Н. 1988. *Отчет о научно-исследовательской работе по теме: «Археологические исследования курганов в зоне строительства Солоняно-Томаковской оросительной системы Днепропетровской области».* НА ІА НАН України, ф. 64, 1988/69.

Ковалева, И. Ф., Марина, З. П., Ромашко, В. А., Тесленко, Д. Л., Шалобудов, В. Н., Векленко, В. А. 2003. *Курганы энеолита—бронзы в криворожском течении Ингульца.* Днепропетровськ: ДНУ.

Колтухов, С. Г., Труфанов, А. А. 2004. *Отчет об охранных раскопках курганов в Симферопольском и*

Сакском районах АРК. НА ІА НАН України, ф. 64, 2004/52.

Копьева, Т. А. 2009. Ранний этап катакомбной культуры в Крыму: хронологический аспект. *Археологический альманах*, 20: Актуальные проблемы первобытной археологии Восточной Европы, с. 309-325.

Кореневский, С. Н. 1993. К вопросу об обрядах с молоточковидными булавками понто-кавказских равнин. В: Исаенко, А. В. (ред.). *Кавказ и цивилизации Востока в древности и средневековье.* Владикавказ: СОГУ, с. 101-120.

Корпусова, В. Н., Ляшко, С. Н. 1990. Катакомбное погребение с пшеницей в Крыму. *Советская археология*, 3, с. 166-175.

Кубышев, А. И., Дорофеев, В. В., Шилов, Ю. А., Полин, С. В., Шевченко, Н. П., Черных, Л. А., Марченко, И. Л., Солтыс, О. В., Сердюков, В. В., Якулов, С. А. 1980. *Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции ИА АН УССР у с. Волчанск, с. Владимировка, с Красное — Акимовского района Запорожской области в 1980 году.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1980/15.

Кубышев, А. И., Дорофеев, В. В., Шилов, Ю. А., Полин, С. В., Черняков, И. Т., Битковский, О. В., Сердюков, В. В., Солтыс, О. В., Шевченко, Н. П. 1981. *Работы Херсонской археологической экспедиции в 1981 году. Отчет о работах Херсонской экспедиции Института археологии АН УССР в пгт Великая Александровка, с. Староселье Велико-Александровского района, с. Соленое (Атманай II) Генического района, Херсонской области и у сс. Владимировка, Юрьевка, Малая Терновка, Волчанск Акимовского района Запорожской области.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1981/19.

Кубышев, А. И., Болтрик, Ю. В., Симоненко, А. В., Фиалко, Е. Е., Куприй, С. А., Ковалев, Н. В., Лысенко, Г. И. 1986. *Отчет о работе Херсонской археологической экспедиции в зоне строительства каховской оросительной системы в Херсонской, Запорожской областях УССР в 1986 году.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1986/13.

Кульбака, В., Качур, В. 2002. *Давні індоєвропейці України в світлі новітніх археологічних досліджень.* Маріуполь: Маріупольський гуманітарний інститут.

Марина, З. П., Костенко, В. И., Никитин, С. В. 1981. Курганный могильник у с. Бузовка. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках.* Днепропетровск: ДГУ, с. 4-18.

Марина, З. П., Фещенко, Е. Л. 1989. Новые погребения манычского типа в Днепровском Левобережье. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Проблемы археологии Поднепровья.* Днепропетровск: ДГУ, с. 50-61.

Марина, З. П., Ромашко, В. А., Фещенко, Е. Л., Войтюк, П. В. 1990. Курганный могильник у с. Вербки. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Исследования по археологи Поднепровья. Межвузовский сборник научных трудов.* Днепропетровск: ДГУ, с. 22-38.

Мельник, О. О., Стеблина, І. О. 2012. *Кургани Криворіжжя.* Кривий Ріг: Видавничий дім.

Михайлов, Б. Д. 1971. *Отчет Мелитопольского краеведческого музея о проведенных охранных археологических раскопках в 1971 г. на территории Северо-Западного Приазовья.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1971/48.

Михайлов, Б. Д. 1975. *Отчет археологической экспедиции Мелитопольского краеведческого музея за 1975 год.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1975/143.

Михайлов, Б. Д. 1986. Курган епохи бронзи у м. Приморське. *Археологія*, 20, с. 77-80.

Николова, А. В., Черных, Л. А., Евдокимов, Г. Л. 2011. Курганы эпохи бронзы в низовьях Днепра и Ингульца (по материалам Краснознаменской экспедиции). *Матеріали та дослідження з археології східної України*, 11, с. 96-163.

Оболдуева, Т. Г. 1955. Курган эпохи бронзы на р. Когильник. *Известия Молдавского филиала АН СССР*, 5 (25), с. 31-48.

Ольговский, С. Л. 1988. О цветной металлообработке у племен ямной культуры. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины.* Киев: Наукова думка, с. 135-138.

Отрощенко, В. В., Болтрик, Ю. В., Ляшко, С. Н., Никитенко, М. М., Попандопуло, З. Х., Савовский, И. П., Томашевский, В. А., Шелапов, С. М., Шилов, Ю. А., Шкарбан, А. С. 1975. *Отчет Запорожской экспедиции за 1975 год.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1975/2.

Отрощенко, В. В., Болдин, Я. И., Гошко, Т. Г., Ляшко, С. Н., Ковалев, Н. В., Кравченко, С. Н., Пустовалов, С. Ж., Рассамакин, Ю. Я., Салий, Н. Г., Савовский, И. П. 1981. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1981 году.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1981/10.

Отрощенко, В. В., Рассамакин, Ю. Я., Константинеску, Л. Ф., Нор, Е. В., Покляцкий, О. В., Савовский, И. П. 1984. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1984 году.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1984/10.

Отрощенко, В. В., Рассамакин, Ю. Я., Пустовалов, С. Ж., Ляшко, С. Н., Черных, Л. А., Кудрявцева, О. В. 1986. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1986 году.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1986/11.

Папанова, В. А., Тощев, Г. Н., Голик, А. А. 2016. Раскопки курганного могильника эпохи бронзы (с. Дмитровка Бердянского р-на Запорожской области). *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, XIX, с. 22-58.

Петренко, В. Г., Елагина, Н. Г. 1968. *Отчет об археологических раскопках, произведенной скифской степной экспедицией летом 1968 года.* НА ІА НАН України, ф. 1968/54.

Писларий, И. А., Дубовская, О. Р., Орел, Р., Смирнов, А. И., Кульбака, В. К., Кравченко, С. Н. 1980. *Отчет об исследованиях Северско-Донецкой экспедиции ИА АН УССР в 1980 году на территории Ворошиловградской области.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1980/14.

Плешивенко, А. Г. 1996. *Курганы села Малокатериновка.* Запорожье: Областная инспекция по охране памятников истории и культуры.

Рассамакин, Ю. Я., Отрощенко, В. В., Ляшко, С. Н., Салий, Н. Г., Пустовалов, С. Ж., Кравченко, С. П., Ковалев, В. Н., Николова, А. В. 1982. *Отчет о работе Запорожской экспедиции в 1982 году.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1982/2.

Рындина, Н. В., Дягтерева, А. Д. 2018. Цветной металл ямной культурно-исторической области из памятников Украины: морфология и технология изготовления. *Stratum plus*, 2: Поздняя преистория Евразии: социальные модели и культовая практика, с. 317-346.

Санжаров, С. Н. 1992. Среднедонецкие раннекатакомбные погребения с орнаментированными бляхами. *Каталог Полевых археологических коллекций.* I. Препринт. Луганск.

Санжаров, С. Н. 1993. Курганы у г. Краматорска на Казенном торце. В: Санжаров, С. Н., Красильни-

ков, К. И. (ред.). *Древние культуры Подонцовья*. 1. Луганск: Областное управление по печати, с. 58-90.

Санжаров, С. Н., Бритюк, А. А. 1996. Краснозоринский курганный могильник в бассейне Лугани. В: Санжаров, С. Н. (ред.). *Древние культуры Восточной Европы*. Луганск: Восточноукраинский государственный университет, с. 58-132.

Санжаров, С. Н., Черных, Е. А., Леоненко, Ю. А., Бритюк, А. А., Прынь, А. В., Иваницкий, В. Р., Стадник, О. В. 2007. *Отчет об исследованиях Археологического научно-исследовательского центра «Спадщина» в 2006 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2007/.

Субботин, Л. В. 2003. *Орудия труда, оружие и украшения племен ямной культуры Северо-Западного Причерноморья*. 1. Одесса: Полис.

Тощев, Г. Н., Самар, В. А. 1990. Исследование курганного могильника эпохи бронзы на Херсонщине. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, 1, с. 31-66.

Трифонов, В. А. 1991. Степное Прикубанье в эпоху энеолита-средней бронзы (периодизация). В: Массон, В. М. (ред.). *Древние культуры Прикубанья (по материалам археологических работ в зонах мелиорации Краснодарского края)*. Ленинград: Наука, с. 92-166.

Черных, Л. А. 2011. Бронзовые ножи из памятников катакомбной КИО Украины (классификация по выборке предметов — предварительные итоги). В: Бровендер, Ю. М. (ред.). *Проблеми гірничої археології (матеріали VIII-го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару)*. Алчевськ: ДонДТУ, с. 23-79.

Черных, Л. А. 2013. Стержневидные орудия («шилья») из памятников ранней и средней бронзы степных культур Украины (опыт морфологической характеристики). В: Бровендер, Ю. М. (ред.). *Проблеми гірничої археології (матеріали IX міжнародного Картамиського польового археологічного семінару)*. Алчевськ: ДонДТУ, с. 39-63.

Черных, Л. А., Дараган, М. Н. 2014. *Курганы эпохи энеолита — бронзы междуречья Базавлука, Соленой, Чертомлыка*. Курганы Украины, 4. Киев; Берлин: Олег Филюк.

Черняков, И. Т. 1979. Культурно-хронологическое своеобразие памятников эпохи бронзы Северо-Западного Причерноморья. В: *Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. Тезисы докладов конференции 3—6 декабря 1979 г*. Донецк: ДГУ, с. 8-10.

Черняков, И. Т., Никитин, В. И. 1988. Металлические украшения с пуансонным орнаментом ямной и катакомбной культур. *Советская археология*, 4, с. 26-36.

Шапошникова, О. Г., Фоменко, В. Н., Бочкарев, В. С., Гребенников, Ю. С., Рычков, Н. А., Ребедайло, Г. П., Клюшинцев, В. Н. 1973. *Отчет о работе Ингульской экспедиции за 1973 год*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1973/8.

Шапошникова, О. Г., Балушкин, А. М., Гребенников, Ю. С., Елисеев, В. Ф., Довженко, Н. Д., Клюшинцев, В. Н., Солтыс, О. Б., Фоменко, В. Н., Чмыхов, Н. А. 1986. *Отчет о работе Николаевской новостроечной экспедиции в 1986 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1986/18.

Шишлина, Н. И. 2007. *Северо-Западный Прикаспий в эпоху бронзы (V—III тысячелетия до н. э.)*. Труды ГИМ, 165. Москва: ГИМ.

Шмаглий, Н. М., Черняков, И. Т. 1970. Исследования курганов в степной части междуречья Дуная и Днестра. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 6: Труды Днестро-Дунайской новостроечной экспедиции 1963—1967 гг., I: Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра, с. 5-115.

Щепинский, А. А. *Отчет о работах Северо-Крымской археологической экспедиции в 1975 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1975/12.

Щепинский, А. А. Черепанова, Е. Н. 1969. *Северное Присивашье в V—I тыс. до н. э.* Симферополь: Крым.

REFERENCES

Antonenko, B. A., Pioro, I. S., Samoilenko, L. G. 1988. *Otchet o rabote Voroshilovgradskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Kievskogo gosudarstvennogo universiteta v 1988 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1988/200.

Berestnev, S. I. 2001. *Vostochnoukrainskaia lesostep v epokhu srednei i pozdnei bronzy (II tys. do n. e.)*. Kharkov: Amet.

Bondar, N. N., Antonenko, B. A., Vasilchenko, S. A., Pioro, I. S., Samoilenko, L. G. 1976. *Otchet o rabote Kamenskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Kievskogo gosuniversiteta v 1976 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1976/79.

Bondar, N. N., Antonenko, B. A., Pioro, I. S., Samoilenko, L. G., Chmykhov, N. A. 1983. *Otchet o rabote Voroshilovgradskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Kievskogo gosudarstvennogo universiteta v 1983 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1983/169.

Viazmitina, M. I., Illinska, V. A., Pokrovska, E. F., Terenozhkin, A. I., Kovpanenko, H. T. 1960. Kurhany bilia s. Novo-Pylypivky i radhospu «Akkermen». *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, VIII, s. 22-135.

Gei, A. N. 2000. Novotitorovskaia kultura. Moskva: Staryi sad.

Gening, V. V., Korpusova, V. N. 1989. *Arkheologicheskie pamiatniki Krymskogo Prisivashia. Kurgany u s. Istochnoe i Bolotnoe*. Preprint. Kiev: Institut zoologii im. I. I. Shmalgauzena.

Grebennikov, Iu. S. 1989. *Otchet o rabote Nikolaevskoi ekspeditsii NKP «Arkheolog» v zone OS kolkhoza im. Lenina Voznesenskogo r-na, Nikolaevskoi obl*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1989/154.

Dergachev, V. A. 1986. *Moldaviia i sosednie territorii v epokhu bronzy*. Kishinev: Shtiintsa.

Evdokimov, G. L., Gershkovich, Ia. P., Porutskii, A. G. 1982. *Otchet o rabote Krasnoznamenskoi novostroechnoi ekspeditsii v Khersonskoi oblasti v 1982 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1982/9.

Kiiashko, A. V. 1999. *Proiskhozhdenie katakombnoi kultury Nizhnego Podonia*. Volgograd: VolGU.

Klimenko, V. F. 1997. *Kurgannye drevnosti Severskogo Dontsa*. Enakievo.

Kovaleva, I. F., Shalobudov, V. N., Mukhopad, S. E., Androsov, A. V. 1987. *Otchet o nauchno-issledovatelskoi rabote: arkheologicheskie issledovaniia kurganov v zonakh stroitelstva orositelnykh sistem Dnepropetrovskoi oblasti (Soloniano-Tomakovskoi, kolkhoza «Zaria Kommunizma» Pokrovskogo raiona i Aleksandrovskoi OS)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1987/176.

Kovaleva, I. F., Shalobudov, V. N. 1988. *Otchet o nauchno-issledovatelskoi rabote po teme: «Arkheologicheskie issledovaniia kurganov v zone stroitelstva Soloniano-Tomakovskoi orositelnoi sistemy Dnepropetrovskoi oblasti»*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1988/69.

Kovaleva, I. F., Marina, Z. P., Romashko, V. A., Teslenko, D. L., Shalobudov, V. N., Veklenko, V. A. 2003. *Kurgany eneolita—bronzy v krivorozhskom techenii Ingultsa*. Dnepropetrovsk: DNU.

Koltukhov, S. G., Trufanov, A. A. 2004. *Otchet ob okhrannykh raskopkakh kurganov v Simferopolskom i Sakskom raionakh ARK*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2004/52.

Kopeva, T. A. 2009. Rannii etap katakombnoi kultury v Krymu: khronologicheskii aspekt. *Arkheologicheskii almanakh*, 20: Aktualnye problemy pervobytnoi arkheologii Vostochnoi Evropy, s. 309-325.

Korenevskii, S. N. 1993. K voprosu ob obriadakh s molotochkovidnymi bulavkami ponto-kavkazskikh ravnin. In: Isaenko, A. V. (ed.). *Kavkaz i tsivilizatsii Vostoka v drevnosti i srednevekove*. Vladikavkaz: SOGU, s. 101-120.

Korpusova, V. N., Liashko, S. N. 1990. Katakombnoe pogrebenie s pshenitsei v Krymu. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 166-175.

Kubyshev, A. I., Dorofeev, V. V., Shilov, Iu. A., Polin, S. V., Shevchenko, N. P., Chernykh, L. A., Marchenko, I. L., Soltys, O. V., Serdiukov, V. V., Iakulov, S. A. 1980. *Otchet o rabotakh Khersonskoi arkheologicheskoi ekspeditsii IA AN USSR u s. Volchansk, s. Vladimirovka, s Krasnoe — Akimovskogo raiona Zaporozhskoi oblasti v 1980 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1980/15.

Kubyshev, A. I., Dorofeev, V. V., Shilov, Iu. A., Polin, S. V., Cherniakov, I. T., Bitkovskii, O. V., Serdiukov, V. V., Soltys, O. V., Shevchenko, N. P. 1981. *Raboty Khersonskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v 1981 godu. Otchet o rabotakh Khersonskoi ekspeditsii Instituta arkheologii AN USSR v pgt Velikaia Aleksandrovka, s. Starosele Veliko-Aleksandrovskogo raiona, s. Solenoe (Atmanai II) Genicheskogo raiona, Khersonskoi oblasti i u ss. Vladimirovka, Iurevka, Malaia Ternovka, Volchansk Akimovskogo raiona Zaporozhskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1981/19.

Kubyshev, A. I., Boltrik, Iu. V., Simonenko, A. V., Fialko, E. E., Kuprii, S. A., Kovalev, N. V., Lysenko, G. I. 1986. *Otchet o rabote Khersonskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v zone stroitelstva kakhovskoi orositelnoi sistemy v Khersonskoi, Zaporozhskoi oblastiakh USSR v 1986 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1986/13.

Kulbaka, V., Kachur, V. 2002. *Davni indoievropeitsi Ukrainy v svitli novitnikh arkheolohichnykh doslidzhen*. Mariupol: Mariupolskyi humanitarnyi instytut.

Marina, Z. P., Kostenko, V. I., Nikitin, S. V. 1981. Kurgannyi mogilnik u s. Buzovka. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Stepnoe Podneprove v bronzovom i rannem zheleznom vekakh*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 4-18.

Marina, Z. P., Feshchenko, E. L. 1989. Novye pogrebeniia manychskogo tipa v Dneprovskom Levoberezhe. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Problemy arkheologii Podneprovia*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 50-61.

Marina, Z. P., Romashko, V. A., Feshchenko, E. L., Voitiuk, P. V. 1990. Kurgannyi mogilnik u s. Verbki. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Issledovaniia po arkheologi Podneprovia. Mezhvuzovskii sbornik nauchnykh trudov*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 22-38.

Melnyk, O. O., Steblyna, I. O. 2012. *Kurhany Kryvorizhzhia*. Kryvyi Rih: Vydavnychyi dim.

Mikhailov, B. D. 1971. *Otchet Melitopolskogo kraevedcheskogo muzeia o provedennykh okhrannykh arkheologicheskikh raskopkakh v 1971 g. na territorii Severo-Zapadnogo Priazovia*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1971/48.

Mikhailov, B. D. 1975. *Otchet arkheologicheskoi ekspeditsii Melitopolskogo kraevedcheskogo muzeia za 1975 god*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1975/143.

Mikhailov, B. D. 1986. Kurgan epokhi bronzi u m. Primorske. *Arkheologiia*, 20, s. 77-80.

Nikolova, A. V., Chernykh, L. A., Evdokimov, G. L. 2011. Kurgany epokhi bronzy v nizoviakh Dnepra i Ingultsa (po materialam Krasnoznamenskoi ekspeditsii). *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii skhidnoi Ukrainy*, 11, s. 96-163.

Oboldueva, T. G. 1955. Kurgan epokhi bronzy na r. Kogilnik. *Izvestiia Moldavskogo filiala AN SSSR*, 5 (25), s. 31-48.

Olgovskii, S. L. 1988. O tsvetnoi metalloobrabotke u plemen iamnoi kultury. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Novye pamiatniki iamnoi kultury stepnoi zony Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 135-138.

Otroshchenko, V. V., Boltrik, Iu. V., Liashko, S. N., Nikitenko, M. M., Popandopulo, Z. Kh., Savovskii, I. P., Tomashevskii, V. A., Shelapov, S. M., Shilov, Iu. A., Shkarban, A. S. 1975. *Otchet Zaporozhskoi ekspeditsii za 1975 god*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1975/2.

Otroshchenko, V. V., Boldin, Ia. I., Goshko, T. G., Liashko, S. N., Kovalev, N. V., Kravchenko, S. N., Pustovalov, S. Zh., Rassamakin, Iu. Ia., Salii, N. G., Savovskii, I. P. 1981. *Otchet o raskopkakh Zaporozhskoi ekspeditsii v 1981 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1981/10.

Otroshchenko, V. V., Rassamakin, Iu. Ia., Konstantinesku, L. F., Nor, E. V., Pokliatskii, O. V., Savovskii, I. P. 1984. *Otchet o raskopkakh Zaporozhskoi ekspeditsii v 1984 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1984/10.

Otroshchenko, V. V., Rassamakin, Iu. Ia., Pustovalov, S. Zh., Liashko, S. N., Chernykh, L. A., Kudriavtseva, O. V. 1986. *Otchet o raskopkakh Zaporozhskoi ekspeditsii v 1986 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1986/11.

Papanova, V. A., Toshchev, G. N., Golik, A. A. 2016. Raskopki kurgannogo mogilnika epokhi bronzy (s. Dmitrovka Berdianskogo r-na Zaporozhskoi oblasti). *Starozhytnosti stepovoho Prychornomor'ia i Krymu*, XIX, s. 22-58.

Petrenko, V. G., Elagina, N. G. 1968. *Otchet ob arkheologicheskikh raskopkakh, proizvedennoi skifskoi stepnoi ekspeditsiei letom 1968 goda*. NA IA NAN Ukrainy, f. 1968/54.

Pislarii, I. A., Dubovskaia, O. R., Orel, R., Smirnov, A. I., Kulbaka, V. K., Kravchenko, S. N. 1980. *Otchet ob issledovaniiakh Seversko-Donetskoi ekspeditsii IA AN USSR v 1980 godu na territorii Voroshilovgradskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1980/14.

Pleshivenko, A. G. 1996. *Kurgany sela Malokaterinovka*. Zaporozhe: Oblastnaia inspektsiia po okhrane pamiatnikov istorii i kultury.

Rassamakin, Iu. Ia., Otroshchenko, V. V., Liashko, S. N., Salii, N. G., Pustovalov, S. Zh., Kravchenko, S. P., Kovalev, V. N., Nikolova, A. V. 1982. *Otchet o rabote Zaporozhskoi ekspeditsii v 1982 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1982/2.

Ryndina, N. V., Diagtereva, A. D. 2018. Tsvetnoi metall iamnoi kulturno-istoricheskoi oblasti iz pamiatnikov Ukrainy: morfologiia i tekhnologiia izgotovleniia. *Stratum plus*, 2: Pozdniaia preistoriia Evrazii: sotsialnye modeli i kultovaia praktika, s. 317-346.

Sanzharov, S. N. 1992. *Srednedonetskie rannekatakombnye pogrebeniia s ornamentirovannymi bliakhami. Katalog Polevykh arkheologicheskikh kollektsii*. I. Preprint. Lugansk.

Sanzharov, S. N. 1993. Kurgany u g. Kramatorska na Kazennom tortse. In: Sanzharov, S. N., Krasilnikov, K. I. (ed.). *Drevnie kultury Podontsovia*. 1. Lugansk: Oblastnoe upravlenie po pechati, s. 58-90.

Sanzharov, S. N., Britiuk, A. A. 1996. Krasnozorinskii kurgannyi mogilnik v basseine Lugani. In: Sanzharov, S. N. (ed.). *Drevnie kultury Vostochnoi Evropy*. Lugansk: Vostochnoukrainskii gosudarstvennyi universitet, s. 58-132.

Sanzharov, S. N., Chernykh, E. A., Leonenko, Iu. A., Britiuk, A. A., Pryn, A. V., Ivanitskii, V. R., Stadnik, O. V. 2007. *Otchet ob issledovaniiakh Arkheologicheskogo nauchno-issledovatelskogo tsentra «Spadshchina» v 2006 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2007/.

Subbotin, L. V. 2003. *Orudiia truda, oruzhie i ukrasheniia plemen iamnoi kultury Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. 1. Odessa: Polis.

Toshchev, G. N., Samar, V. A. 1990. Issledovanie kurgannogo mogilnika epokhi bronzy na Khersonshchine. *Drevnosti stepnogo Prichernomoria i Kryma*, 1, s. 31-66.

Trifonov, V. A. 1991. Stepnoe Prikubane v epokhu eneolita-srednei bronzy (periodizatsiia). In: Masson, V. M. (ed.). *Drevnie kultury Prikubania (po materialam arkheologicheskikh rabot v zonakh melioratsii Krasnodarskogo kraia)*. Leningrad: Nauka, s. 92-166.

Chernykh, L. A. 2011. Bronzovye nozhi iz pamiatnikov katakombnoi KIO Ukrainy (klassifikatsiia po vyborke predmetov — predvaritelnye itogi). In: Brovender, Iu. M. (ed.). *Problemy hirnychoi arkheolohii (materialy VIII-ho mizhnarodnoho Kartamyskoho polovoho arkheolohichnoho seminaru)*. Alchevsk: DonDTU, s. 23-79.

Chernykh, L. A. 2013. Sterzhnevidnye orudiia («shilia») iz pamiatnikov rannei i srednei bronzy stepnykh kultur Ukrainy (opyt morfologicheskoi kharakteristiki). In: Brovender, Iu. M. (ed.). *Problemy hirnychoi arkheolohii (materialy IX mizhnarodnoho Kartamyskoho polovoho arkheolohichnoho seminaru)*. Alchevsk: DonDTU, s. 39-63.

Chernykh, L. A., Daragan, M. N. 2014. *Kurgany epokhi eneolita — bronzy mezhdurechia Bazavluka, Solenoi, Chertomlyka*. Kurgany Ukrainy, 4. Kiev; Berlin: Oleg Filiuk.

Cherniakov, I. T. 1979. Kulturno-khronologicheskoe svoeobrazie pamiatnikov epokhi bronzy Severo-Zapadnogo Prichernomoria. In: *Problemy epokhi bronzy iuga Vostochnoi Evropy. Tezisy dokladov konferentsii 3—6 dekabria 1979 g*. Donetsk: DGU, s. 8-10.

Cherniakov, I. T., Nikitin, V. I. 1988. Metallicheskie ukrasheniia s puansonnym ornamentom iamnoi i katakombnoi kultur. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 26-36.

Shaposhnikova, O. G., Fomenko, V. N., Bochkarev, V. S., Grebennikov, Iu. S., Rychkov, N. A., Rebedailo, G. P., Kliushintsev, V. N. 1973. *Otchet o rabote Ingulskoi ekspeditsii za 1973 god.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1973/8.

Shaposhnikova, O. G., Balushkin, A. M., Grebennikov, Iu. S., Eliseev, V. F., Dovzhenko, N. D., Kliushintsev, V. N., Soltys, O. B., Fomenko, V. N., Chmykhov, N. A. 1986. *Otchet o rabote Nikolaevskoi novostroechnoi ekspeditsii v 1986 godu.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1986/18.

Shishlina, N. I. 2007. *Severo-Zapadnyi Prikaspii v epokhu bronzy (V—III tysiacheletiia do n. e.).* Trudy GIM, 165. Moskva: GIM.

Shmaglii, N. M., Cherniakov, I. T. 1970. Issledovaniia kurganov v stepnoi chasti mezhdurechia Dunaia i Dnestra. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 6: Trudy Dnestro-Dunaiskoi novostroechnoi ekspeditsii 1963—1967 gg., I: Kurgany stepnoi chasti mezhdurechia Dunaia i Dnestra, s. 5-115.

Shchepinskii, A. A. *Otchet o rabotakh Severo-Krymskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v 1975 godu.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1975/12.

Shchepinskii, A. A. Cherepanova, E. N. 1969. *Severnoe Prisivashe v V—I tys. do n. e.* Simferepol: Krym.

L. A. Chernykh

ABOUT THE SPREADING OF SOME TYPES OF METAL (COPPER-BRONZE) ORNAMENTS IN THE BURIALS THE EARLY AND MIDDLE BRONZE AGE OF THE STEPPE CULTURES OF UKRAINE

Based on the materials of the Yamnaya and the Catacomb CHC (culture-historical community), the types of forged ornaments of the burial garment, made on the basis of thin copper / bronze plates-beads and hoops, their morphological modifications, position on the garment, spreading in territorial and chronological aspects are analyzed. The quantitative characteristics are given against the background of a representative sample of burials from the main areas of the indicated cultures of Ukraine (tables 1—3). The irregular spreading of these types of jewelry was established, which is explained both by the technical capabilities of production and the specificity of local ethno-cultural traditions.

The massifs of the North-Western Black Sea region are distinguished by the quantitative predominance of spikes and small hoops, which emphasizes the special cultural context of the Budjak Culture of the Early Bronze Age in the region. The prevailing trend of their use in the composition of typesetting bracelets is also noted here. These types of jewelry are much less represented in other regions of the Yamnaya CHC, where the prevailing trend is their use in necklaces, hats or hairstyles, and the use of hoops in the decoration of a waist belt.

The appearance in burials of the EBA / MBA of rare finds of spiral beads, small items with punch ornaments, hoops-bracelets reflects the desire for a variety of «lamellar» decorations in the context of traditional technologies. Large hoops with punch ornaments are a special type. Being a continuation in the development of symbolic objects of steppe cultures of the Ponto-Ciscaucasian community, they are an innovation of the Early Catacomb tribes of the Northern Black Sea region.

The Middle Bronze Age is the time of the appearance of numerous types of cast ornaments, which to a certain extent replace forged ones, which took place mainly in Donets river region with sources of raw materials and close to the advanced technologies foci. Beads are found sporadically in the catacomb burials of Donets river region (Donetsk and Late Catacomb burials) and small hoops are absent. The Ingul Catacomb Culture is distinguished by the presence of small plate ornaments, which reflects the persistent archaism of local metalworking.

Keywords*:* representative sample of burials, massifs of the Northern Black Sea region, Yamna and Catacomb Cultures, forged metal decorations, beads, hoops.

Одержано 4.12.2020

ЧЕРНИХ Людмила Андріївна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
CHERNYKH Liudmyla A., PhD, Senior Researcher, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-3686-1075,
e-mail: lchernych1950@gmail.com.

УДК 904.5(4-11)"638"-055.2 DOI: 10.37445/adiu.2021.02.07

О. Є. Фіалко

МОГИЛИ СКІФСЬКИХ АМАЗОНОК: ТИПОЛОГІЯ ТА КОНСТРУКТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ

У статті розглянуто поховання войовниць п'ятьох регіональних груп Європейської Скіфії. Репрезентовано могили 11 типів з варіантами. Проаналізовано характер конструктивних елементів поховальних споруд.

***Ключові слова**: амазонки, поховання, скіфський час, Європейська Скіфія.*

Типи поховальних споруд, як одна з найнадійніших етнодиференціюючих ознак, зазвичай обумовлені місцевими природно-господарськими факторами, сприйнятими і врахованими прийшлим населенням при збереженні основних характерних рис своєї обрядовості (Бессонова 1990, с. 26). За формою поховальні споруди войовниць умовно розподілено на кілька типів з варіантами (таблиця), які загалом складають три основні групи: прості у конструкції ями та більш складні і варіативні камерні конструкції — підбої та катакомби. При аналізі та підрахунках могил враховувалась і ще одна четверта група — невизначені (через руйнації або відсутність інформації).

Джерельну базу становлять 303 поховання з 267 курганів, розкопаних в 116 могильниках на теренах Європейської Скіфії, 55 % з яких не зазнали пограбувань. За територіальним принципом поховальні комплекси розділено на п'ять основних груп (Фіалко 2020, с. 14—15): 1) Нижньодніпровський степ (або Степ), 2) Передгірний Крим, 3) Дунай-Дністровські степи (або Подністров'я), 4) Лісостепове Придніпров'я (або Лісостеп), 5) Подоння (степ і частково лісостеп). В окремих некрополях кількість могил амазонок визначається від однієї—двох до 27 (Єлизаветівський могильник) і 35 (біля с. Глине).

Типи могил амазонок. Аналіз всього масиву пам'яток амазонок Європейської Скіфії репрезентує переважання могил підбійного типу — їх 104, трохи поступаються їм кількісно катакомби — 99, далі за зменшенням йдуть ями — 80 і невизначені споруди — 20. У процентному відношенні вони складають, відповідно, 34,7, 32,3, 26,4 і 6,6 % (рис. 1: 1). В той же час показники по окремих групах суттєво різняться. Найбільш близьку до загальної групи картину розподілу могил дає *Степова група*: тут також переважають (але відчутніше) підбійні могили — 95 (59,3 %), далі за кількістю йдуть катакомби — 53 (32,1 %), значно менше ям — 12 (7,4 %) і лише 2 невизначені могили (1,2 %). Для *Подністров'я* найхарактернішими виявилися катакомби — 36 (66,7 %), друге місце посідають ями — 12 (22 %), підбійних могил лише 5 (9,3 %) і тільки одна невизначена могила (2 %). Близькі між собою за співвідношенням груп могил виявились Крим та Лісостеп, де нема невизначених могил, превалюють ями і найменше підбійних могил. Отже в *Криму*: 10 ям (55,6 %), 6 катакомб (33,3 %) і 2 підбої (11,1 %); в *Лісостепу*: 22 ями (78,6 %), 4 катакомби (14,3 %) і 2 підбої (7,1 %). В *Подонні* відкриті лише ями — 24 (58,5 %), решта 17 могил невизначені (41,5 %) (рис. 1: 2—6).

Загалом поховання представлені (послідовно за складністю) одинадцятьма типами та їхніми варіантами.

I. Ями — найпростіші в конструктивному відношенні ґрунтові споруди, репрезентовані трьома типами з варіантами.

Тип 1 (9/1) [1] — прості ями, зазвичай із прямими стінками, в залежності від форми споруди в плані вирізняється *п'ять варіантів*.

1. Номери типів в дужках тут і далі відповідають раніше розробленій типології поховальних споруд степових скіфів (Черненко и др. 1986, с. 346).

© О. Є. ФІАЛКО, 2021

Типи могил скіфських амазонок

Тип	Варіант				
	1	2	3	4	5
1					
2	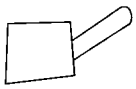	—	—	—	—
3	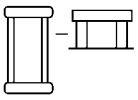	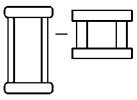	—	—	—
4	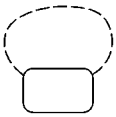	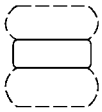	—	—	—
5	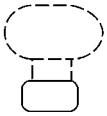	—	—	—	—
6	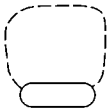		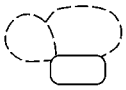	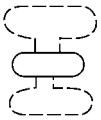	—
7		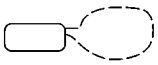	—	—	—
8		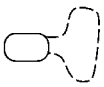		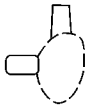	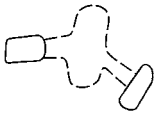
9		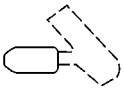	—	—	—
10	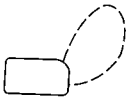	—	—	—	—
11	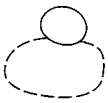	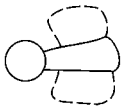	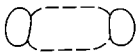	—	—

Варіант 1 (А) — ями прямокутної в плані форми (рис. 2: 1, 2). Найпоширеніший варіант, репрезентований у всіх групах 55 могилами. В степовій групі сім таких могил, їх розміри відносно невеликі: 2,05—2,75 × 0,5—1,1 м при глибині 1,5—2,5 м. В Криму (п'ять) і Подністров'ї (десять) розміри ям зазвичай у межах 2—3,5 × 0,8—2,1 м. Найменша споруда (1,7 × 0,7 м, причому для парного поховання двох жінок) зафіксована в Подністров'ї. Найбільші в цих двох групах показники (4,9 × 3,0 м) відмічено в Криму у могили кургану 3 біля смт Новоозерне. Для могил Лісостепу (16) і Подоння (17) відзначаються значно більші розміри — 2,2—4,4 × 0,95—3,55 м при глибині 0,2—2,5 м. Найбільші параметри має одна могила з Лісостепу (6,0 × 4,9 м при глибині 3,2 м — п. 1 кургану 406 біля с. Журавка) та три з Подоння (5,14 × 3,8 м при глибині 1,6 м — п. 1 кургану 5 біля с. Колбино; 5,2 × 5,0 м при глибині 1,2 м — п. 1 кургану 10 Єли-

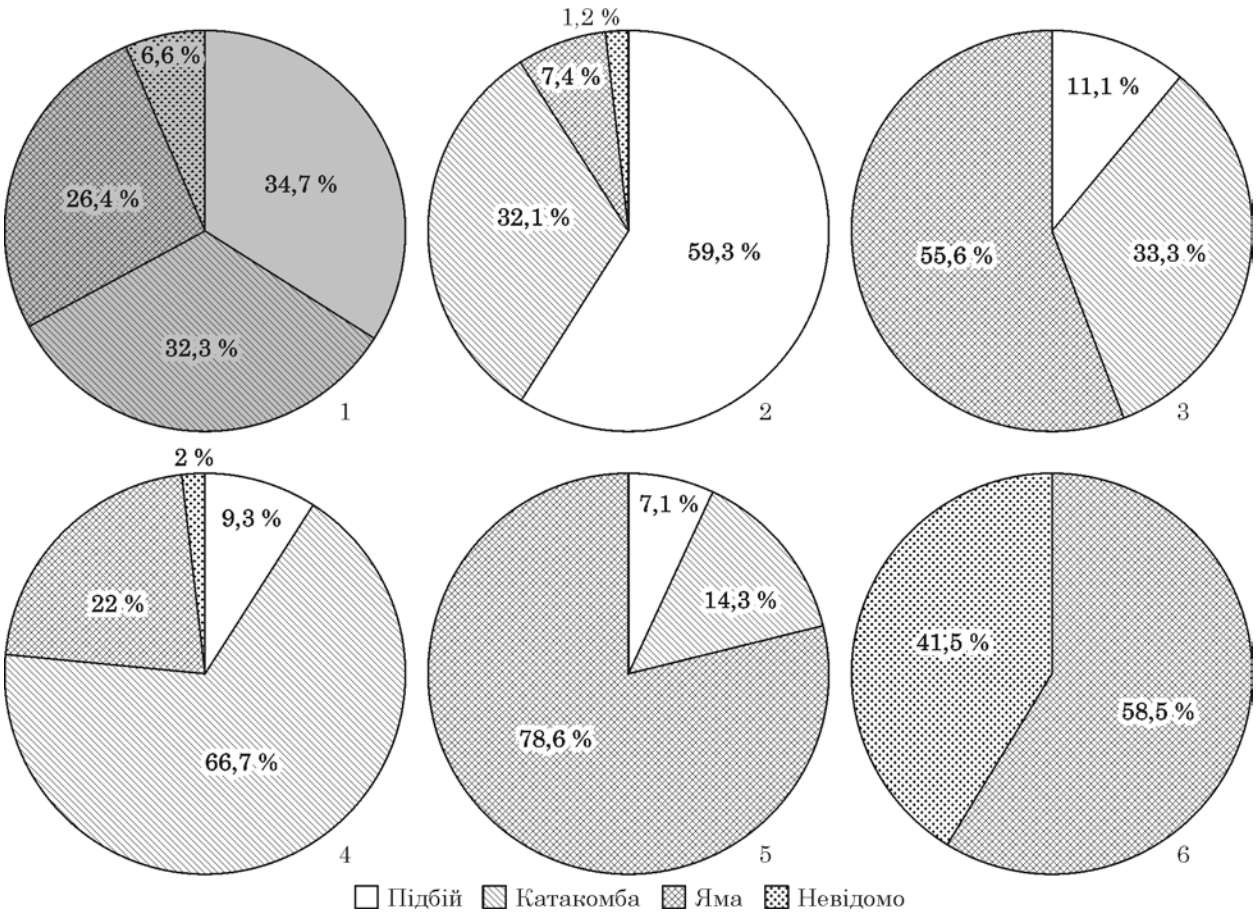

Рис. 1. Розподіл типів могил амазонок в загальному масиві Європейської Скіфії (1) та за територіальними групами: 2 — Степ; 3 — Крим; 4 — Подністров'я; 5 — Лісостеп; 6 — Подоння

заветівського могильника; 7,28 × 7,1 м при глибині 1,15 м — п. 1 кургану 6 біля с. Тернове).

Переважно основні могили (вісім бокових і лише п'ять впускних з 55). Хронологічні межи побутування цих могил досить широкі. Найбільш ранні серед них відмічаються на теренах Лісостепу (з другої половини 7 ст. до н. е.) та Подоння (з першої третини 6 ст. до н. е.), тобто в лісостеповій зоні, найбільш пізні — в Подністров'ї (рубіж 4 — 3 — перша половина 3 ст. до н. е.). Проте більшість могил цього варіанту датується в межах 4 ст. до н. е.

Варіант 2 (Б) — ями овальної в плані форми (рис. 2: 3, 4). Другий за чисельністю, проте репрезентований лише вісьмома могилами, які було відкрито в чотирьох групах, їх немає в Лісостеповій групі. Найменші розміри має єдине в Подністров'ї поховання 3 кургану 2 біля с. Вапнярка — 1,6 × 1,5 м при глибині 0,2 м. Такі параметри обумовлені тим, що це дитяча могила, яка до того ж є впускною в кургані. Розміри могил Степової (дві) і Кримської (три) груп в межах 1,7—2,4 × 0,6—1,65 м при глибині 1,1—1,75 м. Незначну глибину (0,2 м) має лише впускне поховання 46 кургану 15 групи 2 біля с. Велика Знам'янка. Найбільші за розмірами дві могили Єлизаветівського некрополя в Подонні — 3,34 × 1,2 м при глибині 0,9 м (п. 1 кургану 3 1911 р.) і 4,8 × 3,7 м при глибині 1,3 м (п. 1 кургану 1 1911 р.).

Обидві могили в Подонні та одна з ґрунтового могильника Степової групи є основними, одна могила бокова, решта впускні. Датуються в межах другої половини 5—4 ст. до н. е.

Варіант 3 (В) — трапецієподібні в плані ями (рис. 2: 5) репрезентовані двома могилами. Одна з них, зафіксована в Степовій групі (п. 1 кургану 71 в могильнику Мамай Гора), розмірами 2,1 × 0,5—0,9 м при глибині 1,1 м. Друга — в Подністров'ї (п. 4 кургану 13 біля с. Бутори), розмірами 3,2 × 1,6—2,0 м при глибині 3,0 м.

Обидві могили є основними і датовані 4 ст. до н. е. та межами третьої чверті 4 — початком 3 ст. до н. е. відповідно.

Варіант 4 (Г) — квадратні в плані ями (рис. 2: 6), репрезентовані чотирма могилами, відомі в двох групах — по дві в Степу і Подонні. В Подонні обидві могили (п. 1 кургану 33/5 біля с. Мастюгіно та п. 1 кургану 32 Єлизаветівського некрополя) однакові за розмірами — 2,5 × 5,5 м при глибині, відповідно, 1,5 і 0,65 м. В Степу поховання значно відрізняються за розмірами — п. 1 кургану 4 біля с. Чкалове (група Чортомлика) — 2,0 × 2,0 м при глибині 2,0 м; п. 1 кургану 4 біля с. Велика. Знам'янка (група 2) — 6,5 × 6,5 м при глибині 3,75 м.

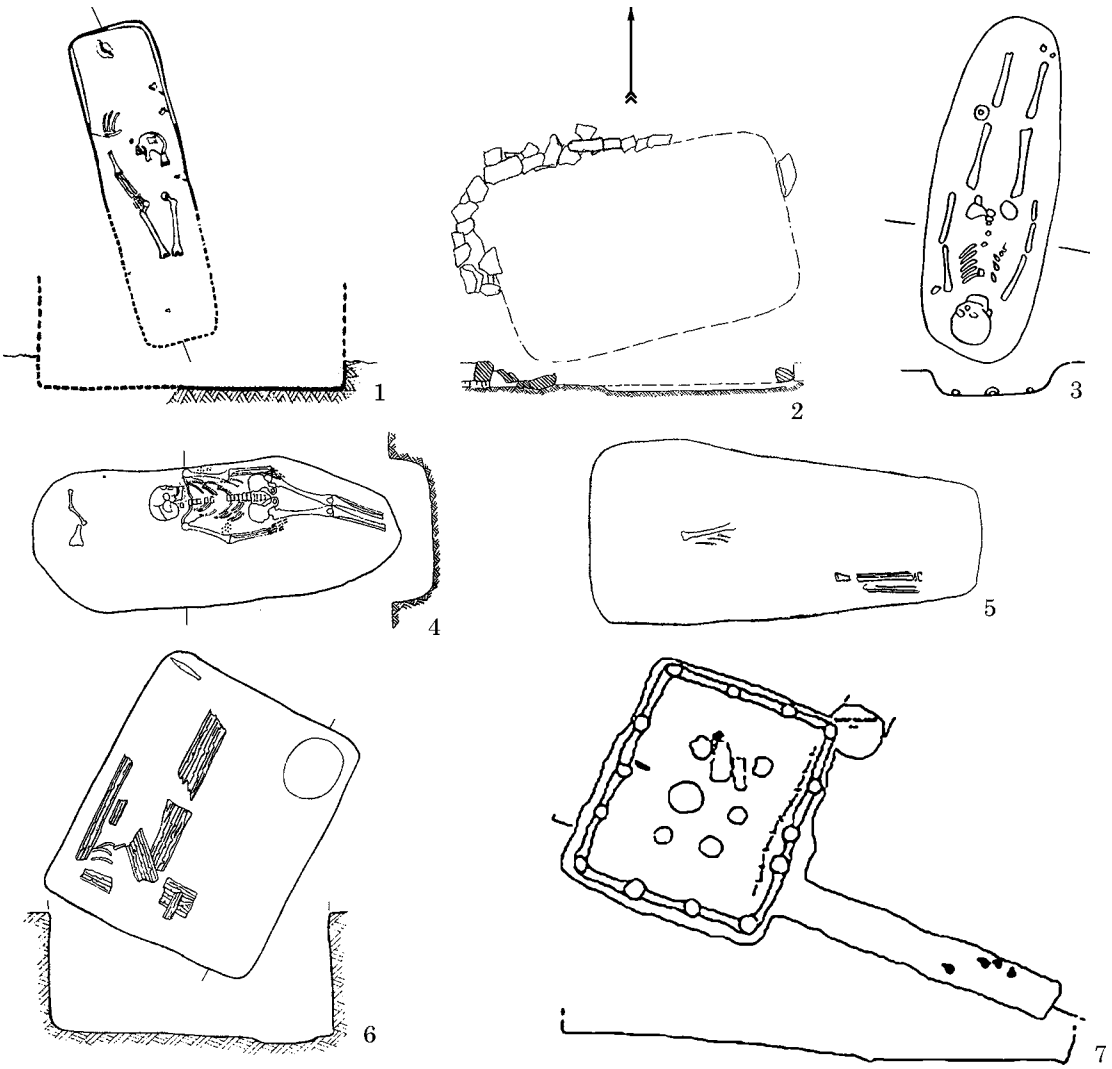

Рис. 2. Поховання в ямах, типи 1 і 2: *тип 1, варіанти*: 1 — с. Садово, курган 4, поховання 1; 2 — с. Новоозерне, курган 3, поховання 1; 3 — Акташський могильник, курган 12, поховання 2 1980 р.; 4 — с. Скельки, поховання 15; 5 — могильник Мамай Гора, курган 71, поховання 1; 6 — с. Чкалове, курган 4, поховання 1; *тип 2*: 7 —с. Тернове, курган 5, поховання 1

Усі могили є основними в курганах. В Степовому регіоні вони датовані ранішим часом — середина 5 — 4 ст., в Подонні — 4 — рубіж 4 — 3 ст. до н. е.

Варіант 5 (Д) — об'єднує округлі в плані ями. Їх всього три, і походять вони з одного могильника в урочищі Холодний Яр Лісостепової групи. Могили мають такі розміри: п. 3 кургану 26 — діаметр 2,8 м при глибині 1,75 м; п. 3 кургану 19 — діаметр 4,25 м при глибині 2,1 м; п. 3 кургану 20 — діаметр 4,5 м при глибині 1,5 м.

Усі могили є основними в курганах і датуються в межах 4 ст. до н. е.

Тип 2 (9/2) — ями прямокутної або квадратної форми з боковим похилим дромосом (рис. 2: 7). Репрезентований шістьма могилами — трьома в Лісостеповій зоні — п. 1 кургану 447 біля с. Журавка, п. 1 кургану 35 біля с. Бобриця, п. 4 кургану 2 біля с. Кусторівка, розмірами 4,45—5,6 × 4,2—5,6 м при глибині 2,0—2,8 м та розмірі дромосу (в останньому комплексі) — 5,5 × 1,0 м, та трьома в Подонні — дві в могильнику біля с. Колбино: п. 1 кургану 8 і п. 1 кургану 12 (відповідно, 4,5 × 2,95 м при глибині 1,9 м та розмірі дромосу — 4,62 × 1,2 м; 3,95 × 3,9 м при глибині 2,0 м та розмірі дромосу — 9,4 × 1,4 м) та одна в могильнику біля с. Тернове — п. 1 кургану 5 (5,7 × 4,75 м при глибині 1,45 м та розмірі дромосу — 6,85 × 1,1 м).

Всі могили є основними в курганах і датуються відносно раннім часом: для Лісостепової групи — 7 — перша половина 6 ст. до н. е. і одна — рубіж 5 — 4 ст. до н. е.; для Подоння — в межах кінця 5 — 4 ст. до н. е.

Тип 3 (12) — кам'яні ящики, поставлені на похованому чорноземі, які у певних природних умовах фактично правили за ями. Представлені всього двома зразками могил у двох варіантах, відкритих в єдиному могильнику поблизу с. Суворовське в Криму.

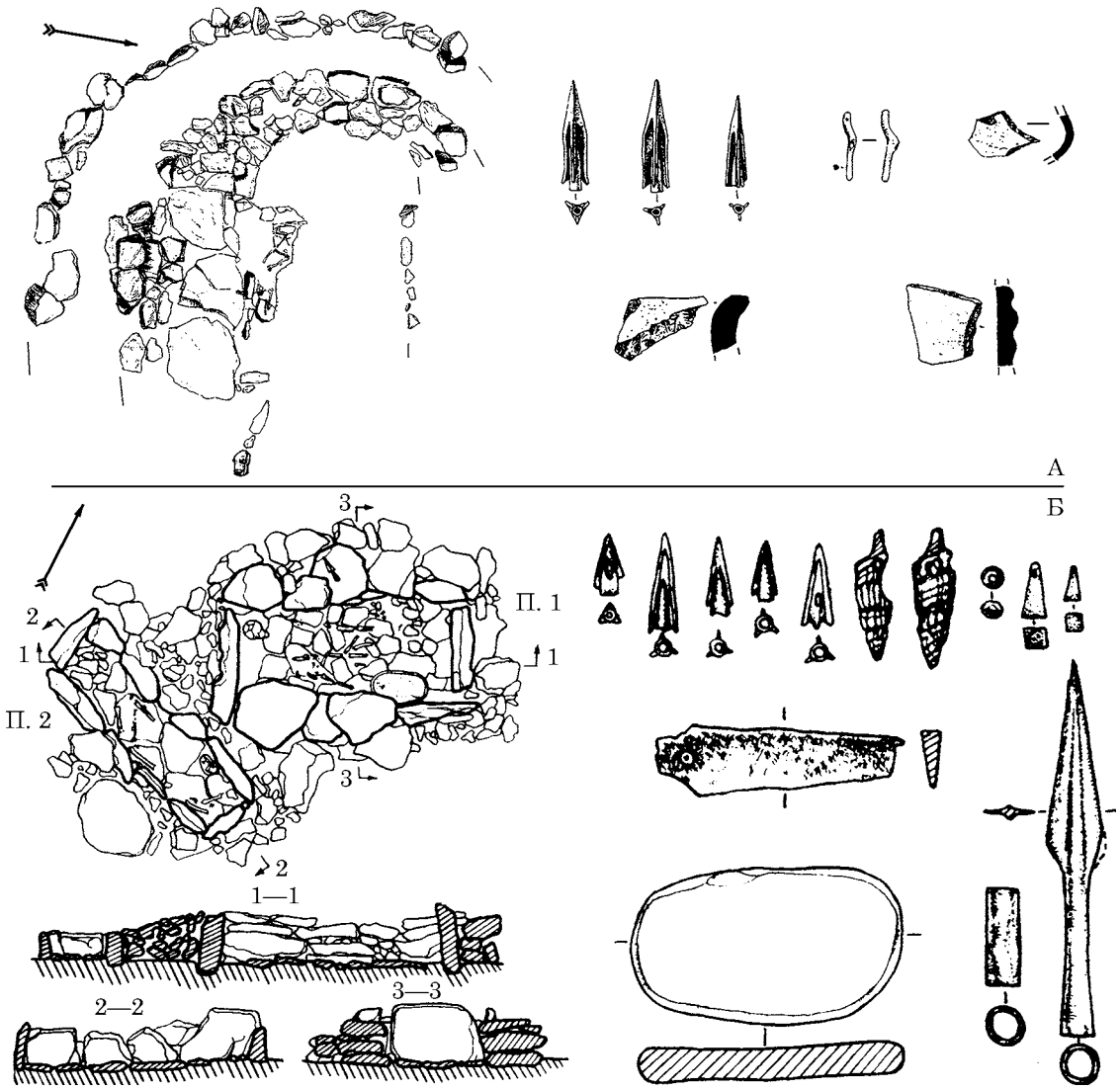

Рис. 3. Поховання амазонок у кам'яних ящиках, тип 3, с. Суворовське: А — курган 8; Б — курган 13

Варіант А — єдине п. 1 кургану 8 у вигляді кам'яної підпрямокутної споруди з ґрунтовим дном, розмірами 6,0 × 4,4 м, висота через руйнацію не з'ясована (рис. 3: А).

Варіант Б — єдине п. 1 кургану 13 у вигляді прямокутного ящика, складеного з плит, плитами вкрито і його дно; розмірами 2,05 × 0,9 м при висоті 0,55 м (рис. 3: Б).

Обидві могили є основними і датуються, відповідно, другою половиною 4 ст. до н. е. та 4 ст. до н. е.

II. Підбої — найпростіші в конструктивному відношенні двочасні камерні споруди, репрезентовані двома варіантами одного типу.

Тип 4 (1) — бездромосні споруди, де камеру у вигляді ніші влаштовано під довгою стінкою вхідної ями, паралельно їй.

Варіант 1 (1/1) — однокамерні могили (рис. 4: 1—5). Цей тип виявився найбільш численним (103), представленим в чотирьох групах, за виключенням Подоння. Найбільша їх частина (94) припадає на Степ, в Подністров'ї є п'ять таких могил, в Криму і Лісостепу — по дві. З них 53 основні (з урахуванням без курганних), 29 впускні та 21 бокова могили. Вхідні ями основних могил зазвичай підпрямокутної або овальної в плані форми, їх параметри коливаються у таких межах: довжина — 1,5—3,1 м, ширина — 0,5—1,5 м, глибина — 0,7—5,1 м. Поховальні камери, як правило, овальної або квасолеподібної форми, довжиною в межах 1,7—3,7 м, шириною — 0,4—2,4 м при глибині 1,3—5,0 м. Впускні могили, як і бокові, зазвичай мають менші розміри. Хронологічні рамки більшості могил цього типу — середина 5 — 4 ст. до н. е. При цьому до числа найбільш ранніх (5 — перша половина 4 ст. до н. е.) належать могили Кримської групи, найпізніші (в межах третьої чверті 4 ст. до н. е. — першої половини 3 ст. до н. е.) — могили Дністровської групи. Зазначу, що за розмірами могили 5 — першої половини 4 ст. до н. е. дещо перевищують пізніші споруди.

Варіант 2 (1/3) — двокамерна споруда, де камери влаштовані вздовж обох довгих стінок вхідної ями. Єдиний випадок належить до Сте-

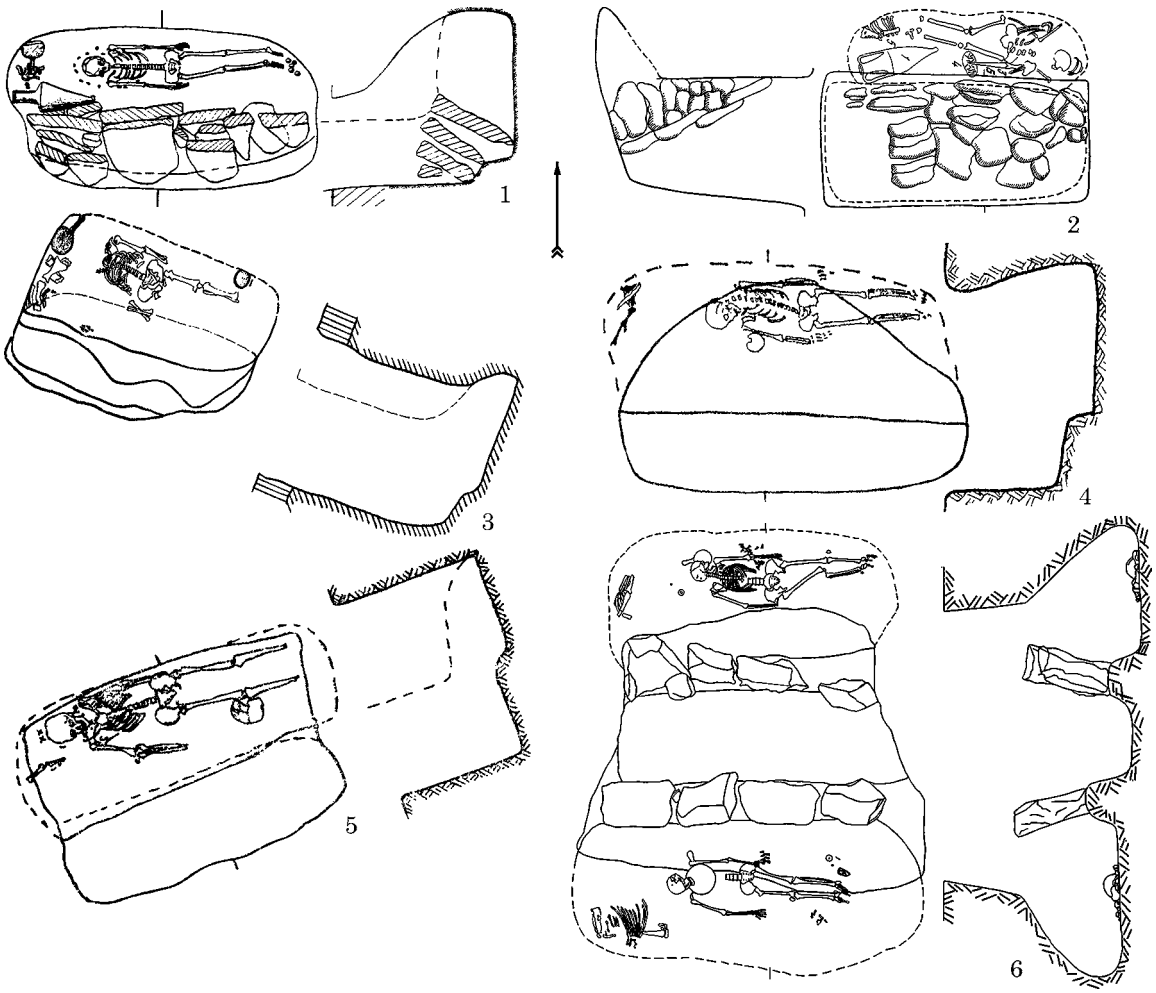

Рис. 4. Підбійні могили, тип 4, *варіант 1*: 1 — с. Нововасилівка, курган 7, поховання 3; 2 — с. Миколаївка, поховання 8; 3 — с. Чкалове, курган 34, поховання 1; 4 — могильник Мамай Гора, курган 10, поховання 6; 5 — с. Велика Знам'янка, курган 15, поховання 45; *варіант 2*: 6 — с. Любимівка, курган 48, поховання 3

пової групи — п. 3 кургану 48 біля с. Любимівка (рис. 4: 6). Параметри могили: вхідна яма — 2,3 × 2,0 м при глибині 3,2 м; камери — 2,9 × 1,2 м та 2,4 × 1,0 м при глибині, відповідно, 2,8 і 3,05 м. В обох камерах поховані жінки.

Поховання є боковим в кургані і датоване 4 ст. до н. е.

III. Катакомби — камерні споруди, найваріабельніші за комбінацією основних елементів (вхідна яма — дромос — камера), репрезентовані сімома типами. Сюди включено і бездромосні, і дромосні могили складнішої конструкції.

Тип 5 (1/2) [1] — споруда підбійного типу, де між вхідною ямою та камерою, влаштованими паралельно, є короткий дромос. Представлений двома зразками Степової групи: п. 3 кургану 82 біля с. Вищетарасівка та п. 1 кургану 24 біля с. Чкалово (гр. Чортомлика; рис. 5: 1). Параметри першої могили: вхідна яма — 1,3 × 1,0 м при глибині 3,2 м; дромос — 1,33 × 0,6 м; камери — 2,6 × 1,4 м при глибині 4,85 м; другої: вхідна яма — 2,18 × 0,7 м при глибині 0,8 м; дромос — 1,9 × 0,2 м; камери — 2,4 × 1,28 м при глибині 1,05 м.

Перша є основною в кургані і датована 4 ст. до н. е., друга — бокова, датована кінцем 5 — 4 ст. до н. е.

Тип 6 (4) — є близьким до попереднього і включає могили підбійного типу, проте дещо різниться обширнішими камерами.

Варіант 1 (4/1) — бездромосні катакомби. Сюди віднесено чотири могили: три зі Степової групи — п. 2 кургану 6 біля с. Мар'ївка; п. 1 кургану 33 біля с. Чкалово (гр. Чортомлика) (рис. 5: 2—3); п. 1 кургану 13 біля м. Покров (гр. БОФ) і одна з Подністров'я — п. 3 кургану 13 біля с. Бутори. Розміри вхідної ями в межах 1,4—2,5 × 0,8—1,5 м при глибині 1,8—5,35 м; розміри камери в межах 1,6—4,0 × 1,4—2,7 м при глибині 2,3—5,25 м.

Дві з них є основними і дві боковими в курганах. Поховання Степової групи датовані в межах кінця 5 — 4 ст. до н. е., поховання з Подністров'я — третьої чверті 4 — початку 3 ст. до н. е.

1. На відміну від попередніх типологій, де такі споруди розглядаються як підбої (Ольховский 1977, рис. 2; 1991, табл. II; Черненко и др. 1986, рис. 5), я відношу їх до групи катакомб завдяки наявності дромосу.

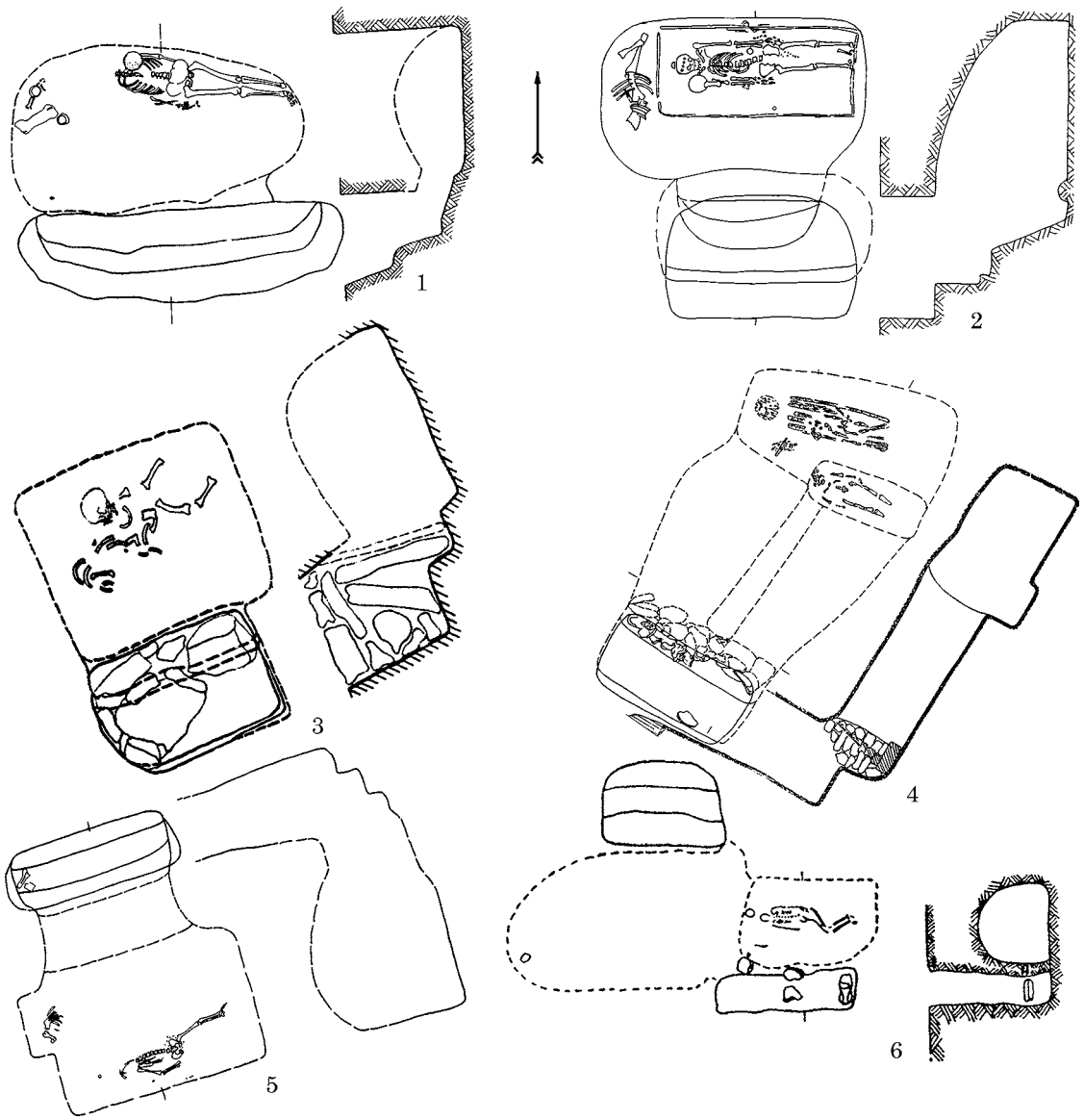

Рис. 5. Поховання в катакомбах, *тип 5*: 1 — с. Чкалове, курган 24, поховання 1; *тип 6*: 2 — с. Мар'ївка, курган 6, поховання 2; 3 — с. Чкалове, курган 33, поховання 1; 4 — с. Каїри, курган 2, поховання 2; 5 — с. Червоний Поділ, курган 2, поховання 2; 6 — с. Кут, курган 7, поховання 9

Варіант 2 (4/2) — могили з вираженим дромосом. Зафіксовано два випадки в Степовій групі: п. 2 кургану 2 біля с. Каїри і п. 2 кургану 2 біля с. Червоний Поділ (рис. 5: 4—5). Перше з них бокове з двома паралельними дромосами, параметри його: вхідна яма — 2,15 × 1,1 м при глибині 3,0 м, дромоси — 3,3 × 1,5 і 3,3 × 1,2 м; камера — 3,0 × 2,1 м при глибині 4,0 м. Друге основне з одним дромосом: вхідна яма — 2,95 × 1,0 м при глибині 4,65 м, дромос — 1,0 × 1,0 м; камера — 3,7 × 2,5 м при глибині 5,3 м. Обидві могили датовані в межах 4 ст. до н. е.

Варіант 3 (4/4) — складна катакомба підбійного типу з двома суміжними камерами. Репрезентований єдиним похованням зі Степової групи — п. 9 кургану 7 біля с. Кут (рис. 5: 6). Розміри могили: вхідна яма — 1,7 × 0,6 м при глибині 2,05 м, камера 1 (пов'язана із чоловіком) — 2,8 × 2,1 м при глибині 2,3 м, камера 2 (пов'язана із жінкою) — 2,1 × 1,3 м при глибині 2,2 м. Могила впускна, датована 4 ст. до н. е.

Варіант 4 (4/5) — складна дводромосна катакомба з двома окремими камерами представлена єдиним випадком з Подністров'я — п. 1 кургану 57 біля с. Глине. З вхідної ями розмірами 2,2 × 1,1—1,3 м при глибині 3,05 м з під торцевих коротких стінок в протилежні боки відходять два дромоси — західний (1,0 × 1,1 м) і східний (0,8× 0,9 м), кожний з яких переходить в камеру. З амазонкою співвідноситься західна камера розмірами 2,5 × 1,4 м при глибині 3,0 м, східна, що призначалася для поховання чоловіка і жінки, розмірами 2,35 × 1,3 м при глибині 2,8 м. Могила основна в кургані, датована першою половиною 2 ст. до н. е.

Тип 7 (2) — камерні споруди поздовжнього типу, коли вхідна яма і камера розташовані по одній вісі. Цей тип виявився досить численним

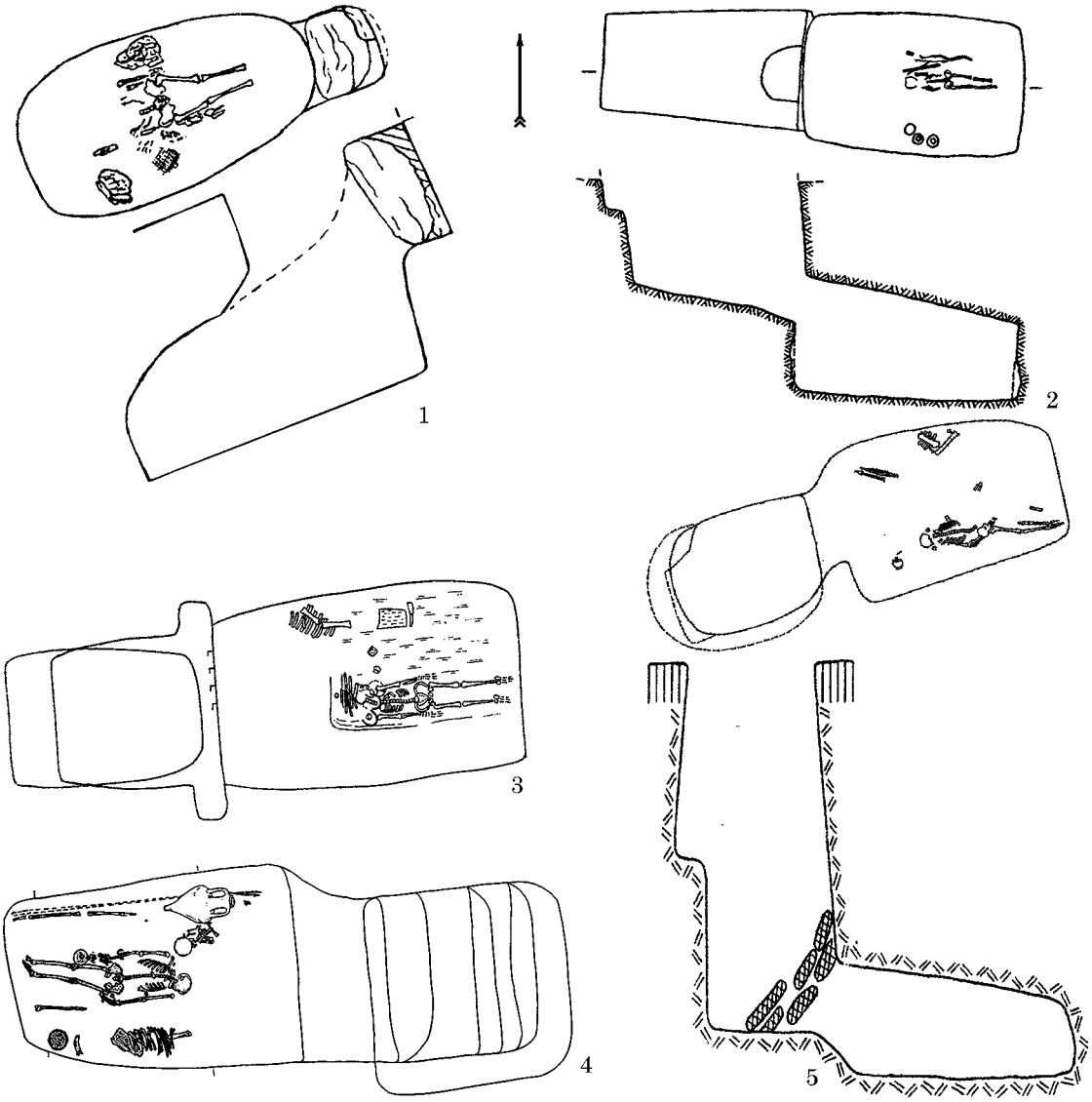

Рис. 6. Поховання в катакомбах, *тип 7*, *варіант 1*: 1 — с. Фрунзе, поховання 1; 2 — с. Володимирівка, курган б. н., поховання 4; 3 — м. Покров, гр. БОФ, курган 13, поховання 2; *варіант 2*: 4 — с. Львово, курган 11, поховання 2; 5 — с. Капулівка, курган 1, поховання 1

серед катакомб (загалом 33 могили). Представлений двома варіантами.

Варіант 1 (2/1) — бездромосні споруди, налічує 22, які було відкрито в чотирьох групах (крім Подоння): в Степу — 12 (рис. 6: 3), в Криму — шість (рис. 6: 2), в Подністров'ї — одна, в Лісостепу — три. Вхідні ями здебільшого прямокутної форми, їх параметри коливаються у таких межах: 1,0—2,8 × 0,8—1,5 м при глибині 0,95—3,7 м. Поховальні камери, як правило, прямокутні або трапецієподібні в плані, їх параметри: 1,6—4,5 × 0,8—2,6 м при глибині 0,9—4,2 м. Мінімальні розміри має основна могила з Кримської групи — єдине поховання в кургані біля с. Фрунзе — його вхідна яма розмірами 0,6 × 0,7 м при глибині 1,0 м; камера — 2,05 × 1,33 м при глибині 2,1 м (рис. 6: 1), що датується кінцем 5 — початком 4 ст. до н. е. Максимальні розміри має основна могила з Лісостепової групи — п. 1 кургану 1 біля с. Нестерівка — його вхідна яма розмірами 2,4 × 2,7 м при глибині 7,0 м; камера — 3,3 × 3,2 м при глибині 7,1 м, датовано кінцем 4 ст. до н. е. Більшість могил (12) є основними в курганах, п'ять — бокові, лише чотири є впускними і позиція однієї кримської могили не визначена. Загалом хронологія могил цього варіанту цілком вкладається в 4 ст. до н. е.

Варіант 2 (2/2) — дромосні споруди, репрезентовані 11 могилами, які походять з двох груп: Степової (10) та Лісостепової (1). Від попереднього варіанту їх відрізняє наявність коридору (часто маловиразного) між вхідною ямою та поховальною камерою (рис. 6: 4—5). Вхідні ями здебільшого прямокутної форми, їх параметри коливаються у таких межах: 1,5—3,5 × 0,75—2,0 м при глибині 0,65—5,7 м. Дромоси переважно підпрямокутної в плані форми розмірами 0,65—1,8 × 0,25—1,65 м. Поховальні камери прямокутні або трапецієподібні в плані,

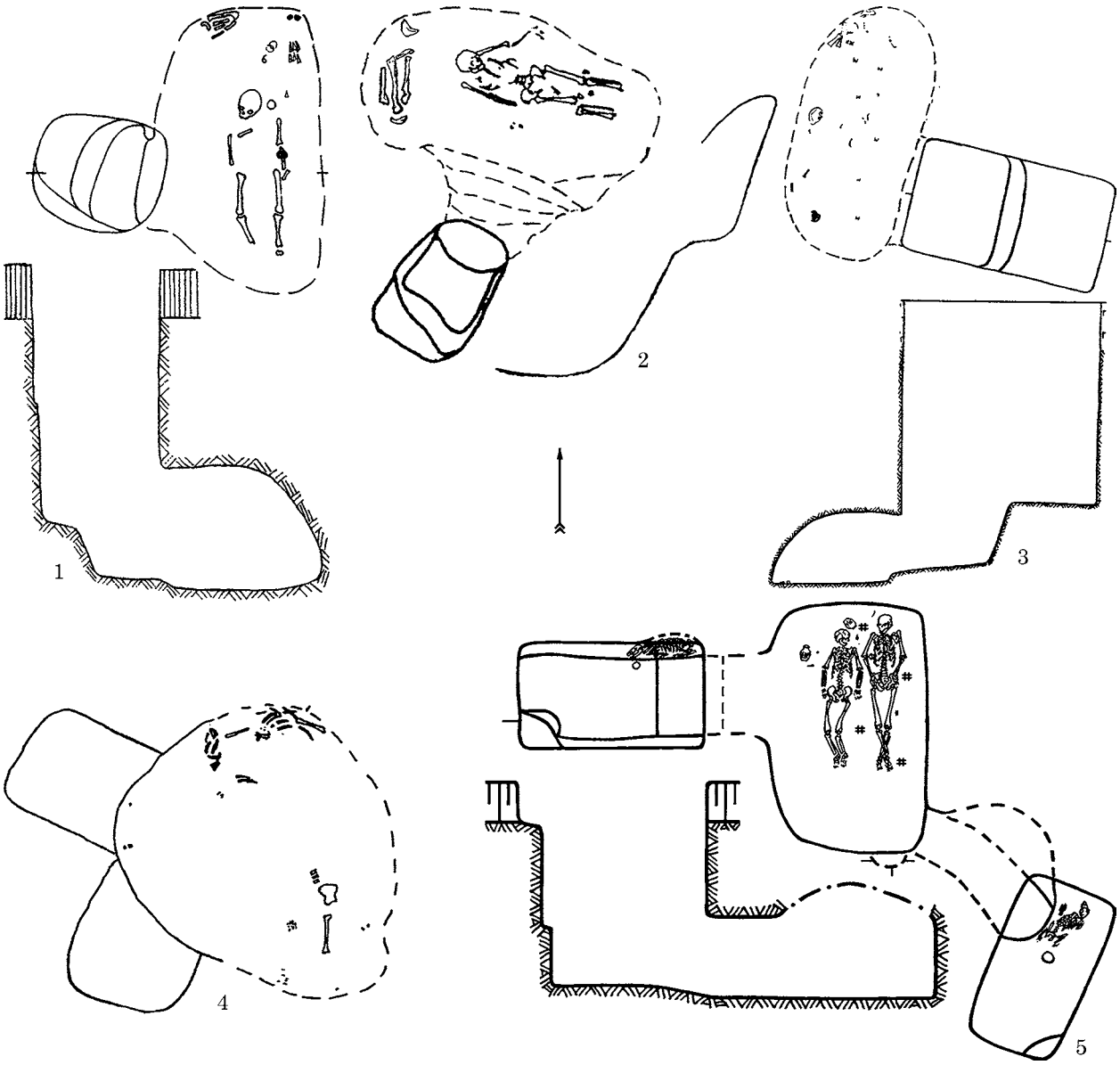

Рис. 7. Поховання в катакомбах, *тип 8, варіанти*: 1 — с. Чкалове, курган 42, поховання 2; 2 — мог. Мамай Гора, курган 85, поховання 6; 3 — с. Башмачка, курган 8, поховання 1; 4 — мог. Мамай Гора, курган 6, поховання 3; 5 — с. Глине, курган 9, поховання 1

їх параметри: 1,9—3,7 × 1,1—2,1 м при глибині 1,15—4,35 м. Серед могил сім є основними в курганах і чотири — боковими. Загалом могили цього типу дещо більшого розміру, час їх побутування визначається серединою 5 — 4 ст. до н. е.

Тип 8 (3) — камерні споруди поперечного типу, коли довгі вісі вхідної ями і камери розташовані перпендикулярно одна до одної чи під певним кутом. Цей тип виявився найбільш численним серед катакомб (загалом 36 могил). Представлений п'ятьма варіантами.

Варіант 1 (3/1) — бездромосні споруди, які походять з однієї Степової групи. Їх всього дві: бокова — п. 2 кургану 17 біля с. Чкалове гр. Чортомлика (вхідна яма — 1,2 × 1,1 м при глибині 0,7 м, камера — 2,6 × 0,5 м при глибині 0,85 м) (рис. 7: 1) і впускна — п. 4 кургану 5 біля с. Кут (вхідна яма — 1,6 × 0,4 м при глибині 1,5 м, камера — 2,45 × 1,4 м при глибині 2,0 м). Обидві могили датовані 4 ст. до н. е.

Варіант 2 (3/2) — дромосні споруди, які походять з двох груп: Степової (п'ять) та Подністровської (22, причому з одного могильника біля с. Глине). Від попереднього варіанту їх відрізняє наявність коридору між вхідною ямою та поховальною камерою (рис. 7: 2). Вхідні ями здебільшого прямокутної форми, їх параметри коливаються у таких межах: 1,2—3,3 × 0,8—2,3 м при глибині 1,3—3,3 м. Дромоси переважно підпрямокутної в плані форми, розмірами 0,4—1,7 × 0,6—2,5 м. Поховальні камери прямокутні або трапецієподібні в плані, їх параметри: 1,95—3,4 × 0,8—2,5 м при глибині 1,2—7,9 м. Серед цих могил 18 є основними в курганах, шість — боковими і три — впускними. Могили Степової групи датовані серединою 4 — 4 ст. до

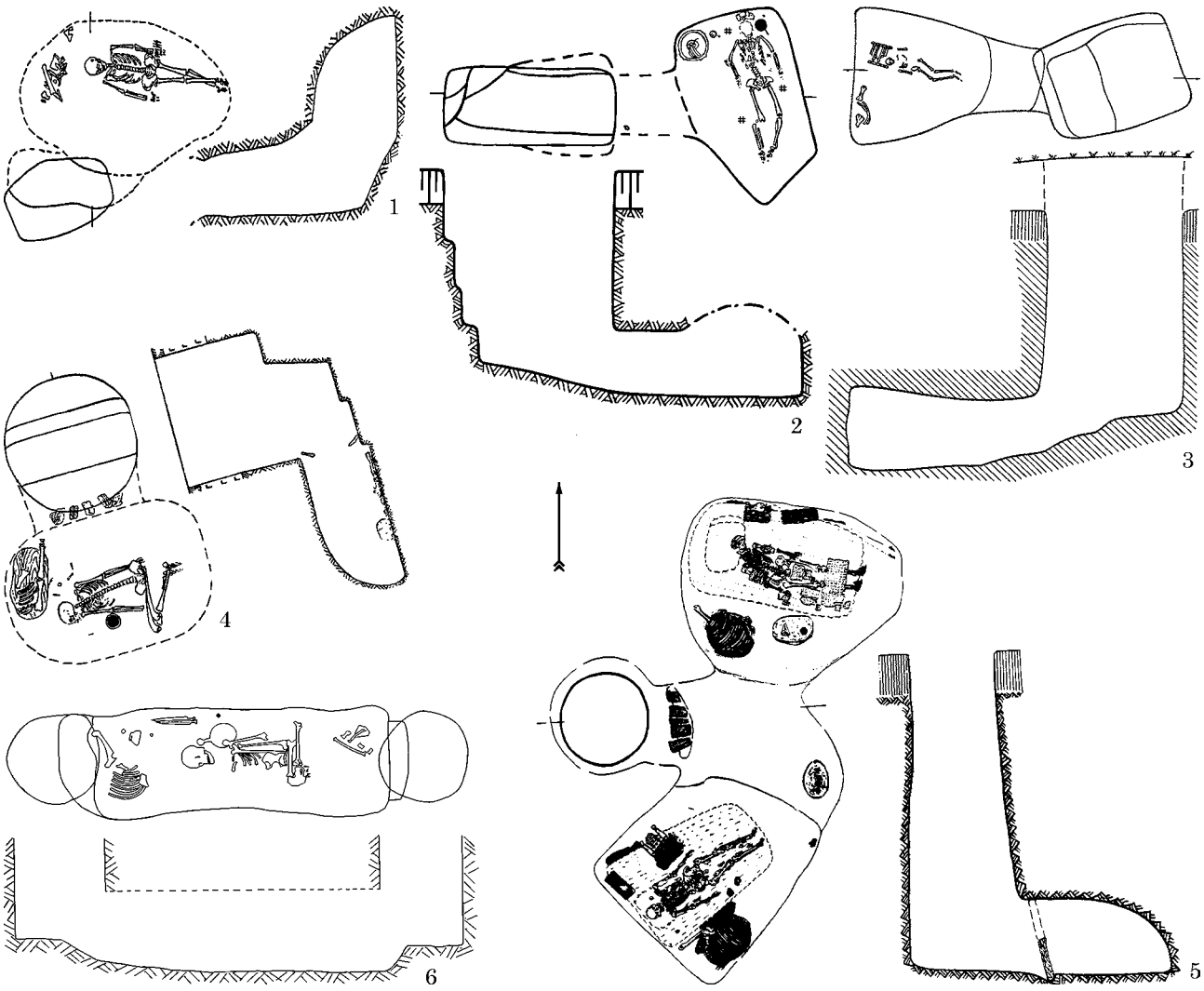

Рис. 8. Поховання в катакомбах, *тип 9: варіант 1*: 1 — с. Ювілейне, курган 3, поховання 3; *варіант 2*: 2 — с. Глине, курган 103, поховання 1; *тип 10*: 3 — с. Балки, уроч. Носаки, курган 14, поховання 2; *тип 11: варіант 1*: 4 — с. Башмачка, курган 13, поховання 2; *варіант 2*: 5 — с. Зелене, курган 2, поховання 3; *варіант 3*: 6 — с. Привільне, курган 20, поховання 1

н. е., в той час як в Подністровській групі значно пізніше — в межах 3—2 ст. до н. е.

Варіант 3 (3/3) — споруди, камери яких зміщені в бік щодо довгих осей вхідних ям (рис. 7: 3). Наявні в двох групах: Степовій (три) та Подністровській (дві), серед яких дві є основними, одна бокова і дві впускні. В Степовій групі побутували бездромосні могили з такими параметрами: вхідна яма — 1,1—1,8 × 0,7—1,0 м при глибині 1,95—3,2 м; камера — 2,3 × 1,15—1,4 м при глибині 2,1—3,2 м. Могили Подністровської групи дромосні з такими параметрами: вхідна яма — 1,4—2,4 × 0,9—2,0 м при глибині 2,45—4,02 м; дромос — 0,15—0,7 × 0,7—1,5 м; камера — 1,35—2,7 × 0,85—1,85 м при глибині 2,35—4,0 м. Степові могили датовані в межах 4 ст. до н. е., Подністровські — 3—2 ст. до н. е.

Варіант 4 (3/4) — споруда з двома вхідними ямами, довгі вісі яких розташовані перпендикулярно одна до одної. Репрезентований єдиною впускною могилою зі Степової групи — п. 3 кургану 6 могильника Мамай Гора біля с. Велика Знам'янка (рис. 7: 4). Має такі параметри: вхідна яма 1 — 1,05 × 1,2 м при глибині 1,8 м; вхідна яма 2 — 0,9 × 1,5 м при глибині 1,5 м; камера — 2,05 × 2,55 м при глибині 1,9 м. Датовано 4 ст. до н. е.

Варіант 5 (3/5) — дромосна споруда з двома вхідними ямами, розташованими по обидва боки від камери. Репрезентований єдиним похованням з Подністровської групи — п. 1 кургану 9 біля с. Глине (рис. 7: 5). Має такі параметри: вхідна яма № 1 — 2,0 × 1,2 м при глибині 2,5 м; дромос — 0,7 × 1,05 м; камера — 2,85 × 1,7 м при глибині 2,5 м; вхідна яма 2 — 2,0 × 1,1 м при глибині 2,7 м; дромос — 1,4 × 1,1 м. Датовано четвертою чвертю 3 ст. до н. е.

Тип 9 (5) — камерні споруди поперечного типу, довгі вісі вхідної ями і камери яких розташовані під певним кутом. Цей тип представлений двома варіантами.

Варіант 1 (5/1) — бездромосна споруда, яка походить з Степової групи — впускне п. 3 кургану 3 біля с. Ювілейне (рис. 8: 1). Має такі па-

раметри: вхідна яма — 1,2 × 0,8 м при глибині 2,4 м; камера — 2,4 × 1,5 м при глибині 2,4 м. Датовано 4 ст. до н. е.

Варіант 2 (5/2) — відрізняється наявністю дромоса (рис. 8: 2). Включає вісім могил, що походять із двох груп — Степової (одна) та Подністровської (сім), п'ять з яких є основними і три боковими в курганах. Параметри могил коливаються в таких межах: камери — 1,9—2,4 × 0,85—1,5 м при глибині 1,05—7,55 м; дромос — 0,5—4,4 × 0,6—3,3 м; камера — 1,5—2,75 × 1,0—3,3 м при глибині 1,8—8,1 м. Степова могила датована 4 ст. до н. е., Подністровські — 3—2 ст. до н. е.

Тип 10 (6) — могили з камерою, виведеною з кута вхідної ями (рис. 8*:* 3). Включає три могили, що походять із двох груп — Степової (дві) та Подністровської (одна), всі є боковими в курганах. Параметри могил коливаються в таких межах: вхідна яма — 1,45—2,9 × 0,9—2,1 м при глибині 1,9—7,25 м; камера — 1,0—2,9 × 0,8—2,7 м при глибині 1,85—8,1 м. Степові могили датовані 4 ст. до н. е., Подністровська — четвертою чвертю 3 ст. до н. е.

Тип 11 (10) — об'єднує могили з округлими вхідними ямами, що походять зі Степової групи. Цей тип представлений трьома варіантами.

Варіант 1 (10/1) — могили з камерами підбійного (поперечного) типу (рис. 8: 4). Включає шість основних могил (в тому числі одну ґрунтову). Параметри могил коливаються в таких межах: вхідна яма — діаметр 1,2—1,6 м при глибині 1,2—3,0 м; камера — 1,85—2,7 × 1,2—1,8 м при глибині 1,4—3,3 м. Датовані в межах четвертої чверті 5 — 4 ст. до н. е.

Варіант 2 (10/3) — єдина метеликоподібна дромосна споруда з двома камерами підбійного типу (рис. 8: 5), основна в кургані. Має такі параметри: вхідна яма діаметром 1,6 м при глибині 4,08 м, дромос — 1,75 × 1,4 м; камери — 1,8—2,4 × 2,0 м при глибині 4,3 м і 2,75 × 2,0 м при глибині 4,3 м. Датовано в межах першої половини — другої чверті 4 ст. до н. е.

Варіант 3 (10/4) — єдина споруда поздовжнього типу з двома вхідними ямами, влаштованими під протилежними короткими стінками камери (рис. 8: 6), основна в кургані. Має такі параметри: вхідні ями діаметром 0,9 м при глибині 2,3—2,4 м, камера — 3,14× 1,2 м при глибині 2,68 м. Датовано 4 ст. до н. е.

Огляд могил показав, що найбільша їх варіабельність властива Степовій групі, на другому місці йде Подністров'я, значно поступаються їм Кримська та Лісостепова групи (маючи приблизно однакові показники), де камерні споруди репрезентовані одиничними типами і превалюють прості ями. Подоння виділяється в цьому відношенні наявністю лише двох типів могил в ямах. На думку Ю.В. Болтрика, строкатість та складність поховальних споруд скіфів віддзеркалює розвинуту систему соціальних прошарків в їх кочовій імперії (Болтрик 2002, с. 252). Це цілком справедливо і для поховальних споруд амазонок.

Конструктивні особливості могил. В конструкції поховальних комплексів амазонок простежуються певні риси і деталі, характерні, з одного боку, для скіфської будівельної традиції загалом, а з іншого, для різних регіональних груп. Зупинюся на декотрих з них.

Ґрунтові сходинки у вхідній ямі, від однієї до кількох, є звичайним елементом споруди, хоча і не обов'язковим. Зазвичай їх влаштовували вздовж однієї стінки навпроти входу в камеру (Ольховский 1991, с. 29). Така схема розташування добре відома в камерних могилах майже всіх регіональних груп (приміром, с. Мар'ївка к. 6, п. 2; с. Червоний Поділ к. 2, п. 2; с. Софіївка к. 34, п. 1; с. Новотроїцьке к. 7, п. 1; с. Нестерівка к. 1, п. 1; с. Старе к. 15, п. 1 і багато інших; рис. 5: 1—2, 5; 7: 1—3). Зрідка зустрічається комбінація поздовжніх та кутових (с. Мала Терновка к. 8, п. 2; с Глине к. 5, п. 1; могильник Мамай Гора к. 16, п. 1; рис. 8: 2; 9: 1) або поздовжніх і поперечних сходинок (уроч. Носаки к. 14, п. 2; с. Володимирівка к. б. н., п. 2; рис. 8: 3).

Кутовий принцип розташування сходинок у вхідних ямах (від однієї до чотирьох) відзначений в 34 випадках в могильнику біля с. Глине. Серпантинна схема влаштування спуску (рис. 9: 2—4) не є характерною ані для скіфських могил регіону Подністров'я більш раннього часу (Синика 2007, с. 16), ані для скіфських могил загалом. Одиничні аналогії відомі в синхронних курганах Тіраспольщини, в тому числі в похованні воїна в кургані 289 біля с. Чобручі (Мелюкова 1962, с. 130). Очевидно, зазначений конструктивний елемент притаманний саме могильнику біля с. Глине (Фиалко 2017, с. 211).

Повздовжні виїмки в дні вхідної ями (рис. 9: 2—4) простежено у 27 могилах амазонок могильника поблизу с. Глине. Цей елемент, як і утворені в результаті його спорудження уступи уздовж стін, розцінюється авторами розкопок як технологічний (Тельнов, Четвериков, Синика 2016, с. 701). В масиві поховань амазонок відомо лише два схожих випадки: в Криму в похованні 2 кургану б. н. біля с. Володимирівка і в Лісостепу в похованні 2 кургану 16 біля с. Богданівка. Серед скіфських пам'яток подібна будівельна манера оформлення входів не практикувалася.

Перекриття входу до камери або дромосу ізолювало простір, відведений безпосередньо для небіжчика в камерних могилах. Різного роду заслони або заклади простежені в 38 % поховань амазонок. Найбільше їх у Степовій групі (60), де відмічається і найбільша варіабельність цих конструктивних елементів в залежності від використаного матеріалу: *кам'яна кладка* або забутовка (31 випадок;

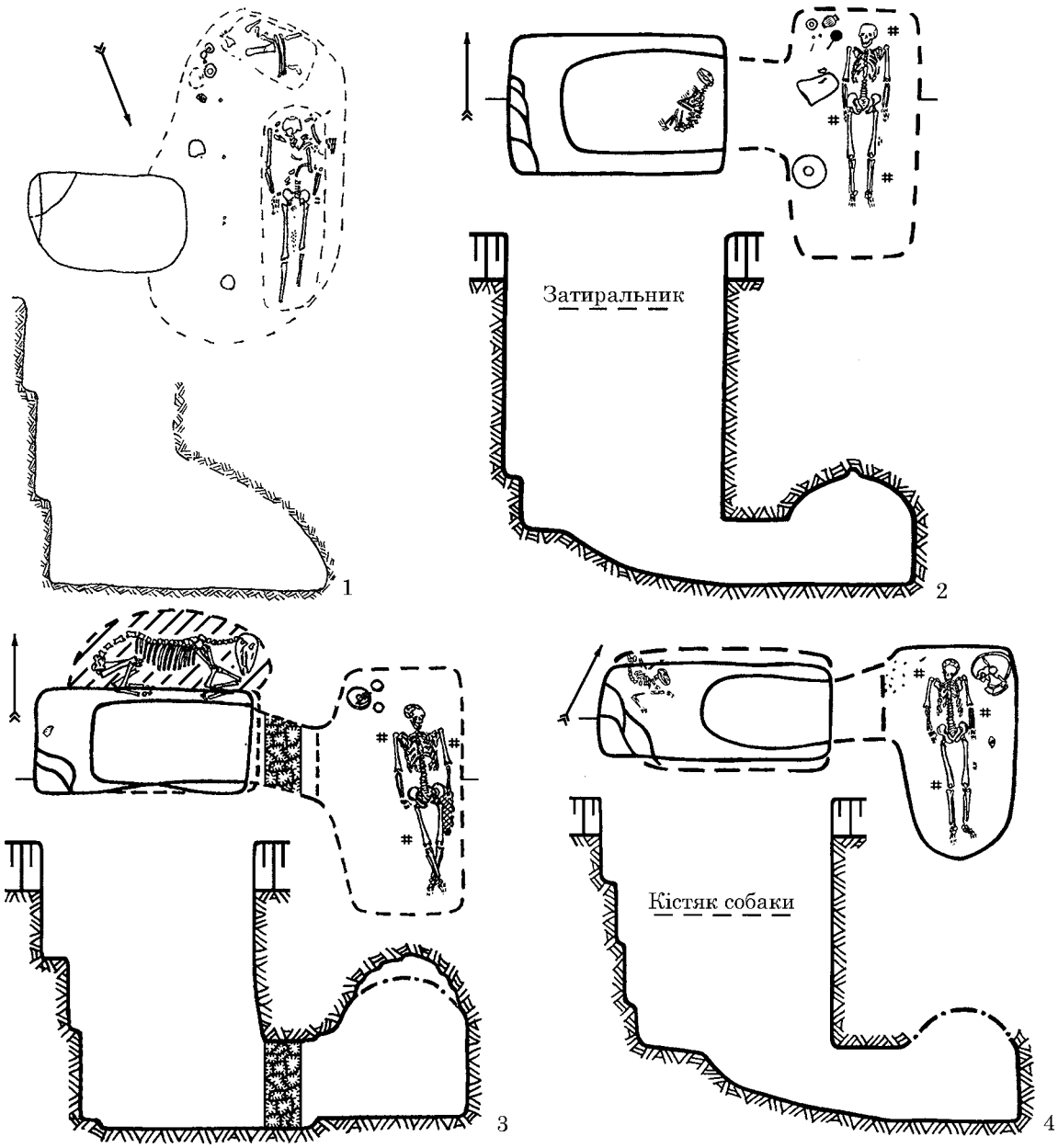

Рис. 9. Кутовий принцип розташування сходинок у вхідній ямі поховання: 1 — могильник Мамай Гора, курган 16, поховання 1; 2—4 — с. Глине (2 — курган 23, поховання 1; 3 — курган 3, поховання 1; 4 — курган 41, поховання 2)

рис. 4: 1—2; 5; 7: 5), *дерев'яний дощатий* або *колодяний заслон* (рис. 10: 1—3), іноді в якості такого щита використовували борти возу (приміром, в п. 1 к. 13 групи БОФ біля м. Покров, де поклали і колеса). У двох випадках (п. 2 к. 12 уроч. Носаки та п. 3 к. 5 біля с. Зелене) заслін був *комбінованим* — кам'яний заклад, посилений дерев'яним щитом. В останньому випадку він був потрійним — подвійний дерев'яний щит з боку вхідної ями посилювали плити кам'яного закладу (рис. 10: 4). В двох випадках за перекриття правили легкі *плетені мати*: в п. 2 к. 84 біля с. Вищетарасівка з очерету; в п. 1 к. 11 групи БОФ біля м. Покров — з лубу. Часто для фіксації заслона в долівці робили невеличку *канавку* або *поріжок* (рис. 10: 4, 5). В Подністровській групі дві могили мали перекриття з каменю: в одному випадку (п. 8 к. 2 біля с. Миколаївка) вхід в камеру затулили кам'яною кладкою, перекритою ззовні чотирма вертикальними плитами (рис. 4: 2), а в іншому (п. 3 к. 13 біля с. Бутори) камінням щільно заклали всю вхідну яму. Неординарні для цього регіону перекриття виявлені в двох могилах некрополя біля с. Глине. В п. 1 к. 3 вхід в дромос закривала сирцева кладка, з боку вхідної ями вкрита ангобом (рис. 11: 2); в п. 1 к. 45 заклад складався з п'ятьох горизонтально покладених колод (рис. 11: 3). Якщо заклади з колод характерніші для Східноєвропейського лісостепу, то сирцеві взагалі вкрай рідкісні для комплексів Північного Причорномор'я — їх відомо не біль-

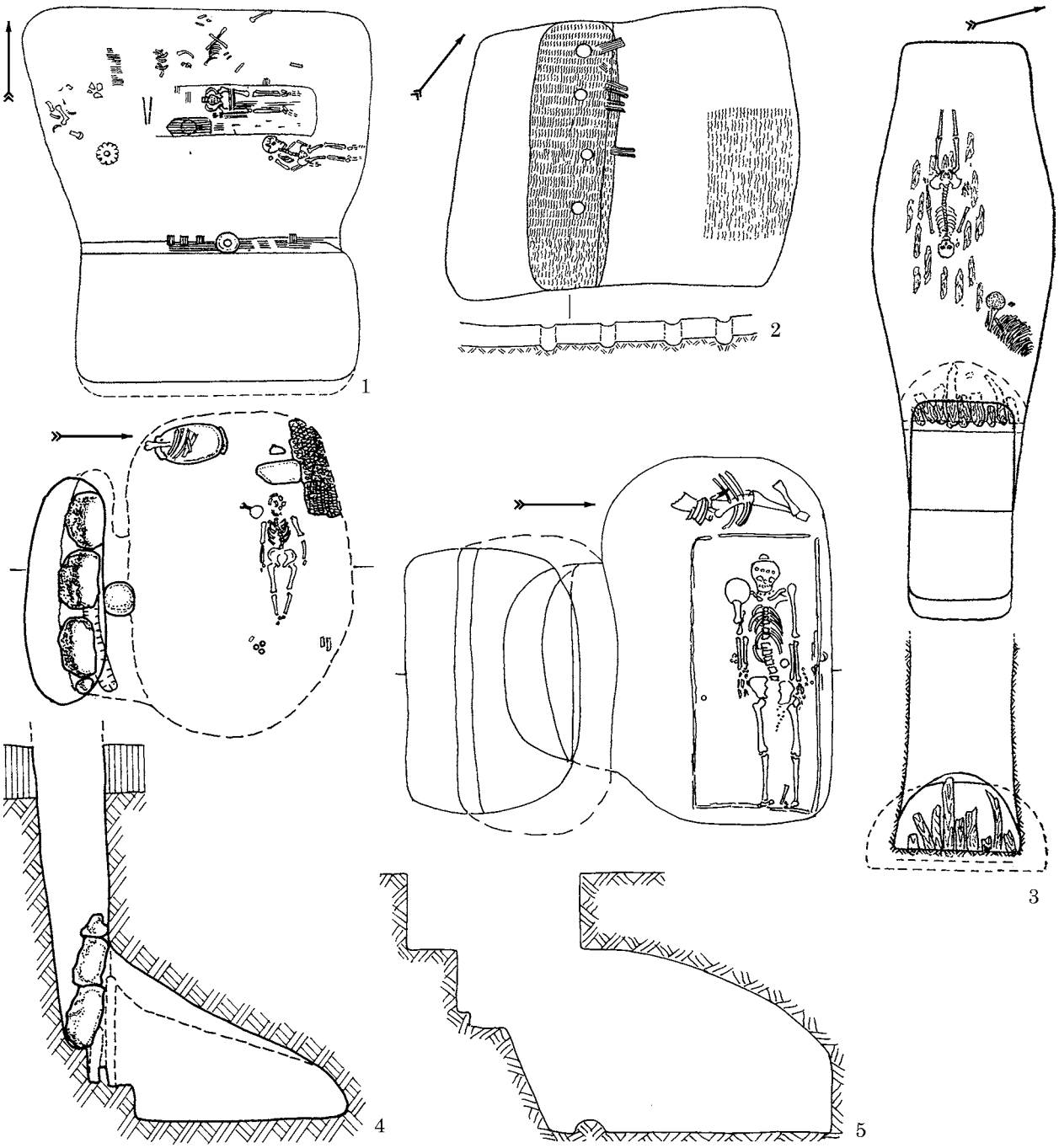

Рис. 10. Перекриття входів до поховальних камер: 1 — м. Покров, гр. БОФ, курган 13, поховання 1; 2 — м. Покров, гр. БОФ, курган 11, поховання 1; 3 — с. Шолохове, курган 16, поховання 1; 4 — с. Зелене, курган 5, поховання 3; 5 — с. Мар'ївка, курган 6, поховання 2

ше 30 (Ольховский 1991, с. 30—31; Гребенников 2008, с. 152).

В Криму зафіксовано чотири варіанти перекриття входу до камери: два випадки з кам'яним перекриттям і два неординарні варіанти заслонів. У дитячому похованні 2 кургану поблизу с. Володимирівка вхід до камери щільно перекривала кам'яна плита, посилена глиняною обмазкою, а в похованні 4 підлітка цього ж кургану вхід забили глиняною пробкою, підсиливши її потужною (до 0,28 м) глиняною обмазкою. У кургані 3 поблизу с. Вишнівка вхід до камери перекрили трьома амфорами (рис. 11: 4).

Відносно Подоння і Лісостепу можна говорити лише про застосування дерева в облаштуванні дому мертвих. Йдеться переважно про поховання в ямах. Певні дерев'яні деталі мали, відповідно, дев'ять (22 %) та 21 (75 %) могили, при цьому жодного разу не було зафіксовано вживання каменю. Ця обставина підтверджує тезу про те, що природний компонент в тому чи іншому вигляді слугує матеріальною основою створення поховальної споруди і впливає на її форму. До того ж, в будь-якому суспільстві існують усталені типи поховальних споруд, закріплені місцевими традиціями (Мельник

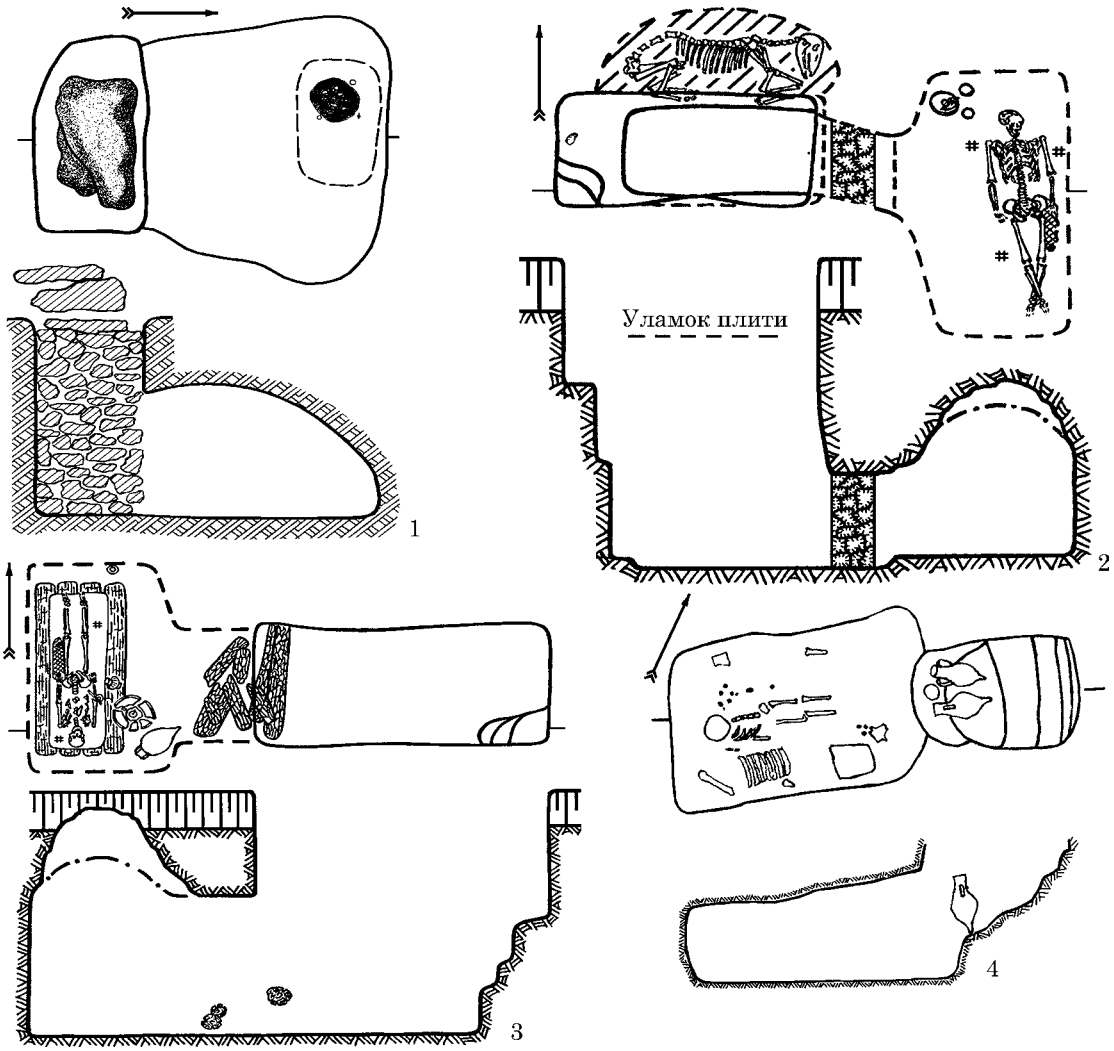

Рис. 11. Варіанти перекриття входу до камери: 1 — с. Бутори, курган 13, поховання 3; 2 — с. Глине, курган 3, поховання 1; 3 — с. Глине, курган 45, поховання 1; 4 — с. Вишнівка, курган 3, поховання 1

2016, с. 284). Виокремлюється кілька варіантів конструктивних елементів з дерева.

1. Перекриття ями по верху (накат, іноді визначене як дах) — с. Турія к. 463, п. 1; с. Журавка к. 423, п. 1; м. Шпола к. 236, п. 1; уроч. Холодний Яр к. 20, п. 3; к. 26, п. 3 (на дерев'яних стовпах); с. Поділля к. 3, п. 3 (плахи перекриті очеретом); с. Гришківка к. 25, п. 2.

2. Склеп із стовбовими конструкціями та перекриттям — с. Журавка к. 406, п. 1; с. Макіївка к. 1, п. 1; к. 454, п. 1; уроч. Холодний Яр к. 28, п. 1; с. Бобриця к. 35, п. 1; с. Трипілля к. 1, п. 1.

3. Облицювання стін деревом часто з перекриттям по верху — с. Журавка к. 447, п. 1 або без перекриття — с. Кусторівка к. 2, п. 4; с. Старий Мерчик к. 9, п. 2; с. Дуровка к. 16, п. 1; с. Девиця к. 6, п. 1; с. Горки к. 12, п. 1; с. Колбино к. 5, п. 1 та ін. (Пузикова 2001; Савченко 2001; Гуляев, Шевченко 2017; Фіалко 2019).

Ще одна могила — с. Стеблів к. 13, п. 1 — в дні мала чотири ямки від стовпової конструкції, яка, ймовірно, підтримувала дах. Відповідно, це поховання можна віднести до групи поховань з дерев'яними конструкціями першого варіанту (Фіалко 2019, с. 85).

Заслони розглядаються як засіб захисту підземних приміщень від попадання в них ґрунту при засипці вхідних ям (Ольховский 1991, с. 30; Тельнов, Четвериков, Синика 2016, с. 702). Не виключаючи утилітарного призначення цього елемента, цілком можливо, що щільний кам'яний або сирцевий заклад міг виступати варіантом ритуалу знешкодження небезпечного небіжчика.

Не можна оминути і такий елемент поховальної церемонії як *ритуальне спалення дерев'яних конструкцій*. Явні сліди цього обряду простежено в двох комплексах — с. Журавка к. 406 (дерев'яний склеп із слідами часткового спалення); с. Бобриця к. 35 (спалений дерев'яний склеп). Ще в одному кургані — с. Гришківка к. 25 під насипом зафіксовані сліди кострища. Ця риса поховального обряду має регіональний характер (Фіалко 2019, с. 87).

Організація та облаштування внутрішнього простору могил. Відзначу декілька

моментів. ***Ніші***, вирубані в стінках на рівні або вище долівки камери, зафіксовані в двох групах — Степовій та Подністровській. В Степовій групі в двох випадках — с. Водославка к. 5, п. 3 (0,8 × 0,3 м) та с. Червоний Поділ к. 2, п. 2 (1,1 × 0,4 м) — лежала напутня м'ясна їжа. В Подністровській групі в шести випадках (причому всі в одному могильнику біля с. Глине): в трьох з них (к. 12, п. 1; к. 13, п. 1; к. 67, п. 4), невеличких за розмірами (0,1—0,25 × 0,15—0,3 м), на склепіннях і стінах залишилися сліди кіптяви від палаючих світильників; одна (к. 24, п. 1) розмірами 0,35 × 0,4 м, містила м'ясну напутню їжу, і дві (к. 9 п. 1 і к. 33 п. 2) розмірами, відповідно, 0,4 × 0,85 і 0,6 × 0,5 м виявилися порожніми (рис. 7: 5). У той час як приклади використання ніш для розміщення заупокійної їжі і напоїв в пам'ятках Північного Причорномор'я 5 — першої чверті 3 ст. до н. е. добре відомі (Мелюкова 1962, с. 126; Бидзиля и др. 1977, с. 91; Гудкова и др. 1984, с. 101; Андрух, Тощев 1999, с. 155; Андрух 2001, с. 32, 98, 136, 138; Mateevici, 2007, cat. 164; Кац 2007, с. 430; Тельнов, Четвериков, Синика 2016, с. 702—703), розміщення освітлювальних приладів в них належить до незвичних.

Дизайн стін і стелі вдалося зафіксувати в кількох могилах. Традиційною для більшості скіфських усипальниць, і особливо степових, є наявність вертикальних заглиблених слідів від знарядь праці, використаних при будівництві. Це актуально і для могил амазонок (приміром, курган 13 поховання 2 гр. БОФ; к. 21, п. 1 Нікопольського курганного поля; к. 14, п. 2 уроч. Носаки, с. Зелене к. 2, п. 3 та інші). На цьому фоні виділяються випадки *загладжування поверхні стін і склепінь* приміщень. В Лісостеповій групі цей прийом відзначено, приміром, в камері п. 1 к. 1 біля с. Нестерівка (Назаров, Скорый 2019). В Подністровській групі його відзначено лише в могильнику біля с. Глине в 34 могилах войовниць, в 20 з яких загладжені стіни вхідних ям, в 10 — поверхні вхідних ям і камер, в двох — тільки камер, ще в двох — стіни і склепіння всіх приміщень, включаючи дромос. Такий прийом не є характерним для скіфських пам'яток інших територій (Фиалко 2017, с. 211).

Вирізняється іще кілька варіантів оздоблення внутрішніх поверхонь поховальних споруд. Серед них *облицювання стін* різними матеріалами. Для могил в ямах двох груп відзначається облицювання стін *дерев'яними дошками* — поховання могильників біля сіл Колбино, Тернове, Дуровка в Подонні та п. 1 к. 447 біля с. Журавка в Лісостеповій групі. В останній групі — в похованні 1 кургану і біля м. Городище — стіни вхідної ямі і підбою були обкладені *очеретом*. В той же час в Степовій групі зафіксовано два випадки *драпірування стін* камери. В п. 9 к. 7 біля с. Кут на стінах збереглися залишки циновок, закріплених дерев'яними кілочками. А в п. 2 к. 12 біля с. Балки драпіровку камери закріпили двома парами цвяхів, яких було вбито в стінки на висоті 0,8 і 1,4 м від долівки.

До числа оригінальних художніх прийомів належать *різні орнаменти*, відмічені в могильнику біля с. Глине. У 10 випадках гирло дромоса прикрашав контурний малюнок у вигляді одинарної (к. 28, п. 1; к. 31, п. 1; к. 46, п. 3; к. 104, п. 1; к. 113, п. 1), подвійної (к. 86, п. 1) або потрійної дуги (к. 26, п. 1; к. 91, п. 2), і більш складний у вигляді дуги з трикутником зверху (к. 54, п. 3) або парою сегментів (к. 33, п. 2; рис. 12: 1—4). Аналогічний декор не відомий в інших скіфських некрополях. Вважається, що ці малюнки несли подвійне навантаження: з одного боку, виступали як сакральний знак, що маркує перехід в інший світ; з іншого — як імітація полога, який закривав вхід до житла (Тельнов, Четвериков, Синика 2016, с. 707—712). Крім того, склепіння і стіни камери і дромоса прикрашав врізаний орнамент з вертикальних і горизонтальних смуг, що перетинаються, який імітує каркасну конструкцію житла. В такий спосіб орнаментовано 10 камер войовниць (к. 3, п. 3; к. 23, п. 1; к. 24, п. 1; к. 26, п. 1; к. 31, п. 1; к. 54, п. 3; к. 57, п. 1; к. 86, п. 1; к. 91, п. 2; к. 95, п. 1) з 30 в могильнику. Розрізняються два варіанти оформлення зводу — у вигляді округлої (7) або трикутної (3) арки (рис. 12: 5, 6), що відповідають двом типам жител, відповідно, типу кибитки або споруди з двосхилим дахом (Синика, Тельнов 2014), які використовувалися скіфами Нижнього Дністра з кінця 4 до початку 2 ст. до н. е. (Тельнов, Четвериков, Синика, 2016, с. 712—723). В інших регіонах такий декор могил зустрічається вкрай рідко. Наприклад, в Степовий групі можна згадати лише один випадок — п. 1 к. XIX Рогачицького курганного поля. У центрі склепіння камери тут був зроблений глибокий поздовжній жолоб з виступаючими за межі стінок кінцями у вигляді заглиблень у місцях переходу стінок в склепіння, які імітують двосхилий дах кибитки з коньком. В Лісостеповій групі в п. 1 к. 447 біля с. Журавка по дерев'яній стелі були зроблені жолоб і візерунчастий карниз, оштукатурені глиною.

Серед незвичного ***оформлення підлоги*** згадаю к. 1 поблизу с. Камкали з Кримської групи, де в камері поховання Б було покриття з морських мушель. Цей елемент пов'язаний з регіональними традиціями (Фіалко 2018, с. 70). Ще в шести могилах Степової групи згадується крейдяна підсипка. Долівку двох поховань Лісостепової групи (п. 1 к. 1 біля с. Макіївка та п. 2 к. 9 біля с. Старий Мерчик) було вкрито корою.

Варто зупинитися і на ***деталях інтер'єру***, і, перш за все, на *облаштуванні поховального ложа*. *Підстилки* з різноманітних матеріалів зафіксовані в 79 могилах амазонок (що дорів-

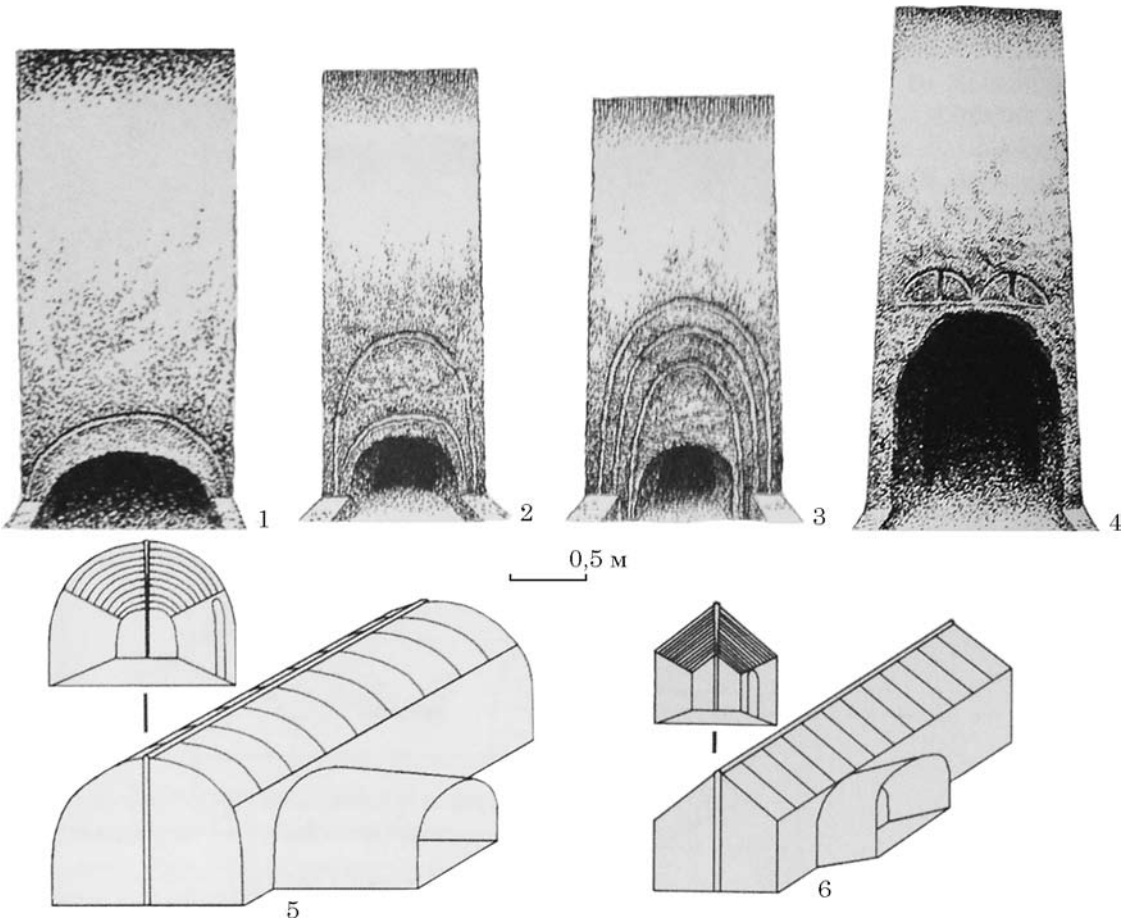

Рис. 12. Оформлення внутрішнього простору поховальних споруд могильника біля с. Глине: *врізний орнамент над гирлом дромосу*: 1 — курган 46, поховання 3; 2 — курган 86, поховання 1; 3, 6 — курган 91, поховання 2; 4 — курган 33, поховання 2; *варіанти реконструкції поховальних камер*: 5 — курган 24, поховання 1 (за: Тельнов, Четвериков, Синика 2016)

нює 26 %). Переважають рослинні (іноді вказується, що це очеретяні і луб'яна) — їх 53 в Степовій (27), Кримській (3) та Дністровській (23) групах. Серед органічних зазначаються також п'ять шкіряних (в Подонні), вісім повстяних (одна в Степу і сім в Подністров'ї) і 11 зі шкури тварин (в Подністров'ї). Часто підстилки були дво- або тришарові з різних матеріалів. У 21 випадку присутні дерев'яні конструкції — настили або ложа і гробовища. *Настили* з тонких дощок або жердин поклали в 14 могил (10, в тому числі і чотири решітчастих, в Степу; два в Подністров'ї і один в Подонні). *Гробовища* збереглися в шести могилах (п'ять в Степу і одне в Лісостепу) двох видів — коритоподібні (приміром, к. 30, п. 1 групи Чортомлика; к. 15, п. 1 біля с. Золота Балка) та тонкостінні дощаті (к. 6, п. 2 біля с. Мар'ївка; к. 11, п. 2 біля с. Львове). Єдиний дерев'яний *саркофаг* походить з к. 2 групи Три Брата в Криму. Зазвичай дерев'яні ложа вкривали різними підстилками.

Оригінальним є ложе, зафіксоване в могилі 24 Скелянського могильника. Тут в ізніжжі було зроблено своєрідну *ґрунтову подушку*, завдяки якій стопи ніг жінки були підняті на 30 см над рівнем підлоги камери. Цей додатковий елемент спорудили вже після організації простору могили (ймовірно, в процесі похоронної церемонії), оскільки наконечник списа, покладений на підлогу, виявився перекритим і «придавленим» шаром глини. Вірогідно, спорудження підніжної подушки було обумовлено певною фізичною вадою жінки (не виключено, що бойовим пораненням нижніх кінцівок; Фіалко 2013, с. 217, рис. 7: 1). Аналогічні конструкції в могилах амазонок не відомі.

Ложа небіжчиць в 11 могилах доповнили *подушками* — в одному випадку з морської трави (к. 22, п. 2 біля с. Виноградне), в дев'яти з рослинним, скоріше трав'яним, наповненням (п'ять в Степу, дві в Криму, дві в Подністров'ї). Тут доречно зупинитися на улаштуванні та оформленні ложа в обох камерах центрального поховання к. 2 біля с. Зелене. Його складали *матрац* та подушка із рослинним наповненням. При цьому відмічається майже повна тотожність чоловічого та жіночого ложа (включаючи кольорове рішення — смугастий синьо-білий матрац та червона подушка). Таке оформлення смертного одра зафіксовано у скіфів вперше (Фіалко 2015, с. 147), хоча вико-

ристання різного роду аксесуарів з органічних матеріалів в похоронному ритуалі (підстилок, помостів, подушок та ін.) добре відоме на теренах Північного Причорномор'я (Ольховский 1991, с. 155—156).

Про використання ***меблів*** в похованнях, через пограбування комплексів та погану збереженість речей з органічних матеріалів, інформації обмаль. Лише в одному випадку (п. 2 к. 14 в уроч. Носаки) йшлося про рештки дерев'яної «підставки». Цей виріб у вигляді квадратної рамки з шириною сторін 0,46 м, складався з двох поздовжніх і восьми поперечних планок, скріплених між собою. За описом, він був розташований під черепом (Бидзиля и др. 1974, с. 50—53; 1977, с. 155, рис. 41). Замалі розміри предмету і щільне розташування його елементів дозволили припустити, що в даному випадку йдеться про маленький табурет, можливо, покладений в могилу в розібраному стані і використаний в якості підголівника (Болтрик, Фиалко 2013, с. 180, рис. 21). Втім не виключені й інші варіанти тлумачення цієї дерев'яної конструкції.

Доречно тут згадати і знахідку з центральної парної могили кургану 2 біля с. Зелене, від якої добре збереглися три деталі. *Табурет* представляв собою конструкцію з чотирьох монолітних ніжок, верхня частина яких оформлена у вигляді циліндра з округлим верхом, нижня третина — у вигляді багатогранного конуса; з парами прямокутних прорізів для кріплення царги. У кожній перекладині зроблено по три прорізи для кріплення перехресних ременів, на які клали набиту травою подушку. Він мав невеликі розміри — висотою трохи більше 30,0 см, з ймовірними розмірами сидіння 27,0—30,0 × 40,0—45,0 см (Болтрик, Фиалко 2013, с. 178—179). Обидві речі походять зі Степової групи. Зазвичай предмети меблів у скіфів призначалися чоловікам. Однак, з середини 5 ст. до н. е. вони поступово входять в ужиток скіф'янок, в тому числі і амазонок.

Тут доречно згадати і ***освітлювальне приладдя***. Перш за все, йдеться про *світильники*, які були зафіксовані лише в Подністров'ї, в єдиному могильнику біля с. Глине. Серед них один бронзовий (п. 1 к. 31); один гончарний (п. 2 к. 33) і решта сім є ліпними (п. 1 к. 10; п. 2 к. 14; п. 1 к. 23 та інші).

Зовсім незвичайною знахідкою для матеріального комплексу амазонок є *залізний канделябр* з п. 1 к. 31. Предмет висотою 1,1 м складався з треножної підставки, стрижня і чаші для світильника. Нечисленні знахідки подібних освітлювальних пристроїв відомі в боспорських склепах більш раннього часу і кримських поховальних комплексах (Усть-Альмінському некрополі) 1—2 ст. н. е. (Ростовцев 1914, рис. 38; Puzdrovskij, Zajcev 2004, Abb. 9: 4; Пуздровский 2007, рис. 139: 1, 5, 6; Тельнов, Четвериков, Синика 2016, рис. 422: 4—8). В поховальних пам'ятниках класичної Скіфії такі предмети відсутні.

Наведені вище елементи інтер'єру здебільшого знаходять паралелі в пам'ятках скіфів (Ольховский 1991, с. 33) і вочевидь свідчать про намагання номадів відтворити в похованні прижиттєве помешкання (повіз або домівку).

Отже, наведений аналіз поховальних споруд амазонок засвідчує, що їх могильні комплекси відповідають скіфському регламенту, тобто конструкція наземних і підземних їх елементів жодним чином не виділяється в могильнику. Тут можна говорити лише про регіональні особливості, що проявилися, наприклад, в застосуванні в конструкції каменю або дерева, оригінальному декоруванні внутрішнього простору, використанні тих чи інших органічних матеріалів в облаштуванні «будинку мертвих», характерних, однак, для поховань всіх представників спільноти, яка там мешкала.

ЛІТЕРАТУРА

Андрух, С. И. 2001. *Могильник Мамай-Гора.* II. Запорожье: ЗГУ.

Андрух, С. И., Тощев, Г. Н. 1999. *Могильник Мамай-Гора.* I. Запорожье: ЗГУ.

Бессонова, С. С. 1990. Скифские погребальные комплексы как источник для реконструкции идеологических представлений. В: Зубарь, В. В. (ред.). *Обряды и верования древнего населения Украины.* Киев: Наукова думка, с. 17-40.

Бидзиля, В. И., Ляшко, С. Н., Отрощенко, В. В., Савовский, И. П. 1974. *Отчет о раскопках курганных могильников у сел Орлянка, Златополь, Балки, Шмальки, г. Днепрорудный Запорожской обл. в 1974 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1974/10.

Бидзиля, В. И., Болтрик, Ю. В., Мозолевский, Б. Н., Савовский, И. П. 1977. Курганный могильник в уроч. Носаки. В: Бидзиля, В. И. (ред.). *Курганные могильники Рясные Могилы и Носаки.* Киев: Наукова думка, с. 61-158.

Болтрик, Ю. В. 2002. *Курганне будівництво скіфів у V—IV ст. до н. Х. (за матеріалами поховальних комплексів Дніпровсько-Молочанського межиріччя).* Дисертація к. і. н. Київ: ІА НАН України.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2013. Мебель из скифских погребальных комплексов. *Боспорские исследования*, XXVIII, с. 159-210.

Гребенников, Ю. С. 2008. *Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX—III вв. до н. э.).* Николаев: Илион.

Гудкова, А. В., Тощев, Г. Н., Фокеев, М. М., Андрух, С. И. 1984. *Отчет о работе Измаильской новостроечной экспедиции в 1984 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1984/158.

Гуляев, В. И., Шевченко. А. А. 2017. *Новые курганные могильники скифского времени на Среднем Дону: Горки I и Девица V.* Москва: ИА РАН.

Кац, В. И. 2007. *Греческие керамические клейма эпохи классики и эллинизма (опыт комплексного изучения).* Боспорские исследования, XVIII. Керчь: Деметра.

Мельник, В. И. 2016. Погребальное сооружение: природная среда, традиция, обряд. В: Гей, А. Н., Сорокина, И. А. (ред.). *Археологическая наука: практика, теория, история. Сборник научных тру-*

дов памяти И. С. Каменецкого. Москва: ИА РАН, с. 283-287.

Мелюкова, А. И. 1962. Скифские курганы Тирасполщины (по материалам И. Я. и Л. П. Стемпковских). *Материалы и исследования по археологии СССР*, 115, с. 114-166.

Назаров, А. В., Скорый, С. А. 2019. Скифские катакомбы в междуречье Роси и Тясмина. *Revista arheologică*, XV, 1, с. 94-102.

Ольховский, В. С. 1977. Скифские катакомбы в Северном Причерноморье. *Советская археология*, 4, с. 108-128.

Ольховский, В. С. 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII—III вв. до н. э.)*. Москва: Наука.

Пуздровский, А. Е. 2007. *Крымская Скифия II в. до н. э. — III в. н. э. Погребальные памятники*. Симферополь: Бизнес-Информ.

Пузикова, А. И. 2001. *Курганные могильники скифского времени Среднего Подонья (публикация комплексов)*. Москва: Индрик.

Ростовцев, М. И. 1914. *Античная декоративная живопись на юге России*. 1: Описание и исследование памятников. Санкт-Петербург: Императорская археологическая комиссия.

Савченко, Е. И. 2001. Могильник скифского времени «Терновое 1 — Колбино 1» на Среднем Дону (погребальный обряд). В: Гуляев, В. И. (ред.). *Археология Среднего Дона в скифскую эпоху: труды Потуданской археологической экспедиции ИА РАН*. Москва: ИА РАН, с. 53-143.

Синика, В. С. 2007. *Погребальные памятники скифской культуры VII — начала III в. до н. э. на территории Днестро-Прутско-Дунайских степей*. Автореферат дисертации к. и. н. Москва: ИА РАН.

Синика, В. С., Тельнов, Н. П. 2014. Комплекс вооружения и предметов воинского снаряжения из скифского могильника конца IV — II вв. до н. э. у с. Глиное в Нижнем Поднестровье. В: Лукьяшко, С. И. (ред.). *Война и военное дело в скифо-сарматском мире: материалы Международной научной конференции, посвящённой памяти А. И. Мелюковой (с. Кагальник, 26—29 апреля 2014 г.)*. Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН, с. 345-366.

Тельнов, Н. П., Четвериков, И. А., Синика, В. С. 2016. *Скифский могильник III—II вв. до н. э. у с. Глиное*. Тирасполь: Stratum plus.

Фиалко. Е. Е. 2013. Серия погребений амазонок из Нижнего Поднепровья. *Stratum plus*, 3, с. 203-222.

Фиалко, Е. Е. 2017. Серия погребений скифских воительниц в могильнике у с. Глиное (Молдова). *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 208-227.

Фіалко, О. Є. 2015. Дружинний могильник скіфів на Лівобережній Херсонщині. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*, XVIII, с. 120-156.

Фіалко, О. Є. 2018. Скіфські амазонки в Криму. *Маґістеріум*, 70, с. 67-77.

Фіалко, О. Є. 2019. Поховання амазонок Лісостепового Придніпров'я. *Археологія і давня історія України*, 4 (33), с. 80-96.

Фіалко, О. Є. 2020. *Скіфські амазонки в археологічних реаліях*. Автореферат дисертації д. і. н. Київ: ІА НАН України.

Черненко, Е. В., Бессонова, С. С., Болтрик, Ю. В., Полин, С. В., Скорый, С. А., Бокий, Н. М., Гребенников, Ю. С. 1986. *Скифские погребальные памятники Степей Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Mateevici, N. 2007. *Amforele greceşti în mediul barbar din nord-vestul Pontului Euxin în sec. VI — începutul sec. II a Chr.* Biblioteca Tyragetia, XIV. Chişinău.

Puzdrovskij, A. E., Zajcev, J. P. 2004. Prunkbestattungen des 1. Jh. n. Chr. in der Nekropole Ust'-Al'ma, Krim. Die Ausgrabungen des Jahres 1999. *Eurasia Antiqua*, 10, S. 229-267.

REFERENCES

Andrukh, S. I. 2001. *Mogilnik Mamai-Gora*. II. Zaporozhe: ZGU.

Andrukh, S. I., Toshchev, G. N. 1999. *Mogilnik Mamai-Gora*. I. Zaporozhe: ZGU.

Bessonova, S. S. 1990. Skifskie pogrebalnye kompleksy kak istochnik dlia rekonstruktsii ideologicheskikh predstavlenii. In: Zubar, V. V. (ed.). *Obriady i verovaniia drevnego naseleniia Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 17-40.

Bidzilia, V. I., Liashko, S. N., Otroshchenko, V. V., Savovskii, I. P. 1974. *Otchet o raskopkakh kurgannykh mogilnikov u sel Orlianka, Zlatopol, Balki, Shmalki, g. Dneprorudnyi Zaporozhskoi obl. v 1974 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1974/10.

Bidzilia, V. I., Boltrik, Iu. V., Mozolevskii, B. N., Savovskii, I. P. 1977. Kurgannyi mogilnik v uroch. Nosaki. In: Bidzilia, V. I. (ed.). *Kurgannye mogilniki Riasnye Mogily i Nosaki*. Kiev: Naukova dumka, s. 61-158.

Boltryk, Yu. V. 2002. *Kurhanne budivnytstvo skifiv u V—IV st. do n. Kh. (za materialamy pokhovalnykh kompleksiv Dniprovsko-Molochanskoho mezhyrichchia)*. Dysertatsiia k. i. n. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Boltrik, Iu. V., Fialko, E. E. 2013. Mebel iz skifskikh pogrebalnykh kompleksov. *Bosporskie issledovaniia*, XXVIII, s. 159-210.

Grebennikov, Iu. S. 2008. *Kimmeriitsy i skify Stepnogo Pobuzhia (IX—III vv. do n. e.)*. Nikolaev: Ilion.

Gudkova, A. V., Toshchev, G. N., Fokeev, M. M., Andrukh, S. I. 1984. *Otchet o rabote Izmailskoi novostroechnoi ekspeditsii v 1984 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1984/158.

Guliaev, V. I., Shevchenko. A. A. 2017. *Novye kurgannye mogilniki skifskogo vremeni na Srednem Donu: Gorki I i Devitsa V*. Moskva: IA RAN.

Kats, V. I. 2007. Grecheskie keramicheskie kleima epokhi klassiki i ellinizma (opyt kompleksnogo izucheniia). *Bosporskie issledovaniia*, XVIII. Kerch: Demetra.

Melnik, V. I. 2016. Pogrebalnoe sooruzhenie: prirodnaia sreda, traditsiia, obriad. In: Gei, A. N., Sorokina, I. A. (ed.). *Arkheologicheskaia nauka: praktika, teoriia, istoriia. Sbornik nauchnykh trudov pamiati I. S. Kamenetskogo*. Moskva: IA RAN, s. 283-287.

Meliukova, A. I. 1962. Skifskie kurgany Tiraspolshchiny (po materialam I. Ia. i L. P. Stempkovskikh). *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 115, s. 114-166.

Nazarov, A. V., Skoryi, S. A. 2019. Skifskie katakomby v mezhdureche Rosi i Tiasmina. *Revista arheologică*, XV, 1, s. 94-102.

Olkhovskii, V. S. 1977. Skifskie katakomby v Severnom Prichernomore. Sovetskaia arkheologiia, 4, s. 108-128.

Olkhovskii, V. S. 1991. *Pogrebalno-pominalnaia obriadnost naseleniia stepnoi Skifii (VII—III vv. do n. e.)*. Moskva: Nauka.

Puzdrovskii, A. E. 2007. *Krymskaia Skifiia II v. do n. e. — III v. n. e. Pogrebalnye pamiatniki*. Simferopol: Biznes-Inform.

Puzikova, A. I. 2001. *Kurgannye mogilniki skifskogo vremeni Srednego Podonia (publikatsiia kompleksov)*. Moskva: Indrik.

Rostovtsev, M. I. 1914. *Antichnaia dekorativnaia zhivopis na iuge Rossii*. 1: Opisanie i issledovanie pamiatnikov. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia arkheologicheskaia komissiia.

Savchenko, E. I. 2001. Mogilnik skifskogo vremeni «Ternovoe 1 — Kolbino 1» na Srednem Donu (pogrebalnyi obriad). In: Guliaev, V. I. (ed.). *Arkheologiia Srednego Dona v skifskuiu epokhu: trudy Potudanskoi arkheologicheskoi ekspeditsii IA RAN*. Moskva: IA RAN, s. 53-143.

Sinika, V. S. 2007. *Pogrebalnye pamiatniki skifskoi kultury VII — nachala III v. do n. e. na territorii Dnestro-Prut-*

sko-Dunaiskikh stepei. Avtoreferat disertatsii k. i. n. Moskva: IA RAN.

Sinika, V. S., Telnov, N. P. 2014. Kompleks vooruzheniia i predmetov voinskogo snariazheniia iz skifskogo mogilnika kontsa IV — II vv. do n. e. u s. Glinoe v Nizhnem Podnestrove. In: Lukiashko, S. I. (ed.). *Voina i voennoe delo v skifo-sarmatskom mire: materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi pamiati A. I. Meliukovoi (s. Kagalnik, 26—29 aprelia 2014 g.)*. Rostov-na-Donu: IuNTs RAN, s. 345-366.

Telnov, N. P., Chetverikov, I. A., Sinika, V. S. 2016. *Skifskii mogilnik III—II vv. do n. e. u s. Glinoe*. Tiraspol: Stratum plus.

Fialko. E. E. 2013. Seriia pogrebenii amazonok iz Nizhnego Podneprovia. *Stratum plus*, 3, s. 203-222.

Fialko, E. E. 2017. Seriia pogrebenii skifskikh voitelnits v mogilnike u s. Glinoe (Moldova). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 208-227.

Fialko, O. Ye. 2015. Druzhynnyi mohylnyk skifiv na Livoberezhnii Khersonshchyni. *Starozhytnosti Stepovoho Prychornomor'ia i Krymu*, XVIII, s. 120-156.

Fialko, O. Ye. 2018. Skifski amazonky v Krymu. *Magisterium*, 70, s. 67-77.

Fialko, O. Ye. 2019. Pokhovannia amazonok Lisostepovoho Prydniprov'ia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (33), s. 80-96.

Fialko, O. Ye. 2020. *Skifski amazonky v arkheolohichnykh realiiakh*. Avtoreferat dysertatsii d. i. n. Kyiv: IA NAN Ukrainy..

Chernenko, E. V., Bessonova, S. S., Boltrik, Iu. V., Polin, S. V., Skoryi, S. A., Bokii, N. M., Grebennikov, Iu. S. 1986. *Skifskie pogrebalnye pamiatniki Stepei Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka.

Mateevici, N. 2007. *Amforele greceşti în mediul barbar din nord-vestul Pontului Euxin în sec. VI — începutul sec. II a Chr*. Biblioteca Tyragetia, XIV. Chişinău.

Puzdrovskij, A. E., Zajcev, J. P. 2004. Prunkbestattungen des 1. Jh. n. Chr. in der Nekropole Ust'-Al'ma, Krim. Die Ausgrabungen des Jahres 1999. *Eurasia Antiqua*, 10, S. 229-267.

O. Ye. Fialko

GRAVES OF THE SCYTHIAN AMAZONS: TYPOLOGY AND DESIGN FEATURES

Types of burial structures are one of the most reliable ethno-differentiating criterion. They are commonly due to local natural and economic factors that were accepted by the newcomer population along with main characteristics of their own ritual.

As for the shape, the graves of Scythian warriors are arbitrarily divided into 11 types with options, which in general make up three main groups: simple pits and more intricate variable chamber constructions such as undercut and catacombs.

303 graves of women with weapons from 267 barrows are known in the territory of European Scythia. More than half of them (55 %) have not been looted. By territorial principle they can be divided into five main groups: 1) Lower Dnipro steppe (or Steppe); 2) Crimea Foothills; 3) Danube-Dnister steppes (or Transnistria); 4) Forest Steppe Dnipro area (or Forest Steppe); 5) Don region (Steppe and partly Forest Steppe).

In total, among graves of the Amazons of European Scythia the undercut (alcove) graves are the most represented — 104, inferior to them are catacombs — 99 and pit graves — 80, undefined — 20. However, the indicators for some groups differ significantly.

We can mention the following design features of the graves: ground steps and hollow in the bottom of entrance pit, separation of entrance to dromos or chamber etc.

Some specific features are also present in the arrangement of internal space of the graves (nishes, wall and ceiling design, floor decoration, arrangement of a funeral bed etc.).

So, burial complexes of the female warriors correspond to Scythian regulations, that is, the design of ground and underground elements does not stand out in the burial ground. Here, we are dealing only with regional features typical for community members who lived there.

Keywords: the Amazons, grave, Scythian period, European Scythia.

Одержано 26.02.2021

ФІАЛКО Олена Євгенівна, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

FIALKO Olena Ye., Doctor of Historical Sciences, Researche Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-4976-3266, e-mail: ofialka@ukr.net.

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

УДК 903.21(477.64)"637" DOI: 10.37445/adiu.2021.02.08

Н. С. Котова, В. С. Джос, С. В. Махортих, С. Б. Радченко

МЕТАЛЕВІ НОЖІ ДОБИ БРОНЗИ ПОБЛИЗУ КАМ'ЯНОЇ МОГИЛИ (ЗАХІДНЕ ПРИАЗОВ'Я)

Статтю присвячено металевим ножам доби бронзи, знайденим неподалік від відомої петрографічної та археологічної пам'ятки «Кам'яна Могила» у Запорізької області та їхнім аналогіям у похованнях ямної, катакомбної та зрубної культур.

Ключові слова: *металеві ножі; Кам'яна Могила; доба бронзи; поховання; поселення.*

Вступ. Околиці Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила» у Мелітопольському районі Запорізької області є однією з тих територій, що відзначена високою концентрацією металевих ножів доби бронзи. Нові знахідки цих предметів виявлено на території поселень з півночі та північного заходу від Кам'яної Могили (рис. 1: 1—3; 2). Важливо, що знахідки ножів не на поховальних пам'ятках є доволі рідкісним явищем для культур доби бронзи у Приазов'ї. Їхня концентрація поблизу Кам'яної Могили, ймовірно, свідчить про особливу роль мікрорегіону в зазначений період.

Окрім введення до наукового обігу нових матеріалів, ця публікація має на меті виявлення найближчих аналогій до артефактів з околиць Кам'яної Могили. За останні півстоліття типологічному вивченню металевих ножів доби бронзи у Східній Європі вже було присвячено низку публікацій (Кореневский 1978; Гак, Калмыков 2009; Клещенко 2011; Рындина, Дегтярева 2018). Найповніше зведення знахідок ямної та катакомбної культур України виконано Л. А. Черних (2009; 2011). Однак багато з визначених груп цих виробів є спільними для обох культур. Це, передовсім, пов'язано з нечисленністю та фрагментарністю знахідок та значно ускладнює створення адекватної класифікації металевих ножів.

© Н. С. КОТОВА, В. С. ДЖОС, С. В. МАХОРТИХ, С. Б. РАДЧЕНКО, 2021

Нові матеріали.

1. Стоянка Секіз 3 включає шари доби енеоліту — ранньої бронзи, а також культурний шар раннього Середньовіччя. Пам'ятку виявлено у 2012 р. (Джос та ін. 2013, с. 56). У 2013 р. тут закладено розвідні шурфи (Джос, Михайлов 2014, с. 138), а у 2017 поселення було додатково обстежено ще раз (Джос 2019, с. 52). Воно знаходиться на відстані 250 м на південний схід від с. Терпіння, у заплаві правого берега р. Молочна, в закруті лівого берега стариці р. Секіз (Джос та ін. 2013, с. 56; Джос 2015, с. 65). Площа стоянки приблизно 5000 м^2, а шурфами досліджено 6 м^2.

Стратиграфія шурфів є такою: дерновий шар потужністю приблизно 0,3—0,35 м; сірий мулистий чорнозем потужністю 0,3—0,4 м; сірий суглинок з вапняковою крихтою — 0,25—0,75 м; світлий суглинок зі слідами коріння та кальцитовими конкреціями починається з глибини 1,5 м.

На межі дернового шару та сірого мулистого чорнозему залягали залишки зруйнованого оранкою культурного шару доби ранньої бронзи та пізнього енеоліту (Джос 2015, с. 65). Знахідки тут представлені дрібними фрагментами кісток тварин, фрагментом широкої високої трапеції, а також невеликою кількістю фрагментів крихких тонкостінних ліпних посудин з бурою зовнішньою поверхнею та бурих на зламі, виготовлених з добре вимученої глини з домішкою дрібного піску у тісті.

Дещо нижче, у нижній частині сірого мулистого чорнозему та у верхній частині сірого суглинку з вапняковою крихтою залягає культурний шар доби раннього енеоліту. Його знахідки представлено численними кістками тварин, невеликою кількістю фрагментів кераміки та

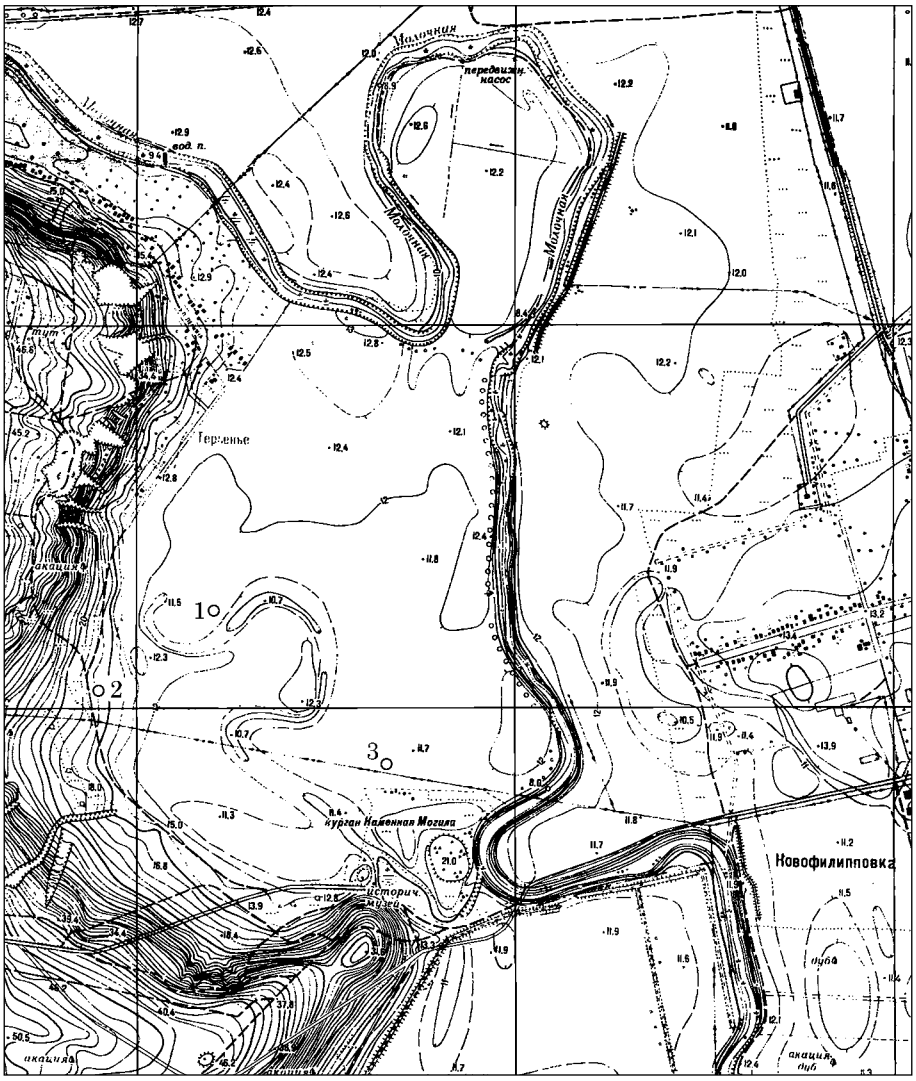

Рис. 1. Карта розповсюдження металевих ножів поблизу Кам'яної Могили: 1 — стоянка Секіз 3; 2 — селище Терпіння, піски; 3 — стоянка Кам'яна Могила 5

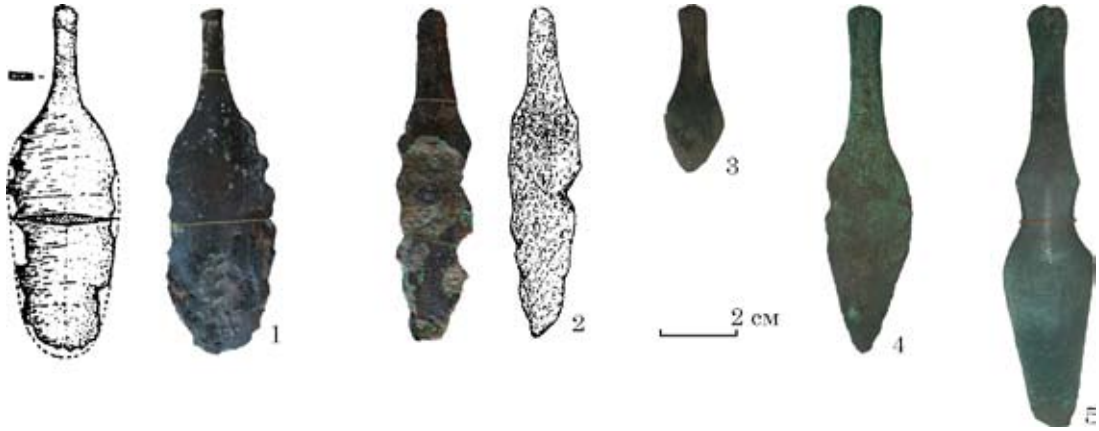

Рис. 2. Знахідки металевих ножів з околиць Кам'яної Могили: 1 — Зарічне, курган 1, поховання 8; 2 — Семенівка, курган 2 поховання 1; 3 — стоянка Секіз 3; 4 — стоянка Кам'яна Могила 5; 5 — селище Терпіння, піски

крем'яними виробами, серед яких — фрагмент високої трапеції та кінцевий скребок на масивній пластині. Крім того, у шарі світлого суглинку зі слідами коріння рослин та кальцитовими конкреціями залягають окремі фауністичні рештки.

Більшість колекції складає підйомний матеріал (рис. 2: 3; 3). Найчисленнішими є товстостінні неорнаментовані фрагменти стінок та вінець з буро-коричневою та чорною зовнішньою поверхнею, чорних на зламі з домішкою шамоту та дрібного вапняку в тісті. Другу групу представлено тонкостінними крихкими фрагментами стінок з бурою зовнішньою поверхнею, бурих на зламі без явних ознак сторонніх домішок в тісті. Найменшу групу становлять

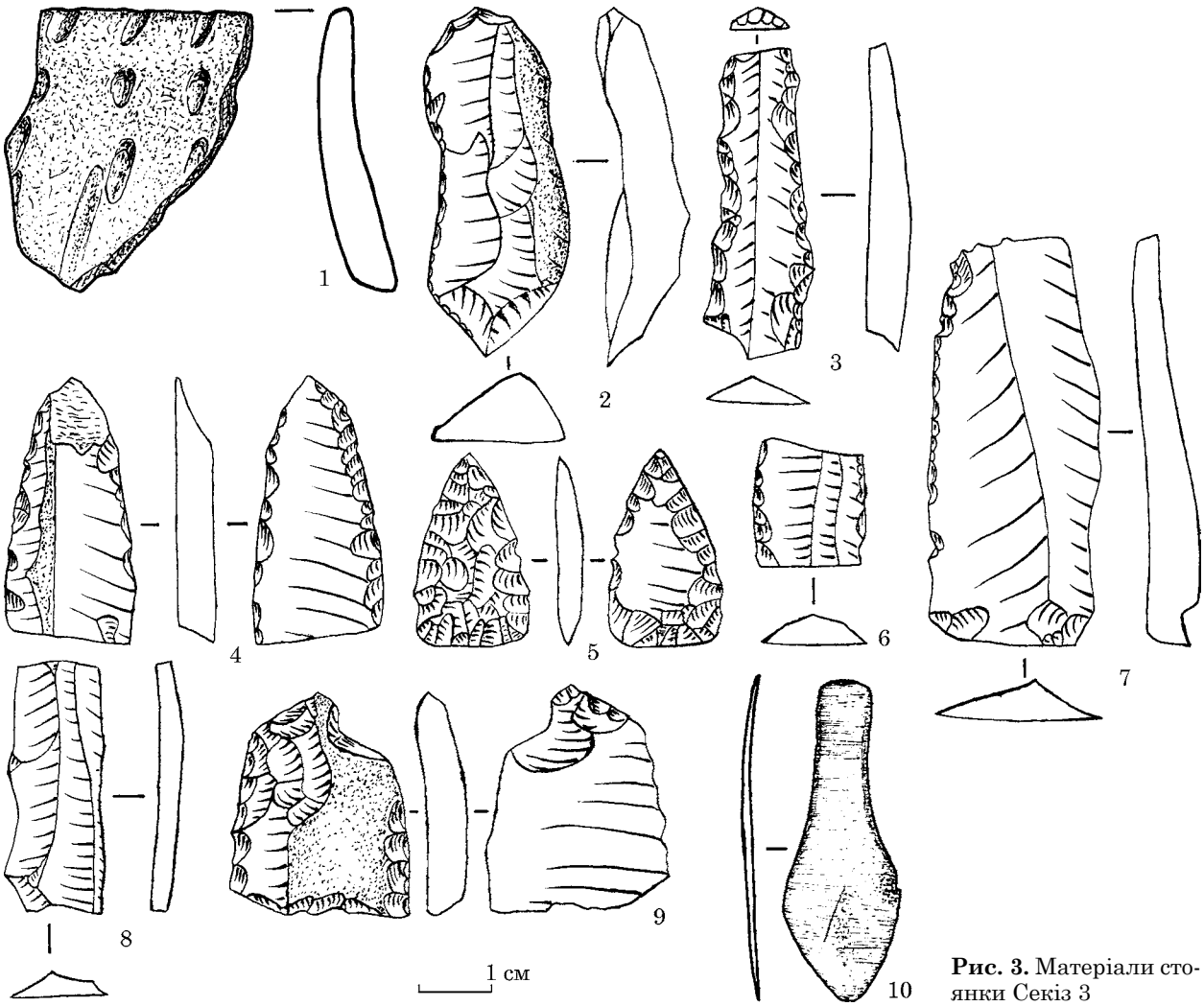

Рис. 3. Матеріали стоянки Секіз 3

фрагменти стінок сірого кольору з домішкою мушель в тісті. Наявні у колекції фрагменти ліпних посудин характерні для пам'яток доби пізнього енеоліту, ямної та катакомбної культур. Один фрагмент вінця належить сурській неолітичній культурі (рис. 3: 1).

Колекція крем'яних виробів складається з 23 екземплярів, серед яких наявний фрагмент масивної ножеподібної пластини зі слідами використання, ножеподібні пластини середніх розмірів, ніж на пластинчастому відщепі, скобель, різець на масивній пластині, наконечник стріли трикутної форми з двобічною ретушшю, мікролітична скребачка, трапеція зі струганою спинкою (рис. 3: 2—9).

Металевий ніж знайдено В. Джосом у 2017 р. Нині він знаходиться у фондах Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила». Його довжина — 4,6 см, максимальна ширина леза — 1,7 см (рис. 2: 3; 3: 10). Він має довге руків'я (від верхнього кінця руків'я до максимального розширення клинка) і коротке двосічне лезо ромбовидних обрисів.

Ніж із стоянки Секіз 3 має аналогії серед виробів ранньої катакомбної культури з пам'яток Червона Зоря, курган 1, поховання 3; Кремінна, курган 2, поховання 2 у басейні Дінця; Нова Квасніковка, курган 4, поховання 5; хут. Гур'єв у межиріччі Дону та Волги (рис. 4; 5: 1—7). На думку А. В. Кияшко, такі ножі характерні для успенського етапу кавказької металообробки (Кияшко 2002). Подібні вироби відомі і на фінальному етапі існування новотитарівської культури (рис. 4; 5: 6, 7). В цілому, більшість таких ножів локалізується саме у «східному регіоні» (басейн Дону та Нижня Волга, а також Північний Кавказ). Необхідно відзначити, що ніж зі стоянки Секіз 3 є одним з найбільш мініатюрних екземплярів цього типу і маркує західну межу їх поширення.

2. Стоянка «Кам'яна Могила 5» з культурними шарами доби пізнього палеоліту, раннього мезоліту, енеоліту, ранньої бронзи, сарматського періоду та Середньовіччя, відкрита у 2013 р. (Джос, Михайлов 2014, с. 138; Джос 2015, с. 68). У 2017 р. її було обстежено додатково (Джос 2019, с. 52). Стоянка знаходиться на відстані 1,8 км на схід від смт Мирне, 250 м на північний захід від пагорба Кам'яна Могила, у закруті лівого берега стариці річки Секіз (Джос 2015, с. 68). Площа пам'ятки — приблизно 30000 м^2, а шурфами досліджено 6 м^2.

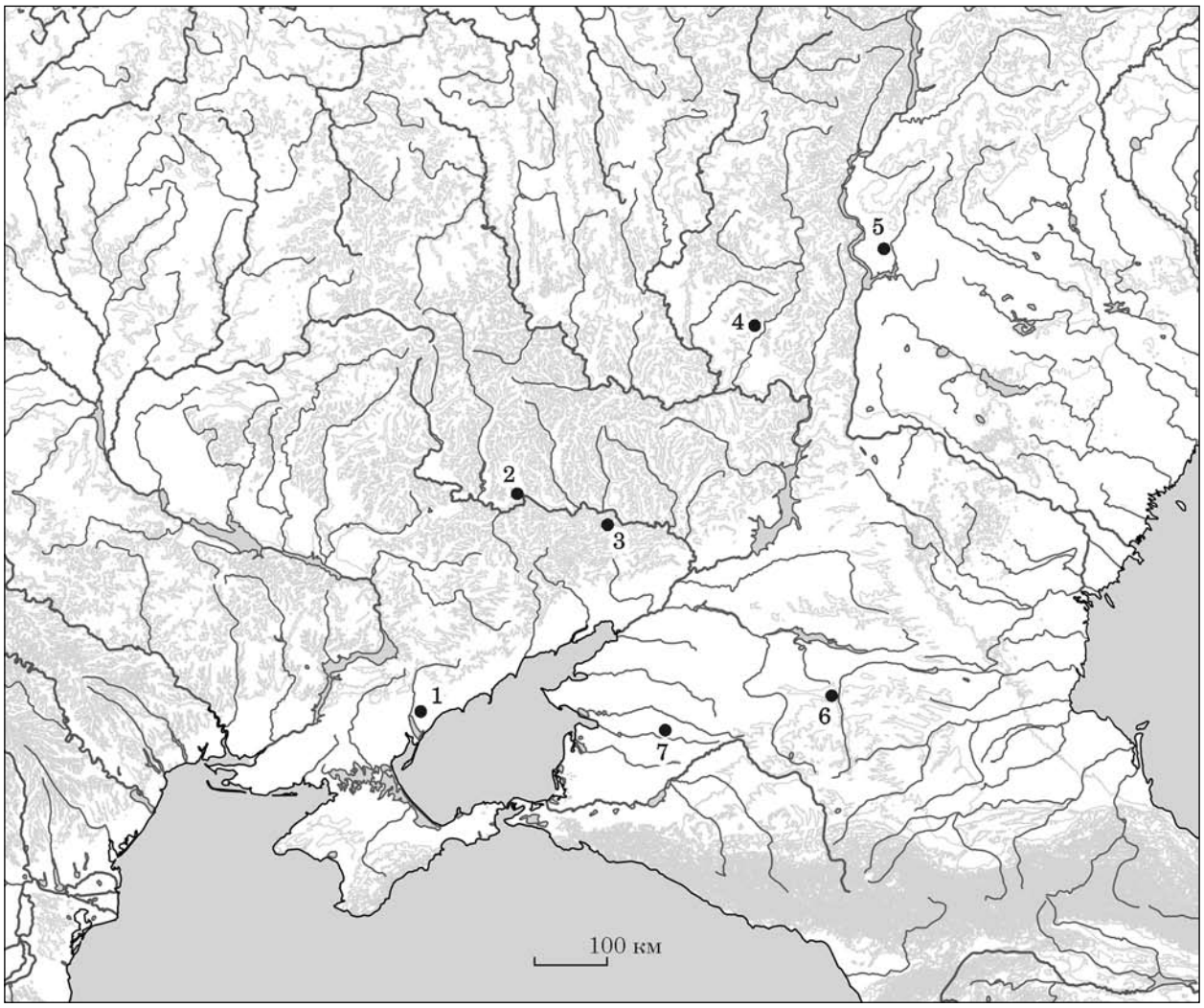

Рис. 4. Карта розповсюдження ножів типу «Секіз 3»: 1 — Секіз 3, 2 — Кремінна, курган 2 поховання 2; 3 — Червона Зоря, курган 1 поховання 3; 4 — хут. Гур'єв; 5 — Нова Кваснiковка, курган 4 поховання 5; 6 — Великий Іпатовський курган, поховання 13; 7 — Батуринська 1, курган 15 поховання 5

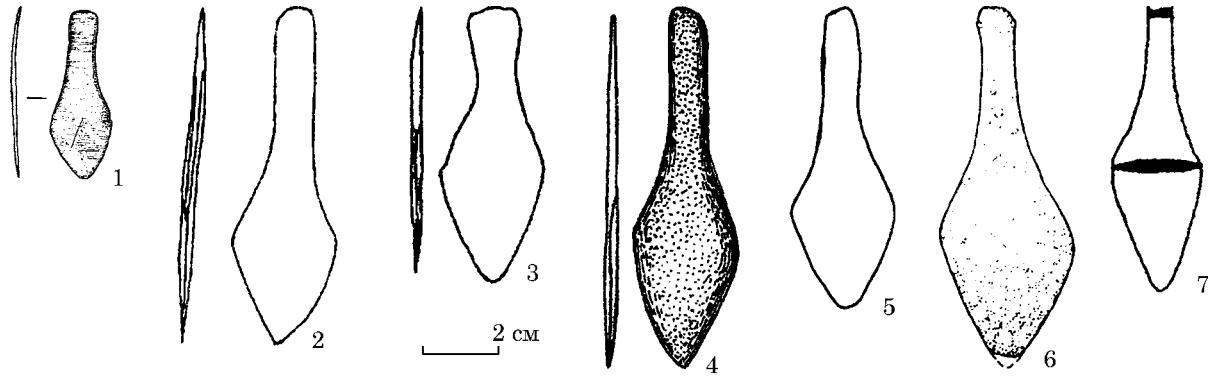

Рис. 5. Ніж зі стоянки Секіз 3 та його аналогії: 1 — Секіз 3, 2 — Червона Зоря, курган 1 поховання 3; 3 — Кремінна, курган 2 поховання 2; 4 — Нова Кваснiковка, курган 4 поховання 5; 5 — хут. Гур'єв; 6 — Великий Іпатовський курган, поховання 13; 7 — Батуринська 1, курган 15 поховання 5 (за: 2, 3 — Черных 2011; 4, 5 — Кияшко 2002; 6, 7 — Гей 2000)

Колекція археологічних матеріалів складається переважно з підйомного матеріалу і включає знахідки доби пізнього палеоліту, раннього мезоліту, пізнього енеоліту, ранньої бронзи, а також матеріали сарматського періоду та Середньовіччя. Переважають матеріали пізнього енеоліту та ранньої бронзи (рис. 6: 1—7). Фрагменти посуду (49 екземплярів) з чорною, бурою та сірою зовнішньою поверхнею, чорні на зламі, мають домішку крупного піску

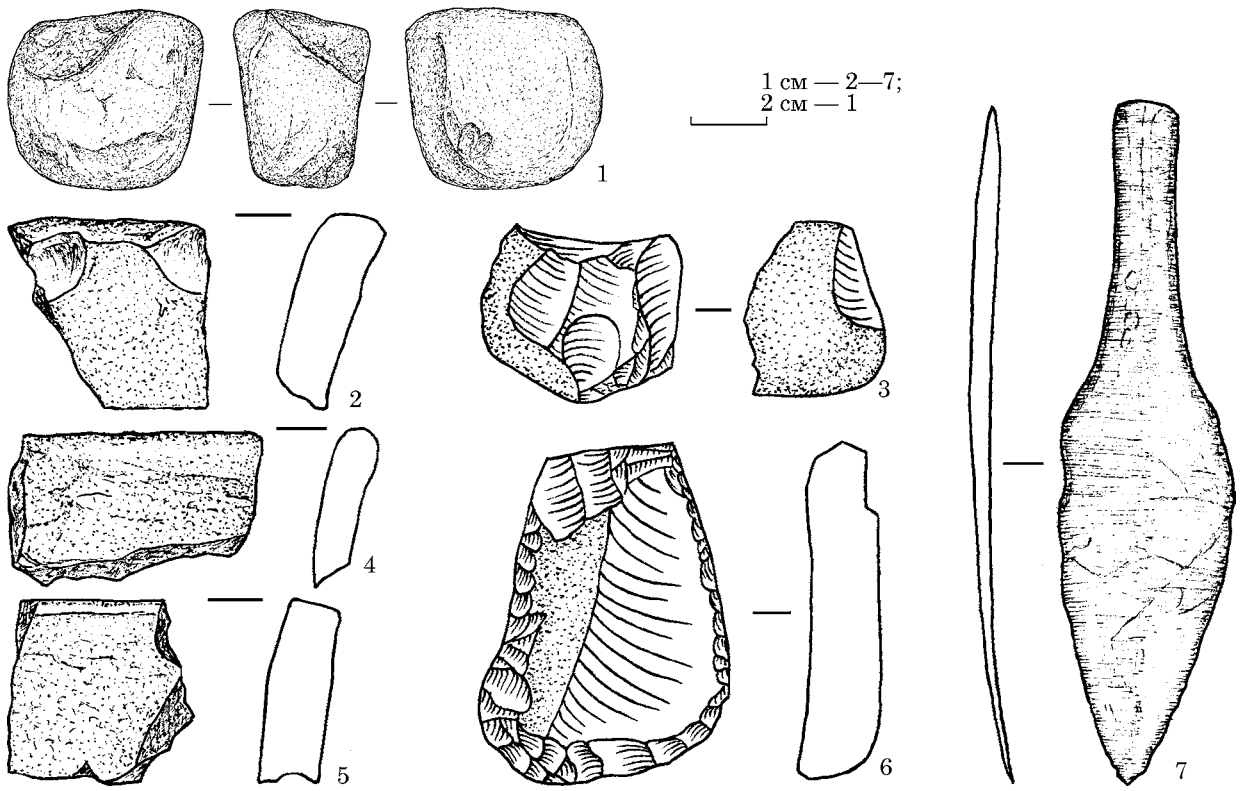

Рис. 6. Матеріали стоянки Кам'яна Могила 5

та дресви. Деякі з них орнаментовані відбитками перевитої мотузки по тулубу та горлу, а також ямками по зрізу вінець.

Колекція крем'яних виробів складається з 42 екземплярів, серед яких є фрагменти нуклеусів, ножеподібних пластин з ретушшю, скребок на відщепі, кінцевий скребок на пластині, вістря листоподібної форми, а також вістря стріли з увігнутою основою та двома довгими шипами. Крем'яна сировина чорного, сірого та жовтого кольорів. Колекція кам'яних виробів включає фрагмент зернотерки з вапняку, фрагменти макогонів, полірованих виробів (сокорімолоти?) з кристалічних порід каменю, а також абразивні плитки.

На різних ділянках пам'ятки було досліджено три шурфи з однаковою стратиграфією: дерновий шар потужністю до 0,35 м; сірий мулистий шар потужністю до 0,38 м; сірий суглинок з кальцитовими конкреціями потужністю до 0,66 м; світло-коричневий суглинок зі світлими вкрапленнями.

Лише в одному з шурфів у західній частині стоянки було виявлено залишки зруйнованого культурного шару часів енеоліту. Імовірно, цю пам'ятку утворено через злиття кількох різночасових стоянок. На жаль, їхні межі невизначені, оскільки різночасові матеріали нечисленні та не утворюють скупчень. Можливо, це пов'язано з перевідкладенням археологічного матеріалу внаслідок затоплення заплави у результаті танення та дощових опадів або після сільськогосподарського розорювання місцевості.

Металевий ніж виявив на денній поверхні В. Джос у 2017 р. Нині він знаходиться у Національному історико-археологічному заповіднику «Кам'яна Могила». Його довжина — 9,2 см, максимальна ширина леза — 2,3 см (рис. 2: 4; 6: 7). Він має листовидне, злегка асиметричне лезо й довгу ручку. Його найближчі відповідники знайдено у катакомбних пам'ятках басейну Дінця (Кондратівка, курган 3, поховання 10 та Роздолівка, курган 2, поховання 1 у Донецькій обл., ВСХІ, курган 3, поховання 19 та Чорнухине, курган 1, поховання 9 у Луганській обл.) та Волгоградської обл. (Первомайський 8, курган 6, поховання 6/7; рис. 7; 8: 1—6).

3. Селище «Терпіння, піски» з матеріалами доби пізньої бронзи та сарматського періоду виявлено та шурфовано у 1961—1962 рр. (Гладилин 1962, с. 11—12). На початку 1990-х рр. пам'ятку систематично обстежував співробітник музею-заповідника «Кам'яна Могила» Ю. О. Рацкевич. У 1997 і 2008 рр. її шурфував Б. Д. Михайлов, а у 2008—2012 рр. — обстежував В. Джос (2016, с. 18). Селище знаходиться на відстані 400 м на південь від південно-східної околиці с. Терпіння на мисоподібних виступах першої надзаплавної тераси, правого корінного берега р. Молочної. Приблизна площа пам'ятки — 15000 м^2, а шурфами досліджено 24 м^2. Частину культурного шару знищено протитанковим ровом другої світової війни.

У результаті шурфування пам'ятки Б. Д. Михайлов визначив, що стратиграфія на різних ділянках є майже однаковою: дерновий шар

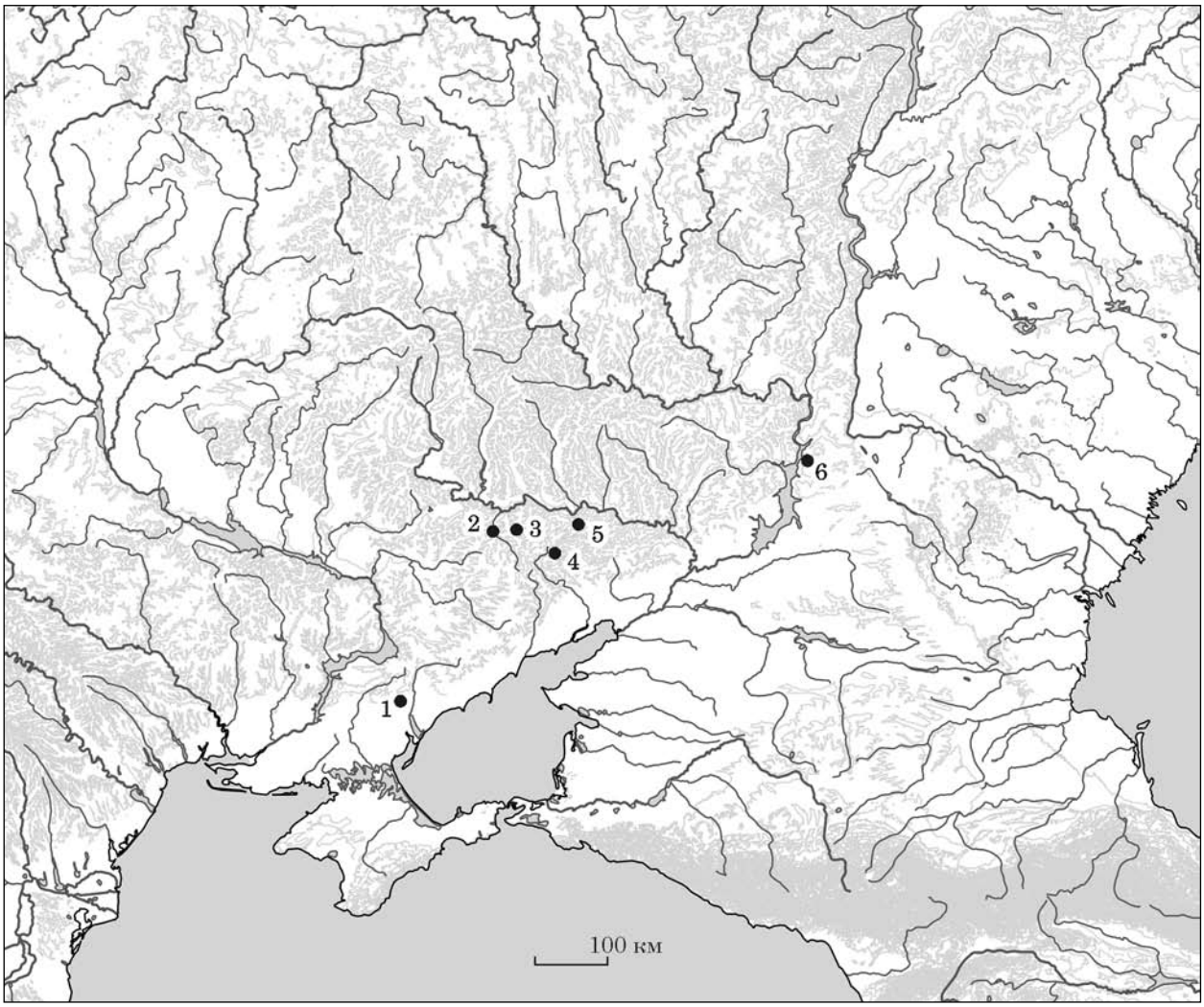

Рис. 7. Карта поширення ножів типу «Кам'яна Могила 5»: 1 — Кам'яна Могила 5; 2 — Кондратівка, курган 3 поховання 10; 3 — Роздолівка, курган 2 поховання 1; 4 — Чорнухине, курган 1 поховання 9; 5 — ВСХІ, курган 3 поховання 19; 6 — Первомайський 8, курган 6 поховання 6/7

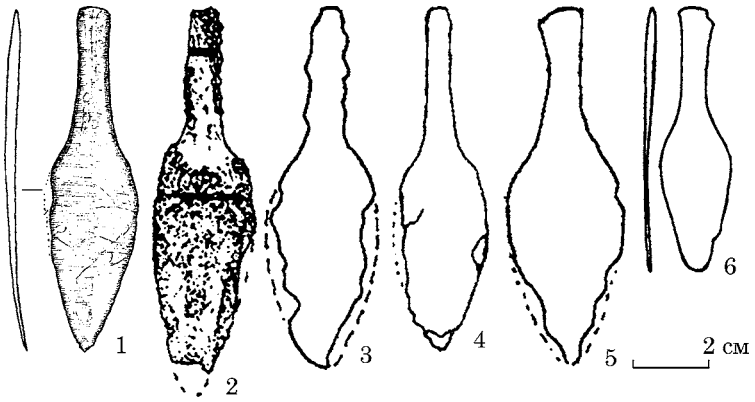

Рис. 8. Ніж зі стоянки Кам'яна Могила 5 та його аналогії: 1 — Кам'яна Могила 5; 2 — Кондратівка, курган 3 поховання 10; 3 — Роздолівка, курган 2 поховання 1; 4 — Чорнухине, курган 1 поховання 9; 5 — ВСХІ, курган 3 поховання 19; 6 — Первомайський 8, курган 6 поховання 6/7 (за: 2—5 — Черных 2011; 6 — Кияшко 2002)

потужністю 0,15 м, темно-коричневий гумусований пісок потужністю 0,4 м; щільний буро-коричневий пісок потужністю 0,6 м; світлий пісок (темно-жовтий або білий). За спостереженнями Б. Д. Михайлова, у буро-коричневому піску залягає потужний культурний шар доби пізньої бронзи. Найбільша концентрація знахідок локалізується у нижній частині шару буро-коричневого піску. Знахідки з даного культурного шару представлено великою кількістю фауністичних решток, уламками ліпного посуду, поодинокими фрагментами кам'яних та крем'яних виробів (Джос 2016, с. 18).

Більшість археологічних матеріалів виявлено у північній частині пам'ятки на її денній поверхні. Колекція матеріалів доби пізньої бронзи складається з великої кількості фрагментів ліпної кераміки, виробів з каменю та кременю,

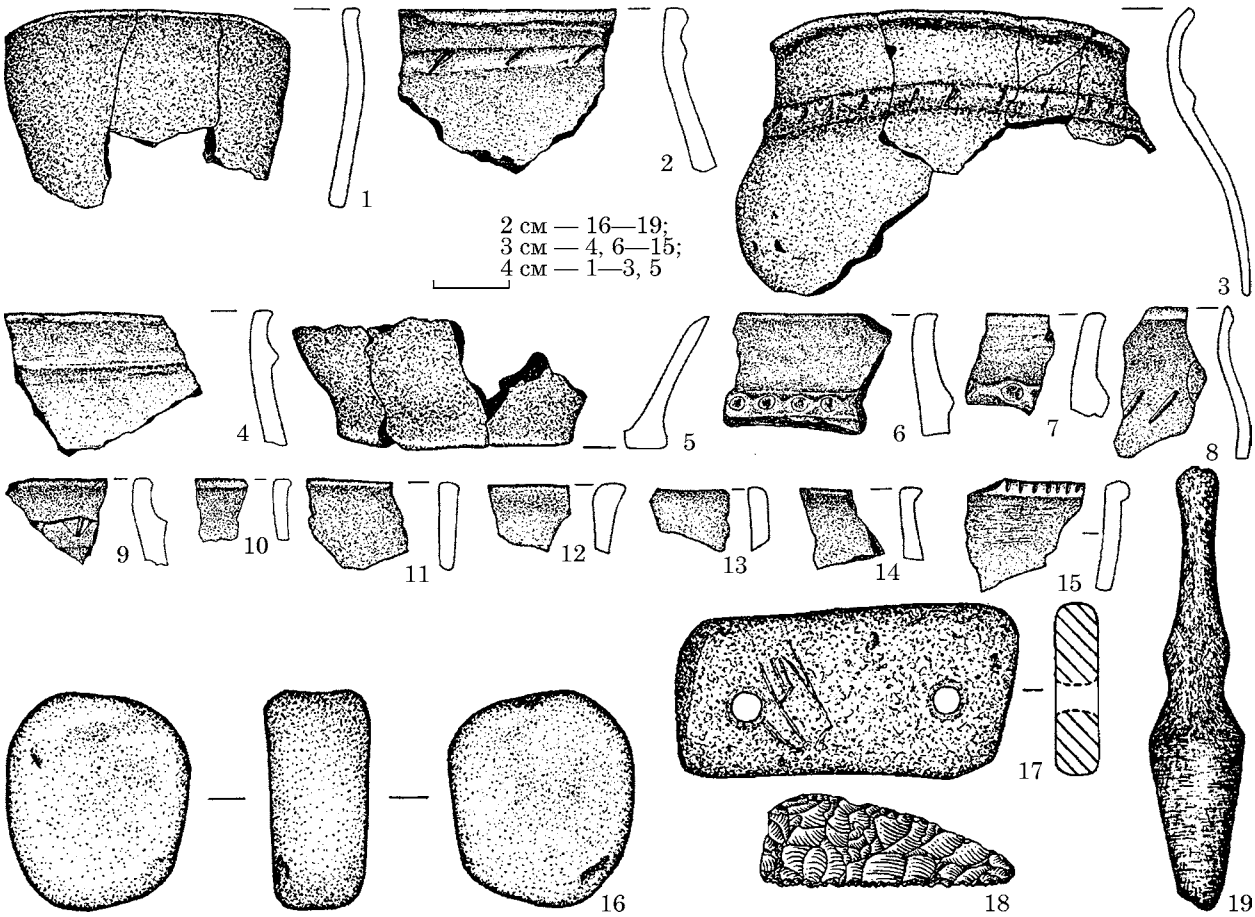

Рис. 9. Матеріали з поселення Терпіння, піски

а також бронзового ножа (рис. 9: 1—19). Знайдено фрагменти кухонного та столового посуду (банки, горщики, кухлі) з чорною, сірою й буро-коричневою зовнішньою поверхнею та з домішкою піску в тісті (Джос 2016, с. 18—19). Їх прикрашено згладженим або розчленованим валиком, защипами, нігтьовими вдавленнями та косою насічкою. Є також складні композиції з коротких наліпних валиків (вертикальні рядки, хрести, косі решітки) у верхній частині тулубу посудин. Матеріали стоянки мають аналогії у бережнівсько-маївських пам'ятках зрубної культури.

Колекція виробів з каменю включає два розтиральника, прямокутне грузило з двома отворами, виготовлене з плитки вапняку, декілька фрагментів полірованих знарядь з кристалічних порід каменю, а також крем'яний вкладень серпа (Джос 2016, с. 18—19).

Остеологічні матеріали з шурфів Б. Д. Михайлова у 2011 р. досліджував О. П. Журавльов, за визначеннями якого вони належать домашнім тваринам (бику, козі та вівці, свині, коню), а також дикому бику — туру (Джос 2016, с. 18).

Металевий ніж на денній поверхні виявив співробітник музею-заповідника «Кам'яна Могила» Ю. С. Рацкевич на початку 1990-х рр. (Джос 2016, с. 18). Нині він знаходиться у фондах Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила». Його довжина — 11,3 см, максимальна ширина леза — 2,4 см (рис. 9: 19; 10: 1). Ніж має глибокі виїмки між

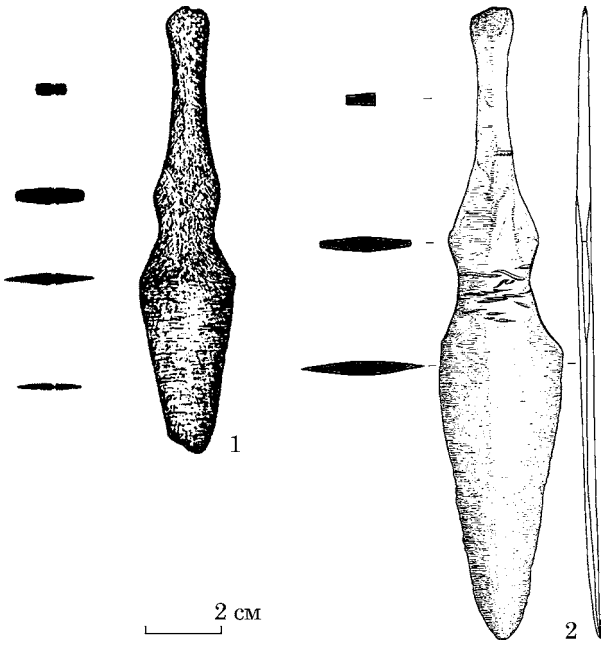

Рис. 10. Ніж з поселення Терпіння, піски та його аналогії: 1 — поселення Терпіння, піски; 2 — курган поблизу м. Вугледар на Донеччині (за: 2 — Литвиненко, Андрієнко 2013)

клинком і ромбічним перехрестям, довгий і вузький черешок з напівкруглим розплесканим насадом та лезом витягнутої трикутної форми. Його найближчі аналогії знайдено на теренах Північного Приазов'я (курган 1 поблизу м. Вугледар на Донеччині; рис. 10: 2; Литвиненко, Андрієнко 2013, рис. 6). Знахідки ножів цього типу належать до другого періоду надчорноморських (бережнівсько-маївських) зрубних пам'яток та датовані у межах другої половини 2 тис. до н. е. (Литвиненко 1999).

Окрім перелічених артефактів, на прилеглих до Кам'яної Могили територіях знайдено ще низку ножів, що походять із вже опублікованих поховань ямної та катакомбної культур.

Раніше опубліковані матеріали. ***Ножі з поховань ямної культури***.

1. Зарічне (курганна група Аккермень 2), курган 1, поховання 8 (Михайлов 1995, с. 178—179, рис. 8). Курган мав висоту 2,6 м, а діаметр — 49 м. Поховання ямної культури [1] споруджено з рівня давнього горизонту у західній полі первинного насипу та перекрито другим насипом кургану. Прямокутну яму із закругленими кутами (1,9 × 1,2 м) орієнтовано по лінії північ—південь та перекрито шаром камки та дерев'яними дошками. Біля верхнього краю ями влаштовано вузькі уступи. Скелет було покладено скорченим на лівому боці головою на північ. У південно-західному куті ями, поблизу ніг похованого, знаходилося скупчення знарядь: металеве тесло, ніж та шило; кам'яний товкач та ріг тварини. Уздовж східної та західної стінок могили виявлено залишки дерев'яного колеса з чотирма спицями. Скелет та усі предмети пофарбовано вохрою.

Колесо проаналізовано у Київській радіовуглецевій лабораторії з результатом 4060 ± 90 BP (Ki-4193) та 4135 ± 45 BP (Ki-4616; Черных, Николова 2012), що відповідає 2648 ± 151 cal. BC (2799—2499 рр. до н. е.) та 2734 ± 96 cal. BC (2830—2634 рр. до н. е.) [2]. Отже, дерево датовано в межах 2800—2634 рр. до н. е. До цього часу може належати і поховання людини, хоча не виключеним є і його молодший вік за умов значного віку дерева на момент здійснення поховання.

Ніж має овальне лезо і довге руків'я (рис. 2: 1). Його довжина — 8,5 см, максимальна ширина леза — 2,5 см. Він зберігається у Національному історико-археологічному заповіднику «Кам'яна Могила».

Цей предмет Л. А. Черних та А. В. Ніколова розглядали у межах другого типу (групи) металевих ножів доби ранньої бронзи Північного Причорномор'я (Черных 2009, с. 47, рис. 2; Николова, Черных 2012). Вони мають овальну форму клинка з більш-менш опуклими бічними сторонами, заокругленням на кінці, максимально розширеним у його середині або в нижній третині. Їхня довжина варіює від 8 до 13,1 см, ширина становить 2,4—3,5 см. У межах цього типу виділено варіанти відповідно до пропорцій артефакту. Ніж із Зарічного належить до першого варіанту предметів — з широко-овальними клинками.

Утім, не всі зібрані Л. А. Черних та А. В. Ніколовою ножі другої групи типологічно одноманітні. Серед них є вироби, ближчі до ножа із Зарічного. Це знахідки з чітко виділеним черешком, серед яких — з Приморського, курган 1, поховання 50; «Царьової Могили»; верхнього шару Михайлівки; Батуринської 2, курган 3, поховання 11; (рис. 11: 2—6). Загальним критеріям приналежності до цієї групи, перш за все відповідно до овальної форми клинка, відповідає і ніж із Вовчанська 1, курган 1, поховання 23, визначений Л. А. Черних як приналежний до групи III — «*ножі з відносно довгими клинками, що звужуються до заокругленого кінця леза*» (Черных 2009, рис. 3).

Перелічені артефакти можна умовно поділити на дві групи за співвідношенням відстаней: від верхнього кінця руків'я до максимального розширення клинка та від максимального розширення до кінця клинка. За цією ознакою ніж із Зарічного подібний лише до знахідки з Батуринської 2, курган 3, поховання 11. Картографування знахідок показує, що ножі цієї серії було поширено в ямній час у степовій зоні від Північно-Західного Причорномор'я (Приморське) до Прикубання (Батуринська; рис. 12).

Хронологічну позицію ножів другої групи визначають як пізньоямну (Черных 2009, с. 49; Николова, Черных 2012, с. 318). Здійснена нами вибірка найближчих типологічних відповідників підтверджує цей висновок; підтверджують його і результати радіовуглецевого датування колеса з поховання — близько 2800—2634 рр. до н. е. або трохи молодше.

2. Новопилипівка, курган 5, поховання 6. Впускне поховання ямної культури розташовувалося в центрі кургану висотою 1 м і діаметром 28 м (Вязьмітіна та ін. 1960, с. 37, рис. 11: 1). Овальну яму (2,5 × 1,3 м) орієнтовано по лінії північний схід—південний захід. Похований лежав скорчено на спині, головою на північний схід. Під черепом знайдено мідний ніж з коротким держаком. Дно могили, а також череп і ступні ніг пофарбовані вохрою.

Довжина ножа — 11,2 см (рис. 13: 1). За Л.А. Черних, він належить до групи 9, «*ножі з невиділеним переходом від ручки до клинка*», підгрупа 1 — «*з держаком, що розширюється до клинка; перехід до клинка показано виступом плічок*» (Черных 2009, рис. 11). Найподіб-

1. Тут і далі ямною культурою ми називаємо тільки пам'ятки, синхронні верхньому шару поселення Михайлівка. Більш ранні поселення та поховання, у такому разі, належать до репінсько-рогачицького горизонту.

2. Дати калібровано за допомогою програмного забезпечення CalPal 2019 Hulu.

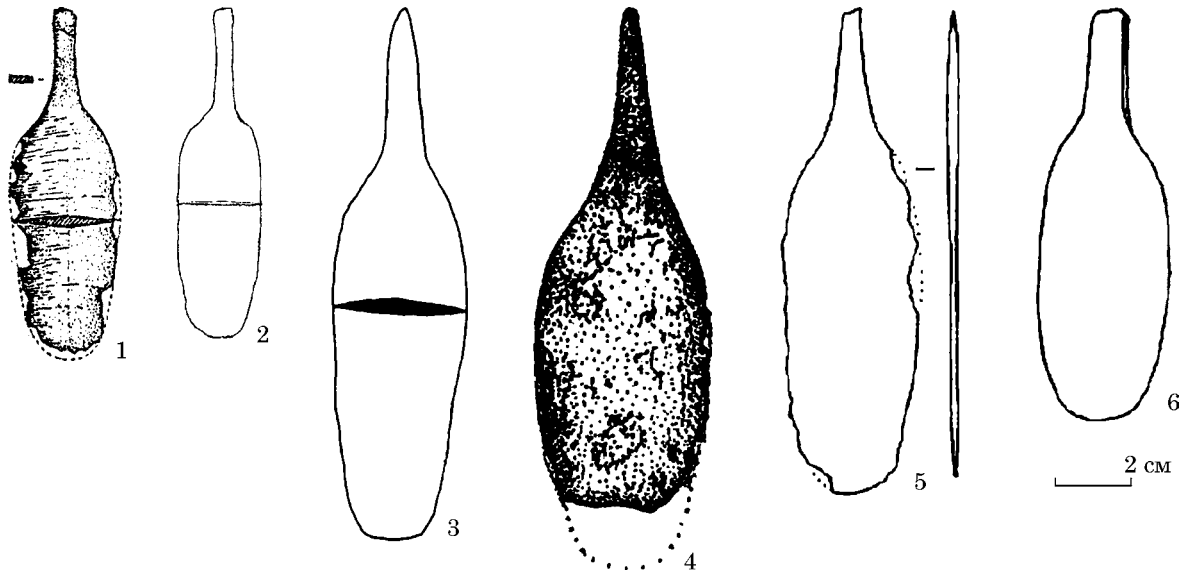

Рис. 11. Ніж із Зарічного та його аналогії: 1 — Зарічне, курган 1 поховання 8; 2 — Батуринська 2, курган 3 поховання 11; 3 — Вовчанськ 1, курган 1 поховання 23; 4 — Кривий Ріг «Царева Могила»; 5 — верхній шар поселення Михайлівка; 6 — Приморське, курган 1 поховання 50 (за: 2 — Бочкарев та ін., 1983; 3 — Рындина, Дегтярева 2018; 4—6 — Черных 2009)

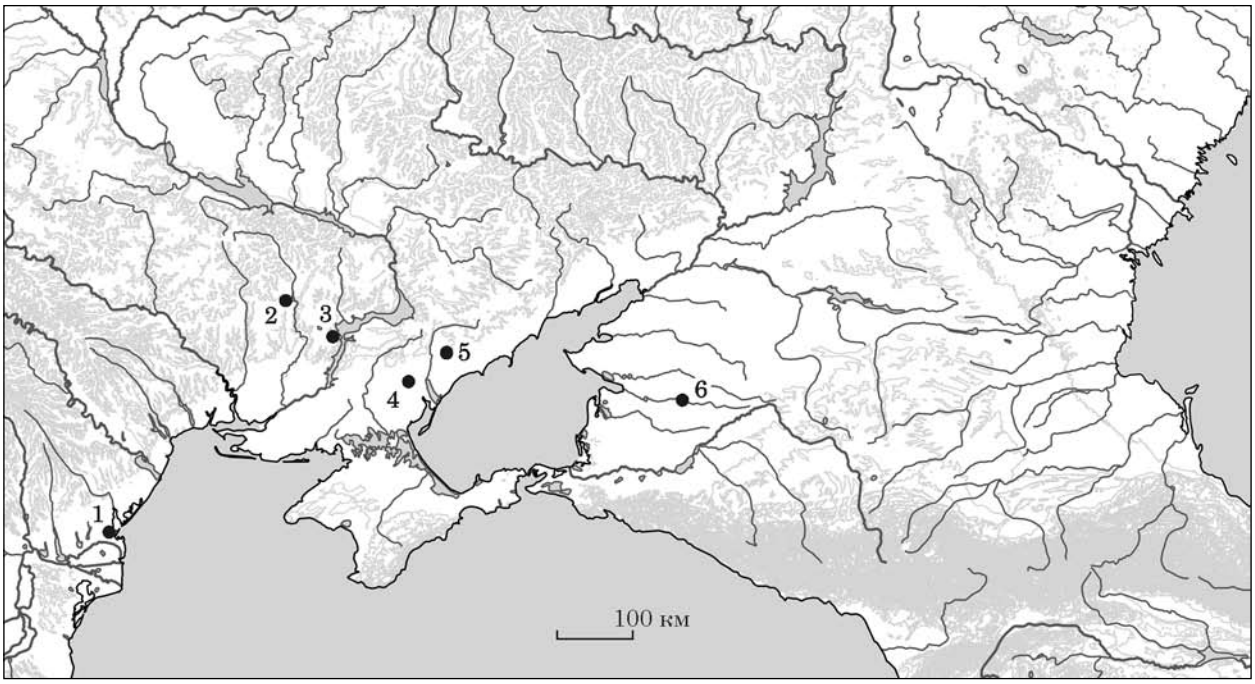

Рис. 12. Поширення ножів близьких до знахідки із Зарічного: 1 — Приморське, курган 1 поховання 50; 2 — Кривий Ріг, «Царева Могила»; 3 — Михайлівка; 4 — Вовчанськ 1, курган 1 поховання 23; 5 — Зарічне, курган 1 поховання 8; 6 — Батуринська 2, курган 3 поховання 11

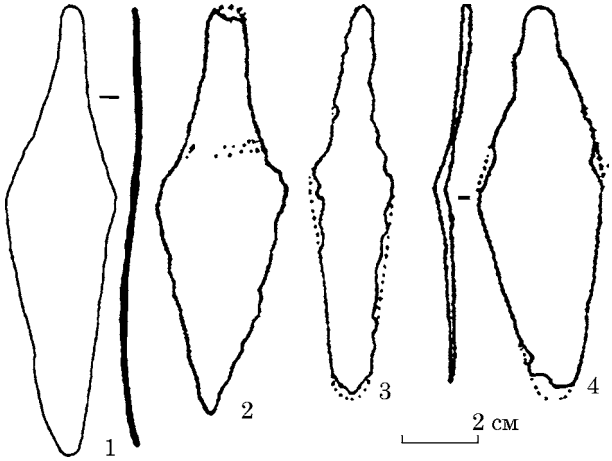

Рис. 13. Ніж із Новопилипівки та його аналогії: 1 — Новопилипівка, курган 5 поховання 6; 2 — Виноградне, курган 19 поховання 6; 3 — Вільно-Уланівка, курган 3 поховання 8; 4 — Василівка, курган 7 поховання 7 (за: 1 — Рындина, Дегтярева 2018; 2—4 — Черных 2009)

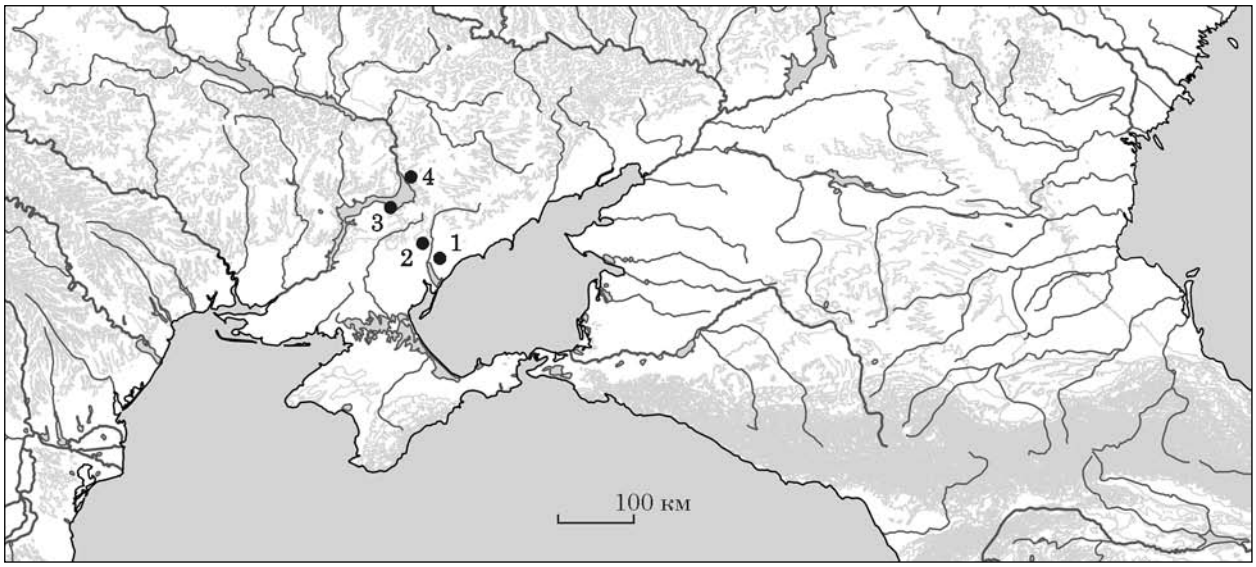

Рис. 14. Поширення ножів типу «Новопилипівка»: 1 — Новопилипівка, курган 5 поховання 6; 2 — Виноградне, курган 19 поховання 6; 3 — Василівка, курган 7 поховання 7; 4 — Вільно-Уланівка, курган 3 поховання 8

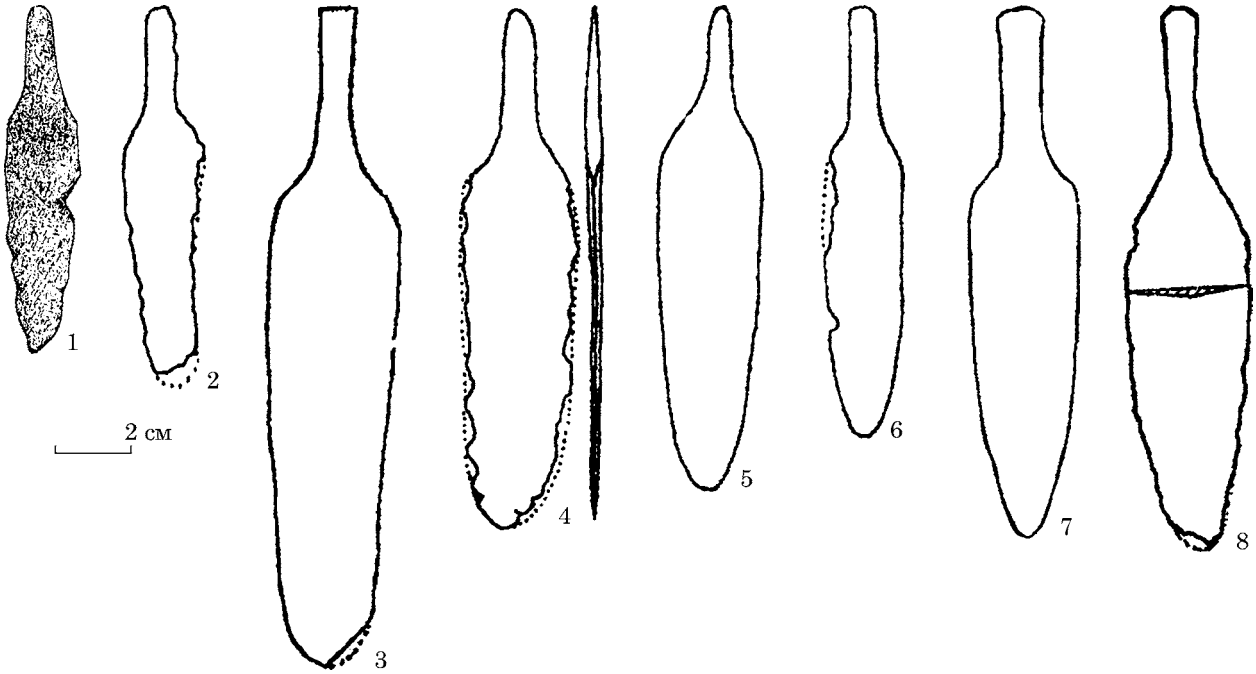

Рис. 15. Ніж із Семенівки та його аналогії: 1 — Семенівка, курган 2 поховання 1; 2 — Виноградне, курган 3 поховання 40; 3 — Кривий Ріг, «Царева Могила»; 4 — Виноградне, курган 1 поховання 3; 5 — Доброолександрівка; 6 — Березівка, курган 1 поховання 1; 7 — Миколаївка 1, курган 1 поховання 3; 8 — Гончарівка, курган 1 поховання 3 (за: 1 — Михайлов 1990; 2—6 — Черных 2009; 7, 8 — Черных 2011)

нішими до ножа з Новопилипівки є вироби з поховань ямної культури, близькі за формою до витягнутого ромба: Виноградне, курган 19, поховання 6; Вільно-Уланівка, курган 3, поховання 8; Василівка, курган 7, поховання 7 (рис. 13: 2—4). Очевидно, що всі ці поховання розташовано неподалік одне від одного, у басейні р. Молочної та на лівому березі Дніпровського Надпоріжжя (рис. 14).

3. с. Семенівка, курган 2, поховання 1. Впускне поховання ямної культури розкопано в кургані, насип якого було практично знівельовано (Михайлов 1990, с. 109, рис. 6: 1). Могильну яму орієнтовано на захід—схід (1,80 × 1,6 м) і перекрито двома масивними плитами з пісковику. На дні лежали залишки похованого у скорченому положенні колінами на північ — стегно і гомілка. Схоже, що тіло було покладено на правому боці головою на схід. На дні могили на рівні колін померлого знайдено плями вохри. Поруч лежав мідний ніж, що нині знаходиться в історико-археологічному заповіднику «Кам'яна Могила».

Ніж має довжину 9 см і ширину 2 см (рис. 15: 1), вузький листоподібний клинок, виділене руків'я, одне увігнуте та друге пряме плічка

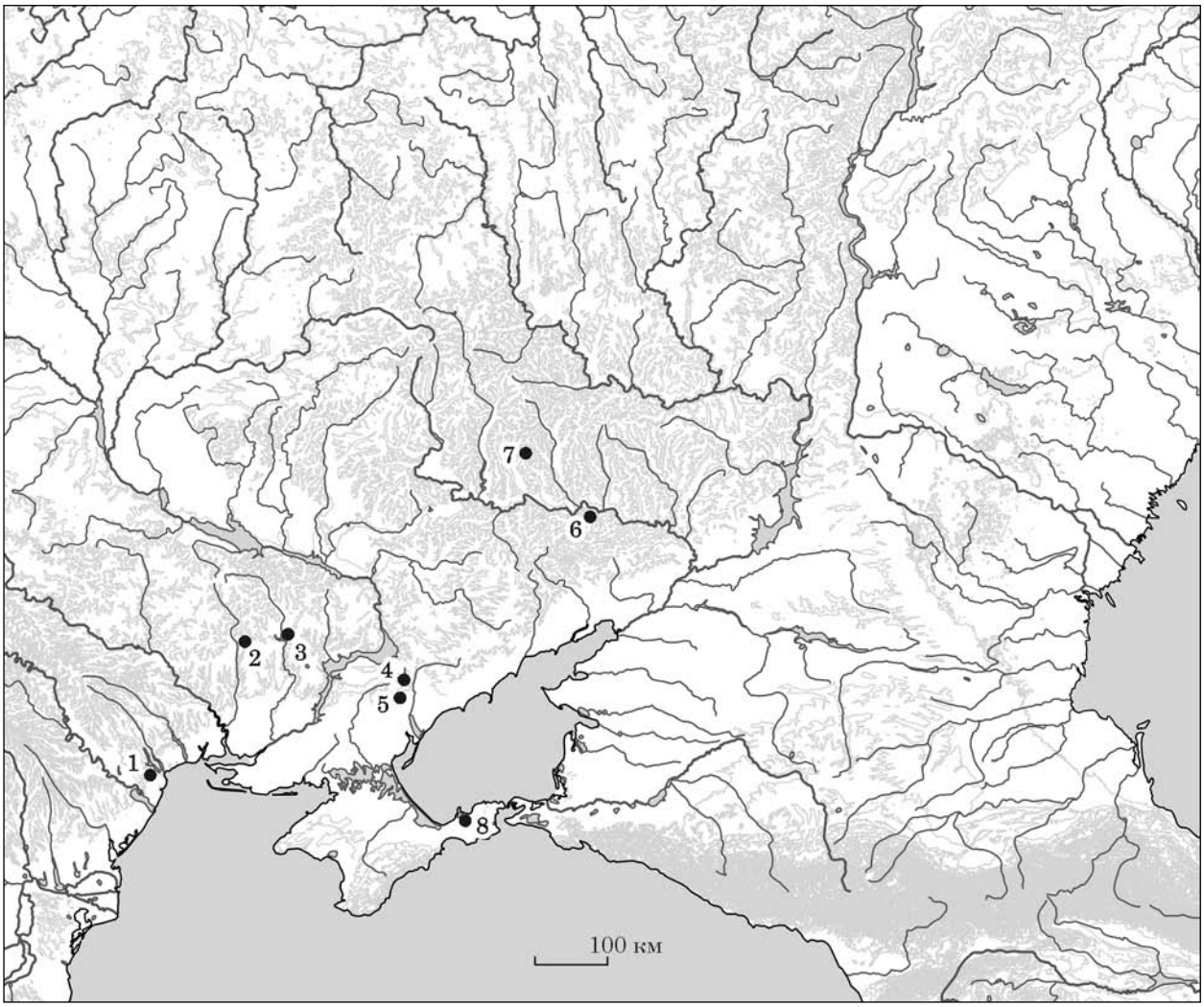

Рис. 16. Поширення ножів типу «Семенівка»: 1 — Доброолександрівка; 2 — Березівка, курган 1 поховання 1; 3 — Кривий Ріг, «Царева Могила»; 4 — Виноградне, курган 3 поховання 40; 5 — Семенівка, курган 2 поховання 1; 6 — Миколаївка 1, курган 1 поховання 3; 7 — Гончарівка, курган 1 поховання 3; 8 — Виноградне, курган 1 поховання 3

при переході до клинка. При цьому співвідношення відстані від краю клинка до його максимального розширення не більш, ніж удвічі перевищує відстань від максимального розширення клинка до верхнього кінця руків'я.

Лише один ніж у басейні р. Молочної, з Виноградного, курган 3, поховання 40, близький за формою до ножа з Семенівки (рис. 15: 2). Чотири інших ножі з подібними контурами клинка та переходу до руків'я мають більш довгий клинок: Березівка, курган 1, поховання 1 у Кіровоградській області; «Царева Могила» у Кривому Розі; Виноградне, курган 1, поховання 3 у Криму; Доброолександрівка в Одеській області (рис. 15: 3—6). Тут довжина клинка від вістря до максимального розширення більш, ніж удвічі перевищує відстань від кінця руків'я до цього максимального розширення.

Два ножі катакомбної культури з басейну Дінця (Миколаївка 1, курган 1, поховання 3; Гончарівка, курган 1, поховання 3) також дещо подібні до ножів з Семенівки за пропорціями і формою клинка, але відрізняються великими розмірами (рис. 15: 7, 8).

Картографування матеріалів свідчить, що у добу ранньої бронзи такі ножі були поширені тільки у Північному Причорномор'ї, а найсхіднішою відповідною пам'яткою було с. Виноградне у Криму. Знахідки, пов'язані з катакомбним часом, поодинокі та відомі лише в басейні Сіверського Дінця (рис. 16).

Ножі з поховань катакомбної культури.

1. Зарічне (курганна група Аккермень 1), курган 7, поховання 1. Поховання катакомбної культури розкопано у кургані з висотою 0,3 м і діаметром 28 м (Вязьмітіна та ін. 1960, с. 110, рис. 73: 10). Вхідна яма мала чотирикутну форму та була орієнтована з північного заходу на південний схід. У північно-західному куті знаходилися двоє східців. Устя катакомби було закладено вапняковими плитами. Поховальну камеру овальної форми розташовано паралельно до вхідної ями. У катакомбі було здійснено два поховання.

Кістяк дитини лежав ближче до устя катакомби у скорченому положенні, на правому боці. Скелет дорослої людини знаходився за спиною першого. Його було скорчено на спині. Обидва орієнтовано головою на південний схід. При кістяку дорослої людини виявлено глиняну посудину, кам'яний товкач, металевий ніж та шило, а також кілька невеликих грудочок смоли. Навколо обох кістяків на дні могили зафіксовано посипку червоною фарбою.

Ніж має трикутний клинок та довге руків'я. Його довжина — 8,5 см (рис. 17: 1). Ножі з підтрикутним клинком були поширені на півдні Східної Європи у добу бронзи на пам'ятках ямної й катакомбної культур. Щоб знайти найближчі аналогії до артефакту з кургану 7, було знову використано показник співвідношення відстаней: від верхньої частини руків'я до максимального розширення клинка та від цього розширення до кінця клинка. У ножа з кургану 7 відстань перша відстань менша від другої, тобто ніж має відносно довгий клинок. Однак клинок не довший від руків'я більш, ніж у півтора рази. Руків'я також виділено чітко; ніж

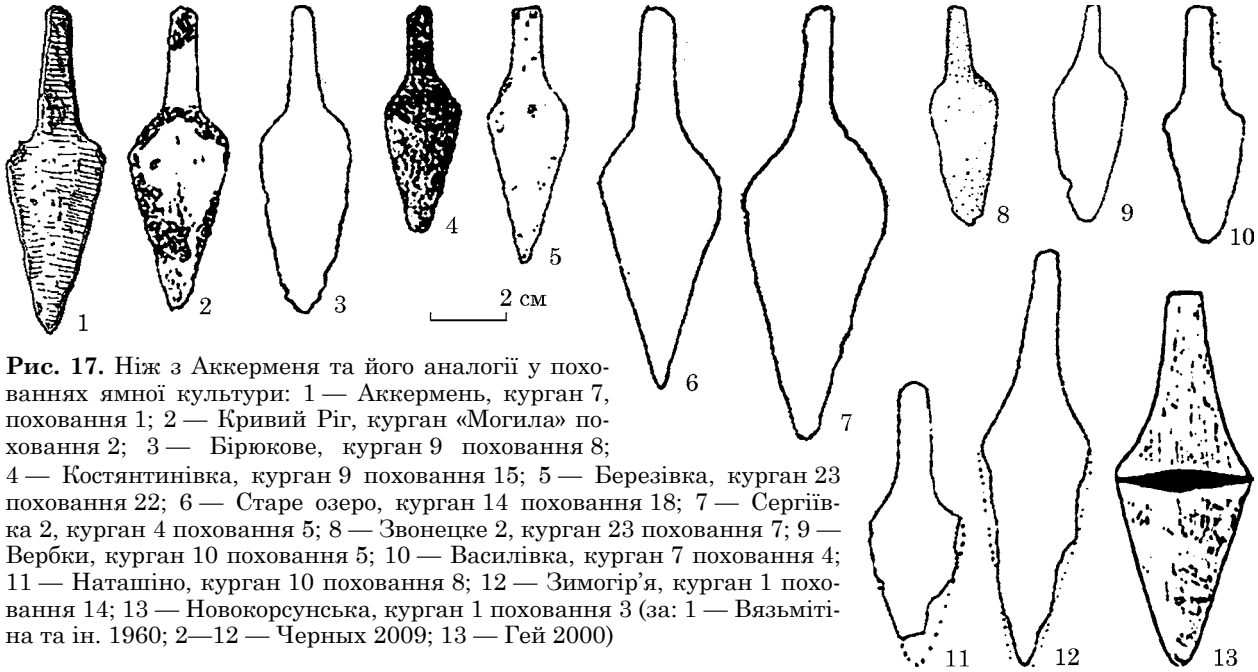

Рис. 17. Ніж з Аккерменя та його аналогії у похованнях ямної культури: 1 — Аккермень, курган 7, поховання 1; 2 — Кривий Ріг, курган «Могила» поховання 2; 3 — Бірюкове, курган 9 поховання 8; 4 — Костянтинівка, курган 9 поховання 15; 5 — Березівка, курган 23 поховання 22; 6 — Старе озеро, курган 14 поховання 18; 7 — Сергіївка 2, курган 4 поховання 5; 8 — Звонецке 2, курган 23 поховання 7; 9 — Вербки, курган 10 поховання 5; 10 — Василівка, курган 7 поховання 4; 11 — Наташіно, курган 10 поховання 8; 12 — Зимогір'я, курган 1 поховання 14; 13 — Новокорсунська, курган 1 поховання 3 (за: 1 — Вязьмітіна та ін. 1960; 2—12 — Черных 2009; 13 — Гей 2000)

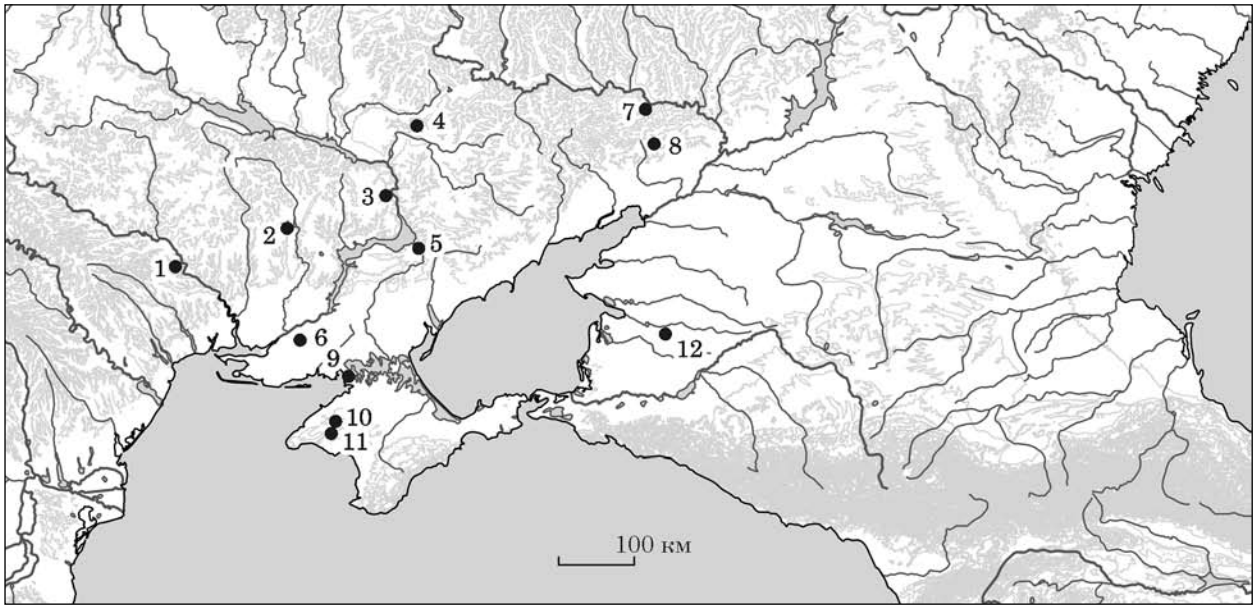

Рис. 18. Поширення ножів типу «Аккермень, курган 7 поховання 1» у похованнях ямної культури: 1 — Костянтинівка, курган 9 поховання 15; 2 — Кривий Ріг, курган «Могила»; 3 — Звонецке 2, курган 23 поховання 7; 4 — Вербки, курган 10 поховання 5; 5 — Василівка, курган 7 поховання 4; 6 — Сергіївка 2, курган 4 поховання 5; 7 — Зимогір'я, курган 1 поховання 14; 8 — Бірюкове, курган 9 поховання 8; 9 — Старе озеро, курган 14 поховання 18; 10 — Березівка, курган 23 поховання 22; 11 — Наташіно, курган 10 поховання 8; 12 — Новокорсунська, курган 1 поховання 3

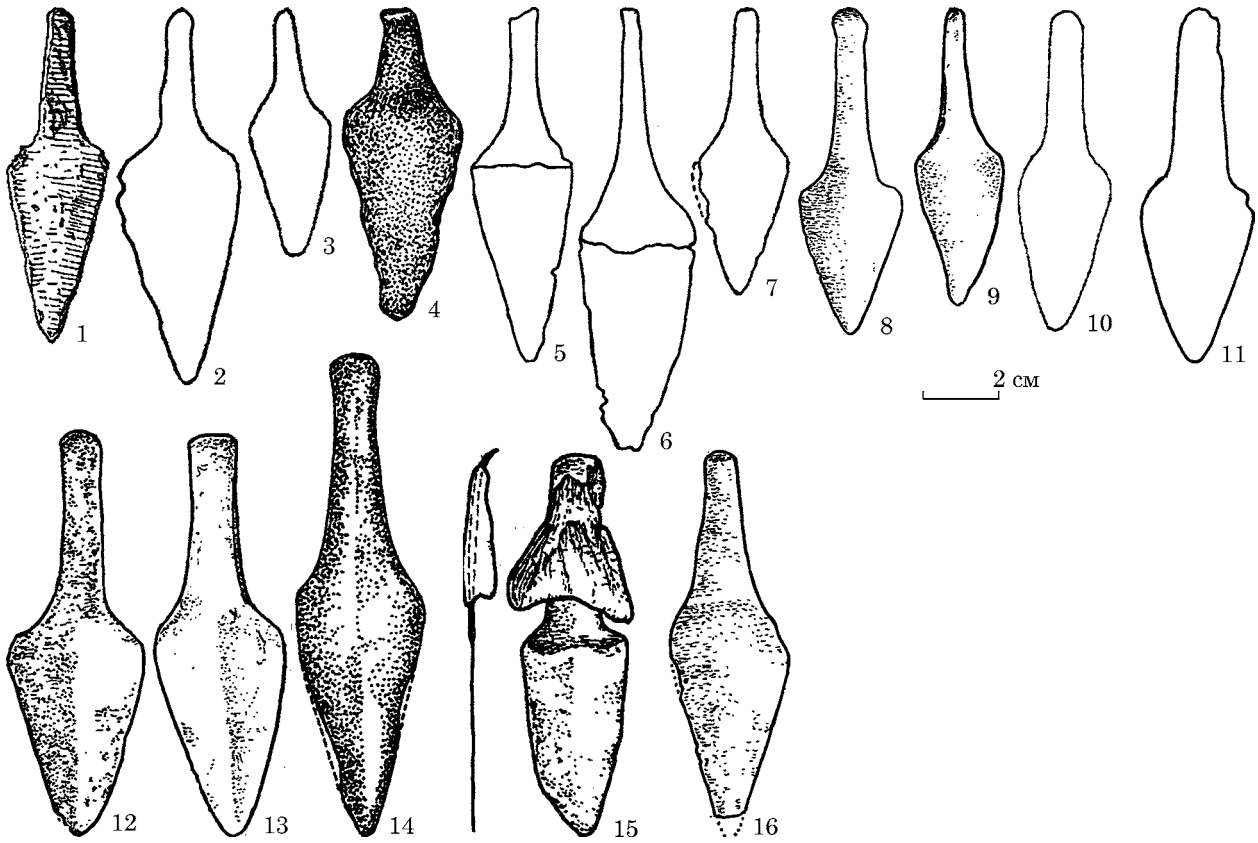

Рис. 19. Ніж з Аккерменя та його аналогії в похованнях катакомбної культури: 1 — Аккермень, курган 7 поховання 1; 2 — Привілля, курган 11 поховання 8; 3 — Костянтинівка, курган 12 поховання 10; 4 — Болдирева 1, курган 10 поховання 1; 5 — Бахтіяровка, курган 32 поховання 4; 6 — Крива Лука 4, курган 1 поховання 14; 7 — Войтове 3, курган 4 поховання 9; 8 — Новоселівка, курган 2 поховання 2; 9 — Червона Зоря, курган 4 поховання 2; 10 — Плющівка, курган 1 поховання 31; 11 — Селітрене; 12 — Олександрівськ, курган 1 поховання 38; 13 — Червона Зоря, курган 6 поховання 6; 14 — Орешкін 1, курган 21, поховання 1; 15 — Лисичанськ, курган 2 поховання 1; 16 — Привілля, курган 1 поховання 4 (за: 1 — Вязьмітіна та ін. 1960; 2, 3, 7—11, 13 — Черных 2011; 4—6, 14 — Кияшко 2002; 12, 15, 16 — Братченко 2001

має злегка опуклі або майже прямі плічка при переході від руків'я до леза.

Схожі пропорції зафіксовано у досить численної групи ножів ямної культури Криму (Наташино, курган 10 поховання 8; Березівка, курган 23, поховання 22; Старе озеро, курган 14, поховання 18), степовому Побужжі (Костянтинівка, курган 9, поховання 15), басейні Дніпра (Кривий Ріг, курган «Могила», поховання 2; Звонецьке 2, курган 23, поховання 7; Василівка, курган 7, поховання 4; Сергіївка 2, курган 4, поховання 5) і півдні лісостепового Лівобережжя (Вербки, курган 10, поховання 5; Зимогір'я, курган 1, поховання 14, Бірюкове, курган 9, поховання 8; рис. 17: 2—12; 18). Найсхіднішою знахідкою є предмет з поховання новотитарівської культури — Новокорсунська, курган 1, поховання 3 — з Краснодарського краю (рис. 17: 13; 18). Необхідно, однак, зауважити, що знахідка з Краснодарського краю та ніж із Зимогір'я не мають чітко виділеного руків'я та вирізняються плавним переходом від нього до максимального розширення клинка, що знижує рівень їх подібності до знахідки з кургану 7 Аккерменя (рис. 17: 12, 13). На перелічених територіях також було поширено й інші ямні ножі — з трикутним клинком та довшим руків'ям.

Катакомбні паралелі не такі численні, як ямні. За пропорціями, а також за формою руків'я та клинка до нього подібні п'ять артефактів: Костянтинівка, курган 12, поховання 10 у Миколаївській обл.; Привілля, курган 11, поховання 8 у Луганській обл.; Болдирева 1, курган 10, поховання 1; Бахтіярівка, курган 32, поховання 4; Крива Лука 4, курган 1, поховання 14 у Поволжі (рис. 19: 2—6). Криволуцький ніж виконано із згладженим переходом від руків'я до клинка. Ці ножі нечисленні та рівномірно поширенні територією від Південного Бугу до басейну річки Урал (рис. 20).

Найчисленнішими у катакомбних похованнях є ножі з трикутним клинком, що мають довге руків'я (рис. 19: 7—16). Відстань від верхньої частини руків'я до максимального розширення клинка перевищує відстань від цього розширення до кінця клинка. Велику групу таких предметів знайдено у басейні Дінця: Войтове 3, курган 4, поховання 9; Новоселівка, курган 2, поховання 2; Олександрівськ, курган 1, похо-

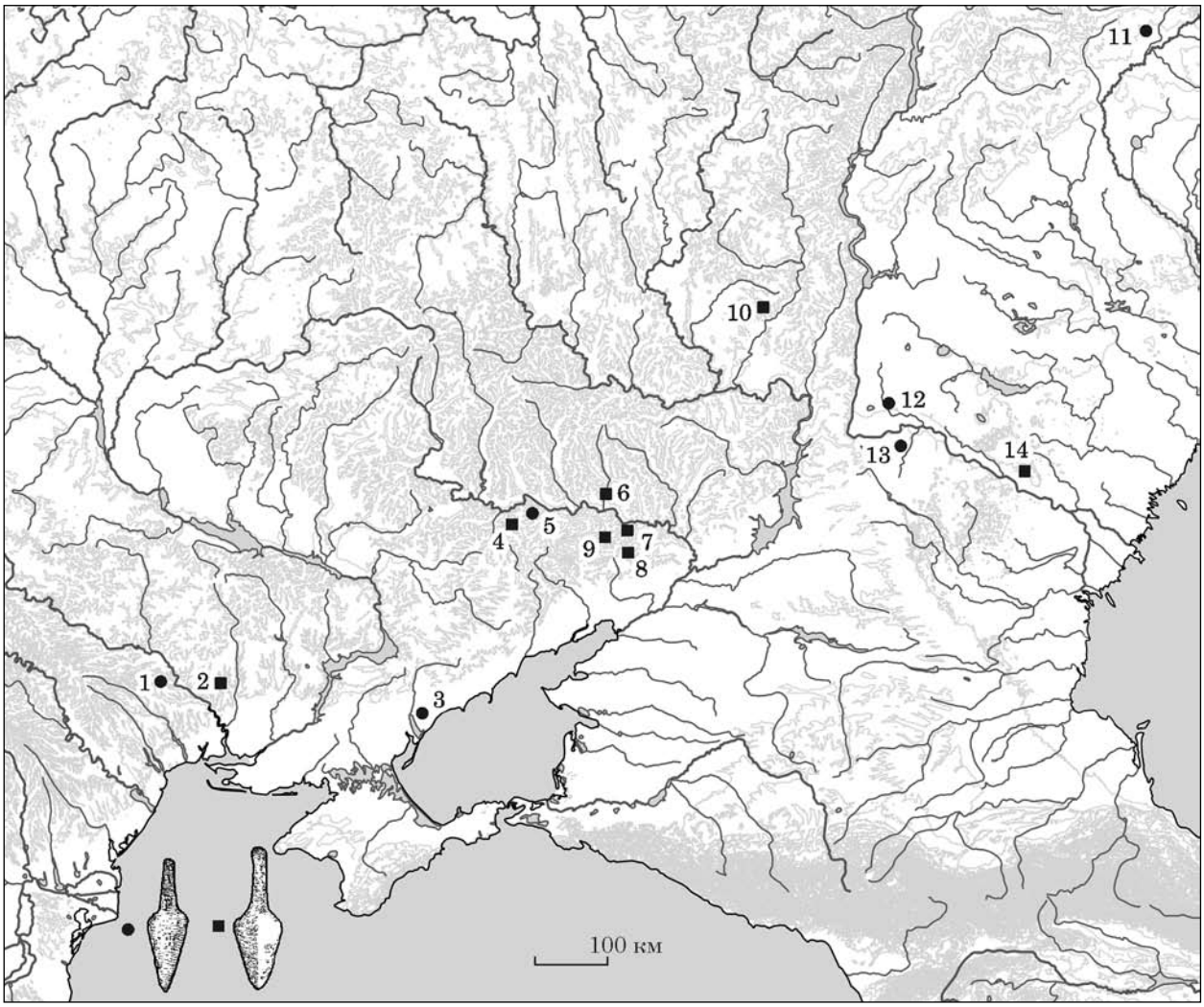

Рис. 20. Поширення ножів типу «Аккермень» в похованнях катакомбної культури: 1 — Костянтинівка, курган 12 поховання 10; 2 — Плющівка, курган 1 поховання 31; 3 — Аккермень, курган 7 поховання 1; 4 — Лисичанськ, курган 2 поховання 1; 5 — Привілля, курган 1 поховання 4; 6 — Войтове 3, курган 4 поховання 9; 7 — Олександрівськ, курган 1 поховання 38; 8 — Новоселівка, курган 2 поховання 2; 9 — Червона Зоря, курган 6 поховання 6; 10 — Орешкін 1, курган 21, поховання 1; 11 — Болдирева 1, курган 10 поховання 1; 12 — Бахтіяровка, курган 32 поховання 4; 13 — Крива Лука 4, курган 1 поховання 14; 14 — Селітрене

вання 38; Червона Зоря, курган 6, поховання 6 та курган 4, поховання 2 (рис. 20). Знайдено також два ножі, з асиметрією максимального розширення клинка (Привілля, курган 1, поховання 4) та асиметрією нижньої частини клинка (Лисичанськ, курган 2, поховання 1). Найзахіднішою знахідкою є Плющівка, курган 1, поховання 31 у Миколаївській обл. Два ножі знайдено на сході: Орешкін 1, курган 21, поховання 1 та поблизу селища Селітреного.

Перелічені ножі пов'язані, переважно, з раннім катакомбним часом. Деякі відомі також у пам'ятках північнокавказької культури та катакомбних похованнях Калмикії.

2. Зарічне (курганна група Аккермень 1), курган 17, поховання 4. Поховання катакомбної культури розкопано в кургані висотою 1,25 м і діаметром 38 м (Вязьмітіна та ін. 1960, с. 122, рис. 73: 17). Вхідна яма та поховальна камера мали овальну форму. Дорослий чоловік лежав у витягнутому положенні головою на північний схід. Кисті рук сильно пофарбовані. У північному куті катакомби знайдено зотлілу дерев'яну посудину. Ліворуч від черепа зафіксовано кам'яний товкачик та бронзовий (?) ніж.

Його довжина становить 9,5 см, а ширина — 2,8 см (рис. 21: 1). Він має двосічний листоподібний клинок з прямим руків'ям. Л. А. Черних трактує його як предмет із групи 4 — «ножі з листоподібними клинками та максимальним їх розширенням приблизно у центрі», та підгрупи 2 — «ножі з короткими клинками» (6,8—10,2 см). Найближчими аналогіями до артефакту з кургану 17 Аккермені є група знахідок із поховань катакомбної культури басейну Дінця: Зимогір'я, курган 2, поховання 9; Чорнухине, курган 1, поховання 9; Лисичанськ, курган 2, поховання 1; Майдан, курган 1, поховання 1; Преображенне, курган 1, похован-

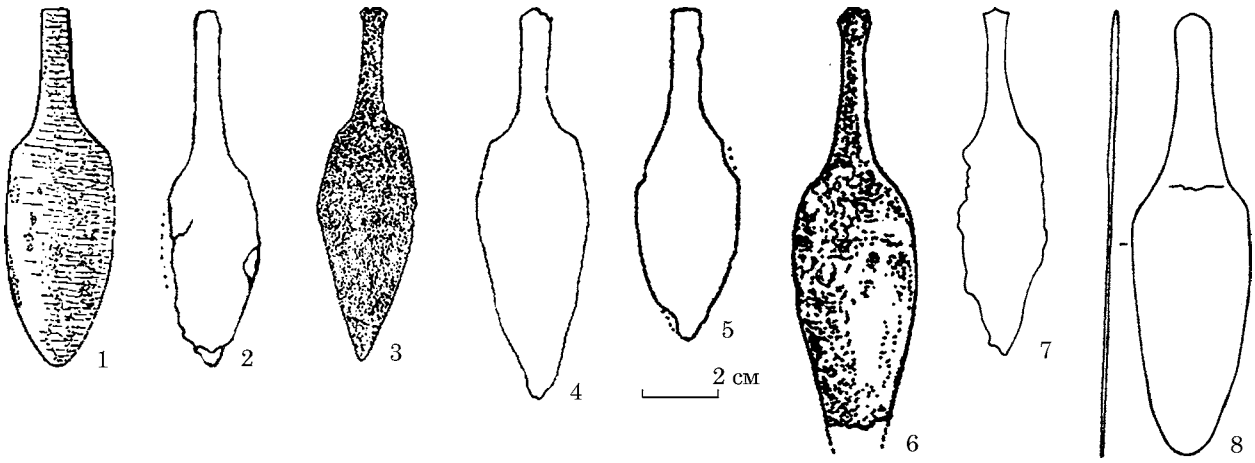

Рис. 21. Ніж з Аккерменя та його аналогії: 1 — Аккермень, курган 17 поховання 4; 2 — Чорнухине, курган 1 поховання 9; 3 — Лисичанськ, курган 2, поховання 1; 4 — Майдан, курган 1 поховання 1; 5 — Преображенне, курган 1 поховання 14; 6 — Зимогір'я, курган 2 поховання 9; 7 — Сидори, курган 4 поховання 7; 8 — Цимлянське водосховище (за: 1 — Вязьмітіна та ін. 1960; 2—5 — Черных 2011; 6 — Братченко 2001; 7, 8 — Кияшко 2002)

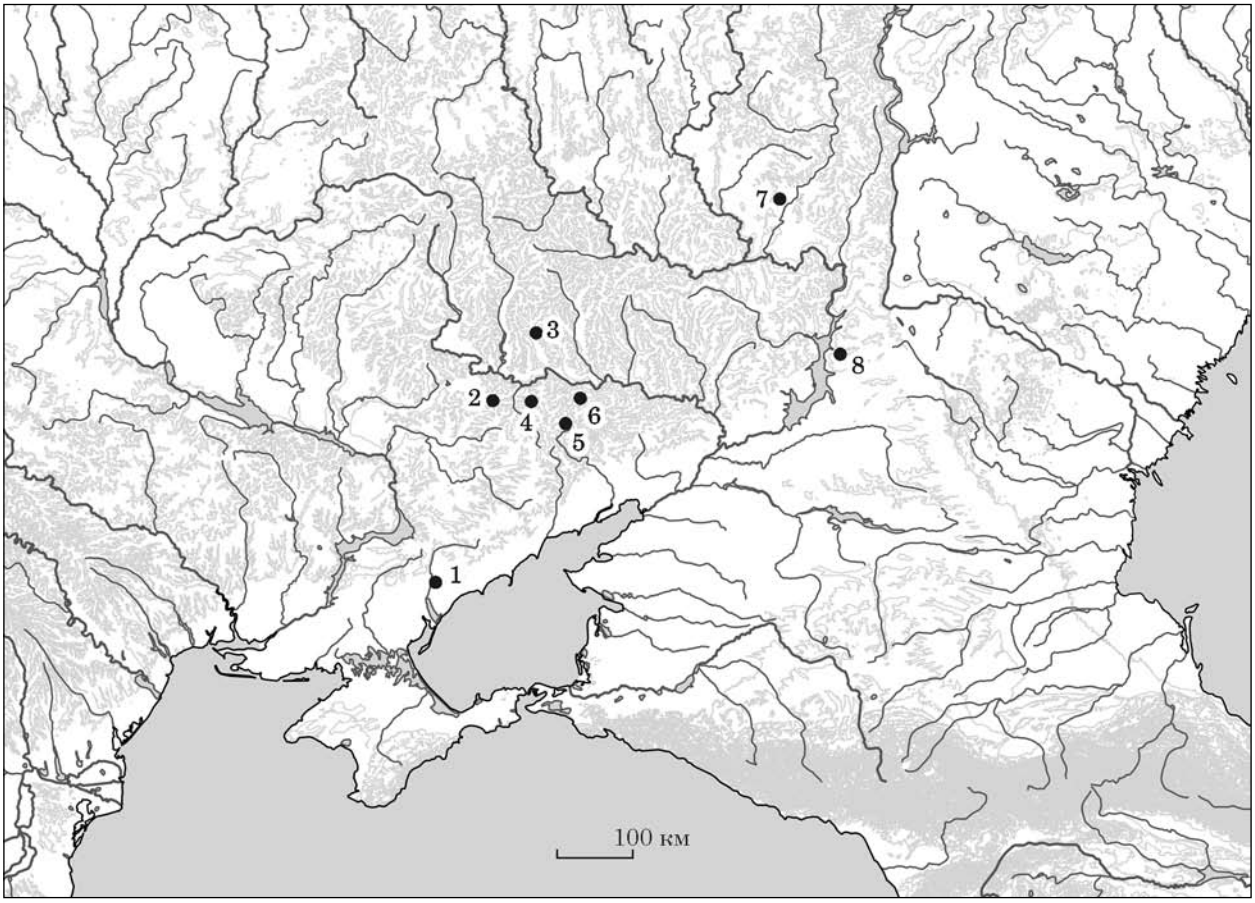

Рис. 22. Поширення ножів типу Аккермень в похованнях катакомбної культури: 1 — Аккермень, курган 17 поховання 4; 2 — Майдан, курган 1 поховання 1; 3 — Преображенне, курган 1 поховання 14; 4 — Лисичанськ, курган 2, поховання 1; 5 — Чорнухине, курган 1 поховання 9; 6 — Зимогір'я, курган 2 поховання 9; 7 — Сидори, курган 4 поховання 7; 8 — Цимлянське водосховищ

ня 14 (рис. 21: 2—6; 22). Два ножі знайдено у східних областях: на березі Цимлянського водосховища та на пам'ятці Сидори, курган 4, поховання 7 у Волгоградській обл. Переважно це пам'ятки ранньокатакомбного часу (рис. 21: 7, 8; 22).

Обговорення та висновки. Металеві ножі з околиць Кам'яної Могили в системі старожитностей Східної Європи. Наведені матеріали, представлений комплекс аналогій та географічна інформація спонукають до формування низки висновків:

Ножі з поховань ямної культури поблизу Кам'яної Могили представлені трьома екземплярами. Ніж з Зарічного, курган 1, поховання 8 найбільш подібний до знахідки з Батуринської 2, курган 3, поховання 11 у Західному Передкавказзі. Однак ножі з овальним клинком, що має максимальне розширення приблизно посередині та чітко виділений черешок були поширені в степовій зоні від Північно-Західного Причорномор'я до Північного Кавказу саме в ямний час (ямними називаємо лише пам'ятки, синхронні верхньому шару поселення Михайлівка, а попередні вважаємо приналежними до репінсько-рогачикського горизонту. У цьому горизонті такі вироби поки не виявлені).

Ніж з Новопилипівки, курган 5, поховання 6, з невиділеним переходом від руків'я до клинка, держаком, що розширюється до клинка та вираженими плічками, найбільш подібний до виробів з поховань ямної культури у басейні р. Молочної та у лівобережному Надпоріжжі. Ці поховання знаходяться на незначній відстані між собою.

Ніж з Семенівки, курган 2 поховання 1, характеризує вузький листоподібний клинок, виділене руків'я, та форма плічок при переході до клинка — одне увігнуте, а друге — пряме. Довжина клинка від кінця до максимального розширення не більш, ніж удвічі перевищує відстань від максимального розширення клинка до верхнього кінця руків'я. Найближчу аналогію до нього, так само як і до ножа з Новопилипівки виявлено у басейні р. Молочної (с. Виноградне, курган 3, поховання 40). Інші артефакти, з дещо довшим клинком, зафіксовано у Північно-Західному Причорномор'ї, у басейні Дніпра та у Криму. Така форма ножів відома і в катакомбний час, але їх знахідки поодинокі та не перевищують за розмірами ніж з Семенівки.

Найбільша подібність ножів з Новопилипівки і Семенівки до знахідок із басейну р. Молочної та прилеглих районів Надпоріжжя дає змогу припустити існування місцевого центру металообробки часів ямної культури, що випускав подібні вироби.

Ножі катакомбної культури з околиць Кам'яної Могили представлено чотирма екземплярами. Ніж з кургану 7, поховання 1 курганної групи Аккермень 1 з під трикутним клинком має меншу відстань від верхньої частини руків'я до максимального розширення клинка, ніж відстань від цього розширення до кінця клинка. Водночас довжина клинка не перевищує довжину руків'я у півтора рази або більше. Артефакт також має чітко виділене руків'я та злегка опуклі або майже прямі плічка при переході від руків'я до клинка. Знахідки таких ножів найчисленніші у Криму, степовому Подніпров'ї та на півдні лісостепового Лівобережжя у ямний час. Для катакомбної культури ножі такої форми є нечисленними. Поодинокі знахідки зафіксовані на обширі від басейну Південного Бугу до басейну річки Урал. Їх замістили та витіснили більш популярні ножі з трикутним лезом та довгим руків'ям. Такі вироби сконцентровано переважно у басейні Дінця, а у західному та східному регіонах їхні знахідки порівняно рідкісні.

Ножі типу артефакту з поховання 4, кургану 17 курганної групи Аккермень 1 — з листоподібним коротким клинком та максимальним його розширенням приблизно в центрі — зосереджені у басейні Дінця та приналежні до катакомбного часу. Лише дві знахідки відомі на схід від р. Дон.

Ножі типу «Кам'яна Могила 5» — з листоподібним, злегка асиметричним лезом і досить довгим руків'ям — також поширені у катакомбних пам'ятках басейну Дінця.

Лише фінальні новотитарівські пам'ятки катакомбної культури мають зафіксовані ножі типу «Секіз 3» з довгим руків'ям, коротким лезом та клинком підромбічної і часто асиметричної форми. Такі знахідки зосереджено у східному регіоні (басейн Дона та Нижня Волга, а також на Північному Кавказі).

Ножі зрубної культури типу Терпіння пов'язують з пам'ятнками другого періоду бережнівсько-маївської зрубної культури. Вони відомі, передовсім, у пам'ятках степового Подніпров'я і Приазов'я.

Впадає у вічі значна концентрація металевих ножів бронзової доби поблизу Кам'яної Могили. Вони походять і з поховальних, і з поселенських пам'яток, що, імовірно, пов'язано з функцією ритуального та культурного центру, яку виконувала Кам'яна Могила. Навіть за відсутності металовидобутку, тут набули поширення вироби зі значно віддалених від західного Приазов'я металургійних регіонів. Така ситуація могла скластись завдяки розвиненому обміну та стійким культурним зв'язкам. Детальний аналіз дає змогу визначити дві форми ножів, які можуть характеризувати місцевий осередок металообробки ямного часу. Це невеликі ножі типу артефакту з Новопилипівки (курган 6, поховання 5), з невиділеним переходом від руків'я до клинку та ножі типу Семенівки (курган 2, поховання 1) з вузьким листоподібним клинком.

Дослідження здійснено за часткової підтримки H2020-MSCA-COFUND, G. A. nr. 754511 — PhD Technology Driven Sciences: Technologies for Cultural Heritage (T4C) — second call.

ЛІТЕРАТУРА

Бочкарев, В. С., Шарафутдинова, Э. С., Резепкин, А. Д., Трифонов, В. А., Бестужев, Г. Н. 1983. Работы Кубанской экспедиции 1978—1980. В: Массон, В. М. (ред.). *Древние культуры Евразийских степей*. Ленинград: Наука, с. 82-88.

Братченко, С. Н. 2001. *Донецька катакомбна культура раннього етапу*. Луганськ: Шлях.

Вязьмітіна, М. І., Іллінська, В. А., Покровська, Е. Ф., Тереножкін, О. І., Ковпаненко, Г. Т. 1960.

Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Аккермень». *Археологічні памятки УРСР*, VIII, с. 22-135.

Гак, Е. И., Калмыков, А. А., 2009. Ямно-новотиторовское наследие в металлопроизводстве катакомбных культур центральной и восточной части степного Предкавказья. В: Моргунова, Н. Л. (ред.). *Проблемы изучения культур раннего бронзового века степной зоны Восточной Европы.* Оренбург, с. 104-119.

Гей, А. Н. 2000. *Новотиторовская культура.* Москва: Старый сад.

Гладилин, В. М. 1962. *Отчет о роботах на Каменной Могиле в 1961—1962 гг.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1962/10.

Джос, В. С. 2015. Археологічні пам'ятки доби каменю та енеоліту долини р. Молочна. *Музейний вісник*, 15, с. 57-72.

Джос, В. С. 2016. Пам'ятки доби бронзи долини р. Молочна. *Вісник НІАЗ «Кам'яна Могила»*, 1, с. 16-27.

Джос, В. 2019. Археологічні розвідки в охоронній зоні Національного історико-культурного заповідника «Кам'яна Могила». *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 52-53.

Джос, В. С., Михайлов, Я. Б. 2014. Розвідки в долині р. Молочна в північно-західному Приазов'ї. *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.*, с. 137-138.

Джос, В. С., Панова, О. Ю., Дронова, Т. М., Плетніченко, М. В. 2013. Археологічні розвідки в долині р. Молочної в 2012 р. В: Михайлов, Я. Б. (ред.). *Матеріали міжнародної конференції «Північне Приазов'я в епоху кам'яної доби—енеоліту» до 100-річчя від дня народження В. М. Даниленка*. Мелітополь, с. 53-59.

Кияшко, А. В. 2002. *Культурогенез на востоке катакомбного мира.* Волгоград: ВолГУ.

Клещенко, А. А. 2011. Бронзовые ножи и шилья раннего этапа эпохи средней бронзы Закубанья. *Краткие сообщения Института археологии*, 225, с. 88-99.

Кореневский, С. Н. 1978. О металлических ножах ямной, полтавкинской и катакомбной культур. *Советская археология*, 2, с. 33-48.

Литвиненко, Р. О. 1999. Периодизация срубных могильников Северо-Восточного Приазовья В: Пряхин, А. Д. (ред.). *Древности Северо-Восточного Приазовья*. Донецк, с. 4-23.

Литвиненко, Р. О., Андрієнко, В. П. 2013. Курган бронзового віку поблизу м. Вугледар на Донеччині. *Археологический альманах*, 30, с. 140-171.

Михайлов, Б. Д. 1985. Курганы эпохи бронзы в Северном Приазовье. *Советская археология*, 2, 228-232.

Михайлов, Б. Д. 1990. Курганы эпохи бронзы в бассейне реки Молочная. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, 1, с. 109-116.

Михайлов, Б. Д. 1995. Курганы эпохи бронзы в северо-западном Приазовье. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, 5, с. 169-181.

Николова А. В., Черных Л. А. 2012. О ножах-«бритвах» ранней бронзы Северного Причерноморья. *Stratum plus*, 2, с. 303-322.

Рындина, Н. В., Дегтярева, А. Д. 2018. Цветной металл ямной культурно-исторической области из памятников Украины: морфология и технология изготовления. *Stratum plus*, 2, с. 317-346.

Черных, Л. А. 2009. Бронзовые ножи из памятников ямной КИО Украины. В: Бровендер, Ю. М. (ред.). *Проблеми гірничої археології.* Алчевськ: ДонДТУ, с. 43-77.

Черных, Л. А. 2011. Бронзовые ножи из памятников катакомбной КИО Украины. В: Бровендер, Ю. М. (ред.). *Проблеми гірничої археології.* Алчевськ: ДонДТУ, с. 23-79.

REFERENCES

Bochkarev, V. S., Sharafutdinova, E. S., Rezepkin, A. D., Trifonov, V. A., Bestuzhev, G. N. 1983. Raboty Kubanskoi ekspeditsii 1978—1980. In: Masson, V. M. (ed.). *Drevnie kultury Evraziiskikh stepei*. Leningrad: Nauka, s. 82-88.

Bratchenko, S. N. 2001. *Donetska katakombna kultura rannoho etapu*. Luhansk: Shliakh.

Viazmitina, M. I., Illinska, V. A., Pokrovska, E. F., Terenozhkin, O. I., Kovpanenko, H. T. 1960. Kurhany bilia s. Novo-Pylypivky i radhospu «Akkermen». *Arkheolohichni pamiatky URSR*, VIII, s. 22-135.

Gak, E. I., Kalmykov, A. A., 2009. Iamno-novotitorovskoe nasledie v metalloproizvodstve katakombnykh kultur tsentralnoi i vostochnoi chasti stepnogo Predkavkazia. In: Morgunova, N. L. (ed.). *Problemy izucheniia kultur rannego bronzovogo veka stepnoi zony Vostochnoi Evropy*. Orenburg, s. 104-119.

Gei, A. N. 2000. *Novotitorovskaia kultura*. Moskva: Staryi sad.

Gladilin, V. M. 1962. *Otchet o robotakh na Kamennoi Mogile v 1961—1962 gg.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1962/10.

Dzhos, V. S. 2015. Arkheolohichni pam'iatky doby kameniu ta eneolitu dolyny r. Molochna. Muzeinyi visnyk, 15, s. 57-72.

Dzhos, V. S. 2016. Pam'iatky doby bronzy dolyny r. Molochna. *Visnyk NIAZ «Kam'iana Mohyla»*, 1, s. 16-27.

Dzhos, V. 2019. Arkheolohichni rozvidky v okhoronnii zoni Natsionalnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka «Kam'iana Mohyla». *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 52-53.

Dzhos, V. S., Mykhailov, Ya. B. 2014. Rozvidky v dolyni r. Molochna v pivnichno-zakhidnomu Pryazov'i. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013 r.*, s. 137-138.

Dzhos, V. S., Panova, O. Yu., Dronova, T. M., Plietnichenko, M. V. 2013. Arkheolohichni rozvidky v dolyni r. Molochnoi v 2012 r. In: Mykhailov, Ya. B. (ed.). *Materialy mizhnarodnoi konferentsii «Pivnichne Pryazov'ia v epokhu kam'ianoi doby—eneolitu» do 100-richchia vid dnia narodzhennia V. M. Danylenka*. Melitopol, c. 53-59.

Kiiashko, A. V. 2002. *Kulturogenez na vostoke katakombnogo mira*. Volgograd: VolGU.

Kleshchenko, A. A. 2011. Bronzovye nozhi i shilia rannego etapa epokhi srednei bronzy Zakubania. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 225, s. 88-99.

Korenevskii, S. N. 1978. O metallicheskikh nozhakh iamnoi, poltavkinskoi i katakombnoi kultur. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 33-48.

Litvinenko, R. O. 1999. Periodizatsiia srubnykh mogilnikov Severo-Vostochnogo Priazovia V: Priakhin, A. D. (ed.). *Drevnosti Severo-Vostochnogo Priazovia*. Donetsk, s. 4-23.

Lytvynenko, R. O., Andriienko, V. P. 2013. Kurhan bronzovoho viku poblyzu m. Vuhledar na Donechchyni. *Arkheolohycheskyi almanakh*, 30, s. 140-171.

Mikhailov, B. D. 1985. Kurgany epokhi bronzy v Severnom Priazove. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, 228-232.

Mikhailov, B. D. 1990. Kurgany epokhi bronzy v basseine reki Molochnaia. *Drevnosti stepnogo Prichernomoria i Kryma*, 1, s. 109-116.

Mikhailov, B. D. 1995. Kurgany epokhi bronzy v severozapadnom Priazove. *Drevnosti stepnogo Prichernomoria i Kryma*, 5, s. 169-181.

Nikolova A. V., Chernykh L. A. 2012. O nozhakh-«britvakh» rannei bronzy Severnogo Prichernomoria. *Stratum plus*, 2, s. 303-322.

Ryndina, N. V., Degtiareva, A. D. 2018. Tsvetnoi metall iamnoi kulturno-istoricheskoi oblasti iz pamiatnikov Ukrainy: morfologiia i tekhnologiia izgotovleniia. *Stratum plus*, 2, s. 317-346.

Chernykh, L. A. 2009. Bronzovye nozhi iz pamiatnikov iamnoi KIO Ukrainy. In: Brovender, Iu. M. (ed.). Problemi girnichoi arkheologii. Alchevsk: DonDTU, s. 43-77.

Chernykh, L. A. 2011. Bronzovye nozhi iz pamiatnikov katakombnoi KIO Ukrainy. In: Brovender, Iu. M. (ed.). *Problemy hirnychoi arkheolohii*. Alchevsk: DonDTU, s. 23-79.

N. S. Kotova, V. S. Dzhos,
S. V. Makhortykh, S. B. Radchenko

METAL KNIVES OF THE BRONZE AGE FROM THE VICINITY OF KAMYANA MOHYLA (WESTERN AZOV SEA REGION)

Metal (copper and bronze) knives is one of the most striking categories of artefacts in the materials of the Black Sea cultures of the Early, Middle and Late Bronze Age. In addition to introducing new archaeological evidences to scientific community, the paper aims to analyze the place of a representative series of knives (8 items) from the vicinity of Kamyana Mohyla (Zaporizhzhya region) in the cultural and chronological coordinate system of the southern part of Eastern Europe Bronze Age. Three knives came from the Yamna culture burials. The one with an oval blade of the Zarechnoe type (kurgan 1, burial 8) is similar to those used on the vast area from the North-Western Black Sea region to the North Caucasus. Knives from Novopilipovka (kurgan 6, burial 5) and Semenovka (kurgan 2, burial 1) introduce some local features and were probably produced by the local metalworking center. Four other knives are related to the Catacomb culture. The one with a sub-triangular blade and an accented handle from Zarechnoe (kurgan 7, burial 1) belongs to the artefacts that occure rarely during the Catacomb time, but was common for the Yamnaya culture in Crimea and in the Dnieper region. Other types of artefacts do not meet the analogies in Yamnaya culture burials. Knives with a leaf-shaped short blade and maximum widening in their upper part (Zarechnoe, kurgan 17, burial 4) are usually attributed to the Catacomb culture of the Seversky Donets basin and to the east of the Don river. Knives of the Kamyana Mohyla 5 type with a leaf-shaped blade and a long handle are also usually found at the Catacomb sites of the Seversky Donets basin. Knives of the Sekiz 3 type with a long handle and a short sub-rhombic blade originated in the Catacomb culture and the final Novotitorovka group. They are localized in the eastern regions (the Don basin, the Lower Volga, and the North Caucasus). A knife from the Terpinnya site is associated with the monuments of the second period of the Berezhno-Mayevskaya Srubnaya culture and is similar to the finds coming from the archaeological sites in the steppe Dnieper region and Azov Sea region in the second half of the second millennium BC. The large number of metal knives found in the studied area during the Bronze Age, which originate both from burials and settlements was probably related to the use of Kamyana Mohyla Hill as a ritual place.

Keywords: metal knives, Kamyana Mohyla, Bronze Age, burials; settlements.

Одержано 30.09.2020

КОТОВА Надія Сергіївна, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
KOTOVA Nadiia S., Doktor of Historical Sciences, Leading Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciencesof Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-8197-7782,
e-mail: nadja.kotova@hotmail.com.

ДЖОС Віктор Сергійович, завідувач відділу, Національний історико-археологічний заповідник «Кам'яна Могила», смт Мирне, Україна.
DZHOS Viktor S., Head of the Department, National historical and archeological reserve «Kamyana Mohyla», Myrne Urban Village, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-5835-2522,
e-mail: viktordzhos@ukr.net.

МАХОРТИХ Сергій Володимирович, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
MAKHORTYKH Serhiy V., Doktor of Historical Sciences, Leading Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciencesof Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-7865-0263,
e-mail: makhortykh@yahoo.com.

РАДЧЕНКО Симон Богданович, аспірант, Університет Турину, Італія.
RADCHENKO Simon, PhD student, Universita degli studi di Torino, Italy.
ORCID: 0000-0003-2970-5373,
e-mail: simon.radchenko@gmail.com.

УДК 902.4(477.61)"637" DOI: 10.37445/adiu.2021.02.09

О. С. Пробийголова

ПОСЕЛЕННЯ ЗАКЛЮЧНОГО ПЕРІОДУ ДОБИ БРОНЗИ ПОБЛИЗУ м. ЗИМОГІР'Я В ДОЛИНІ р. ЛУГАНІ

В статті публікуються результати досліджень поселення доби бронзи поблизу м. Зимогір'я в долині р. Лугань. Добрий стан збереженості кам'яних стін споруд та чітко простежені будівельні етапи роблять отримані дані важливим джерелом для вивчення доби пізньої бронзи регіону. Матеріали поселення демонструють зміни в техніці кам'яної кладки, форми споруд, керамічного посуду протягом заключного періоду бронзового віку.

Ключові слова: *доба бронзи, долина р. Лугань, кам'яна кладка стін, стратиграфічні горизонти.*

Вступ. Пам'ятки доби бронзи в долині р. Лугань поблизу м. Зимогір'я Луганської обл. досліджували з 1970-х рр. (рис. 1; 2). У переважній більшості це курганні могильники. Так, У 1977 і 1980 рр. Сіверсько-Донецька експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом І. А. Післарія провела дослідження курганів на землях радгоспу «Криворіжжя», розташованих за 300 м на Схід від околиці м. Зимогір'я на правому березі р. Лугань (Дубовская 1985, с. 166—172; Писларий, Самойленко 2010, с. 57—81). У 1992 і 2001 рр. експедиція Луганського педагогічного університету досліджувала праболгарський ґрунтовий могильник поблизу с. Новодачне. Окрім середньовічних поховань виявлені й залишки зруйнованого кургану та два поховання доби пізньої бронзи (Красильников, Красильникова 2001, с. 97—99; Красильникова, Красильников 2003, с. 305—319). Нарешті, у 2012 р. експедиція Луганського відділення Східноукраїнської філії Інституту археології НАН України проводились роботи на поселенні та розташованому в його межах кургану Новодачне 2 (Худякова, Красильников, Пробейголова 2013, с. 134—139).

© О. С. ПРОБИЙГОЛОВА, 2021

Поселення доби бронзи досліджувались значно меншими обсягами. В основному це розвідки з шурфуванням та зборами знахідок з поверхні. На одному з таких поселень у 2009—2012 рр. проводились дослідження.

Історія дослідження. Вперше поселення доби бронзи поблизу м. Зимогір'я згадується в польовому щоденнику археологічних розвідок К. І. Красильнікова, де у стислому описі від 08.05.1981 р. пам'ятка фігурує під назвою Зимогір'я 4 (Красильніков 1981, с. 29а). У 1984 р. візуальне обстеження поселення проводив М. В. Степанов. Щоправда, в складеному ним звіті пам'ятка названа Новодачне 3 з прив'язкою до розташованого неподалік однойменного населеного пункту (Степанов 1984, с. 124). У 1987 р. О. Ф. Горелік та В. Ю. Виборний склали на поселення облікову документацію, на підставі якої поселення взято на облік. У 2008 р. співробітники Луганського відділення Східноукраїнської філії ІА НАН України та археологічного музею Луганського національного університету також провели візуальний огляд поселення. Під час обстеження зафіксовано зсув берегової лінії, який відкрив рештки кам'яних стін жител доби бронзи. Археологічні дослідження поселення тривали з 2009 по 2012 р. і відбувались у рамках практики студентів історичного факультету Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Розташування. Поселення розташоване між с. Новодачне та м. Зимогір'я Луганської обл., за 1,5 км на схід від останнього, на лівому березі р. Лугань (рис. 1). Для спорудження жител була обрана рівна поверхня першої надзаплавної тераси. Через терасу з півночі на південь проходить неглибокий яр, який ділить поселення на

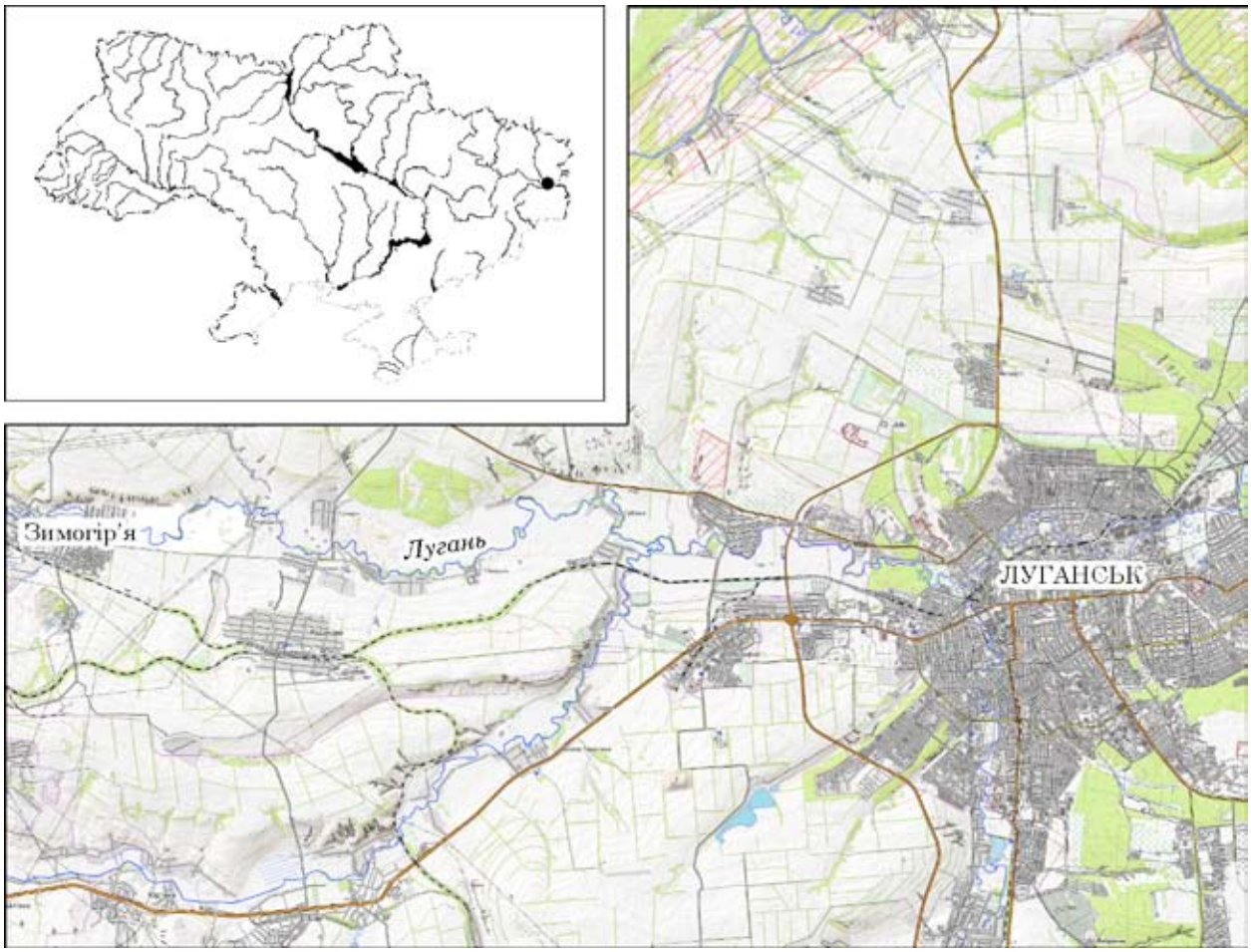

Рис. 1. Карта поселень доби бронзи поблизу м. Зимогір'я

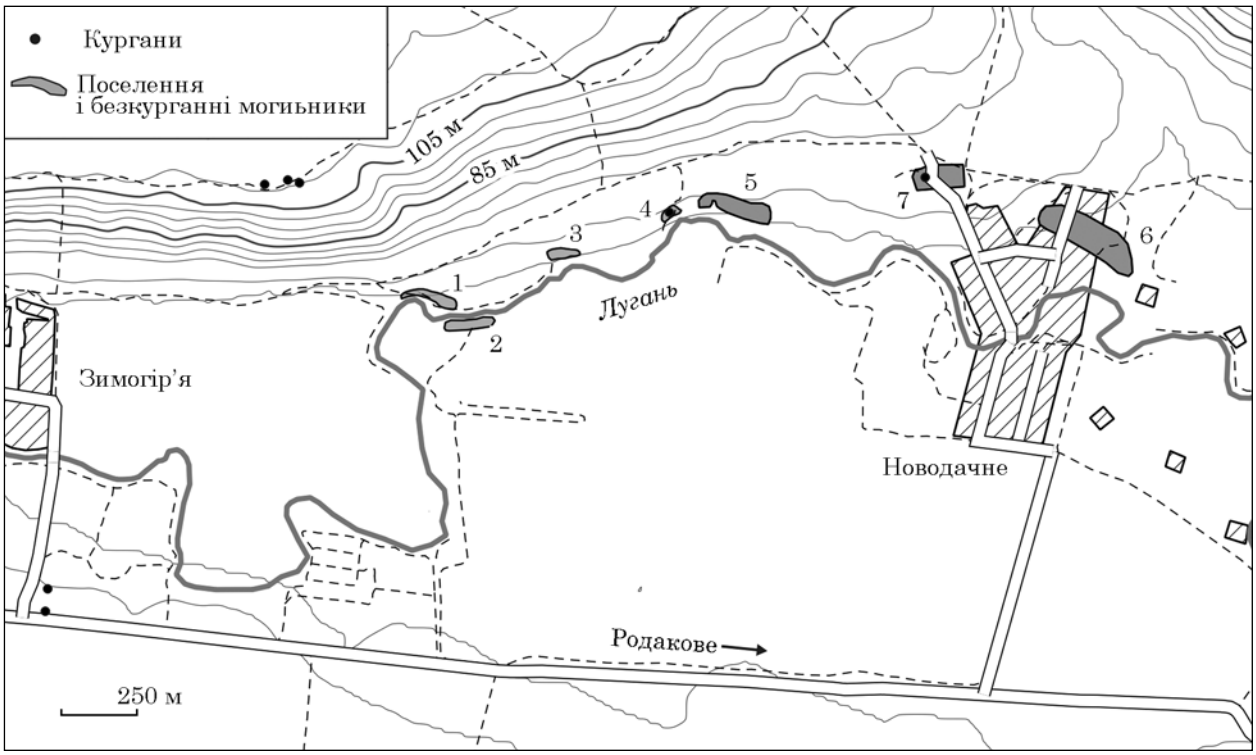

Рис. 2. Карта досліджених об'єктів в долині р. Лугань: 1 — Зимогір'я 4; 2 — Зимогір'я 6; 3 — Новодачне 1; 4 — поселення та курган Новодачне 2; 5, 6 — поселення раннього середньовіччя Новодачне; 7 — могильник раннього середньовіччя Новодачне

Рис. 3. Карта поселень доби бронзи в долині р. Лугань: 1 — Зимогір'я 4; 2 — Зимогір'я 6; 3 — Новодачне 1; 4 — Новодачне 2

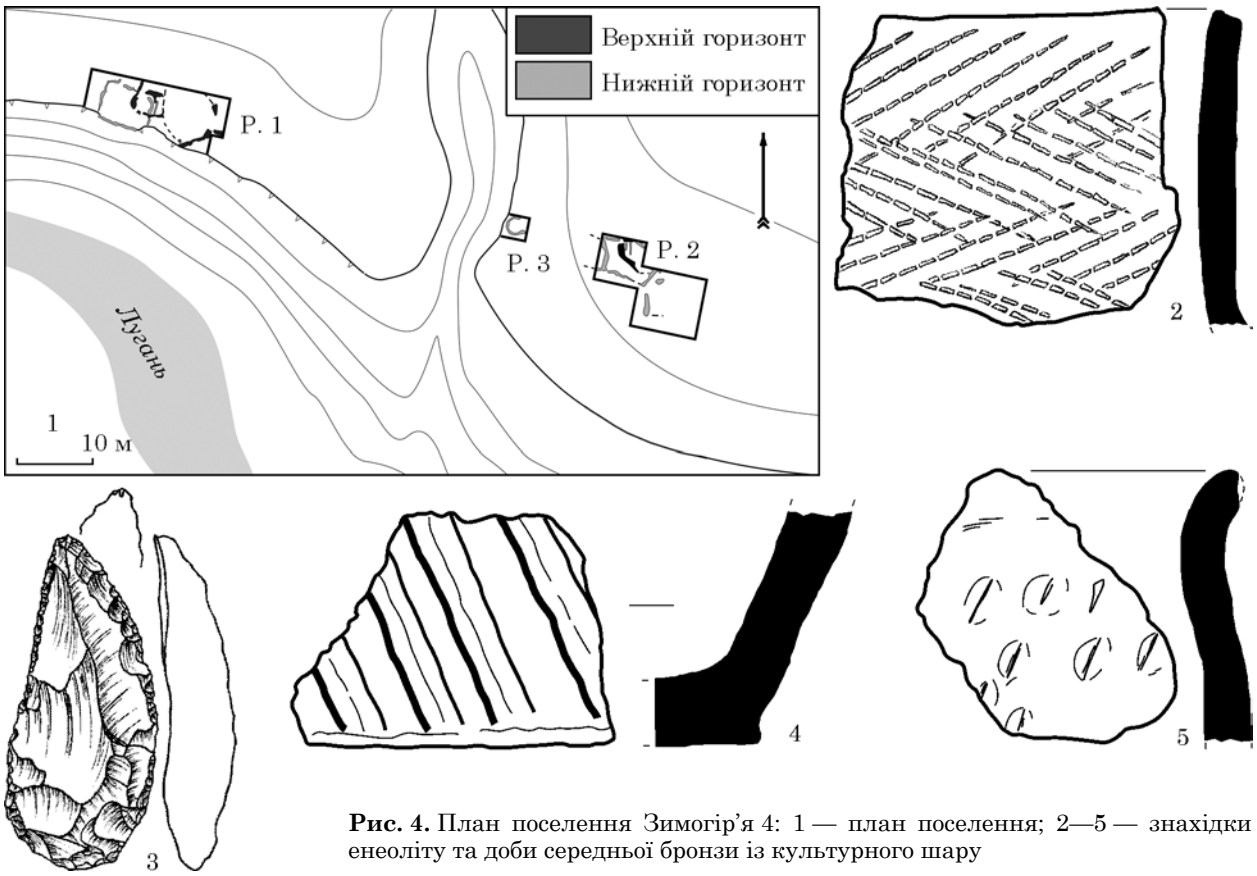

Рис. 4. План поселення Зимогір'я 4: 1 — план поселення; 2—5 — знахідки енеоліту та доби середньої бронзи із культурного шару

дві половини — західну та східну (рис. 4: 1). За 370 м на схід розташоване поселення Новодачне 1, ще через 300 м — поселення та курган Новодачне 2. На протилежному березі р. Лугань навпроти поселення Зимогір'я 4 знаходиться поселення Зимогір'я 6 (рис. 3).

Результати проведеного дослідження. Загальна досліджена площа пам'ятки стано-

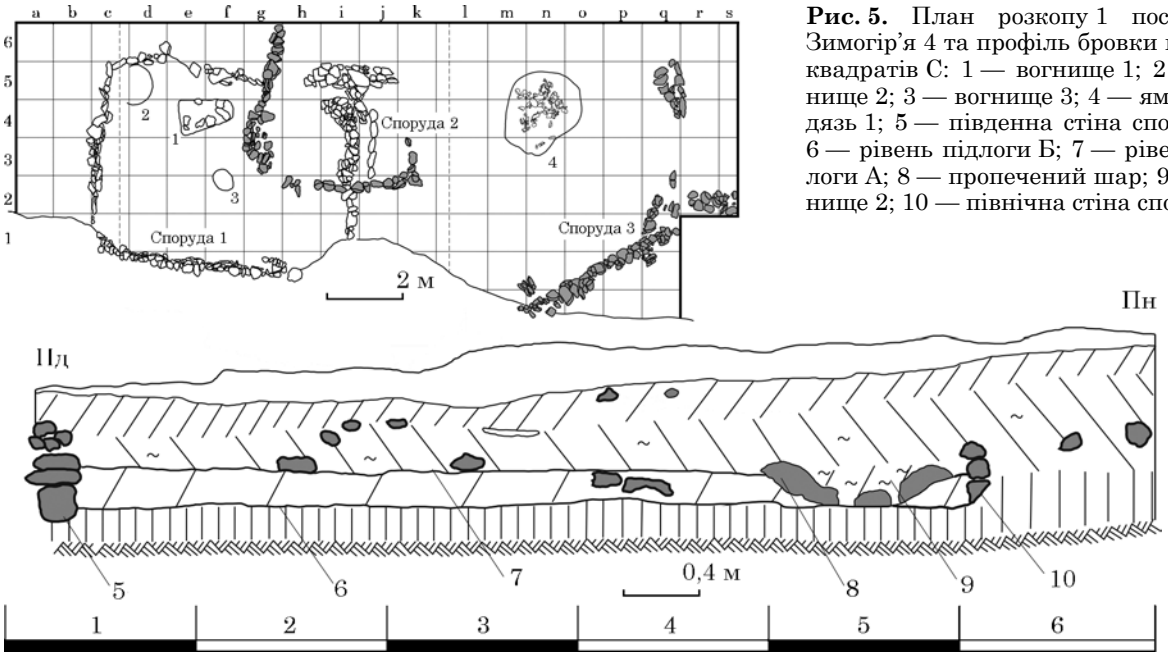

Рис. 5. План розкопу 1 поселення Зимогір'я 4 та профіль бровки по лінії квадратів С: 1 — вогнище 1; 2 — вогнище 2; 3 — вогнище 3; 4 — яма-колодязь 1; 5 — південна стіна споруди 1; 6 — рівень підлоги Б; 7 — рівень підлоги А; 8 — пропечений шар; 9 — вогнище 2; 10 — північна стіна споруди 1

вить 230,5 м². В культурному шарі зустрічаються нечисленні знахідки доби енеоліту (рис. 4: 2, 3) та середньої бронзи (рис. 4: 4, 5). Починаючи з глибини 0,2 м від сучасної поверхні залягають розвали кам'яних стін від споруд доби пізньої бронзи. В процесі руйнації каміння від стін падало в середину споруд і майже не зустрічається за їх межами. Те саме стосується знахідок, більшість яких зосереджувалась в заповненні та на підлозі споруд.

На першому етапі робіт було проведено шурфування тераси, зачистка схилів берегової лінії та яру. В місцях скупчення каміння закладено три розкопи, в межах яких повністю або частково досліджені 8 споруд доби пізньої бронзи. Специфіка використаного матеріалу для будівництва сприяла гарній збереженості жител, що дозволило простежити не тільки їх форму, розміри та техніку кладки, але й численні перебудови. У підсумку, завдяки випадкам вертикальної стратиграфії вдалося простежити етапи існування як окремих жител, так і поселення в цілому.

Найвиразніше послідовність спорудження об'єктів простежено в розкопі 1 (рис. 5). Досліджено комплекс із трьох жител, що перекривають один одного. Раніше за інші виникла будівля 1, в середині якої простежено два горизонти підлоги, розділених стерильним прошарком ґрунту товщиною 0,2 м. З верхнім горизонтом А пов'язані два вогнища та нова стіна, споруджена в середині будівлі паралельно старій. З нижнім горизонтом Б пов'язане вогнище та прошарок вугілля, яке свідчить про загибель житла у пожежі. Нарешті, обидва горизонти споруди 1 перекривались західним краєм будівлі 2. Поруч з будівлями 1 і 2 досліджено споруду 3, яка, в свою чергу, перекрила яму-колодязь 1.

Близьку ситуацію простежено в розкопі 2, де було досліджено комплекс будівель 4, 6 і 8 (див. далі, рис. 14). Майже повністю розкрито двохкамерну споруду 6. Пізніше, зверху над нею, було споруджено будівлю 7.

Отже, за результатами зіставлень даних вертикальної стратиграфії, будівельної техніки, форм та розмірів споруд, керамічного комплексу з досліджених об'єктів вдалося виділити три послідовні горизонти поселення Зимогір'я 4. Перші два горизонти пов'язані з часом існування БМЗК першого та другого періодів. Третій горизонт датується фіналом доби бронзи.

До горизонту БМЗК 1 віднесена будівля 1 (горизонт долівки Б), та, можливо, будівля 5 (рис. 5). Будівля 1 була досліджена повністю й характеризується прямокутною формою розміром 6,8 × 5,6 м, довгою віссю її орієнтовано по лінії захід—схід. Стіни житла збереглися на висоту від 0,2 до 0,8 м. Будівельна техніка поєднує офостатний ряд та однорядну постелісту кладку (рис. 6: 1, 2). В керамічному комплексі переважають горщики (88,8 %), банка знайдена лише в одному екземплярі. Переважає орнамент із наліпних валиків під вінцем або на шийці. По валику нанесені навскісні насічки, іноді зустрічається гладкий валик. Прокреслений орнамент утворює мотив трикутників, повернутих верхівками догори. Внутрішній простір трикутників заповнений косими лініями (рис. 8).

До горизонту БМЗК 2 віднесено будівлю 1 (горизонт долівки А), яму-колодязь 1, будівлі 4 і 6 (рис. 5). У формі споруд та будівельній техніці суттєвих змін не відбувається. В будівлі 1 простежені ознаки ремонту, що проявилося в спорудженні нової стіни всередині житла паралельно старій (рис. 6: 3). Будівля 6 включає в себе два приміщення розміром 4,7 × 7,2 м, дов-

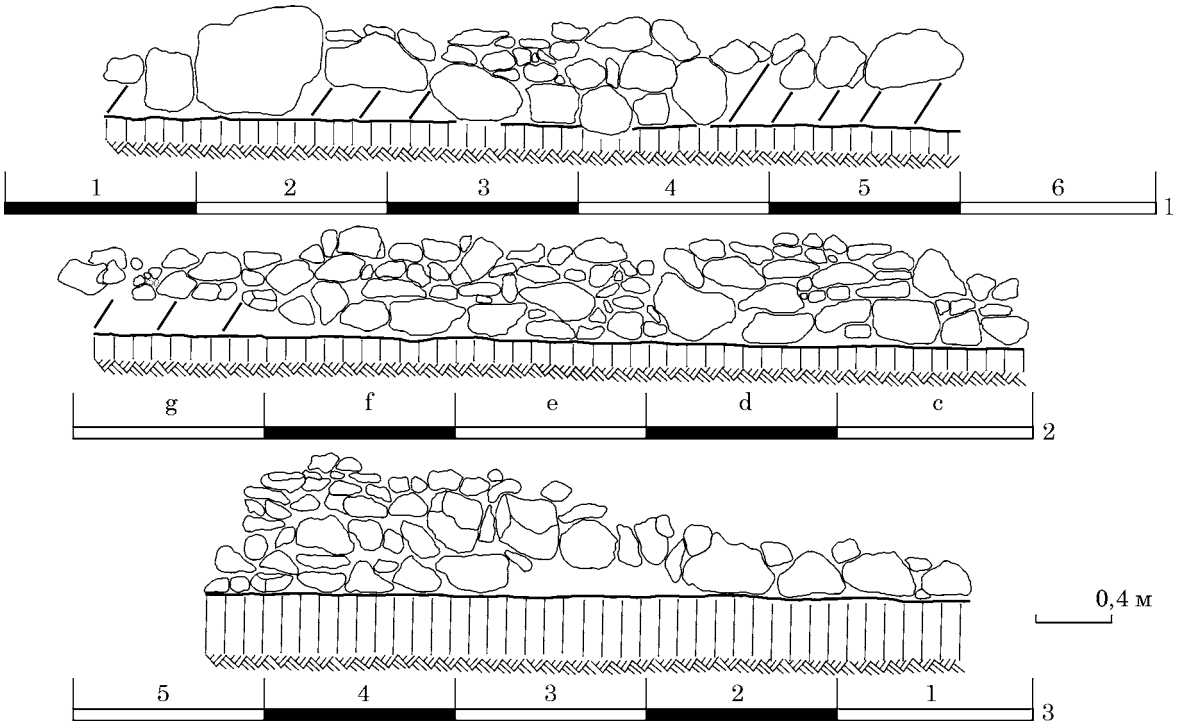

Рис. 6. Профілі стін споруди 1 на поселенні Зимогір'я 4: 1 — східний фас західної стіни; 2 — північний фас південної стіни; 3 — західний фас східної стіни

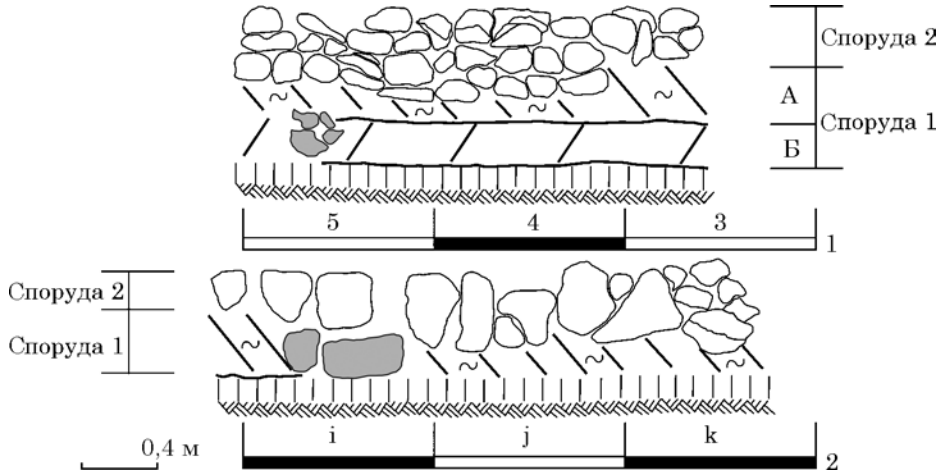

Рис. 7. Профілі стін споруди 2 на поселенні Зимогір'я 4: 1 — західний фас західної стіни; 2 — південний фас південної стіни

гою віссю її орієнтовано по лінії захід—схід. Спостереження за характером кладок стін також дозволяють припустити довготривалий період експлуатації житла з неодноразовими перебудовами приміщень.

Для обох періодів характерне рядове, або вуличне планування поселення. Житла горизонту БМЗК 1 і БМЗК 2 1, 8, 6, 4 розташовані в одну лінію вздовж берега р. Лугань. Показово використання одних й тих самих приміщень протягом періодів БМЗК 1 та БМЗК 2.

Поруч з житлом 1 знаходилась яма-колодязь 1, глибина якої сягає 3 м. Яма круглої в плані форми, діаметром 1 м, щільно заповнена кам'яними брилами різних розмірів (рис. 10). На дні ями знайдені фрагменти вінець від двох ліпних посудин з наліпними валиками та уламки глиняних «хлібців» (рис. 11). Враховуючі глибину, форму та розміри яму інтерпретовано як колодязь. Менший за розмірами та глибиною, але подібний за формою та конструкцією колодязь досліджено Ю. М. Бровендером на поселенні Червоне Озеро 3 в центральній частині житла 2 (Бровендер 2010, с. 204, рис. 1, с. 209, рис. 5). Колодязі на поселеннях доби пізньої бронзи — звичне явище на поселеннях пізньої бронзи Урало-Казахстанських степів та близьких до них регіонів (Алаєва 2002, с. 9—13). На алакульських поселеннях колодязі розташовані частіше в середині житла, хоча й трапляються за межами житлових споруд. Форма та розміри урало-казахстанських колодязів майже ідентичні дослідженому на поселенні Зимогір'я 4. Ширина по верхньому краю від 1,4 до 2,8 м, діаметр стовбура в межах 1 м (Алаєва 2002, с. 9—13). Вертикальні добре збережені стінки зимогірського колодязя свідчать про те, що він був засипаний навмисно. В протилежному випадку стінки мали б обвалюватись, особливо у верхній частині (Епимахов, Берсенева 2012, с. 165). Про навмисне засипання свідчать й кам'яні брили, якими стовбур колодязя був щільно заповне-

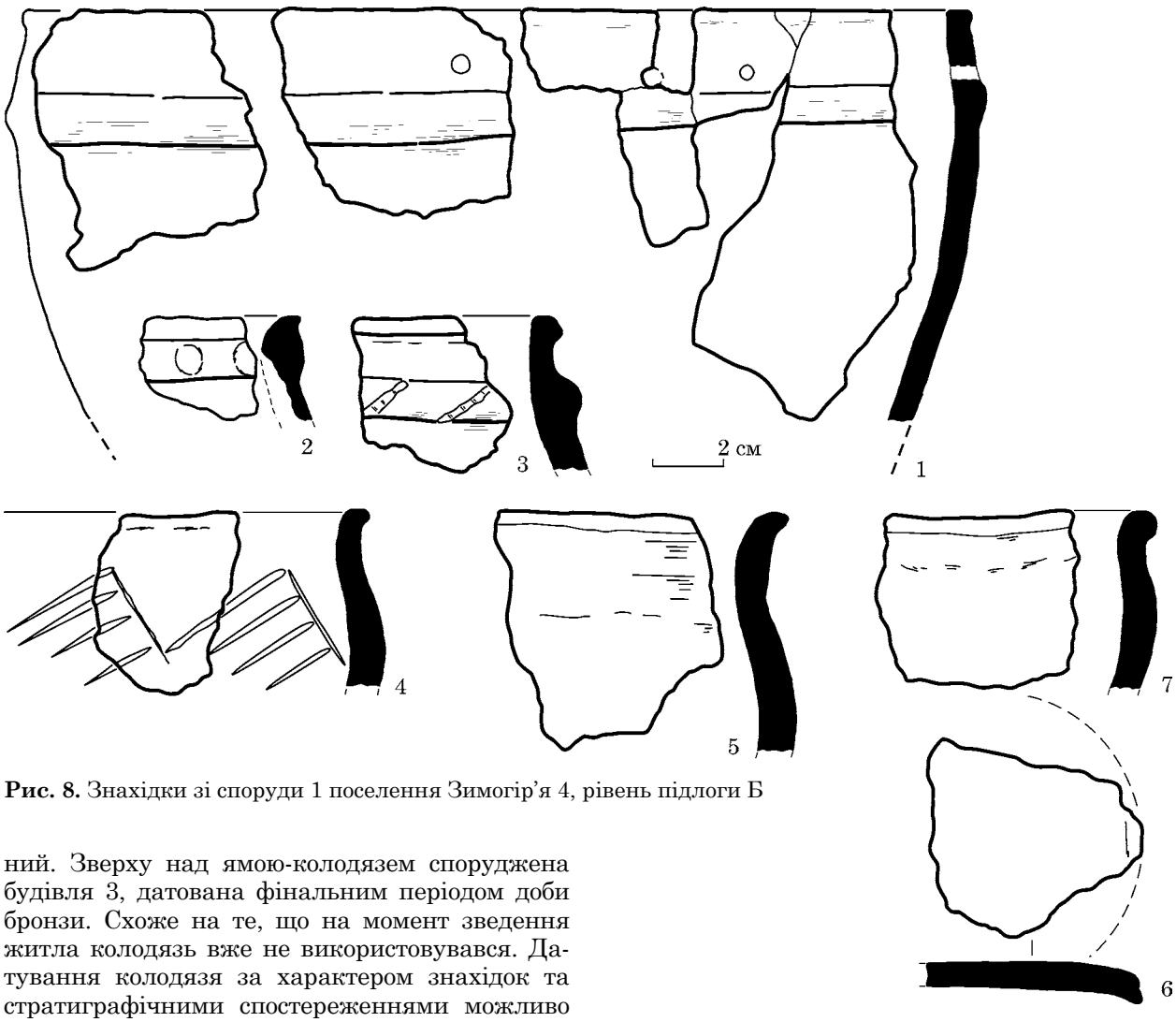

Рис. 8. Знахідки зі споруди 1 поселення Зимогір'я 4, рівень підлоги Б

ний. Зверху над ямою-колодязем споруджена будівля 3, датована фінальним періодом доби бронзи. Схоже на те, що на момент зведення житла колодязь вже не використовувався. Датування колодязя за характером знахідок та стратиграфічними спостереженнями можливо другим періодом БМЗК.

Керамічний комплекс другого горизонту суттєво відрізняється від горизонту БМЗК 1, що дозволило виділити окремий етап в житті поселення (рис. 9). Поруч з банками (37,5 %), горщикоподібними посудинами (33,3 %), горщиками (29,2 %) з'являються кубки на ніжці. Вінця деяких горщиків оформлені у вигляді невеличкого Г-подібного в профілі «козирка». Переважає рельєфний орнамент. Прокреслений орнамент продовжує мотив трикутників, але повернених верхівками вниз. Орнамент деяких посудин знаходить аналогії серед федорівської або сусканської кераміки. Керамічну серію доповнюють глиняні «хлібці», знайдені в заповнені ями-колодязя 1.

Горизонт фіналу доби бронзи характеризується суттєвими змінами в розмірах та орієнтації споруд. Насамперед, зменшується площа приміщень. Наприклад, розміри будівлі 2 становлять всього 4,6 × 4,4 м (рис. 5). Замість переважаючої на попередніх етапах орієнтації жител довгою віссю по лінії захід—схід на заключному етапі існування поселення споруди орієнтувались по лінії північ—південь з незначними відхиленнями. Разом з використовуваною раніше орфостатною технікою у поєднанні з однорядною постелистою кладкою простежується тенденція використання двохлицьової кладки зі забутовуванням всередині дрібним камінням та ґрунтом (рис. 7). Каміння для таких кладок підбирали видовженої форми однакового розміру в середньому 0,2 × 0,4 м. В результаті товщина стін сягала 0,8—1,0 м.

Схоже на те, що будівлі 2 і 3 були з'єднані між собою і належать до так званих житлово-господарських комплексів (далі ЖГК), вперше досліджених Ю. М. Бровендером на поселенні Степанівка на Донецькому кряжі (Бровендер 2012, с. 36—38). Типовою ознакою ЖГК є блочне розташування двох або більше приміщень, з'єднаних поміж собою. На думку Ю. М. Бровендера, ЖГК степанівського типу притаманні БМЗК першого періоду. Проте, результати досліджень поселення Зимогір'я свідчать про те, що традиція спорудження блочних приміщень або ЖГК продовжується й у постзрубний час.

Деякі інновації простежуються серед керамічного комплексу третього горизонту поселення (рис. 12; 13; 15). З'являється посуд з вираженою

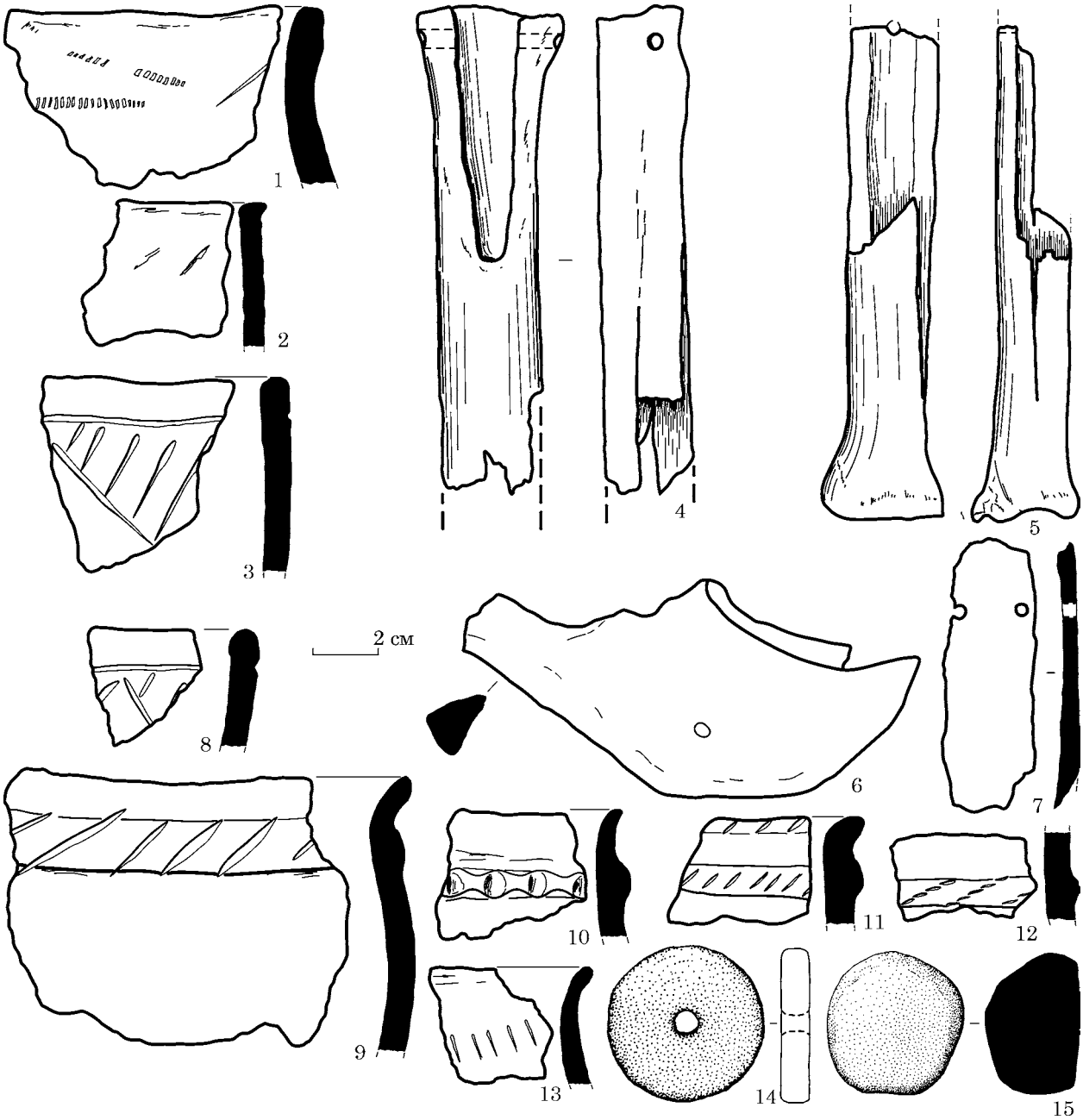

Рис. 9. Знахідки зі споруди 1 поселення Зимогір'я 4: 1, 3 — рівень підлоги А; 2 — вогнище 1, рівень підлоги А; 4—15 — знахідки із шару завалу кам'яних стін в заповненні споруди 1 (1—3, 8—13 — кераміка, 4—7 — кістка, 14, 15 — камінь)

шийкою та найбільшим розширенням у середині корпусу. Нерідко зріз вінця оформлений у вигляді «комірця» або невеличкого потовщення. В деяких випадках вінця загострені в профілі. Серед каміння кладки будівлі 2 знайдено уламок ручки посудини. Валиковий орнамент продовжує використовуватись, але в декорі валика також відбуваються зміни. Поряд з косими насічками або відбитками зубчастого штампу по валиках наносились ламані лінії, навскісні хрести або сітка. Зустрічаються, як і раніше, трикутники, повернені верхівками вниз.

Вочевидь, до третього періоду відноситься точило, знайдене в горизонті завалу каміння над будівлею 1. Точило має трапецієвидну форму та проточені жолобки для підвішування (рис. 12: 5). Примітно, що в будівлях третього горизонту майже повністю відсутні вироби з кістки, загалом, знахідки навіть дрібних уламків тваринних кісток поодинокі. Навпаки, на попередніх етапах існування поселення в ужитку знаходився традиційний для доби пізньої бронзи набір кістяних знарядь, до складу якого входили тупці, «ковзани», проколки, лощила (рис. 9: 4, 5; 11: 3—5). Культурний шар третього горизонту слабо насичений золою та матеріальними рештками, що створює враження про нетривале перебування мешканців поселення.

Відносний вік перших двох періодів Зимогірського поселення в цілому відповідає часу

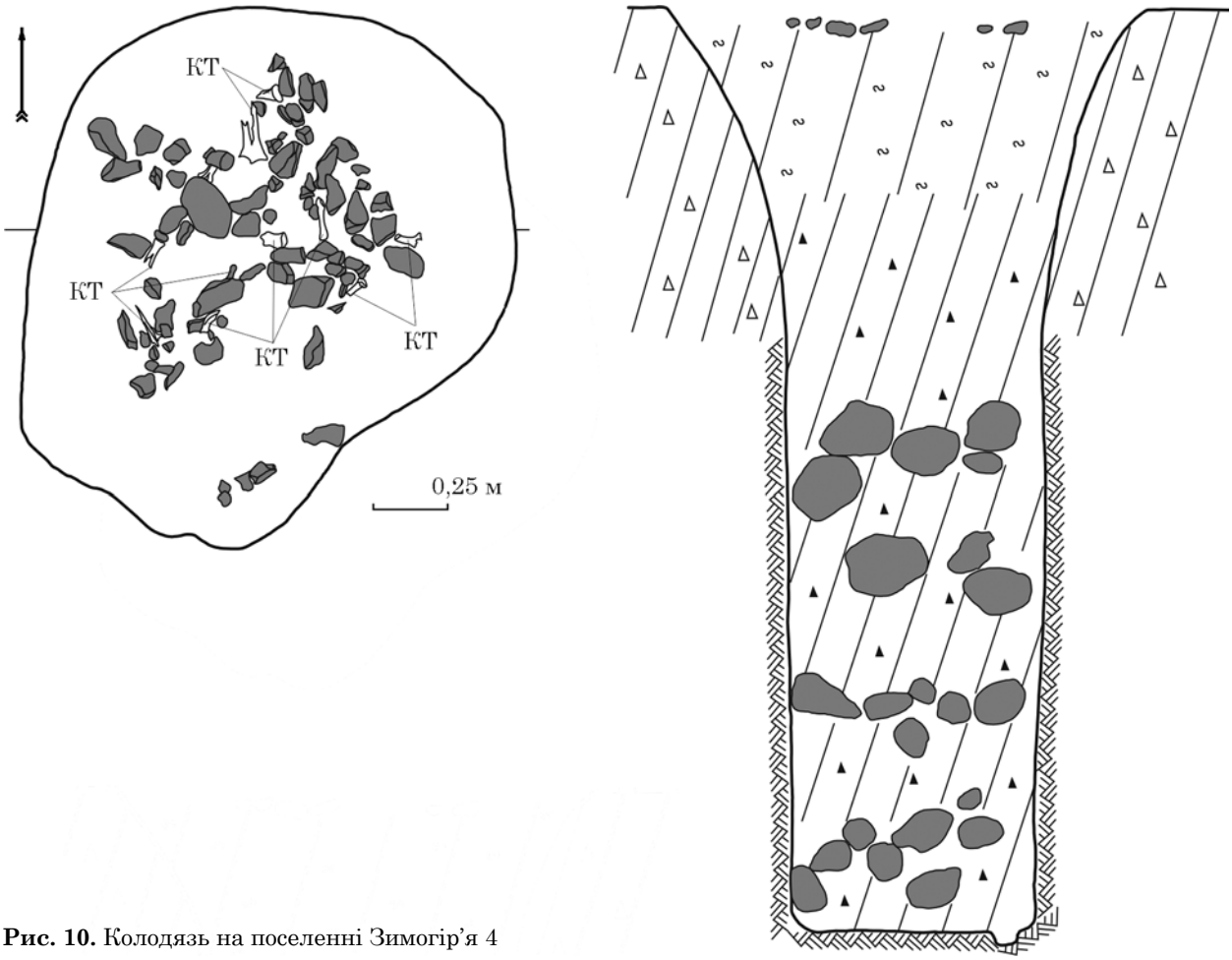

Рис. 10. Колодязь на поселенні Зимогір'я 4

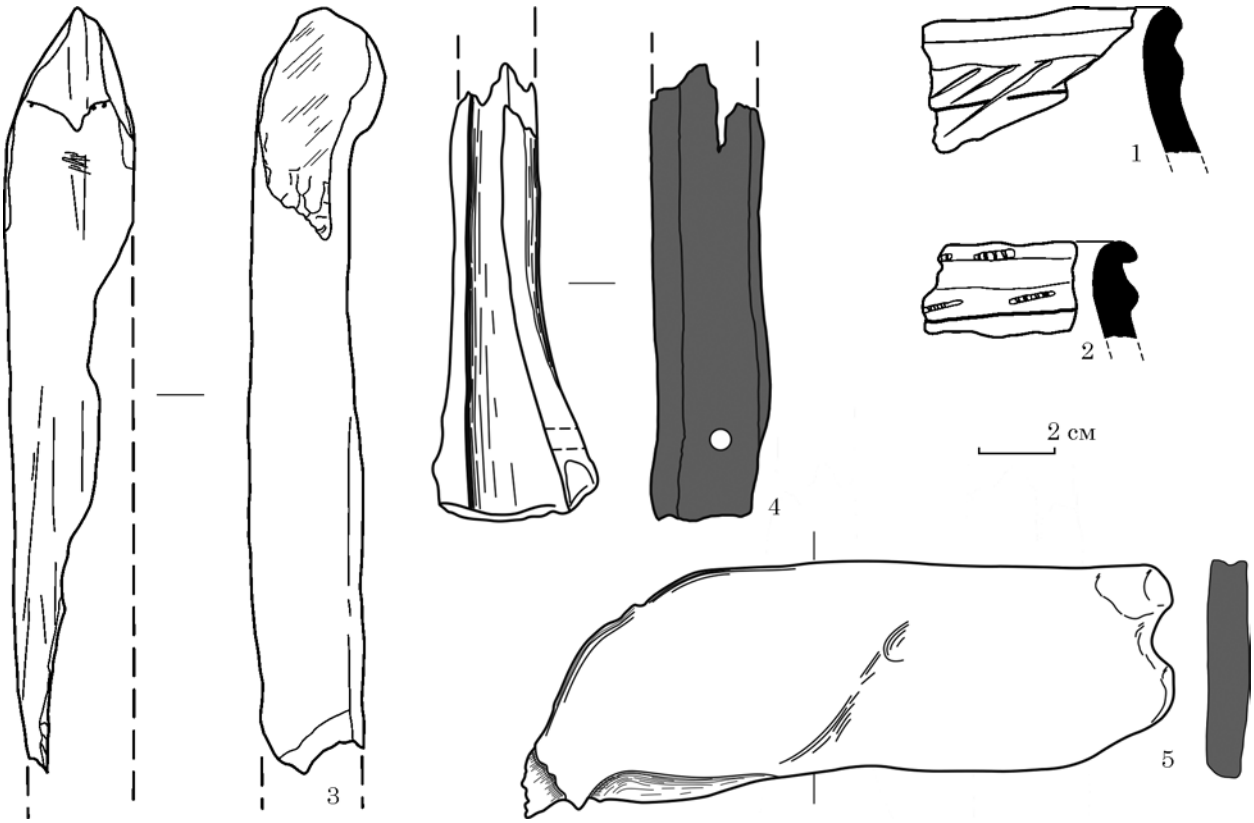

Рис. 11. Знахідки із заповнення колодязя на на поселенні Зимогір'я 4 (1, 2 — кераміка, 3—5 — кістка)

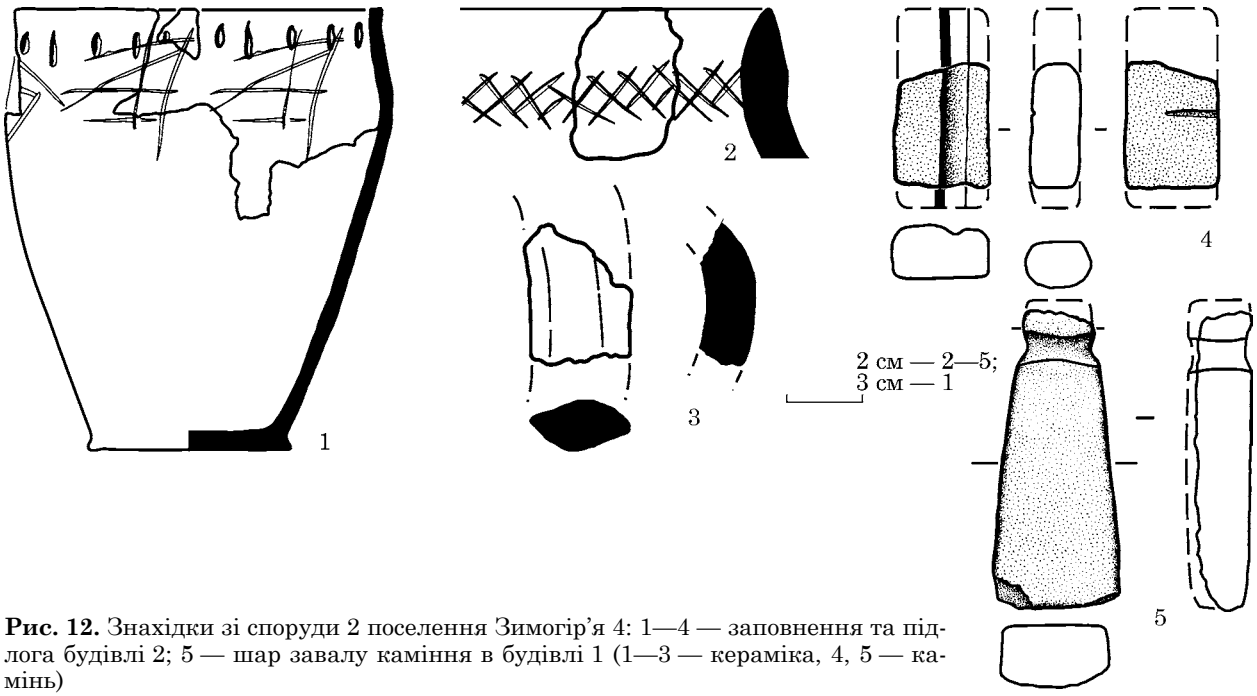

Рис. 12. Знахідки зі споруди 2 поселення Зимогір'я 4: 1—4 — заповнення та підлога будівлі 2; 5 — шар завалу каміння в будівлі 1 (1—3 — кераміка, 4, 5 — камінь)

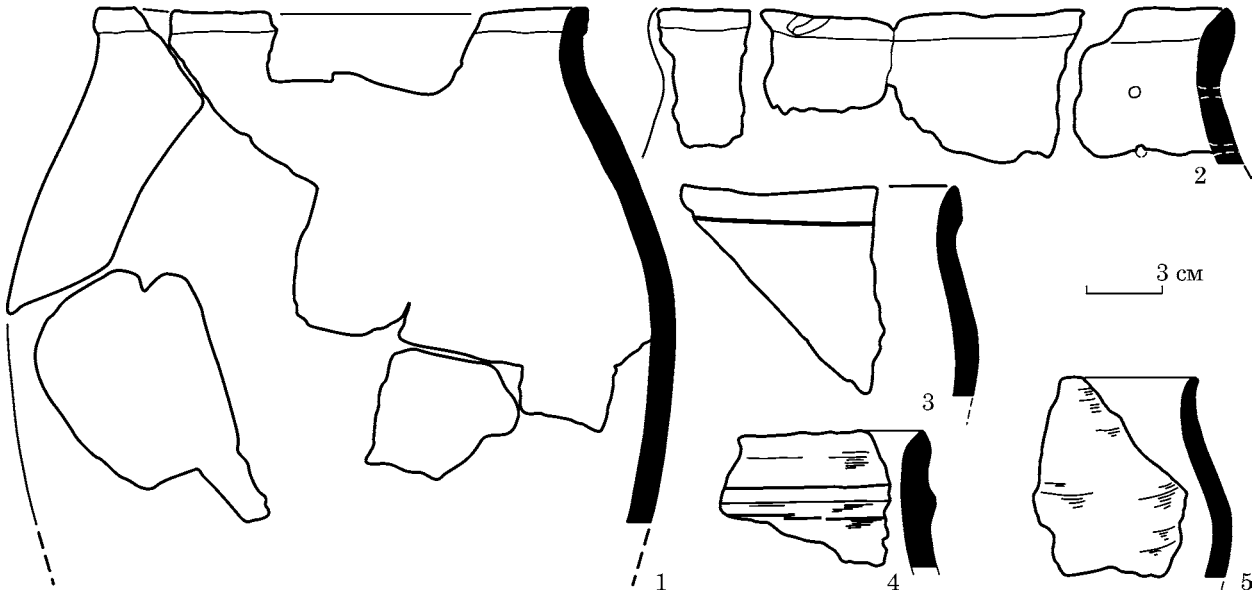

Рис. 13. Знахідки зі споруди 3 поселення Зимогір'я 4

існування БМЗК. Керамічний комплекс з об'єктів першого горизонту близький до посуду першого етапу БМЗК Давидо-Микільського поселення, що робить можливим його віднесення до першого етапу культури, вірогідно, до заключної його частини. Для другого горизонту показовим є присутність ніжки від кубка та посуду (рис. 16: 12), орнаментованого в сусканському стилі. Точна аналогія одному з таких фрагментів (рис. 16: 10) походить із поховання 2 кургану 3 біля с. Сокільники, віднесеного Р. О. Литвиненком до третього, заключного періоду ЗКІС (Литвиненко 1994, с. 292). Отже, другий горизонт Зимогір'я синхронізується з третім етапом ЗКІС за Р. О. Литвиненком або з другим періодом БМЗК за В. В. Отрощенком

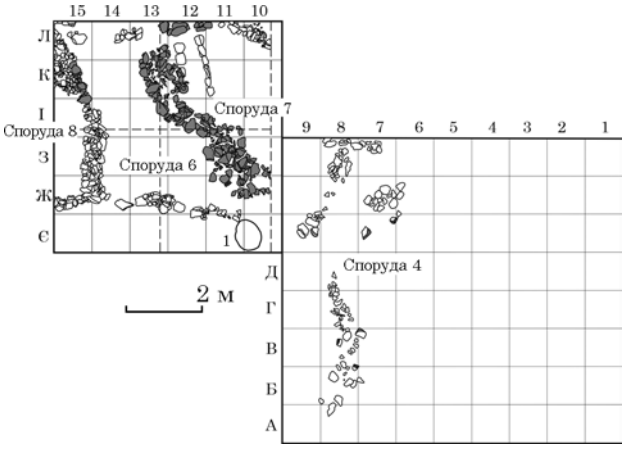

Рис. 14. План розкопу 2 поселення Зимогір'я 4

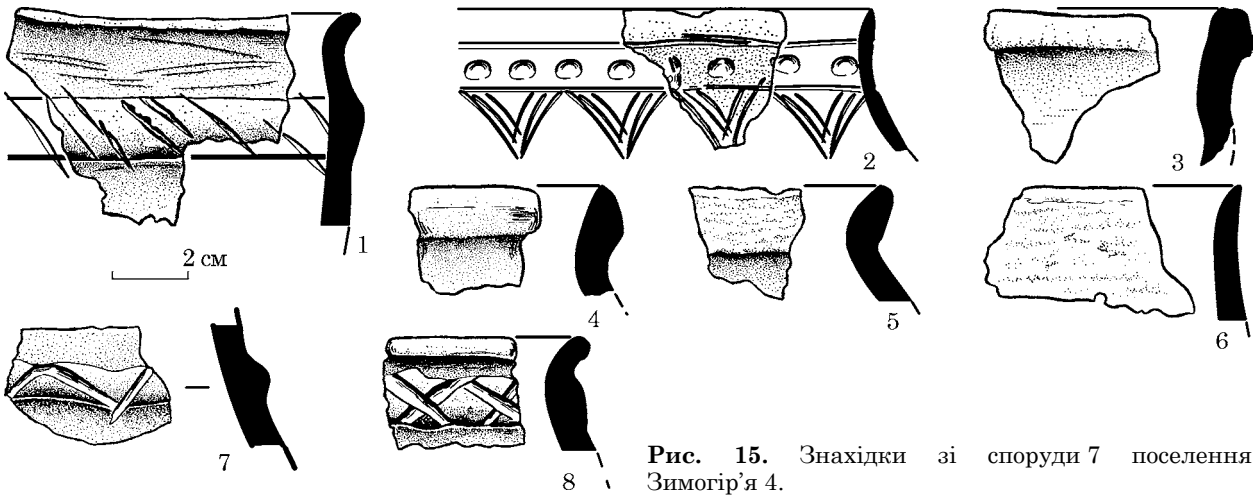

Рис. 15. Знахідки зі споруди 7 поселення Зимогір'я 4.

(Литвиненко 1994, с. 158; Отрощенко 2001, с. 155—158).

Відносний вік третього горизонту Зимогір'я 4 визначається в першу чергу завдяки даним стратиграфії, виходячи з яких його слід відносити до часу більш пізнього, ніж другий період БМЗК. Не суперечить цьому й знахідка точила білозерського типу (Отрощенко 1986, с. 143). Уявляється, що третій горизонт характеризує не весь постзрубний період, а лише його початок, про що свідчить наявність архаїчних зрубних посудин у складі керамічного комплексу. Їх кількість невелика, тим не менше, вони свідчать про деяку спадкоємність між другим та третім горизонтами пам'ятки. Спадкоємність простежується і в планіграфії будівель постзрубного часу, які майже повністю повторили систему розташування жител більш раннього часу.

В той же час, керамічний комплекс третього горизонту поселення Зимогір'я 4 фіналу доби бронзи набуває специфічних рис, відмінних від БМЗК 2. Для горщиків характерна наявність «комірців», загострених у профілі вінець, валиків, декорованих навскісними хрестами або сіткою.

Трикутний у профілі «комірець» — характерна риса атабаєвської та межовської культур Волго-Камського та Волго-Уральського регіонів (Обыденнов 1998, с. 20—21; Колев 2000, с. 250—251; с. 283—286, рис. 20—23). Припускається, що саме від населення південної лісової зони традиція «комірцевого» оздоблення краю вінець потрапила у лісостеп та степ, де була адаптована місцевим постзрубним населенням (Куштан 2013, с. 83). Не можна повністю виключати запозичення / наслідування «комірців» та «перлин» з ареалу тшинецького культурного кола (сосницької культури; Березанская 1972; Артеменко 1987, с. 106—116). Але у будь якому випадку, незалежно від його витоків, новий орнаментальний прийом був адаптований місцевим населенням до своїх керамічних традицій. Про те, що кераміка з «комірцями» та наліпними валиками в традиціях іванівської (хвалинської) та саргаринсько-олексіївської культур все ж таки виготовлялась безпосередньо місцевим постзрубним населенням і не була керамічним імпортом, як вважалось раніше (Куштан 2013, с. 83), свідчать її знахідки в конструкції та заповненні печей для випалу керамічного посуду на поселенні фіналу доби бронзи Мечетне 1.

Декорування валика навскісною сіткою, хрестами та лініями знаходить відповідність серед посуду другого етапу іванівської (хвалинської) культури Поволжжя, саргаринсько-олексіївської культури Зауралля та бегази-дандибаєвської культури Центрального Казахстану (Колев 2008, с. 213—214; Зданович 1983, с. 69—80). Водночас, гладкий валик, розташований на плічках посудин, має аналогії на кухонному посуді білозерської культури. Білозерські аналогії мають ручки овальної в перетині форми, миски з загнутими в середину краями (Ванчугов 1990, с. 59—87).

Висновки. В результаті проведених польових досліджень можна стверджувати, що спорадичне заселення поселення Зимогір'я 4 відбувається протягом енеоліту да доби середньої бронзи. Основний період існування припадає на добу пізньої та фінальної бронзи. Стратиграфічні спостереження дозволили виокремити три послідовних горизонти заключного періоду доби бронзи. Перші два горизонти датуються першим та другим етапами БМЗК. Третій горизонт належить до постзрубного періоду, датується фіналом бронзової доби. Система розташування поселення Зимогір'я 4 на фінальному етапі, організація його внутрішнього простору, традиція домобудування продовжують лінію розвитку бережнівсько-маївської зрубної культури. В першу чергу, традиції домобудівництва попереднього періоду БМЗК 2 знайшли відображення в блочному принципі розміщення жител — житлово-господарчі комплекси степанівського типу. Окрім того, в усіх простежених випадках житла фіналу доби бронзи споруджувались на місцях розташування споруд другого періоду БМЗК, повністю або частково перекриваючі останні. На відміну від об'єктів БМЗК II, для горизонту фі-

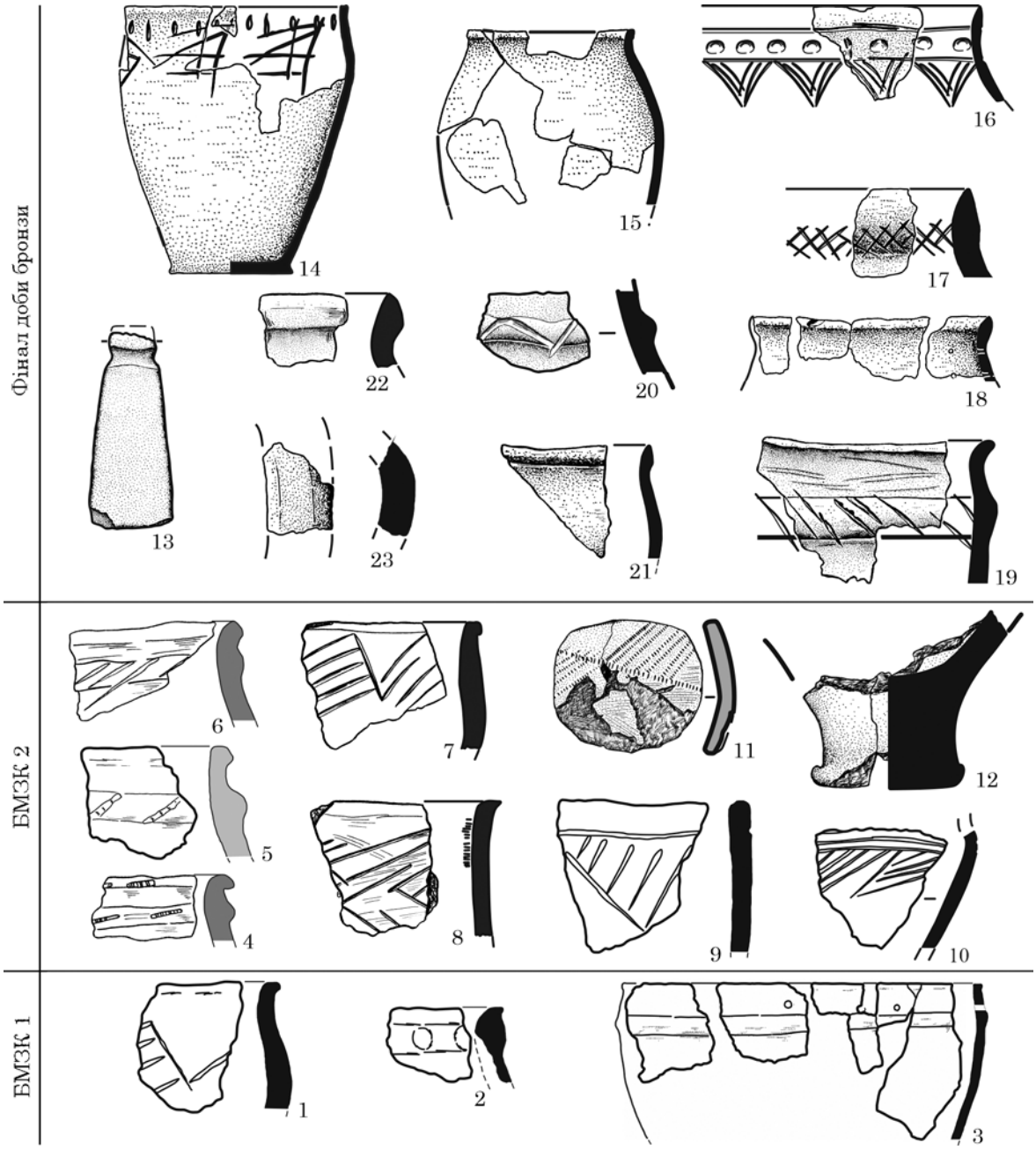

Рис. 16. Стратиграфічна колонка споруд поселення Зимогір'я 4

налу доби бронзи Зимогірського поселення жодного разу не зафіксоване повторне використання споруд більш раннього часу.

Зберігаючи загальне планування та блочний принцип групування споруд, в житлах фінального горизонту поселення Зимогір'я 4 відбуваються зміни в техніці кам'яної кладки. Стіни будівель третього горизонту споруджені за принципом тришарової двохлицьової кладки зі заповненням середнього шару ґрунтом та щебенем. Аналогічна за принципом тришарова двохлицьова техніка кладки стіни зафіксована на поселенні Мечетне 1. У випадку з Мечетним внутрішній простір кладки замість щебеню заповнений орфостатними плитами. Техніка тришарової двохлицьової кладки не відома ні в перших двох періодах поселення Зимогір'я 4, ні загалом на поселеннях БМЗК I і II басейну Сіверського Донця. Проте, тришарова двохлицьова кладка зустрічається на пам'ятках бегази-дандибаєвської культури Центрального Казахстану. В бегазинських комплексах така кладка не менш ніж 1 м товщиною відома як на поселеннях, так і в кам'яних склепах могильників (Маргулан та ін. 1966, с. 170—172; с. 220—221, рис. 110; с. 223, рис. 111).

Таким чином, горизонт фіналу доби бронзи поселення Зимогір'я 4 має низку ознак, які суттєво відрізняються від попередніх горизонтів БМЗК 1 і БМЗК 2. Відмінність проявляється в розмірах, формі та орієнтації будівель, техніці кам'яної кладки стін, формах та орнаментації керамічного посуду.

ЛІТЕРАТУРА

Алаева, И. П. 2002. Колодцы поселений бронзового века Урало-Казахстанского региона. *Вестник Общества открытых исследований древности*, 1, с. 5-16.

Артеменко, И. И. 1987. Сосницкая культура. Комаровская культура. Тшинецкая культура. Бадер, О. Н. (ред.). *Эпоха бронзы лесной полосы СССР*. Москва: Наука, с. 106-116.

Березанская, С. С. 1972. *Средний период бронзового века в Северной Украине*. Киев: Наукова думка.

Бровендер, Ю. М. 2010. Поселение Червонэ озеро 3 Донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы. *Донецький археологічний збірник*, 13—14, с. 203-221.

Бровендер, Ю. М. 2012. *Степановское поселение срубной общности на Донецком кряже*. Алчевск: ДонГТУ.

Ванчугов, В. П. 1990. *Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье. Проблема формирования белозерской культуры*. Киев: Наукова думка.

Епимахов, А. В., Берсенева, Н. А. 2012. Традиция сооружения колодцев в аридной части Северной Евразии в эпоху бронзы. В: Алекшин, В. А. (ред.). *Культуры степной Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациями*. 2. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 164-168.

Зданович, С. Я. 1983. Происхождение саргаринской культуры (к постановке вопроса). В: Мерперт, Н. Я. (ред.). *Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья*. Челябинск: Башкирский университет, с. 69-80.

Пыслару, И., Самойленко, В. Г. 2010. Исследования курганов в Славяносербском и Краснодонском районах Луганской области. В: Василенко, А. И. (ред.). *Проблемы охраны и изучения памятников археологии степной зоны Восточной Европы*. Луганск: Глобус, с. 49-91.

Колев, И. Ю. 2000. Заключительный этап эпохи бронзы в Поволжье. Колев, Ю. И., Мамонов, А. Е., Турецкий, М. А. (ред.). *История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней. Бронзовый век*. Самара: Центр Интеграция, с. 242-301.

Колев, Ю. И. 2008. Ивановская культура позднего бронзового века: характеристика культуры и проблемы исследования. В: Сташенков, Д. А. (ред.). *Актуальные проблемы археологии Урала и Поволжья*. Самара: СамГУ, с. 208-240.

Красильников, К. И. *Дневник № 1 археологических разведок Ворошиловградской области (24.04.1980—23.06.1981 гг.)*. Науковий архів Луганського археолого-етнографічного музею, ф. 2 оп. 2-23, спр. 4.

Красильников, К. И., Красильникова, Л. И. 2001. Случайные находки погребений бронзового века в Новодачном. *Древности Северского Донца*, 5, с. 97-99.

Красильникова, Л. И., Красильников, К. И. 2003. Новые материалы из раскопок у пос. Новодачное на р. Лугань. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 1, с. 305-319.

Куштан, Д. П. 2013. *Південь Лісостепового Подніпров'я за доби Пізньої бронзи*. Археологічний альманах, 29. Донецьк: Донбас.

Литвиненко, Р. А. 1994. *Срубная культура Северского Донца (по материалам погребальных памятников)*. Дисертація к. і. н. ІА НАН України.

Маргулан, А. Х., Акишев, К. А., Кадырбаев, М. К., Оразбаев, А. М. 1996. *Древняя культура Центрального Казахстана*. Алма-Ата: Наука.

Обыденнов, М. Ф. 1998. *Межовская культура*. Уфа: БЭК.

Отрощенко, В. В. 1986. Белозерская культура. В: Березанская, С. С., Отрощенко, В. В., Чередниченко, Н. Н., Шарафутдинова, И. Н. *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 117-152.

Отрощенко, В. В. 2001. *Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічне зіставлення)*. Київ: ІА НАН України.

Степанов, М. В. 1984. *Отчет о разведках у с. Зимогорье в 1984 г.* Науковий архів Луганського археолого-етнографічного музею, ф. 2; оп. 02-23, спр. 63.

Худякова, О. В., Красильников, К. И., Пробейголова, А. С. 2013. Некрополь катакомбного времени и антропологический образ погребенных (по материалам раскопок кургана на р. Лугани у г. Зимогорье в 2011—2012 гг.). *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 12, с. 134-144.

REFERENCES

Alaeva, I. P. 2002. Kolodtsy poselenii bronzovogo veka Uralo-Kazakhstanskogo regiona. *Vestnik Obshchestva otkrytykh issledovanii drevnosti*, 1, s. 5-16.

Artemenko, I. I. 1987. Sosnitskaia kultura. Komarovskaia kultura. Tshinetskaia kultura. Bader, O. N. (ed.). *Epokha bronzy lesnoi polosy SSSR*. Moskva: Nauka, s. 106-116.

Berezanskaia, S. S. 1972. *Srednii period bronzovogo veka v Severnoi Ukraine*. Kiev: Naukova dumka.

Brovender, Iu. M. 2010. Poselenie Chervone ozero 3 Donetskogo gorno-metallurgicheskogo tsentra epokhi bronzy. *Donetskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, 13—14, s. 203-221.

Brovender, Iu. M. 2012. *Stepanovskoe poselenie srubnoi obshchnosti na Donetskom kriazhe*. Alchevsk: DonGTU.

Vanchugov, V. P. 1990. *Belozerskie pamiatniki v Severo-Zapadnom Prichernomore. Problema formirovaniia belozerskoi kultury*. Kiev: Naukova dumka.

Epimakhov, A. V., Berseneva, N. A. 2012. Traditsiia sooruzheniia kolodtsev v aridnoi chasti Severnoi Evrazii v epokhu bronzy. In: Alekshin, V. A. (ed.). *Kultury stepnoi Evrazii i ikh vzaimodeistvie s drevnimi tsivilizatsiiami*. 2. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, s. 164-168.

Zdanovich, S. Ia. 1983. Proiskhozhdenie sargarinskoi kultury (k postanovke voprosa). In: Merpert, N. Ya. (ed.). *Bronzovyi vek stepnoi polosy Uralo-Irtyshskogo mezhdurechia*. Cheliabinsk: Bashkirskii universitet, s. 69-80.

Pyslaru, I., Samoilenko, V. G. 2010. Issledovaniia kurganov v Slavianoserbskom i Krasnodonskom raionakh Luganskoi oblasti. In: Vasylenko, A. I. (ed.). *Problemy okhrany i izucheniia pamiatnikov arkheologii stepnoi zony Vostochnoi Evropy*. Lugansk: Globus, s. 49-91.

Kolev, I. Iu. 2000. Zakliuchitelnyi etap epokhi bronzy v Povolzhe. Kolev, Iu. I., Mamonov, A. E., Turetskii, M. A. (ed.). *Istoriia Samarskogo Povolzhia s drevneishikh vremen do nashikh dnei. Bronzovyi vek*. Samara: Tsentr Integratsiia, s. 242-301.

Kolev, Iu. I. 2008. Ivanovskaia kultura pozdnego bronzovogo veka: kharakteristika kultury i problemy issledovaniia. In: Stashenkov, D. A. (ed.). *Aktualnye problemy arkheologii Urala i Povolzhia*. Samara: SamGU, s. 208-240.

Krasilnikov, K. I. *Dnevnik N 1 arkheologicheskikh razvedok Voroshilovgradskoi oblasti (24.04.1980—23.06.1981 gg.)*. Naukovyi arkhiv Luhanskoho arkheoloho-etnohrafichnoho muzeiu, f. 2 op. 2-23, spr. 4.

Krasilnikov, K. I., Krasilnikova, L. I. 2001. Sluchainye nakhodki pogrebenii bronzovogo veka v Novodachnom. *Drevnosti Severskogo Dontsa*, 5, s. 97-99.

Krasilnikova, L. I., Krasilnikov, K. I. 2003. Novye materialy iz raskopok u pos. Novodachnoe na r. Lugan. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii skhidnoi Ukrainy*, 1, s. 305-319.

Kushtan, D. P. 2013. *Pivden Lisostepovogo Podniprov'ia za dobi Piznoi bronzi*. Arkheologichnii almanakh, 29. Donetsk: Donbas.

Litvinenko, R. A. 1994. *Srubnaia kultura Severskogo Dontsa (po materialam pogrebalnykh pamiatnikov)*. Disertatsiia k. i.n. IA NAN Ukraini.

Margulan, A. Kh., Akishev, K. A., Kadyrbaev, M. K., Orazbaev, A. M. 1996. *Drevniaia kultura Tsentralnogo Kazakhstana*. Alma-Ata: Nauka.

Obydennov, M. F. 1998. *Mezhovskaia kultura*. Ufa: BEK.

Otroshchenko, V. V. 1986. Belozerskaia kultura. In: Berezanskaia, S. S., Otroshchenko, V. V., Cherednichenko, N. N., Sharafutdinova, I. N. *Kultury epokhi bronzy na territorii Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 117-152.

Otroshchenko, V. V. 2001. *Problemy periodyzatsii kultur serednoi ta piznoi bronzy pivdnia Skhidnoi Yevropy (kulturno-stratyhrafichne zistavlennia)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Stepanov, M. V. 1984. *Otchet o razvedkakh u s. Zimogore v 1984 g*. Naukovyi arkhiv Luhanskoho arkheoloho-etnohrafichnoho muzeiu, f. 2; op. 02-23, spr. 63.

Khudiakova, O. V., Krasilnikov, K. I., Probeigolova, A. S. 2013. Nekropol katakombnogo vremeni i antropologicheskii obraz pogrebennykh (po materialam raskopok kurgana na r. Lugani u g. Zimogore v 2011—2012 gg.). *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii skhidnoi Ukrainy*, 12, s. 134-144.

O. S. Probyiholova

THE LATE AND FINAL BRONZE AGE SETTLEMENT NEAR ZYMOGIRIA IN THE VALLEY OF THE LUGAN RIVER

This article is devoted to the publication of the results of excavations of the Late Bronze Age settlement Zymogiria 4 in the basin of the Lugan river. The indication of the culture is a debatable question that has led to the involvement of habitations in to different archeological cultures: bilozerka, Srubnaya, boguslav-bilozerka, ivanovka, otradnenska cultures. Observation of the inheritances of the population of the Berezhnovka-Maevka Srubnaya culture and the population of the Final Bronze Age is proceed with materials from the settlement. Problem of vagueness criteria for the identification post-Zrubna settlements and their clear extraction from Berezhnovka-Maevka Zrubna culture settlements necessitated the importance of research according to the new sources. The problem of the identification of the post-Zrubna horisont will be solved with Late Bronze Age settlement Zymogiria 4 stratigraphy observation. Analysis of the stratigraphic horisonts enables to extract the horisont of the late stage Berezhnovka-Maevka Zrubna culture and horisont post-Zrubna settlements. Presence of the periodization for burials Berezhnovka-Maevka Zrubna culture give possibility of the synchronization with settlements. The system of the settlement placement, organization of the inner space, traditions of the house building continue the line of development the Berezhnovka-Maevka Zrubna culture. At the same time, masonry wall technique of the Final Bronze Age horizon changes, pottery from the Final Bronze Age horizon of the settlement has its own characteristics, which are different from Berezhnovka-Maevka Zrubna culture. The new form of vessels are appearing, the ornamentation changes. New stone objects appear, that was not present in previous period: whetstone with tray or hole for hanging. In this work is made an attempt to separate the horizone of the Final Bronze Age of Zymogiria 4 settlement from the Berezhnovka-Maevka Zrubna culture horizones, which have many common features.

Keywords: Bronze Age, Lugan river basin, masonry wall technique, stratigraphic horizons.

Одержано 16.03.2021

ПРОБИЙГОЛОВА Олексій Сергійович, кандидат історичних наук, директор, НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України, Київ, Україна.

PROBYIHOLOVA Oleksii S., PhD, director, Archaeological Surveillance Service of Ukraine of the Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

E-mail: alexprobeygolova@ukr.net.

УДК 903.3(477)"636" DOI: 10.37445/adiu.2021.02.10

Д. К. Черновол

ВАРІАНТИ ЖИТЛОВИХ БУДІВЕЛЬ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЗА ЕЛЕМЕНТАМИ ІНТЕР'ЄРУ ДРУГОГО ПОВЕРХУ

У статті розглянуто варіанти житлових споруд трипільської культури за елементами інтер'єру другого поверху будівлі. Інтер'єр трипільських будівель досить стандартизований. Варіанти виділено за незначними змінами в інтер'єрі житлового приміщення будівлі. Загалом запропоновано п'ятнадцять варіантів житлових споруд. Варіанти розподілено у хронологічній послідовності залежно від їхньої появи. За виділеними варіантами висловлено припущення щодо причини змін, які відбулися за час розвитку трипільської культури.

Ключові слова: *трипільська культура, варіанти житлових будівель, площадка, інтер'єр.*

Проведений аналіз будівель трипільської культури, за результатами багаторічних археологічних розкопок, говорить про те, що за облаштуванням внутрішнього житлово-господарського простору вони стандартизовані. У будівлі обов'язковим елементом інтер'єру виступає піч, яка завжди знаходиться праворуч від входу в житлове приміщення. Інші елементи інтер'єру, такі як вівтар, подіум, прибудови тощо є ситуативними. У статті запропоновано за наявністю чи відсутністю того чи іншого елементу інтер'єру у споруді виділити варіанти трипільських житлових будівель. Поява того чи іншого варіанту розглянута у хронологічній послідовності. Варіанти виділено лише за інтер'єром другого поверху будівель.

Раніше за елементами інтер'єру другого поверху було розглянуто лише будівлі томашівської локальної групи етапу CI розвитку культури. За результатами досліджень для цієї групи було виділено чотири варіанти споруд (Chernovol 2012). За елементами інтер'єру першого поверху для всієї культури було запропоновано дві групи будівель — А і В. До групи А були віднесені будівлі, в яких інтер'єр першого поверху відсутній, до групи В — будівлі з наявними елементами інтер'єру на першому поверсі (Черновол 2015). За окресленими ознаками інші локально-хронологічні утворення розглядалися лише опосередковано (Черновол, Сохацький 2010; Черновол 2013; 2016). У даній публікації залучено результати досліджень інтер'єру житлових будівель трипільської культури всіх локально-хронологічних груп та періодів розвитку культури, від другої половини XX ст. і до теперішнього часу.

Перший варіант (рисунок, таблиця) — це будівлі, що відносяться до раннього Трипілля, в яких у приміщенні вздовж довгого правого боку знаходилася вимостка. Вказана вимостка інтерпретувалася як місце розташування печі або відкритого вогнища. З протилежної сторони, навпроти неї, в деяких випадках виявлено ще одну подібну вимостку, яка морфологічно не відрізнялася від попередньої, проте, мала значно менші розміри. Беручи за основу розташування об'єктів інтер'єру в будівлях на інших етапах розвитку трипільської культури, перша вимостка, яка розташовувалася праворуч від входу, являла собою піч, друга, відповідно, робоче місце, що розміщувалося навпроти печі. За вказаними критеріями до цього варіанту слід віднести площадки поселення Бернашівка I, № 8, 10, 11, 13, 15 (Черновол 2016), площадку 4 поселення Ленківці (Черниш 1959), площадку 3 поселення Сабатинівка II (Макаревич 1960). Відмінність від будівель наступних етапів розвитку культури полягала лише в тому, що вірогідна піч розташовувалася за два метри від торцевої стіни, отже, була віддалена від місця входу в житлове приміщення.

© Д. К. ЧЕРНОВОЛ, 2021

Другий варіант (рисунок, таблиця) — це будівлі раннього Трипілля, в яких виявлено ще по одній вимостці у правому стосовно входу дальньому куті будівлі. До таких належать площадка 4 поселення Ленківці (Черниш 1959), площадка 3 Сабатинівка II (Макаревич 1960). За запропонованою схемою, об'єкт, виявлений у торці будівлі, слід вважати вівтарем. Таким чином, ми отримаємо ще один варіант будівлі, але вже з елементами інтер'єру сакрального призначення. Об'єкт на площадці 3 поселення Сабатинівка II М. Л. Макаревич інтерпретував, як стільчик-троник, однак, дані польової документації не підкріплюють це твердження (Макаревич 1948). Проте, імовірно, можна виділити ще один варіант споруд з вимостками в торці будівлі, які могли мати сакральне призначення.

Однак, наявність вівтарів у житлах періоду раннього Трипілля залишається під запитанням.

Третій варіант (рисунок, таблиця) — належать будівлі з вимосткою по центру приміщення. Зокрема, до таких належать площадка 2 поселення раннього Трипілля Тимкове (Бурдо, Відейко 1985, с. 78). Проте, в польовій документації дані про цей об'єкт відсутні (Бурдо 1981), можливо, автор переосмислив результати польових досліджень. Кам'яну вимостку із річкового плаского каміння в центрі площадки 2 поселення Белелуя І. Т. Кочкін вважав за вогнище (Кочкин 1987). Подібне облаштування вогнища виявлено на площадці 11 поселення Бернашівка І, різниця лише в місці його розташування (Черновол 2016). Отже, третій варіант представлений лише однією будівлею з поселення Тимкове, можливо, ще спорудою з поселення Белелуя етапу ВІ—ІІ.

Розподіл жител раннього періоду культури на окремі приміщення вкрай важко визначити, оскільки відсутні основні ознаки поділу — поріг, залишки перегородки, піч, яка розташовувалася в глибині приміщення, а не відразу біля входу. Хоча, в двох випадках і було виявлено конструкцію, морфологічно подібну до порогу, це площадки 13, 15 поселення Бернашівка І (Черновол 2016), її функціональне призначення доведено не було. Якщо прийняти цю конструкцію за поріг, то в одному випадку вхід до житлової частини знаходився з короткої сторони будівлі, через вхідне приміщення. Це площадка 15, яка відповідає класичним уявленням про облаштування житлового простору. В іншому випадку, судячи з розташування порогу, вхід до споруди знаходився з краю довгої стіни будівлі, що не має аналогів серед інших споруд трипільської культури.

Отже, наразі ми маємо перших три варіанти житлових споруд, які відносяться виключно до етапу А розвитку трипільської культури.

Четвертий варіант (рисунок, таблиця) — будівлі, в яких у житловому приміщені знаходилася лише піч та робоче місце навпроти неї. Відмінність від першого варіанту, виділеного в ранньому Трипіллі, полягає лише в місці розташування печі та робочого місця навпроти. Піч у четвертому варіанті розташовано відразу праворуч від входу в житлове приміщення. Вперше такі будівлі виявлено на етапі ВІ розвитку культури, поселення Глибочок Тернопільської області, площадки 1, 2 (Сохацький 1992; Черновол, Сохацький 2010). Будівлі цього варіанту продовжують існувати до останньої фази існування культури.

Варіанти площадок трипільської культури, двоповерхові будівлі першого типу

Варіант	Період				
	А	ВІ	ВІІ	СІ	СІІ
15	—	—	—	+ (1)	—
14	—	—	—	+	—
13	—	—	—	+	—
12	—	—	—	+ (1)	—
11	—	—	+	—	—
10	—	—	+ (1)	—	—
9	—	—	+	+	—
8	—	+	—	—	+?
7	—	+	—	—	—
6	—	+ (1)	+	+?	+ (1)
5	—	+ (1)	—	—	—
4	—	+	+	+	+ (1)
3	+ (1)*	—	+ (1)?	—	—
2	+	—	—	—	—
1	+	—	—	—	—

П'ятий варіант (рисунок, таблиця) — будівля, яка імовірно мала дві печі, що були розташовані праворуч від входу — одна відразу біля входу, інша — в глибині приміщення Ця будівля відноситься до етапу ВІ поселення Глибочок Тернопільської обл., площадка 3 (Сохацький 1995; Черновол, Сохацький 2010). Потреба у додатковій печі могла бути викликана великою площею житлового приміщення — 166 м^2. Однієї печі, можливо, було недостатньо для обігріву даного приміщення. Та якщо навіть другий об'єкт не вважати піччю, то в інших трипільських будівлях саме в цьому місці жодних елементів інтер'єру виявлено не було. Цей варіант представлений лише однією площадкою.

Шостий варіант (рисунок, таблиця) — будівля, у якої крім печі, у торці знаходилися рештки імовірно прямокутної конструкції. За запропонованими реконструкціями об'єкти в торці будівлі вважаються вівтарями. Вперше подібну площадку було розкопано на поселенні Поливанів Яр III, етапу ВІ (Пассек 1961, с. 106—116; Попова 2003, с. 16). У жодній споруді етапу ВІ та раннього Трипілля подібного об'єкта виявлено не було. Будівлі цього варіан-

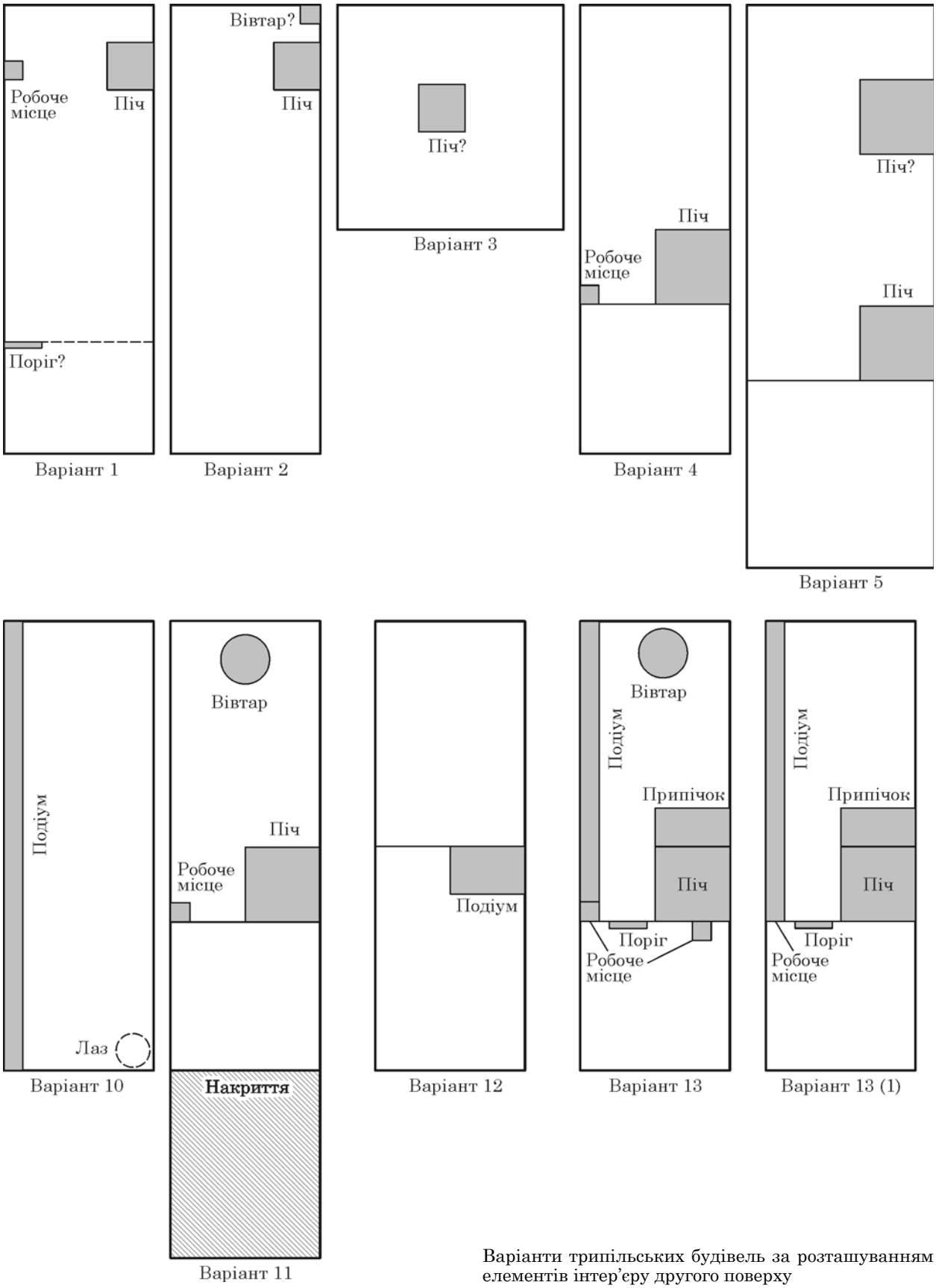

Варіанти трипільських будівель за розташуванням елементів інтер'єру другого поверху

ту продовжують існувати до останньої фази розвитку культури.

Сьомий варіант (рисунок, таблиця) — будівлі, в яких на місці розташування вівтаря були встановлені стаціонарні посудини. Такі площадки виявлено лише на поселенні Ожеве-острів етапу BI (Chernovol 2014) Подібні об'єкти не виявлено в жодній споруді і раніших, і в наступ-

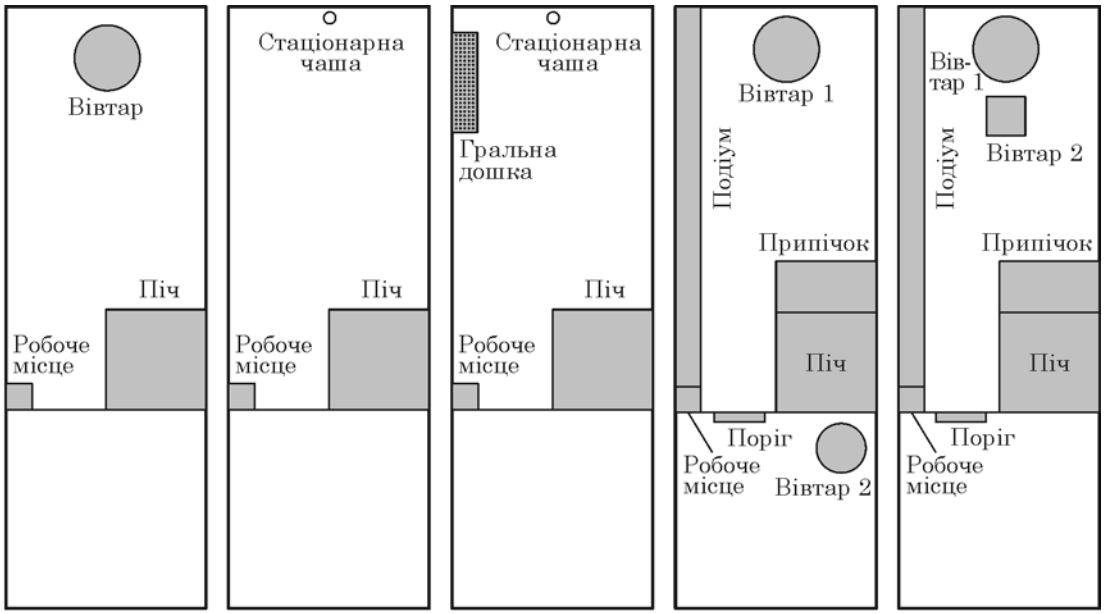

Варіант 6 Варіант 7 Варіант 8 Варіант 9 (1) Варіант 9 (2)

Варіант 14 Варіант 15

ні періоди розвитку культури. Тому такі будівлі запропоновано виділити в окремий варіант.

Восьмий варіант (рисунок, таблиця) — будівлі, в яких окрім інших об'єктів інтер'єру, у торці будівлі були встановлені стаціонарні гральні дошки. Дошки були розташовані у житловому приміщені вздовж довгого лівого боку будівлі. Вперше такі площадки з'явилися на етапі ВІ поселення Ожеве-острів, площадки 1, 3 (Chernovol 2014). В інших локально-хронологічних утвореннях виявлено подібні стаціонарні гральні дошки, проте не вказано місце їхнього розташування у споруді. А саме, площадка 17 поселення Коломийщина І етапу ВІІ—СІ (приватний архів М. Л. Макаревича). На етапі СІІ площадка 1 поселення Волошкове 6 виявлено стаціонарну гральну дошку в перевідкладеному стані, місце її реального розташування у будівлі невідоме (Черновол 2017). Отже, можна припустити, що даний варіант будівлі існував і на інших етапах розвитку культури.

У спорудах поселення Незвисько етапу ВІ було виявлено елементи інтер'єру, в основу яких було закладене каміння (Черныш 1962). Проте, невідомо до якого поверху будівлі ці об'єкти належали. Це в цілому не дозволяє виділити їх в окремий варіант будівель, хоча відмінність в облаштуванні об'єктів інтер'єру від інших споруд цього періоду очевидна. Подібний конструктивний прийом також зафіксовано в будівлях пізнішого часу, проте на інших поселеннях етапу ВІ у жодному випадку такого не було виявлено. Вірогідно, цей прийом був характерний тільки для жител цього поселення, чи для певної групи поселень, однак для останнього припущення недостатньо даних.

Дев'ятий варіант (рисунок, таблиця) — будівлі, в яких виявлено два вівтаря, один у торці будівлі, інший у вхідному приміщенні. Найраніше такі будівлі, на думку О. В. Цвек, з'явилися на етапі ВІ—ІІ поселення Шкарівка, площадка 5 (Цвек 1976). Проте, вона вважа-

ла, що в цій споруді не два, а більше вівтарів (Цвек 1993). Однак, на мою думку, виявлені на цій площадці конструкції можна розглядати як об'єкти господарського призначення і лише прямокутну конструкцію в торці споруди можна вважати вівтарем. Окрім того, в звіті автор розкопок впевнено вказує лише на два підвищення квадратної форми (Цвек 1972). Одне з підвищень, яке знаходилося вздовж довгої сторони будівлі, було зруйноване та не підлягало реконструкції. Опис інших елементів інтер'єру, які з'являються надалі в реконструкціях, у звіті відсутні (Цвек 1972). Достовірно будівлі з двома вівтарями відомі з поселення Володимирівка етапу ВІІ (Пассек 1949) та площадка 6 поселення Тальянки етапу СІ (Круц, Рыжов, Шумова 1983). Один з вівтарів знаходився в торці будівлі навпроти входу у житлове приміщення, тобто в місці його класичного розташування, другий вівтар знаходився з правого боку вхідного приміщення.

Проте, у дев'ятого варіанту є підваріант: це коли обидва вівтарі розташовано у житловому приміщенні в торці будівлі, площадка 14 поселення Тальянки етапу СІ (Круц, Рыжов, Клочко 1986)

Десятий варіант (рисунок, таблиця) — будівля з прибудовою у вигляді накриття, що знаходилося перед входом. Вперше такі площадки виявлено на етапі ВІІ поселення Піщана (площадка 2) небелівської локальної групи. Зокрема, у неї перед вхідним приміщенням на відстані 0,4 м ґрунт був підмащений тонким шаром глини на площі 3 × 4 м. Зверху цієї ділянки шар підмазки перекривали спорадичні шари глини з рослинними домішками. Їх було інтерпретовано як залишки прибудови чи накриття, що знаходилося перед входом до будівлі (Черновол, Рижов 2005;Черновол 2012). До цього ж варіанту можна віднести площадку 2 поселення Коломийщина ІІ етапу ВІІ. В останній будівлі житлове приміщення мало розміри 12Ч6 м, вхідне приміщення — 6 × 6 м, прибудова — 9 × 6 м (Пассек 1949, с. 58).

Одинадцятий варіант (рисунок, таблиця) — будівля, в якої було відсутнє вхідне приміщення. Вірогідно вхід до споруди, зокрема на другий поверх, на думку С. М. Рижова, знаходився з торця будівлі, через округлий лаз, облаштований у міжповерховому перекритті (Рижов, Шумова, Черновол 2005). До цього варіанту належить площадка 2 поселення Колодисте ІІ етапу ВІІ небелівської локальної групи. Відсутність вхідного приміщення могла бути обумовлена високою щільністю забудови на даній ділянці цього поселення. Тому будівничі, імовірно, відмовилися від будівництва сіней та зробили вхід до житлової частини не з двору, а з рівня першого поверху будівлі, чим зменшили її площу, при цьому зберігши загальну житлову площу будівлі, придатну для проживання у ній її мешканців.

Дванадцятий варіант (рисунок, таблиця) — будівля, в якої вздовж перегородки, яка розділяє споруду на приміщення, знаходився подіум, інших елементів інтер'єру у ній виявлено не було. Подібне розміщення подіуму в інших будівлях трипільської культури невідоме. Цю площадку було виявлено на поселенні Ріпниця 1 етапу ВІІ—СІ (Рижов 2002). Можливо, таке розміщення подіуму є виключенням, раціонального пояснення на сьогодні цьому немає. С. М. Рижов вважав цю будівлю не житловою, а спорудою господарського призначення. Проте, на який вид господарської діяльності вона була спрямована дослідником не уточнювалось, що ставить під сумнів його припущення.

Тринадцятий варіант (рисунок, таблиця) — будівлі томашівської локально-хронологічної групи етапу СІ. Особливістю цих будівель є поява у житловому приміщенні подіуму вздовж довгого боку, ліворуч від входу, за іншими елементами інтер'єру вони подібні до шостого варіанту (Черновол 2008; Chernovol 2012). Споруди томашівської групи мають підваріанти, зокрема для більшості будівель обов'язковими є вівтарі. Проте, на поселенні Зелена Діброва, що належить до цієї локальної групи, було розкопано дві будівлі без вівтарів, що наближає їх до четвертого варіанту, та відрізняє від інших у томашівській групі (Овчинников, Черновол 2001; Овчинников 2014). Отже, виникає питання — можливо ця відмінність притаманна лише цьому поселенню та є окремим варіантом будівлі? Оскільки відповіді поки що немає, будівлі поселення Зелена Діброва запропоновано вважати підваріантом тринадцятого варіанту площадок.

Чотирнадцятий варіант (рисунок, таблиця) — будівлі з прибудовою, де прибудова виступала частиною платформи. Подібні споруди з'являються на етапі СІ у томашівській локальній групі. Для прикладу взято площадку 40 поселення Тальянки (Круц и др. 2008). Прибудова була зроблена до вхідної частини у будівлю, її розміри становили 5 × 5,4 м. На другому поверсі у прибудові був виявлений об'єкт, що за своїми зовнішніми ознаками схожий на черінь печі в житловому приміщенні. Він був виготовлений з глини без рослинних домішок, мав розміри 1 × 1 м, завтовшки 0,25 м. Розташований з того самого боку, що і піч у житловому приміщені, вздовж довгого боку будівлі. Подібна за конструкцією і площадка 47 поселення Тальянки (Круц и др. 2013). Розміри прибудови становили 4 × 4 м, таких самих розмірів було вхідне приміщення. Жодного об'єкта у прибудові цієї площадки виявлено не було.

На площадці № 40 шар обмазки прибудови від шару обмазки вхідного приміщення відрізнявся лише завалом стін у вхідному приміщенні. Жодних слідів, які б підтверджували, що прибудова була окремим приміщенням, ви-

явлено не було. Фактично прибудову на площадці 40 можна було б вважати продовженням вхідного приміщення, яке тоді мало би довжину 12 м, довжина житлового приміщення при цьому становила 8 м.

Окрім того, на думку авторів розкопок, вказана прибудова мала господарське призначення. У разі якщо це прибудова, і вона є окремим приміщенням, то чому слід вважати її господарською за призначенням, а не житловою? Адже жодних ознак, які вказували б на господарське призначення цієї прибудови, виявлено не було. Навпаки, виявлено конструкцію, аналогічну печі, що може вказувати на житлове призначення приміщення. Проте, надалі виникає питання, де був вхід до споруди: з боку сіней чи з торця будівлі. Якщо піч знаходиться завжди праворуч від входу, то вхід був з торця будівлі. Тоді прибудову слід вважати прохідною кімнатою до інших приміщень, яке було спочатку сіньми, та вело далі, до наступного житлового приміщення з усіма його атрибутами: подіумом, вівтарем, піччю тощо. Якщо вхід був збоку, вздовж довгої сторони будівлі, то піч у прибудові повинна була знаходитися праворуч від входу в приміщення. Ці питання потребують подальших досліджень. Проте, ми маємо варіант споруди з великим вхідним приміщенням, що перевищує за розмірами житлове приміщення. Його можна інтерпретувати як окрему кімнату, яке є прибудовою до основної споруди.

До цієї групи жител можна віднести будівлі 33, 41, які виявлені на поселенні Тальянки (Круц и др. 2005, 2008). У цих спорудах перед вхідним приміщенням було виявлено завал конструкцій, який за складом глини морфологічно був схожий до печей. Поруч з ними знаходилися фрагменти платформи. Вони були проінтерпретовані як вимостки перед площадками, хоча мали яскраві відмінності від останніх. Зокрема, було простежено, що вони утворилися в результаті падіння, а не намащені на ґрунт. Окрім того, товщина цих фрагментів становила близько 10 см, що робить їх подібними до фрагментів череня печі.

Не виключено, що це були залишки прибудови, подібної до конструкції на площадці № 40 поселення Тальянки. Однак, температурні режими були недостатні для випалу платформи, тому збереглася лише конструкція, яка знаходилась у приміщенні. Характерно, що у прибудові площадки 40 сліди горіння та, відповідно, температурні режими були нижчі, ніж у сінях та житловому приміщенні.

До споруд, які мали прибудови, на думку авторів розкопок, відносилися будівля 2—4 поселення Косенівка етапу СІІ (Бузян, Якубенко 1990) та споруда 3 поселення Глибочок етапу ВІ (Сохацький 1992). Однак, ці твердження нічим не аргументовані, окрім розмірів самих площадок. Автори припускали, що площадки, довжина яких становить близько 30 м, мусили мати прибудову.

П'ятнадцятий варіант (рисунок, таблиця) — будівля томашівської групи, у якій подіум огинав по периметру майже всю площу житлового приміщення, крім входу та місця розташування печі. Це комплекс «М» з поселення Майданецьке (Шмаглий, Видейко 1985). На кресленнях вівтар у цій будівлі відсутній (Шмаглий, Видейко 1985), що є нетиповим для площадок цієї групи, хоча в опублікованій реконструкції цієї будівлі він є (Відейко 2005; Відейко, Терпиловський, Петрашенко 2005). Втім, вівтар міг бути настільки зруйнованим, що не підлягав ідентифікації. Ця будівля виділена в окремий варіант, оскільки автор її публікацій наполягав, що це залишки храму (Відейко, Терпиловський, Петрашенко 2005). Отже, особливості її інтер'єру можуть вказувати на винятковість будівлі.

Раніше, розглядаючи варіанти будівель томашівської групи, було привернуто увагу до споруд без інтер'єру та зроблено спробу виділити їх в окремий варіант (Chernovol 2012). Для будівель томашівської групи це виглядає як виключення та потребує пояснень. Оскільки площадки від цих споруд утворювалися під дією високих температурних режимів, то залишки від глинобитних конструкцій інтер'єру мусили б зберегтися. Таких площадок у томашівській групі не багато, втім вони є, зокрема це площадка поселення Чичиркозівка (Круц и др. 1984) та площадка поселення Мошурів Круц и др. 1981). В інших локально-хронологічних утвореннях також є площадки, де інтер'єру не виявлено, однак, це скоріше пов'язано зі слабкою дією вогню, ступенем руйнації площадки в результаті сільськогосподарських робіт. Можливо, дійсно він там був відсутній, можливо — вплив людського фактора, коли пересічному досліднику з вище означених причин не вдалося виявити об'єкт.

Отже, призначення цих будівель та їх виділення в окрему групу стоїть під запитанням. Оскільки, на сьогодні неможливо виявити різницю між площадками, де елементів інтер'єру з глини в будівлі взагалі не було та площадками, де він не зберігся.

Висновки. Загалом, на сьогодні за відмінністю в елементах інтер'єру запропоновано п'ятнадцять варіантів споруд трипільської культури. Однак, перші три варіанти зустрічаються виключно на ранньому етапі її розвитку. Варіанти чотири та шість з'являються на етапі ВІ та продовжують існувати до етапу СІІ. Інші запропоновані варіанти мають незначні відхилення, які притаманні тому чи іншому етапу розвитку культури, чи окремо взятому поселенню. Організація та розміщення у будівлях елементів інтер'єру практично незмінна з етапу ВІ розвитку культури. Основна відмінність полягає лише у наявності чи відсутності

вівтарів на площадках, проте, не всі локальні групи досліджені настільки, щоб дати остаточну відповідь на це питання.

Висока ступінь стандартизації трипільських будівель, ймовірно, була обумовлена тим, що будівництво споруд було колективним видом трудової діяльності. Не слід виключати й існування ряду табу, що не дозволяли відхилятися від прийнятих норм і правил. Певні індивідуальні елементи, ймовірно, могли з'явитися у випадку сімейного або індивідуального будівництва, в процесі функціонування будівлі чи з якихось суто раціональних причин. Наприклад, на глиняних моделях жител відкритого типу зображені практично всі деталі інтер'єру, окрім вимосток. Цей об'єкт міг знаходитися у будь-якій частині споруди, як це було імовірно зручно її мешканцям.

Найбільша варіативність споруд простежується на етапі BI. Виділені варіанти площадок не повторюються на інших поселеннях цього етапу розвитку культури. З десяти площадок, на яких виявлено елементи інтер'єру, виділено п'ять варіантів споруд трипільської культури. Площадки четвертого та п'ятого варіанту виявлено лише на поселені Глибочок, шостого варіанту — тільки на поселені Поливанів Яр III, сьомого та восьмого варіанту — тільки на поселені Ожеве-острів. У наступні періоди розвитку культури повторів п'ятого, сьомого, восьмого варіантів не виявлено. Проте, в господарських ямах та в культурному шарі поселень інших етапів розвитку культури зустрічаються фрагменти гральних дощок, що вказує на імовірність наявності на поселеннях будівель, віднесених до восьмого варіанту. Загалом, важко говорити про певний період чи локально-хронологічне утворення, де розкопано 1—3 площадки, оскільки це не надає повної уяви про реальний стан речей та не дає простежити співвідношення чи наявність тих чи інших варіантів площадок. У володимирсько-томашівській лінії розвитку культури, де розкопано найбільше площадок, простежується найбільша варіабельність споруд. Проте, не відомо, чи є подібні варіанти у синхронних локально-хронологічних утвореннях.

Докорінна відмінність в облаштуванні житлового простору простежується тільки між будівлями раннього етапу розвитку культури та всіма наступними, починаючи з етапу BI. Зокрема, це полягає в розташуванні вогнища в оселі, яке на ранньому етапі знаходилося в глибині житлового приміщення, а не відразу біля входу. Можливо, це явище було продиктоване більш ранніми традиціями, коли відбувся перехід від багатосімейного колективу до будинку з нуклеарною сім'єю. Відомо, що у багатосімейних будинках вогнища знаходились по центральній осі споруди (Морган 1934, с. 43). З переходом до нуклеарної сім'ї вогнище змістили з центральної осі будівлі під стіну, тим самим збільшили простір приміщення для життєдіяльності її мешканців. Зокрема, так виглядає площадка раннього Трипілля з поселення Тимкове (Бурдо, Відейко 1985). Вона мала квадратну форму 6 × 6 м, а не прямокутну, яка є традиційною для трипільського часу. Окрім того, за реконструкцією авторів, на ній у центрі приміщення знаходилося підвищення, яке могло бути вогнищем або піччю. За поданими вище ознаками, таким чином облаштовувалися будівлі більш раннього часу. Можливо, ця споруда є пережитком чи відголоском більш ранніх часів розвитку людства.

Не виключено, що могли бути й інші причини, з яких піч у різні періоди існування культури змінювала своє місце розташування, зокрема, пов'язані з облаштуванням витяжки для диму. Можливо, в ранньому трипіллі за витяжку слугувало вікно в торці будівлі, тому вогнище було максимально наближене до нього. На етапі BI відбулася зміна традицій, яка збереглася до кінця існування культури. Піч була перенесена до входу, певною мірою це було продиктовано раціоналізмом. Подібне розташування печі стало перешкодою для проникнення холодного повітря в житлове приміщення. Тому, імовірно, було переоблаштовано і витяжку для диму. Скоріше за все, отвір було зроблено в даху чи десь поруч з піччю. Не виключено, що саме в цей період відбулася заміна відкритого вогнища в ранньому Трипіллі на купольну піч в наступні періоди розвитку культури, де устя печі було спрямоване до входу. Оскільки, для цілеспрямованого напрямку тепла в певну точку необхідні склепіння та устя.

Зміна у розташуванні печі могла бути пов'язана зі зміною клімату, яка відбулася в цей період, про що зауважує ряд дослідників (зокрема: Anthony 2007; Bicbaev 2010; Дяченко 2010; Harper et al. 2019). За даними спорипилкового аналізу, взятого з поселення Ожеве-острів, було встановлено, що в час його існування клімат був спекотний влітку та відповідно холодний взимку (Герасименко, Юрченко, Черновол 2018). Отже, причина зміни розташування печі була пов'язана з необхідністю раціонального використання теплових режимів у житловому приміщенні.

Загалом, ряд факторів, зокрема, зміна клімату чи можлива поява іноетнічного населення в трипільському середовищі, могли вплинути на зміну інтер'єру в спорудах на етапі BI розвитку трипільської культури та започаткувати нові традиції в організації житлового простору.

ЛІТЕРАТУРА

Бузян, Г. Н., Якубенко, Е. А. 1990. Характерные черты домостроительства Косеновской локальной группы. В: Збенович, В. Г. (ред.). *Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тезисы докладов 1-го полевого семинара*. Киев, с. 58-64.

Бурдо, Н. Б. 1981. *Отчет о работе Буго-Днестровского отряда Причерноморской экспедиции ОАМ АН УССР в 1981 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1981/79.

Бурдо, Н. Б., Відейко, М. Ю. 1985. Ранньотрипільське поселення Тимкове в Одеській області. *Археологія*, 52, с. 78-85.

Відейко, М. Ю. 2005. Протоміста трипільської культури: 4200—2750 рр. до н. е. В: Зубар, В. М. (ред.). *Археологія у Києво-Могилянській Академії.* Київ, с. 53-69.

Відейко, М. Ю., Терпиловський, Р. В., Петрашенко, В. О. 2005. *Давні поселення України.* Київ.

Герасименко, Н. П., Юрченко, Т. І., Черновол, Д. К. 2018. Природна й антропогенна трансформація рослинності та ґрунтового покриву на трипільському поселенні Ожеве-острів (Середнє Придністер'я). В: *Рельєф і клімат: Матеріали II-ої міжнародної конференції.* Чернівці, с. 39-41.

Дяченко, А. В. 2010. Эвстатические колебания Черного моря и динамика развития населения кукутень-трипольской общности. *Stratum plus*, 2, с. 37-48.

Кочкин, И. Т. 1987. *Отчет о работе экспедиции Ивано-Франковского государственного педагогического института им. Стефаника по исследованию трипольского поселения Белелуя-6 (ур. «Бавки») в 1987 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1987/110.

Круц, В. А., Рыжов, С. Н., Збенович, В. Г., Шумова, В. А. 1981. *Отчет о работе тальянковского отряда Трипольской экспедиции за 1981 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1981/11б.

Круц, В. А., Рыжов, С. Н., Шумова, В. А. 1983. *Отчет о работе тальянковского отряда Трипольской экспедиции за 1983 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1983/3а.

Круц, В. А., Рыжов, С. Н., Шумова, В. А., Салий, Н. Г. 1984. *Отчет о работе тальянковского отряда Трипольской экспедиции за 1984 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1984/38.

Круц, В. А., Рыжов, С. Н., Клочко, В. И. 1985. *Отчет о работе тальянковского отряда Трипольской экспедиции за 1985 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1985/23е.

Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Рыжов, С. Н., Бузян, Г. Н., Овчинников, Э. В., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2005. *Исследования поселений-гигантов трипольской культуры 2002—2004 гг.* Киев: Корвин-Пресс.

Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Менотти, Ф., Рыжов, С. Н., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2008. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2008 г.* Киев.

Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Чабанюк, В. В., Шатило, Л. А. 2013. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2012 г.* Киев.

Макаревич, М. Л. 1948. *Отчет Средне-Бугской экспедиции на поселении Сабатиновка II.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1948/34.

Макаревич, М. Л. 1960. Об идеологических представлениях у трипольских племен. *Записки Одесского археологического общества*, 1 (34), с. 290-301.

Морган, Л. 1934. *Дома и домашняя жизнь американских туземцев.* Ленинград: Институт народов северов ЦИК СССР.

Овчинников, Э. В., Черновол, Д. К. 2001. Раскопки трипольского поселения Зелена Диброва. *Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр.*, с. 177-179.

Овчинников, Е. В. 2014. *Трипільська культура Канівського Подніпров'я (етапи BII—CI).* Київ: Олег Філюк.

Пассек, Т. С. 1949. *Периодизация трипольских поселений.* Материалы и исследования по археологии СССР, 10. Москва; Ленинград: АН СССР.

Пассек, Т. С. 1961. *Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья.* Материалы и исследования по археологии СССР, 84. Москва: АН СССР.

Попова, Т. А. 2003. *Многослойное поселение Поливанов Яр: К эволюции трипольской культуры в Среднем Поднестровье.* Санкт-Петербург: МАЭ РАН.

Рижов, С. М., Шумова, В. О., Черновол, Д. К. 2005. Дослідження трипільського поселення Колодисте II у 2004 р. *Археологічні дослідження в Україні 2003—2004 рр.*, с. 274-276.

Сохацький, М. П. 1992. *Звіт про роботу археологічної експедиції Борщівського відділу Тернопільського краєзнавчого музею у 1992 році.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1992/109.

Сохацький, М. П. 1995. *Звіт про роботу археологічної експедиції Борщівського відділу Тернопільського краєзнавчого музею у 1992 році.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1995/40.

Цвек, Е. В. 1972. *Отчет о раскопках трипольского поселения у* с. *Шкаровка Белоцерковского р-на Киевской области в 1971—1972 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1971-72/6.

Цвек, Е. В. 1976. Домостроительство и планировка трипольских поселений (по материалам раскопок в с. Шкаровка). В: Березанская, С. С. Отрощенко, В. В., Телегин, Д. Я. (ред.). *Энеолит и бронзовый век Украины Исследования и материалы.* Киев: Наукова думка, с. 46-69.

Цвек, О. В. 1993. Релігійні уявлення населення Трипілля. *Археологія*, 3, с. 74-90.

Черныш, Е. К. 1962. Неолит и энеолит юга европейской части СССР. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 102, с. 5-85.

Черновол, Д. К., Рижов, С. М. 2005. *Звіт Піщанського загону Трипільської експедиції за 2005 рік в с. Піщана Тальнівського району Черкаської області.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2005/135.

Черновол, Д. К. 2008. Интерьер трипольского жилища по материалам поселения Тальянки. В: Корвин-Пиотровский, А., Менотти, Ф. (ред.). *Трипольская культура в Украине. Поселение-гигант Тальянки.* Киев, с. 168-191.

Черновол, Д. К., Сохацький, М. П. 2010. Інтер'єр жител заліщицької локальної групи за матеріалами поселення Глибочок Борщівського району Тернопільської області. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 32-35.

Черновол, Д. К. 2012. Інтер'єр будівель небелівської локальної групи трипільської культури. *Археологія*, 1, с. 62-71.

Черновол, Д. 2013. Постройки петренской локальной группы. *Revista Archeologică*, IX, 1, с. 72-87.

Черновол, Д. К. 2015. Варіанти житлових споруд за елементами інтер'єру. В: *На східній межі Старої Європи. Матеріали міжнародної наукової конференції.* Кіровоград, с. 53.

Черновол, Д. 2016. Поселение трипольской культуры Бернашевка I. *Revista Archeologică*, XII, 1—2, с. 61-80.

Черновол, Д. К. 2017. Дослідження в с. Волошкове. В: *Археологія Буковини: здобутки та перспективи. Тези доповідей наукового семінару.* Чернівці: Технодрук, с. 84-85.

Шмаглий, Н. М., Видейко, М. Ю. 1985 *Отчет о работе Майданецкого отряда Трипольской эк-*

спедиции в 1985 году. НА ІА НАН України, ф. 64, 1985/23в.

Anthony, D. 2007. *The horse, the wheel and language. How Bronze Age riders from the Eurasian steppes shaped the modern world*. Princepton: Princeton University.

Bicbaev, V. 2010. The Copper Age cemetery in Giurgiulesti. In: Anthony, D. (ed.). *The lost world of Old Europe*. Princepton: Princeton University, p. 212-224.

Chernovol, D. 2012. Houses of the Tomashovskaya local group. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye culture giant-settlements in Ukraine: formation, development and decline*. Oxford: Oxbow Books, p. 182-210.

Chernovol, D. 2014. The Tripolye BI Dwellings in the Middle Dniester Region. In: *Cucuteni Culture within the European Neo-Eneolithic Context: International Colloquium Cucuteni — 130*. Piatra-Neamt: Constantin Matasa, p. 108-109.

Harper, T. K., Diachenko, A., Rassamakin, Y. Y., Kennett, D. J. 2019. Ecological dimensions of population dynamics and subsistence in Neo-Eneolithic Eastern Europe. *Journal of Anthropological Archaeology*, 53, p. 92-101.

REFERENCES

Buzian, G. N., Iakubenko, E. A. 1990. Kharakternye cherty domostroitelstva Kosenovskoi lokalnoi gruppy. In: Zbenovich, V. G. (ed.). *Rannezemledelcheskie poseleniia-giganty tripolskoi kultury na Ukraine. Tezisy dokladov 1-go polevogo seminara*. Kiev, s. 58-64.

Burdo, N. B. 1981. *Otchet o rabote Bugo-Dnestrovskogo otriada Prichernomorskoi ekspeditsii OAM AN USSR v 1981 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1981/79.

Burdo, N. B., Videiko, M. Yu. 1985. Rannotrypilske poselennia Tymkove v Odeskii oblasti. *Arkheolohiia*, 52, s. 78-85.

Videiko, M. Yu. 2005. Protomista trypilskoi kultury: 4200—2750 rr. do n. e. In: Zubar, V. M. (ed.). *Arkheolohiia u Kyievo-Mohylianskii Akademii*. Kyiv, s. 53-69.

Videiko, M. Yu., Terpylovskyi, R. V., Petrashenko, V. O. 2005. *Davni poselennia Ukrainy*. Kyiv.

Herasymenko, N. P., Yurchenko, T. I., Chernovol, D. K. 2018. Pryrodna y antropohenna transformatsiia roslynnosti ta gruntovoho pokryvu na trypilskomu poselenni Ozheve-ostriv (Serednie Prydnister'ia). In: *Relief i klimat: Materialy II-oi mizhnarodnoi konferentsii*. Chernivtsi, s. 39-41.

Diachenko, A. V. 2010. Evstaticheskie kolebaniia Chernogo moria i dinamika razvitiia naseleniia kukuten-tripolskoi obshchnosti. *Stratum plus*, 2, s. 37-48.

Kochkin, I. T. 1987. *Otchet o rabote ekspeditsii Ivano-Frankovskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta im. Stefanika po issledovaniiu tripolskogo poseleniia Beleluia 6 (ur. «Bavki») v 1987 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1987/110.

Kruts, V. A., Ryzhov, S. N., Zbenovich, V. G., Shumova, V. A. 1981. Otchet o rabote taliankovskogo otriada Tripolskoi ekspeditsii za 1981 g. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1981/11b.

Kruts, V. A., Ryzhov, S. N., Shumova, V. A. 1983. *Otchet o rabote taliankovskogo otriada Tripolskoi ekspeditsii za 1983 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1983/3a.

Kruts, V. A., Ryzhov, S. N., Shumova, V. A., Salii, N. G. 1984. *Otchet o rabote taliankovskogo otriada Tripolskoi ekspeditsii za 1984 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1984/38.

Kruts, V. A., Ryzhov, S. N., Klochko, V. I. 1985. *Otchet o rabote taliankovskogo otriada Tripolskoi ekspeditsii za 1985 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1985/23e.

Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Ryzhov, S. N., Buzian, G. N., Ovchinnikov, E. V., Chernovol, D. K., Chabaniuk, V. V. 2005. *Issledovaniia poselenii-gigantov tripolskoi kultury 2002—2004 gg.* Kiev: Korvin-Press.

Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Menotti, F., Ryzhov, S. N., Chernovol, D. K., Chabaniuk, V. V. 2008. *Tripolskoe poselenie-gigant Talianki. Issledovaniia 2008 g.* Kiev.

Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Chabaniuk, V. V., Shatilo, L. A. 2013. *Tripolskoe poselenie-gigant Talianki. Issledovaniia 2012 g.* Kiev.

Makarevich, M. L. 1948. *Otchet Sredne-Bugskoi ekspeditsii na poselenii Sabatinovka II.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1948/34.

Makarevich, M. L. 1960. Ob ideologicheskikh predstavleniiakh u tripolskikh plemen. *Zapiski Odesskogo arkheologicheskogo obshchestva*, 1 (34), s. 290-301.

Morgan, L. 1934. *Doma i domashniaia zhizn amerikanskikh tuzemtsev*. Leningrad: Institut narodov severov TsIK SSSR.

Ovchinnikov, E. V., Chernovol, D. K. 2001. Raskopki tripolskogo poseleniia Zelena Dibrova. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1999—2000 rr.*, s. 177-179.

Ovchynnykov, E. V. 2014. *Trypilska kultura Kanivskoho Podniprov'ia (etapy BII—CI)*. Kyiv: Oleh Filiuk.

Passek, T. S. 1949. *Periodizatsiia tripolskikh poselenii*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 10. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Passek, T. S. 1961. *Rannezemledelcheskie (tripolskie) plemena Podnestrovia*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 84. Moskva: AN SSSR.

Popova, T. A. 2003. *Mnogosloinoe poselenie Polivanov Iar: K evoliutsii tripolskoi kultury v Srednem Podnestrove*. Sankt-Peterburg: MAE RAN.

Ryzhov, S. M., Shumova, V. O., Chernovol, D. K. 2005. Doslidzhennia trypilskoho poselennia Kolodyste II u 2004 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2003—2004 rr.*, s. 274-276.

Sokhatskyi, M. P. 1992. *Zvit pro robotu arkheolohichnoi ekspedytsii Borshchivskoho viddilu Ternopilskoho kraieznavchoho muzeiu u 1992 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1992/109.

Sokhatskyi, M. P. 1995. *Zvit pro robotu arkheolohichnoi ekspedytsii Borshchivskoho viddilu Ternopilskoho kraieznavchoho muzeiu u 1992 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1995/40.

Tsvek, E. V. 1972. *Otchet o raskopkakh tripolskogo poseleniia u s. Shkarovka Belotserkovskogo r-na Kievskoi oblasti v 1971—1972 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1971-72/6.

Tsvek, E. V. 1976. Domostroitelstvo i planirovka tripolskikh poselenii (po materialam rasskopok v s. Shkarovka). In: Berezanskaia, S. S. Otroshchenko, V. V., Telegin, D. Ia. (ed.). *Eneolit i bronzovyi vek Ukrainy Issledovaniia i materialy*. Kiev: Naukova dumka, s. 46-69.

Tsvek, O. V. 1993. *Relihiini uiavlennia naselennia Trypillia*. Arkheolohiia, 3, s. 74-90.

Chernysh, E. K. 1962. Neolit i eneolit iuga evropeiskoi chasti SSSR. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 102, s. 5-85.

Chernovol, D. K., Ryzhov, S. M. 2005. *Zvit Pishchanskoho zahonu Trypilskoi ekspedytsii za 2005 rik v s. Pishchana Talnivskoho raionu Cherkaskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2005/135.

Chernovol, D. K. 2008. Interer tripolskogo zhilishcha po materialam poseleniia Talianki. In: Korvin-Piotrovskii, A., Menotti, F. (ed.). *Tripolskaia kultura v Ukraine. Poselenie-gigant Talianki*. Kiev, s. 168-191.

Chernovol, D. K., Sokhatskyi, M. P. 2010. Inter'ier zhytel zalishchytskoi lokalnoi hrupy za materialamy poselennia Hlybochok Borshchivskoho raionu Ternopilskoi oblasti. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 32-35.

Chernovol, D. K. 2012. Inter'ier budivel nebelivskoi lokalnoi hrupy trypilskoi kultury. *Arkheolohiia*, 1, s. 62-71.

Chernovol, D. 2013. Postroiki petrenskoi lokalnoi gruppy. *Revista Archeologică*, IX, 1, s. 72-87.

Chernovol, D. K. 2015. Varianty zhytlovykh sporud za elementamy inter'ieru. In: *Na skhidnii mezhi Staroi Yevropy. Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii*. Kirovohrad, s. 53.

Chernovol, D. 2016. Poselenie tripolskoi kultury Bernashevka I. *Revista Archeologică*, XII, 1—2, s. 61-80.

Chernovol, D. K. 2017. Doslidzhennia v s. Voloshkove. In: *Arkheolohiia Bukovyny: zdobutky ta perspektyvy. Tezy dopovidei naukovoho seminaru*. Chernivtsi: Tekhnodruk, s. 84-85.

Shmaglii, N. M., Videiko, M. Iu. 1985 *Otchet o rabote Maidanetskogo otriada Tripolskoi ekspeditsii v 1985 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1985/23v.

Anthony, D. 2007. *The horse, the wheel and language. How Bronze Age riders from the Eurasian steppes shaped the modern world*. Princepton: Princeton University.

Bicbaev, V. 2010. The Copper Age cemetery in Giurgiulesti. In: Anthony, D. (ed.). *The lost world of Old Europe*. Princepton: Princeton University, p. 212-224.

Chernovol, D. 2012. Houses of the Tomashovskaya local group. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye culture giant-settlements in Ukraine: formation, development and decline*. Oxford: Oxbow Books, p. 182-210.

Chernovol, D. 2014. The Tripolye BI Dwellings in the Middle Dniester Region. In: *Cucuteni Culture within the European Neo-Eneolithic Context: International Colloquium Cucuteni — 130*. Piatra-Neamt: Constantin Matasa, p. 108-109.

Harper, T. K., Diachenko, A., Rassamakin, Y. Y., Kennett, D. J. 2019. Ecological dimensions of population dynamics and subsistence in Neo-Eneolithic Eastern Europe. *Journal of Anthropological Archaeology*, 53, p. 92-101.

D. K. Chernovol

VARIATIONS OF THE TRYPILLIA CULTURE HOUSES ACCORDING TO THE INTERIOR OF THE SECOND STOREY

Oven is a permanent element of interior of the Trypillia culture house. An oven is always located to the right from the entrance to the residential room of the second storey. Other interior details, such as altar, podium etc, are not met in every single house. This paper aims to define variations of the Trypillia culture houses according to the presence or lack of elements of interior. Origin of variations is analyzed according to the chronology of sites. The analysis is focused only on the interior of the second storey.

Fifteen variations of Trypillia houses were defined as of today. Variations one to three are typical only for Early Trypillia. Those are different from the latter variations by the location of an oven. Variations four to six were formed during the Trypillia BI stage and lasted till Trypillia CII. Other variations characterize slight differences between certain periods of culture. Organization of interior did not change much since Trypillia BI. However Trypillia BI is characterized by its highest variation.

The high level of unification of the Trypillia culture dwellings was probably caused by the fact that the house construction was the collective activity. Different taboos, which did not let the deviation from commonly accepted rules, also should not be excluded. Certain individual elements could appear in the result of house construction by an individual or family. They could be also caused by the functioning of house and some rational reasons.

Change in the location of an oven during Trypillia BI could be explained by the climate change during this period of time, which was noted by the number of scholars, or incorporation of people from different cultural units into Trypillia populations.

Keywords: Trypillia culture, variations of houses, ploshchadka, interior.

Одержано 4.10.2020

ЧЕРНОВОЛ Дмитро Костянтинович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
CHERNOVOL Dmytro K., PhD, Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-8208-0355, e-mail: ch_d_k@ukr.net.

УДК 903.2(4)"636" DOI: 10.37445/adiu.2021.02.11

Л. О. Шатіло, Р. Хофманн

ЗОБРАЖУЮЧИ ТРИПІЛЛЯ: ПОЯВА ТА ЗАНЕПАД РЕАЛІСТИЧНОГО СТИЛЮ

У статті розглянуто різні категорії предметів з реалістично зображеними елементами. На прикладі аналізу трипільської пластики, а також антропоморфних статуеток з середньо- та пізньонеолітичного телю Вінча, показано їхню часову та просторову прив'язку до агломерованих регіонів у періоди з найвищою щільністю населення.

***Ключові слова**: «реалістичний» стиль, зображення / репрезентації, моделі будівель, моделі саней, антропоморфна пластика, зооморфні предмети, Трипілля, басейн р. Синюха, тель Вінча.*

У передісторії та історії можна спостерігати численні обмежені у просторі та часі «епізоди», в яких були спроби посилити «передачу реальності» за допомогою художнього засобу. На цих фазах, зокрема, зростає число предметів з «реалістичними» деталями або характеристиками, художні форми зображення (предмети, види, прийоми тощо) стали різноманітнішими; помітним є підвищений реалізм зображень об'єктів / суб'єктів у сенсі більшої уваги до точної передачі деталей; крім того, розмір деяких предметів, напр. скульптур, збільшується. На противагу цим фазам, можна спостерігати періоди, коли художні зображення зазнають сильнішої схематизації, а кількість форм репрезентацій зменшується.

Стилістичний розвиток предметів з нео-енеолітичних поселень Південно-Східної та Східної Європи підпадає під такі спостереження, зокрема у Трипіллі, де ряд артефактів, напр. антропоморфні фігурки, моделі саней та будівель певною мірою правдиво зображують людей та оточуючі предмети або їх окремі елементи. При цьому, принаймні, частина таких зображень має обмежені хронологічні та територіальні рамки поширення. Для кращого розуміння контексту появи «реалістичних» зображень, динаміки їх розвитку, обставин зникнення та інших питань в статті було виділено та проаналізовано різні категорії таких репрезентацій, які походять з доісторичних поселень 4700—3100 BC з території сучасної України та Молдови, що об'єднані під назвою «Трипілля» [1]. Для обговорення варіантів можливих інтерпретацій явища було додатково розглянуто аналогічні зображення в інших культурних контекстах, оскільки даний стилістичний розвиток може бути важливим індикатором, що відображає специфіку розвитку давніх суспільств.

Тема реалістичного / натуралістичного стилю в трипільських студіях найчастіше розроблялася у зв'язку з дослідженнями «реалістичної» пластики, що є частиною значно більшого масиву антропоморфних фігурок, в основному «схематичних», що передають людський образ в загальних рисах. Виділення цієї категорії знахідок пов'язують з іменем Т. Г. Мовші, яка вважала, що реалістича та схематично-реалістична скульптури наділені рисами індивідуальності, так як вони мають детально змодельовані обличчя, зачіски, руки, торси, ноги (Мовша 1973, с. 3—21). На противагу цьому, Н. Б. Бурдо до цієї категорії фігурок віднесла виключно статуетки з детально змодельованими головами, наголошуючи на тому, що більш коректно цю категорію було б називати «*антропоморфною пластикою з реалістичними деталями*» (Бурдо 2010, с. 124—125). Питання

1. Трипільський культурний комплекс включно з усатівськими пам'ятками (за Diachenko, Harper 2016).

© Л. О. ШАТІЛО, Р. ХОФМАНН, 2021

стосовно зображення реальних елементів конструкцій у предметах пластики розглядалося також у контексті моделей будівель та моделей саней (напр. Пассек 1938; Балабина 2004; Shatilo 2016). В одній із останніх робіт по цій темі, І. В. Палагута та О. Г. Старкова, аналізуючи модель будівлі з Попудні, дійшли висновку про те, що не тільки інтер'єр, але і самі персонажі моделі натуралістично показані (Палагута, Старкова 2017, с. 68—77).

Погоджуючись з іншими авторами, ми називаємо явище появи предметів з правдиво відтвореними деталями «реалізмом» (напр. Мовша 1973; Pogoševa 1985; Бузян, Білоусько 2009; Гусев 2009; Бурдо 2013) або синонімічно також «натуралізмом» [1] (напр. Majewski 1947; Бибиков 1953; Балабина 2004; Палагута, Старкова 2017), хоча ми добре усвідомлюємо складність і неоднозначність цих термінів. Концепція реалізму в мистецтві є особливо складною.

1. Поняття «реалізм». У загальному розумінні термін «*реалізм*» позначає специфічне відношення мистецтва до реальності, наприклад, зображення звичайних предметів або ситуацій повсякденного життя, намагання забезпечити правдиве, неідеалізоване відображення предмета, вільне від спекулятивної фантастики та надприродних елементів (Alscher et al. 1977, p. 55—60). Безумовно, існують специфічні «реалізми» певних епох та регіонів. Ось лише деякі з них: архаїчне та класичне грецьке мистецтво з великими скульптурами (напр. Boardman 1978; Bol 2002), фламандський живопис XV ст. із «замаскованою символікою» (Panofsky 1958), італійське Відродження з перспективами (ілюзія відображення реальності) (напр. Gombrich 2001), або реалістичне мистецтво 19—20 століть, яке було вирішально політичним та просвітницьким (напр. Nochlin 1971). Останній реалізм пов'язаний із «соціальним питанням» та критикою капіталізму, як системи, і змістовно складається з реалістичних зображень повсякденного життя та «неприкрашених» репрезентацій соціальних умов.

Натомість можна прослідкувати періоди в історії мистецтва, коли «передача реальності» була менш поширена, а різноманітність художніх виробів скорочувалася, вони ставали більш схематичними, а акцент робився більше на «декоративному», що може звичайно мати, крім інших, і ідеологічні причини, такі, як загальна «ворожість» до образів (напр. Mellink, Filip 1974). У доісторичні часи це стосується, наприклад, бронзового віку, який, порівняно з попереднім періодом, позбавлений широкого спектру різноманітних зображень (напр. Kossack 1954; Kneisel 2012; Fokkens, Harding 2013). В історичні часи подібні тенденції можна, наприклад, спостерігати за пізньої античності та наступних століть.

Для кожного з цих та інших періодів існували конкретні зв'язки між політичними, соціальними чи релігійними намірами виробників та соціальним сприйняттям та інтерпретацією зображень та творів мистецтва. Ці зв'язки є предметом спроби інтерпретувати твори мистецтва іконологічно у розумінні Е. Панофського (Panofsky 1939) або соціально-історично у сенсі М. Баксандалла (Baxandall 1972). Оцінюючи такі явища, важливо також 1) просторово розмежувати центри інноваційного художнього виробництва та 2) мати на увазі контекст виробництва предметів і зображень та їх адресатів.

Для того, щоб зрозуміти, чи можна прослідкувати подібний зв'язок між «реалістичним» стилем та соціальними процесами в Трипіллі, перейдемо до розгляду трипільських артефактів з «натуралістичнішими» деталями.

2. Джерела. Керамічні *моделі будівель*, що зображують у зменшеному вигляді екстер'єр чи інтер'єр споруди або її частину, можна розглядати, як предмети з певними проявами «реалізму». Багато виробів цього типу показують будівлю або її окремі частини в загальних рисах (стіни, дах, вхід). Особливо це стосується деяких предметів з неолітичних поселень Македонії та частини північноболгарських моделей (Trenner 2010, p. 136—145, 154—155, 159). На противагу таким знахідкам ряд трипільських моделей зображують споруди більш детально. Ці вироби традиційно поділяють на «закриті» моделі з дахом — тип А та «відкриті», без даху — тип В (Гусев 1996, с. 18). Конструктивно моделі складаються з підлоги, стін, даху (тип А), вхідного отвору, а часто також круглого «вікна» в стіні навпроти входу (високо розміщений, можливо вентиляційний, отвір). Окрім цих частин, які передають «загальну ідею» будівлі, ряд моделей мають додаткові «реалістичні» елементи. До них можна віднести: поділ моделі на дві частини («сіни» та основне приміщення), деталі конструкцій стін (стовпи), деталі конструкцій даху (піддашок над «сіньми», балки, можливо зооморфний декор покрівлі та ін.) у типі А, інтер'єр споруд у типі В. Відповідність цих елементів реальним частинам будівлі неоднарозово обговарювалася в літературі (напр. Пассек 1938; Палагута, Старкова 2017). Тобто, серед всього масиву моделей окремо виділяється частина більш «реалістичних» знахідок з більшою кількістю деталей.

Моделям будівель присвячено декілька спеціальних досліджень, в які також включено перелік відомих знахідок (Гусев 1996; Якубенко 1999; Шатіло 2005). Всього відомо 74 моделі, однак критичний аналіз знахідок показав, що

1. Використовуючи поняття «реалізм» або «реалістичний» стиль стосовно деяких художніх зображень первісності та в Трипіллі зокрема, ми маємо на увазі 1) зображення, що відтворюють реальні предмети або сцени; 2) предмети із зображенням реалістичних деталей і 3) артефакти з певною якістю зображення пластичної тілесності.

частина артефактів (передусім фрагменти «ніжок»), проінтерпретованих як «моделі споруд», не мають ознак будівель, їх всього 21 (Shatilo 2021). Тому загальна кількість відомих трипільських моделей може бути зменшена до 53 одиниць, серед яких мінімум 24 вироби [1] мають додаткові «реалістичні» риси.

Наступною категорією є керамічні *моделі санчат*, які умовно, в зменшеному вигляді, зображують сані. Конструктивно вони можуть складатися з двох або трьох частин — «кузова», виконаного у вигляді округлої чи овальної миски або прямокутної посудини, що встановлена на два полози. Третьою необов'язковою частиною виробу є одинарні або подвійні зооморфні наліпи в передній частині «кузова». Наявність елементів реальних саней — перш за все полозів, які в передній частині загнуті догори, а у задній виступають за межі «кузова», є принциповим критерієм для виділення данного типу знахідок [2]. Окрім полозів, існують інші, доволі рідкісні зображення елементів конструкції на «кузовах» моделей (графічні та об'ємні) — *копила* та *нащепи*, а на наліпах у вигляді голів тварин, якими обладнані деякі моделі, іноді присутнє зображення *упряжі* (Балабина 2004; Круц и др. 2013, с. 82).

Моделям саней присвячено декілька робіт (напр. Бурдо 2003; Балабина 2004). Ця категорія артефактів часто залучається при розгляді тематики стосовно транспортних засобів (Гусев 1998). Однією з останніх робіт є дослідження Н. Чуб, присвячене винаходу колеса [3]. Всього відомо мінімум 123 моделі (Shatilo 2021), значна частина яких представлена фрагментами.

Наступні категорії «реалістичних» зображень присутні на частині глиняних антропоморфних статуеток. *Антропоморфна пластика* є розповсюдженою категорією інвентаря кукутень-трипільського комплексу, відомо близько 9222 статуетки станом на 2017 р. (Церна 2017, с. 223—224). З цього масиву матеріалу С. Церна залучив для дослідження 5979 фігурок, 3289 з яких відносяться до «трипільської» частини культурного комплексу (Церна 2017, с. 225—230). Великі серії кукутень-трипільських антропоморфних фігурок представлені в ряді публікацій (напр. Погожева 1983; Pogoševa 1985; Burdo 2014; Monah 2016; Terna, Vasilache 2019).

Серед цих знахідок дослідники виділяють фігурки зроблені у реалістичному або натуралістичному стилі — із детально змодельованими головами, руками, торсами, ногами та іншими елементами (історія питання — див. Бурдо 2013). На відміну від загального масиву «схематичних» фігурок, реалістична та схематично-реалістична пластика була описана на рівні окремих предметів. Н. Б. Бурдо склала каталог таких теракот (всього 109 одиниць), до якого дослідниця зарахувала кукутень-трипільську антропоморфну пластику із детально змодельованими головами: «*статуетки, скульптурні деталі в оздобленні посуду, керамічних черпаків та посуд, що виконаний у вигляді полої скульптури, що реалістично відтворює людське обличчя*» (Бурдо 2013, с. 22, 119—346).

У даній роботі розглянуто наступні категорії «реалістичних» елементів або деталей на антропоморфних статуетках: ретельно змодельовані голови, зображення зачісок та аксесуарів для зачісок, головних уборів, прикрас, різноманітних деталей одягу та взуття [4]. Кожен з цих елементів (приміром, прикраси або стегнові пояси) розглянуто в роботі незалежно від того, чи відносять фігурки, на яких є таке зображення, до «реалістичної», «умовно реалістичної» або «схематичної» пластики [5], так як кожен із них передає, очевидно, реальні деталі. Крім того, іноді декілька таких деталей можуть бути присутніми на одній знахідці (наприклад, намисто і детально змодельоване обличчя), іноді на одній фігурці можна знайти лише один із таких елементів. Хоча не останню роль в цьому відіграє фрагментація матеріалу, все ж відомі приклади цілих або майже цілих фігурок, де «реалістично» показано лише один або два елементи (напр. Pogoševa 1985, Abb. 106a, 760, 795). Саме тому видається доцільним розглядати кожну категорію реалістичних деталей, зображених на антропоморфних фігурках, окремо. Основними джерелами для підрахунку та подальшого аналізу цих категорій стали каталоги А. П. Погожевої та Н. Б. Бурдо (Pogoševa 1985, p. 134—242; Бурдо 2013, с. 224—345), а також інші публікації (Kandyba 1937, p. 150—152; Пассек 1949, с. 6, 93—94; Круц 1977, с. 57—58, 60; Маркевич 1981, рис. 12, 63, 74, 85; Круц и др. 1985, рис. 40; Бузян, Якубенко 1998, с. 60; Бурдо 2001, с. 98—143; Круц и др. 2001, с. 57—61; Шмаглий 2001, с. 20, 23; Круц и др. 2005, с. 7—93; Круц и др. 2008, с. 49—50; Корвін-Піотровський, Менотті 2008, с. 71—130; Бузян, Білоусько 2009, с. 335; Гусев 2009, с. 310—322; Круц и др. 2009, с. 42—44, 47, 49; Бурдо 2010, с. 129—136; Бурдо 2011, рис. 1—3; Круц и др. 2011, с. 37—59; Круц и др. 2013, с. 60, 83; Овчинников 2014, с. 341—352, 356, 381; Бурдо

1. Точні підрахунки ускладнюються через фрагментацію знахідок.
2. Ряд артефактів, які не мають даної характеристики, але проінтерпретовані як «моделі саней», в даній роботі не розглядаються (напр. Круц и др. 2001, с. 62, рис. 6: 4; 2005, с. 40, рис. 3).
3. Ми вдячні Наталії Чуб за можливість бути присутніми на захисті її дисертації «Rad-, Wagen- und Schlittenmodelle der Cucuteni-Trypillja-Kultur als Zeugnisse für die Genese und die Ausbreitung der Innovation des Wagens» (Berlin, 2019).
4. Для повноти дослідження в подальшому слід врахувати також реалістично зображені деталі тіла, напр. торс, руки, ноги.
5. Традиційний поділ пластики на ці категорії не використовується, натомість кожен елемент, описаний нижче, розглядається незалежно, як прояв «реалізму».

2015, с. 29—31; Monah 2016, p. 156—423; Старкова 2020, рис. 1).

«Реалістичні» голови антропоморфних статуеток, при всій умовності репрезентацій, сильно контрастують із «схематичними» зразками антропоморфних фігурок, які дуже схематично зображують голову у вигляді невеликого виступу або диска з защіпом. Статуетки з детально змодельованими деталями голови — носом, очами, губами, вухами та ін., які показані пластично, Н. Б. Бурдо поділяє на «реалістичні» (з рельєфно зображеною головою: підборіддям, потилицею) та «умовно-реалістичні» (з головою у вигляді диска та лише окремими більш натуралістично зображеними елементами: Бурдо 2010; 2013). Всього нараховано 76 фігурок з такими «натуралістичними» головами [1].

Зображення зачісок та *аксесуарів для зачісок* на антропоморфних статуетках передають способи укладання волосся. Вони можуть бути пластичними, іноді з прокресленими лініями, що показують волосся, та мальованими. Доволі стандартна зачіска представлена на ряді антропоморфних фігурок, які зображують довге волосся, зібране разом нижче рівня плечей, на спині. Такий спосіб формування зачіски передбачає наявність спеціального предмета для утримання волосся. Багато фігурок мають зображення різних відокремлених від волосся аксесуарів, або способів фіксації зачіски за допомогою спеціальних предметів, що тримають волосся за одним принципом (напр. Пассек 1949, с. 6 вкладка, с. 93, рис. 48; Круц 1977, с. 58, 60, рис. 23: 1; Pogoševa 1985, Abb. 652, 706a; Овчинников 2014, с. 346, рис. 113: 1; Бурдо 2015, с. 31, рис. 2: 7, 8, 10; Monah 2016, p. 273, fig. 118: 3, p. 322, fig. 167: 4, p. 337; Старкова 2020, с. 97, рис. 1: 19). На кукутенському поселенні Траян — Дялул Фантанілор (Traian-Dealul Fantanilor) знайдено предмет з кістки, який, можливо, використовувався для заколювання волосся (Mantu et al. 1997, p. 227). Нижня частина волосся до місця, де воно зібрано разом, може зображуватися у вигляді латинських букв «U» і «V». Аксесуар та / або волосся в найнижчій частині зачіски може мати форму кола або двох трикутників, з'єднаних вершинами. Деякі фігурки з довгим волоссям не мають такого окремого елемента, який міг би зображувати спеціальний аксесуар для формування зачіски, волосся має обриси букви «U» у нижній частині (напр. Пассек 1949, с. 94, рис. 49: 4в; Pogoševa 1985, Abb. 746, 760; Овчинников 2014, с. 341, рис. 108: 2). Відомо мінімум 38 фігурок, які мають подібну зачіску.

Окрему групу представляють *зображення головних уборів* на статуетках, які передані доволі натуралістично і схожі між собою. На відміну від зачісок, «шапки» трапляються виключно на фігурках з «реалістично» змодельованими головами і виконані скульптурно, іноді пофарбовані (Бурдо 2010, с. 195—198). Відомі головні убори представляють собою невелику шапку, що прикриває лише потилицю та верхню частину голови. В семи випадках вони високі, тобто завершуються вище рівня голови (напр. Мовша 1973, рис. 5: 2, рис. 6; Pogoševa 1985, Abb. 937), в двох — на фігурці з Крутухи-Жолоб та Костешт IV — така «шапка» низька та нагадує невелику тюбетейку (Бузян, Якубенко 1998, рис. 3: 1; Маркевич 1985, рис. 74: 9). На двох фігурках головні убори мають «ріжки» (поселення Бринзени IX та, можливо, Грим'ячка, Маркевич 1985, рис. 110; Бузян, Білоусько 2009, рис. 3: 1). Серед фігурок з високими шапками дві мають округлий отвір у верхній частині (поселення Бринзени III та Паволоч, Маркевич 1981, рис. 63; Pogoševa 1985, Abb. 1012). Ця нечисленна група включає 10 зображень.

Прикраси на антропоморфних статуетках представлені намистами. А. П. Погожева виділила дев'ять типів їх зображень (Pogoševa 1985, p. 130), які можуть бути передані або в заглибленій, або в мальованій техніці. Серед виділених типів один зображує прикрасу (або інший елемент) на спині. Найбільш розповсюдженим типом є одинарна лінія, що намальована навколо шиї. Інші різновиди прикрас передані рядами крапок, паралельних штрихів та іншими типами зображень. В даному дослідженні нараховано мінімум 94 фігурки з намистами.

Найбільш численною категорією «реалістичних» зображень на антропоморфних статуетках є репрезентації *одягу*, *деталей одягу* та *взуття*. А. П. Погожева проілюструвала різновидності в кожному із типів зображень 1) *ліній на шиї — верхніх частинах грудей* (надалі *лінії декольте*), 2) *плечових* та 3) *стегнових поясів*, 4) *стегнових пов'язок* та 5) *взуття*, які можуть бути виконані в заглибленій або мальованій техніці (Pogoseva 1985, p. 131—133). Окрім ліній декольте і частково стегнових пов'язок, всі інші перелічені деталі вбрання, як правило, оперізують фігурки. Кількісний розподіл цих репрезентацій в даному дослідженні такий: стегнові пояси — 99, лінії декольте — 61, стегнові пов'язки — 28, плечові пояси — 18, взуття — 11, всього 217 деталі, які зображені на, як мінімум, 165 антропоморфних статуетках.

Зображення на зооморфних артефактах. Ця остання категорія предметів з реалістичними деталями найменш численна і представлена відтвореннями різних *елементів обладнання* (що дозволяє керувати тваринами) та/або *прикрас* (?) великої рогатої худоби, які можуть бути проінтерпретовані як зображення *налобників*, *попон*, *ременів* для упряжі (або фіксації попон чи вантажу, закріпленого на спині тварини), *недоуздків*, *упряжі*, *поясів*. Іншими словами, у цю категорію входять зображення на зооморфних артефактах, що можуть пока-

1. Статуетки без інформації про поселення, з якого вони походять, не включені в перелік.

зувати різноманітне *спеціальне обладнання*, яке використовувалося давнім населенням для полегшення використання тварин (для переміщення в'ючним або тягловим способом) чи з іншою метою (наприклад, «одяг» або прикраси). Подібні деталі зустрічаються на зооморфних фігурках, зооморфних наліпах від моделей саней та посуду, зооморфному посуді та на брязкальцях (Кравец 1951, с. 128—130; Патакова 1979, рис. 14: 19; Балабина 1998, с. 84—86, 94, 98; Гусев 1998, с. 16—17; Балабина 2004, рис. 5, рис. 11: 3, 4, 6; Круц и др. 2008, с. 124; Круц и др. 2013, с. 78—82; Ohlrau 2020, plate 62: 7). Всього нараховано 19 предметів, що показують таке обладнання, які виконані, в основному, в мальованій техніці (декілька — в заглибленій).

3. Аналіз знахідок. Для аналізу виділених категорій знахідок було складено їх переліки, до яких було включено 53 моделі будівель, 123 моделі саней, 435 «реалістичних» зображень на антропоморфних статуетках (кожен різновид окремо — «реалістичні» голови, зображення зачісок та аксесуарів для зачісок, головних уборів, прикрас, стегнових поясів, плечових поясів, ліній декольте, стегнових пов'язок, взуття) та 19 зображень спеціального обладнення на зооморфних артефактах, всього 630 зображення які походять з 521 артефакта.

Кожне поселення, на якому були знайдені артефакти з реалістичними зображеннями, які залучені до розгляду у дослідженні, було продатоване відповідно до наявних абсолютних дат (за Rassamakin 2012; Harper 2013; Uhl et al. 2014 [2017]; Ткачук 2014; Diachenko, Harper 2016; Müller et al. 2016; Müller et al. 2017; Chapman et al 2018; Rud et al. 2019; Ţerna et al. 2019; Millard 2020; Ohlrau 2020; Shatilo 2021), а у разі їх відсутності, спираючись на дані відносної хронології (в основному за Дергачев 1980; Маркевич 1981; Черниш 1982; Мовша 1984; Ткачук 2005; Рижов 2007; Овчинников 2014; Ткачук 2014). Відповідно до пропозиції Т. Харпера, дані Київської радіовуглецевої лабораторії не враховувались, оскільки вони часто демонструють надзвичайно великі відхилення від значною мірою послідовних дат інших лабораторій (Harper 2013, p. 28—46). Крім того, ми врахували те, що час існування окремого поселення міг бути більшим за 50—100 років, а керамічні стилі, які, як традиційно вважається, показують хронологічну послідовність, можуть існувати, принаймні частково, синхронно (див. напр. Ткачук 2014; Shatilo 2021).

При датуванні частини поселень кінця періоду С1 була використана гіпотеза Т. Ткачука про швидке поширення Бадражського керамічного стилю з Попруття на інші території після 3700—3650 BC, де риси цього стилю прослідковуються на поселеннях косенівської групи, пам'яток типу Крутухи-Жолоб, Коновка, Поливанів Яр I, Колодяжне, та ін. (Ткачук 2014, с. 64).

Поселення Кошилівці-Обоз, з кого походить значна частина реалістичних зображень, було продатоване кінцем етапу С1 — початком С2 через те, що в його керамічному комплексі присутні вироби, які типові як для пам'яток фінального Трипілля (Tkachuk 2005, p. 116—117), так і ті, які для нього не характерні (Kozlowski 1939, p. 36, rys. 8; Черниш 1982, с. 297: 1, 29; Tkachuk 2005, fig. 21: 11, 12) [1].

Хронологічна оцінка матеріалу. Хронологічний аналіз був здійснений шляхом рівного (аористичного) розподілу кількості артефактів певної категорії та поселень, відповідно до їх датування, на часові фрагменти по 100 років. Це дозволило скласти ряд графіків, де по горизонтальній осі представлена хронологічна шкала, а по вертикальній — кількість різних виробів та деталей. Всі графіки показують певні хронологічні закономірності поширення і поділяються на дві групи.

До першої відносяться моделі будівель, зображення зачісок, «реалістичних» голів, стегнових та плечових поясів, і можливо, ліній декольте на антропоморфних статуетках. До другої групи відносяться моделі саней, зображення спеціального обладнання на зооморфних предметах, головних уборів та взуття на антропоморфних фігурках.

Зображення першої групи доволі чисельні, всі вони у невеликій кількості присутні в ранньотрипільських матеріалах, після чого практично повністю зникають (рис. 1). Близько 4000—3900 BC вони знову з'являються, але в значно більшій кількості, яка з часом росте. Виняток складають лінії декольте, які до 4000 BC не зафіксовані, а між 4000—3800 BC представлені у незначній кількості, яка швидко збільшується 3800—3700 BC. Близько 3600—3500 BC можна спостерігати стрімке падіння у кількості даних предметів та елементів, які, зустрічаються до 3300 BC, але в дуже незначній кількості. При цьому прослідковуються різні піки максимальної кількості матеріалу: так, моделі будинків, зображення зачісок та «натуралістичних» голів досягають максимальної кількості 3800—3700 BC, а зображення ліній декольте та стегнових поясів — 3700—3600 BC. Плечові пояси у цьому відношенні мають декілька піків, на що, скоріше за все, вплинула незначна кількість залученого матеріалу.

Вироби та деталі другої групи менш чисельні, окрім моделей саней (рис. 2). Їх об'єднує те, що всі вони є «новими» категоріями матеріалу, які практично не були знайдені на трипільсь-

1. Останнє стосується, наприклад, біноклеподібних виробів (напр. Палагута 2007, с. 134), грушевидних посудин з невеликими прямими або плавно нахиленими всередину вінцями без додаткових елементів на плічиках (напр. Дергачев 1980, с. 178—202).

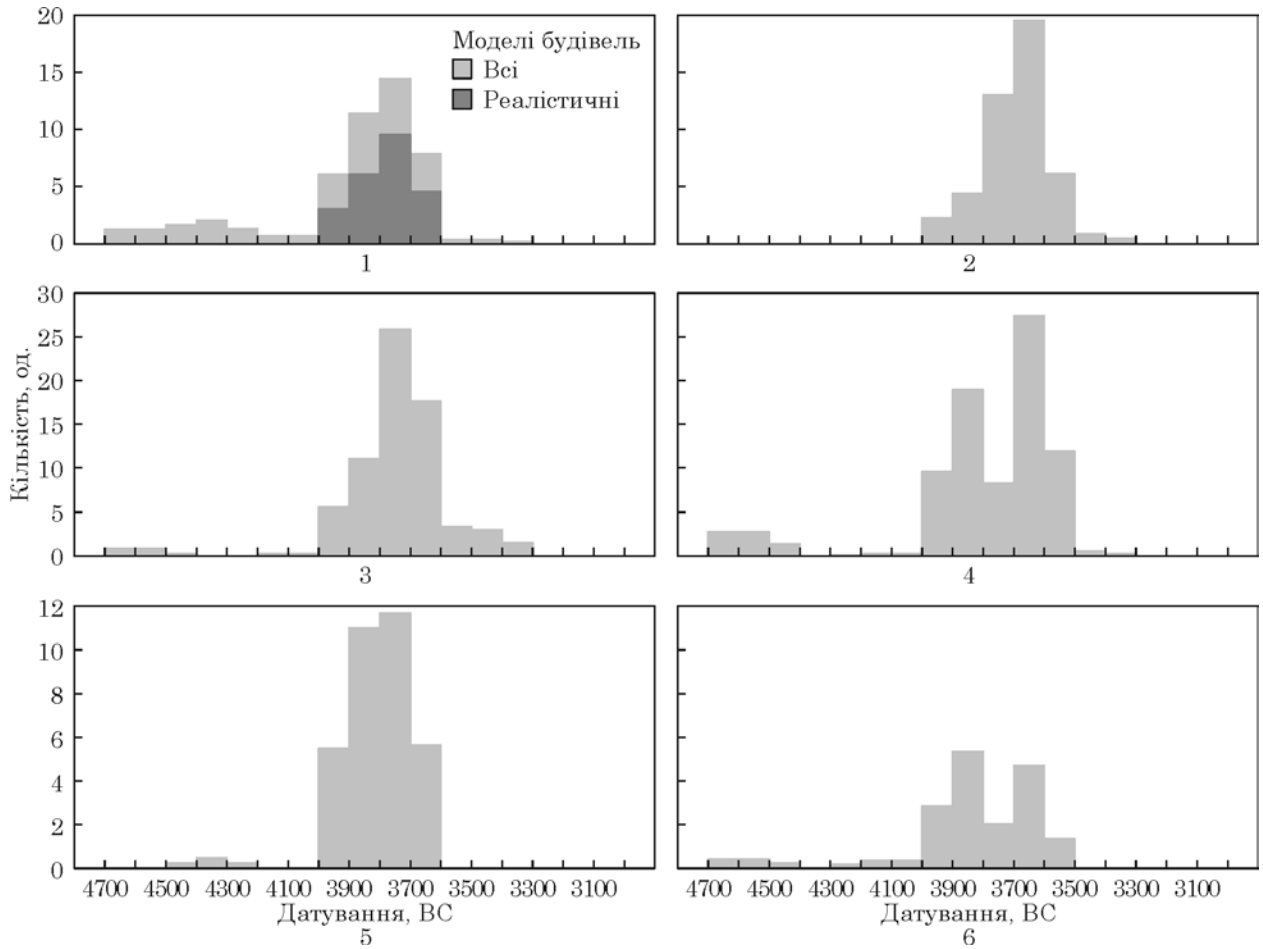

Рис. 1. Діаграми хронологічного розподілу: 1 — моделі будівлі; 2 — антропоморфні статуетки з лініями декольте; 3 — реалістичні голови антропоморфних статуеток; 4 — антропоморфні статуетки з поясами; 5 — антропоморфні статуетки із зачісками; 6 — антропоморфні статуетки з плечовими поясами

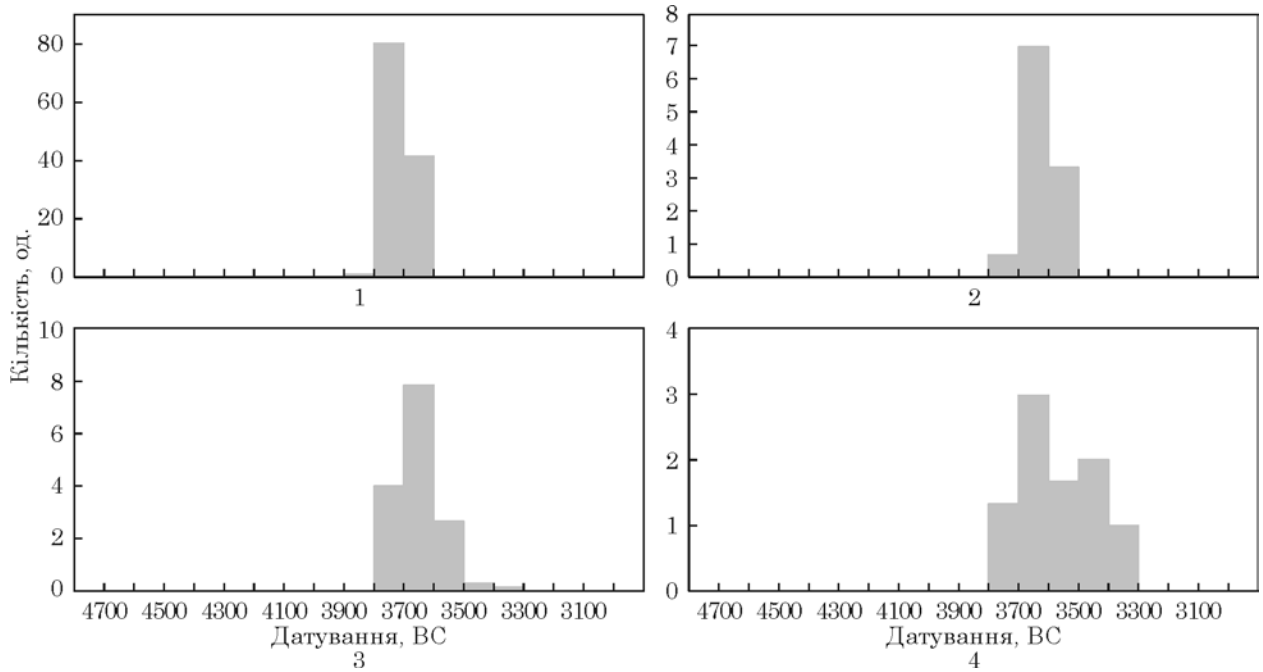

Рис. 2. Діаграми хронологічного розподілу: 1 — моделі саней; 2 — антропоморфні статуетки зі взуттям; 3 — зооморфні предмети з реалістичними деталями; 4 — антропоморфні статуетки з головними уборами

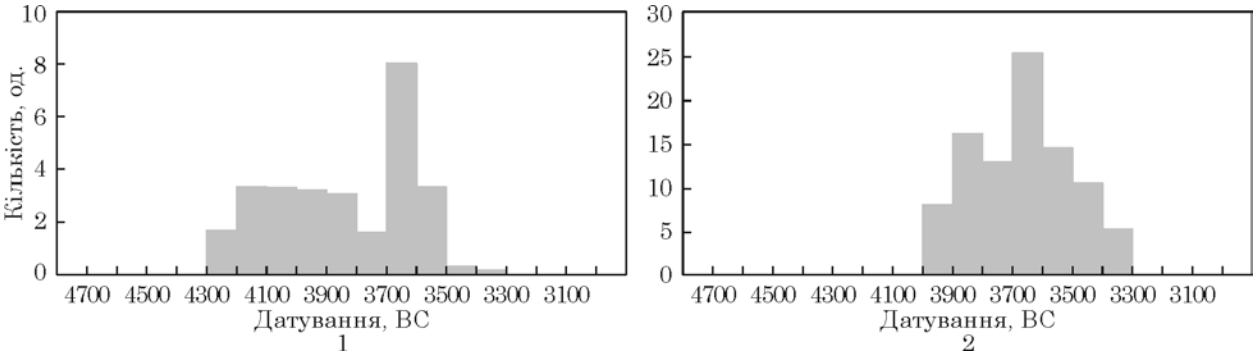

Рис. 3. Діаграми хронологічного розподілу реалістичних елементів: 1 — антропоморфні статуетки зі стегновими пов'язками; 2 — антропоморфні статуетки з прикрасами

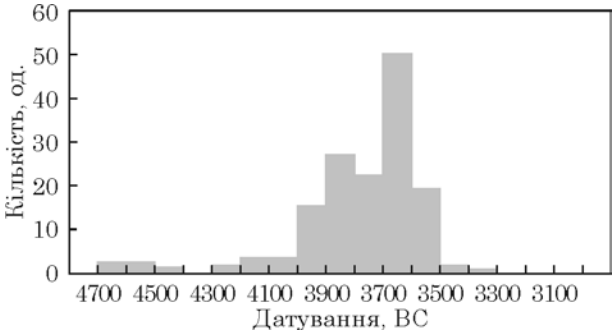

Рис. 4. Діаграма хронологічного розподілу антропоморфних статуеток з деталями одягу

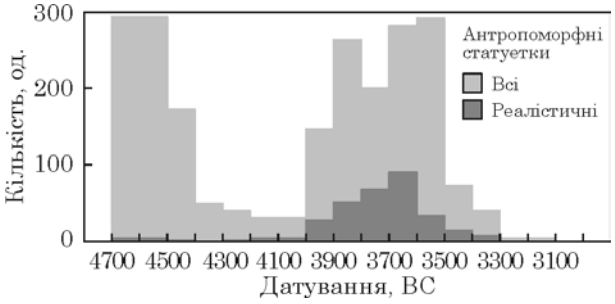

Рис. 5. Діаграма хронологічного розподілу досліджуваної вибірки антропоморфних статуеток та їх зразків з реалістичними характеристиками

ких пам'ятках до 3800 ВС [1]. Майже одразу після появи ці предмети та елементи досягають своєї максимальної кількості близько 3700—3600 ВС, після чого їх число поступово падає. Частково вони існують до 3300 ВС. На відміну від першої групи, де зростання загальної кількості предметів має поступовий, а зниження — стрімкий характер, друга група показує абсолютно протилежну тенденцію — швидкий ріст у кількості, повільний спад.

Окремо, поза цими групами стоять зображення прикрас та стегнових пов'язок на антропоморфних скульптурах (рис. 3). Перший елемент демонструє певну схожість з першою групою: велика кількість зображень намист прослідковується, починаючи з 4000—3900 ВС, за цим спостерігається поступове зростання до максимального числа 3700—3600 ВС. Проте після цього спостерігається не стрімке, а поступове зменшення у кількості аж до 3300 ВС. Значна частина зображень прикрас цього хронологічного відрізку присутня на дуже стилізованих фігурках, нижня частина яких виконана у формі паралелепіпеду (напр. з Усатового, див. Патакова 1979, с. 36, 38, 77).

Щодо другого елемента — стегнових пов'язок, то їх поширення не вписується у виділені тенденції, окрім зникнення таких зображень бл. 3300 ВС. На це могла вплинути мала кількість вибірки, значна частина якої представлена антропоморфними фігурками з шару поселення Поливанів Яр II періоду В1—В2.

Отже, різні категорії «реалістичних» репрезентацій мають і спільні, і відмінні закономірності хронологічного поширення. На загальних графіках, де сумарно пораховано мінімальну кількість антропоморфних фігурок з 1) елементами одягу (рис. 4) та 2) зі всіма реалістичними елементами (рис. 5), тенденції невеликих вибірок матеріалу (напр. зображення взуття або стегнових повязок) не помітні. Обидва графіки показують близкість у розподілі до першої виділеної групи.

Частота появи знахідок. Для оцінки частоти «реалістичних» зображень серед загального масиву антропоморфної пластики розглянемо графік, де по горизонталі представлена хронологічна шкала, а по вертикалі кількість фігурок [2]. В цілому вибірка розподіляється дуже нерівномірно

1. Дві або три моделі саней хронологічно відносяться до більш раннього проміжку часу, але їх важко оцінити у зв'язку з відсутністю їх зображень, опису, контексту при якому вони були знайдені, та інших проблем (моделі з поселень Незвисько, Коновка, Селище, див. напр. Гусев 1998; Балабина 2004; Shatilo 2021).

2. За Kandyba 1937, p. 150—152; Пассек 1949, с. 6, 93—94; Круц 1977, с. 57—58, 60; Маркевич 1981, рис. 12, 63, 74, 85; Pogoševa 1985, p. 134—242; Бурдо 2001, с. 98—143; Круц и др. 2001, с. 57—61; Шмаглий 2001, с. 20, 23; Круц и др. 2005, с. 7—93; Круц и др. 2008, с. 49—50; Корвін-Піотровський, Менотті 2008, с. 71—130; Гусев 2009, с. 310—322; Круц и др. 2009, с. 42—44, 47, 49; Бурдо 2011, рис. 1—3; Круц и др. 2011, с. 37—59; Бурдо 2013, с. 224—345; Круц и др. 2013, с. 60, 83; Овчинников 2014, с. 341—352, 356, 381; Бурдо 2015, с. 29—31; Старкова 2020, рис. 1., всього бл. 2351 фігурки.

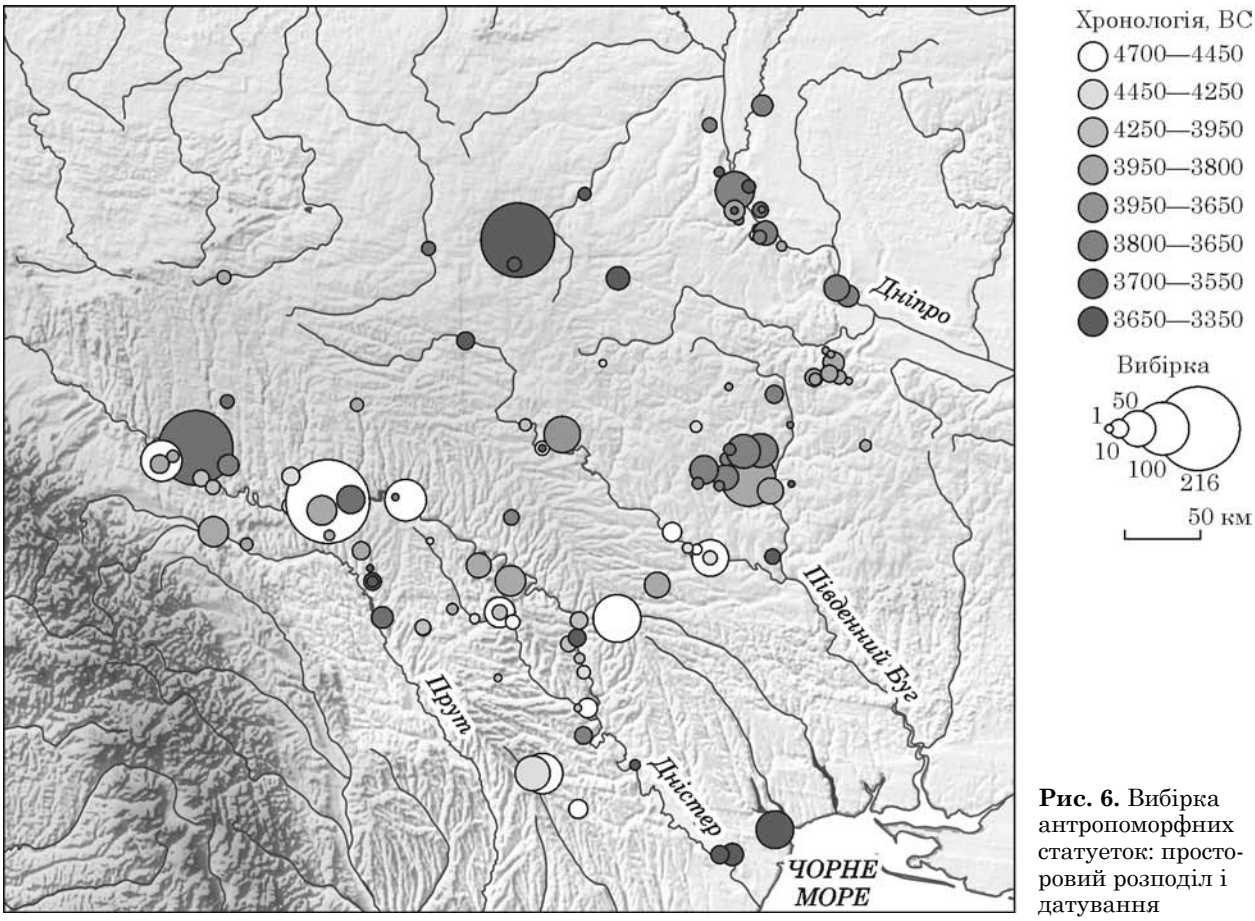

Рис. 6. Вибірка антропоморфних статуеток: просторовий розподіл і датування

протягом досліджуваного періоду: хоча часовий проміжок між 4700 і 4450 і між 3950 і 3550 ВС представлений дуже добре, кількість знахідок з 4450 до 3950 ВС, а також після 3550 ВС значно нижча (рис. 5). Цей нерівномірний розподіл важко оцінити, оскільки кількість поселень, долучених до розгляду для фаз В1 і В1—В2, аж ніяк не набагато менша, ніж у Трипіллі А (вибірка склала: Трипілля А = 14; В1 = 10; В1—В2 = 14; В2 = 31,5; С1 = 38,5 і С2 = 25 поселення). С. Церна (2017, с. 223) вважає, що щільність знахідок фігурок на 100 м^2 площі розкопок принципово не змінюється в різні трипільські періоди і становить в середньому 5 знахідок. Відповідно до цього, менша кількість фігурок між 4450 і 3950 ВС може бути результатом вибірки даних, меншої інтенсивності досліджень на цій фазі або іншими факторами. Разом з цим, географічно вибірка є доволі репрезентативною, так як включає поселення різних регіонів (рис. 6).

На відміну від загальної кількості фігурок, частоту статуеток з реалістичними елементами можна добре оцінити (рис. 5 і 7): їх кількість дуже мала в ранніх етапах, але між 3950 і 3550 ВС помітне їх значне зростання. Для реалістичних фігурок значення медіани на цьому етапі коливається від 12 до 27 %. Пік їх частоти лежить між 3800 і 3650 ВС, після чого їх частота знову зменшується.

Слід зазначити, що велика кількість реалістичних зображень на антропоморфних фігурках фіналу С1 та початку С2 походить з поселення Кошилівці, які домінують у деяких категоріях.

Для оцінки кількості моделей будівель та моделей саней можна вирахувати кількість знахідок на 100 м^2 площі розкопок, як це було зроблено для антропоморфних фігурок (Церна 2017), або вирахувати кількість знахідок на одне розкопане житло (Shatilo 2021). Останній підхід було апробовано на матеріалах трипільських поселень з басейну р. Синюхи, де були знайдені моделі [1]. Так, було показано, що на поселеннях, де проводились широкомасштабні дослідження та було розкопано понад 20 площадок (Володимирівка, Попудня, Тальянки), їх кількість є досить стійкою і коливається в межах однієї моделі будівлі на 9—12,5 розкопаних будинків (3950—3650 ВС). При цьому частка моделей, які показують більше реальних деталей, доволі вагома (рис. 1). На відміну від цієї категорії, моделі саней зустрічаються дуже часто (в основному на великих поселеннях): в середньому на повністю розкопаний будинок знайдено по 1—1,2 моделі (3800—3650 ВС, поселення Доброводи, Майданецьке, Тальянки).

Нарешті, найменш чисельними є зображення спеціального обладнання на зооморфних пред-

1. Поселення Володимирівської, Небелівської та Томашовської груп, де було розкопано більше двох площадок.

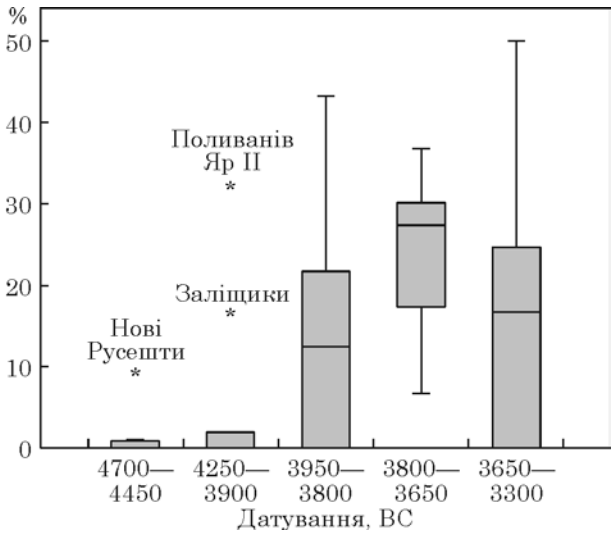

Рис. 7. Коробкова діаграма відсотку антропоморфних статуеток з реалістичними характеристиками в різні періоди в межах вибірки

метах, датованих 3800—3300 ВС. В. І. Балабіна аналізує близько 292 зооморфних статуеток з трипільських поселень періодів С1 і С2 (Балабина 1998, с. 246—248). Лише 3 % з цих фігурок мають зображення, які можуть бути проінтерпретовані, як реальні речі, а саме попони, недоуздки, ремені та інше обладнання для великої рогатої худоби.

Просторове поширення. Картографування різних категорій «реалістичних» зображень показало, що частина з них була характерна для всієї території, залученої до розгляду в роботі, а частина є типовою для окремих менших регіонів. Це особливо помітно після 4000 ВС, в основному для етапів В2 і С1 згідно відносної хронології.

У часовому відрізку 4000—3700/3650 ВС моделі жител, реалістичні голови та репрезентації зачісок на антропоморфних статуетках сконцентровані в основному в басейні річки Синюха та у меншій кількості на Дніпрі (рис. 8—10), тоді як моделі саней та зображення обладнання на зооморфних артефактах знайдені практично виключно у регіоні басейну р. Синюхи (рис. 11) [1]. На концентрацію «ре-

1. Антропоморфна пластика: напр. пос. Чапаївка, Казаровичі (Круц 1977, с. 57—58, 60); Володимирівка, Валява, Кочержинці Паньківка (Pogoševa 1985, Abb. 568—570, 710, 744); Плонисте, Васильків, Розкошівка, Майданецьке, Доброводи, Сушківка, Томашівка, Тальянки, Чичиркозівка, Пекарі, Коломийщина I (Бурдо 2010, с. 129—135, № 30, 38, 39, 41—45, 56—70, 78, 83—86); хут. Незаможник, Квітки II, Вільшана I, Хлистунівка, Зелена Діброва, хут. Хмільна, Канів-Новоселиця I (Овчинников 2014, рис. 110: 3; 112: 1, 6; 113: 1, 6; 114: 9; 115: 2, 3); Небелівка (Бурдо 2015, рис. 2: 1, 7, 8, 10); моделі будівель: напр. Андріївка, Володимирівка, Гребені, Доброводи, Коломийщина II, Коломийщина I, Кочержинці Паньківка, Майданецьке, Попудня, Розсохуватка, Сушківка, Тальянки, Чичиркозівка (Шатіло 2005, с. 130—139); моделі саней та зображення спеціального обладнання: напр. Сушківка, Майданецьке, Тальянки, Чичиркозівка, Доброводи (Балабина 1998, с. 84—85; 2004, с 188, 191; Круц та ін. 2005, с. 63; Ohlrau 2020, plate 62: 7).

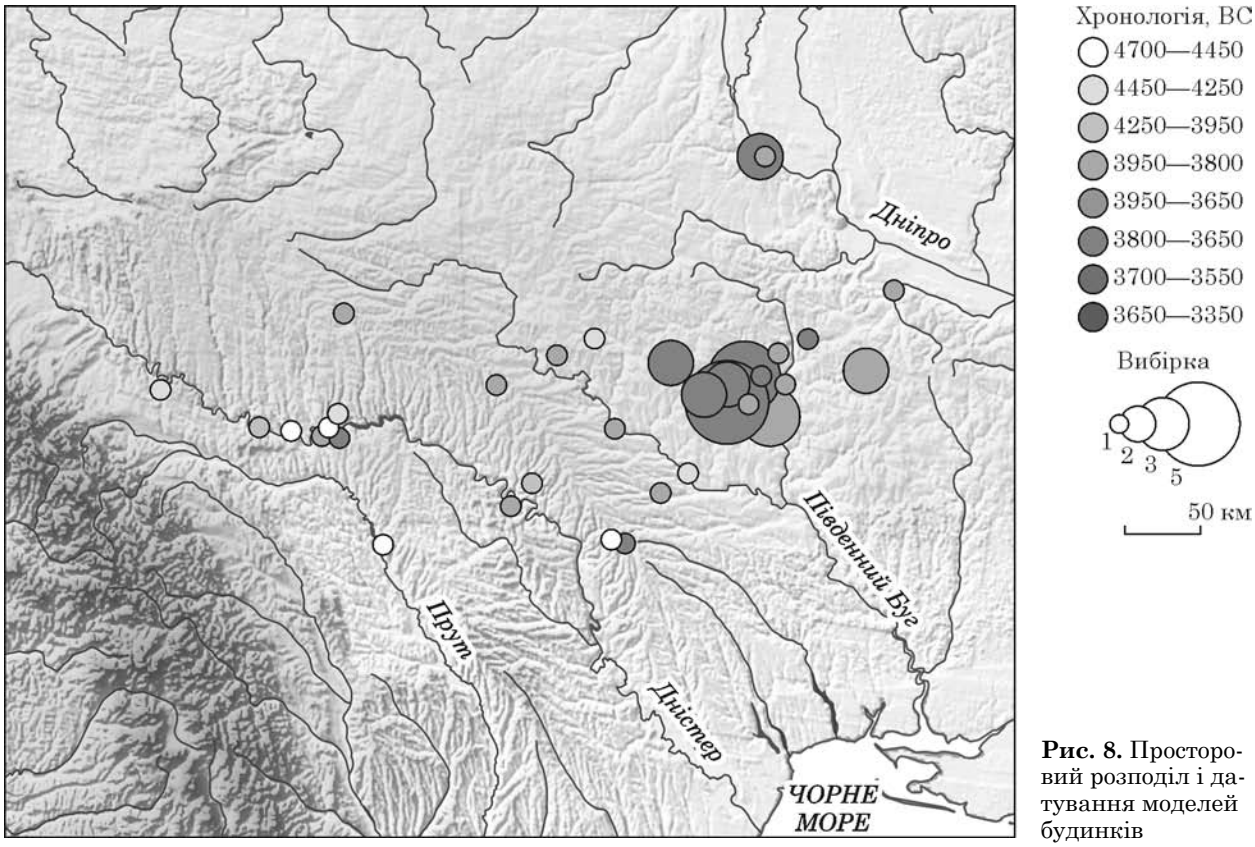

Рис. 8. Просторовий розподіл і датування моделей будинків

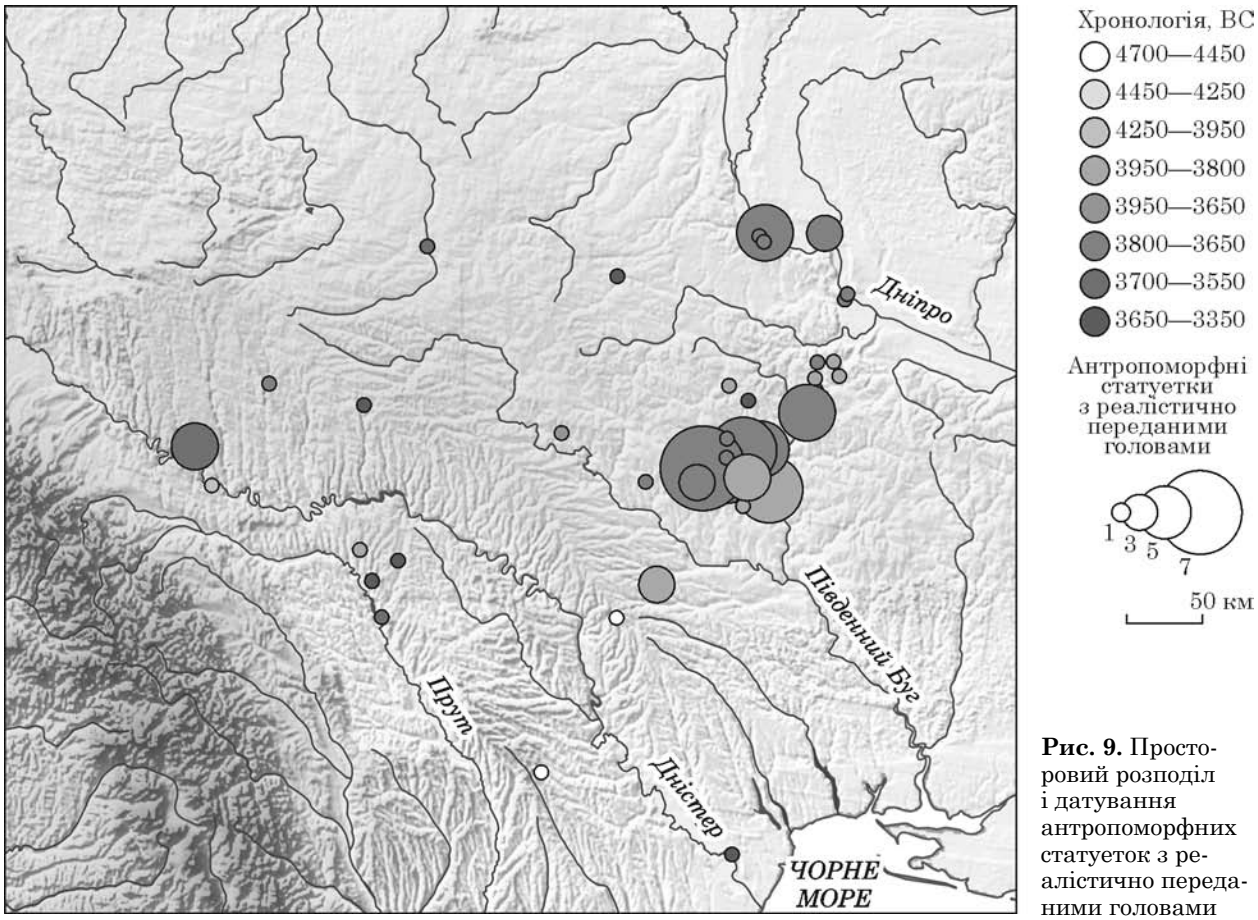

Рис. 9. Просторовий розподіл і датування антропоморфних статуеток з реалістично переданими головами

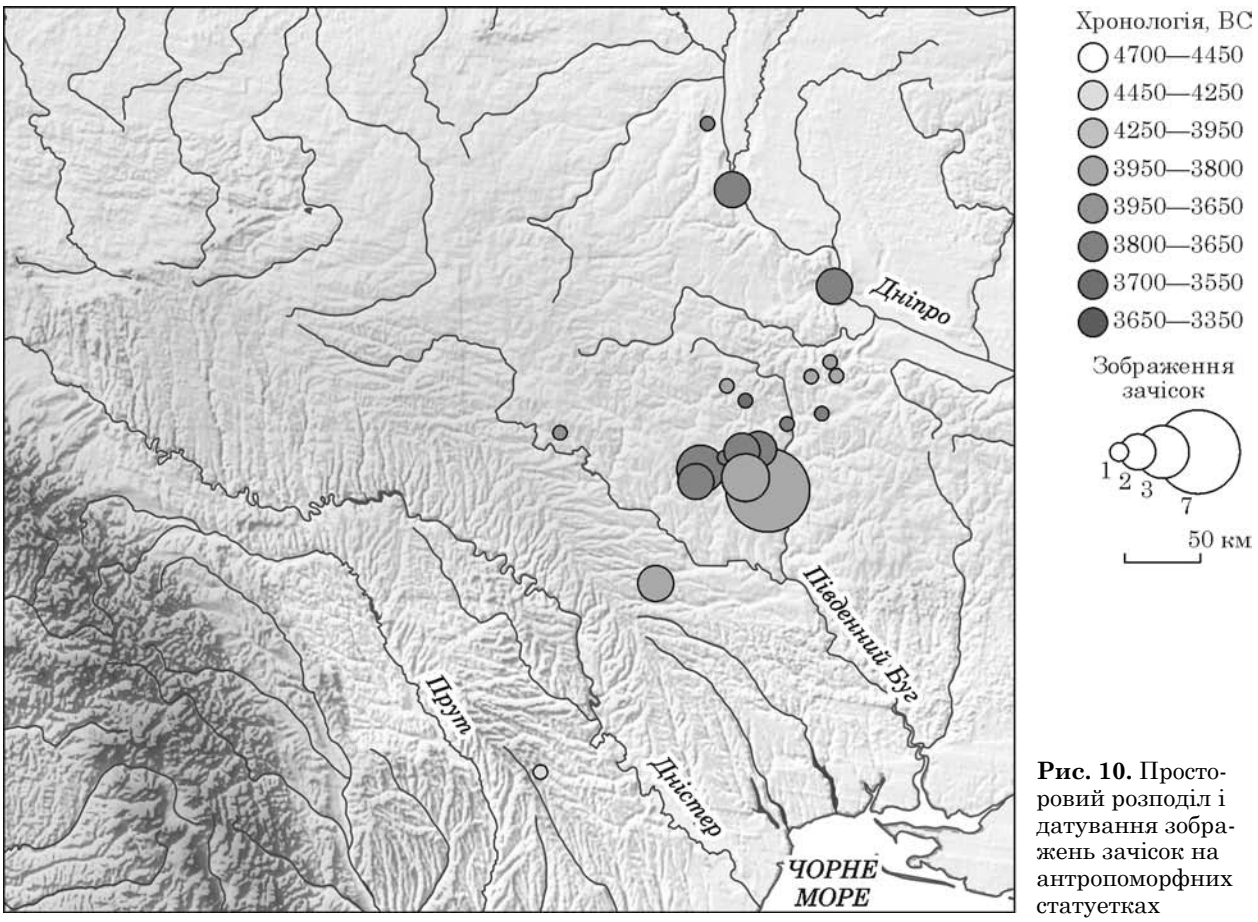

Рис. 10. Просторовий розподіл і датування зображень зачісок на антропоморфних статуетках

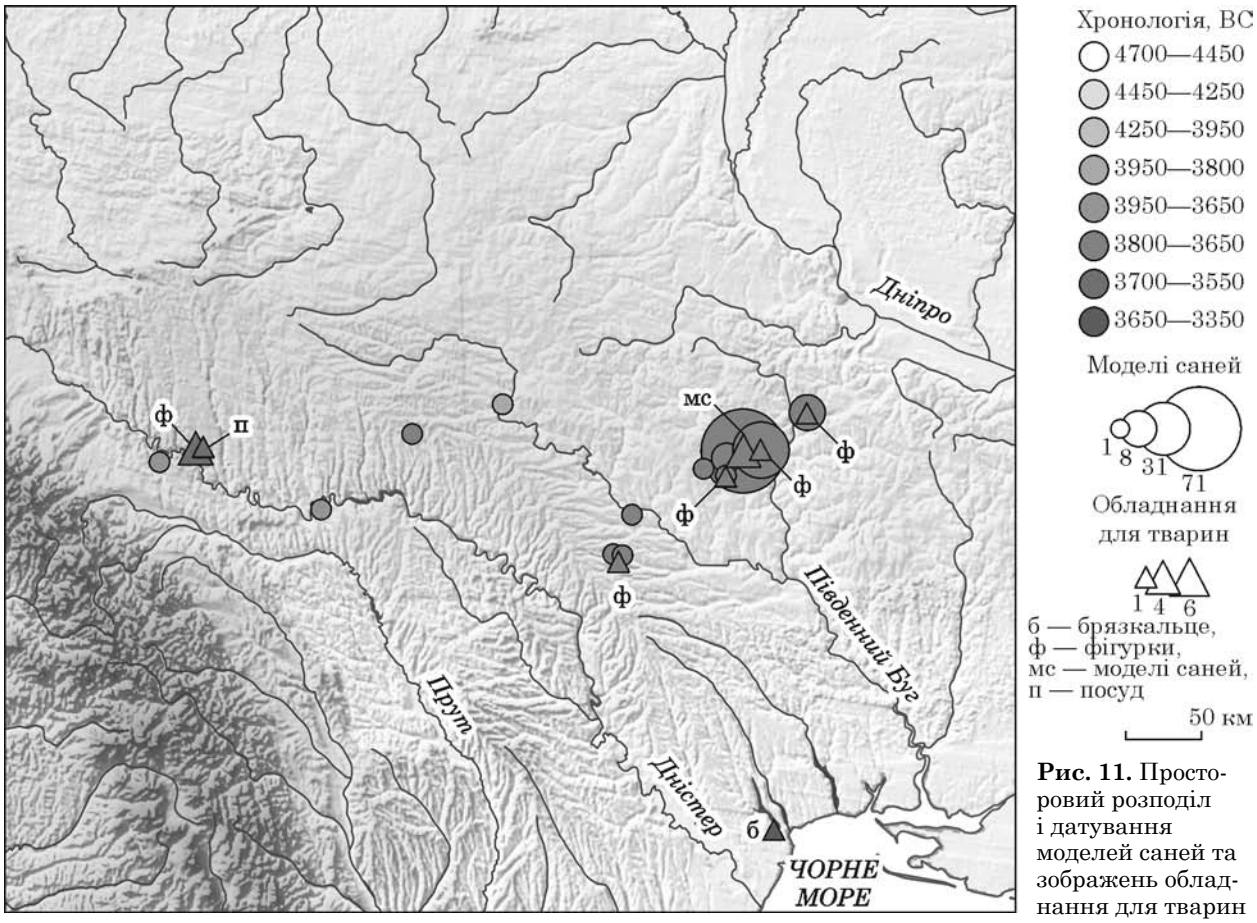

Рис. 11. Просторовий розподіл і датування моделей саней та зображень обладнання для тварин

алістичної пластики» та моделей на згаданих територіях, де до того ж існували поселення-гіганти, вказували ряд дослідників (напр. Мовша 1973, с. 19—20; Бурдо 2010, с. 148; Палагута, Старкова 2017, с. 75). Поза межами цих земель, перелічені артефакти знайдені також у Подністров'ї та Побужжі [1], проте вони менш чисельні і не створюють скупчень, що частково може віддзеркалювати стан дослідження цих територій.

Після 3700/3650 ВС деякі перераховані предмети зустрічаються за межами басейну р. Синюха та дніпровського регіону, але в меншій кількості [2], і в основному у «західних» ареалах трипільських пам'яток [3].

До певної міри описані тенденції також характерні для зображень пластичних головних уборів на антропоморфних статуетках. Так, найраніші з них відомі для поселень Молодецьке та, можливо, Квітки 2 (Мовша 1973, рис. 5: 2; Овчинников 2014, рис. 112: 1). Більш пізні репрезентації були знайдені в основному значно західніше [4], а також північніше [5] від цих поселень (рис. 12).

Трохи інші закономірності прослідковані для зображень прикрас (рис. 13) та одягу на антропоморфних фігурках (рис. 12). Так, репрезентації намист, лінії декольте та стегнових поясів характерні для багатьох поселень з різних регіонів, які в принципі розміщені по всій території, що розглядається. Якщо сильно узагальнити, то на етапі В2 їх знайдено на поселеннях

1. Антропоморфна пластика: Старі Каракушани, Немирів, Кринички (Pogoševa 1985, Abb. 617a, 638, 649, 652); Кринички, Мала Мочулка, Калагарівка (Бурдо 2013, с. 245—250, 271—272, 335—336); моделі саней: Незвисько, Чечельник (Балабина 2004, с. 188); Кривицьке (Рудь 2018), моделі жител: Ворошилівка, Коновка I, Михайлівка, Немирів, Тростянчик, Черкасів Сад II (Гусєв 1996, с. 27—29).
2. Як виняток на поселенні Кошилівці було знайдено зображення спеціального обладнання на семи різних зооморфних артефактах (переважно на фігурках), що складає значну частку вибірки.
3. Антропоморфна пластика: Бринзени III, Русяни, Костешти IV (Маркевич 1981, рис. 63: 5, 9; 74: 9); Бринзени IX (Маркевич 1985, рис. 110); Кошилівці, Колодяжне, Паволоч (Pogoševa 1985, Abb. 937, 1008, 1012); Грим'ячка (Бузян, Білоусько 2009, рис. 3: 1); Маяки (Бурдо 2013, с. 340—342); зооморфні предмети: Усатово (Патакова 1979, рис. 14: 19); Кошилівці (Балабина 1998, с. 85—86, 94, 98); моделі жител: Костешти IV, Коновка II (Гусєв 1996, с. 28).
4. Калагарівка (Мовша 1973, рис. 6); Кошилівці (Pogoševa 1985, Abb. 937); Костешти IV (Маркевич 1985, рис. 74: 9), Грим'ячка (Бузян, Білоусько 2009, рис. 3: 1), Бринзени III (Маркевич 1981, рис. 63), Бринзени IX (Маркевич 1985, рис. 110).
5. Паволоч (Pogoševa 1985, Abb. 1012), Крутуха Жолоб (Бузян, Якубенко 1998, рис. 3: 1).

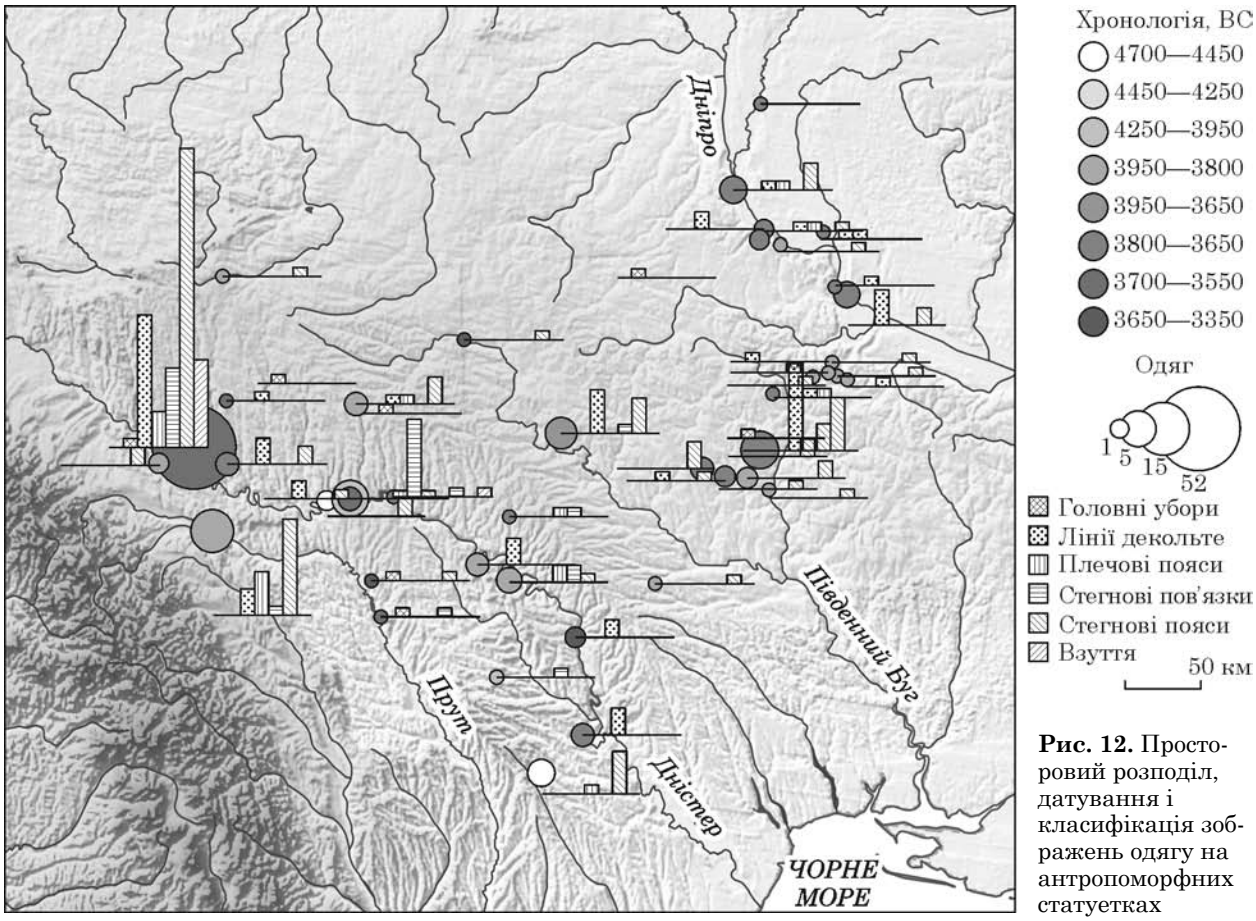

Рис. 12. Просторовий розподіл, датування і класифікація зображень одягу на антропоморфних статуетках

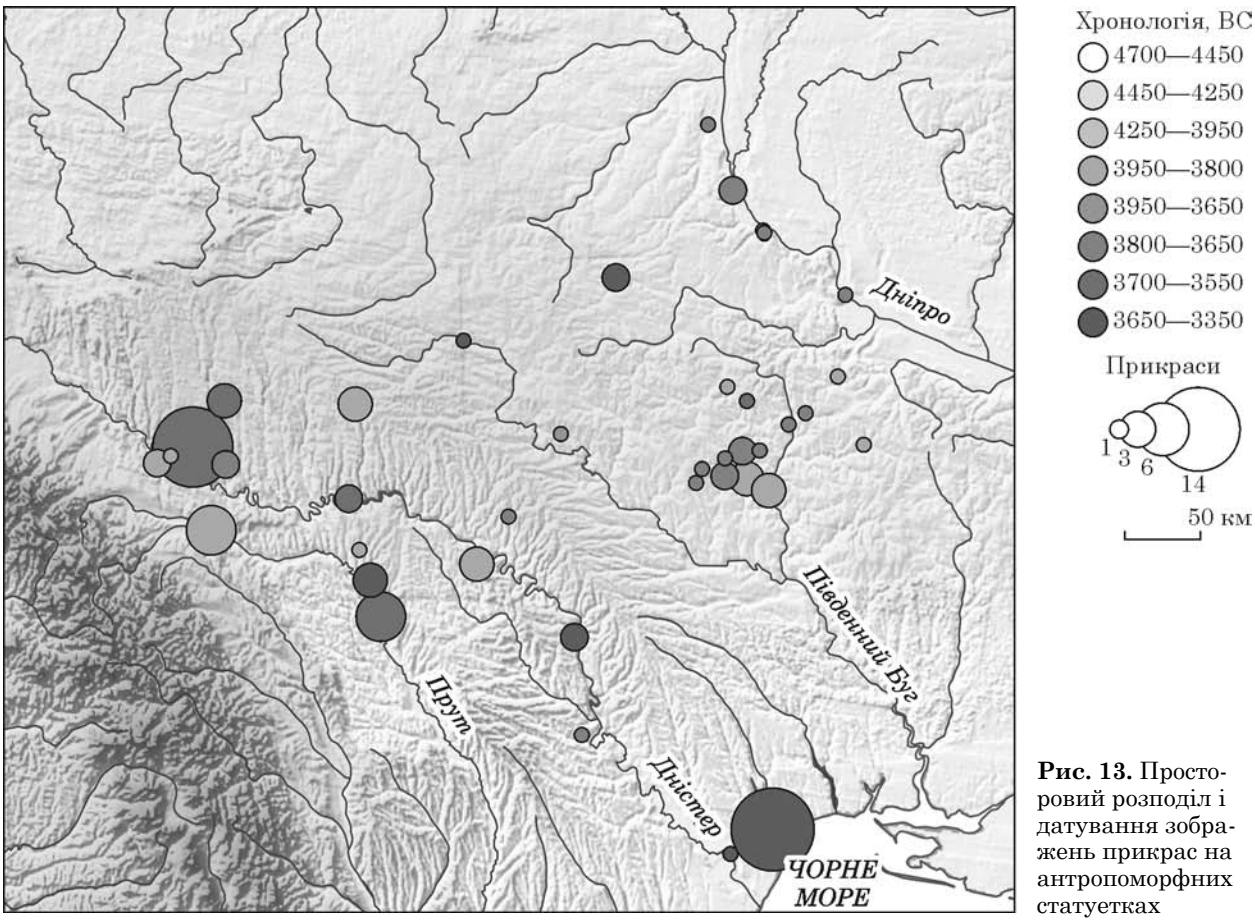

Рис. 13. Просторовий розподіл і датування зображень прикрас на антропоморфних статуетках

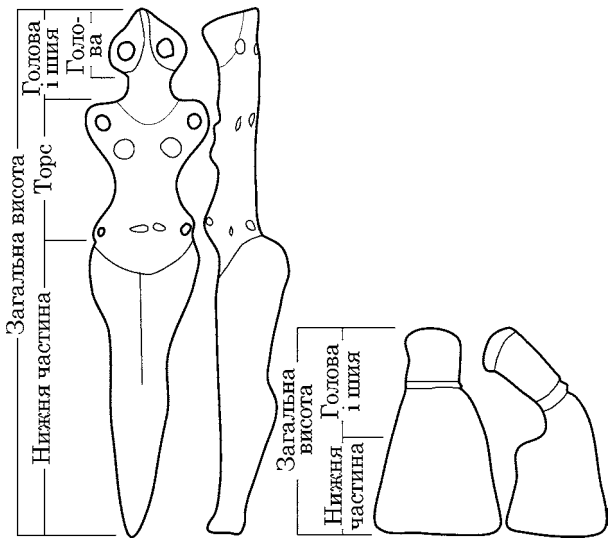

Рис. 14. Схема способу вимірювання розмірів статуеток з трьох частин, і статуеток із двох частин

від Прута до Росі (прикраси, лінії декольте) та Дніпра (стегнові пояси), на етапі С1 вони більше представлені на рр. Синюсі та Дніпрі, а в кінці С1 та С2 домінують на Дністрі та частково на Пруті.

Стосовно стегнових пов'язок та плечових поясів, то тенденції їх поширення не зовсім чіткі — переважно вони були знайдені на фігурках з Пруто-Бугського межиріччя [1], трапляються також в малій кількості аж до Дніпра [2] і навіть Десни [3], але практично повністю відсутні в басейні р. Синюхи [4].

Розміри антропоморфних фігурок. В цілому стилістичні зміни в процесі переходу до «реалістичної» фази мистецтва включають появу великих скульптур, пов'язаних з архітектурою, на додаток до малих скульптур, які зазвичай існували набагато раніше. Відповідні зміни можна помітити, наприклад, у Греції, де протягом VII ст. до н. е. вперше з'являються значно більші скульптури аж до зразків у натуральну величину (Pedley 1999). Перевіримо, чи відповідні зміни також відбуваються з трипільським статуетками.

Класи розмірів антропоморфних фігурок та їх кількість в аналізованій вибірці

Категорії розмірів	Розміри, см	Кількість	%
Дуже малі	<5	51	9,9
Малі	5—10	194	37,6
Середні	10—18	184	35,7
Великі	18—30	78	15,1
Дуже великі	>30 (до 70)	9	1,7
Не встановлено	—	511	—

Для більшої половини фігурок, розглянутих у цій роботі, ми провели вимірювання з метою визначення їх розмірів. Метод оцінки розміру базується на передумові, що співвідношення висот різних частин тіла демонструє певні закономірності. Це дозволяє оцінити імовірну загальну висоту статуетки, наприклад від висоти голови, тулуба або нижньої частини. Окремо було розглянуто розвиток фігурок, які складаються з трьох частин — голови / шиї, торса та нижньої частини і окремо статуетки, які мають дві частини — голову / шию та нижню частину, яка виконана у формі паралелепіпеду (рис. 14).

Пропорції різних частин тіла були визначені на 69 цілих статуетках, з яких було вираховано масштабні коефіцієнти, використовуючи медіанні значення, щоб вирахувати *імовірну загальну висоту*. Так, при вимірюванні фрагментованих статуеток, що складаються з трьох частин, розмір голови був помножений на коефіцієнт 6,8, тулуба — на коефіцієнт 3,4, а нижньої частини — на коефіцієнт 1,9 [5]. Для скульптур із двох частин висоту шиї та голови було помножено на коефіцієнт 2,25, а висоту нижньої частини — на 1,8. Подібні результати для фігурок з трьох частин були отримані для Майданецького Н. Б. Бурдо, яка, втім проводила аналіз пропорцій окремо для кожного з виділених нею підтипів антропоморфних фігурок (Бурдо 2011, с. 11).

В результаті, було виділено п'ять класів розмірів статуеток (таблиця). Не всі з них представлені повністю збереженими зразками. Зокрема, великі та дуже великі статуетки жодного разу не збереглися повністю. Близько 83 % фігурок демонструють дуже малі та середні роз-

1. Стегнові пов'язки: Шипенці (Kandyba 1937, phot. 51); Костешти IV (Маркевич 1985, рис. 74: 13); Раковець, Ломаченці, Стіна, Кошилівці (Pogoševa 1985, Abb. 542, 543, 738, 755, 800, 808, 836, 879, 887, 897, 899); Немирів (Старкова 2020, рис. 1: 9); плечові пояси: Шипенці (Kandyba 1937, phot. 45, 46, 49, 65, 66); Раковець, Стіна, Кошилівці (Pogoševa 1985, Abb. 541, 544, 755, 821, 823, 828).
2. Напр. Чапаївка (Pogoševa 1985, Abb. 769); Петропавлівка (Овчинников 2014, рис. 109: 4).
3. Євминка (Pogoševa 1985, p. 132).
4. Таке розповсюдження до певної міри може бути пояснене невеликою вибіркою даних репрезентацій, по роботам з якісними малюнками статуеток, в основному А. П. Погожевої (Pogoševa 1985, до якої не було залучено значного пласту матеріалу з регіону поселень-гігантів, які якраз активно досліджувались), В. І. Маркевича (1985), Е. В. Овчинникова (2014) а також де ці елементи було добре видно (напр. Kandyba 1937).
5. Розрахунок висоти фігурок може бути не зовсім правильним у тих випадках, коли збереглися лише верхні частини фігурок, де незрозуміло, чи ми маємо справу з стоячим або сидячим типом. Однак, на наш погляд, цим джерелом помилок в нашому дослідженні можна знехтувати, оскільки частка сидячих фігурок становить менше 10 %, а вирахування висоти таким способом все одно дає загальне уявлення щодо розміру фігурок.

міри від 1 см до 18 см, тоді як тільки 17 % фігурок вибірки мають великі (18—30 см) та дуже великих розміри (понад 30 см). Від статуетки з Каракушан (за Pogoševa 1985, Abb. 617a), яка згідно підрахунків могла сягати 70 см, збереглася лише голова.

При хронологічному порівнянні частоти появи різних класів розмірів, було відмічено нерівномірність у кількості статуеток, що вдалося виміряти для різних хронологічних відрізків, і особливо невелику кількість фігурок у період між 4450 та 3950 (рис. 15). Ранній період між 4700 і 4450 ВС характеризується дуже великою часткою дрібних фігурок, помірною кількістю фігурок середнього розміру та дуже малою кількістю великих фігурок. Пізніше відсоток середніх та великих фігурок значно зростає. Після 3950 ВС вперше з'являються дуже великі статуетки, які, однак, трапляються не дуже часто. Знову між 3800 і 3600 ВС спостерігається значне збільшення частоти великих фігурок, які разом з дуже великими зразками становлять 40 % вибірки. Після цього піку розмір фігурок знову зменшується, але кількість малих фігурок (менше 10 см) не так домінує, як у ранній трипільський період.

Великі та дуже великі зразки, ймовірно, частково могли характеризуватися іншими «реалістичними» рисами, такими як пластично сформовані голови та ретельно змодельовані

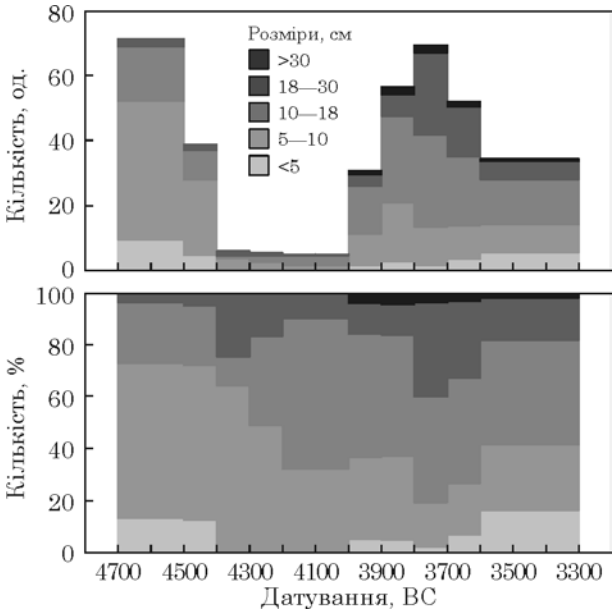

Рис. 15. Абсолютний і відносний хронологічний розподіл класів розмірів антропоморфних статуеток

обличчя (Бурдо 2013, с. 29—30). З точки зору часу, подібні статуетки зосереджені на фазі між 3950 і 3600 ВС, а просторово найчастіше трапляються на поселеннях басейну р. Синюха, трохи менше на поселеннях дніпровського регіону (рис. 16).

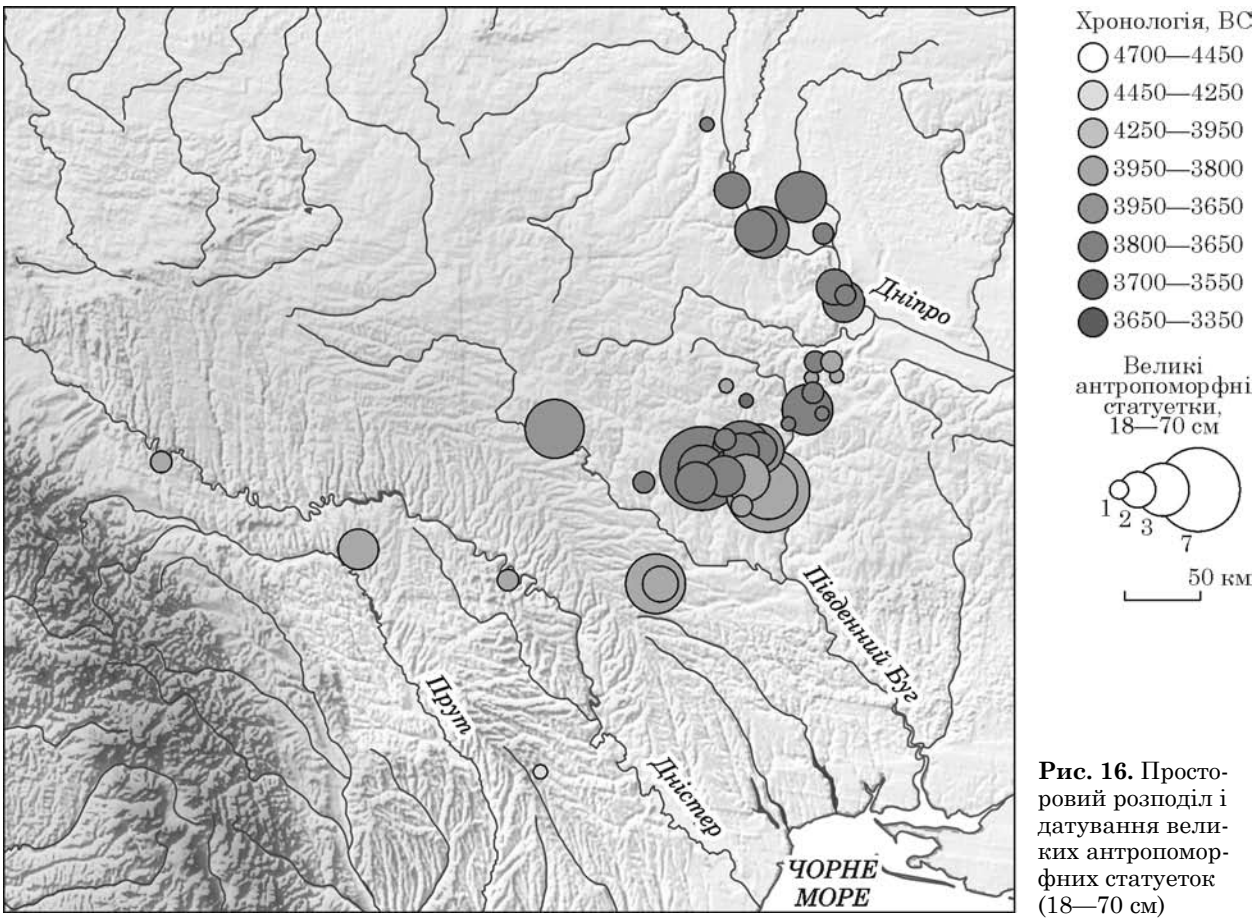

Рис. 16. Просторовий розподіл і датування великих антропоморфних статуеток (18—70 см)

4. Дискусія та підсумки. Хронологічний, кількісний та просторовий розподіл «реалістичних» категорій в *трипільських матеріалах* дуже неоднорідний. Так, ранній період (4700—4400 BC) характеризується мінімальною кількістю та невеликим асортиментом зображень з поселень басейну Дністра [1]. З початком середнього періоду і до 4000 BC репрезентацій стає ще менше, більшість з них походить все ще з Подністров'я [2]. Цей же час характеризується загальною меншою кількістю антропоморфної пластики, як у даній вибірці, так і в більш повних зібраннях (Церна 2017, с. 232). Але вже з 4000 BC починається новий етап розвитку «реалістичного» стилю.

Предмети та зображення 4000—3700 BC можна розділити на 2 групи:

1) *хронологічні*, що характерні для всієї трипільської зони;

2) *специфічні* або *регіональні*, що зосереджені в басейні р. Синюхи, а також у деяких випадках на Дніпрі.

Для другої групи характерні такі закономірності:

• їх кількість поступово зростає в багато разів та стрімко падає після максимального піку;

• технологічно різні категорії відрізняються підвищеним реалізмом, акцентом на деталях (напр. моделі показують численні конструктивні елементи);

• асортимент зображень значно збільшується і сягає свого максимуму бл. 3800 BC з появою нових типів (напр. предметів з зооморфними рисами);

• розвиток у напрямку більш реалістичного стилю тут також пов'язаний зі збільшеними антропоморфними скульптурами, які могли мати також додаткові реалістичні риси.

Після 3700 BC частина репрезентацій, що були типовими для поселень в басейні р. Синюхи, розширюють географію за рахунок, перш за все, «західнотрипільських» і, частково, більш північних територій (див. вище). Після 3500 BC феномен потроху згасає: ряд зображеннь продовжує існувати на тих же теренах, а також у Північному Причорномор'ї (усатівські пам'ятки), але в мізерній кількості, після чого зникає близько 3300 BC.

Таким чином, можна говорити про певну «реалістичну» фазу у розвитку трипільської пластики, яка, до того ж, була сконцентрована на пам'ятках басейну р. Синюхи (до 3700 BC). Подібні явища не унікальні в історії. Аналогічну траєкторію стилістичного розвитку на прикладі антропоморфних статуеток можна прослідкувати на середньо та пізньо неолітичному телі Вінча (5400/5300—4600/4500 BC).

Антропоморфна фігуральна скульптура з Вінчі та Південно-Східної Європи вже неодноразово детально описувалась (напр., Höckmann 1968, p. 50—88; Hansen 2007, p. 203—223; Parzinger 1993, p. 332—343). Джерелом для нашого дослідження послужили 570 цілих та фрагментованих антропоморфних фігурок з публікацій М. Васича (Vasić 1932; 1936a—c). Аналіз цих скульптур дозволив зробити ряд спостережень, зокрема про аналогічні трипільським тенденції розвитку, у доволі обмежений хронологіний період між 5050 і 4700 BC, коли:

1) тимчасово значно збільшується кількість статуеток;

2) значно збільшується частота статуеток із більш деталізованими пластичними елементами: пластично сформованими головами, масками; вухами, носами, очима, руками, тазовими частинами, хребтами та ін.;

3) збільшується частота появи фігурок із перфорацією, (отвори для волосся або ювелірних виробів на головах, руках і стегнах) та зображень одягу;

4) збільшується кількість типів фігуральних репрезентацій: окрім стандартного типу (стояча статуетка), існує більший спектр фігурок, які мають, наприклад, інше положення тіла (сидячі на підлозі, на стільцях або на п'єдесталах) [3];

5) виникають різні класи розмірів статуеток, найбільші з яких мають висоту приблизно 1 м (Hansen 2007, p. 211).

Даний розвиток скульптур був синхронним в часі з особливими історичними процесами, що мали місце на цій території на поселеннях з керамікою типу «Вінча», одним з яких був одноіменний тель. Так звана «культура Вінча» (5400—4500 BC), представляла собою розгалужену регіональну мережу людських спільнот із багатою матеріальною культурою (Whittle et al. 2016; Tasić et al. 2015; 2016), яка була до певної міри «центральним регіоном» та «інноваційним ядром» набагато ширшої периферійної області, де відчувалися її впливи (Hofmann 2020).

Період 5050—4700 BC на території поширення поселень з керамікою типу «Вінча» характеризується зростанням щільності населення, виникненням все більш агломерованих поселень та значною інтенсифікацією контактів між різними поселеннями (Chapman 1981, p. 52—83; Whittle et al. 2016; Borić 2015; Hofmann et al. 2019; Porčić 2020). Цей розвиток у бік більшої

1. Антропоморфні статуетки з реалістисними деталями: пос. Олександрівка, Лука-Врублівецька, Нові Русешти, нижн. шар., за Pogoševa 1985, Abb. 123, 322, 390, 392—394, 410; моделі будівель (що передають лише загальний образ споруди) з пос. Лука.Врублівецька, Тимкове, Окопи, за Гусєв 1996, с. 28—29.

2. Антропоморфні статуетки: пос. Нові Русешти, верхн. шар., Заліщики, Поливанів Яр II, за Pogoševa 1985, Abb. 461, 477, 487—492, 495—496, 511; моделі будівель з пос. Березівська ГЕС, Борисівка, Велика Мукша, Вільшанка, за Гусєв 1996, с. 27—28.

3. В подальшому доцільно врахувати ці параметри також і для трипільських артефактів.

соціальної і економічної інтенсифікації посприяв появі важливих нововведень, напр., в металургії (Pernicka et al. 1993; Radivojević 2015; Rosenstock, Scharl, Schier 2016; Borić 2009), та призвів до посилення інтенсифікації та спеціалізації у виробництві, напр., кераміки та кременю (Kaiser, Voytek 1983, p. 347; Vuković 2011, p. 96; Spataro 2018, p. 264). Ці тенденції поширювалися у великі периферійні зони по всьому центральному та західному Балканському регіону (Hofmann 2020).

Криза цієї системи між 4700 і 4600/4500 BC призвела до ряду змін: зменшення кількості населення, зокрема, перестають існувати багато телей (Link 2006; Borić 2015); збільшення кількості конфліктів: фіксуються частіші випадки пожеж у будинках, росте число укріплених поселень (Whittle et al. 2016; Arponen et al. 2015); виникають дисперсні моделі розселення та «від'єднання» периферій (Hofmann 2020). Ця криза супроводжується змінами у стилістичному розвитку: кількість статуеток дуже швидко зменшується, і все більше використовуються схематизовані статуетки без реалістичних характеристик (рис. 17).

Повертаючись до Трипілля, необхідно наголосити, що басейн р. Синюхи також представляв собою окремий регіон, де 4100—3650/3550 BC існувала потужна мережа великих та менших поселень з дуже подібною матеріальною та символічною культурою (напр. Kruts 2012; Ryzhov 2012; Müller et al. 2016; 2018; Shatilo 2021). Масштаби концентрації та агломерації населення, як на окремому великому поселенні, так і на рівні всього регіону, були, можливо, набагато більшими, ніж ми знаємо для інших трипільських територій. Площа та кількість трипільських поселень регіону басейну р. Синюхи поступово збільшується з кожним хронологічним відрізком, сягаючи максимуму бл. 3800—3700 BC, коли найбільші поселення гіганти (200—320 га), які знаходяться у безпосередній близькості один від одного (бл. 15 км), частково співіснують (напр. Круц 1989; Nebbia et al. 2018; Shatilo 2021).

Між різними поселеннями відбувалися постійні інтенсивні взаємодії та обмін символами, знаннями, технологіями і, можливо, речами. Завдяки цьому, нововведення та інновації, які можна прослідкувати, напр., в період 3950—3650 BC в соціальній організації (напр. Müller et al. 2018; Hofmann et al. 2019), керамічному виробництві (напр. Ellis 1984; Ryzhov 2012; Korvin-Piotrovskiy et al. 2016), транспорті (напр. Maran 2004) швидко поширювалися на всі поселення регіону.

Цей розвиток у напрямку збільшення щільності населення на поселеннях, що ставали все більшими, завершується наростанням кризових явищ після 3700 BC та кризою (3650—3550 BC), які проявилися, напр., у процесі ієрархізації та, як результат, колапсі соціальної системи (напр.

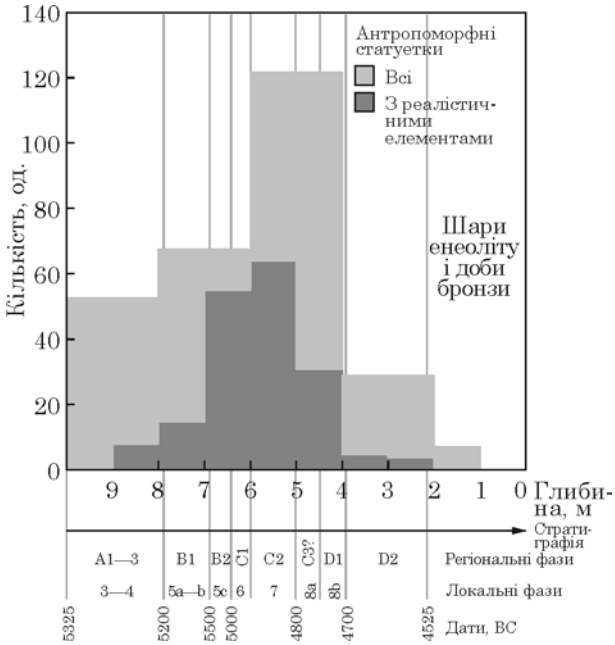

Рис. 17. Хронологічний розподіл досліджуваної вибірки антропоморфних статуеток: загальна кількість і фігурки з реалістичними характеристиками у стратиграфії поселення Вінча-Біло-Брдо відповідно до найбільшої абсолютної ймовірності датування (за Tasić et al. 2015; 2016 та місцеві і регіональні фази за Schier 1997)

Hofmann et al. 2019), деградації поселенських структур (Ohlrau 2015, p. 48—49; Ohlrau 2020, p. 242, 245—246), швидкому зменшенні кількості населення (Круц 1989, с. 129), і, нарешті, депопуляції території. Ці ж зміни проявилися і в матеріальній культурі взагалі (див. напр. Рыжов 2001—2002; Куштан 2015) і в мініатюрах зокрема — моделі будівель та саней зникають, а нечисельна антропоморфна пластика втрачає «реалістичні» характеристики.

Таким чином, «реалістичний» стиль в обох випадках *асоціюється* з густозаселеними регіонами, що складаються з агломерованих та менших поселень, які створюють цілі мережі інтенсивних взаємодій. Як можливу *причину* появи цього стилю, І. В. Палагута та О. Г. Старкова розглядають *зміну соціальної реальності* — формування великих колективів, і, як наслідок, необхідність конкретизувати зображення шляхом надання їм індивідуальних рис (2017, с. 75).

Стилістичний розвиток у напрямку більшої реалістичності також передбачає, що розглянуті тут об'єкти отримували більшу «стилістичну увагу» у сенсі інформаційно-теоретичної інтерпретації Вобста (Wobst 1977). Підвищена «увага», що приділялася цим предметам, може свідчити про те, що вони мали певну значимість у суспільствах, які характеризувалися високим ступенем взаємозв'язку. Для подальшого наближення до розуміння того, які інновації та процеси призвели до більшої реалістичності (і до її занепаду), необхідним є розгляд питання

стосовно функції цих об'єктів в різних соціальних процесах та сфер їх використання, а також питання, ким були адресати та виробники подібних об'єктів (напр., умови виробництва, децентралізовано або спеціалізовано).

Для трипільських пам'яток існують численні докази існування спеціалізованого гончарного виробництва, найпізніше, починаючи з 3950 BC (Ellis 1984; Korvin-Piotrovskiy et al. 2016). Ця «професіоналізація» виробництва могла бути одним із механізмів та поясненням більш високої якості та більш детального стилю глиняної пластики.

Поступове збільшення як кількості, так і різновидностей реалістичних предметів та зображень, може вказувати на все зростаючу потребу у соціальних взаємодіях, для підтримання «почуття спільності» (ідеології), що є характерним для великих соціо-культурних поселенських мереж з високою щільністю населення (Watkins 2008). Інтенсивні обмін (включаючи інновації) та символічне захоплення, що мали зростаючий характер, між трипільськими поселеннями басейну р. Синюхи добре прослідковуються по розповсюдженості керамічних стилей відповідних хронологічних періодів та по використанню однакових предметів, включаючи пластику (Shatilo 2021). У випадку з реалістичними зображеннями це може означати, що їх число росте через наслідування та запозичення, а при появі нових предметів (напр. моделі саней) вони стають дуже швидко взаємовживаними в рамках таких мереж поселень.

Аналогічні траєкторії стилістичного розвитку, напр. на поселеннях Бутмірської культури (Боснія) або Айн Гхазал (Іорданія) показують схожі соціальні контексти (Simmons et al. 1988; Hofmann 2013). Їх подальший детальний розгляд може як внести корективи, так і запропонувати нові пояснювальні моделі для розуміння «реалістичного» стилю.

Висновки. Дане дослідження ще раз порушує давнє дискусійне питання про рушійні сили стилістичного розвитку. На наш погляд, вони, швидше за все, знаходяться в соціальних процесах, в яких подібні предмети певним чином були залучені.

Розгляд різних категорій матеріалу з двох культурних контекстів — трипільського та телю Вінча, показав, що предмети з «реалістичними» характеристиками поширені у обмежених хронологічних інтервалах та географічних регіонах, які характеризуються специфічним історичним розвитком. Цей розвиток включає, зокрема, агломеровані поселення, високу щільність населення, інновації, активні взаємодії великих груп населення як у розширених мережах зв'язку та обміну складних суспільств, так і в колективах окремих населених пунктів. Розвиток завершується кризою, під час якої відбуваються процеси дезінтеграції поселень та депопуляції регіонів. Предмети пластики в цей час частково зникають, частково зменшуються у кількості і втрачають «реалістичні» характеристики.

Подяки. Стаття написана до ювілею Віталія Васильовича Отрощенка з вдячністю за довіру і підтримку та з теплими побажаннями подальших досягнень.

Дослідження профінансовано DFG Collaborative Research Centre CRC1266 «Scales of Transformation — Human-Environmental Interaction in Prehistoric and Archaic Societies» (German Research Foundation — Project number 2901391021 — SFB1266).

ЛІТЕРАТУРА

Балабина, В. И. 1998. *Фигурки животных в пластике Кукутени-Триполья*. Москва: Наука.

Балабина, В. И. 2004. Глиняные модели саней культуры Кукутень-Триполье и тема пути. В: *Памятники археологии и древнего искусства Евразии. Памяти Виталия Васильевича Волкова*. Москва: ИА РАН, с. 180-213.

Бибиков, С. Н. 1953. *Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре: к истории ранних земледельческо-скотоводческих племен на юго-востоке Европы*. Материалы и исследования по археологии СССР, 38. Москва; Ленинград: АН СССР.

Бузян, Г. М., Білоусько, В. М. 2009. Матеріали трипільського поселення Грим'ячка. В: Васильев, С. А., Кулаковская, Л. В. (ред.). *С. Н. Бибиков и первобытная археология*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 330-336.

Бузян, Г. М., Якубенко, О. О. 1998. Дослідження трипільського поселення Крутуха-Жолоб поблизу Переяслав-Хмельницького. *Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр.*, с. 59-61.

Бурдо, Н. Б. 2001. Теракота трипільської культури. В: Рижов, С. М., Бурдо, Н. Б., Відейко, М. Ю., Магомедов, Б. В. *Давня кераміка України. Археологічні джерела та реконструкції. Частина перша*. Київ, с. 61-146.

Бурдо, Н. Б. 2003. Керамчні моделі саней трипільської культури. *Український керамологічний журнал*, X, с. 25-31.

Бурдо, Н. Б. 2010. Реалистическая пластика Триполья—Кукутень: систематизация, типология, интерпретация. *Stratum plus*, 2, с. 123-168.

Бурдо, Н. Б. 2011. Антропоморфна пластика з трипільського поселення Майданецьке. *Археологія*, 2, с. 3-16.

Бурдо, Н. Б. 2013. *Реалистическая пластика культурного комплекса Триполье-Кукутень. Систематизация, типология, интерпретация*. Saarbrücken: LAP.

Бурдо, Н. Б. 2015. Антропоморфна пластика з Небелівки. В: *На східній межі старої Європи. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кіровоград, Небелівка, 12—14 травня 2015 року*. Кіровоград, с. 29-32.

Гусев, С. О. 1996. Моделі жител трипільської культури. *Археологія*, 1, с. 15-29.

Гусев, С. А. 1998. К вопросу о транспортных средствах трипольской культуры. *Российская археология*, 1, с. 15-28.

Гусев, С. О. Антропоморфна пластика середньобузької локальної горупи трипільської культури (етап B1—BII—CI). В: Васильев, С. А., Кулаковская,

Л. В. (ред.). *С. Н. Бибиков и первобытная археология*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 310-322.

Дергачев, В. А. 1980. *Памятники позднего Триполья*. Кишинев: Штиинца.

Корвин-Пиотровский, А., Менотти, Ф. (ред.). 2008. *Трипольская культура в Украине. Поселение-гигант Тальянки*. Киев.

Кравец, В. П. 1951. Глиняные модели саней и челна в собраниях Львовского Исторического музея. *Краткие сообщения ИИМК*, 39, с. 127-135.

Круц, В. А. 1977. *Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья*. Киев: Наукова думка.

Круц, В. А. 1989. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра. В: Березанская, С. С. (ред.). *Первобытная археология. Материалы и исследования*. Киев: Наукова думка, с. 117-132.

Круц, В. А., Рыжов, С. Н., Клочко, В. И. 1985. *Отчет о работе Трипольской экспедиции (Тальянковский отряд) в 1985 г.* НА ІА НАН України. ф. 64, 1985/23е.

Круц В. А., Корвин-Пиотровский А. Г., Рыжов С. Н. 2001. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2001 г.* Киев: ИА НАН Украины.

Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Рыжов, С. Н., Бузян, Г. Н., Овчинников, Э. В., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2005. *Исследование поселений-гигантов трипольской культуры в 2002—2004 гг.* Киев: ИА НАН Украины.

Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Менотти, Ф., Рыжов, С. Н., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2008. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2008 г.* Киев: ИА НАН Украины.

Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Менотти, Ф., Рыжов, С. Н., Толочко, Д. В., Чабанюк, В. В. 2009. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2009 г.* Киев: ИА НАН Украины.

Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Рыжов, С. Н., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2011. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2011 г.* Киев: ИА НАН Украины.

Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Чабанюк, В. В., Шатило, Л. А. 2013. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2012 г.* Киев: ИА НАН Украины.

Куштан, Д. 2015. Керамічний комплекс пізньотрипільського поселення Шарин III. В: Дяченко, О., Менотті, Ф., Рижов, С., Бунятян, К., Кадров, С. (ред.). *Культурний комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди. Збірка наукових праць пам'яті Володимира Круца*. Львів: Астролябія, с. 429-439.

Маркевич, В. И. 1981. *Познетрипольские племена Северной Молдавии*. Кишинев: Штиинца.

Маркевич, В. И. 1985. *«Далекое — близкое»*. Кишинев: Тимпул.

Мовша, Т. Г. 1973. Нові дані про антропоморфну реалістичну пластику Трипілля. *Археологія*, 11, с. 3-21.

Мовша, Т. Г. 1984. Хронология Триполья-Кукутени и степные культуры эпохи раннего металла в ее системе. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Проблемы археологии Поднепровья*. Днепропетровск, с. 60-83.

Овчинников, Е. В. 2014. *Трипільська культура Канівського Подніпров'я*. Київ: Олег Філюк.

Палагута, И. В. 2007. «Биноклевидные» изделия в культуре Триполье-Кукутень: опыт комплексного исследования категории «культовых» предметов. *Revista arheologică*, III, 1—2, с. 110-137.

Палагута, И. В., Старкова, Е. Г. 2017. Модель жилища из трипольского поселения Попудня: новая интерпретация уникальной находки. *Археология, этнография и антропология Евразии*, 45, 1, с. 83-92.

Пассек, Т. С. 1938. Трипольские модели жилища. *Вестник древней истории*, 4—5, с. 235-247.

Пассек, Т. С., 1949. *Периодизация трипольских поселений*. Материалы и исследования по археологии СССР, 10. Москва; Ленинград: АН СССР.

Патокова, Э. Ф. 1979. *Усатовское поселение и могильники*. Киев: Наукова думка.

Погожева, А. П. 1983. *Антропоморфная пластика Триполья*. Новосибирск: Наука.

Рыжов, С. Н. 2001—2002. Позднетрипольские памятники Буго-Днестровского междуречья. *Stratum plus*, 2, с. 187-196.

Рижов, С. М. 2007. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності кукутень-трипілля на території України. В: Ольжич, О. *Археологія*. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, с. 437-477.

Рудь, В. С. 2018. *Трипільська культура півдня лісостепової зони у межиріччі Південного Бугу та Дністра (етапи ВII—CI)*. Дисертація к. і. н. Київ: ІА НАН України.

Старкова, Е. Г. 2020. Статуэтки трипольской культуры из Немирова: новые материалы из старой коллекции. *Camera praehistorica*, 1 (4), с. 93-108.

Ткачук, Т. 2005. Локально-хронологічні групи культури Трипілля-Кукутень з мальованим посудом (етапи BII—CII). В: Garbacz, A., Kuras, M. (ред.). *Kultura Trypolska. Wybrane problemy*. Stalowa Wola, с. 42-56.

Ткачук, Т. 2014. Кінець етапу CI трипільської культури. *Археологічні студії*, 5, с. 25-66.

Церна, С. 2017. К вопросу о распространении мелкой антропоморфной пластики на поселениях культуры Кукутень-Триполье. *Краткие сообщения Института археологии*, 247, с. 223-244.

Черныш, Е. К. 1982. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии. В: Мунчаев, Р. М., Черныш, Е. К., Мерперт, Н. Я., Массон, В. М. *Энеолит СССР*. Москва: АН СССР, с. 165-320.

Шатіло, Л. О. 2005. Глиняні моделі культури Кукутені-Трипілля. В: Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Рыжов, С. Н., Бузян, Г. Н., Овчинников, Э. В., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. *Исследование поселений-гигантов трипольской культуры в 2002—2004 гг.* Киев: ИА НАН Украины, с. 119-139.

Шмаглій, М. 2000. *Великі трипільські поселення і проблема ранніх форм урбанізації*. Київ.

Якубенко, О. О. 1999. Моделі жител з трипільських колекцій музею. В: Ковтанюк, Н. Г. (ред.). *Національний музей історії України: його фундатори та колекції*. Київ: ЛТД, с. 86-111.

Alscher, L., Feist, G., Feist, P. H., Junghans, K., Langer, A., Meissner, G., Münter, G., Olbrich, H., Otto, K.-H., Strauss, G., Weidhass, H. (eds.) 1977. *Lexikon der Kunst*. 4. Leipzig.

Arponen, V. P. J., Müller, J., Hofmann, R., Furholt, M., Ribeiro, A., Horn, C., Hinz, M. 2015. Using the Capability Approach to Conceptualise Inequality in Archaeology: the Case of the Late Neolithic Bosnian Site Okolište c. 5200—4600 bce. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 23, 2, p. 1-20.

Baxandall, M. 1972. *Painting and experience in fifteenth century Italy: a primer in the social history of pictorial style*. Oxford: Clarendon.

Boardman, J. 1978. *Greek Sculpture. The Archaic Period*. London: Thames & Hudson World of Art.

Bol, P. C. 2002. *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst. 1 Frühgriechische Plastik*. Mainz: Philipp von Zabern.

Borić, D. 2009. Absolute Dating of Metallurgical Innovations in the Vinča Culture of the Balkan. In: T. L. Kienlin, B. W. Roberts (eds.). *Metals and Societies. Studies in honour of S. Ottoway*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, 169. Bonn: Habelt, p. 191-245.

Borić, B. 2015. The end of the Vinca world: Modelling the Neolithic to Copper Age transition and the notion of archaeological culture. In: Hansen, S., Raczky, P., Anders, A., Reingruber, A. (eds.). *Neolithic and Copper Age Between the Carpathians and the Aegean Sea: Chronologies and Technologies from the 6th to 4th Millennia BCE*. Archaologie in Eurasien. Rahden: Habelt, p. 157-217.

Burdo, N. 2014 Anthropomorphic plastic art of Trypillia cuture: dialectic of similarities and differences. In: Ursu, C.-E., Ţerna, S. (eds.). *Anthropomorphism and symbolic behaviour in the Neolithic and Copper Age communities of South-Eastern Europe*. Suceava: Karl A. Romstorfer, p. 303-364.

Chapman, J. 1981. *The Vinča culture of South-East Europe. Studies in chronology, economy and society*. British Archaeological Reports, International Series. Oxford: B. A. R. Publishing.

Chapman, J., Gaydarska, B., Nebbia, M., Millard, A., Albert, B., Hale, D., Woolston-Houshold, M., Johnston, S., Caswell, E., Arroyo-Kalin, M. et al. 2018. Geoinform Ukrainii. In: Gaydarska, B. (ed.). *Trypillia mega-sites of the Ukraine*. York: Archaeology Data Service. https://doi.org/10.5284/1047599

Diachenko, A., Harper, T. K. 2016. The absolute chronology of Late Tripolye sites: a regional approach. *Sprawozdania Archeologiczne*, 68, p. 81-105.

Ellis, L. 1984. *The Cucuteni-Tripolye culture. A study of technology and origins of complex society*. British Archaeological Reports, International Series, 217. Oxford: B. A. R. Publishing.

Fokkens, H., Harding, A. (eds.) 2013. *The Oxford handbook of the European Bronze Age*. Oxford: Oxford University.

Gombrich, E. H. 2001. *Die Geschichte der Kunst*. Berlin: Phaidon.

Hansen, S. 2007. *Bilder vom Menschen der Steinzeit. Untersuchungen zur anthropomorphen Plastik der Jungsteinzeit und Kupferzeit in Südosteuropa*. Archäologie in Eurasien, 20. Mainz: Philipp von Zabern.

Harper, T. K. 2013. The effect of climatic variability on population dynamics of the Cucuteni-Tripolye cultural complex and the rise of the Western Tripolye giant-settlements. *Chronika*, 3, p. 28-46.

Höckmann, O. 1968. *Die menschengestaltige Figuralplastik der südosteuropäischen Jungsteinzeit und Steinkupferzeit*. Hildesheim: August Lax.

Hofmann, R. 2013. *Okolište 2 — Spätneolithische Keramik und Siedlungsentwicklung in Zentralbosnien*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, 243. Neolithikum und Chalkolithikum in Zentralbosnien, 2. Bonn: Habelt.

Hofmann, R. 2020. Neolithic pottery innovation in context: A model and case study from the Central and Western Balkans. In: Spataro, M., Furholt, M. (eds.). *Detecting and explaining technological innovation in prehistory*, Leiden: Sidestone, p. 93-119.

Hofmann, R., Medović, A., Furholt, M., Medović, I., Stanković-Pešterac, T., Dreibrodt, S., Martini, S., Hofmann, A. 2019. Late Neolithic multicomponent sites of the Tisza region and the emergence of centripetal settlement layouts. *Prähistorische Zeitschrift*, 94, 1, p. 1-28.

Hofmann, R., Müller, J., Shatilo, L., Videiko, M., Ohlrau, R., Rud, V., Burdo, N., Dal Corso, M., Dreibrodt, S., Kirleis, W. 2019. Governing Tripolye: Integrative architecture in Tripolye settlements. *PloS one*, 14, 9, DOI: e0222243. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0222243

Kaiser, T., Voytek, B. 1983. Sedentism and economic change in the Balkan Neolithic. *Journal of Anthropological Archaeology*, 2, 4, p. 323-353.

Kandyba, O. 1937. *Schipenitz: Kunst und Geräte eines neolithischen Dorfes*. 5. Wien; Leipzig: Anton Schroll.

Kneisel, J. 2012. *Anthropomorphe Gefäße in Nord- und Mitteleuropa während der Bronze- und Eisenzeit. Studien zu den Gesichtsurnen — Kontaktzonen und sozialer Kontext*. Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa, 7. Bonn: Habelt.

Korvin-Piotrovskiy, A. G., Hofmann, R., Rassmann, K., Videiko, M. Y., Brandtstätter, L. 2016. Pottery Kilns in Trypillian settlements. Tracing the division of labour and the social organisation of Copper Age communities. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. Y. (eds.). *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100—3400*. Themes in Contemporary Archaeology, 2. London; New York, p. 221-252.

Kossack, G. 1954. *Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas*. Römisch-Germanische Forschungen, 20. Berlin: De Gruyter.

Kozłowski, L. 1939. *Zarys pradziejów Polski Południowo-Wschodniej z XXVIII tablicami i 9 rys. w tekście*. Lwów: Związek Polskich Towarzystw Naukowych.

Kruts, V. 2012. Giant-settlements of Tripolye culture. In: Menotti, F. Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye Culture Giant-Settlements in Ukraine. Formation, Development and Decline*. Oxford; Oakville: Oxbow Books, p. 70-78.

Link, T. 2006. *Das Ende der neolithischen Tellsiedlungen. Ein kulturgeschichtliches Phänomen des 5. Jahrtausends v. Chr. im Karpatenbecken*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, 134. Bonn: Habelt.

Majewski, K. 1947. Studia nad kulturą trypilską. *Archeologia: Rocznik Towarzystwa Archelogicznego we Wrocławiu, poświęcony historii sztuki i kultury materialnej*. 1. Wrocław: Towarzystwo Archeologiczne, p. 93-138.

Mantu, C.-M., Dumitroaia, G., Tsaravopoulos, A. 1997. *Cucuteni. The Last Great Chalcolithic Civilization of Europe. Archaeological Museum of Thessaloniki, 21 September — 31 December 1997*. Bucarest: Athena.

Mellink, M. J., Filip, J. 1974. *Die frühen Stufen der Kunst*. Propylän Kunstgeschichte, 14. Frankfurt am Main; Berlin; Wien: Propyläen.

Millard, A. 2020. The AMS Dates. In: Gaydarska, B. (ed.). *Early Urbanism in Europe. The Trypillia-Megasites of the Ukrainian Forest-Steppe*. Warsaw; Berlin: De Gruyter, p. 246-256.

Monah, D. 2016. *Antropomorphic Representations in the Cucuteni-Tripolye Culture*. Oxford: Archaeopress.

Müller, J., Hofmann, R., Brandtstätter, L., Ohlrau, R., Videiko, M. Y. 2016. Chronology and Demography: How Many People Lived in a Mega-Site? In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. Y. (eds.). *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100—3400*. Themes in Contemporary Archaeology, 2. London; New York: Routledge, p. 133-170.

Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (eds.). 2016. *Trypilla Mega-Sites and European Prehistory 4100—3400 BCE*. Themes in Contemporary Archaeology, 2. London; New York: Routledge.

Müller, J., Hofmann, R., Ohlrau, R., Shatilo, L. 2018. The social constitution and political organsiation

of Tripolye mega-sites: hierarchy and balance. In: Meller, H., Gronenborn, D., Risch, R. (eds.). *Überschuss ohne Staat — Politische Formen in der Vorgeschichte. Surplus without the State — Political Forms in Prehistory*. 10th Archaeological Conference of Central Germany October 19—21, 2017 in Halle (Saale). Halle: Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen Anhalt — Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale), p. 247-260.

Müller, J., Hofmann, R., Kirleis, W., Dreibrodt, S., Ohlrau, R., Brandtstetter, L., Dal Corso, M., Rassmann, K., Burdo, N., Videiko, M. Y. 2017. *Maidanetske 2013 — New excavations at a Trypillia mega-site.* Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa, 16. Bonn: Habelt.

Nebbia, M., Gaydarska, B., Millard, A., Chapman, J. 2018. The making of chalcolithic assembly places: Trypillia-Megasites as materialized consensus among equal strangers? *World Archaeology*, 50, 1, p. 41-61. https://doi.org/10.1080/00438243.2018.1474133

Nochlin, L. 1971. *Realism*. Harmondsworth: Penguin Books.

Ohlrau, R. 2015. Trypillia Großsiedlungen: Geomagnetische Prospektion und architektursoziologische Perspektiven (MSc thesis Kiel University). *Journal of Neolithic Archaeology*, 17, p. 17-99.

Ohlrau, R. 2020. *Maidanets'ke: Development and Decline of a Trypillia «Mega-site» in Central Ukraine.* Scales of Transformation in Prehistoric and Archaic Societies, 7. Leiden: Sidestone.

Panofsky, E. 1939. *Studies in Iconology: Humanistic Themes in the Art of the Renaissance*. New York: Oxford University.

Panofsky, E. 1958. *Early Netherlandish painting: its origins and character.* Cambridge; New York: Harvard University.

Parzinger, H. 1993. *Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen Karpaten und Mittlerem Taurus.* Römisch-Germanische Forschungen, 52. Mainz: Philipp von Zabern.

Pedley, J. G. 1999. *Griechische Kunst und Archäologie*. Köln: Ullmann / Tandem.

Pernicka, E., Begemann, F., Schmitt-Strecker, S. 1993. Eneolithic and Early Bronze Age copper artefacts from the Balkans and their relation to Serbian copper ores. *Prähistorische Zeitschrift*, 68, p. 1-54.

Pogoševa, A. P. 1985. Die Statuetten der Tripolye-Kultur. *Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden Archäologie*, 7, S. 95-242.

Porčić, M. 2020. Observations on the origin and demography of the Vinča culture. *Quaternary International*, 560—561, p. 57-64.

Radivojević, M. 2015. Inventing Metallurgy in Western Eurasia: A Look Through the Microscope Lens. *Cambridge Archaeological Journal*, 25, 1, p. 321-338. doi:10.1017/S0959774314001097

Rassamakin, Y. 2012. Absolute Chronology of Ukrainian Tripolian Settlements. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye Culture giant-settlements in Ukraine: Formation, development and decline*. Oxford: Oxbow Books, p. 19-69.

Rosenstock, E., Scharl, S., Schier, W. 2016. Ex oriente lux? — Ein Diskussionsbeitrag zur Stellung der frühen Kupfermetallurgie Südosteuropas. In: Bartelheim, M., Horejs, B., Krauß, R. (eds.). *Von Baden bis Troja. Ressourcennutzung, Metallurgie und Wissenstransfer. Eine Jubiläumsschrift für Ernst Pernicka.* Oriental and European Archaeology, 3. Rahden: Marie Leidorf, p. 59-122.

Rud, V., Hofmann, R., Kosakivskyi, V., Zaitseva, O., Müller, J. 2019. Trypillia mega-sites west of Southern Buh River: Preliminary results of Bilyi Kamin site investigation in 2018. *Journal of Neolithic Archaeology*, 21, p. 27-60.

Ryzhov, S. N. 2012. Tripolian Pottery of the Giant-settlements: Characteristics and Typology. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye Culture Giant-Settlements in Ukraine. Formation, Development and Decline*. Oxford: Oxbow Books, p. 139-168.

Schier, W. 2001. Tellstratigraphien als Zeitmasstab. In: Boehmer, R. M., Maran, J. (ed.). *Lux orientis. Archäologie zwischen Asien und Europa. Festschrift für Harald Hauptmann zum 65. Geburtstag*. Internationale Archäologie — Studia honoria, 12. Rahden: Maria Leidorf, p. 371-379.

Shatilo, L. 2016. Roofs of Tripolian Houses. Reconstruction: Sources and Problems. In: Preoteasa, C., Ciprian-Dorin, N. (eds.). *Cucuteni Culture within the European Neo-Eneolithic Context. Proceedings of the International Colloqium «Cucuteni 130» 15—17 October 2014, Pietra Neamţ, Romania. In Memoriam Dr. Gheorghe Dumitroaia.* Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, 37. Pietra Neamţ: Constantin Matasă, p. 725-740.

Shatilo, L. 2021. *Tripolye typo-chronology: mega and smaller sites in the Sinyukha River basin. Scales of Transformation in Prehistoric and Archaic Societies.* Scales of Transformation in Prehistoric and Archaic Societies, 12. Leiden: Sidestone.

Simmons, A. H., Kohler-Rollefson, I., Rollefson, G., Mandel, R., Kafafi, Z. 1988. Ain Ghazal: A Major Neolithic Settlement in Central Jordan. *Science*, 240 (4848), p. 35-39.

Spataro, M. 2018. Origins of Specialization: The Ceramic Chaîne Opératoire and Technological Take-off at Vinča-Belo Brdo, Serbia. *Oxford Journal of Archaeology*, 37, 3, p. 247-265.

Tasić, N., Marić, M., Filipović, D., Penezić, K., Dunbar, E., Reimer, P., Barclay, A., Bayliss, A., Gaydarska, B., Whittle, A. 2016. Interwoven strands for refining the chronology of the Neolithic Tell of Vinča-Belo Brdo, Sebia. *Radiocarbon*, 58, p. 1-37.

Tasić, N., Marić, M., Penezić, K., Filipović, D., Borojević, K., Russell, N., Reimer, P., Barclay, A., Bayliss, A., Borić, D., Gaydarska, B., Whittle, A. 2015. The end of the affair: formal chronological modelling for the top of the Neolithic tell of Vinča-Belo Brdo. *Antiquity*, 89, 347, p. 1064-1082.

Țerna, S., Vasilache, M. 2019. *Anthropomorphic figurines from Cucuteni A stage from the Prut-Dniester interfluves: (the collections of the National Museum of History of Moldova).* Biblioteca Tyragetia, 31. Chişinău: Muzeul Național de Istorie a Moldovei.

Țerna, S., Vornicu-Țerna, A., Hofmann, R., Dal Corso, M., Shatilo, L., Vasilache-Curoşu, M., Rud, V., Knapp, H., Kirleis, W. Rassmann, K, Müller, J. 2019. Stolniceni — Excavation results from the 2017 campaign. *Journal of Neolithic Archaeology*, 21, p. 209-281.

Tkachuk, T. 2005. Chronological Phases of the Koshylivtsy Group of the Tripolye Culture. *Sprawozdania Archeologiczne*, 57, p. 83-130.

Trenner, J. 2010. *Untersuchungen zu den sogenannten Hausmodellen des Neolithikums und Chalkolithikums in Südosteuropa.* Universitätsforschungen zur prähiatorischen Archäologie, 180. Bonn: Habelt.

Uhl, R. A., Vasilache-Curoşu, M., Sorbu, M., Sorbu, L., Bicbaev, V., Steiniger, D., Zidarov, P., Sava, E., Hansen, S. 2014. Petreni in der nödlichen Moldau-

republik. Bericht Über die Ausgrabung der Jahre 2011—2013. *Eurasia Antiqua*, 20, S. 185-205.

Vasić, M. M. 1932. *Preistoriska Vinča I. Industrija cinabarita i kosmetika u Vinči*. Beograd: Državne Štamparije.

Vasić, M. M. 1936a. *Preistoriska Vinča II: Oblici grobova. — Mistične oči. — Igra na tabli. — Datovanje Vinče*. Beograd: Državne Štamparije.

Vasić, M. M. 1936b. *Preistoriska Vinča III: Plastika*. Beograd: Državne Štamparije.

Vasić, M. M. 1936c. *Preistoriska Vinča IV: Keramika*. Beograd: Izdanje i štampa državne štamparije Kraljevine Jugoslavije.

Vuković, J. 2011. Late Neolithic Pottery Standardization: Application of Statistical Analyses. *Starinar*, 61, p. 81-100.

Whittle, A., Bayliss, A., Barclay, A., Gaydarska, B., Bбnffy, E., Borić, D., Draşovean, F., Jakucs, J, Marić, M., Orton, D., Pantović, I., Schier, W., Tasić, N., Vander Linden, M. A. 2016. Vinča potscape: formal chronological models for the use and development of Vinča ceramics in south-east Europe. *Documenta Praehistorica*, 43, p. 1-60.

Watkins, T. 2008. Supra-Regional Networks in the Neolithic of Southwest Asia. *Journal of World Prehistory*, 21, 2, p. 139-171.

Wobst, H. M. 1977. Stylistic behaevior and information exchange. In: Cleland, C. E. (ed.). *For the director: Research in Honor of B. Griffin*. Anthropological papers, 61. Ann Arbor: University of Michigan, p. 317-342.

REFERENCES

Balabina, V. I. 1998. *Figurki zhivotnykh v plastike Kukuteni-Tripolia*. Moskva: Nauka.

Balabina, V. I. 2004. Glinianye modeli sanei kultury Kukuten-Tripole i tema puti. In: *Pamiatniki arkheologii i drevnego iskusstva Evrazii. Pamiati Vitaliia Vasilevicha Volkova*. Moskva: IA RAN, s. 180-213.

Bibikov, S. N. 1953. *Rannetripolskoe poselenie Luka-Vrublevetskaia na Dnestre: k istorii rannikh zemledelchesko-skotovodcheskikh plemen na iugo-vostoke Evropy*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 38. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Buzian, H. M., Bilousko, V. M. 2009. Materialy trypilskoho poselennia Hrym'iachka. In: Vasilev, S. A., Kulakovskaia, L. V. (ed.). *S. N. Bibikov i pervobytnaia arkheologiia*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, s. 330-336.

Buzian, H. M., Yakubenko, O. O. 1998. Doslidzhennia trypilskoho poselennia Krutukha-Zholob poblyzu Pereiaslav-Khmelnytskoho. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1997—1998 rr.*, s. 59-61.

Burdo, N. B. 2001. Terakota trypilskoi kultury. In: Ryzhov, S. M., Burdo, N. B., Videiko, M. Yu., Mahomedov, B. V. *Davnia keramika Ukrainy. Arkheolohichni dzherela ta rekonstruktsii. Chastyna persha*. Kyiv, s. 61-146.

Burdo, N. B. 2003. Keramchni modeli sanei trypilskoi kultury. *Ukrainskyi keramolohichnyi zhurnal*, X, s. 25-31.

Burdo, N. B. 2010. Realisticheskaia plastika Tripolia—Kukuten: sistematizatsiia, tipologiia, interpretatsiia. *Stratum plus*, 2, s. 123-168.

Burdo, N. B. 2011. Antropomorfna plastyka z trypilskoho poselennia Maidanetske. *Arkheolohiia*, 2, s. 3-16.

Burdo, N. B. 2013. Realisticheskaia plastika kulturnogo kompleksa Tripole-Kukuten. Sistematizatsiia, tipologiia, interpretatsiia. Saarbrücken: LAP.

Burdo, N. B. 2015. Antropomorfna plastyka z Nebelivky. In: *Na skhidnii mezhi staroi Yevropy. Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii, Kirovohrad, Nebelivka, 12—14 travnia 2015 roku*. Kirovohrad, s. 29-32.

Husiev, S. O. 1996. Modeli zhytel trypilskoi kultury. *Arkheolohiia*, 1, s. 15-29.

Gusev, S. A. 1998. K voprosu o transportnykh sredstvakh tripolskoi kultury. *Rossiiskaia arkheologiia*, 1, s. 15-28.

Husev, S. O. Antropomorfna plastyka serednobuzkoi lokalnoi horupy trypilskoi kultury (etap BI—BII—CI). In: Vasilev, S. A., Kulakovskaia, L. V. (ed.). *S. N. Bibikov i pervobytnaia arkheologiia*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, s. 310-322.

Dergachev, V. A. 1980. *Pamiatniki pozdnego Tripolia*. Kishinev: Shtiintsa.

Korvin-Piotrovskii, A., Menotti, F. (ed.). 2008. *Tripolskaia kultura v Ukraine. Poselenie-gigant Talianki*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Kravets, V. P. 1951. Glinianye modeli sanei i chelna v sobraniiakh Lvovskogo Istoricheskogo muzeia. *Kratkie soobshcheniia IIMK*, 39, s. 127-135.

Kruts, V. A. 1977. *Pozdnetripolskie pamiatniki Srednego Podneprovia*. Kiev: Naukova dumka.

Kruts, V. A. 1989. K istorii naseleniia tripolskoi kultury v mezhdureche Iuzhnogo Buga i Dnepra. In: Berezanskaya, S. S. (ed.). *Pervobytnaia arkheologiia. Materialy i issledovaniia*. Kiev: Naukova dumka, s. 117-132.

Kruts, V. A., Ryzhov, S. N., Klochko, V. I. 1985. *Otchet o rabote Tripolskoi ekspeditsii (Taliankovskii otriad) v 1985 g*. NA IA NAN Ukrainy. f. 64, 1985/23e.

Kruts V. A., Korvin-Piotrovskii A. G., Ryzhov S. N. 2001. *Tripolskoe poselenie-gigant Talianki. Issledovaniia 2001 g*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Ryzhov, S. N., Buzian, G. N., Ovchinnikov, E. V., Chernovol, D. K., Chabaniuk, V. V. 2005. *Issledovanie poselenii-gigantov tripolskoi kultury v 2002—2004 gg*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Menotti, F., Ryzhov, S. N., Chernovol, D. K., Chabaniuk, V. V. 2008. *Tripolskoe poselenie-gigant Talianki. Issledovaniia 2008 g*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Menotti, F., Ryzhov, S. N., Tolochko, D. V., Chabaniuk, V. V. 2009. *Tripolskoe poselenie-gigant Talianki. Issledovaniia 2009 g*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Ryzhov, S. N., Chernovol, D. K., Chabaniuk, V. V. 2011. *Tripolskoe poselenie-gigant Talianki. Issledovaniia 2011 g*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Chabaniuk, V. V., Shatilo, L. A. 2013. *Tripolskoe poselenie-gigant Talianki. Issledovaniia 2012 g*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Kushtan, D. 2015. Keramichnyi kompleks piznotrypilskoho poselennia Sharyn III. In: Diachenko, O., Menotti, F., Ryzhov, S., Buniatyan, K., Kadrow, S. (eds.). *Kulturnyi kompleks Kukuten-Trypillia ta yoho susidy. Zbirka naukovykh prats pam'iati Volodymyra Krutsa*. Lviv: Astroliabiia, s. 429-439.

Markevich, V. I. 1981. *Poznetripolskie plemena Severnoi Moldavii*. Kishinev: Shtiintca.

Markevich, V. I. 1985. *«Dalekoe — blizkoe»*. Kishinev: Timpul.

Movsha, T. H. 1973. Novi dani pro antropomorfnu realistychnu plastyku Trypillia. *Arkheolohiia*, 11, s. 3-21.

Movsha, T. G. 1984. Khronologiia Tripolia-Kukuteni i stepnye kultury epokhi rannego metalla v ee sisteme. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Problemy arkheologii Podneprovia*. Dnepropetrovsk, s. 60-83.

Ovchynnykov, E. V. 2014. *Trypilska kultura Kanivskoho Podniprov'ia*. Kyiv: Oleh Filiuk.

Palaguta, I. V. 2007. «Binoklevidnye» izdeliia v kulture Tripole-Kukuten: opyt kompleksnogo issledovaniia kategorii «kultovykh» predmetov. *Revista arheologică*, III, 1—2, s. 110-137.

Palaguta, I. V., Starkova, E. G. 2017. Model zhilishcha iz tripolskogo poseleniia Popudnia: novaia interpretatsiia unikalnoi nakhodki. *Arheologiya, etnographiya i antropologiya Evrazii*, 45, 1, s. 83-92.

Passek, T. S. 1938. Tripolskie modeli zhilishcha. *Vestnik drevnei istorii*, 4—5, s. 235-247.

Passek, T. S., 1949. *Periodizatsiia tripolskikh poselenii*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 10. Moskva; Lenengrad: AN SSSR.

Patokova, E. F. 1979. *Usatovskoe poselenie i mogilniki*. Kiev: Naukova dumka.

Pogozheva, A. P. 1983. *Antropomorfnaia plastika Tripolia*. Novosibirsk: Nauka.

Ryzhov, S. N. 2001—2002. Pozdnetripolskie pamiatniki Bugo-Dnestrovskogo mezhdurechia. *Stratum plus*, 2, s. 187-196.

Ryzhov, S. M. 2007. Suchasnyi stan vyvchennia kulturno-istorychnoi spilnosti kukuten-trypillia na terytorii Ukrainy. In: Olzhych, O. *Arkheolohiia*. Kyiv: Vidavnitstvo imeni Oleny Telihy, s. 437-477.

Rud, V. S. 2018. *Trypilska kultura pivdnia lisostepovoi zony u mezhyrichchi Pivdennoho Buhu ta Dnistra (etapy BII—CI)*. Dysertatsiia k. i. n. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Starkova, E. G. 2020. Statuetki tripolskoi kultury iz Nemirova: novye materialy iz staroi kollektsii. *Camera praehistorica*, 1 (4), s. 93-108.

Tkachuk, T. 2005. Lokalno-khronolohichni hrupy kultury Trypillia-Kukuten z malovanym posudom (etapy BII—CII). In: Garbacz, A., Kuras, M. (ed.). *Kultura Trypolska. Wybrane problemy*. Stalowa Wola, s. 42-56.

Tkachuk, T. 2014. Kinets etapu CI trypilskoi kultury. *Arkheolohichni studii*, 5, s. 25-66.

Tserna, S. 2017. K voprosu o rasprostranenii melkoi antropomorfnoi plastiki na poseleniiakh kultury Kukuten-Tripole. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 247, s. 223-244.

Chernysh, E. K. 1982. Eneolit Pravoberezhnoi Ukrainy i Moldavii. In: Munchaev, R. M., Chernysh, E. K., Merpert, N. Ia., Masson, V. M. *Eneolit SSSR*. Moskva: AN SSSR, s. 165-320.

Shatilo, L. O. 2005. Hlyniani modeli kultury Kukuteni-Trypillia. In: Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Ryzhov, S. N., Buzian, G. N., Ovchinnikov, E. V., Chernovol, D. K., Chabaniuk, V. V. *Issledovanie poselenii-gigantov tripolskoi kultury v 2002—2004 gg*. Kiev: IA NAN Ukrainy, s. 119-139.

Shmahlii, M. 2000. *Velyki trypilski poselennia i problema rannikh form urbanizatsii*. Kyiv.

Yakubenko, O. O. 1999. Modeli zhytel z trypilskykh kolektsii muzeiu. In: Kovtanuk, N. G. (ed.). *Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy: yoho fundatory ta kolektsii*. Kyiv: LTD, s. 86-111.

Alscher, L., Feist, G., Feist, P. H., Junghans, K., Langer, A., Meissner, G., Münter, G., Olbrich, H., Otto, K.-H., Strauss, G., Weidhass, H. (eds.) 1977. *Lexikon der Kunst*. 4. Leipzig.

Arponen, V. P. J., Müller, J., Hofmann, R., Furholt, M., Ribeiro, A., Horn, C., Hinz, M. 2015. Using the Capability Approach to Conceptualise Inequality in Archaeology: the Case of the Late Neolithic Bosnian Site Okolište c. 5200—4600 bce. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 23, 2, p. 1-20.

Baxandall, M. 1972. *Painting and experience in fifteenth century Italy: a primer in the social history of pictorial style*. Oxford: Clarendon.

Boardman, J. 1978. *Greek Sculpture. The Archaic Period*. London: Thames & Hudson World of Art.

Bol, P. C. 2002. *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst. 1 Frühgriechische Plastik*. Mainz: Philipp von Zabern.

Borić, D. 2009. Absolute Dating of Metallurgical Innovations in the Vinča Culture of the Balkan. In: T. L. Kienlin, B. W. Roberts (eds.). *Metals and Societies. Studies in honour of S. Ottoway*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, 169. Bonn: Habelt, p. 191-245.

Borić, B. 2015. The end of the Vinca world: Modelling the Neolithic to Copper Age transition and the notion of archaeological culture. In: Hansen, S., Raczky, P., Anders, A., Reingruber, A. (eds.). *Neolithic and Copper Age Between the Carpathians and the Aegean Sea: Chronologies and Technologies from the 6th to 4th Millennia BCE*. Archaologie in Eurasien. Rahden: Habelt, p. 157-217.

Burdo, N. 2014 Anthropomorphic plastic art of Trypillia cuture: dialectic of similarities and differences. In: Ursu, C.-E., Țerna, S. (eds.). *Anthropomorphism and symbolic behaviour in the Neolithic and Copper Age communities of South-Eastern Europe*. Suceava: Karl A. Romstorfer, p. 303-364.

Chapman, J. 1981. *The Vinča culture of South-East Europe. Studies in chronology, economy and society*. British Archaeological Reports, International Series. Oxford: B. A. R. Publishing.

Chapman, J., Gaydarska, B., Nebbia, M., Millard, A., Albert, B., Hale, D., Woolston-Houshold, M., Johnston, S., Caswell, E., Arroyo-Kalin, M. et al. 2018. Geoinform Ukrainii. In: Gaydarska, B. (ed.). *Trypillia mega-sites of the Ukraine*. York: Archaeology Data Service. https://doi.org/10.5284/1047599

Diachenko, A., Harper, T. K. 2016. The absolute chronology of Late Tripolye sites: a regional approach. *Sprawozdania Archeologiczne*, 68, p. 81-105.

Ellis, L. 1984. *The Cucuteni-Tripolye culture. A study of technology and origins of complex society*. British Archaeological Reports, International Series, 217. Oxford: B. A. R. Publishing.

Fokkens, H., Harding, A. (eds.) 2013. *The Oxford handbook of the European Bronze Age*. Oxford: Oxford University.

Gombrich, E. H. 2001. *Die Geschichte der Kunst*. Berlin: Phaidon.

Hansen, S. 2007. *Bilder vom Menschen der Steinzeit. Untersuchungen zur anthropomorphen Plastik der Jungsteinzeit und Kupferzeit in Südosteuropa*. Archäologie in Eurasien, 20. Mainz: Philipp von Zabern.

Harper, T. K. 2013. The effect of climatic variability on population dynamics of the Cucuteni-Tripolye cultural complex and the rise of the Western Tripolye giant-settlements. *Chronika*, 3, p. 28-46.

Höckmann, O. 1968. *Die menschengestaltige Figuralplastik der südosteuropäischen Jungsteinzeit und Steinkupferzeit*. Hildesheim: August Lax.

Hofmann, R. 2013. *Okolište 2 — Spätneolithische Keramik und Siedlungsentwicklung in Zentralbosnien*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, 243. Neolithikum und Chalkolithikum in Zentralbosnien, 2. Bonn: Habelt.

Hofmann, R. 2020. Neolithic pottery innovation in context: A model and case study from the Central and Western Balkans. In Spataro, M., Furholt, M. (eds.). *Detecting and explaining technological innovation in prehistory*, Leiden: Sidestone, p. 93-119.

Hofmann, R., Medović, A., Furholt, M., Medović, I., Stanković-Pešterac, T., Dreibrodt, S., Martini, S., Hofmann, A. 2019. Late Neolithic multicomponent sites of the Tisza region and the emergence of centripetal settlement layouts. *Prähistorische Zeitschrift*, 94, 1, p. 1-28.

Hofmann, R., Müller, J., Shatilo, L., Videiko, M., Ohlrau, R., Rud, V., Burdo, N., Dal Corso, M., Dreibrodt, S., Kirleis, W. 2019. Governing Tripolye: Integrative architecture in Tripolye settlements. *PloS one*, 14, 9, DOI: e0222243. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0222243

Kaiser, T., Voytek, B. 1983. Sedentism and economic change in the Balkan Neolithic. *Journal of Anthropological Archaeology*, 2, 4, p. 323-353.

Kandyba, O. 1937. *Schipenitz: Kunst und Geräte eines neolithischen Dorfes*. 5. Wien; Leipzig: Anton Schroll.

Kneisel, J. 2012. *Anthropomorphe Gefäße in Nord- und Mitteleuropa während der Bronze- und Eisenzeit. Studien zu den Gesichtsurnen — Kontaktzonen und sozialer Kontext*. Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa, 7. Bonn: Habelt.

Korvin-Piotrovskiy, A. G., Hofmann, R., Rassmann, K., Videiko, M. Y., Brandtstätter, L. 2016. Pottery Kilns in Trypillian settlements. Tracing the division of labour and the social organisation of Copper Age communities. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. Y. (eds.). *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100—3400*. Themes in Contemporary Archaeology, 2. London; New York: Routledge, p. 221-252.

Kossack, G. 1954. *Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas*. Römisch-Germanische Forschungen, 20. Berlin: De Gruyter.

Kozłowski, L. 1939. *Zarys pradziejów Polski Południowo-Wschodniej z XXVIII tablicami i 9 rys. w tekście*. Lwów: Związek Polskich Towarzystw Naukowych.

Kruts, V. 2012. Giant-settlements of Tripolye culture. In: Menotti, F. Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye Culture Giant-Settlements in Ukraine. Formation, Development and Decline*. Oxford; Oakville: Oxbow Books, p. 70-78.

Link, T. 2006. *Das Ende der neolithischen Tellsiedlungen. Ein kulturgeschichtliches Phänomen des 5. Jahrtausends v. Chr. im Karpatenbecken*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, 134. Bonn: Habelt.

Majewski, K. 1947. Studia nad kulturą trypilską. *Archeologia: Rocznik Towarzystwa Archelogicznego we Wrocławiu, poświęcony historii sztuki i kultury materialnej*. 1. Wrocław: Towarzystwo Archeologiczne, p. 93-138.

Mantu, C.-M., Dumitroaia, G., Tsaravopoulos, A. 1997. *Cucuteni. The Last Great Chalcolithic Civilization of Europe. Archaeological Museum of Thessaloniki, 21 September — 31 December 1997*. Bucarest: Athena.

Mellink, M. J., Filip, J. 1974. *Die frühen Stufen der Kunst*. Propylän Kunstgeschichte, 14. Frankfurt am Main; Berlin; Wien: Propyläen.

Millard, A. 2020. The AMS Dates. In: Gaydarska, B. (ed.). *Early Urbanism in Europe. The Trypillia-Megasites of the Ukrainian Forest-Steppe.* Warsaw; Berlin, p. 246-256.

Monah, D. 2016. *Antropomorphic Representations in the Cucuteni-Tripolye Culture*. Oxford: Archaeopress.

Müller, J., Hofmann, R., Brandtstätter, L., Ohlrau, R., Videiko, M. Y. 2016. Chronology and Demography: How Many People Lived in a Mega-Site? In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. Y. (eds.). *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100—3400.* Themes in Contemporary Archaeology, 2. London; New York: Routledger, p. 133-170.

Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (eds.). 2016. *Trypilla Mega-Sites and European Prehistory 4100—3400 BCE.* Themes in Contemporary Archaeology, 2. London; New York: Routledger.

Müller, J., Hofmann, R., Ohlrau, R., Shatilo, L. 2018. The social constitution and political organsiation of Tripolye megasites: hierarchy and balance. In: Meller, H., Gronenborn, D., Risch, R. (eds.). *Überschuss ohne Staat — Politische Formen in der Vorgeschichte. Surplus without the State — Political Forms in Prehistory*. 10th Archaeological Conference of Central Germany October 19—21, 2017 in Halle (Saale). Halle: Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen Anhalt — Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale), p. 247-260.

Müller, J., Hofmann, R., Kirleis, W., Dreibrodt, S., Ohlrau, R., Brandtstetter, L., Dal Corso, M., Rassmann, K., Burdo, N., Videiko, M. Y. 2017. *Maidanetske 2013 — New excavations at a Trypillia mega-site.* Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa, 16. Bonn: Habelt.

Nebbia, M., Gaydarska, B., Millard, A., Chapman, J. 2018. The making of chalcolithic assembly places: Trypillia-Megasites as materialized consensus among equal strangers? *World Archaeology*, 50, 1, p. 41-61. https://doi.org/10.1080/00438243.2018.1474133

Nochlin, L. 1971. *Realism*. Harmondsworth: Penguin Books.

Ohlrau, R. 2015. Trypillia Großsiedlungen: Geomagnetische Prospektion und architektursoziologische Perspektiven (MSc thesis Kiel University). *Journal of Neolithic Archaeology*, 17, p. 17-99.

Ohlrau, R. 2020. *Maidanets'ke: Development and Decline of a Trypillia «Mega-site» in Central Ukraine.* Scales of Transformation in Prehistoric and Archaic Societies, 7. Leiden: Sidestone.

Panofsky, E. 1939. *Studies in Iconology: Humanistic Themes in the Art of the Renaissance.* New York: Oxford University.

Panofsky, E. 1958. *Early Netherlandish painting: its origins and character.* Cambridge; New York: Harvard University.

Parzinger, H. 1993. *Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen Karpaten und Mittlerem Taurus.* Römisch-Germanische Forschungen, 52. Mainz: Philipp von Zabern.

Pedley, J. G. 1999. *Griechische Kunst und Archäologie.* Köln: Ullmann / Tandem.

Pernicka, E., Begemann, F., Schmitt-Strecker, S. 1993. Eneolithic and Early Bronze Age copper artefacts from the Balkans and their relation to Serbian copper ores. *Prähistorische Zeitschrift*, 68, p. 1-54.

Pogoševa, A. P. 1985. Die Statuetten der Tripolye-Kultur. *Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden Archäologie*, 7, S. 95-242.

Porčić, M. 2020. Observations on the origin and demography of the Vinča culture. *Quaternary International*, 560—561, p. 57-64.

Radivojević, M. 2015. Inventing Metallurgy in Western Eurasia: A Look Through the Microscope Lens. *Cambridge Archaeological Journal*, 25, 1, p. 321-338. doi:10.1017/S0959774314001097

Rassamakin, Y. 2012. Absolute Chronology of Ukrainian Tripolian Settlements. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye Culture giant-settlements in Ukraine: Formation, development and decline.* Oxford: Oxbow Books, p. 19-69.

Rosenstock, E., Scharl, S., Schier, W. 2016. Ex oriente lux? — Ein Diskussionsbeitrag zur Stellung der frühen Kupfermetallurgie Südosteuropas. In: Bartelheim, M., Horejs, B., Krauß, R. (eds.). *Von Baden bis Troja. Ressourcennutzung, Metallurgie und Wissenstransfer. Eine Jubiläumsschrift für Ernst Pernicka*. Oriental and European Archaeology, 3. Rahden: Maria Leidorf, p. 59-122.

Rud, V., Hofmann, R., Kosakivskyi, V., Zaitseva, O., Müller, J. 2019. Trypillia mega-sites west of Southern Buh River: Preliminary results of Bilyi Kamin site investigation in 2018. *Journal of Neolithic Archaeology*, 21, p. 27-60.

Ryzhov, S. N. 2012. Tripolian Pottery of the Giant-settlements: Characteristics and Typology. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye Culture Giant-Settlements in Ukraine. Formation, Development and Decline.* Oxford: Oxbow Books, p. 139-168.

Schier, W. 2001. Tellstratigraphien als Zeitmasstab. In: Boehmer, R. M., Maran, J. (ed.). *Lux orientis. Archäologie zwischen Asien und Europa. Festschrift für Harald Hauptmann zum 65. Geburtstag*. Internationale Archäologie — Studia honoria, 12. Rahden, p. 371-379.

Shatilo, L. 2016. Roofs of Tripolian Houses. Reconstruction: Sources and Problems. In: Preoteasa, C., Ciprian-Dorin, N. (eds.). *Cucuteni Culture within the European Neo-Eneolithic Context. Proceedings of the International Colloqium «Cucuteni 130» 15—17 October 2014, Pietra Neamț, Romania. In Memoriam Dr. Gheorghe Dumitroaia.* Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, 37. Pietra Neamț: Constantin Matasă, p. 725-740.

Shatilo, L. 2021. *Tripolye typo-chronology: mega and smaller sites in the Sinyukha River basin.* Scales of Transformation in Prehistoric and Archaic Societies, 12. Leiden: Sidestone.

Simmons, A. H., Kohler-Rollefson, I., Rollefson, G., Mandel, R., Kafafi, Z. 1988. Ain Ghazal: A Major Neolithic Settlement in Central Jordan. *Science*, 240 (4848), p. 35-39.

Spataro, M. 2018. Origins of Specialization: The Ceramic Chaîne Opératoire and Technological Take-off at Vinča-Belo Brdo, Serbia. *Oxford Journal of Archaeology*, 37, 3, p. 247-265.

Tasić, N., Marić, M., Filipović, D., Penezić, K., Dunbar, E., Reimer, P., Barclay, A., Bayliss, A., Gaydarska, B., Whittle, A. 2016. Interwoven strands for refining the chronology of the Neolithic Tell of Vinča-Belo Brdo, Sebia. *Radiocarbon*, 58, p. 1-37.

Tasić, N., Marić, M., Penezić, K., Filipović, D., Borojević, K., Russell, N., Reimer, P., Barclay, A., Bayliss, A., Borić, D., Gaydarska, B., Whittle, A. 2015. The end of the affair: formal chronological modelling for the top of the Neolithic tell of Vinča-Belo Brdo. *Antiquity*, 89, 347, p. 1064-1082.

Țerna, S., Vasilache, M. 2019. *Anthropomorphic figurines from Cucuteni A stage from the Prut-Dniester interfluves: (the collections of the National Museum of History of Moldova).* Biblioteca Tyragetia, 31. Chişinău: Muzeul Național de Istorie a Moldovei.

Țerna, S., Vornicu-Țerna, A., Hofmann, R., Dal Corso, M., Shatilo, L., Vasilache-Curoşu, M., Rud, V., Knapp, H., Kirleis, W. Rassmann, K, Müller, J. 2019. Stolniceni — Excavation results from the 2017 campaign. *Journal of Neolithic Archaeology*, 21, p. 209-281.

Tkachuk, T. 2005. Chronological Phases of the Koshylivtsy Group of the Tripolye Culture. *Sprawozdania Archeologiczne*, 57, p. 83-130.

Trenner, J. 2010. *Untersuchungen zu den sogenannten Hausmodellen des Neolithikums und Chalkolithikums in Südosteuropa.* Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, 180. Bonn: Habelt.

Uhl, R. A., Vasilache-Curoşu, M., Sîrbu, M., Sîrbu, L., Bicbaev, V., Steiniger, D., Zidarov, P., Sava, E., Hansen, S. 2014. Petreni in der nödlichen Moldaurepublik. Bericht über die Ausgrabung der Jahre 2011—2013. *Eurasia Antiqua*, 20, S. 185-205.

Vasić, M. M. 1932. *Preistoriska Vinča I. Industrija cinabarita i kosmetika u Vinči.* Beograd: Državne Štamparije.

Vasić, M. M. 1936a. *Preistoriska Vinča II: Oblici grobova. — Mistične oči. — Igra na tabli. — Datovanje Vinče.* Beograd: Državne Štamparije.

Vasić, M. M. 1936b. *Preistoriska Vinča III: Plastika.* Beograd: Izdanje i štampa državne štamparije Kraljevine Jugoslavije.

Vasić, M. M. 1936c. *Preistoriska Vinča IV: Keramika.* Beograd: Izdanje i štampa državne štamparije Kraljevine Jugoslavije.

Vuković, J. 2011. Late Neolithic Pottery Standardization: Application of Statistical Analyses. *Starinar*, 61, p. 81-100.

Whittle, A., Bayliss, A., Barclay, A., Gaydarska, B., Bánffy, E., Borić, D., Draşovean, F., Jakucs, J, Marić, M., Orton, D., Pantović, I., Schier, W., Tasić, N., Vander Linden, M. A. 2016. Vinča potscape: formal chronological models for the use and development of Vinča ceramics in south-east Europe. *Documenta Praehistorica*, 43, p. 1-60.

Watkins, T. 2008. Supra-Regional Networks in the Neolithic of Southwest Asia. *Journal of World Prehistory*, 21, 2, p. 139-171.

Wobst, H. M. 1977. Stylistic behaevior and information exchange. In: Cleland, C. E. (ed.). *For the director: Research in Honor of B. Griffin.* Anthropological papers, 61. Ann Arbor: University of Michigan, p. 317-342.

L. O. Shatilo, R. Hofmann

DEPICTING TRYPILLIA: THE EMERGENCE AND DECLINE OF REALISTIC STYLE

This study, once again, raises the question on the driving forces of stylistic development. For that, we focused on two prehistoric contexts, more specifically on Trypillia and the Late Neolithic site Vinča-Belo Brdo where we analyzed various objects with «realistic» images.

For Trypillia, we included the following categories: house models, sledge models, depictions of equipment for animal use on zoomorphic objects (figurines, vessels etc.), «realistic modelled» faces of anthropomorphic figures, and depictions on anthropomorphic figurines (hairstyles and accessories for hair, necklaces, footwear and clothes). Based on the latest findings on chronology, we trace the mentioned realistic features in time and space by means of quantifications and mapping. Additionally, we investigate the changes of anthropomorphic figurines in terms of size.

In the case study of Vinča, the frequency of realistic features in the different depths of the tell stratigraphy are put in relation to the total number of figurines and the historical dynamics of the late Neolithic societies.

The consideration of different material categories shows that objects with «realistic» characteristics mainly occur in certain periods and geographical regions that are characterized by specific historical developments. These include high population densities in large agglomerated settlements, increased innovativeness, intensive interaction in densified far-reaching communication and exchange networks.

In both case studies, the developments ended in fundamental crises and were associated with the disintegration of large settlements and population decline. Linked to this, some types of «realistic» objects disappear, others become fewer and lose their «realistic» characteristics.

Keywords: clay miniature objects, Vinča, Trypillia, realistic style.

Одержано 17.12.2020

ХОФМАНН Роберт, кандидат історичних наук, науковий асистент, Інститут пре- і протоісторичної археології, Університет імені Кристіана Альбрехта, Кіль, Німеччина.
HOFMANN Robert, PhD, scientific assistant, Christian-Albrechts University, Institute for Pre- and Protohistory, Kiel, Germany.
ORCID: 0000-0002-0028-6155,
e-mail: robert.hofmann@ufg.uni-kiel.de.

ШАТІЛО Людмила Олександрівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна; Інститут пре- і протоісторичної археології, Університет імені Кристіана Альбрехта, Кіль, Німеччина.
SHATILO Liudmyla, PhD, researcher, the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine; Christian-Albrechts University Institute for Pre and Protohistory, Kiel, Germany.
ORCID: 0000-0001-9729-8410,
e-mail: milashatilo@gmail.com.

УДК [903.21:069.5](477.41)"636"
DOI: 10.37445/adiu.2021.02.12

Т. Ю. Гошко

ТЕСЛА-ДОЛОТА ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ З НАДДНІПРОВ'Я

Стаття присвячена дослідженню колекції мідних тесел-долот, знайдених на поселеннях трипільської культури етапів BI—BII і CI, що зберігаються у Національному музеї історії України.

***Ключові слова**: трипільська культура, мідні вироби, тесла-долота.*

На етапах Трипілля BI—BII і CI окрім продукції, що відома з попереднього часу, з'являються форми принципово нових виробів (Рындина 1998, с. 137, рис. 65: 1—9, 14—21; 66: 1—8), серед яких і тесла-долота типу Szákalhát. Подібні вироби є досить поширеним типом знарядь в одночасних Трипіллю BI—BII, CI культурах Бодрогкерестур і Тисаполгар у Центральній Європі (Patay 1984, p. 24—30; tab. 5—77; 6—93).

Поодинокі екземпляри трапляються в інших синхронних культурах, як-от у Люблінсько-Волинській культурі на території Польщі (Wilk 2006, p. 254; fig. 7; 8: E). Його довжина 70 мм, найбільше розширення 30 мм, товщина 10 мм, маса 84,8 гр. Як зазначили автори, це місцева імітація популярних виробів (Wilk 2006, p. 254).

Тесла-долота типу Szákalhát вирізняються з-поміж інших тесел тим, що вони пласкі з одного боку й опуклі з іншого. Робочий край часом плавно заокруглений або віялоподібний із гострими кутами. Обух у перерізі прямокутний. П. Патай виділив серед цих тесел декілька варіантів, показниками яких стали угнутість сторін, ступінь розклепування леза, поздовжній гребінь на опуклому боці, загальна асиметрія леза відносно поздовжньої осі та ін. Розміри й відповідно вага різні. Довжина описаних ним виробів від 20 см, маса від 700 до 1025 гр (Patay 1984, p. 24—30, tab. 5—77; 6—93).

© Т. Ю. ГОШКО, 2021

Вітчизняні дослідники подібні вироби називали пласкими сокирками. За В. Козловською перші шість пласких мідних сокирок в Україні знайдено В. Хвойкою на трипільських поселеннях Щербанівка — 1 шт., Трипілля — 1 шт., Верем'я — 4 шт. Довжина їх від 7 до 13,7 см. (Козловська 1926, с. 143). Проте атрибуція згаданих виробів, проведена свого часу співробітницею Національного музею історії України (НМІУ) О. О. Якубенко, де вони зберігаються, показала, що лише п'ять із них можемо віднести до типу Szákalhát. Ці тесла-долота походять із Халеп'я (інв. № a110/1143), Верем'я (a110/934, a110/935, a110/1140), Трипілля (інв. № А 232/26) і Черняхова (a110/1138) — поселень, що розташовані недалеко одне від одного (рис. 1). Вони різного часу: Трипілля і Верем'я датовано останньою чвертю V тис. до н. е., Халеп'я і Черняхів — першою половиною IV тис. до н. е.

За Н. В. Риндіною ці знаряддя належать до варіанту Városlőd (Рындина 1998, с. 138). Проте неякісні малюнки у публікаціях цієї дослідниці не передають точну форму виробів. Крім того, на час написання роботи не була уточнена атрибуція виробів, що часом вводить в оману науковців. Так В. О. Дергачов, підмітивши оригінальність форми деяких тесел-долот із Наддніпров'я, виділив їх в окремий варіант Щербанівка (Dergacev 2002, Taf. 134) і продатував фазою Кукутень B — Трипілля C (Dergacev 2002, p. 86).

У зв'язку зі сказаним вище, виникла необхідність іще раз звернути увагу на тесла-долота із НМІУ (рис. 2). Більшість із них знаходяться в експозиції, тому детально вивчити їх немає можливості. Довелося обмежитися оглядом виробів на відстані та скористатися інформацією з

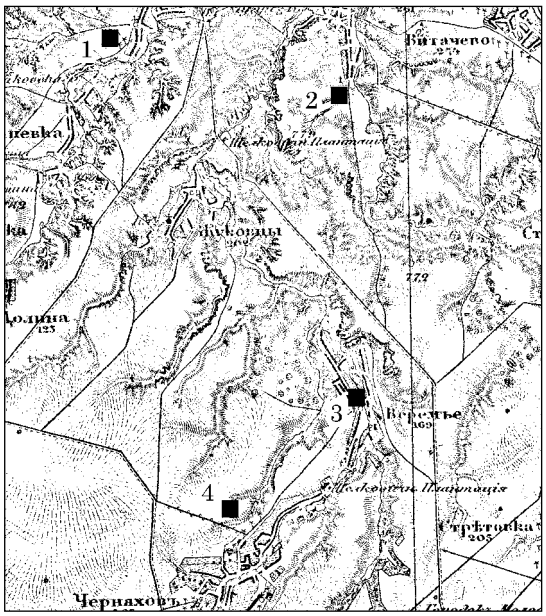

Рис. 1. Карта розташування поселень із знайденими теслами-долотами: 1 — Трипілля; 2 — Халеп'я; 3 — Верем'я; 4 — Черняхів

Рис. 2. Тесла-долота із Національного музею історії України: 1—3 — Верем'я; 4 — Черняхів; 5 — Халеп'я (фото М. Ю. Відейка); 6 — Трипілля (фото І. С. Радомського)

музейних паспортів. З частиною виробів вдалося ознайомитися безпосередньо у фондах музею.

Тесло-долото із с. Халеп'я Обухівського р-ну Київської обл. [1] Інвентарний № а110/1143. Виріб витягнутих пропорцій з прямими боками, прямокутним обухом і видовженою заокругленою лезовою частиною. Довжина 134 мм, найбільша ширина 51,5 мм, товщина від 11 до 15 мм, ширина леза 50 мм, обух 11 × 25 мм. Індекс відношення довжини до найбільшої ширини становить 0,38 (рис. 2: 5).

Тесло-долото із с. Верем'я Обухівського р-ну Київської обл. Інвентарний № а110/934. Виріб укорочених пропорцій. Обух прямокутний. Один бік прямий, а другий злегка ввігнутий у результаті ковальських робіт з формування лезової частини. Довжина 85 мм, товщина від 6 до 10 мм, ширина леза 50 мм. Індекс відношення довжини до найбільшої ширини становить 0,59. Маса 277,34 гр (рис. 2: 1).

Тесло-долото із с. Верем'я Обухівського р-ну Київської обл. Інвентарний № а110/935. Обидва боки виробу ввігнуті в результаті ковальських робіт з формування лезової частини. Довжина 84 мм, товщина від 6 до 10 мм, ширина леза 50 мм. Індекс відношення довжини до найбільшої ширини становить 0,6. Маса 224,14 гр (рис. 2: 2).

Тесло-долото із с. Верем'я Обухівського р-ну Київської обл. Інвентарний № а110/1140. Виріб витягнутих пропорцій з вузьким тілом, рівними боками, що трохи розходяться до лезової частини. Лезова частина сформована куванням — заокруглена й на боках закінчується гострими кутами. Довжина 85 мм, товщина від 4 до 6 мм, ширина леза 30 мм. Індекс відношення довжини до найбільшої ширини становить 0,35. Маса 88,58 гр (рис. 2: 3).

Тесло-долото із с. Черняхів, Кагарлицького р-ну Київської обл. Інвентарний № а110/1138. Виріб приземкуватих пропорцій, з прямокутним в плані, трохи скошеним вправо, обухом, який з плаского боку стоншується до торця. Можливо, в цьому місці він був прокований. І, хоча грані з боків чіткі, але, якщо дивитися з боку вигнутої спинки, спостерігається незначна нерівність обрисів. Лезова частина заокруглена й розширена в боки. Виріб кували як із плаского боку, так і з вигнутого, так що поблизу леза утворився валик. Ливарного шва на боках не видно. Довжина 81 мм, найбільша товщина 14 мм, ширина леза 49 мм, обух 22 × 8 мм. Індекс відношення довжини до найбільшої ширини становить 0,6 (рис. 2: 4).

Єдиний екземпляр, який можна було оглянути ретельніше, це тесло-долото з розкопок В. В. Хвойки біля с. Трипілля Обухівського р-ну Київської обл. Інвентарний № А232/26. Довжина 117 мм, найбільша товщина 15 мм, ширина леза 47 мм, обух 23 × 12 мм. Індекс відношення довжини до найбільшої ширини становить 0,6 (рис. 2: 6). Уся опукла поверхня покрита неглибокими вм'ятинами навряд чи від кування. Скоріше вони перейшли на литво з ливарної форми. Ливарний дефект у вигляді усадки розташований на пласкому боці від обуха й аж до середини довжини відливка.

Н. В. Риндіна припускала, що ливниковий канал був розташований з боку обуха, а форма перед заливанням металу була поставлена

1. З огляду на унікальну форму, цей виріб, ймовірно, й став взірцем для виділення В. О. Дергачовим варіанту Щербанівка.

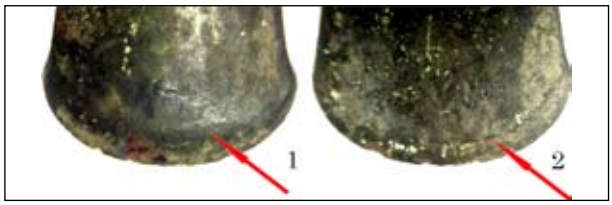

Рис. 3. Лезова частина тесла-долота з Трипілля: 1 — осаджена ріжуча кромка з опуклого боку; 2 — валик із плаского боку (фото І. С. Радомського)

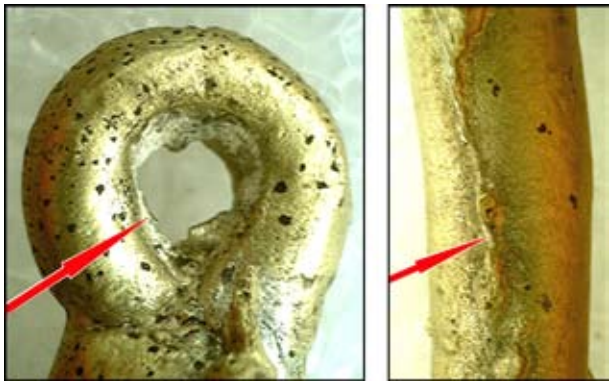

Рис. 4. Сліди недбалого загладжування глини на експериментальних виливках, при створенні одноразової ливарної форми за восковою моделлю

під нахилом (Рындина 1998, с. 139). Чи була ця форма однобічною з кришкою, із неглибоким негативом стверджувати важко, бо ливарних швів не видно, хоча Н. В. Риндіній вдалося помітити їх під мікроскопом. Незвичайною була технологія формування лезової частини. З плаского боку є заглиблення, яке близько ріжучої кромки закінчується валиком, котрий повторює її обриси (рис. 3: 2). Із опуклого боку метал осаджений куванням (рис. 3: 1).

Як мовилося вище, тесла-долота дуже поширений тип знарядь. Науковці запропонували декілька їх типологій (Patay 1984; Vulpe 1975). Оглянуті нами у Києві вироби безумовно належать до типу Szákalhát, варіанту Városlőd за П. Патаєм. Проте не можна безумовно віднести усі вироби до варіанту Városlőd. Тесло-долото із Халеп'я (рис. 2: 5) взагалі не має аналогій.

Хімічний склад металу виробів із НМІУ досліджували свого часу в Лабораторії природничо-наукових методів ІА АН СРСР / РАН у Москві (таблиця). Це мідь із незначними домішками інших металів (від десятих до тисячних часток відсотка). Загалом цей результат аналізу металу тесел-долот співвідноситься із результатами, наведеними П. Патаєм (Patay 1984, p. 30).

Ливарні форми простежені за залишками швів, що лишилися на бокових поверхнях. Найчастіше вони зміщені до плаского поверхні що свідчить про лиття у двобічну форму, одна зі стулок якої мала більш заглиблений негатив ніж інша. На поверхні знаряддя із Трипілля присутні вм'ятини, які перейшли на литво з ливарної форми. Тут виникає питання, як була виготовлена форма?

У нас мало інформації для вивчення ливарних глиняних форм культурного комплексу Кукутень-Трипілля. Із глини можна створити ливарну форму відтискуванням готового предмета з металу чи моделі із дерева, глини або воску. Тоді на поверхні литва мусять залишитися сліди від моделі. На дерев'яній моделі такі сліди-вм'ятини не утворюються. В такому випадку могла бути використана модель з воску чи обпаленої глини (лише висушена — розмокне та зіпсує форму).

Проведене моделювання показало, що якраз подібні круглі неглибокі вм'ятини і спостерігаються на предметах, відлитих за восковою моделлю (результати не публікувалися). Чи була ливарна форма одноразова? Ливарний шов на бокових гранях, як писала Н. В. Риндіна (Рындина 1998, с. 138), помітити не вдалося.

Власні експерименти показали, що сліди, схожі на ливарний шов, лишаються в місцях з'єднання двох шматків глини (рис. 4; Гошко 2013, с. 206, рис. 5: 4). Отже, найвірогідніше, тесло-долото з Трипілля відлито за восковою моделлю. Така технологія була відома ще з часів Варненської культури (V тис. до н. е.), але от чи застосовували її трипільські майстри, поки що не відомо.

Енеолітичні пласкі сокирки та тесла-долота після відливання зазвичай піддавали ковальській обробці (Рындина 1998, с. 139; Kienlin 2008, p. 79—107). Куванням формували лезову частину — її розширювали в боки, лезу надавали округліших форм. Лише в одного виробу із НМІУ лезова частина має видовжено-округлу форму (Халеп'я; рис. 2: 5).

Спектральні аналізи тесел-долот трипільської культури з Наддніпров'я

№	Sn	Pb	Zn	Ag	As	Sb	Fe	Ni
117	<0,001	0,003	—	0,001	—	—	—	0,002
118	<0,001	0,006	—	0,002	<0,010	—	<0,001	0,003
4221	—	—	—	0,01	—	—	<0,001	0,005
4222	—	—	—	0,001	—	—	0,002	0,004
4223	—	—	—	0,02	—	—	0,005	0,005
4225	—	—	—	0,001	—	—	—	0,006

Осадкою ріжучої кромки сформована лезова частина на виробі з Трипілля (рис. 2: 6). Проведене моделювання дає підстави реконструювати формування її наступним чином. Виливок був розташований опуклим боком на вузькому ковадлі із заокругленим кінцем так, що майбутня лезова частина нависала над краєм ковадла й потім осаджена. В результаті це призвело до утворення валика на пласкому боці виробу. Слід відзначити, що лезо не загострювали, а використовували у такому вигляді. Свідчення тому — сліди-задирки, помітні на самому кінці робочої кромки.

Технологія відливання заготовок тесел-долот із Середнього Наддніпров'я із наступною ковальською обробкою не відрізняється від центральноєвропейських і властива періоду побутування цих знарядь на всьому просторі їх поширення. Менші розміри та нові оригінальні форми, притаманні лише наддніпровським виробам, вірогідно, свідчать про їхнє місцеве виробництво.

Подяки. Висловлюю велику вдячність керівництву Національного музею історії України та його співробітнику І. С. Радомському за сприяння вивченню виробів.

ЛІТЕРАТУРА

Гошко, Т. Ю. 2013. Досліди з лиття бронзи. Експериментальна археологія: досвід моделювання об'єктів та виробництв. *Археологія і давня історія України*, 10, с. 201-206.

Козловська, В. 1926. Кераміка культури А. В: Козловська, В., Курінний, П. (ред.). *Трипільська культура на Україні*. 1. Київ: УАН, с. 139-157.

Рындина, Н. В. 1998. *Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы (истоки и развитие в неолите—энеолите)*. Москва: Эдиториал УРСС.

Dergacev, V. 2002. *Die aneolithischen und bronzeitlichen Metallfunde aus Moldavien*. Prähistorische Bronzefunde, X, 9. Stuttgart.

Kienlin, T. L. 2008. Tradition and Innovation in Copper Age Metallurgy: Results of a Metallographic Examination of Flat Axes from Eastern Central Europe and the Carpathian Basin. *Proceedings of the Prehistoric Society*, 74, p. 79-107.

Patay, P. 1984. *Kupferzeitliche Meißel, Beile und Äxte in Ungarn*. Prähistorische Bronzefunde, IX, 15. München.

Vulpe, A. 1975. *Die Äxte und Beile in Rumänien II*. Prähistorische Bronzefunde, IX, 5. Stuttgart.

Wilk, S. 2006. Graves of the Lublin-Volhynian culture at site 2 in Książnice, district of Busko Zdrój. 2004 exploration season. *Sprawozdania Archeologiczne*, 58, p. 247-270.

REFERENCES

Hoshko, T. Yu. 2013. Doslidy z lyttia bronzy. Eksperymentalna arkheolohiia: dosvid modeliuvannia ob'iektiv ta vyrobnytstv. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 10, s. 201-206.

Kozlovska, V. 1926. Keramika kultury A. In: Kozlovska, V., Kurinnyi, P. (ed.). *Trypilska kultura na Ukraini*. 1. Kyiv: UAN, s. 139-157.

Ryndina, N. V. 1998. *Drevneishee metalloobrabatyvaiushchee proizvodstvo Vostochnoi Evropy (istoki i razvitie v neolite—eneolite)*. Moskva: Editorial URSS.

Dergacev, V. 2002. *Die aneolithischen und bronzeitlichen Metallfunde aus Moldavien*. Prähistorische Bronzefunde, X, 9. Stuttgart.

Kienlin, T. L. 2008. Tradition and Innovation in Copper Age Metallurgy: Results of a Metallographic Examination of Flat Axes from Eastern Central Europe and the Carpathian Basin. *Proceedings of the Prehistoric Society*, 74, p. 79-107.

Patay, P. 1984. *Kupferzeitliche Meißel, Beile und Äxte in Ungarn*. Prähistorische Bronzefunde, IX, 15. München.

Vulpe, A. 1975. *Die Äxte und Beile in Rumänien II*. Prähistorische Bronzefunde, IX, 5. Stuttgart.

Wilk, S. 2006. Graves of the Lublin-Volhynian culture at site 2 in Książnice, district of Busko Zdrój. 2004 exploration season. *Sprawozdania Archeologiczne*, 58, p. 247-270.

T. Y. Hoshko

FLAT AXES-CHISELS OF THE TRYPILLIA CULTURE FROM THE DNIEPER REGION

Copper flat axes of the Szákalhát type are a fairly common type of tools in the contemporary withstages Trypillia BI—II, CI cultures of Central Europe. These tools are characterized by asymmetry of the profile — one curved side and a flat other. The collection of Trypillia metal of the National Museum of History of Ukraine contains five Szákalhát-type products from the excavations of V. Khvoyka. Due to the attribution, it was established that they originated from the settlements of Trypillia and Veremya (the last quarter of 5th millennium BC), Khalepya and Chernyakhiv (first half of 4st millennium BC). Flat axes from Trypillia, Veremia and Chernyakhiv belongs to the Szákalhát type, Városlőd variant. The axe-chisel from Halepya has no analogies.

Remains of seams on the side surfaces are often shifted to a flat surface. indicating casting in a two-sided form, one of the sash of which had a deeper negative than the other. Regarding the type of mold for casting flat axes from Trypillia, some questions arose. The presence of dents on its curved surface, which have been cast from a mold, may indicate the use of a model made of either wax or fired clay. Only in such a way could similar marks appear on the surface of the casting. It is concluded that the flat axel from Trypillia may have been cast according to the wax model. This technology has been known since the time of Varna Culture (5th millennium BC). But we do not know yet whether it was known to Trypillia population.

The tools are cast from copper, which contains minor impurities of other metals (from tenths to thousandths parts of a percent). This corresponds to the results of spectral analysis of the similar products from Central Europe.

The blade part was formed using forging: it has expanded sideways, the blade was given a more rounded shape. Sometimes the blade part was formed by the sediment of the cutting edge (Trypillia). The technology of casting flat axes blanks from the Middle Dnipro, followed by blacksmithing, does not differ from the Central European ones and is typical for the period of existence of these tools throughout their distribution. Smaller sizes and new original shapes, inherent only in the Dnipro products, indicate their local production.

Keywords: Trypillia Culture, copper tools, flat axes-chisels.

Одержано 18.09.2020

ГОШКО Тетяна Юріївна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Київський університет ім. Бориса Грінченка, Київ, Україна.
HOSHKO Tetiana Y., PhD, Senior Researcher, Borys Hrinchenko Kyiv University, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-3523-7062, e-mail: goshko_t@ukr.net.

УДК 903.3(477.43)"636" DOI: 10.37445/adiu.2021.02.13

O. V. Diachenko, I. Sobkowiak-Tabaka, Ye. Yu. Levinzon

THE WESTERN TRYPILLIA CULTURE HOUSE FROM THE SETTLEMENT OF KAMIANETS-PODILSKYI, TATARYSKY, 3950—3900 BCE

This paper presents the results of excavations of the Western Trypillia culture house at the settlement of Kamianets-Podilskyi, Tatarysky. We discuss the house construction techniques, location of the interior details and house collapse. Analogies from other regions of the Western Trypillia culture made possible the conclusions on spread of the house construction techniques and traditions of interior location from the Middle Dniester region to the Southern Buh and Dnipro interfluve.

***Keywords**: Cucuteni-Trypillia cultural complex, Western Trypillia culture, ploshchadka, house, interior.*

Introduction. The current state of Trypillia research is characterized by the imbalance of empirical data representing different regions of the Western Trypillia culture (hereinafter — WTC; Рижов 2007) and Eastern Trypillia culture (hereinafter — ETC; Цвек 2006; the term «Trypillia» is used to characterize both the ETC and WTC or specify chronological position of a site, e. g., «Trypillia BII»). To a certain extent this regional bias was caused by the discovery of the Trypillia mega-sites in the Southern Buh and Dnipro interfluve in the late 1960s and further involvement of the majority of experts into the excavations and surveys in this area. Intensive fieldwork in the Southern Buh and Dnipro interfluve in 1960s — the beginning of 1990s even led to the formation of «schools» in Ukrainian Trypillia archaeology (Отрощенко 2015). At the same time, even such well-studied areas as the Middle Dniester region still lack complete precise chronological sequences of sites and clear-cut division of the local groups. Therefore, publication of data from the museum collections and recent excavations in these regions is one of the key goals of the Trypillia research.

© O. V. DIACHENKO, I. SOBKOWIAK-TABAKA, Ie. Iu. LEVINZON, 2021

This paper aims to introduce the results of excavations of the house remains at the WTC settlement of Kamianets-Podilskyi, Tatarysky in 2019. Ploshchadka, or layers of burnt clay, ceramics and tools representing the house remains, was already briefly described in the preliminary publication (Дяченко та ін. 2019), but it is reasonable to discuss the house construction techniques and its interior in details. Let us begin with the introduction to our excavations at this site.

Excavations at the WTC settlement of Kamianets-Podilskyi, Tatarysky. The WTC settlement of Kamianets-Podilskyi, Tatarysky is located on the hill-shaped ledge of a plateau to the south of Kamianets-Podilskyi castle (fig. 1). The site has been known since 1926. Collections from intensive surface surveys on its surface are kept by the Kamianets-Podilskyi State Historical Museum-Preservation and the Archaeological Laboratory of the Ivan Ohienko Kamianets-Podilskyi National University (Левінзон 2018; 2019). S. Ryzhov attributes Kamianets-Podilskyi, Tatarysky to the formation phase of Petreni group (Рижов 2003), while T. Tkachuk refers this site to the second phase of Mereşeuca group (Ткачук 2015; cf. Ткачук 2019). Considering the two radiocarbon dates obtained for Ploshchadka 1 discussed below and relative chronology of the WTC settlements, Kamianets-Podilskyi, Tatarysky is dated to the range of 3950—3900 BCE. The settlement may be synchronized with Trostianchyk located in the Buh region and Nebelivka located in the Southern Buh and Dnipro interfluve (Diachenko, Sobkowiak-Tabaka 2020; also see: Rud et al. 2019; Chapman et al. 2020).

Our fieldwork at the WTC settlement of Kamianets-Podilskyi, Tatarysky, is conducted in frames of the research project «Dynamics of prehistoric culture: Comprehensive analysis of records from

Fig. 1. Kamianets-Podilskyi, Tatarysky, view on the site from the south (photo by Iryna Pustynnikova)

Southeastern and Central Europe» funded by the National Science Center of Poland (2018/29/B/HS3/01201; Iwona Sobkowiak-Tabaka, PI). Due to the lockdown, we plan three excavation seasons instead of the initially planned two. Ploshchadka, pottery kilns and a part of ditch were explored during the excavation campaigns of 2019 and 2020 preceded by geophysical surveys, which identified the settlement structure composed by elliptical circuits of dwellings (T. Herbich headed the team of geophysicists from the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences). Excavations will be continued in 2021.

House 1: Construction techniques, interior and collapse. Ploshchadka 1 belongs to a cluster composed of four houses, which is located in the outer construction circuit of the settlement. Ploshchadka had a nearly rectangular shape. This feature reaching a size of c. 11.6 × 4 m was oriented along the west-east axis with a small northwest — southeast deviation (figs. 1; 2). Cultural layer in its perimeter was intensively filled by pottery shreds and bones (fig. 2). Let us start the discussion of this feature with the ***house construction techniques***. As usually, post-holes were not identified below the ploshchadka. This brings us to the widely spread suggestion on the wooden base, into which the posts were nested. The assumption is confirmed by the relatively low elevation of some finds in the perimeter of Ploshchadka 1 comparing to the elevation of burnt daub and majority of pottery shreds. The two stones, including the used grinding stone, suggesting their use in order to strength the construction, probably mark the northeastern, northwestern and southwestern corners of the dwelling (fig. 2).

Layer of burnt daub represents the floor of the upper storey of the house. Imprints on the down side of daub fragments make possible the identification of construction techniques of the wooden carcass of the floor. The latter was composed of relatively thick beams (exceeding 8—10 cm in thickness and width) of nearly square shape in profile or semi-rounds, which were placed at the distance of c. 1 m one from the other (fig. 3: A). Beams supported the decks of a thickness exceeding 2—3 cm, which edges were placed one on top of the other in a form of a tortoise shell (fig. 3: B). The preserved width of decks traced on imprints reaches 10 cm. Beams and decks were placed in parallel to the short walls of the house. In some parts of Ploshchadka 1 we have indicated the imprints of wooden branches (composed of joined twigs) and twigs of a diameter of 5—6 mm which were placed above the decks.

The wooden construction was covered by two layers of daub. The first layer (counting down — top) of a thickness of 10—11 cm was produced of clay with organic admixture (chaff). Comparing our feature to the dwellings in other areas of the WTC, for example, Tomashivka group houses in the Southern Buh and Dnipro interfluve (e. g., Chernovol 2012), we may admit the average intensiveness of organic admixture. Daub with organic admixture was not evenly spread across ploshchadka, mainly being found in the residential area (see below). Moreover, the intensiveness of the admixture varies in different fragments of daub. Admixture of sand in the first layer of daub is relatively small. The second layer of daub of a thickness of c. 7—8 cm, covering the first one, is represented by clay with very small organic admixture or lack of organics and intensive admixture of sand. The top surface of the second layer, or the actual floor of the second storey, was smoothed.

The ***upper storey*** of the house was subdivided into the two rooms, i. e. residential area of a length of c. 7.4 m in the eastern part and entrance room of a length of c. 4.2 m in the western part. This subdivision is marked by a thin hiatus detected in parallel to the short walls of the house. Interior details were detected only in residential area (fig. 2). These are the oven and interior element, which shape and size is not possible to reconstruct.

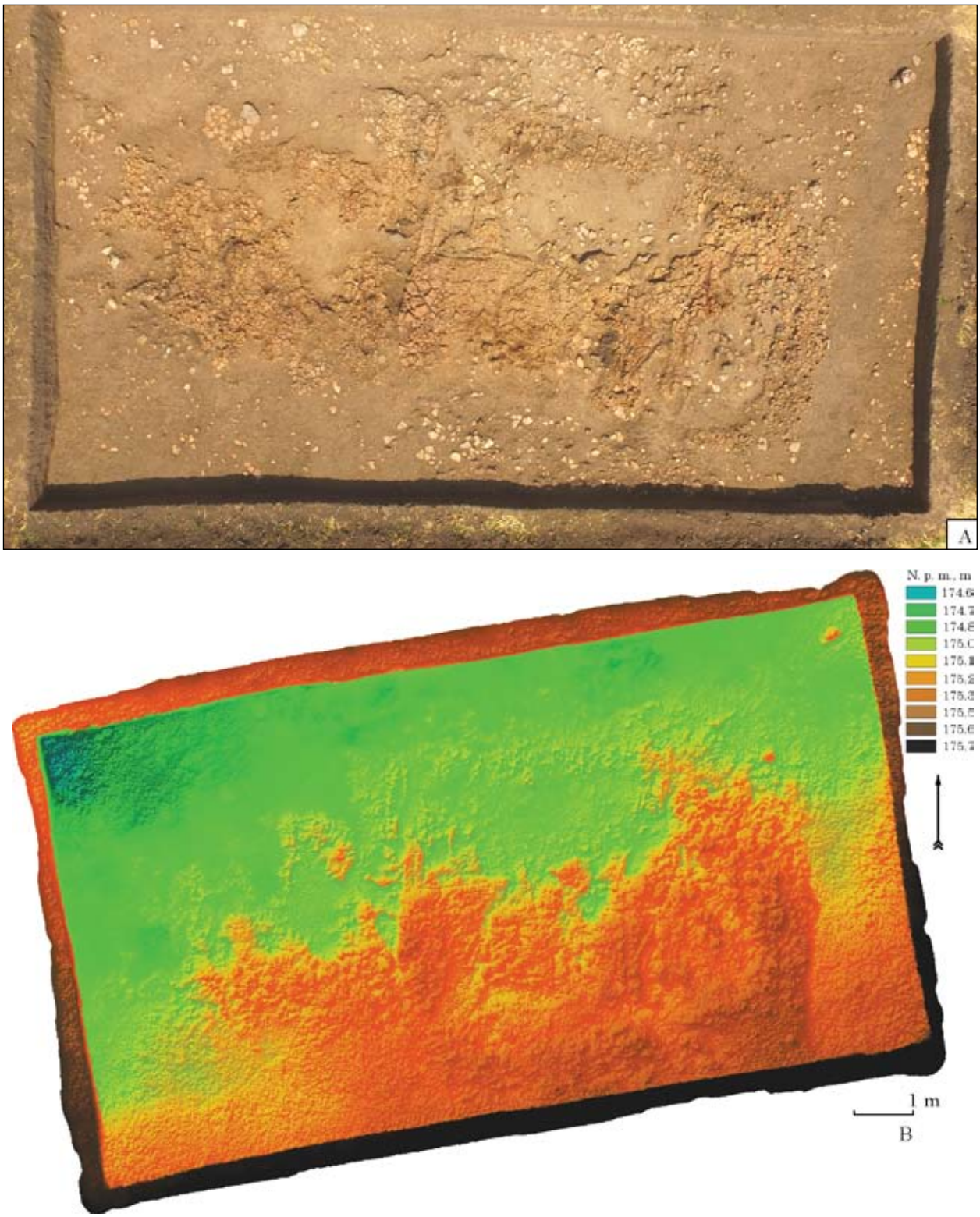

Fig. 2. Kamianets-Podilskyi, Tatarysky, Ploshchadka 1: A — aerial photo by Iryna Pustynnikova; B — elevation model by Mateusz Stróżyk

The oven of a size of c. 1.6 × 1.4 m was located to the right from the entrance to residential area (fig. 4). Its base was shaped as a thick layer (exceeding 15 cm) of daub without organic admixtures placed on the wooden construction of the floor of the upper storey. In some cases such thick layers of clay located with the identical location in a house *per se* indicate the heaths (e. g., Черновол 2019). However, in our case holes from the wooden construction of walls of the oven were identified from its western side (fig. 5). Oven-side elevation of a width of c. 20 cm was explored in front of the entrance to the oven (fig. 4). It was made of clay with organic admixture and covered with a layer of clay with admixture of sand.

Fig. 3. Kamianets-Podilskyi, Tatarysky, Ploshchadka 1, wooden construction of the floor of the upper storey: A — imprints of wood at the bottom of daub, exploration; B — imprints of daub in the ground, exploration

Fig. 4. Kamianets-Podilskyi, Tatarysky, Ploshchadka 1, the oven; view from the north

The other interior element made of clay without organic admixture was located at the short wall of the house, opposite to the entrance to the residential area. Most probably, it was broken during the house collapse. The location of fragments of this interior detail unable the reconstruction of its initial shape and size (fig. 6). The largest fragments of this interior element reach a size of 12 × 12 × 9 cm. Composition of the clay mass of this feature and its location are analogous to the construction details of altars in houses of other Trypillia regions (e. g., Круц 2003; Chernovol 2012). However, we would abandon this and any other interpretation before the increase in databases on Trypillia BII house interiors in the Middle Dniester region.

Fig. 5. Kamianets-Podilskyi, Tatarysky, Ploshchadka 1, base of the oven's walls, exploration

Fig. 6. Kamianets-Podilskyi, Tatarysky, Ploshchadka 1, interior detail near the back wall (an altar?); view from the north

Some fragments of daub and the grinding stone in the entrance room, near its border with the residential area, created a visual impression of the location of a trough in the entrance area (fig. 7). However, this assumption was abandoned with the exploration of ploshchadka showing that the visual impression of the «walls of a through» was created by the vertically standing fragments of daub of the floor of the upper storey.

The lower storey was not subdivided into rooms. Its interior details are represented by a shallow pit and two installations. The first installation made of clay without organic admixtures was relatively thin, up to 2—3 cm. Its preserved

Fig. 7. Kamianets-Podilskyi, Tatarysky, Ploshchadka 1, vertically standing fragments of daub covering the floor of the upper storey, which could be misinterpreted for a trough; view from the north

Fig. 8. Kamianets-Podilskyi, Tatarysky, Ploshchadka 1, installation at the ground floor, exploration; view from the north

remains cover an area of c. 1.2 × 0.7 m. This installation was placed next to a shallow pit located near the north-western corner of the house. Fragments of two bowls were cleaned on the installation (fig. 2, north-western part of the house).

The second installation had more complex structure. The installation had a nearly rectan-

Fig. 9. Kamianets-Podilskyi, Tatarysky, Ploshchadka 1, floor below the oven, exploration; view from the south

gular form of a size of c. 1 × 0.7 m. The base of this feature was made of stones placed below the level of the ground floor. Pottery sherds were placed above these stones, and then covered by clay without organic admixtures. This layer of clay reached a thickness of 5—7 cm (fig. 8). Use of stones is a well-known practice of the construction of Trypillia interior details in the Middle Dniester region, where the construction material was accessible (e. g., Маркевич 1981; Черновол 2013; Țerna, Hegea 2017).

Exploration of the feature allows some conclusions on ***house collapse***. Considering the shape of Ploshchadka 1, we may assume that different parts of the floor of the upper storey were collapsing when the walls of this house were still standing. In most cases traces of wood were indicated at the bottom side of the daub fragments, and only in a small number of cases the daub fragments «turned» during the house collapse and were laying having traces of wood upwards. This brings us to the idea that the floor of the upper storey collapsed in relatively large parts. Similar to numerous other cases of Trypillia ploshchadkas (e. g., Chernovol 2012), daub of the entrance part was rather preserved in clusters than as a solid layer. This may suggest differences in location of additional fuel or distribution of temperature during the house burning (Chernovol 2012; Johnston et al. 2018).

The lack of daub in the central part of the residential area may suggest that this part of the floor of a size of c. 3 × 1 m collapsed first (see the Nebelivka experiment for the analogy: Johnston et al. 2018). Part of this «missed» daub from the empty area in Ploshchadka was found below other daub fragments belonging to the eastern part of the floor of the residential area. Also in this area of Ploshchadka 1 parts of the floor partly covered each other indicating somewhat larger length of the house than it is represented by the length of Ploshchadka 1. The only solid layer of the significant part of the floor of the upper storey is its part below the oven (fig. 9). This may suggest relatively fast fall of this part of the floor caused by the oven's weight.

Pottery assemblage, stone and flint tools: A brief review. Let us now consider ceramics, stone and flint tools from Ploshchadka 1. Both categories of finds will be precisely analyzed in the forthcoming publications of the Project (as well as archaeozoological and archaeobotanical

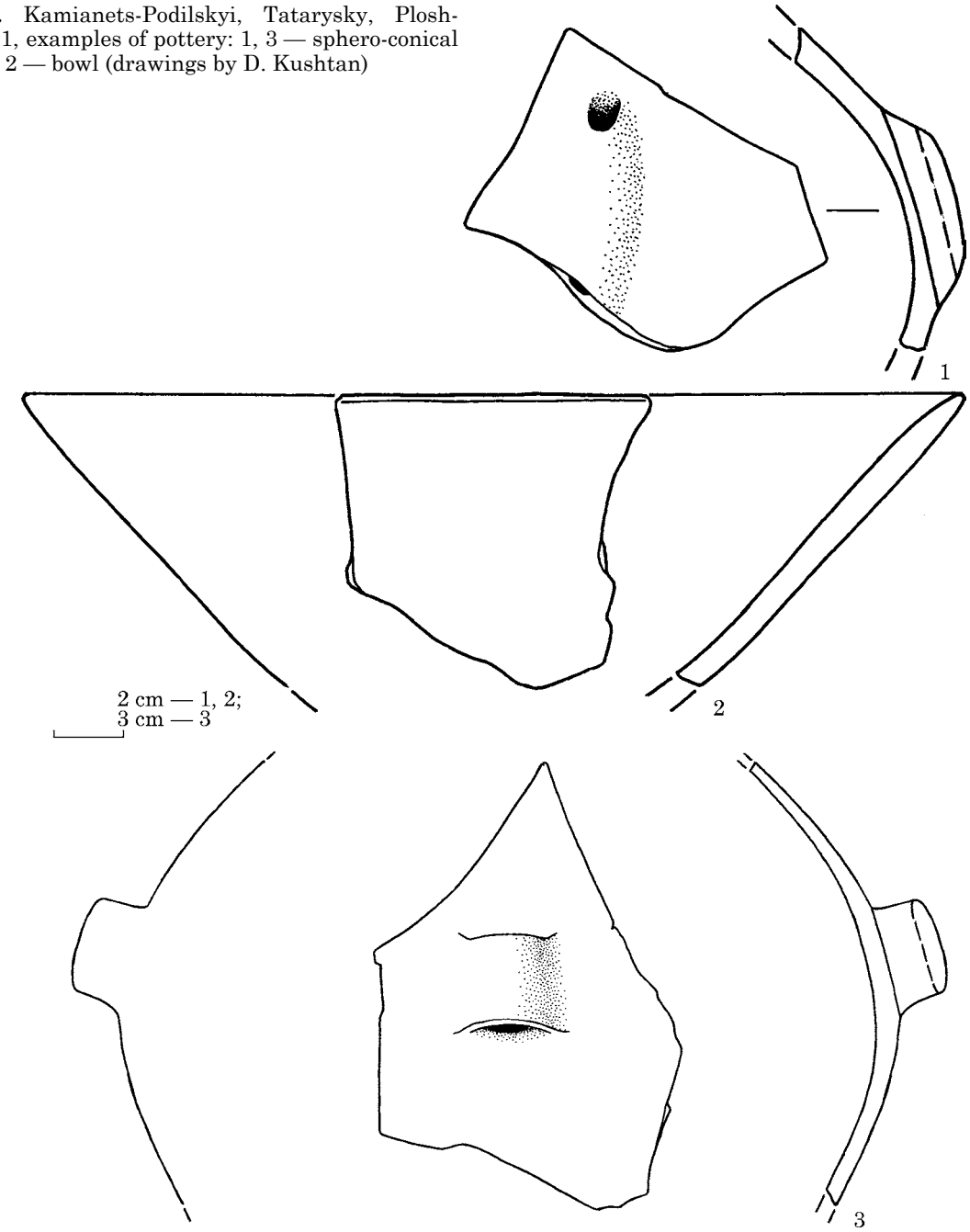

Fig. 10. Kamianets-Podilskyi, Tatarysky, Ploshchadka 1, examples of pottery: 1, 3 — sphero-conical vessels; 2 — bowl (drawings by D. Kushtan)

data etc.), so the following section provides the most general characteristics of the collection.

Table pottery was produced of finely dispersed paste or clay with admixture of fine-grained sand. In some cases, admixture of chamotte was noted. Forms include conical and sphero-conical bowls, sphero-conical vessels dominating over biconical vessels, amphorae, craters, pear-shaped vessels, lids, goblets, binocular vessels and pots (figs. 10; 11). Unfortunately, ornamentation was poorly preserved. However, we may admit the domination of the black monochromic painting over the bichromic (black and red) ornamentation. Two fragments from Ploshchadka 1 were ornamented with incisions. Kitchen pottery was made of clay with admixture of sand and mollusk shells or an intensive admixture of sand. Forms are represented by pots and bowls decorated by impression and/or conical or rounded applied elements. Collection of finds also accounts several anthropomorphic figurines, all representing women (fig. 11: 5).

Stone and flint assemblage from Ploshchadka 1 consists of 79 artefacts made of Volhynian flint (36), local flint (18), quartzite (2), sandstone (4). In case of 18 flint items, the raw material they are made of is unrecognized due to deep burning. Group of artefacts related to core preparation, initial core trimming and early stage of core production is rather low — ten items. Group of flake and blade exploitation are quite similar in terms of numbers. The first one consists of 17 flakes

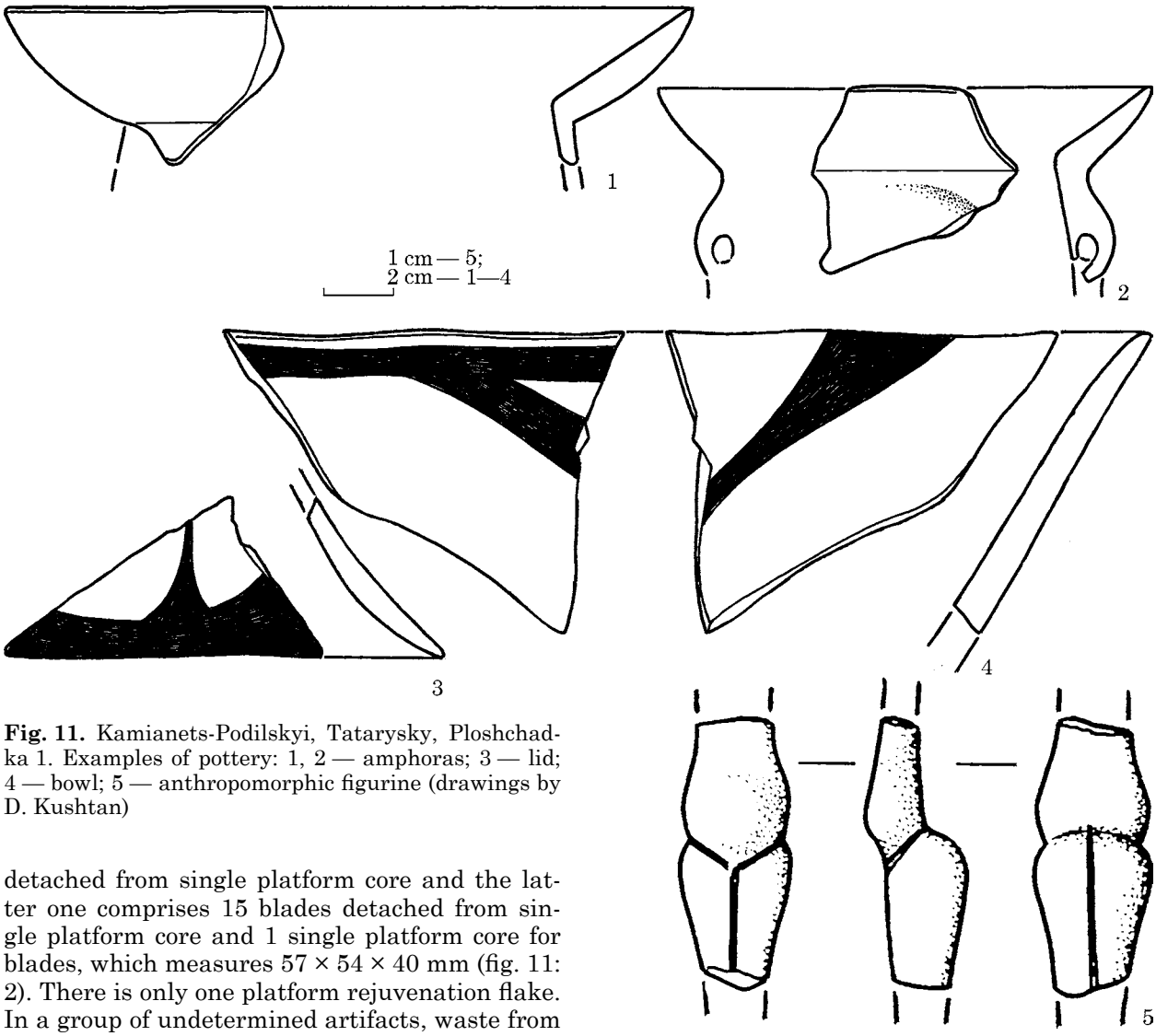

Fig. 11. Kamianets-Podilskyi, Tatarysky, Ploshchadka 1. Examples of pottery: 1, 2 — amphoras; 3 — lid; 4 — bowl; 5 — anthropomorphic figurine (drawings by D. Kushtan)

detached from single platform core and the latter one comprises 15 blades detached from single platform core and 1 single platform core for blades, which measures 57 × 54 × 40 mm (fig. 11: 2). There is only one platform rejuvenation flake. In a group of undetermined artifacts, waste from core exploitation and retouching are 9 items — 1 undetermined flake, 3 chips and 5 chunks.

The most numerous is the group of tools — 25 artefacts, which is almost 32 % of the all assemblage. There are 3 endscrapers (fig. 11: 3), 2 truncations, 1 perforator, 1 partially retouched flake, 11 partially retouched blades (fig. 11: 4—6), 3 retouched blades (fig. 11: 7) and fragment of axe made of sandstone (fig. 11: 1).

Processing of the raw material is based on classic core reduction. The splinter technique was used marginally — only in one case. Unless, the group of flake exploitation is more numerous than the blade one, production was focused on blade blanks. This is indicated by the high share of retouched blades in the tool group. Taking into account the small number of artefacts from the first phase of core processing and the small size of the only core, registered at the Ploshchadka 1, we may assume that flint processing took place in other place at the site or the blade blanks were obtained elsewhere. The high amount of tools is characteristic for domestic unit. Two of the longest blades, measuring 87 × 19 × 15 mm and 92 × 23 × 8 mm, have sickle glossy. These traces indicate that the tools were used to shear cereals. The function of other tools will be determined by use-wear analysis.

Conclusion and discussion. Thus, the results of our excavation complement the databases on the WTC house construction, location of the interior, and house burning in the Middle Dniester region. Analogies to the location of the interior details are known from the Mereşeuca group settlements and early sites of Petreni group in this area (e. g., Маркевич 1981; Țerna, Hegea 2017).

Participation of the populations of Racovăț group and Mereşeuca group (site-types? — we deliberately avoid the discussion on the level of this units in taxonomic hierarchy of the Cucuteni-Trypillia cultural complex) in the formation of settlements of Volodymyrivka group and Nebelivka group in the Southern Buh and Dnipro interfluve was already discussed in the literature from the perspective of pottery assemblages (e. g., Попова 1980; Рижов 2007). The results of our excavations and similar features excavated in other WTC areas bring to the conclusion on the

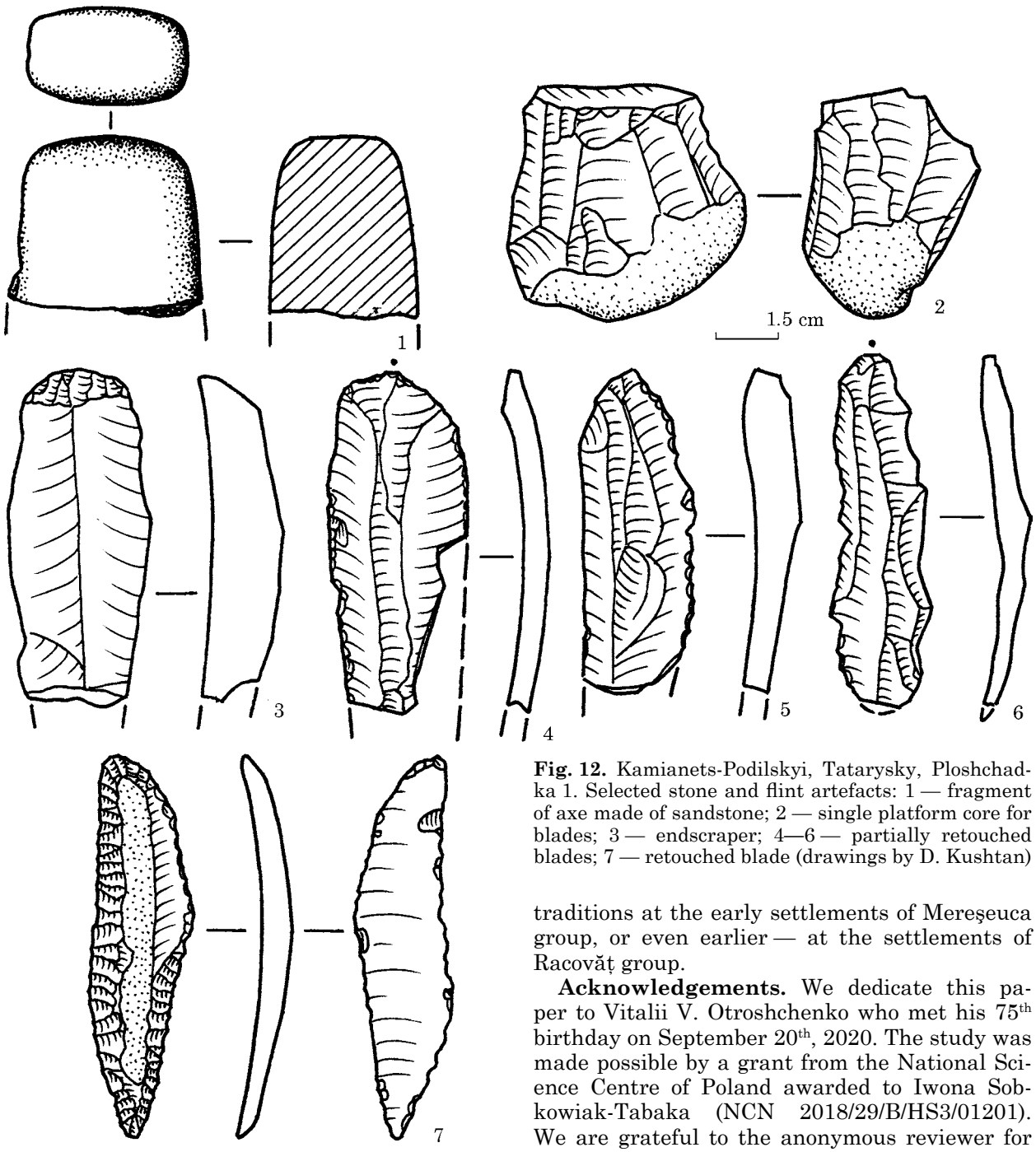

Fig. 12. Kamianets-Podilskyi, Tatarysky, Ploshchadka 1. Selected stone and flint artefacts: 1 — fragment of axe made of sandstone; 2 — single platform core for blades; 3 — endscraper; 4—6 — partially retouched blades; 7 — retouched blade (drawings by D. Kushtan)

additional influence of traditions of Mereşeuca group on house construction techniques known for Volodymyrivka and Nebelivka group sites. According to the location of the interior details, Ploshchadka 1 at Kamianets-Podilskyi, Tatarysky is referred to the variation 6 (upper storey) and variation B (lower storey) of Trypillia houses in the scheme of D. Chernovol (Черновол 2019). Both variations dominate in Volodymyrivka and Nebelivka groups, while a number of houses of the latter is also characterized with a minimal amount or even lack of organic admixture in daub covering the floor of the upper storey (Черновол 2012; 2019). Considering these significant similarities, we may assume the spread of the listed traditions at the early settlements of Mereşeuca group, or even earlier — at the settlements of Racovăţ group.

Acknowledgements. We dedicate this paper to Vitalii V. Otroshchenko who met his 75th birthday on September 20th, 2020. The study was made possible by a grant from the National Science Centre of Poland awarded to Iwona Sobkowiak-Tabaka (NCN 2018/29/B/HS3/01201). We are grateful to the anonymous reviewer for his valuable comments and M. D. Zheliznyk for his support in organization of the geophysical survey and excavations at the site. Many thanks are addressed to P. Nechytailo, I. Starenkyi, P. Boltaniuk, O. Bielik, I. Yakhiiev, M. Rozhyk and other members of the team working with us in the field.

ЛІТЕРАТУРА

Дяченко, О., Собковяк-Табака, І., Левінзон, Є., Нечитайло, П., Старенький, І., Болтанюк, П. 2019. Попередні результати досліджень на трипільському поселенні Кам'янець-Подільський, ур. Татариски. *Археологія і фортифікація України*, 9, с. 18-24.

Круц, В. А. 2003. Трипольские площадки — результат ритуального сожжения домов. В: Корвін-

Піотровський, О. Г., Круц, В. О., Рижов, С. М. (ред.). *Трипільські поселення-гіганти: матеріали міжнародної конференції*. Київ: Корвін-Пресс, с. 74-76.

Левінзон, Є. Ю. 2018. Багатошарове поселення Смотрич I (урочище Татариски). В: Кудрина, Ю. (ред.). *Історико-культурна спадщина: європейський вимір. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Львів: Інтерпрінт, с. 82-88.

Левінзон, Є. Ю. 2019. Збори І. С. Винокура з поселення Татариски. В: Копилов, С. А. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи. Збірник матеріалів VIII студентської археологічної конференції*. Кам'янець-Подільський: Сисин Я. І., с. 73-84.

Маркевич, В. И. 1981. *Позднетрипольские племена Северной Молдавии*. Кишинев: Штиинца.

Отрощенко, В. В. 2015. Відділ археології енеоліту — бронзового віку. В: Толочко, П. П. (ред.). *Інститут археології Національної академії наук України, 1918—2014*. Київ: АДЕФ-Україна, с. 111-125.

Попова, Т. А. 1989. О роли населения Поднестровья в формировании трипольской культуры Буго-Днепровского междуречья. В: Березанская, С. С. (ред.). *Первобытная археология: материалы и исследования*. Киев: Наукова думка, с. 142-148.

Рижов, С. 2003. Трипільські пам'ятки петренської локальної групи Поділля. В: Корвін-Піотровський, О. Г., Круц, В. О., Рижов, С. М. (ред.). *Трипільські поселення гіганти: матеріали міжнародної конференції*. Київ: Корвін-Пресс, с. 140-145.

Рижов, С. 2007. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілля. В: Рассамакін, Ю., Рижов, С. (ред.). *Олег Ольжич. Археологія*. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, с. 437-477.

Ткачук, Т. 2015. Контактна зона локальних груп трипільської культури етапів BII і CI на Поділлі. *Археологія і фортифікація України*, 5, с. 52-57.

Ткачук, Т. 2019. Мальований посуд поселення Незвисько III етапу BII трипільської культури. *Археологія і фортифікація України*, 9, с. 24-30.

Цвек, О. В. 2006. *Поселення східнотрипільської культури (короткий нарис)*. Київ: ІА НАН України.

Черновол, Д. 2012. Інтер'єр будівель небелівської локальної групи трипільської культури. *Археологія*, 1, с. 62-71.

Черновол, Д. 2013. Постройки петренской локальной группы. *Revista arheologică*, IX, 1, с. 72-82.

Черновол, Д. 2019. *Інтер'єр будівель трипільської культури*. Автореферат дисертації к. і. н. Київ: ІА НАН України.

Chapman, J. C., Gaydarska, B., Nebbia, M., Millard, A., Albert, B., Hale, D., Woolston-Houshold, M., Johnston, S., Caswell, E., Arroyo-Kalin et al.. 2018. *Trypillia mega-sites of the Ukraine (data-set)*. York: Archaeology Data Service (distributor) https://doi.org/10.5284/1047599

Chernovol, D. 2012. Houses of the Tomashovskaya local group. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye Culture Giant-Settlements in Ukraine: Formation, Development and Decline*. Oxford: Oxbow Books, p. 182-209.

Diachenko, A., Sobkowiak-Tabaka, I. 2020. Pottery kilns from the Tripolye settlement of Kamianets-Podilskyi, Tatarysky, the 2019 excavation campaign: Regarding the issue of evolution of Tripolye pottery kilns. *Sprawozdania Archeologiczne*, 72, 1, p. 147-171.

Johnston, S., Diachenko, A., Gaydarska, B., Nebbia, M., Voke, P., Bondar, K., Litkevych, V., Chapman, J. 2018. The experimental building, burning and excavation of a two-storey Trypillia house. In: Țurcanu, S. Ursu, C.-E. (eds.). *Materiality and Identity in Pre- and Protohistoric Europe: Homage to Cornelia-Magda Lazarovici*. Suceava: Karl A. Romstorfer, p. 397-434.

Rud, V., Zaitseva, O., Hofmann, R., Rauba-Bukowska, A. and Kosakivskyi, V. 2019. Unique pottery kiln construction? The interpretation of massive clay objects from the Trostianchyk site of the Trypillia culture. *Sprawozdania Archeologichne*, 71, p. 11-39.

Țerna, S., Hegea, S. 2017. Middle and Late Copper Age settlements from the Brînzeni microzone on the Prut river: Older research in a modern background. *Sprawozdania Archeologichne*, 69, p. 297-325.

REFERENCES

Diachenko, O., Sobkoviak-Tabaka, I., Levinzon, Ye., Nechytailo, P., Starenkyi, I., Boltaniuk, P. 2019. Poperedni rezultaty doslidzhen na trypilskomu poselenni Kam'ianets-Podilskyi, ur. Tatarysky. *Arkheolohiia i fortyfikatsiia Ukrainy*, 9, s. 18-24.

Kruts, V. A. 2003. Trypolskye ploshchadky — rezultat rytualnoho sozhzhenyia domov. In: Korvin-Piotrovskyi, O. H., Kruts, V. O., Ryzhov, S. M. (ed.). *Trypilski poselennia-hihanty: materialy mizhnarodnoi konferentsii*. Kyiv: Korvin-Press, s. 74-76.

Levinzon, Ye. Yu. 2018. Bahatosharove poselennia Smotrych I (urochyshche Tatarysky). In: Kudryna, Yu. (ed.). *Istoryko-kulturna spadshchyna: yevropeiskyi vymir. Materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Lviv: Interprint, s. 82-88.

Levinzon, Ye. Yu. 2019. Zbory I. S. Vynokura z poselennia Tatarysky. In: Kopylov, S. A. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini: zdobutky i perspektyvy. Zbirnyk materialiv VIII studentskoi arkheolohichnoi konferentsii*. Kam'ianets-Podilskyi: Sysyn Ya. I., s. 73-84.

Markevich, V. I. 1981. *Pozdnetripolskie plemena Severnoi Moldavii*. Kishinev: Shtiintsa.

Otroshchenko, V. V. 2015. Viddil arkheolohii eneolitu — bronzovoho viku. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Instytut arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, 1918—2014*. Kyiv: ADEF-Ukraina, s. 111-125.

Popova, T. A. 1989. O roli naseleniia Podnestrovia v formirovanii tripolskoi kultury Bugo-Dneprovskogo mezhdurechia. In: Berezanskaia, S. S. (ed.). *Pervobytnaia arkheologiia: materialy i issledovaniia*. Kiev: Naukova dumka, s. 142-148.

Ryzhov, S. 2003. Trypilski pam'iatky petrenskoi lokalnoi hrupy Podillia. In: Korvin-Piotrovskyi, O. H., Kruts, V. O., Ryzhov, S. M. (ed.). *Trypilski poselennia hihanty: materialy mizhnarodnoi konferentsii*. Kyiv: Korvin-Press, s. 140-145.

Ryzhov, S. 2007. Suchasnyi stan vyvchennia kulturno-istorychnoi spilnosti Kukuten-Trypillia. In: Rassamakin, Yu., Ryzhov, S. (ed.). *Oleh Olzhych. Arkheolohiia*. Kyiv: Vydavnytstvo im. Oleny Telihy, s. 437-477.

Tkachuk, T. 2015. Kontaktna zona lokalnykh hrup trypilskoi kultury etapiv BII i CI na Podilli. *Arkheolohiia i fortyfikatsiia Ukrainy*, 5, s. 52-57.

Tkachuk, T. 2019. Malovanyi posud poselennia Nezvysko III etapu BII trypilskoi kultury. *Arkheolohiia i fortyfikatsiia Ukrainy*, 9, s. 24-30.

Tsvek, O. V. 2006. *Poselennia skhidnotrypilskoi kultury (korotkyi narys)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Chernovol, D. 2012. Inter'ier budivel nebelivskoi lokalnoi hrupy trypilskoi kultury. *Arkheolohiia*, 1, s. 62-71.

Chernovol, D. 2013. Postroiki petrenskoi lokalnoi gruppy. *Revista arheologică*, IX, 1, s. 72-82.

Chernovol, D. 2019. Inter'ier budivel trypilskoi kultury. Avtoreferat dysertatsii k. i. n. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Chapman, J. C., Gaydarska, B., Nebbia, M., Millard, A., Albert, B., Hale, D., Woolston-Houshold, M., Johnston, S., Caswell, E., Arroyo-Kalin et al.. 2018. *Trypillia mega-sites of the Ukraine (data-set)*. York: Archaeology Data Service (distributor) https://doi.org/10.5284/1047599

Chernovol, D. 2012. Houses of the Tomashovskaya local group. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The*

Tripolye Culture Giant-Settlements in Ukraine: Formation, Development and Decline. Oxford: Oxbow Books, p. 182-209.

Diachenko, A., Sobkowiak-Tabaka, I. 2020. Pottery kilns from the Tripolye settlement of Kamianets-Podilskyi, Tatarysky, the 2019 excavation campaign: Regarding the issue of evolution of Tripolye pottery kilns. *Sprawozdania Archeologiczne*, 72, 1, p. 147-171.

Johnston, S., Diachenko, A., Gaydarska, B., Nebbia, M., Voke, P., Bondar, K., Litkevych, V., Chapman, J. 2018. The experimental building, burning and excavation of a two-storey Trypillia house. In: Ţurcanu, S. Ursu, C.-E. (eds.). *Materiality and Identity in Pre- and Protohistoric Europe: Homage to Cornelia-Magda Lazarovici*. Suceava: Karl A. Romstorfer, p. 397-434.

Rud, V., Zaitseva, O., Hofmann, R., Rauba-Bukowska, A. and Kosakivskyi, V. 2019. Unique pottery kiln construction? The interpretation of massive clay objects from the Trostianchyk site of the Trypillia culture. *Sprawozdania Archeologichne*, 71, p. 11-39.

Ţerna, S., Hegea, S. 2017. Middle and Late Copper Age settlements from the Brînzeni microzone on the Prut river: Older research in a modern background. *Sprawozdania Archeologichne*, 69, p. 297-325.

O. V. Diachenko, I. Sobkowiak-Tabaka, Ye. Yu. Levinzon

THE WESTERN TRYPILLIA CULTURE HOUSE FROM THE SETTLEMENT OF KAMIANETS-PODILSKYI, TATARYSKY, 3950—3900 BCE

This paper aims to introduce the results of excavations of the house remains at the Western Trypillia culture settlement of Kamianets-Podilskyi, Tatarysky in 2019. Ploshchadka 1 belongs to a cluster composed of four houses, which is located in the outer construction ring of the settlement. Ploshchadka had a nearly rectangular shape. This feature reaching a size of c. 11.6 × 4 m was oriented along the west-east axis with a small northwest — southeast deviation. Layer of burnt daub represents the floor of the upper storey of the house. The floor was composed of relatively thick beams of nearly square or semi-round shape in profile, which supported decks. Wooden construction was covered by two layers of daub. Upper storey was subdivided into two rooms, i. e. the entrance space and residential room. Residential area included an oven and the interior element, which shape and size was not possible to reconstruct. Composition of the clay mass of the latter feature and its location are analogous to the construction details of altars in houses of other Western Trypillia culture regions. Interior of the lower storey is represented by the shallow pit and two installations made of clay. In the eastern part of the residential area, parts of the floor partly covered each other indicating somewhat larger length of the house than it is represented by the length of Ploshchadka 1. According to the location of the interior details, Ploshchadka 1 at Kamianets-Podilskyi, Tatarysky is referred to the variation 6 (upper storey) and variation B (lower storey) of Trypillia houses in the scheme of D. Chernovol. Analogies to the Ploshchadka 1 from other areas of the Western Trypillia culture made possible some conclusions on the influence of the Middle Dniester traditions on house construction techniques in the Southern Buh and Dnipro interfluve.

Keywords: Cucuteni-Trypillia cultural complex, Western Trypillia culture, ploshchadka, house, interior.

О. В. Дяченко, І. Собковяк-Табака, Є. Ю. Левінзон

ЗАХІДНОРИПІЛЬСЬКЕ ЖИТЛО З ПОСЕЛЕННЯ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ, ур. ТАТАРИСКИ, 3950—3900 рр. до н. е.

Запропоновану роботу присвячено введенню до наукового обігу результатів розкопок залишків житла на поселенні західнотрипільської культури Кам'янець-Подільський, ур. Татариски. Площадка 1 належить до групи із чотирьох споруд у зовнішньому еліпсі забудови поселення. Форма площадки була близькою до прямокутної, із лакуною посередині. Об'єкт розмірами 11,6 × 4,0 м був орієнтований за лінією захід—схід, із невеликим відхиленням на північний захід — південний схід. Шар випаленої глиняної обмазки є залишками підлоги другого поверху споруди. Каркас цієї підлоги був зроблений із дерев'яних брусів і кругляка, які підтримували дошки. Дерев'яну конструкцію перекривали два шари глиняної обмазки, перший — із незначними рослинними домішками, другий — майже без них. Другий поверх був поділений на два приміщення — вхідне та житлове. В останньому виявлено піч та елемент інтер'єру, форму та розміри якого встановити не вдалося. Склад глиняної маси та розташування останнього відповідає конструкції та розташуванню вівтарів у інших регіонах поширення західнотрипільської культури. Інтер'єр першого поверху представлений неглибокою ямою та двома вимостками, виконаними із глиняної маси без рослинних домішок. У східній частині житлового приміщення фрагменти підлоги лежали перекриваючи один одного краями, що вказує на більшу довжину будівлі, ніж її передає довжина площадки. Відповідно до розташування елементів інтер'єру, площадка 1 відноситься до варіанту 6 (другий поверх) та варіанту В (перший поверх) за схемою Д. Черновола. Аналогії площадці 1 із Кам'янця-Подільського, ур. Татариски з інших регіонів поширення західнотрипільської культури дають можливість зробити висновки щодо впливу традицій населення Середнього Подністров'я на трипільське домобудівництво у межиріччі Південного Бугу та Дніпра.

Ключові слова: культурний комплекс Кукутень-Трипілля, західнотрипільська культура, площадка, житло, інтер'єр.

Одержано 21.09.2020

ДЯЧЕНКО Олександр Вікторович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
DIACHENKO Aleksandr, PhD, Senior Researcher, National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Archaeology, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-6959-2919,
e-mail: adiachenko@iananu.org.ua.

ЛЕВІНЗОН Євгеній Юрійович, магістрант, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна.
LEVINZON Yevhenii, graduate student, National University of «Kyiv-Mohyla Academy», Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-4356-0430,
e-mail: yevhenii.levinzon@ukma.edu.ua.

СОБКОВЯК-ТАБАКА Івона, Д-р Хаб., ас. Професор, університет ім. Адама Міцкевича у Познані, Польща.
SOBKOWIAK-TABAKA Iwona, Dr. Hab, Associate Professor, Adam Mickiewicz University in Poznań, Poland.
ORCID: 0000-0001-5913-1177, e-mail: iwosob@amu.edu.pl.

УДК 903.23(477.46)"636" DOI: 10.37445/adiu.2021.02.14

Е. В. Овчинников

ПЛАСТИКА З ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ-ГІГАНТА ТАЛЬЯНКИ (КОМПЛЕКС «СІМ'Я ГОНЧАРЯ 1», РОЗКОПКИ 2011—2017 рр.)

Стаття присвячена аналізу предметів пластики, знайдених на території житлово-виробничого комплексу «Сім'я гончаря 1» з трипільського поселення Тальянки, і їх планіграфії.

Ключові слова: *Кукутень-Трипілля, поселення-гіганти, антропоморфна та зооморфна пластика, моделі жител і саней, планіграфія.*

Вступ. Трипільська експедиція Інституту археології Національної академії наук України починаючи з 2011—2012 рр. здійснює багаторічну програму з дослідження поселень-гігантів, засновану на даних, отриманих з нових високоточних геомагнітних планів (Круц и др. 2011a; 2013; Chapman et al. 2014). Одним з основних напрямків є широкомасштабне польове дослідження окремих структурних планіграфічніх одиниць поселення-гіганта Тальянки, які акумулюють в собі різні за облаштуванням і призначенням типи об'єктів. Такі одиниці (комплекси) розглядаються як відображення окремих груп громади (Корвін-Піотровський та ін. 2019, с. 243—262).

Житлово-виробничий комплекс «Сім'я гончаря 1» розташовувався в західній частині північного сектора поселення. Як окрема планіграфічна структурна одиниця він виділений розривами в забудові єдиної лінії будинків. Будівлі входили в зовнішню лінію споруд, яка оперізує все поселення неправильним овалом. Комплекс складався з п'яти глинобитних жител (площадки 45—47, 50, 51), трьох гончарних горнів («A», «B», «D»), котловану, що складався з декількох заглиблень, і двох невеликих ям. Виробничі та господарські об'єкти були розташовані за 30 м від житлових будівель із західного боку, вже за межами житлової забудови поселення (рис. 1). Дослідження комплексу проходили впродовж кількох польових сезонів (2011—2014, 2016, 2017 рр.). Загальна площа розкопок склала близько 1120 м^2. Слід зазначити, що настільки велика концентрація різнопланових об'єктів на відносно невеликій площі зафіксована і вивчена в Трипіллі вперше.

Отримані під час розкопок матеріали дають інформацію про конструкцію і функціонування об'єктів різного призначення, житлових, виробничих та господарських. Виявлено велику кількість фрагментів і цілих форм керамічного посуду, предмети пластики, кістяні та кам'яні знаряддя праці, кістки тварин, відходи гончарного виробництва (шлак, рештки розібраних конструкцій горнів, залишки невикористаних запасів сировини). Досліджені об'єкти комплексу і частина матеріалів з нього були вже досить докладно розглянуті в окремих монографіях і статтях (Круц и др. 2011b; 2013a; Kruts, Korvin-Piotrovskiy, Rassmann 2014; Korvin-Piotrovskiy et al. 2016; Корвін-Піотровський та ін. 2018; 2019; Корвин-Пиотровский, Овчинников 2020).

Ця стаття присвячена аналізу предметів пластики з об'єктів та території комплексу «Сім'я гончаря 1». До предметів пластики ми зарахували: керамічні антропоморфні й зооморфні фігурки, моделі (макети) будівель, транспортних засобів (саней), макети посудин, дрібні геометричні предмети, прикраси з кераміки, а також невизначені за формою рельєфні виступи, що не є частинами керамічних посудин. Оскільки пластику Кукутень-Трипілля прийнято пов'язувати з ритуально-обрядовою діяльністю, особливу увагу було приділено планіграфічному розподілу предметів пластики на території комплексу. Також була зроблена спроба виділити зони, на яких подібна діяльність могла проводитися.

© Е. В. ОВЧИННИКОВ, 2021

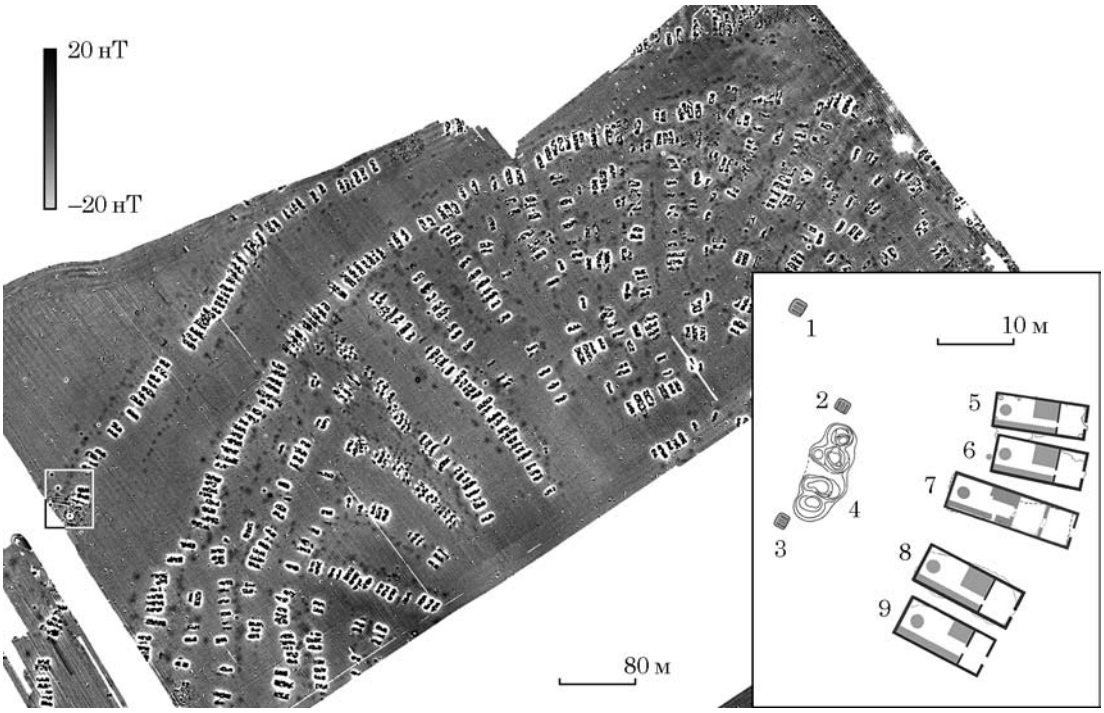

Рис. 1. Тальянки, північна частина поселення, геомагнітна зйомка 2012, дослідження 2011—2017 рр., виділено комплекс «Сім'я гончаря 1»: 1 — горн «А»; 2 — горн «В»; 3 — горн «D»; 4 — котлован; 5 — житло 51; 6 — житло 50; 7 — житло 47; 8 — житло 45; 9 — житло 46

Коротка характеристика об'єктів комплексу. ***Житлові споруди комплексу*** (площадки 45—47, 50, 51) розташовані по одній лінії, на відстані від одного до п'яти метрів одна від одної. Довгою стороною будинки орієнтовані по лінії захід—схід, входами будівлі були спрямовані на схід, тобто всередину поселення.

Загальні принципи домобудівництва, планування і внутрішнє облаштування житлових будинків на поселеннях томашівської групи досить стандартні. Це багаторазово підтверджено результатами розкопок (Круц, 1987; Шмаглий, Видейко 2001—2002; Chernovol 2012). Житла були глинобитними на дерев'яному каркасі, в плані мали прямокутну форму. По вертикалі споруди розділені на два яруси — верхній житловий, з додатковим вхідним приміщенням-сіньми, і нижній господарський. Розміри жител комплексу: довжина від 10,6 до 13,0 м, ширина від 3,8 до 5,5 м. Виділялася центральна будівля (житло 47), яка мала додаткову прибудову з боку сіней, що при стандартній ширині близько 5 м подовжувало її до 16,8 м.

У житловому приміщенні (верхній ярус) праворуч від входу розташовувалася піч підквадратної в плані форми, з припічком. Розміри печей в досліджених будинках варіюють від 2 × 2 м до 2 × 3 м. Зліва від входу знаходилось робоче місце для помолу зерна (житла 46, 47, 50). Уздовж довгої лівої стіни розташовувалася вимостка-подіум, пофарбована в червоний колір (житла 46, 47, 50, 51). У дальньому кінці житлового приміщення по центру перебувала округла плоска вимостка-вівтар, орнаментована тонкими поглибленими лініями (житла 45—47, 50, 51).

Вхідне приміщення верхнього ярусу (сіни) відокремлювалося від житлового стіною-перегородкою, яка фіксується по залишках обрамлення вхідного прорізу. Виділяється нижня частина («поріг»), пофарбована червоним і заполірована (житла 45, 47, 50, 51), а також верхні фрагменти (т. зв. «одвірок»), орнаментовані широкими поглибленими лініями, скомпонованими у вигляді зигзагів, з втиснутими ямками між ними (житла 45, 50, 51). У вхідному приміщенні зафіксовані оформлені глиняними бортиками робочі місця («корита») з зернотерками. У цих же приміщеннях, судячи з концентрації глиняних відтяжок, знаходилися і ткацькі верстати.

На нижньому ярусі могли знаходитися однадві глинобитні вимостки (житла 45, 46, 47, 50), заглиблення (житло 51), скупчення посудин, в т. ч. великих (житло 50).

До колекції кераміки, яка походить з житлових будівель комплексу, входять цілі і фрагментовані посудини, фрагменти розвалів посудин, фрагменти частин посудин, окремі черепки. Всього в житлових будівлях було знайдено керамічних предметів і їх фрагментів: житло 45 — 1318 од., житло 46 — 1367 од., житло 47 — 2972 од., житло 50 — 2770 од., житло 51 — 2277 од. Загальна кількість становить 10704 од., причому при підрахунку як одиниця враховувалися кожен уламок з розвалу посудини, кожен одиничний фрагмент, всі цілі посудини або предмети. Не взяті для підрахунку

фрагменти тарних піфосів, які ми розглядаємо як деталі інтер'єру жител, і глиняні відтяжки. Останні належать вже до знарядь праці. Загальна кількість предметів пластики, знайдених в будинках — 20 екземплярів.

Горна («A», «B», «D») для випалювання кераміки в плані мали підпрямокутну форму, були двокамерними з вертикальним зчленуванням топкової і обпалювальної камер. Камери відділялися одна від одної платформою-«черенем» з отворами-продухами, яка спиралася на дві поздовжні опори-«козла». Виходячи з розмірів горнів — довжина 2,1—1,9 м, ширина 1,74—1,6 м, можлива висота 1,2—1,5 м — можна припустити, що обсяг обпалювальної камери сягав 2,5—3,5 м^3. Всі горна зведені на рівні давньої денної поверхні, іноді з незначним поглибленням каналів. Перед устям горнів, на рівні каналів або трохи нижче могли знаходитися майданчики, обмазані глиною (горна «A» і «B»). В конструкції всіх горнів використані такі будівельні матеріали, як каміння, глина, фрагменти кераміки тощо. Уламки керамічного посуду, серед яких зрідка трапляються і фрагменти пластики, застосовувалися для облицювання зовнішніх і внутрішніх поверхонь, а також, укладені особливим «лускатим» способом, становили жорстку основу для склепінь (горна «B» і «D»). Каркасом склепіння іноді служила і конструкція з прутів (горн «A»).

Загальна кількість одиниць кераміки, яка виявлена в горнах, приблизно однакова — від 1600 до 1830 фрагментів в кожному. Єдиний фрагмент пластики — частина полоза від моделі саней — був виявлений в горні «D» (Шатило 2018).

Котлован розташовувався між горнами «A» і «D». Розміри об'єкта становили приблизно 12—13 × 7—8 м. До нього входили п'ять заглиблень неправильно округлих форм, різні за площею (3,4 × 2,1; 3,6 × 2,4; 3,2 × 3,5 м; 4 × 3; 1,9 × 1,9 м) та глибиною (2,2; 2,58; 2,4; 3,2; 1,88 м від сучасної поверхні).

У котловані конструктивно виділені дві зони — північна і південна. Південна зона, розташована поруч з горном «D», представлена заглибленнями овальної форми з трапецієподібним профілем глибиною 2,20 і 2,58 м від сучасної поверхні (поглиблення 1, 2). Північна зона, пов'язана, очевидно, з горном «A», відрізнялася складнішими формами заглиблень (№ 3, 4). Одне з них (№ 4) сягало 3,2 м від сучасної поверхні, мало циліндричну форму з вирізаними в стінках сходинками. Було також додаткове поглиблення (№ 5) з лінзоподібним профілем.

Під час досліджень зафіксовано кілька етапів використання котловану: вибирання місцевої глини для будівництва; зберігання привізної сировини (глини різних сортів, в т. ч. каолінітові); облаштування ям для приготування сумішей із глин різних сортів; багаторазове викидання відходів гончарного виробництва (перепалені уламки склепіння горнів, браковані вироби, попіл) і побутового сміття (детальніше див.: Корвин-Пиотровский, Овчинников 2020, с. 257—261, 274—275).

Загальна кількість фрагментів кераміки з котловану становить близько 13370 фрагментів. З північної половини походять близько 6570 фрагментів, з яких близько 3050 це фрагменти з ознаками перебування у багаторазовому високотемпературному випалі у закритому середовищі, тобто ті, що були використані як будівельний матеріал у конструкції горнів. З південної половини — близько 6800 фрагментів, з яких близько 4060 це фрагменти з ознаками перебування у конструкції горнів. З котловану походять 46 одиниць пластики (таблиця).

Опис предметів пластики. ***Антропоморфні статуетки*** (17 екз.) умовно-схематично відтворюють образ людини. Більшість антропоморфних статуеток комплексу представлена фрагментами (рис. 2, 3). Знайдена одна ціла фігурка, складена з двох фрагментів (рис. 2: 7). Маємо також: один торс з верхніми части-

Пластика з комплексу «Сім'я гончаря 1»

Об'єкт	Пластика, група						
	Антропо-морфна	Зооморфна	Моделі жител	Моделі санчат	Дрібна	Невизначені фрагменти	Всього
Житло 45	2	—	—	—	3	—	5
Житло 46	1	2	—	1/2 *	—	—	3 + 1/2
Житло 47	1	—	—	2	—	2	5
Житло 50	2	—	—	1/2	—	—	2 + 1/2
Житло 51	—	—	1	2 + 1/2	—	—	3 + 1/2
Горно «D»	—	—	—	1	—	—	1
Котлован	11	7	1	11+ 1/2	10	6	46 + 1/2
Всього	17	9	2	18	13	8	67

* Переважна більшість знахідок фрагментована. У цьому випадку таким чином нами показано, що дві частини одного предмету знайдені на різних об'єктах комплексу.

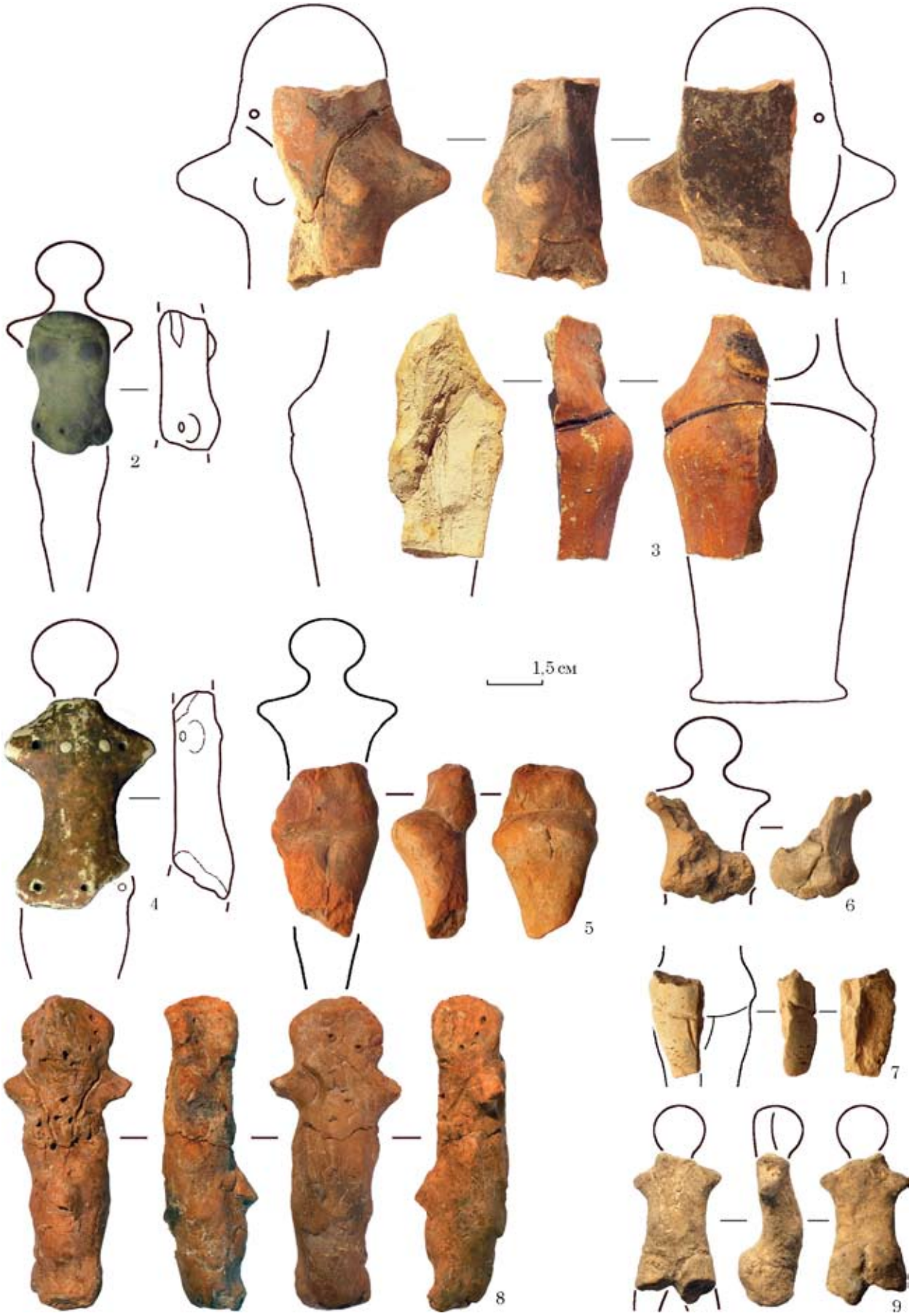

Рис. 2. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 1», антропоморфна пластика: 1, 3, 5—9 — котлован; 2 — житло 46; 4 — житло 45

нами стегон, три верхні частини торсів (одна з двох окремих фрагментів), п'ять нижніх частин торсів з ніжками (одна на стовпчастій ніжці, що збереглася майже повністю, інші — лише з верхніми частинами стегон), три фрагмента стегон і чотири нижні частини ніжок.

За винятком цілої статуетки і одного торса, це були, швидше за все, зображення жінок — у частини статуеток це показано наліпними грудями, прокресленим знаком жіночої статі, характерною зачіскою, рельєфно виконаною і промальованою. Розміри статуеток можуть бути, судячи за збереженими фрагментами: малі 7—10 см, середні 14—15 см, великі 20—22 см.

У колекції з комплексу «Сім'я гончаря 1» є тільки одна статуетка зі збереженою голівкою. Можна припустити, що для більшості статуеток була характерна, ймовірно, аналогічна форма голови — плоска дископодібна, з вертикально виступаючим вперед защипом-носом. Очі показані проколами, симетрично розташованими по обидва боки носа. Рот зображувався вкрай рідко. Рідше зустрічаються об'ємні головки, які, на відміну від схематичних дископодібних, розглядають як реалістичні зображення. Останні дійсно могли виліплювати з більшою або меншою реалістичністю, іноді з майже портретною проробкою рис обличчя, зачіскою, іншими деталями людського тіла, і навіть мімікою (Бурдо 2013).

Замість рук в області плечей зображувалися загострені або заокруглені виступи, іноді з наскрізними отворами. Торси досить натуралістичні, об'ємні, з ретельним ліпленням грудей, сідниць. Зустрічаються екземпляри з виступами над стегнами, аналогічними плечовим виступам, вони також можуть бути з отворами. Ніжки різні за формою. Більшість фігурок мають одну з'єднану ніжку, або з веретеноподібним загостреним закінченням, або стовпчикоподібної форми. Маємо зразки і з двома окремо виліпленими ніжками, вони зустрічаються найчастіше у сидячих фігурок, які виконувалися з більшою реалістичністю. Рідко зустрічаються стоячі фігурки з роздільно виліпленими ногами, що характерно для чоловічих зображень.

Рис. 3. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 1», антропоморфна пластика: 1, 5 — житло 50; 2 — житло 47 (за: Круц та ін. 2013а); 3, 4, 6, 7 — котлован

Проблема загальної класифікації трипільської антропоморфної пластики, до якої зверталися свого часу А. Погожева (1983) і Т. Мовша (1975), Н. Бурдо (Burdo 2014, 341—342), повністю не вирішена і досі. Це змушує дослідників вибудовувати власні класифікації, які застосовуються для окремих хронологічних горизонтів і локальних груп Кукутень-Трипілля (Збенович, 1989, с. 109—119; Бурдо, 2001). В даному випадку ми орієнтуємося на власну класифікацію, розроблену для пластики канівської локально-хронологічної групи (Овчинников, 2014, с. 99—100; 2018, с. 105).

Технологія. Всі фігурки виготовлені з гончарної маси, характерної в цілому для розписного посуду. Це тісто на основі озалізнених або каолінітових глин з незначною домішкою пилоподібного піску, зрідка зустрічаються дрібні вкраплення кальциту, червоноглиняних шамоту або гематиту. Фігурки більшого розміру можуть мати стержень з грубого тіста, іноді з великими фракціями опіснювача. Статуетки менших розмірів виконані з більш пластичної тонкоструктурної маси. Облицьовані статуетки (як великі, так і менших розмірів) тонким шаром дрібнодисперсної глини. Товщина облицювального шару іноді досягала 2—3 мм. Разом із шаром облицювання з цієї ж маси могли доліплюватися і окремі деталі фігурок — зачіска, груди, плечові і надстегнові виступи, сідниці і т.п. Все це добре помітно на слабко випалених виробах, де облицювання, а також дрібні деталі фігурок відшаровуються від більш грубого грудкуватого стрижня основи.

Прокресленими лініями наносилися додаткові елементи, що додавали зображенню більшої натуралістичності. На грудях це може бути намисто (виріз одягу?), в районі живота і попереку — пояс, внизу живота — ознака жіночої статі у вигляді трикутника, вершиною до низу, з вертикальною лінією в середині. Вертикальні прокреслені лінії можуть розділяти стегна або сідниці. На фрагменті ніжки, що походить, мабуть, від фігурки з реалістичними деталями, тонким орнаментиром рельєфно виділені пальці ніг.

Можна припускати, що фігурки покривалися помаранчевим ангобом і лощилися, проте сліди лощіння та ангобування зберігаються не завжди. Виділення темно-коричневою фарбою зачіски, пояса, можливо, й інших деталей характерно для реалістично виконаних статуеток.

Випал виробів проходив по-різному. Десять статуеток з комплексу «Сім'я гончаря 1» обпалені в окислювальному середовищі, при цьому половина з них — за високої температури, а друга половина — за низької. Колір таких фігурок світло-бежевий, палевий, світло-помаранчевий, світло-коричневий. Необхідно відзначити три фрагмента від однієї статуетки, імовірно, з реалістичними деталями. Вони обпалені за високої температури і мають дуже високу якість виготовлення. Фрагменти цієї фігурки знайдені в різних заглибленнях котловану, що виключає можливість повторного високотемпературного випалу в момент спалення жител. Тобто, можна припустити, що окремі унікальні предмети пластики, які за рівнем виконання є творами первісного мистецтва, обпалювалися в горнах. Ще сім фігурок обпалені в відновлювальному режимі, за низької температури — колір фрагментів на зламі сірий, на зовнішній поверхні можуть бути рудуваті або коричневі плями. Маса основи стержня у деяких таких статуеток кришиться, а шар облицювання відшаровується від основи.

Зупинимося трохи докладніше на найбільш оригінальних зображеннях, які краще збереглися.

Ціла статуетка, що складається з двох фрагментів (рис. 2: 8), була знайдена в південній частині котловану на глибині 1,8—1,85 м від сучасної поверхні. Висота статуетки 8,4 см. Статуетка лише віддалено нагадує людську фігурку, що стоїть. Виліплена вона дуже недбало, в примітивній схематичній манері. Голова злегка сплющена по краях, ніс виступає вперед і вгору. Плечові виступи загострені, стегна і сідниці не виділені, внизу живота є виступ (з проколом?). У дископодібній сплощеній частині голови зроблено шість проколів, по три зліва і справа, в районі рота — два проколи і горизонтально прокреслена коротка лінія. В районі грудей є ще чотири несиметрично розташовані проколи. Частина проколів наскрізні, інші затерті з боку спини. На задній стороні є сліди сплощення, що з'явилися, ймовірно, в результаті формування предмета на плаской поверхні.

Весь виріб сформований досить грубо, без детальної обробки і загладжування поверхні. Заглибленими (прокресленими) лініями в районі грудей виділено намисто (виріз одягу?). Жіночі груди не показані. Ніжка злита, стовпчастої форми, з трохи розширеною виступаючою вперед ступнею. Поздовжні рельєфні виступи на задній стороні фігурки можна було б розглядати як зображення довгих пасм жіночої зачіски, однак за настільки грубого ліплення це може бути просто погано згладженою поверхнею. Обпалювався виріб спочатку в відновлювальному режимі за низької температури, на зламі колір сірий. Зовнішня поверхня має сліди окислювального випалу — колір від світло-оранжевого до світло-коричневого.

Статуетка нетипова для пластики поселення Тальянки і, в цілому, для цього періоду Кукутень-Трипілля. Зображення важко віднести до якоїсь статі. Так, наявний в нижній частині живота маленький виступ зі слідом від проколу може бути як ознакою чоловічої статі, так і вагітності. Маємо також нетипові місця нанесення проколів, незвична і їх кількість. В цілому статуетка нагадує дитячу саморобку

(робота учня?) або наспіх виліплену фігурку (для проведення магічного обряду?). Характер випалу, проведеного не в горні, а, швидше за все, у побутовій печі також говорить про можливість подібного «непрофесійного» виготовлення предмету.

У колекції антропоморфної пластики з комплексу присутні фрагменти як мінімум трьох статуеток з реалістичними деталями. Перша — це ліва половина верхньої частини торса з північної частини котловану, яка знайдена в двох фрагментах на глибині 1,4; 1,7 м (рис. 2: 1). Фігурка обпалена за високої температури в окислювальному режимі, колір з переходом від палевого до оранжевого, на зламі — світло-бежевий. У тесті присутні пилоподібний пісок, поодинокі вкраплення кальциту. На зламі простежується грубе ліплення стрижня основи і ретельна обробка зовнішніх поверхонь, мабуть, із застосуванням шару тонкоструктурних глини. Поверхня ретельно загладжена і покрита червоно-оранжевим ангобом. Двома тонкими прокресленими лініями показано «намисто» на грудях. Збереглися рельєфно виліплений плечовий виступ, груди, ззаду — пасмо волосся традиційної жіночої зачіски. На рівні шиї в зачісці були пророблені наскрізні отвори. Статуетка була покрита ангобом, який після випалу набув бурого кольору. Коричнево-чорною фарбою профарбована рельєфно виліплена зачіска. Висока якість виготовлення, ретельність обробки, особливості формування пасм волосся вказують на те, що фігурка, найімовірніше, була виконана з реалістичною головою.

За аналогічною технікою виліплена ще одна статуетка, від якої збереглася частина лівої нижньої половинки торса жіночої фігурки. Вона походить з південної частини котловану, з глибини 1,5 м (рис. 2: 3). Збереглася ліва сідниця з надстегновим виступом без проколу та частина спини із фрагментом закінчення жіночої зачіски — зібраним в пучок волоссям, який виконаний у вигляді округлого плаского наліпу. Колір тіста після випалу кремовий зі світло-оранжевими розводами. Фігурка була покрита темно-оранжевим ангобом. Зачіска, що рельєфно виступає, а також лінія пояса, яка спочатку була прокреслена тонким орнаментиром, профарбовані темно-коричневою фарбою.

Фрагмент ще однієї антропоморфної фігурки з реалістичними деталями знайдений на території перед оселями 47 і 50. Це нижня частина лівої ноги зі ступнею від сидячої фігурки (рис. 3: 5). Обпалено виріб при рівномірній температурі у відновлювальному режимі, колір фрагмента сірий з коричневим відтінком або жовтизною. Поверхня загладжена не надто ретельно, шерехата. Ступня акуратно виліплена на кінці ніжки, на ній тонким орнаментиром виділені п'ять пальчиків. Формування кінцівки досить просте, тим не менш, з дотриманням пропорцій людського тіла. Ноги були виліплені окремо і не прилягали щільно одна до одної. Поза статуетки і манера виконання досить рідкісні і зустрічаються, здебільшого, у реалістичних сидячих фігурок.

Нижня частина великої статуетки на стовпчикоподібній ніжці великого розміру знайдена в житлі 50. Основа ніжки і сідниці відбиті (рис. 3: 1). Висота збереженої частини 11,5 см, первинна висота цілої статуетки могла бути не менше 20—24 см. Колір кераміки палевий, є домішка піску, поодиноких дрібних червоних вкраплень (шамот? гематит?). Маса після випалу шорсткувата на дотик. Ніжка виліплена з єдиного грубого стержня, покритого облицюванням з тонкоструктурної глини. На поверхні збереглися сліди червонувато-оранжевого ангоба. Дуже тонкими лініями прокреслена ознака жіночої статі.

Торс антропоморфної фігурки, який був виліплений в положенні стоячи з широко розставленими ногами, походить з північної частини котловану (заглиблення 4). Знайдений він в найглибшій частині об'єкта, на глибині 2,4—2,8 м від сучасної поверхні. Колір матеріалу бежевий, в тісті присутня домішка пилоподібного піску. Температура випалу невисока. Голова відбита, руки позначені виступами в області плечей, від ніг збереглися лише верхні частини стегон. Заглибленими лініями показані «намисто», пояс, виділений трикутник внизу живота, розділені сідниці. На грудях у прокреслених заглибленнях збереглися залишки білої пасти (інкрустація?). Морфологічними особливостями фігурки є: ноги, що стоять окремо, відсутність жіночих грудей, виступів над стегнами, наскрізних проколів (рис. 2: 9). У фігурки відсутні ознаки статі, що дає підстави віднести її до розряду антропоморфних безстатевих зображень.

Статуетки зооморфні (9 екз.), що знайдені в межах досліджуваного комплексу, є зображеннями особин великої та дрібної рогатої худоби. Археологічно цілими знайдені дві статуетки, у них пошкоджені лише передні закінчення голівок та ріжки, ніжки фрагментовані (рис. 4: 1, 8). Ще одна фігурка з втраченою головою (рис. 4: 2), від двох інших збереглися частини тулуба — передня з голівкою і задня з двома ніжками (рис. 4: 5, 9). Також маємо один фрагмент голови з рогом і три окремих роги (рис. 4: 4, 6, 7). Розміри маленьких фігурок у цілому вигляді могли бути 6,0 (?) × 4,5 (?) × 3,0; 4,5 × 3,0 × 2,5 (?); 3,9 × 2,8 × 2,6 см. Великі могли становити 13,0 × 9,0 × 6,0, 9,0 × 7,0 × 5,0 см.

Статуетки виготовлені з гончарного тіста, характерного для розписного посуду. Зв'язуючим виступають озалізнені глини, а також суміші з більшим або меншим вмістом каолініту, часто без видимих домішок. Лише один екземпляр виконаний з чистої добре обпаленої каолінітової глини (рис. 4: 3). В окремих випадках в тісті фіксується домішка пилоподібного піску, по-

Рис. 4. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 1», зооморфна пластика: 1 —житло 46; 2 — житло 45; 3—9 — котлован

одинокі зерна кровавика, дрібні крихти кальциту, трохи крупного піску. Це характерно, в основному, для великих статуеток. На одному такому фрагменті простежено відбиток зерна (ячмінь?).

У окислювальному середовищі обпалено шість статуеток. Висока температура випалу фіксується лише на одному фрагменті, обпаленому до білого кольору з переходом в бежевий. Решта обпалені при середній або низькій температурі, колір від жовто-цегляного до світло-сірого. У відновлювальному середовищі обпалені три статуетки, колір фрагментів на зламі від насиченого сірого до чорно-сірого, поверхня з переходами від жовто-оранжевого до буро-коричневого, часто плямиста. Температура випалу низька, матеріал на зламі кришиться, облицювання з тонкоструктурної глини відшаровується від пухкої основи виробу. Можливо, що всі фігурки покривалися ангобом і розписувалися, однак через погане збереження знахідок впевнено сказати про це ми не можемо. Помаранчевий ангоб і фарбування кінчиків рогів коричневою фарбою зафіксовані лише на одному добре обпаленому фрагменті (рис. 4: 3).

Фігурки досить умовні, хоча на багатьох з них присутні деякі деталі, що передають, мабуть, конкретний вид тварини. Детальний аналіз і класифікацію зооморфної пластики Кукутень-Трипілля провела В. І. Балабіна (1998), що істотно допомогло нам атрибутувати знахідки з комплексу. Те, що це зображення саме особин великої та дрібної рогатої худоби, визначено, в першу чергу, за голівками з ріжками. Особливості тулуба тварин також дають можливість для детальнішого трактування зооморфних зображень. Так, для фігурок великої рогатої худоби характерні могутня шия, підгруддя, особлива форма крижів, через що задня частина тіла набуває сплощеної підквадратної в перетині форми (рис. 4: 1, 2, 9). Для зображень дрібної рогатої худоби (рис. 4: 5, 8) характерні витончена, іноді загострена вперед голова, виділена защипом борідка, шия може бути подовжена (коза?) або укорочена (вівця?). Заокруглена задня частина тулуба, можливо, також відрізняла певні види зображуваних тварин від зображень представників великої рогатої худоби (рис. 4: 8). Ніжки фігурок короткі, у вигляді стовпчиків, виліплені окремо, лише одна фігурка виліплена із попарно злитими передніми і задніми ногами (рис. 4: 2). Ознака статі можна простежити лише на одній з фігурок (рис. 4: 1). Відсутні і наскрізні отвори, рельєфні доробки у вигляді насічок або заглиблень. Тільки на одній фігурці бичка з відбитою головою, з лівого боку шиї, є кілька дрібних наколів (рис. 4: 2).

Моделі жител — особлива категорія керамічних предметів в нео- енеоліті Європи. Це скульптурні зображення будівель, їх частин або груп будівель. У Кукутень-Трипіллі найбільш поширені моделі наземних будинків, але є і поодинокі зразки, зараховані до зображень заглиблених об'єктів (землянок). Єдиним зображенням двоярусної споруди залишається модель з Розсохуватки. Виділяють типи моделей — «відкриті» (без даху) і «закриті» (з дахом), які можуть бути як округлої, так і прямокутної форми, а також як з деталями інтер'єру, так і без нього. Виконано моделі з більшою чи меншою мірою стилізації, з різноспрямованим акцентом — на зовнішній вигляд будинку або на його інтер'єр. Відомі досить реалістичні зображення, а також умовні, що більше нагадують посудини з рельєфними елементами, властивими для моделей будинків, а також схематичні (Gusev 1995; Гусев 1996; Шатило 2005). Моделі жител відносять до культових предметів, що використовувалися у магічних обрядах, пов'язаних з будівництвом та функціонуванням будинку (Рыбаков 1981, с. 162—164, 175—178). Разом з цим моделі є важливим джерелом інформації з трипільського домобудівництва. Так, розкопки останніх років в Тальянках доводять існування в реальних будинках таких деталей як, наприклад, орнаментовані входи в житлові приміщення (Chernovol 2012, с. 193, fig. 8.5; Корвін-Піотровський та ін. 2019, с. 259, рис. 4). Раніше вони були відомі лише на скульптурних зображеннях — моделях жител.

З комплексу «Сім'я гончаря 1» походять дві керамічні моделі наземних будівель (жител).

Модель будівлі «відкритого» типу на трьох поздовжніх опорах походить з південного сектора котловану, з найближчого до горна «D» заглиблення 1. Виявлена вона була на глибині 2,1 м, в двох частинах, які при вилученні з заповнення розпалися на 34 фрагмента. Модель частково відреставрована (рис. 5: 1: а—в).

Керамічна маса виробу виготовлена на основі озалізненої глини з невеликою домішкою крупнозернистого піску і білих вкраплень (кальцити?). Основа моделі, її великі частини — платформа, поздовжні опори — виконані з тіста грубого замісу; на зламі помітні грубе формування, шаруватість гончарної маси. Сторони, доступні для огляду (лицьова, ззаду, зверху, бічні) поверх грубої основи були облицьовані тонким шаром дрібнодисперсної глини, вони ретельно загладжені і залощені. Нижня сторона платформи і внутрішні поверхні між поздовжніми опорами грубо згладжені. Обпалена модель в окислювальному режимі при високій температурі, в результаті чого виріб набув рожево-світло-коричневого кольору.

Форма моделі в плані прямокутна, її розміри після реставрації становлять 23 × 15 × 8,9 см. Збереглися частини основи-платформи і великі фрагменти двох з трьох існуючих від самого початку поздовжніх підпірок. Товщина горизонтального фундаменту («платформи») становить 2,5—1,5 см. Розміри поздовжніх підпірок — висота 4,5 см, товщина 2,7—1,8 см. Саме останні роблять модель виключно оригінальною, яка не

Рис. 5. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 1», моделі жител: 1 — котлован (а — до реставрації; б — в процесі реставрації; в — після реставрації); 2 — житло 51.

має аналогів. Як відомо, ніжки є обов'язковим атрибутом переважної більшості моделей жител. Вони, в основному, стовпчикоподібної форми, округлі в перетині. Вважається, що ніжки моделей жител не тільки забезпечували зручність при використанні в магічних обрядах, а й символічно виділяли житловий простір від навколишнього середовища (Якубенко 1999, с. 108). Вони ж є і єдиним відображенням в пластиці реально існуючого нижнього ярусу у трипільських будинків. В даному випадку ми, можливо, вперше бачимо повноцінні зовнішні поздовжні стіни нижнього поверху. Одночасно з цим центральна підпірка моделі, яка виступає як внутрішня поздовжня стіна, що бере на себе частину ваги другого житлового поверху, виглядає тут як функціонально виправдана.

Верхня «відкрита» частина моделі розділена поперечною стінкою. Вона ділить зображуваний простір на дві частини — вхідну («сіни»)

Рис. 6. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 1», житло 47, моделі санчат (за: Круц та ін. 2013а)

і основну (житлову). Глибина вхідної частини моделі становить 2,5 см, глибина житлового приміщення до задньої стінки — 16 см. Від зовнішніх і внутрішніх стінок збереглися лише нижні основи, товщиною до 1,5 см. На користь того, що первинна форма моделі була саме «відкрита», тобто без даху, вказує ретельно загладжена і профарбована червоним внутрішня поверхня (підлога) приміщення. Висота стінок моделі від підлоги / «платформи» могла складати близько 4 см. Товщина внутрішньої перегородки, що відокремлює «сіни» від основного приміщення, становить 1,2—0,9 см. Хоча стінки збереглися погано, в них залишилися важливі елементи, властиві лише моделям жител — ретельно оформлені вхідний і віконний отвори. Ширина нижньої частини вхідного отвору з «сіней» в житлове приміщення, т.зв. «поріжок», становить 3,8 см. Частина округлого отвору («вікно») збереглася в задній торцевій стінці, його діаметр становить близько 1,3 см.

Модель була пофарбована в червоний колір — на її зовнішніх поверхнях збереглися сліди густого червоного ангобу. Пофарбовані були, ймовірно, лише видимі боки предмета, ділянки між нижніми поздовжніми підпорами не фарбувалися.

Аналогії такій формі моделі житла — на трьох поздовжніх опорах — в Кукутень-Трипілля невідомі. О. О. Якубенко свого часу припускала, що модель з Чичиркозівки і деякі фрагменти з Володимирівки мали схожі підпірки-полози. Однак чітких доказів поширення подібної форми на володимирівських та томашівських пам'ятках, зважаючи на фрагментарність цих знахідок, привести не вдалося (Якубенко 1999, с. 108).

Ще одна модель будівлі «відкритого» типу (рис. 5: 2) представлена бічною, лівою від входу стінкою. Фрагмент складається з двох частин, на ньому збереглися круглий отвір («вікно») і частина внутрішньої перегородки. Він знайде-

ний приблизно за 3—3,5 м на північ від житла 51. Довжина фрагмента становить 12,2 см, товщина стінок 1—2 см, їх висота — 4,5 см, діаметр «віконного» отвору — 1,1—1,3 см. Виріб обпалено за високої температури до оранжево-рожевого кольору.

Гончарна маса щільна, з невеликими домішками піску з окремими великими піщинками і дрібними вкрапленнями кальцитів. Фрагмент досить масивний, важкий. Він змонтований з двох окремо виліплених деталей — поздовжньої зовнішньої стінки моделі і внутрішньої перегородки, що відділяла вхідну частину (сіни) від основного приміщення. Стінки виробу — зовнішня і перегородка — кріпилися до нижньої основи-«платформи» і одночасно скріплювалися між собою. Фрагмент відламався в місці стику з основою-«платформою». Вся поверхня моделі і місця стиків додатково покрита тонким шаром облицювання з тонкоструктурної глини. Зрізи стін по верху і отвір-«вікно» ретельно оброблені, вирівняні і загладжені перпендикулярно основним поверхням. Виріб було пофарбовано в червоний колір — на зовнішніх поверхнях фрагмента добре збереглися сліди густого червоного ангобу.

Моделі санчат (18 екз.) являють собою керамічні ємності на двох підставках-полозах. Форми найчастіше відкриті, в плані округлі або підпрямокутні. Моделі можуть бути з зооморфними наліпними голівками, одиночними або парними, на передній частині моделі. Це символічно відображало транспортний засіб з упряжкою тварин. Зустрічаються вироби і без зооморфних наліпів. Моделі саней пов'язують з церемоніально-обрядовою діяльністю ранніх землеробів, в першу чергу, з поховальним обрядом (Рижов 2002—2003; Бурдо 2003; Балабина 2004).

Серед знахідок, що походять з комплексу «Сім'я гончаря 1», винятковими за своєю збереженістю є дві моделі саней з житла 47 (рис. 6). Вони вже неодноразово були опубліковані (Круц и др. 2013а; Шатило 2017). Інші вироби представлені лише фрагментами, від декількох зберігся кузов (рис. 7, 8). Зооморфні головки, які, ймовірно, були на багатьох моделях, не зберігаються [1]. Розміри моделей саней досить стандартні. Цілі моделі з житла 47 мали розміри 11,9 × 9,1 × 8,6 см («відкрита») і 12,4 × 10,8 × 8,2 см («закрита»). Розміри кузовів від фрагментованих моделей були від 10 × 8,7 × 7 см і трохи більше, самі моделі з урахуванням виступаючих полозів могли досягати в довжину 13—14 см.

Технологія виготовлення моделей санчат близька до технологій виготовлення розписної кераміки. Основою для гончарної маси виступали, переважно, глини з більшим чи меншим вмістом каолініту. Після випалювання вони набувають відтінки світлих тонів — від білого до бежево-палевого (8 екз.). Домішками служили незначна кількість піску дрібної і середньої зернистості, іноді з великими піщинками і зернами кальцитів, рідше — кровавик і поодинокі зерна червоноглиняного шамоту. Гончарне тісто на основі озалізнених глин використовувалося рідше (3 екз.). Домішками тут виступають пісок дрібний і пилоподібний, рідше крупнозернистий, одиничними вкрапленнями можуть бути зерна кварцу, кровавика, крихти кальцитів і червоноглиняного шамоту. Можливо, що використовувалися і суміші різних глин.

Формування є типовим для кераміки великих розмірів, коли основа виробу виліплюється з грубо вимішаної, розм'якшеної, але не надто зволоженої маси. У такій основі підготовлялися жолобки або пази для приєднання окремо сформованих деталей. В нашій колекції маємо кілька екземплярів з підготовленими таким чином жолобками в нижній частині кузова для кріплення полозів, що виліплювалися окремо. На одному з фрагментів нижньої частини кузова присутні сліди згладжування пальцями, а в жолобку під полоз чітко віддрукувалися сліди нігтів гончаря (рис. 7: 1). Після складання основи з різних частин, модель вкривалася рідшою і вже тонкодисперсною глинистою масою. Таким чином ховалися стики і нерівності, і з'являлася можливість формування дрібних скульптурних деталей, які надавали закінчений, більш реалістичний вигляд виробу. Ця послідовність операцій при формуванні виробів багаторазово зафіксована на зламах фрагментів, в місцях стикування окремих частин тощо. Робилося це, безумовно, з метою уникнути розтріскування виробленого «напівфабрикату» в разі занадто різкої віддачі великої кількості вологи при висиханні. До того ж таким чином моделям надавався необхідний естетичний вигляд.

Випал завжди проходив в окислювальному режимі при високій рівномірній температурі. Винятком є три вироби з ознаками багаторазових високотемпературних перепалів у закритому середовищі. Один з фрагментів походить безпосередньо з горна «D», два інших — з найближчого до нього заглиблення котловану (рис. 7: 4, 5). Колір фрагментів від сіро-блакитного до глибокого сірого зі світло-коричневими або бурими плямами. Черепок дуже міцний, наближений до твердих порід каменю. За численними спостереженнями, зробленими і в конструкціях горнів, і в ямах поруч з ними, аналогічна кераміка була будівельним матеріалом в конструкції горнів. І цілком логічно припустити, що черепок міг набувати такі особливі техніко-технологічні характеристики під час функціонування горна, будучи вмонтованим в стінки склепіння горна, козли тощо

1. Вид тварини за збереженими зооморфними наліпами визначити буває досить складно, обґрунтованим здається зарахування цих головок до розряду бовинів / овидів.

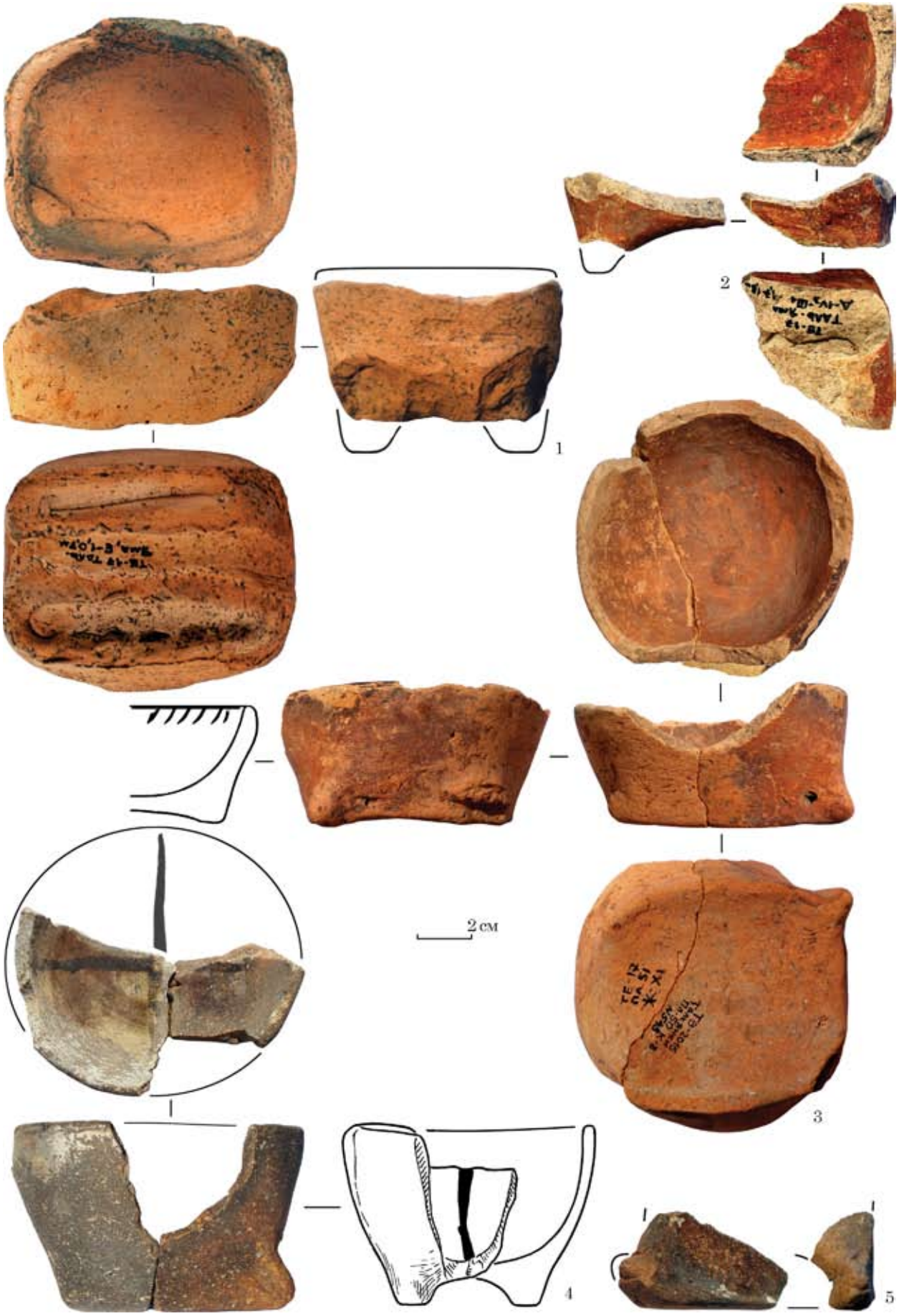

Рис. 7. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 1», моделі санчат: 1, 2, 4, 5 — котлован; 3 — житла 50, 51

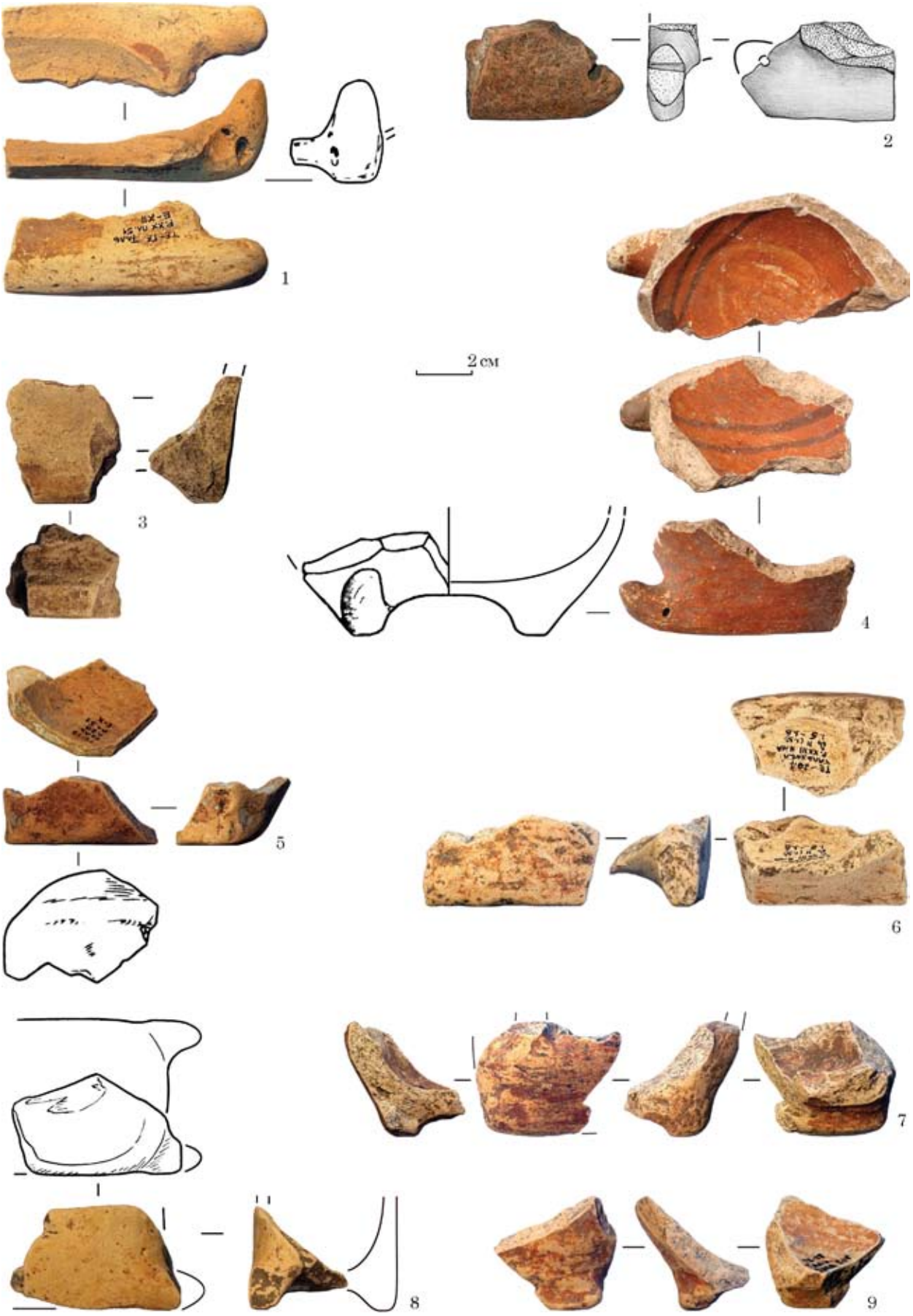

Рис. 8. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 1», моделі санчат: 1 — житло 51; 2, 3, 5—9 — котлован (2 — за: Круц та ін. 2013а); 4 — житло 46, котлован

(Шатило 2018; Корвин-Пиотровский, Овчинников 2020). Досить яскраво це простежується на моделі санчат з котловану, що складається з двох фрагментів — фрагменти мають різний, майже контрастний колір на стику, саме через те, що багаторазовому перепалу вони піддавалися, перебуваючи в різних частинах конструкції горна (рис. 7: 4).

За формою кузова моделі в плані бувають округлими, прямокутними і підпрямокутними із закругленими кутами. Рідкісним винятком є кузови, що повторюють форму біконічних кубків і наближаються до особливого типу скульптурних ємностей-ковчежків (рис. 6: 2). Виходячи з форми цілих кузовів та фрагментів, за якими можна відновити форму, переважали моделі з кузовами округлими і прямокутними із закругленими кутами. Прямокутну форму мав, ймовірно, лише один виріб (рис. 7: 2).

Полози, цей основний атрибут, за яким можна виділити навіть невеликий фрагмент як частину моделі саней з усієї маси кераміки, також можуть бути різними за формою. Здебільшого це трапецієподібні в перерізі, невисокі повздовжні підставки з виступаючими кінцями. Особливо ретельно виліплювалися передні кінці полозів. Вони, як правило, злегка загострені і загнуті вгору. Задні кінці полозів округлі, вони або виступають за краї кузова, або зрізані навскоси за лінією профілю кузова. На передніх кінцях полозів майже завжди є наскрізні поперечні отвори. Припускають, що через просмикнутий в такі отвори шнур можна було тягнути модель під час обрядів, зображуючи, таким чином, рух упряжки (Гусев 1998). Можливо, невипадковим в даному контексті є відсутність отворів на кінцях полозів моделі без зооморфних голівок (рис. 7: 4). Тобто, можна припустити, що якщо тяглові тварини були відсутні в зображенні, то логічно витікала і нерухомість деяких санчат під час культових дій.

Особливим випадком моделювання є ледь намічені полози, що трохи виступають нижче дна кузова і повторюють округлі його обриси. Передні кінці таких полозів оформлені у вигляді округлих, злегка загострених виступів, також із наскрізними отворами. Вони виступають навскіс щодо поздовжньої осі виробу і більш схожі на виступи-ручки (рис. 7: 3). Загалом, такі вироби більше нагадують відкриті прямокутні посудини з прямими стінками. Однак наявність двох поздовжніх бортиків-полозів, які ледве виступають під краєм денця, вказує на те, що це саме моделі санчат (рис. 8: 5).

Елементи конструкції кузова, які існували у реальних саней, показані рельєфними виступами. Найчастіше це зустрічається на моделях з прямокутними кузовами. Такі вироби відносять до реалістичних зображень, на відміну від більш схематичних, кузови яких виліплені у формі посудини. В даній колекції є лише один фрагмент з виступом над бортиком кузова. Можливо, що в задній частині цієї моделі був зображений якийсь конструктивний елемент (рис. 8: 7).

Більш детально, хоча і дуже схематично, такі елементи зображувалися в техніці монохромного малюнка. Унікальними в цьому плані є цілі моделі з житла 47. На одній з них схематично зображено частину каркаса конструкції саней та упряж, а на іншій — система катків під полозами із намаганням передати їх обертання (Shatilo 2017). Цікаво, що саме на моделі з зображенням упряжі в шиях скульптурних голів були пророблені наскрізні отвори для кріплення додаткових шнурів (рис. 6: 1) [1].

Майже на всіх фрагментах моделей санчат збереглися сліди червонувато-оранжевого ангоба. Ним покривалися всі зовнішні поверхні, за винятком нижньої частини кузова між полозами. Ангоб наносився досить недбало, помітні його більш і менш густі смуги, іноді сліди крапель. На ангобовану поверхню міг наноситися візерунок темно-коричневою фарбою. Залишки декору зафіксовані, крім двох цілих багато орнаментованих моделей саней з житла 47, ще на трьох моделях з даної колекції. На одній зображені по дві хвилясті смуги, що йдуть через всю внутрішню поверхню кузова (рис. 8: 4). Для другої характерні короткі навскісні риски, нанесені в ряд під краєм бортика кузова з його зовнішньої сторони (рис. 7: 3). І остання модель з малюнком має хрестоподібний візерунок, складений з двох смуг, нанесених перпендикулярно уздовж і поперек через весь кузов з внутрішнього боку (рис. 7: 4).

Дрібна пластика (13 екз.) — це керамічні предмети геометричних форм у вигляді кульок, напівсфер («хлібці»), дисків («жетони»), конусів, а також намистини і моделі посудин малих розмірів. Дрібна пластика досить рідкісна, подібні знахідки зустрічаються як в наземних спорудах, так і в ямах (Шмаглій 2001, с. 18, 48, 96, рис. 7; Рыжов, Шумова 2013; Відейко та ін. 2013; Відейко, Бурдо 2015, с. 330—331; Овчинников 2020, друкується). Частину з цих виробів пов'язують з об'ємною знаковою системою, яка могла використовуватися для облікових операцій (Відейко 2004).

Знахідки дрібної пластики з комплексу «Сім'я гончаря 1» виготовлені з тонкоструктурних озалізнених глин з незначною домішкою пилоподібного піску, рідко можна зустріти поодинокі вкраплення червоноглиняного шамоту, крихт кальцитів. Вироби рівномірно обпалені в окислювальному режимі до світло-оранжевого, буро-оранжевого, світло-коричневого кольору. Температура випалу, як правило, середня або

1. Мабуть, єдиною аналогією для такої комбінації наскрізного отвору в шиї тварини і промальованої упряжі можна вважати скульптурку-ковчежець у вигляді ведмедя з котловану комплексу «Сім'я гончаря 2» (Овчинников 2020, у друці).

Рис. 9. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 1», дрібна пластика: 1—5, 7—11 — котлован (5, 10 — за: Круц та ін. 2013а); 12 — житло 45

низька, поверхня деяких предметів розтирається пальцями. Відрізняються в цьому плані лише деякі мініатюрні посудинки, які випалювалися, мабуть, із дотриманням умов випалу, притаманного їх реальним прототипам — при високій рівномірній температурі.

Кульки (2 екз.) можуть мати дещо неправильну, або навпаки — ретельно заокруглену форму (рис. 9: 1, 2). Критерієм для виділення кульок з маси пластики округлих форм для нас є співвідношення сторін — товщина не менше 2/3 діаметра предмета. Обидві кульки походять

з південного сектора котловану, найближчого до горна «D» заглиблення 1. Розміри відповідно 1,45 × 1,25 і 2,8 × 1,8 см. Кулька меншого розміру має досить правильну сферичну форму, більший за розмірами виріб сплющено. На те, що предмет спочатку виліплювався у вигляді кульки, вказують тріщинки з боків, які не були загладжені під час виготовлення.

Півсфери («хлібці») (3 екз.) від початку мали напівсферичну форму з однією вирівняною пласкою стороною. У плані форма може бути кругла або овальна. Більший «хлібець» (2,8 × 2,4 × 1,0 см) мав на верхній опуклій стороні чотири насічки, хрестоподібно спрямовані до центру. На нижньому боці виробу чітко простежуються тонкі паралельні лінії, схожі на відбиток волокон колотої деревини (рис. 9: 3). Другий «хлібець» сильно сплющений, мабуть, між двох пальців. Форма виробу в плані округла, діаметр 2,0 см, профіль вигнутий, неправильний. Ліплення грубе, по краях помітні погано загладжені тріщини, що виникли при розплющуванні ще необпаленої напівсферичної заготовки. При цьому одна сторона вийшла увігнута, а друга лише трохи сплющена (рис. 9: 4). Сліди ангобу і будь-якого декору відсутні. Обидва «хлібця» знайдено у заглибленнях котловану. Ще один фрагмент «хлібця» походить з будівлі 45 (рис. 9: 6).

«Жетон» (?) у вигляді плаского керамічного диску (1 екз.) був знайдений у південній половині котловану в поглибленні 1 на глибині 2,0 м. Ця знахідка відноситься до предметів пластики не повною мірою. Вона не була виготовлена шляхом ліплення з пластичного матеріалу, проте типологічно і, можливо, функціонально близька їм. Цей керамічний диск-«жетон» був виготовлений з невеликого уламка стінки розписної посудини (рис. 9: 11). Для того щоб надати фрагменту округлої форми, його торцеві краї обламані і підточені. Пласкі боки черепка також сточені на пласкому широкому абразиві, випукла сторона — в центрі, увігнута — по краях. Таким прийомом опуклій стінці була додана сплощена форма. Червоний ангоб, яким покривалася поверхня колись цілої посудини, зберігся на необточених ділянках виробу.

Намистини (3 екз.) керамічні сферичної або циліндричної форми, їхні розміри: 1,5 × 1,35 см; 1,4 × 1,3 см; 0,8 × 0,65 см (рис. 9: 5, 7, 8). Вони походять з південної частини котловану, пов'язаної з горном «D». Намистини сферичної форми злегка сплощені або деформовані в результаті пророблення наскрізного отвору. Так, наприклад, одна сторона може бути злегка увігнута на вході інструменту, яким пронизували намистину, інша — з рваним виступом на виході інструменту. Виріб циліндричної форми, навпаки, ретельно пропрацьовано, наскрізний отвір зроблено акуратно, всі сторони вирівняні і загладжені.

Моделі малих розмірів представлені мініатюрними макетами посудин, що передають в загальних рисах деякі форми посудин, які існували в Трипіллі. Висота посудинок різна, але не перевищує 7 см. Деякі виконані доволі недбало, як би нашвидкуруч. Припускають, що частина з них були дитячими поробками (Круц и др. 2013, с. 60).

Найретельніше виконана модель біконічної посудини з житла 45. Висота посудинки 6,7 см, в ній передана форма великих біконічних посудин із верхніми трохи опуклими стінками і нижньою зрізано-конічною частиною. Її стінки непропорційно товсті, ручки-вушка трохи утоплені над плічками. Зберігся помаранчевий ангоб та, частково, розпис коричнево-сірою фарбою — два фризи, розділені оперізуючими горизонтальними смугами. У верхньому фризі, ймовірно, нанесені S-подібні візерунки із чорним колом по центру, у нижньому — вертикальні короткі риски (рис. 9: 12).

Друга модель кубкоподібної посудини з північної частини котловану. Моделі надана біконічна форма із видовженими вінцями, її висота 2,7 см. Стінки посудинки непропорційно товсті, є отвір-ємність, верхній зріз вінців сплощений (сточений?). На зовнішній поверхні збереглися сліди ангобу і орнамент, характерний для біконічних кубків томашівської групи Кукутень-Трипілля — на плічках нанесена спрощено-лінійна схема у вигляді двох горизонтальних оперізуючи смуг, між якими нанесені косі лінії, згруповані по чотири (рис. 9: 9).

З котловану (південний сектор) також походить дуже недбало виліплена посудинка напівсферичної форми висотою 1,5 см (рис. 9: 10). Ще одна фрагментована модель посудинки знайдена в житлі 45.

Невизначені фрагменти пластики, належність яких до конкретної групи можна визначити лише приблизно, знайдені в кількості 8 екз. Вони притягнуті нами з огляду на їх явну відмінність від рельєфних деталей на посуді. Невизначені фрагменти, що знайдені на об'єктах комплексу «Сім'я гончаря 1», можна розділити на три групи: перша — ті, що походять від виробів підпрямокутної або округлої форми (моделі?); друга — рельєфні виступи, пов'язані, швидше за все, зі статуетками; третя — неповністю сформовані вироби (заготовки?), схожі на антропоморфні фігурки.

До фрагментів моделей або інших особливих ємностей, які не є посудом, ми віднесли чотири знахідки. Перша — це стінка «відкритої» моделі житла або кузова санчат, яка походить з котловану (рис. 10: 1). Зберігся повний профіль стінки від верхнього заокругленого зрізу до розширення в місці стику з нижньою частиною виробу. У плані форма стінки трохи заокруглена. Випал нерівномірний високотемпературний, колір від сірого відтінку до помаранчевого та коричневого з чорними плямами. У тісті є домішка піску

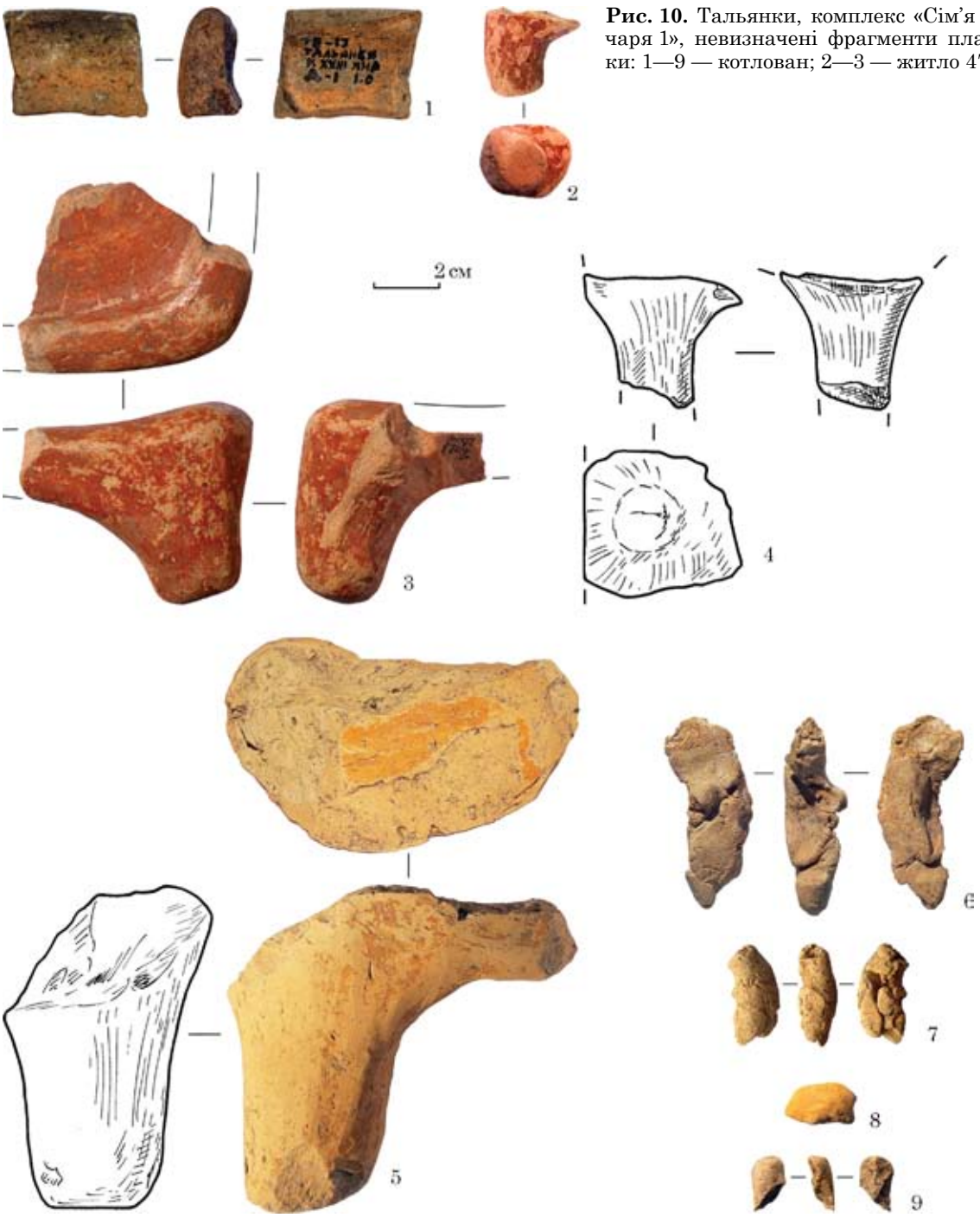

Рис. 10. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 1», невизначені фрагменти пластики: 1—9 — котлован; 2—3 — житло 47

середньої зернистості, черепок шорсткий на дотик. Судячи з характеру стику, за яким пройшла лінія відламування фрагмента від основи, модель складалася з грубо виліплених окремих частин. Після їх з'єднання в єдине ціле виріб покривався облицюванням з тонкоструктурної глини. Остання виконувала роль додаткового шару для скріплення в місцях стиків.

Маємо також кутову частину керамічного предмета підпрямокутної форми (рис. 10: 3). Фрагмент був виявлений в житловому приміщенні будівлі 47. Від виробу зберігся бортик (висота 1 см) з частиною горизонтальної платформи на масивній ніжці, округлій в перетині. Загальна висота фрагменту 2,5 см. Поверхня виробу була покрита червоним ангобом. Як припускає Л. О. Шатіло, це був, імовірно, «столик» з бортиком (Круц и др. 2012, с. 60). На нашу думку, фрагмент може бути і частиною відкритого майданчика моделі житла, що виступає вперед («сіни», «веранда»). Аналогічно оформлені передні частини моделей відомі на трипільських пам'ятках, у тому числі, і в Тальянках (Овчинников 2020, друкується).

Збереглися ще три ніжки, які, ймовірно, можна віднести до пластики (рис. 10: 2, 4, 5). Дві з них знайдені в південній частині котловану на різних глибинах. Одна з ніжок масивна, з

частиною нижньої основи керамічного предмета (рис. 10: 5). У гончарному тісті присутні піщинки, поодинокі зерна жорстви, вкраплення кальциту. Випал високотемпературний, проходив в окислювальному режимі. Виріб було обпалено до бежево-світло-оранжевого кольору, на поверхні є залишки червоного ангоба. Фрагмент може походити від моделі житла або від посудини на ніжках. Тонша ніжка походить від керамічного розписного предмета прямокутної форми (рис. 10: 4). На це вказує збережена частина основи прямої стінки (модель будинку?). Випал проходив в окислювальному режимі, за невисокої температури до буро-червоного кольору. На погано загладженій поверхні збереглися залишки червоного ангоба (рис. 10: 4).

До рельєфних виступів, що належать, найімовірніше, до статуеток ми віднесли два фрагменти, знайдені в котловані. Один з них є, можливо, ніжкою від антропоморфної статуетки, другий фрагмент менш визначеної форми (рис. 10: 8, 9). Гончарне тісто тонкоструктурне, без видимих домішок. Обпалені вони в окислювальному середовищі за невисокої температури, колір після випалу бежево-світло-коричневий. Ліплення акуратне, сліди ангобування та будь-якого декору відсутні.

До не повністю сформованих виробів ми віднесли погано виліплений фрагмент, що нагадує нижню частину торса з обламаною або недоліпленою ніжкою (рис. 10: 6). Фрагмент походить з південного сектора котловану. Тісто тонкоструктурне рожево-світло-коричневого кольору, помітні білі дрібні вкраплення (кальцити?). Ліплення дуже грубе, текстура глини грудкувата, зі слідами сплощення на одній стороні — тобто виліплювали предмет шляхом притискування до плаского поверхні. Проте, предмет обпалений при високій температурі в окислювальному режимі. Розглядати виріб в розряді пластики стало можливим після знахідки в цьому ж об'єкті антропоморфної статуетки зі схожими прийомами ліплення, які говорять про дуже низький професійний рівень виконавця (див. вище). У обох предметів в нижній частині живота (?) є маленький виступ, яким могли позначати чоловічу стать або вагітність. Виріб нагадує роботу початківця (дитини?) або просто не цілком усвідомлене ліплення з грудки глини.

Аналогічний предмет був виявлений в північному секторі котловану. Погано виліплений фрагмент нагадує нижню частину торса антропоморфної статуетки з обламаної ніжкою (рис. 10: 7). Тісто тонкоструктурне, бежевого кольору (каолініт?), помітні білі дрібні вкраплення (кальцити?). Ліплення дуже грубе, текстура грудкувата, зі слідами сплощення на одній стороні. Можна припустити, що формування проходило шляхом притискання до плаского поверхні. Все це нагадує перші спроби ліплення з глини, або може бути і невикористаної заготовкою для антропоморфної фігурки. Разом з тим, обпалено предмет при високій температурі, в окислювальному режимі, тобто, найімовірніше, в горні.

Розподіл пластики на об'єктах комплексу. Отже, кількість предметів пластики, знайдених на об'єктах та території житлово-виробничого комплексу «Сім'я гончаря 1», становить 67 екземплярів. Вони представлені кількома групами пластики: антропоморфна, зооморфна, моделі жител, моделі саней, дрібна пластика різних форм, невизначені фрагменти. Особливий розряд трипільської пластики — скульптурні деталі на посудинах — нами не розглядався. Спробуємо охарактеризувати зони поширення тих чи інших предметів пластики. Будемо виходити з того, що всі вироби або їх фрагменти залишені жителями п'яти будинків, що входять в досліджуваний комплекс (рис. 11).

Загальна картина локалізації знахідок така: переважна більшість предметів знайдено в котловані (46 екз.), меншу їх кількість пов'язано з житловим сектором комплексу (20 екз.). Безпосередньо з будинків походять 12 екз., інші розповсюджені на прилеглій до житлових об'єктів території в радіусі 1—4 м. Треба відзначити два особливих випадки, коли фрагменти одного виробу знайдені на різних об'єктах — це дві половинки однієї моделі санчат з площадок 50 і 51, та два фрагменти також від однієї моделі санчат, які виявлено на площадці 46 та в котловані.

Тільки одна знахідка (фрагмент моделі санчат) знайдена у виробничій споруді — гончарному горні (горн «D»). Проте знахідок із ознаками перебування в конструкції горнів — це сліди багаторазових високотемпературних обпалів у закритому середовищі — знайдено більше. Вони всі виявлені в котловані.

Антропоморфні статуетки здебільшого (11 екз.) зустрічаються в котловані (рис. 11: 1). Значна їх частина розподілялася рівномірно по глибині в шарі засипки відходами виробництва і побутовим сміттям. Як особливі випадки можна розглядати знахідку археологічно цілої статуетки (заглиблення 1) і торса чоловічої (?) фігурки в найглибшій частині котловану нижче шару відходів (заглиблення 4). З двох фігурок, знайдених в житлах, одна виявлена в дальньому кінці подіуму, в районі вівтарної вимостки (житло 46), друга — в сінях (житло 45). На прилеглій до наземних будівель території один фрагмент (ніжка зі ступнею з виділеними пальчиками) знайдений зі вхідного боку між будівлями 47 і 50, ще один — з боку лівої стіни будинку (житло 47). Ще дві статуетки знайдені за протилежною від входу стороною будинку (житло 45 і між житлами 50 і 51).

Зооморфні статуетки також здебільшого походять з котловану (7 екз.). У будинках зооморфні фігурки зосереджені ближче до задньої торцевої стіни, з боку подіуму (рис. 11: 2).

Моделі саней, виявлені в житлах, зазвичай сконцентровані в районі вівтаря або подіуму

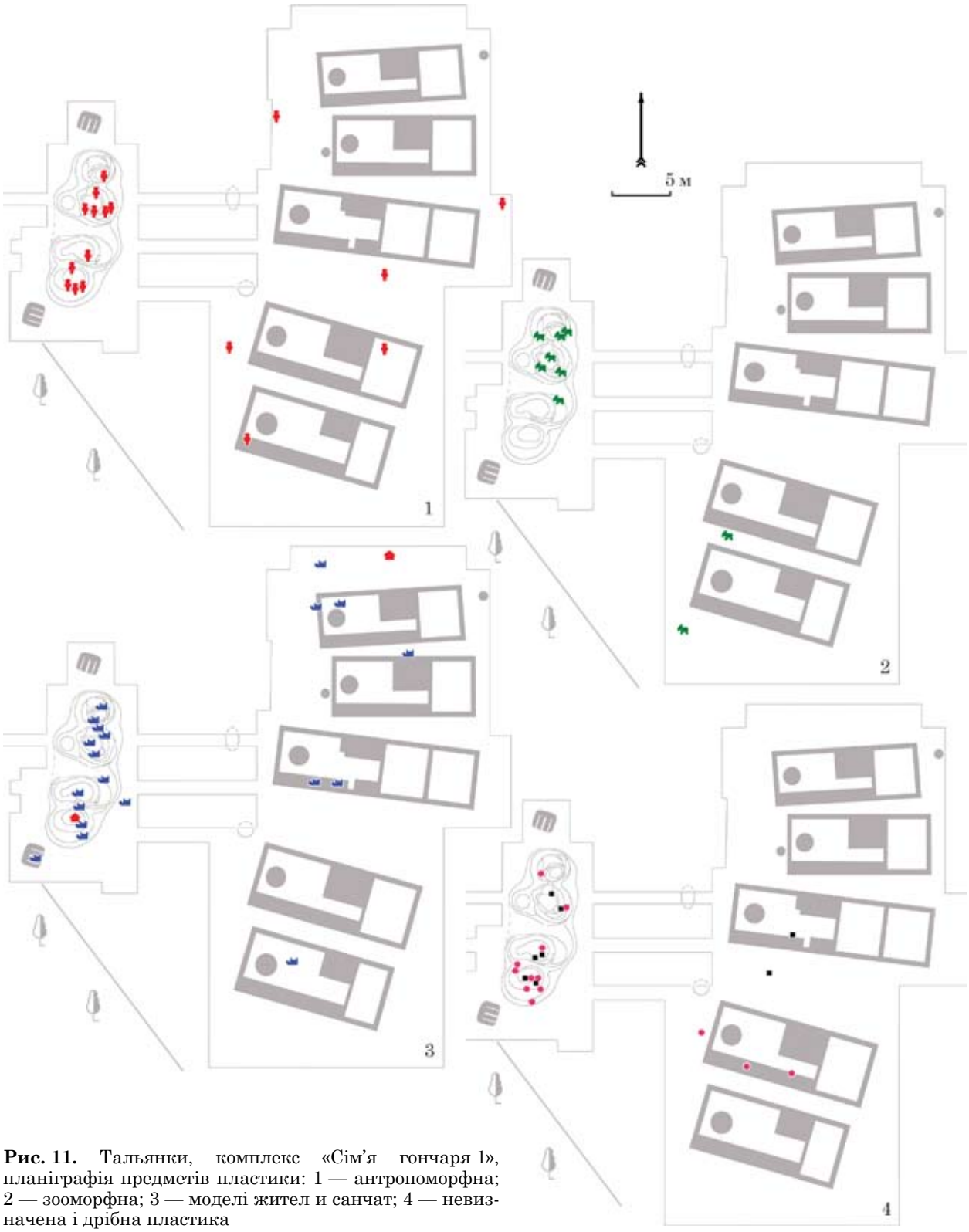

Рис. 11. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 1», планіграфія предметів пластики: 1 — антропоморфна; 2 — зооморфна; 3 — моделі жител и санчат; 4 — невизначена і дрібна пластика

(рис. 11: 3). Так, саме на подіумі знаходилися цілі моделі з житла 47. Особливим випадком є знахідка двох половин однієї моделі санчат зі слабко вираженими полозами. Один фрагмент був знайдений на самому краю завалів житла 50 з північного боку, найближчого до житла 51, а другий в житловому приміщенні 51, за вівтарем. Одним з пояснень такого розташування знахідок може бути сама ситуація, пов'язана з руйнуванням житла 51 — випаданням її південної стіни в бік житла 50. Це було добре зафіксовано в розкопі. Іншим варіантом може бути усвідомлене рознесення двох половинок однієї моделі в різні будинки їх мешканцями. Залишити непоміченими такі досить великі частини сакрально значущого предмета було б, напевно, важко.

Більша частина фрагментів моделей саней була знайдена в котловані (12 екз., деякі представлені двома фрагментами). Три з них, в тому числі і орнаментована модель без зооморфних наліпів, мають сліди багаторазового високотемпературного випалу. Ще один фрагмент, також ошлакованний, походить безпосередньо з конструкції горна «D». Подібні знахідки траплялися і на інших об'єктах поселення Тальянки — при дослідженнях комплексу «Сім'я гончаря 2» в котловані були знайдені фрагменти від декількох моделей санчат, також зі слідами ошлакування (Овчинников 2020, друкується). Тобто, з упевненістю можна припускати, що частина з моделей санчат, виявлених в котловані, була задіяна раніше в конструкції горна як будівельний матеріал. В котлован вони потрапили разом з іншими відходами виробництва, мабуть, в результаті часткового розбирання і ремонтів горна.

Моделі жител знаходять, зазвичай, за межами будинків на рівні давньої поверхні. Так, за житлом 51 на відстані 3—3,5 м були знайдені фрагменти бокової стінки від моделі житла (рис. 11: 3). Унікальним є місце і умови знаходження моделі житла на трьох повздовжніх підпорках, знайденої в котловані. Вона була виявлена в самому нижньому шарі заповнення заглиблення 1, найближчого до горна «D». Шар складався майже виключно з золи, викинутої, мабуть, після найперших (пробних?) етапів роботи горна. Можливо, модель виявилася браком в результаті, наприклад, порушень температурного режиму під час випалу першої партії виробів. Це могло спричинити її скидання разом з першими відходами виробництва (золою), після прочищення топкових каналів горна. У той же час, не можна виключати і принесення жертви, пов'язаної зі зведенням горна і початком роботи гончаря.

Майже всі предмети дрібної пластики, за винятком мініатюрних посудинок з житла 45, були знайдені в котловані (10 екз.). Треба відзначити відносну концентрацію дрібної пластики (намистини, диск-«жетон») в самому нижньому, золистому шарі заповнення в заглибленні 1. Ще одну знахідку — «хлібець» — виявлено за житлом 45 (рис. 11: 4).

Фрагменти пластики, що не піддаються чіткому визначенню, концентрувалися в котловані (6 екз.). Ще дві знахідки пов'язані з житлом 47. Одна з них виявлена в районі подіуму, друга — вже за межами будівлі, з її південного боку (рис. 11: 4).

Висновки, узагальнення, гіпотези. Розвиток пластики, як одного з напрямів декоративно-прикладного мистецтва енеоліту, проходив у тісному зв'язку з розвитком всього керамічного виробництва, в першу чергу, найбільш масової категорії виробів — посуду. Це спостерігається в близькості технологічних прийомів, техніці оформлення поверхні і, іноді, в загальних сюжетах декорування. Водночас морфологічно це вочевидь різні розряди артефактів. Різним є і їхнє призначення — якщо посуд в своїй більшості, за винятком ритуального, використовувався повсякденно в побуті, то пластика — лише в культово-обрядовій діяльності. Близькі за техніко-технологічними характеристиками, виконані на високому художньому рівні і ті, і інші задовольняли, мабуть, також декоративно-естетичні потреби трипільського населення. Після закінчення певного терміну керамічні предмети ставали непридатними, перетворюючись на побутове сміття. Можна припустити, що утилізація більшості цих поламаних речей йшла однаково — уламки розбитого посуду разом з предметами культів, що відслужили свій термін, виносили за межі житла. Більша їх частина потрапляла у котловани, колишні кар'єри для добування будівельної глини, які після закінчення будівництва поступово перетворювалися на сміттєзбірники. В окремих випадках, пов'язаних з існуванням на поселеннях особливих виробничо-житлових комплексів, пов'язаних із гончарним виробництвом, якась частина керамічного бою могла повторно використовуватися як будівельний матеріал при спорудженні горнів. Згодом після ремонтів та реставрації горнів ці уламки так само потрапляли до котлованів.

Раніше дослідниками Трипілля неодноразово висловлювалася думка про можливий ритуалізований характер процесу заповнення заглиблених об'єктів (Гусєв 1995, с. 85, 227—228; Овчинников 2005; 2014, с. 171—172; Відейко, Бурдо 2016). Щодо більшості рядових предметів пластики, знайдених в котловані комплексу «Сім'я гончаря 1», тобто таких, що досить масово представлені серед інших категорій артефактів, ми такого сказати не можемо. Фрагменти скульптурок рівномірно розподілені в шарах заповнення серед інших категорій знахідок (кераміка, шлак, кістки та ін.), а сам процес заповнення виглядає як скидання виробничих та побутових відходів. На користь цього припущення говорить і співвідношення загальної кількості кераміки і предметів пластики з жител і котловану. Так, на близько 11 тис. керамічних фрагментів, що походять з житлових будинків та прилеглої території, припадає 20 одиниці пластики. У котловані це співвідношення виглядає як 46 предметів пластики на близько 13370 одиниць кераміки.

У кераміці з горнів відсутні фрагменти антропоморфних і зооморфних статуеток, що може свідчити про якесь спеціальне сортування керамічного бою, використаного при їх будівництві. Водночас з цим уламки моделей санчат, задіяні в горнах як будівельний матеріал, зафіксовані вже на двох житлово-виробничих комплексах — «Сім'я гончаря 1» і «Сім'я гончаря 2». В основному, такі предмети виявляються в котлованах. Це може свідчити про те, що, не-

зважаючи на сакральне, здавалося б, значення цієї групи пластики, вона могла бути використана і як частина будівельних матеріалів нарівні з іншим керамічними уламками. Після ремонтів горнів ці фрагменти потрапляли до сміттєзбірників разом з іншими відходами.

Унікальні предмети пластики, вироби високої якості, не втрачали своєї значущості, ймовірно, і навіть після поломки. Їх поміщали або в особливі місця, або утилізували особливим способом. Так, цілі моделі санчат були знайдені на підвищенні-подіумі в житлі 47, а модель житла оригінальної форми виявлена в самому нижньому золистому шарі поглиблення біля горна «D». Там же були сконцентровані і кілька предметів дрібної пластики (намистини, «жетон»), а також ціла антропоморфна фігурка. В найглибшій частині північного сектора котловану, ближче до горна «А», були знайдені торс антропоморфної фігурки без ознак статі та фрагмент зооморфної голівки.

На особливу увагу заслуговує значна різниця в техніко-технологічних характеристиках статуеток, як антропоморфних, так і зооморфних, а саме у режимі та температурі випалу. Так, в колекції з одного комплексу ми маємо як прекрасно випалені вироби високої якості, так і слабо обпалені предмети, що буквально розсипаються в руках. Не менш цікаві й виліплені в примітивній манері або неповністю сформовані вироби. Всі перераховані вище моменти можуть вказувати на те, що іноді потреба у виготовленні скульптурок виникала спонтанно і далеко не завжди була пов'язана з роботою гончарного горна — випал малих форм міг проходити, наприклад, в побутових печах. Водночас, припускається і досить широке коло учасників процесу виготовлення пластики, в якому крім гончарів могли бути і «непрофесіонали» — діти, учні і т. д.

ЛІТЕРАТУРА

Балабина, В. И. 1998. *Фигурки животных в пластике Кукутени-Триполья*. Москва: Старый сад.

Балабина, В. И. 2004. Глиняные модели саней культуры Кукутень-Триполье и тема пути. В: Гей, А. Н. (ред.). *Памятники археологии и древнего искусства Евразии. Памяти Виталия Васильевича Волкова*. Москва: ИА РАН, с. 180-213.

Бурдо, Н. Б. 2001. Теракота трипільської культури. В: Рижов, С. М., Бурдо, Н. Б., Відейко, М. Ю., Магомедов, Б. В. *Давня кераміка України*. 1: Археологічні джерела та реконструкції. Київ: ІА НАН України, с. 61-146.

Бурдо, Н. Б. 2003. Керамічні моделі саней трипільської культури. *Український керамологічний журнал*, 1 (7), с. 25-30.

Бурдо, Н. Б. 2013. *Реалистическая пластика культурного комплекса Триполье-Кукутень. Систематизация, типология, интерпретация*. Saarbrücken: LAP.

Видейко, М. Ю., Бурдо, Н. Б. 2016. «Погребенные дома» и ритуал сожжения поселений Кукутень-Триполья. В: Церна, С., Говедарица, Б. (ред.). *Культурные взаимодействия. Динамика и смыслы. Сборник статей в честь 60-летия И. В. Манзуры*. Кишинев, с. 175-191.

Відейко, М., Бурдо, Н. 2015. «Мегаструктура» — храм на трипільському поселенні біля с. Небелівка. В: Дяченко, О., Менотті, Ф., Рижов, С., Бунятян, К., Кадров, С. (ред.). *Культурний комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди. Збірник наукових праць пам'яті Володимира Круца*. Львів: Астролябія, с. 309-334.

Видейко, М., Чапмен, Дж., Гейдарська, Б., Бурдо, Н., Овчинников, Э., Пашкевич, Г., Шевченко, Н. 2013. Исследования мегаструктуры на поселении трипольской культуры у с. Небелевка в 2012 году. *Tyragetia*, VII (XXII), 1, с. 97-124.

Відейко, М. Ю. 2004. Об'ємні глиняні символи трипільської культури. В: Відейко, М. Ю. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. 1. Київ: Укрполіграфмедіа, 469-471.

Гусев, С. О. 1995. *Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV—III тис. до н. е.* Вінниця: Антекс-УЛТД.

Гусев, С. О. 1996. Моделі жител трипільської культури. *Археологія*, 1, с. 15-29.

Гусев, С. 1998. К вопросу о транспортных средствах трипольской культуры. *Российская археология*, 1, с. 15-28.

Збенович, В. Г. 1989. *Ранний этап трипольской культуры на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 109-119.

Корвин-Пиотровский, А. Г., Овчинников, Э. В. 2020. Производственные объекты комплекса «Семья гончара» на трипольском поселении Тальянки. *Eminak*, 3 (31): Спецвипуск: Матеріали II Міжнародної наукової конференції «Археологія Східної Європи у первісну добу», с. 254-276.

Корвін-Піотровський, О., Овчинников, Е., Черновол, Д., Чабанюк, В. 2018. Комплекс «Сім'я гончаря » на трипільському поселенні-гіганті Тальянки. В: *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей (Ніжин, 23—25 листопада 2018 р.)*. Київ: ІА НАН України, с. 87-88.

Корвін-Піотровський, О. Г., Овчинников, Е. В., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2019. Комплекс «Сім'я гончаря» на трипільському поселенні-гіганті Тальянки. В: Чабай, В. П. (ред.). *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України, с. 243-262.

Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Мищка, К., Орлау, Р., Виндлер, А., Рассман, К. 2013. Тальянки 2012. Геомагнитные исследования. В: Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Чабанюк, В. В., Шатило, Л. А. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2012 г.* Киев, с. 85-103.

Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Рассман, К., Петерс, Д. 2011a. Тальянки: перезагрузка. Геомагнитная съемка три десятилетия спустя после работ В. П. Дудкина. В: Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Рыжов, С. Н., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2011 г.* Киев, с. 60-85.

Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Рыжов, С. Н., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2011b. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2011 г.* Киев.

Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Чабанюк, В. В., Шатило, Л. А. 2013a. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2012 г.* Киев.

Мовша, Т. Г. 1975. *Антропоморфная пластика Триполья (реалистический стиль)*. Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАН України.

Овчинников, Э. В. 2005. К вопросу о трипольском обряде оставления поселений. В: *Проблеми археології середнього Подніпров'я. До 15-річчя заснуван-*

ня Фастівського державного краєзнавчого музею. Київ; Фастів, с. 74-84.

Овчинников, Е. В. 2014. *Трипільська культура Канівського Подніпров'я (етапи BII—CI).* Київ: Олег Філюк.

Овчинников, Е. В. 2018. Пластика з трипільських поселень Канівського Подніпров'я: нові надходження. *Археологія і давня історія України*, 3 (28), с. 93-108.

Овчинников, Э. В. 2020. Пластика из комплекса «Семья гончара 2» на трипольском поселении-гиганте Тальянки (*в печати*).

Погожева, А. П. 1983. *Антропоморфная пластика Триполья.* Новосибирск: Наука.

Рижов, С. М. 2002—2003. Глиняні моделі саней Кукутень-Трипільської спільності. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2 (2002), 1 (2003), с. 56-57.

Рыбаков, Б. А. 1981. *Язычество древних славян.* Москва: Наука.

Шатило, Л. 2018. Кераміка з гончарних горен, розкопаних на поселенні Тальянки в 2013—14 рр. В: *I Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей (Ніжин, 23—25 листопада 2018 р.).* Київ: ІА НАН України, с. 102-103.

Шмаглій, М. М. 2001. *Великі трипільські поселення і проблема ранніх форм урбанізації.* Київ: Тираж.

Якубенко, О. О. 1999. Моделі жител з трипільських колекцій музею. В: *Національний музей історії України: його фундатори та колекції.* Київ, с. 86-111.

Burdo, N. 2014. Anthropomorphic plastic art of Trypillia culture: dialectic of similarities and differences. In: Ursu, C.-E., Ţerna, S. (eds.). *Anthropomorphism and symbolic behaviour in the Neolithic and Copper Age communities of South-Eastern Europe.* Suceava: Karl A. Romstorfer, p. 303-364.

Chapman, J., Videiko, M., Hale, D., Gaydarska, B., Burdo, N., Rassmann, K., Mischka, C., Müller, J., Korvin-Piotrovskiy, A., Kruts, V. 2014. The Second Phase of the Trypillia Mega-Site Methodological Revolution: A New Research Agenda. In: *European Journal of Archaeology*, 17, 3, p. 369-406.

Chernovol, D. 2012. Houses of the Tomashovskaya local group. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (ed.). *The Tripolye culture giant-settlements in Ukraine: formation, development and decline.* Oxford; Oakville: Oxbow Books, p. 182-210.

Gusev, S. A. 1995. Hausmodelle der Tripolje-Kultur. *Praehistorische Zeitschrift*, 70, 2, s. 175-189.

Korvin-Piotrovskiy, A., Hofmann, R., Rassmann, K., Videiko, M., Brandstätter, L. 2016. Pottery kilns in Trypillian settlements: Tracing the division of labour and the social organization of Copper Age communities. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (ed.). *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory: 4100—3400 BCE.* London; New York: Routledge, p. 221-252.

Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskiy, A. G., Rassmann, K. 2014. New discovery of the kilns in Tripolian settlement-giant Talianki. In: *Cucuteni Culture within the European Neo-Eneolithic Context: International Colloquium Cucuteni — 130.* Piatra-Neamt: Constantin Matasa, p. 117-121.

Shatilo, M. Ornaments and Signs on the Sledge Models from Talianki (Excavation 2012) — Art Decor or a Source of Information? In: Lazarovici, C.-M., Lazarovici, G. (ed.). *Papers presented at the international symposium «From Symbols to Signs. Signs, Symbols, Rituals in sanctuaries». Suceava, Romania, 9—11 September 2016.* In Memoriam Gheorghe Dumitroaia, Suceava 2017, 177-185.

REFERENCES

Balabina, V. I. 1998. *Figurki zhivotnykh v plastike Kukuteni-Tripolia.* Moskva: Staryi sad.

Balabina, V. I. 2004. Glinianye modeli sanei kultury Kukuten-Tripole i tema puti. In: Gei, A. N. (ed.). *Pamiatniki arkheologii i drevnego iskusstva Evrazii. Pamiati Vitaliia Vasilevicha Volkova.* Moskva: IA RAN, s. 180-213.

Burdo, N. B. 2001. Terakota trypilskoi kultury. In: Ryzhov, S. M., Burdo, N. B., Videiko, M. Yu., Mahomedov, B. V. *Davnia keramika Ukrainy.* 1: Arkheolohichni dzherela ta rekonstruktsii. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 61-146.

Burdo, N. B. 2003. Keramichni modeli sanei trypilskoi kultury. Ukrainskyi keramolohichnyi zhurnal, 1 (7), s. 25-30.

Burdo, N. B. 2013. *Realisticheskaia plastika kulturnogo kompleksa Tripole-Kukuten. Sistematizatsiia, tipologiia, interpretatsiia.* Saarbrücken: LAP.

Videiko, M. Iu., Burdo, N. B. 2016. «Pogrebennye doma» i ritual sozhzheniia poselenii Kukuten-Tripolia. In: Tserna, S., Govedaritsa, B. (ed.). *Kulturnye vzaimodeistviia. Dinamika i smysly. Sbornik statei v chest 60-letiia I. V. Manzury.* Kishinev, s. 175-191.

Videiko, M., Burdo, N. 2015. «Mehastruktura» — khram na trypilskomu poselenni bilia s. Nebelivka. In: Diachenko, O., Menotti, F., Ryzhov, S., Buniatian, K., Kadrov, S. (ed.). *Kulturnyi kompleks Kukuten-Trypillia ta yoho susidy. Zbirnyk naukovykh prats pam'iati Volodymyra Krutsa.* Lviv: Astroliabiia, s. 309-334.

Videiko, M., Chapmen, Dzh., Geidarska, B., Burdo, N., Ovchinnikov, E., Pashkevich, G., Shevchenko, N. 2013. Issledovaniia megastruktury na poselenii tripolskoi kultury u s. Nebelevka v 2012 godu. *Tyragetia*, VII (XXII), 1, s. 97-124.

Videiko, M. Yu. 2004. Ob'iemni hlyniani symvoly trypilskoi kultury. In: Videiko, M. Yu. (ed.). *Entsyklopediia trypilskoi tsyvilizatsii.* 1. Kyiv: Ukrpolihrafmedia, 469-471.

Husiev, S. O. 1995. *Trypilska kultura Serednoho Pobuzhzhia rubezhu IV—III tys. do n. e.* Vinnytsia: Anteks-ULTD.

Husiev, S. O. 1996. Modeli zhytel trypilskoi kultury. *Arkheolohiia*, 1, s. 15-29.

Gusev, S. 1998. K voprosu o transportnykh sredstvakh tripolskoi kultury. Rossiiskaia arkheologiia, 1, s. 15-28.

Zbenovich, V. G. 1989. *Rannii etap tripolskoi kultury na territorii Ukrainy.* Kiev: Naukova dumka, s. 109-119.

Korvin-Piotrovskii, A. G., Ovchinnikov, E. V. 2020. Proizvodstvennye obieekty kompleksa «Semia gonchara» na tripolskom poselenii Talianki. *Eminak*, 3 (31): Spetsvypusk: Materialy II Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii «Arkheolohiia Skhidnoi Yevropy u pervisnu dobu», s. 254-276.

Korvin-Piotrovskyi, O., Ovchynnykov, E., Chernovol, D., Chabaniuk, V. 2018. Kompleks «Sim'ia honcharia » na trypilskomu poselenni-hihanti Talianky. In: *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'izd: Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei (Nizhyn, 23—25 lystopada 2018 r.).* Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 87-88.

Korvin-Piotrovskyi, O. H., Ovchynnykov, E. V., Chernovol, D. K., Chabaniuk, V. V. 2019. Kompleks «Sim'ia honcharia» na trypilskomu poselenni-hihanti Talianky. In: Chabai, V. P. (ed.). *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'izd: materialy roboty.* Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 243-262.

Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Mishchka, K., Orlau, R., Vindler, A., Rassman, K. 2013. Talianki 2012. Geomagnitnye issledovaniia. In: Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Chabaniuk, V. V., Shatilo, L. A. *Tripolskoe poselenie-gigant Talianki. Issledovaniia 2012 g.* Kiev, s. 85-103.

Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Rassman, K., Peters, D. 2011a. Talianki: perezagruzka. Geomagnitnaia sieemka tri desiatiletiia spustia posle rabot V. P. Dudkina. In: Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Ryzhov, S. N., Chernovol, D. K., Chabaniuk, V. V. *Tripolskoe poselenie-gigant Talianki. Issledovaniia 2011 g.* Kiev, s. 60-85.

Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Ryzhov, S. N., Chernovol, D. K., Chabaniuk, V. V. 2011b. *Tripolskoe poselenie-gigant Talianki. Issledovaniia 2011 g.* Kiev.

Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Chabaniuk, V. V., Shatilo, L. A. 2013a. *Tripolskoe poselenie-gigant Talianki. Issledovaniia 2012 g.* Kiev.

Movsha, T. G. 1975. *Antropomorfnaia plastika Tripolia (realisticheskii stil).* Avtoreferat disertatsii k. i. n. IA NAN Ukraini.

Ovchinnikov, E. V. 2005. K voprosu o tripolskom obriade ostavleniia poselenii. In: *Problemy arkheolohii serednoho Podniprov'ia. Do 15-richchia zasnuvannia Fastivskoho derzhavnoho kraieznavchoho muzeiu*. Kyiv; Fastiv, s. 74-84.

Ovchynnykov, E. V. 2014. *Trypilska kultura Kanivskoho Podniprov'ia (etapy BII—CI)*. Kyiv: Oleh Filiuk.

Ovchynnykov, E. V. 2018. Plastyka z trypilskykh poselen Kanivskoho Podniprov'ia: novi nadkhodzhennia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (28), s. 93-108.

Ovchinnikov, E. V. 2020. Plastika iz kompleksa «Semia gonchara 2» na tripolskom poselenii-gigante Talianki (v pechati).

Pogozheva, A. P. 1983. Antropomorfnaia plastika Tripolia. Novosibirsk: Nauka.

Ryzhov, S. M. 2002—2003. Hlyniani modeli sanei Kukuten-Trypilskoi spilnosti. *Arkheolohichnyi lytopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 2 (2002), 1 (2003), s. 56-57.

Rybakov, B. A. 1981. *Iazychestvo drevnikh slavian*. Moskva: Nauka.

Shatylo, L. 2018. Keramika z honcharnykh horen, rozkopanykh na poselenni Talianky v 2013—14 rr. In: *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'izd: Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei (Nizhyn, 23—25 lystopada 2018 r.)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 102-103.

Shmahlii, M. M. 2001. *Velyki trypilski poselennia i problema rannikh form urbanizatsii*. Kyiv: Tyrazh.

Yakubenko, O. O. 1999. Modeli zhytel z trypilskykh kolektsii muzeiu. In: *Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy: yoho fundatory ta kolektsii*. Kyiv, s. 86-111.

Burdo, N. 2014. Anthropomorphic plastic art of Trypillia culture: dialectic of similarities and differences. In: Ursu, C.-E., Ţerna, S. (eds.). *Anthropomorphism and symbolic behaviour in the Neolithic and Copper Age communities of South-Eastern Europe*. Suceava: Karl A. Romstorfer, p. 303-364.

Chapman, J., Videiko, M., Hale, D., Gaydarska, B., Burdo, N., Rassmann, K., Mischka, C., Müller, J., Korvin-Piotrovskiy, A., Kruts, V. 2014. The Second Phase of the Trypillia Mega-Site Methodological Revolution: A New Research Agenda. In: *European Journal of Archaeology*, 17, 3, p. 369-406.

Chernovol, D. 2012. Houses of the Tomashovskaya local group. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (ed.). *The Tripolye culture giant-settlements in Ukraine : formation, development and decline*. Oxford; Oakville: Oxbow Books, p. 182-210.

Gusev, S. A. 1995. Hausmodelle der Tripolje-Kultur. *Praehistorische Zeitschrift*, 70, 2, s. 175-189.

Korvin-Piotrovskiy, A., Hofmann, R., Rassmann, K., Videiko, M., Brandstätter, L. 2016. Pottery kilns in Trypillian settlements: Tracing the division of labour and the social organization of Copper Age communities. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (ed.). *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory: 4100—3400 BCE*. London; New York: Routledge, p. 221-252.

Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskiy, A. G., Rassmann, K. 2014. New discovery of the kilns in Tripolian settlement-giant Talianki. In: *Cucuteni Culture within the European Neo-Eneolithic Context: International Colloquium Cucuteni — 130*. Piatra-Neamt: Constantin Matasa, p. 117-121.

Shatilo, M. Ornaments and Signs on the Sledge Models from Talianki (Excavation 2012) — Art Decor or a Source of Information? In: Lazarovici, C.-M., Lazarovici, G. (ed.). *Papers presented at the international symposium «From Symbols to Signs. Signs, Symbols, Rituals in sanctuaries». Suceava, Romania, 9—11 September 2016*. In Memoriam Gheorghe Dumitroaia, Suceava 2017, 177-185.

E. V. Ovchinnikov

«TERRACOTTA» ITEMS FROM THE TRYPILLIAN SETTLEMENT-GIANT TALYANKI (COMPLEX «CERAMIST'S FAMILY 1», EXCAVATIONS 2011—2017)

During 2011—2017 Trypillian expedition of the Institute of Archaeology of NASU carried out research of the residential-industrial complex «Ceramist's Family 1» on the trypillian settlement-giant Talyanki (3800 BC, Tomashivskaia locally-chronological version of the culture). This complex was located in the western part of the northern sector of the settlement. Its boundaries determined by gaps in the built-up of a single line of the houses. As a separate structure of the settlement, this complex consisted from five houses, three kilns, a production pit, consisting of several depressions, and two small pits.

This article is devoted to analysis of ceramic items that are usually associated with ritual and ceremonial activities and foundon the territory of the designated complex, primarily their planigraphic distribution. The collection consists of 67 items and includes 17 anthropomorphic and 9 zoomorphic figurines, 2 models of dwellings, 18 models of sledges, 4 models of vessels, 6 small geometric objects (balls, cones, chips), 3 ceramic ornaments and 8 small relief pieces that are not part of ceramic vessels. Most of the items found in the pit (46 items), a smaller number of them are associated with the residential sector of the complex (20 items) and only half of them (12 items) originate directly from houses, the rest are distributed in the adjacent territory within a radius of 1—4 m from residential buildings. Only one item found in the kiln «D».

The vast majority of «terracotta» items are fragmented. Its disposal, like the ceramic dishes, went the same way — the debris taken out of the houses. Most of them fell into the pits; a smaller part of the ceramic broken used as a building material for the construction of kilns. Overall, the ratio of vessels fragments and fragments of «terracotta» items at different objects of the complex is close. Therefore, for 20 units of «terracotta» items found in houses and the adjacent territory, there are about 11 thousand ceramic fragments of vessels. Forty-six of «terracotta» items from the big pit oppose for about 13 thousand of ceramic fragments of dishes. Only one fragment of the sledge model comes directly from the kiln construction. Unique «terracotta» items, high quality wares, did not lose their importance, probably even after the breakdown. They either put in special places or disposed of in a special way. Thus, entire models of sledges was found on the podium in house 47, and a model of a uniquely shaped found in the lowest ash layer in one of the depressions of the large pit near the kiln «D». In rare cases, anthropomorphic and zoomorphic figurines founded in the deepest parts of the pit.

The difference in the technical and technological characteristics of various «terracotta» items may indicate that the need to make sculptures sometimes arose spontaneously and was far from always associated with the specialized work of the kiln. We assume the likelihood of a wide range of participants in the «terracotta» making process, in which, in addition to potters, there could be «non-professionals» — children, apprentice, etc.

Keywords: Cucuteni-Trypillia, settlement-giants, anthropomorphic and zoomorphic ceramic figurines, models of dwellings and sledges, planigraphy.

Одержано 2.03.2021

ОВЧИННИКОВ Едуард Вікторович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
OVCHYNNYKOV Eduard, PhD, Senior Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-2570-5029,
e-mail: ed.ovchin@gmail.com.

УДК 903.4(477.46)"636" DOI: 10.37445/adiu.2021.02.15

С. М. Рижов

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПКИ БІЛЯ СЕЛА ЧИЧИРКОЗІВКА

Стаття про дослідження трипільського поселення-гіганта біля с. Чичиркозівка (Черкаська обл.). Розкопано рештки наземного дерев'яно-глинобитного житла, господарську яму та вимостку поряд із будівлею. Розглянуто морфологічні і стилістичні ознаки кераміки. Матеріали відносяться до другої фази розвитку томашівської локально-хронологічної групи західнотрипільської культури (етап BIII). Рештки будівлі були перекриті курганом ямної культури.

***Ключові слова**: трипільська культура, томашівська локальна група, рештки спаленого житла, кераміка, ямна культура, курган, поховання.*

Трипільське поселення біля с. Чичиркозівка (Звенигородський р-н, Черкаська обл.) розташоване на плато правого берега р. Шполка, долина якої з півдня обмежує місцезнаходження пам'ятки. З заходу проходить балка із струмком, а на сході протікає невелика річка Чичиркоза, що яка є правим допливом р. Шполка. Південно-східна частина давнього поселення перекрита забудовою с. Стецівка, а західна пошкоджена сміттєзвалищем м. Ватутіне. Центр пам'ятки з заходу на схід перетинає лісопосадка, від якої у північно-західному напрямку відходить ще одна лісопосадка (рис. 1: 1).

Трипільська пам'ятка була відкрита у 1904 р. розвідками А. Л. Долинського, тоді ж було розкопано кілька різночасових курганів. У 1928 р. обстеження на трипільському поселенні проводив М. О. Макаренко (Козловська 1931, с. 82). Фрагмент чичиркозівської глиняної моделі житла було опубліковано Т. С. Пассек (Пассек 1949, с. 125, рис. 69: 3). У 1960-ті рр. трипільське поселення відвідували співробітники Уманського краєзнавчого музею В. А. Стефанович і О. П. Діденко (Діденко, Стефанович, Чорномаз 2006, с. 85—86). Значну колекцію підйомного матеріалу з пам'ятки зібрав краєзнавець з м. Ватутіне І. П. Гірник й передав її до краєзнавчого музею райцентру — м. Звенигородка, а антропоморфна і зооморфна пластика були видані окремими публікаціями (Гірник, Відейко 1989, с. 83—90; Балабина, Гирнык 1988, с. 82—88). За результатами дешифровки аерофотознімків маємо ситуаційний план пам'ятки (Шишкін 1985, с. 74, рис. 2: 5). Наземні житла сплановані по зовнішнім концентричним овалам і напівдугам, а центральна частина забудована короткими паралельними рядами. Загальна площа поселення-гіганта становить понад 250 га (Дяченко 2010, с. 17—22.)

Біля лісопосадки у 1984 р. Тальянківським загоном (керівник В. О. Круц) Трипільської експедиції Інституту археології НАН України проведені розкопки решток наземної будівлі (площадка 1) та частини кургану. Ділянка під розкоп, що була пошкоджена оранкою й корінням дерев, насичена шматками обпаленої глиняної обмазки й фрагментами кераміки. Під час прокладання лісосмуги поверхня ґрунту була знівельована і засаджена деревами. Тому курган мав висоту до 0,8 м від поверхні й діаметр 30 м. У закладеному розкопі розміром 20 × 14 м виявлено рештки трипільського житла з господарською ямою і два поховання ямної культури, що пов'язані з курганом, збудованим на місці трипільської площадки. Судячи з усього, основна частина кургану залишилася недослідженою.

Основна робота була зосереджена на об'єктах трипільського часу. Майже горизонтальне залягання обпаленої глини, що складалось з

© С. М. РИЖОВ, 2021

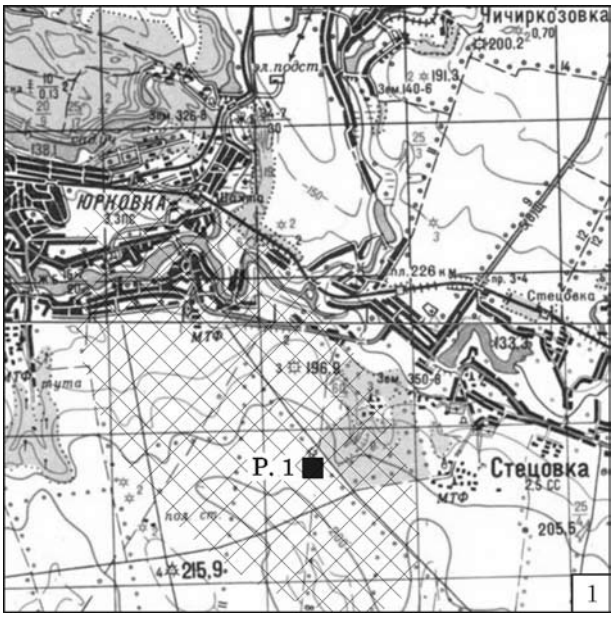

кількох нашарувань, знаходилось на глибині 0,3—0,45 м від поверхні, на межі чорнозему й суглинку. В плані рештки житла прямокутної форми з нерівними краями мали розмір 15 × 5,5 м та орієнтовані по довжині з заходу на схід. Верхній шар зберігся частково лише розірваними ділянками по краях площадки. У хаотичному заляганні на окремих шматках збереглись відбитки колотого дерева. Більш масивний і щільний нижній шар обмазки мав чотири стадії зведення. Спочатку на настил колотих деревин шириною 10—15 см, орієнтованих перпендикулярно довжині житла (спирались на довгі стіни), намащувався десятисантиметровий шар глини із домішкою полови, а зверху накладались нівелюючі прошарки товщиною 1—2 см з глини без домішок, поверхня яких загладжувалась. Після зняття нашарувань обпаленої глини була розчищена земляна долівка будівлі. У північно-західній частині будівлі виявлено округлу в плані яму діаметром 1,3 м та

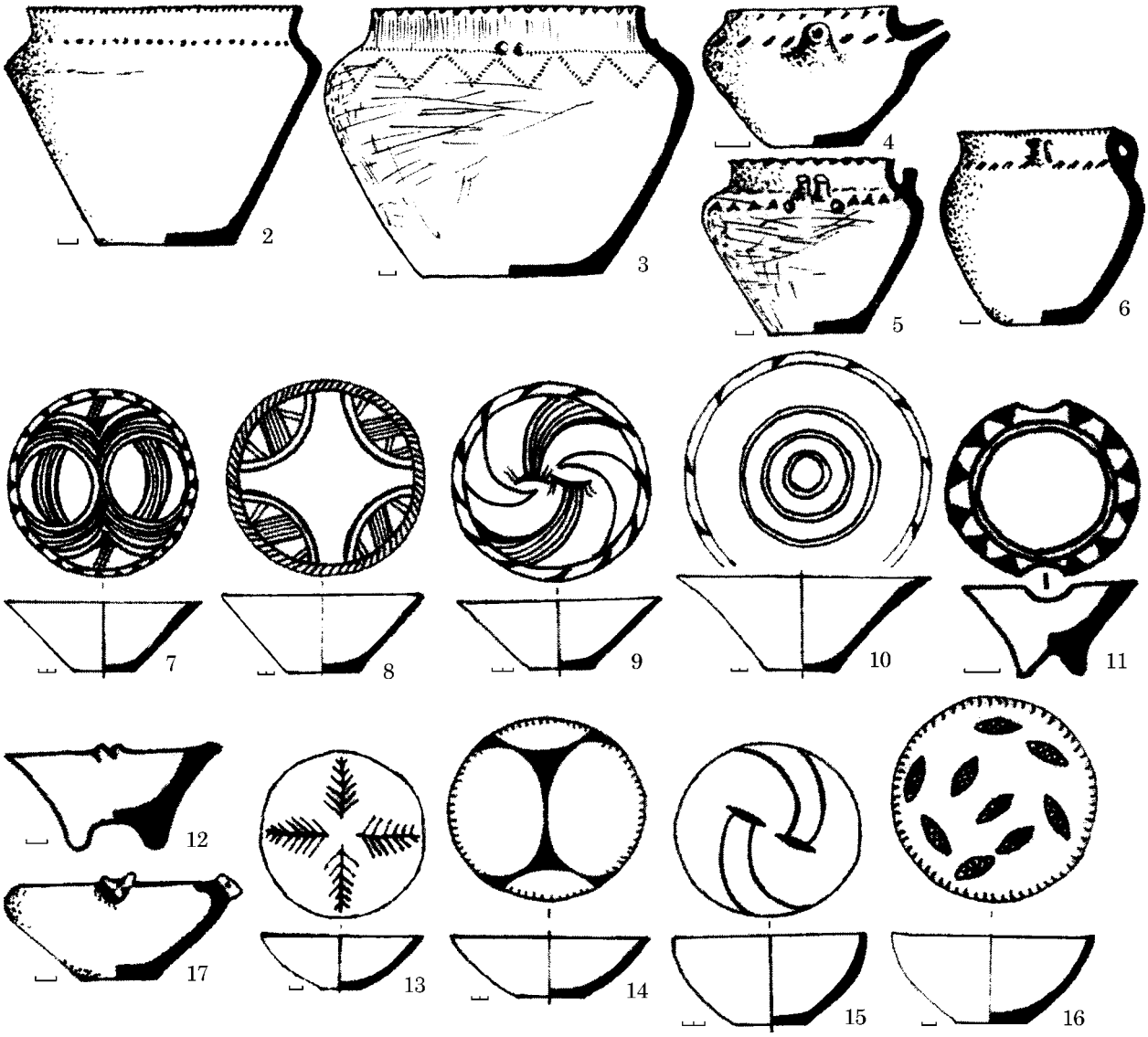

Рис. 1. Трипільське поселення біля с. Чичиркозівка: 1 — план-схема місцезнаходження поселення; 2—6 — кухонний посуд; 7—17 — столова кераміка

глибиною 0,4 м від рівня земляної долівки житла. Темно-сірий ґрунт заповнення ями містив дрібні шматки і крихту обпаленої глини, попіл, кістки тварин, фрагменти кухонної посудини, також була виявлена ціла столова ступкоподібна покришка. Біля північно-східного краю ями, на земляній долівці споруди, знайдено цілий кубок, а біля західного — скупчення глиняних відтяжок (48 шт.) для ткацького верстату. Біля південно-східного краю площадки зафіксовані неглибокі ямки від чотирьох вертикальних дерев'яних стовпів, що вірогідно входили у конструкцію стін. Поряд розчищені глинобитна вимостка і господарська яма. Вимостка майже прямокутної у плані форми розміром 1,8 × 1,2 м складалась з трьох шарів товщиною по 3—5 см випаленої глини без домішок і мала загладжені поверхні. Можливо дана конструкція слугувала робочим місцем. Господарська яма овальної в плані форми 1,9 × 1,3 м і глибиною 0,35 м виявлена за 3 м на південний схід від вимостки. У її заповненні знайдені фрагменти двох біконічних посудин, ціла кубкоподібна посудина, уламки кратеру й мисок та інших великих столових посудин, розвал кухонного горщика, а також кістки тварин.

Таким чином, були досліджені рештки спаленого наземного дерев'яно-глинобитного житла, що мало на земляній підлозі нижнього поверху господарську яму, підлогу другого поверху з глини із домішкою полови з нівелюючими нашаруваннями з чистої глини, намащеної на дерев'яну основу, й легке перекриття горища.

Знахідки з трипільського поселення розглядаються окремо з площадки 1, так і сумарно із врахуванням значного обсягу підйомного матеріалу колекції І. П. Гірника (подається у дужках). Серед знахідок чисельно переважає кераміка, традиційно поділена на кухонну, тарну і столову. Кухонна кераміка становить 6,0 % (5,0 %), ліпилась переважно з озалізненої глини, до якої додавались дрібний та крупнозернистий пісок (майже 2/3 посуду), товчена мушля, а окремі екземпляри мали домішку вапняку та слюди. Випал оксидаційний або відновний. За формою виділяються зрізано-конічні миски і горщики — приземкуваті, з м'яким S-подібним профілем та стрункі, різко профільовані, з високими майже гостроребернимипліччками. Маємо кілька уламків горщиків на чотирьох ніжках і фрагмент горщика-«гутуса». Поверхня посудин недбало загладжувалась, але переважно вкривалась розчісами. Горщики прикрашались рельєфним орнаментом — на вінцях горизонтальні ряди вдавлень різної форми, ряди відбитків нігтів, защипи, насічки, а на плічках горизонтальні стрічки вдавлень або відтисків шнура, іноді у вигляді зигзагу. Також трапляються пальцеві відбитки, конічні наліпи, ручки-защіпи, ручки, одинарні або парні стовпчасті ручки, зооморфні або рогоподібні наліпи (рис. 1: 2—6).

На площадці 1 виявлена посудина-«піфос», що відноситься до тарного посуду (Шумова 1988, с. 28—30). Судячи з фрагментів, «піфос» був виготовлений із глини з додаванням піску й значної кількості рослинних домішок, мав грушоподібну форму і слабкий випал. Поверхня вкрита ангобом з чистої глини, ретельно загладжена і пофарбована у верхній частині тулубу вохрою.

Переважна кількість кераміки відноситься до столового посуду, виготовленого з озалізненої чи каолінітової глин, проте в більшості, гончарне тісто підготоване з суміші, у різних пропорціях, вище вказаних типів глин. У масі зустрічаються домішки піску, зерен кварцу, дрібного червоноглиняного шамоту. Тісто добре вимішане, іноді відмулене. Поверхня посудин загладжувалась, вкривалась ангобом з «чистої» глини (миски із внутрішньої сторони) і фарбувалась блідо-червоною вохрою, що слугувала фоном під монохромний чорний розпис. Випал високотемпературний рівномірний здійснювався в оксидаційному середовищі.

За формою у столовому посуді виділено 12 типів, що у свою чергу мають підтипи і варіанти. Значною кількістю представлені миски 64,6 % (37,1 %), що пояснюється «легкістю» розпізнавання, а саме оздобленої внутрішньої поверхні посудин та нахилом стінок відносно дна. Крім того, миски прості у виготовленні і найбільш універсальні в ужитку. Вони розділяються на два підтипи. До першого належать миски зрізано-конічної форми і, як їх варіант, миски з прямими стінками, з дещо увігнутими стінками й потовщеним краєм вінець, з ледь опуклими стінками. Другий підтип — приземкуваті або високі напівсферичні миски з опуклими стінками та вертикальним або ледь нахиленим до середини краями вінець. Як підваріанти обох підтипів виступають миски з пласким дном і зооморфним наліпом, на ніжках, на ніжках з наліпом, з центральною внутрішньою перегородкою. Умовно до мисок віднесено фрагмент черпака із масивною пласкою ручкою на вінцях. Майже половина мисок орнаментована кометоподібною схемою, де широкі смуги або стрічки з тонких ліній спускаються від вінців і заходять одна за одну у центрі поля посудини. У межах 15—19 % миски прикрашались вісімкоподібною композицією, тобто смуги, стикаючись вершинами, утворюють «негативні» овали у вигляді «вісімки». У такій самій кількості наявний більш спрощений декор — це ряд трикутників або рисок по вінцях, зафарбовані сегменти з «війками», безсистемно розташовані по полю овали із «сіткою», фестони під вінцями. Близько 4 % (2,2 %) посудин оздоблювались хрестоподібними зображеннями, виконаними стрічками тонких ліній, у вигляді «дерева світового», плавними S-подібними дугами. Близько 1 % в декорі присутній малюнок концентричних кіл. Вказані орнаменти виконувались

у вигляді простої схеми або були перенасичені другорядними деталями — дугоподібні смуги, пунктирні лінії, зафарбовані трикутники чи кола (рис. 1: 7—17).

В колекції столового посуду закритих форм присутні кубки 2,6 % (4,3 %) — невеликих розмірів з загостреними плічками та невисокими відігнутими вінцями. Помітною кількістю 5 % (6,1 %) представлені кубкоподібні, переважно тонкостінні посудини з гостроребернимичи округлими плічками і широкою увігнуто-циліндричною горловиною. Частина з них має петельчасту ручку. Домінуючою формою в колекції є біконічні посудини 16,4 % (22,2 %) з широкими гостроребернимичи плічками, вузькою зрізано-конічною горловиною та круто відігнутими вінцями. Іноді на плічках зустрічаються горизонтальні ручки-проколи. Досить значна кількість сфероконічних посудин 4,3 % (17,1 %) мали широкі округлі плічка переважно на середині висоти тулубу, опуклі стінки верхньої частини корпусу та високі або низькі відігнуті вінця. Амфори 1,7 % (3,1 %) — невеликі, з високими плічками, широкою горловиною, двома петельчастими ручками під круто відігнутими вінцями. Покришки (шоломоподібні або ступкоподібні) кількісно не перевищують 1,0 %. Тип грушоподібних посудин представлено двома підтипами — опуклотілі з високими плічками й циліндричною горловиною та високі гостроребернимичи із нахиленими до середини вінцями 2,1 % (6,6 %). Кратероподібні 0,9 % (1,8 %). Ці посудини біконічної форми з високими й широкими плічками та незначним перегином в увігнутоконічну горловину. Кратери 1,9 % (2,3 %) є двох підтипів. До першого відносяться великі посудини з високими округлими плічками, широкою горловиною і високими, майже прямими вінцями. Другий підтип має гостроребернимичи плічка й широку увігнутоциліндричну горловину. Столові горщики (понад 1 %) округлотілі посудини з м'яким S-подібним профілем або, відносно високі, з гостроребернимичи плічками, невисокими майже вертикальними вінцями. Рідкісним типом (виявлений у фрагментах) є біноклеподібні посудини з двома або трьома перемичками, що не мали наскрізних вертикальних отворів — 0,2 % (1,7 %).

Як правило, форми посудин і орнаментація реконструюються приблизно на третині виявленої під час розкопок кераміки. Столовий посуд розписувався переважно у верхній частині тулубу і компонувався у широкий пояс від вінців по плічках, або у два вузькі горизонтальні фризи. Більшість посудин колекції прикрашались тангентною схемою — 43,3 % (29 %), де малюнки овалів з «сіткою» в сегментах, зафарбованих кіл, груп вертикальних ліній об'єднані діагональними стрічками, що доповнені рядами дрібних трикутників, зафарбованими кутами, напівовалами з «сіткою», короткими рисками. У декорі часто зустрічається спрощено-лінійна схема — 10,6 % (10,4 %), а саме: у вузький фриз вписані групи коротких рисок, відтинки «сітки», широкі смуги, трикутники, зображення «драбинки». До цієї ж схеми відносяться зафарбовані трикутники, що стикаючись вершинами, утворюють смугу вертикальних «негативних» (фон) овалів. Також розповсюджені метопні схеми, де вертикальні смуги об'єднані стрічками з тонких навкісних ліній або фестонів — 9,4 % (6,3 %), а також хвилеподібна схема із горизонтально розміщеними дугами, у центр яких вписані зафарбовані кола чи овали — 8,0 % (10,7 %). Вказані композиції присутні переважно на кубкоподібних та біконічних посудинах. На цих же формах зустрінуті широкі горизонтальні пояси, заповнені овалами чи кругами з «сіткою», що розділені вертикальними трикутниками або стрічкою із штрихами — 0,8 % (0,5 %). Лише на амфорах фіксується лицьова схема — 6,3 % (7,6 %). У такій композиції круги (іноді із «сіткою») навколо ручок об'єднані широкою горизонтальною смугою тонких ліній доповнених зафарбованими кутами і колами. На біконічних, сфероконічних, грушоподібних посудинах відносно часто спостерігаємо меандрові схеми, де у широкий пояс вписані горизонтальні S-подібні дуги — 8,6 % (19,8 %). Майже такою ж кількістю представлений волютний малюнок — 7,3 % (8,1 %) — дуги, що заходять одна за одну і закінчуються зафарбованою листоподібною фігурою з «війками», а поміж волютами проходить навскісна смуга. Рідше присутня фестонна схема, коли у широкий пояс або вузький фриз вписані горизонтально розміщені фестони — 3,3 % (5,4 %). В межах 0,5—1,0 % маємо класичну схему «тангентенкрайсбанд» та композицію «совиний лик», де концентричні кола об'єднані діагональною смугою або вписані між дугоподібними стрічками тонких ліній. Досить часто орнамент доповнений верхнім фризом з тонких горизонтальних ліній, фестонів, навскісних смуг, зображень «дерева світового» та тварин (рис. 2: 1—26). Привертає увагу присутність значної кількості у розписі кераміки з площадки 1 меандрової, волютної, фестонної схем та розміщення декору у два фризи. Іноді миски, кубки, горщики та покришки зовсім не розмальовувались.

Кількісне співвідношення типів форм та схем декору й манера виконання орнаменту дозволяють віднести чичиркозівське поселення до другої фази розвитку томашівської локально-хронологічної групи західно-трипільської культури (Круц, Рижов 1985, с. 46—53; Ryzhov 2012, p. 100—105), а саме фінального етапу BIII середнього Трипілля, наміченого Т. Г. Мовшею (Мовша 1972, с. 16) і співпадає, у загальних рисах, з позицією В. Г. Збеновича, В. А. Дергачова, В. Я. Сорокіна, С. М. Рижова (Рижов 2007, с. 442; Ryzhov 2012, p. 80)

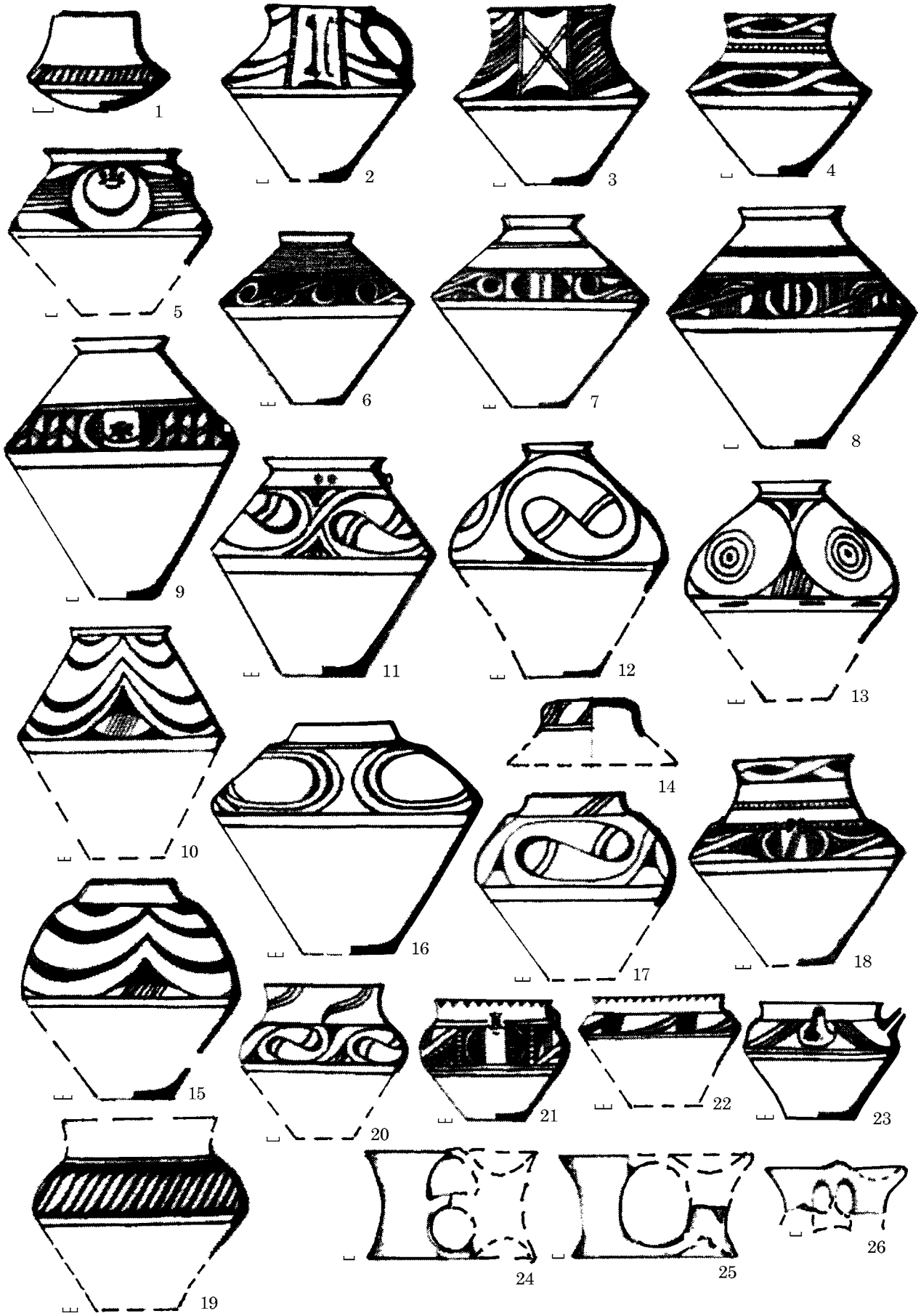

Рис. 2. Трипільське поселення біля с. Чичиркозівка, столова кераміка

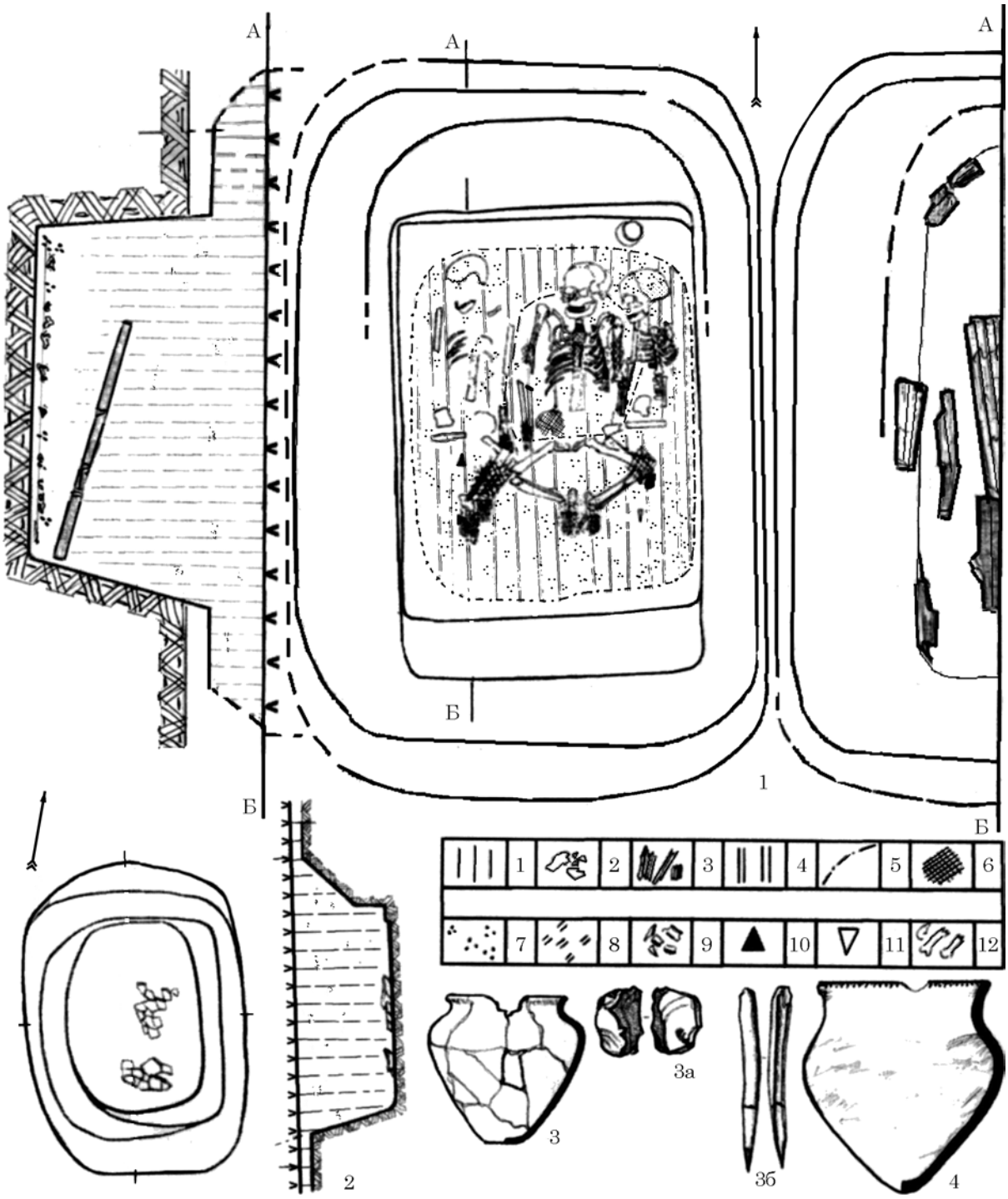

Рис. 3. Матеріали з кургану біля с. Чичиркозівка: 1 — план і розріз поховання 1; 2 — план і розріз поховання 2; 3, 3а, 3б — горщик, відщеп, проколка (пох. 1); 4 — горщик (пох. 2). *Умовні позначення:* 1 — чорнозем, 2 — глиняна обмазка, 3 — дерево, 4 — циновка, 5 — підстилка шкіряна, 6 — покриття шкіряне, 7 — вохра, 8 — крейда, 9 — кераміка, 10 — відщеп, 11 — проколка, 12 — кістки

Одночасно із дослідженням об'єктів трипільської культури велись розкопки поховань ямної культури. Підвищення, утворене зруйнованою й задернованою трипільською спорудою, носіями ямної культури, вірогідно, було сприйнято за курган. Плями двох поховань були зафіксовані після зняття чорноземного шару на межі із суглинком (Круц и др. 1984, с. 12—15, рис. 30—32, 39).

Поховання 1 знаходилось в 1,4 м у південно-західному напрямку від реперу Яма прямокутної у плані форми із заокругленими по кутах заплічками мала розміри 3,65 × 2,5 м, орієнтована з півночі на південь. Висота заплічків 0,23—0,30 м, ширина 0,3—0,8 м. Розмір ями без заплічків 2,3 × 1,5 м, а при дні 1,95 × 1,45 м. Короткі торцеві стінки з нахилом до дна. Глибина від рівня впуску поховання 1,25 м.

По довгій осі на заплічки було укладено перекриття з п'яти дерев'яних плах шириною 0,12—0,25 м, товщиною 5—8 см. Безпосередньо під цим настилом, над похованими знаходився шар перекриття травою. У похованні виявлено три кістяка, орієнтованих з півдня на північ. У похованні кістяк 1 («західний») знаходився у положенні «на спині», руки витягнуті вздовж, а зігнуті в колінах ноги завалені наліво. Кістяк 2 («центральний») мав ідентичне положення, але ноги розпались у вигляді ромбу. Кістяк 3 («східний») знаходився під стінкою ями, лежав на правому боці й, вірогідно, належав підлітку. Ноги у тазовій частині зігнуті під прямим кутом та під гострим в колінах; ліва рука розташована вздовж тіла, права долонею до колін й долоні лівої руки «центрального» кістяка. Поряд із черепом кістяка 3 виявлена посудина, а неподалік його стоп ціла проколка. Між ніг кістяка 1 знайдено крем'яний відщеп. На кістяках похованих знаходився брунатний тлін від шкіри та підсипка червоної вохри, яку також зафіксовано у південно-східному куті ями. Дно було застелене травою і ймовірно плетеною циновкою. Під стопами кістяка 1 пошарово від дна ями зафіксовані: трава, шкіра, підсипка вохри, шкіра. Під кістяком 3 відмічені наявність циновки й тліну шкіри, сам кістяк був присипаний крейдою. Сліди крейди спостерігались і на кістяку 2. Біля стоп похованих знайдені шматочки вугілля (рис. 3: 1).

Поховання 2 (кенотаф) в 9,5 м на схід — південь-схід від реперу. Яма підпрямокутна у плані з заокругленими кутами мала розміри 1,7 × 1,3 м, орієнтована з північно-заходу на південний схід. Стінки могильної ями до дна скошені, тут вона мала розміри 1,15 × 0,8м. У центральній і південній частинах ями лежали уламки розбитого у давнину горщика (рис. 3: 2).

Горщик з поховання 1 ліпний яйцеподібної форми із витягнутим тулубом, дещо округле ребро переходить у трохи відігнуті вінця, що по краю прикрашені нігтьовими насічками. Денце ледь пласке, а поверхня вкрита розчісами (рис. 3: 3). Горщик з поховання 2 ліпний яйцеподібної форми із округлим ребром, що переходить у круто відігнуті вінця, поверхня посудини загладжена (рис. 3: 4) У знайденої кістяної проколки робочий край загострений зі слідами лискування. Виявлений крем'яний відщеп мав підправку по краях (рис. 3: 3: а—б).

Поховання відносяться до північно-західного варіанту ямної культурно-історичної області, тобто до пограниччя лісостепової смуги Середнього Дніпра та зони на захід від нього (Мерперт 1968, с. 7; 1974, с. 11—15). Пізніше О. Г. Шапошникова виділила лісостепові поховання ямної культури у середньодніпровську групу ямної історико-культурної спільноти (Шапошникова 1985, с. 336—352). Зважаючи на характер обряду поховання 1, воно суттєво не відрізняється від інших ямних поховань лісостепового регіону. Північна орієнтація похованих, можливо, спричинена периферійним розміщенням у кургані. Горщики з поховань мають «класичні» риси так званої пізньоямної кераміки.

Власне, обидва поховання викликають зацікавленість тому, що вони походять з кургану, збудованого на трипільському поселенні. Цій темі була вже присвячена низка досліджень, зокрема курганам з похованнями ямної культури, зафіксованих на трипільських поселеннях-гігантах Майданецьке, Тальянки, Доброводи (Шмаглий, Видейко 1988; Klochko, Kruts 1999; Бунятян, Ніколова 2010). Дослідників цікавить різниця в часі між фіналом функціонування поселень та часом спорудження курганів, що можна з'ясувати методом радіовуглецевого датування. На жаль, таке датування відсутнє для пам'ятки Чичиркозівка, проте такі дані існують для Тальянок, де дати були отримані як для поселення, так і для поховань кургану (Klochko, Kruts 1999, p. 72—79). Також отримані поточнені дати для цього поселення (Rassamakin, Menotti 2011, p. 645—657.). Порівняльний аналіз радіовуглецевих дат між поселеннями Трипілля BII—CI та похованнями ямної культури Середньої Наддніпрянщини показав проміжок у часі у 500 років (Бунятян, Ніколова 2010, с. 46—47). Враховуючи, що поселення Чичиркозівка відноситься до однієї з ранніх фаз томашівської локально-хронологічної групи, проміжок у часі між ним та появою на ньому поховань ямної культури становив понад 600—700 років. Племена ямної спільности поширюються у Дунай-Дніпровському ареалі вже після того, як найпізніше кукутень-трипільське населення втрачає свою етно-культурну специфічність, «розчиняючись» серед сусідніх степових та центрально-європейських общин ранньобронзової доби, і поступово сходить з історичної арени. Втім, можливо, опосередковані незначні контакти певний час ще могли зберігатись між носіями вказаних вище археологічних культур.

ЛІТЕРАТУРА

Балабина, В. И., Гирнык, И. П. 1988. Зооморфные изображения из Чичиркозовского поселения. *Краткие сообщения ИА АН СССР*, 193, с. 82-88.

Бунятян, К. П., Ніколова, А. В. 2010. Кургани ямної культури на трипільських поселеннях Доброводи і Тальянки. *Археологія і давня історія України*, 3, с. 34-50.

Гірник, І. П., Відейко, М. Ю. 1989. Антропоморфна пластика з пізньотрипільського поселення біля с. Чичиркозівка Черкаської області. *Археологія*, 1, с. 83-90.

Діденко, О., Стефанович, В., Чорномаз, Б. 2006. *Збірник археологічних пам'яток Уманщини*. 1. Умань.

Дяченко, О. В. 2010. До проблеми систематизації поселень західнотрипільської культури у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 17-22.

Козловська, В. К. 1931. З науково-дослідчої роботи Комісії ВУАКу для виучування трипільської культури. *Хроніка археології та мистецтва*, 3, с. 82-83.

Круц, В. А., Рыжов, С. Н., Шумова, В. А., Салий, Н. Г. 1985. *Отчет о работе Тальянковского отряда Трипольской экспедиции в 1984 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1984/38.

Круц, В. О., Рижов, С. М. 1985. Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи. *Археологія*, 51, с. 45-56.

Мерперт, Н. Я. 1968. *Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы*. Автореферат д. и. н. Москва: ИА РАН.

Мерперт, Н. Я. 1974. *Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья*. Москва: Наука.

Мовша, Т. Г. 1972. Періодизація і хронологія середнього та пізнього Трипілля. *Археологія*, 5, с. 3-23.

Пассек, Т. С. 1949. *Периодизация трипольских поселений (III—II тыс. до н. э.)*. Материалы и исследования по археологии СССР, 10. Москва; Ленинград: АН СССР.

Рижов, С. М. 2007. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілля на території України. В: Расамакін, Ю., Рижов, С. (ред.) *О. Ольжич. II: Археологія*. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, с. 437-477.

Шишкін, К. В. 1985. Планування трипільських поселень за даним аерофотозйомки. *Археологія*, 52, с. 72-77.

Шмаглий, Н. М., Видейко, М. Ю. 1988. Исследования кургана эпохи бронзы на крупном трипольском поселении у с. Майданецкое. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины*. Киев: Наукова думка, с. 131-135.

Шумова, В. А. 1988. Производство тарной посуды позднетрипольским населеним муждуречья Ю. Буга и Днепра В: *Древнее производство, ремесло и торговля по археологическим данням: Материалы IV молодежной конференции ИА АН СССР*. Москва, с. 28-30.

Klochko, V. I., Kruts, V. A. 1999. Radiocarbon dates from the Yamnaya Culture Barrow at the Tripolye Culture «Giant Settlement» Near Talyanky. *Baltic-Pontic studies*, 7, p. 72-79.

Rassamakin, Yu., Menotti, F. 2011. Chronological Development of the Tripolye Culture Giant-Settlement of Talianki (Ukraine): ^{14}C Dating vs Pottery Typology. *Radiocarbon*, 53, 4, p. 645-657.

Ryzhov, S. N., 2012. Relative chronology of the giant-settlements period BII—CI. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. (eds.). *The Tripolie Culture Giant-Settlements in Ukraine*. Oxford; Oakville: OxbowBooks, p. 79-115.

REFERENCES

Balabina, V. I., Girnyk, I. P. 1988. Zoomorfnye izobrazheniia iz Chichirkozovskogo poseleniia. *Kratkie soobshcheniia IA AN SSSR*, 193, s. 82-88.

Buniatian, K. P., Nikolova, A. V. 2010. Kurhany yamnoi kultury na trypilskykh poselenniakh Dobrovody i Talianky. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3, s. 34-50.

Hirnyk, I. P., Videiko, M. Yu. 1989. Antropomorfna plastyka z piznotrypilskoho poselennia bilia s. Chychyrkozivka Cherkaskoi oblasti. *Arkheolohiia*, 1, s. 83-90.

Didenko, O., Stefanovych, V., Chornomaz, B. 2006. *Zbirnyk arkheolohichnykh pam'iatok Umanshchyny*. 1. Uman.

Diachenko, O. V. 2010. Do problemy systematyzatsii poselen zakhidnotrypilskoi kultury u mezhyrichchi Pivdennoho Buhu ta Dnipra. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 17-22.

Kozlovska, V. K. 1931. Z naukovo-doslidchoi roboty Komisii VUAKu dlia vyuchuvannia trypilskoi kultury. *Khronika arkheolohii ta mystetstva*, 3, s. 82-83.

Kruts, V. A., Ryzhov, S. N., Shumova, V. A., Salii, N. G. 1985. *Otchet o rabote Taliankovskogo otriada Tripolskoi ekspeditsii v 1984 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1984/38.

Kruts, V. O., Ryzhov, S. M. 1985. Fazy rozvytku pam'iatok tomashivsko-sushkivskoi hrupy. *Arkheolohiia*, 51, s. 45-56.

Merpert, N. Ia. 1968. *Drevneishaia istoriia naseleniia stepnoi polosy Vostochnoi Evropy*. Avtoreferat d. i. n. Moskva: IA RAN.

Merpert, N. Ia. 1974. *Drevneishie skotovody Volzhsko-Uralskogo mezhdurechia*. Moskva: Nauka.

Movsha, T. H. 1972. Periodyzatsiia i khronolohiia serednoho ta piznoho Trypillia. *Arkheolohiia*, 5, s. 3-23.

Passek, T. S. 1949. *Periodizatsiia tripolskikh poselenii (III—II tys. do n. e.)*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 10. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Ryzhov, S. M. 2007. Suchasnyi stan vyvchennia kulturno-istorychnoi spilnosti Kukuten-Trypillia na terytorii Ukrainy. In: Rasamakin, Yu., Ryzhov, S. (red.) *O. Olzhych. II: Arkheolohiia*. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, s. 437-477.

Shyshkin, K. V. 1985. Planuvannia trypilskykh poselen za danym aerofotoziomky. *Arkheolohiia*, 52, s. 72-77.

Shmaglii, N. M., Videiko, M. Iu. 1988. Issledovaniia kurgana epokhi bronzy na krupnom tripolskom poselenii u s. Maidanetskoe. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Novye pamiatniki iamnoi kultury stepnoi zony Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 131-135.

Shumova, V. A. 1988. Proizvodstvo tarnoi posudy pozdnetripolskim naselenim muzhdurechia Iu. Buga i Dnepra V: *Drevnee proizvodstvo, remeslo i torgovlia po arkheologicheskim danniam: Materialy IV molodezhnoi konferentsii IA AN SSSR*. Moskva, s. 28-30.

Klochko, V. I., Kruts, V. A. 1999. Radiocarbon dates from the Yamnaya Culture Barrow at the Tripolye Culture «Giant Settlement» Near Talyanky. *Baltic-Pontic studies*, 7, p. 72-79.

Rassamakin, Yu., Menotti, F. 2011. Chronological Development of the Tripolye Culture Giant-Settlement of Talianki (Ukraine): ^{14}C Dating vs Pottery Typology. *Radiocarbon*, 53, 4, p. 645-657.

Ryzhov, S. N., 2012. Relative chronology of the giant-settlements period BII—CI. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. (eds.). *The Tripolie Culture Giant-Settlements in Ukraine*. Oxford; Oakville: OxbowBooks, p. 79-115.

S. M. Ryzhov

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS NEAR THE VILLAGE OF CHYCHYRKOZIVKA

The Trypillia settlement of Chychyrkozivka is located on a plateau of the right bank of the Shpolka river. Its borders are shaped by the creek from the west and Chychyrkoza river valley from the east.

The settlement was discovered in 1904 by A. L. Dolynskyi. Small-scale excavations here were conducted by M. O. Makarenko in 1928. Widely known collection of surface materials comes from surveys of I. P. Girnyk. Air-photogrammetry of K. V. Shyshkin have shown that the structure of this settlement, which reached a size of nearly 250 ha, included ovals, semi-arcs and short parallel lines of the houses in the center. Excavations at this site directed by V. O. Kruts were conducted in 1984 by the Trypillia expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Ploschadka composed of several layers of burned daub, clay installation and pit were investigated. The house is reconstructed as wattle-and-daub dwelling with the first floor (soil surface), massive floor of the second storey (clay with organic admixture covered the wooden frame) and the floor of the ceiling.

Pottery is represented by kitchen, storage and table vessels. Table ceramics is decorated with black monochromic painting. The main forms are the bowls, goblets, biconical vessels, pear-shaped vessels, amphorae, craters, pots and binocular-shaped vessels. The main ornamentation schemes are the comet-shaped, metopic, tangent, meandr-line, volute, scalloped and simplified-line schemes. The relatively high percentage of the meander-line scheme should be admitted.

Analysis of the data makes possible to date this site to the second phase of Tomashivka local group of Western Trypillia culture, BIII stage.

Along with the excavations of Trypillia objects, the kurgan of a diameter reaching c. 30 m and elevation of 0.8 m was excavated. The cenotaph-grave containing the vessel, which was broken in the remote past, and the collective burial of three people covered by the wooden construction and a layer of grass were investigated in the kurgan. The «central» and the «western» buried individuals (grave 1) were placed on their back. Legs were bent at the knees. The «eastern» buried (juvenile) was placed on his right side. Legs were pursed, and the left hand was stretched. The buried people were placed on mats. Also a layer of a brown color, the remains of ochre and chalk, as well as the fragments of charcoal near the legs, were traced. The grey-clay vessel discovered in the collective grave and the pot from cenotaph had an egg-shaped form. Their bottoms were slightly flattened, while the rims were turned outside. Flint flake and bone puncture were also found in the kurgan.

Burials of the Middle Dnipro group of Yamna cultural complex are also known at other Trypillia mega-sites, including Maidanetske, Talianky and Dobrovody. Considering the fact that Chychyrkozivka is referred to the second phase of Tomashivka local group, the duration of a hiatus between the Trypillia settlement and Yamna burials could be estimated at c. 600—700 years.

Yamna burials were spread between the Danube and Dnipro along with the lost of identity of Cucuteni-Trypillia population and the decline of this cultural complex.

Keywords: Trypillia culture, Tomashivka local group, remains of burned house, pottery, Yamna culture, kurgan, burials.

Одержано 15.04.2020

РИЖОВ Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
RYZHOV Sergiy, PhD, Senior Researcher, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-9089-8309, e-mail: sryzhov@ukr.net, vshumova@ukr.net.

КУРГАННА АРХЕОЛОГІЯ

УДК 903.5(478)"636" DOI: 10.37445/adiu.2021.02.16

S. Popovici, E. Kaiser

A BURIAL MOUND IN THE TOWN OF CIMIŞLIA IN SOUTHERN PART OF THE REPUBLIC OF MOLDOVA: RELATIVE AND ABSOLUTE CHRONOLOGY OF THE BURIALS

The grave mound 8 the in city of Cimişlia, Republic Moldova is located on the first terrace of the Cogâlnic River. Burials from the Eneolithic to the Sarmatian period, a ditch and cult structure have been discovered in it. The relative and absolute dating of the burial series of the Eneolithic — Early Bronze Age is being clarified.

Keywords: *Late Eneolithic, Zhivotilovka culture, absolute chronology, Yamnaya culture.*

Sergiu Popovici and Ion Ciobanu excavated grave mound 8 in the town Cimişlia, Republic Moldova, in 2015 (Popovici et al. 2016) [1]. Radiocarbon analyses were conducted of several burials and features found in this mound. As Vitalii Otroshchenko was always interested in defining and refining the absolute chronology of Eastern European Bronze Age, we dedicate this article to him.

The mound was situated on the first terrace of the small river Cogâlnic, 16 m above the river (fig. 1), and was one of a group of six burial mounds there. Because of intensive ploughing activity, the mound was only 0.8 m in height when the excavation began. It measured 36 m in diameter. Although rather simple in terms of its stratigraphy, it yielded several interesting features and finds: ten graves dating to periods ranging from the Eneolithic to the Sarmatian periods, a ring-ditch, six postholes interpreted as remnants of a cult structure and two accumulations of animal bones and artefacts (fig. 2). A first layer was erected above the central Eneolithic grave, Grave 3, a second was built above Grave 6, a Yamnaya burial. Table 1 gives an overview of the character and the relative chronology of all features excavated. Anthropological investigations were carried out by Dr. Angela Simalcsik (Iaşi), and Dr. Roman Croitor conducted zooarchaeological research.

In this contribution we concentrate on the chronology of the graves and other features found in the tumulus. Ten radiocarbon samples were analysed for the following purposes.

1) To determine when Grave 3, the primary grave, was constructed.

2) To determine the age for Grave 4, which could not be dated without radiocarbon data due to the poor state of preservation and the lack of inventory.

3) To determine the chronological relationships among the various burials and features (ditch, cult complex) of the Late Eneolithic.

4) To obtain dates for the two graves of the Zhivotilovka culture (fig. 3) in order to enlarge the series of absolute dates for this archaeological culture, as few radiocarbon dates have been obtained for Zhivotilovka graves until recently.

5) To obtain dates for the Yamnaya culture burials. The number of radiocarbon dates obtained for Yamnaya complexes excavated in the Republic Moldova and in the Northwest Pontic region is still limited. Obtaining additional dates was therefore of considerable interest, particularly given the ongoing debate about the absolute chronology of the Yamnaya culture as a whole.

Methods. Ten samples were sent to the Radiocarbon Laboratory in Poznań, where they were dated by Prof. Dr. Tomasz Goslar and his team. Six of the samples were human bones taken from the burials after they had been studied by Dr. Angela Simalcsik. One sample was an animal bone

1. The authors are grateful to Dr. Denis Topal and Alison Borrowman for their help with the English translation.

© S. POPOVICI, E. KAISER, 2021

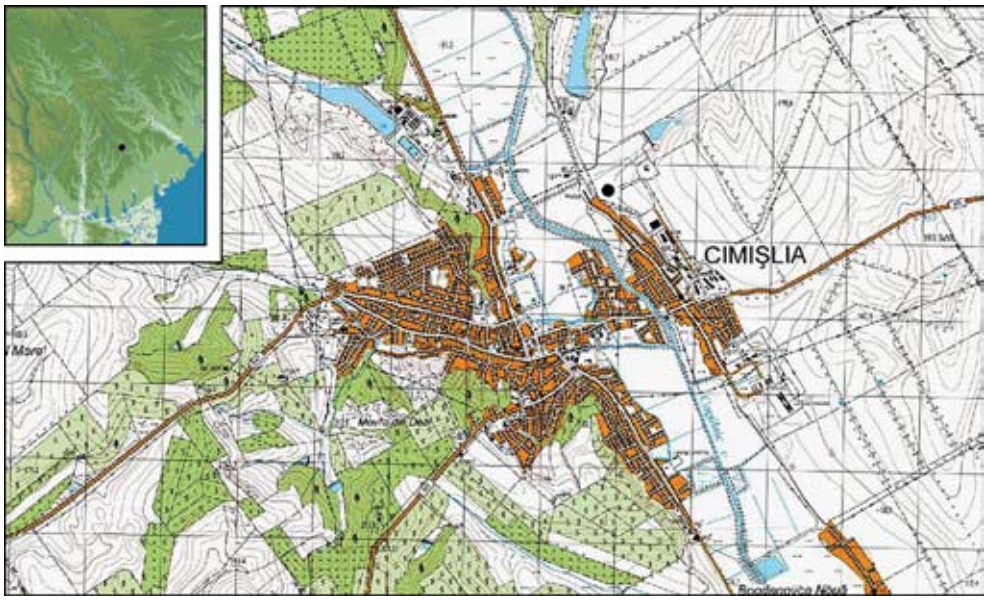

Fig. 1. The town Cimişlia in the southern Republic Moldova and the location of the burial mound 8

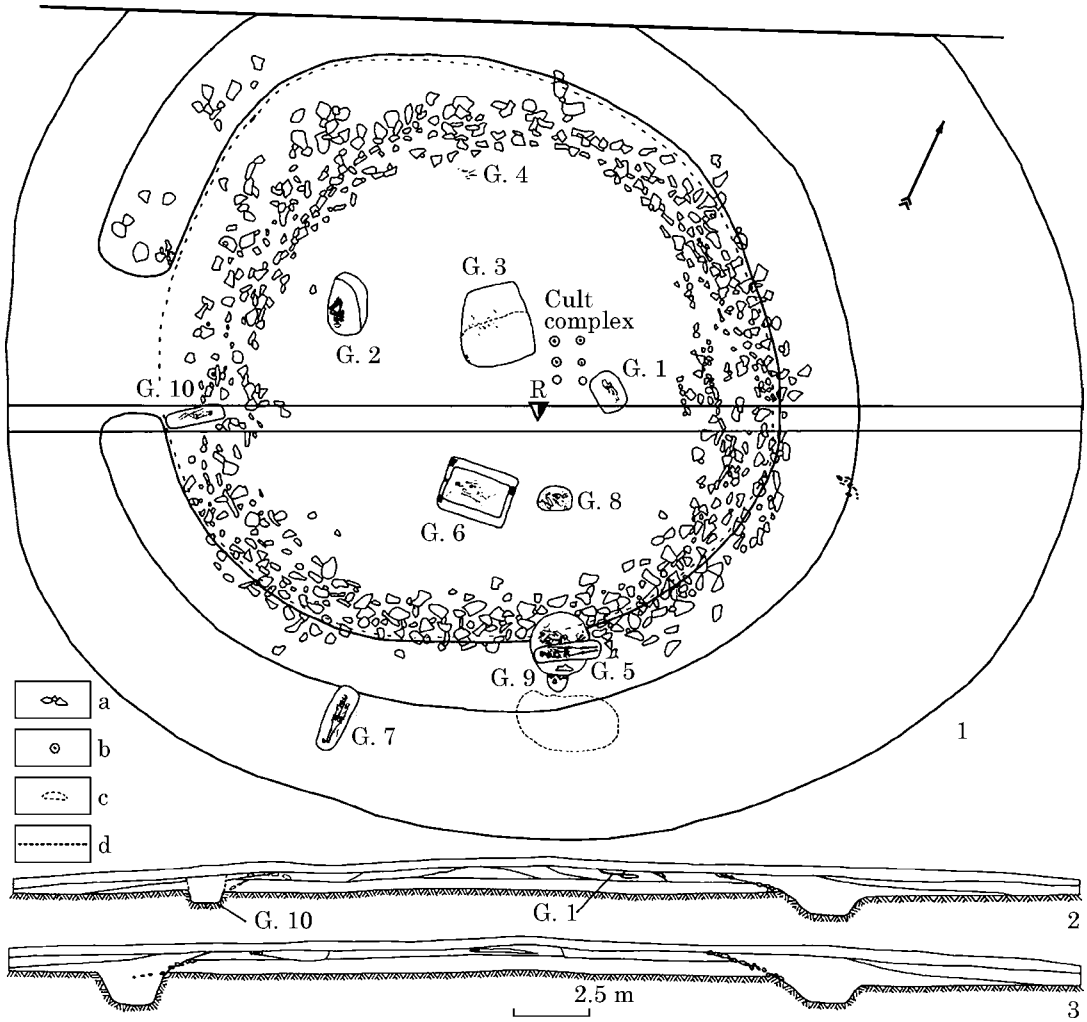

Fig. 2. Mound 8 in Cimişlia: 1 — plan of graves (G. 1—10) and other complexes; 2 — W—E profile (view from the north); 3 — E—W profile (view from the south). *Symbols*: a — stones; b — the pits of the cult complex; c — the soil from tomb 9; d — the border of the first mound

Table 1. Overview of the character and the relative chronology of all features excavated in Mound 8

Feature	Brief description	Archaeological dating
Grave 1	Oval grave pit, oriented NW—SE, probably male, 30—35 years, in crouched position on the right side, ochre staining, no inventory	Yamnaya
Grave 2	Oval grave pit, oriented S—N, male, 40—50 years, in crouched position on the left side, ochre staining, 1 pot	Zhivotilovka
Grave 3	Primary grave, trapezoid grave pit, fragmented skeleton, probably male and 20—30 years old, no inventory	Late Eneolithic
Grave 4	Only some bones were preserved. Cranial bones point to female, ca 20 years	Undetermined
Grave 5	Oval grave pit, oriented SWW—NEE, in supine position, male, 30—40 years	Late Turanic period
Grave 6	Rectangular grave pit with a ledge, oriented W—E, male, 20—25 years, in crouched position on the right side, ochre staining, a piece of ochre	Yamnaya, principal grave of Yamnaya-culture type in the mound
Grave 7	Oval grave pit, oriented N—S, in supine position, female, 30—35 years, 1 pot, 40 glass beads	Sarmatian
Grave 8	Oval grave pit, oriented E—W, male, 14—15 years, in crouched position on the left side, ochre staining, 1 pot, 1 flint borer, 1 flint flake	Zhivotilovka
Grave 9	Catacomb grave, oriented E—W, male lying on back with slightly flexed legs, 16—18 years, 1 animal bone	Catacomb
Grave 10	Rectangular grave pit, oriented, NE—SW, female, 6 years, in supine position, 1 spindle whorl, 2 silver head rings, a bracelet made of 24 carnelian and 8 glass beads, 14 carnelian beads, 34 glass beads and 1 bead of rock crystal at various places on grave bottom	Sarmatian
Accumulation 1	In the W part, 13 bones *Equus caballus*, 69 *Bos taurus*, 1 fragment *Unio* sp., 4 ceramic fragments	Late Medieval or modern period
Accumulation 2	15 bones *Canis familiaris*, 13 bones *Bos taurus*, 5 ceramic fragments and a stone slab	1st—2nd cent. AD
Ditch	Ring ditch with an inner diameter of 20 m and outer diameter of 26 m, 2—2.6 m wide and 1.2—1.5 m deep, numerous bones, made up largely of *Ovis aries*, followed by *Bos taurus*, *Cervus elaphus*	Late Eneolithic
Cult structure	6 postholes in the centre, in rectangular form	Late Eneolithic
Stone «enclosure»	Following the form of the ditch, inner diameter: 14 m, black and greyish stones lying on the ancient surface	Late Eneolithic

from the ditch. A relatively large wood sample was given to Dr. Karl-Uwe Heussner at the natural science department (Naturwissenschaftliches Referat) of the German Archaeological Institute. He and his assistant, Alexander Janus, managed to detect more than 85 tree-rings in this piece of oak wood [1]. They took samples at three sites, and these were submitted to the Radiocarbon Laboratory as separate samples. Sample 8G contains tree-rings close to the sapwood, sample 8E was taken 40 rings away from 8G. Sample 8F was taken another 40 rings further inward.

Results. The results of the radiocarbon analyses are shown in table 2. We calibrated the radiocarbon dates that we received using the program OxCal, version 4.4.2. For the purposes of this paper, we have assigned the samples to three groups on the basis of the BP dates obtained for them. The first group contains the findings for the samples from Graves 3 and 4 as well as those from the cult complex and the ditch. After calibration, the dates in this group fall into the first half of the 4th mill. BC (fig. 4). The second group represents the graves attributed to Zhivotilovka culture, which yielded dates in the second half of the 4th mill. BC. The two burials of the Yamnaya culture form the last group, the date ranges obtained for these burials differ, but both fall within the period 3100—2650 cal. BC.

Some of the results from this first calibration accord with archaeological expectations, while others were surprising. The results obtained for Grave 4 allow it to be assigned to the Late Eneolithic. Moreover, the date range obtained for the wood samples taken from the oak wood from one of the postholes of the cult complex is synchronous with the ranges obtained for Graves 3 and 4. The range obtained for the middle part of the tree-ring sequence (sample 8E) is relatively long,

1. The authors thank both, Dr. Karl-Uwe Heussner and his assistant, for this generous support.

Fig. 3. Graves 2 and 8 assigned to Zhivotilovka culture: 1 — photo of Grave 2; 2 — pot found in Grave 2; 3 — photo of Grave 8; 4—6 — inventory found in Grave 8

however. Obviously, the wood sample was too small and the amount of carbon it contained was insufficient to allow a higher resolution (table 2). It was possible to date the ditch to the Late Eneolithic as well. The results for the two graves of the Zhivotilovka culture show almost the same date ranges after calibration, and these ranges correspond with the known dates for this cultural group. The comparatively early dates obtained for Grave 1, which is associated with the Yamnaya culture, were surprising, however. This grave was dated to 3265—2913 cal. BC, which would make it much older than Grave 6, the other Yamnaya-culture burial. However, according to the excavators, Grave 6 should be regarded as a constructed in the period of the Yamnaya culture in conjunction with the creation of a second layer, thus increasing the height and the diameter of the tumulus.

In a next step, we performed Bayesian modelling to refine our understanding of the chronology of the mound. Bayesian analysis of radiocarbon datasets is a tool used to increase the resolution of date ranges by factoring in additional information about the sequence of events, meaning, in this context, the relative timing of burials and other features. In the present case, the relevant information base consists of the information provided

Table 2. Detailed information on the radiocarbon dating of the series of samples from features / burials in Mound 8 in Cimişlia (see fig. 4 for calibrated dates)

Sample name	Lab. No	Age ^{14}C, BP	Calibrated dates		Remark, %N, %C, %coll
			BC (%)	Probability, %	
Grave 8	Poz-121008	4475 ± 35	3331 (45.7) 3215, 3185 (10.0) 3157, 3126 (12.5) 3093	68.2	2.1, 6.8, 0.9
			3341 (87.1) 3083, 3067 (8.3) 3027	95.4	
Ditch	Poz-121009	4860 ± 35	3695 (15.4) 3679, 3668 (52.8) 3636	68.2	1.7, 7, 5.9
			3708 (85.0) 3631, 3578 (0.6) 3573, 3566 (9.8) 3536	95.4	
Grave 6	Poz-121011	4200 ± 30	2886 (20.0) 2861, 2808 (40.5) 2757, 2719 (7.7) 2706	68.2	0.8, 3.8, 3.7
			2894, (27.1) 2841, 2814 (68.3) 2678	95.4	
Grave 4	Poz-121047	4965 ± 35	3782 (68.2) 3702	68.2	0.6, 4.4, 4.5
			3905 (3.4) 3880, 3801 (92.0) 3655	95.4	
Grave 3	Poz-121182	4955 ± 35	3775 (68.2) 3695	68.2	2.1, 7.8, 3.1
			3798 (95.4) 3652	95.4	
Grave 2	Poz-121048	4520 ± 35	3350 (13.2) 3321, 3272 (2.1) 3267, 3236 (29.9) 3170, 3164 (23.1) 3114	68.2	1.1, 5.1, 3
			3359 (33.4) 3262, 3252 (62.0) 3098	95.4	
Grave 1	Poz-121089	4400 ± 30	3087 (17.8) 3059, 3030 (15.8) 3005, 2990 (34.6) 2930	68.2	2.2, 8, 2.2
			3262 (1.0) 3254, 3099 (94.4) 2917	95.4	
Cult structure 8F	Poz-123465	5060 ± 35	3942 (30.5) 3895, 3882 (17.4) 3855, 3845 (6.2) 3834, 3822 (14.1) 3800	68.2	—
			3958 (95.4) 3780	95.4	
Cult structure 8E	Poz-123463	4850 ± 90	3761 (4.1) 3741, 3731 (1.0) 3726, 3715 (35.4) 3619, 3611 (27.8) 3521	68.2	Very small, 0.07 mgC
			3911 (2.0) 3878, 3803 (84.2) 3494, 3467 (9.2) 3375	95.4	
Cult structure 8G	Poz-123462	4920 ± 50	3761 (11.1) 3741, 3731 (2.8) 3726, 3715 (54.2) 3649	68.2	Small, 0.2 mgC
			3895 (1.1) 3882, 3800 (94.3) 3636	95.4	

OxCal v4.4.2 Bronk Ramsey (2020); r:5 Atmospheric data from Reimer et al. (2020)

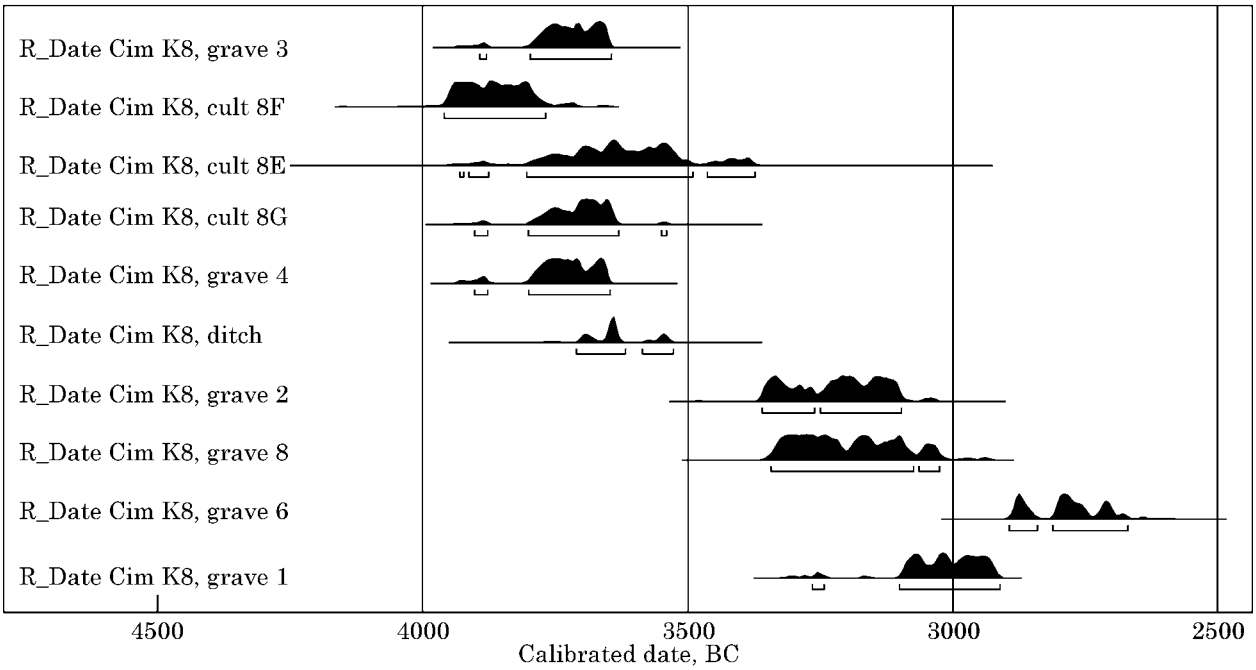

Fig. 4. Series of ten calibrated radiocarbon date ranges obtained for complexes found in Mound 8 at Cimişlia (see table 2 for specific date ranges)

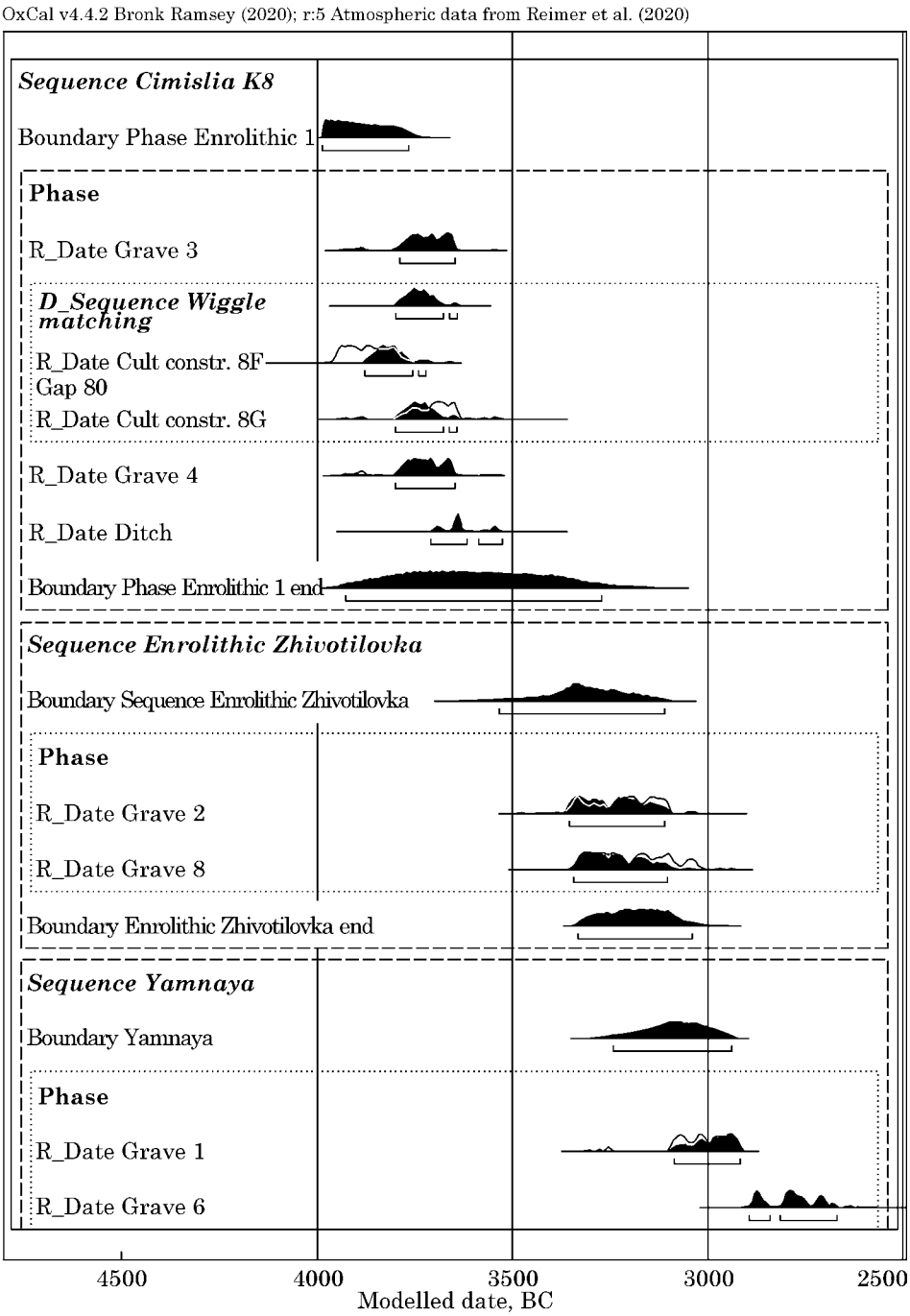

Fig. 5. Bayesian model of the radiocarbon dated complexes in Mound 8 at Cimişlia (see table 3 for specific date ranges

by the stratigraphy of the mound, which, as noted above, is very limited, and the relative chronologies established for the cultures to which many of the individual features have been attributed archaeologically. We ran multiple Bayesian analyses using parameters describing different possible sequences for the construction of the features (i. e. different chronological models), to determine which of these sequences combined with the radiocarbon datasets in statistically persuasive ways. Fig. 5 depicts the model that resulted in a statistically robust sequence. Table 3 details the model further. The model was defined as follows: Three phases were defined, Late Eneolithic, Final Eneolithic (designated «Eneolithic Zhivotilovka» in table 3) and Yamnaya culture. Then each of the features was assigned to one of them: Graves 3 and 4 and the ditch, as well as the ring of stones and the cult structure were assigned to the first of these phases based on the mound's stratigraphy. The result for the wood sample 8E, (the one yielding a comparatively large date range) was omitted from the analysis and a parameter defining the temporal separation between the other two samples as 80 years (because these two sample sites were separated by 80 tree-rings) was added.

Discussion. With 95.4 % probability, the oldest grave, Grave 3, was built between 3800 and 3647 cal. BC. No temporal difference between it

Table 3. Detailed information about the Bayesian model of radiocarbon dates of Mound 8 at Cimişlia (see fig. 5 for calibrated dates)

Name Show all Show structure	Unmodelled (BC/AD)			Modelled (BC/AD)			Indices A_{model}=92 $A_{overall}$=95.5					Select All Visible	Page break
	from	to	%	from	to	%	Acomb	A	L	P	C		
▼ Sequence Cimislia K8												2	
Boundary Phase Eneolithic 1				-3989	-3768	95.4					99.3	3	
▼ Phase												4	
R_Date Grave 3	-3891	-3646	95.4	-3790	-3648	95.4		102.9			98.5	5	
▼ D_Sequence Wiggle matching	-3801	-3641	95.4	-3800	-3642	95.4	81				97.3	6	
R_Date Cult constr. 8F	-3960	-3771	95.4	-3880	-3722	95.4		88.7			97.3	7	
R_Date Cult constr. 8G	-3903	-3543	95.4	-3800	-3642	95.4		84.4			97.3	8	
R_Date Grave 4	-3903	-3647	95.4	-3800	-3647	95.4		103.5			97.7	9	
R_Date Ditch	-3711	-3529	95.4	-3711	-3528	95.4		99.1			97.3	10	
Boundary Phase Eneolithic 1 end				-3930	-3274	95.4					97.9	11	
▼ Sequence Sequence Eneolithic Zhivotilovka												12	
Boundary Sequence Eneolithic Zhivotilovka				-3533	-3113	95.4					98.5	13	
▼ Phase												14	
R_Date Grave 2	-3361	-3099	95.4	-3356	-3111	95.4		97.6			98.5	15	
R_Date Grave 8	-3344	-3026	95.4	-3343	-3104	95.4		107.2			98.7	16	
Boundary Eneolithic Zhivotilovka end				-3331	-3041	95.4					97.3	17	
▼ Sequence Yamnaya												18	
Boundary Yamnaya				-3243	-2939	95.4					99.1	19	
▼ Phase												20	
R_Date Grave 1	-3265	-2913	95.4	-3087	-2917	95.4		105.9			98.8	21	
R_Date Grave 6	-2895	-2671	95.4	-2895	-2671	95.4		99.4			98.7	22	

and the cult structure can be detected on the basis of the radiocarbon data. This fact combined with the direct spatial proximity of the two complexes suggests that they existed simultaneously. Similar structures are known in the region northwest of the Black Sea, in Krasnoe (Grigoriopol district, Republic of Moldova), Sărăteni (Hânceşti district, Republic of Moldova), Cazaclia (Gagauzia, Republic of Moldova) and in the Kubey burial ground (Bolgrad district, Odessa region, Ukraine). Such constructions have also been documented in the Dnieper Basin and the Molochnaya River, at Stari Kodaky (Nikopol district, Dnipropetrovsk region, Ukraine), Nikopol (Nikopol district, Dnipro region, Ukraine) and Novopilipivka (Melitopol district, Ukraine, Zaporozhye region, Ukraine). A comparable cult structure was excavated in No. 29 of the tumulus group Khutor Shevchenko in the Nikopol district of Ukraine several years ago (Черных, Дараган 2014, с. 212—218). It consisted of nine postholes arranged in a square, all of which were over 1.0 m deep and contained construction elements of various kinds. On the basis of stratigraphy of this mound, the excavators L. A. Chernykh and M. N. Daragan assigned this cult complex to the burials of the Middle Eneolithic in Mound 29. They published radiocarbon data for some of these graves, which indicate that they are synchronous or slightly younger (Черных, Дараган 2014, с. 501, табл. 1) than the features from the tumulus of Cimişlia, according to the time spans we obtained for them. Cult structures of which the postholes are still preserved, have been rarely discovered in other tumuli and seem to be exclusively related to Eneolithic burials (Черных, Дараган 2014, с. 273—275). The postholes of Cimişlia are a further confirmation for the existence of some kind of structures, but as the only preserved remnants of them are postholes, it is not possible to say much about their appearance.

There are not enough radiocarbon dates to permit a robust absolute chronology of cult structures of this type in the region northwest of the Black Sea. Dates which have been obtain include those from: two wooden samples collected from the posts of the cult assemblages from Krasnoe (Лу-2455, 5180 ± 30 BP) and Sărăteni

(Лу-2454, 5140 ± 40 BP), whose date ranges are quite close to one another (Яровой 2000, с. 152). An even earlier date was obtained for Grave 6, Mound 14 from the Semyonovka group of burial mounds (Belgorod-Dnestrovskiy district, Odessa region, Ukraine): Ки-2165, 5400 ± 60 BP, 4338—4084 cal. BC (68.2 %) (Петренко, Ковалюх 2003, с. 109). Unfortunately, the radiocarbon dates obtained for the eponymous mound at Hadjider I, Mound 6, Grave 4 (Belgorod-Dnestrovskiy district, Odessa region, Ukraine) are very far from those mentioned above (Ki-9528, 3617—3349 cal. BC), a circumstance probably caused by an anomaly. From two other burials, which V. G. Petrenko has proposed categorising as early barrow graves in the «post-Stog» horizon, the following data were obtained: Katarzhino Mound 1, Grave 10 (Ivanivka district, Odessa region, Ukraine) — 4950 ± 70BP, 3793—3655 cal. BC (Ki-9523) and Koshary III Mound 3, Grave 6 (Kominternivske district, Odessa region, Ukraine) — 4720 ± 80BP, 3631—3377 cal. BC (Петренко, Ковалюх 2003, с. 107—109). In addition, the Cernavoda I cultural level in Orlovka (Reni district, Odessa region, Ukraine) was dated to the first half of the 4th millennium BC (Govedarica, Manzura 2015, s. 456).

Grave 4, which could not be classified archaeologically due to the absence of grave goods and poor state of preservation, can now be reliably assigned to the first phase of the tumulus. The calibrated date ranges are relatively broad in the model, covering about 150 years. Graves 3 and 4 and the cult complex could have been built by persons of different generations. However, there is no evidence that all of these features were not laid out within a few years of one another, i. e. without major interruptions. Only the ring ditch that encloses these Late Eneolithic complexes seems to date to a somewhat more recent period. Construction of the first mound started with the ring ditch.

It appears that after Graves 3 and 4 and the cult complex were built, Mound 8 was not used again for at least 200 years. The next graves to be constructed there can be assigned to the Zhivotilovka culture (fig. 3). These two graves yielded almost identical calibrated date ranges between 3356 and 3104 cal. BC. They fit well into the chronological frame of Trypillya C2 phase and of the Final Eneolithic in the steppe zone north of the Black Sea (Rassamakin 2002). So far, very few radiocarbon data are available for the Zhivotolovka culture (Rassamakin 2011). Of the six dates that Yuri Ya. Rassamakin has collated, five fall into the second half of the 4th millennium BC after calibration, and are thus more or less synchronous with Graves 2 and 8 from Cimişlia. Both graves show the typical characteristics of Zhivotilovka burials (fig. 3). The deceased were buried on their left side and stained with ochre. Each of them was equipped with a vessel (fig. 3: 2, 4). The inventory of Grave 8 involved two flint artefacts.

At present, Zhivotilovka complexes have been reported for over 70 sites spread between the Lower Don and the Carpathians. Their appearance in the North Pontic steppe is interpreted as a consequence of «prosperous societies with a high level of economic and social organization» represented by the Usatovo culture in the northwest of the Black Sea and Maykop culture in the Caucasus (Manzura 2016, s. 72).

It appears that the addition of the second layer to the tumulus did not occur in the Final Eneolithic, but later, in the period of the Yamnaya culture. At some point in that period, a second layer of earth was built above Grave 6. The date range for Grave 1 is significantly earlier than that for Grave 6, indicating that the former is one of the very early burials of the Yamnaya culture. It was obviously dug into the existing burial mound. With the help of Bayesian modelling, date range was shortened significantly, to 3086—2917 cal. BC. Perhaps only one or two generations later, between 2895 and 2671 cal. BC, the second grave of the Yamnaya culture, Grave 6, was built here. The relatively wide calibrated date ranges obtained for many of the Cimişlia graves are due to the numerous wiggles in the calibration curve. The absolute dates for Grave 6 fit in well with many other dates obtained for graves of the Yamnaya culture in the region northwest of Black Sea, which were compiled by S. Ivanova (Ivanova 2005, p. 38—39), and with those for graves in the northern Black Sea region compiled by Alla N. Nikolova and Yuri Ya. Rassamakin (Rassamakin, Nikolova 2008).

Conclusions. The radiocarbon data obtained for the series of early burials from Mound 8 at Cimişlia help to interpret the stratigraphic observations and the chronological attribution of some assemblages. The first chronological horizon of the mound is defined by Graves 3 and 4, the cult structure, the ring ditch and the ring-shaped stone «platform». We have mentioned that the earliest burial mounds in the region northwest of the Black Sea are associated with such structures. They could be attributed to the Cernavoda I culture (Манзура 2013, с. 126—139). The term «Cernavoda I culture», used to describe to a series of settlements and necropolises spread around Dobruja and eastern Muntenia, now replaces terms like «Hadjider» (Петренко 1989, с. 18—20), «the Bessarabian variant of the Cernavoda I culture» (Manzura 1993, с. 23—53) and «Hadjider-Cernavoda I» (Levitski, Manzura, Demcenco 1996, p. 62), which have been used in the past to describe to early burial mounds in the region northwest of the Black Sea. The radiocarbon results obtained for the oldest burials from Mound 8 from Cimişlia together with dates for the ditch and the cult structure, show their dating to the first half of the 4th millennium BC. These

features are chronologically followed by the burials of the Zhivotilovka culture — Graves 2 and 8, which have been dated to the second half of the 4th millennium BC. The Yamnaya culture burial in Grave 1, a secondary burial in the first level of the mound, was dated to 3265—2913 cal. BC, and thus represents one of the other earliest Yamnaya burials in the region northwest of the Black Sea for which radiocarbon dating has been performed. Dates obtained for the other Yamnaya burial, Grave 6, broadly correspond with the absolute chronology of this culture in the area under study.

The information published here adds to the database of the absolute chronology of early barrow cultures in the region northwest of the Black Sea. Moreover, the authors plan to conduct in future similar studies on early burial mounds.

ЛІТЕРАТУРА

Иванова, С. И. 2005. Эпоха ранней бронзы Причерноморских степей. *Revista arheologică*, I, 1, с. 34-43.

Манзура, И. В. 2013. Культуры степного энеолита. В: Бруяко, И. В., Самойлова, Т. Л. (ред.). *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса, с. 115-153.

Петренко, В. Г. 1989. Памятники энеолита и поворот эпохи к бронзовому веку в Северо-Западном Причерноморье. В: Петренко, В. Г. (ред.). *История и археология Нижнего Подунавья (тезисы)*. Рени: Ренийская типография, с. 18-20.

Петренко, В. Г., Ковалюх, Н. Н. 2003. Новые данные по радиоуглеродной хронологии энеолита Северо-Западного Причерноморья. В: Корвін-Піотровський, О. Г., Круц, В. О., Рижов, С. М. (ред.). *Трипільські поселення-гіганти в Україні*. Київ: Корвін-Пресс, с. 102-110.

Черных, Л. А., Дараган, М. Н. 2014. *Курганы эпохи энеолита—бронзы междуречья Базавлука, Соленой, Чертомлыка*. Курганы Украины, 4. Киев: Олег Филюк.

Яровой, Е. В. 2000. *Скотоводческое население Севего-Западного Причерноморья эпохи раннего металла*. Диссертация д. и. н. Москва.

Govedarica, B, Manzura, I. 2015. The Copper Age Settlement of Kartal in Orlovka (Southwest Ukraine). In: Hansen, S., Raczky, P., Anders, A., Reingruber, A. (eds.). *Neolithic and Copper Age between the Carpathians and the Aegean Sea. Chronologies and Technologies from the 6th to the 4th Millennium BCE. International Workshop Budapest 2012*. Archäologie in Eurasien, 31. Bonn: R. Habelt, p. 437-457.

Leviţki, O., Manzura, I., Demcenco, T. 1996. *Necropola tumulară de la Sărăteni*. Bibliotheca Thracologica, XVII. Bucureşti: Institutul Român de Tracologie.

Manzura, I. 1993. The East-West interaction in the mirror of the Eneolithic and Early Bronze cultures in north-west Pontic. *Revista arheologică*, 1, p. 23-53.

Manzura, I. 2016. North Pontic steppes at the end of the 4th millennium BC: the epoch of broken borders. In: Zanoci, A., Kashuba, M., Kaiser, E. (eds.). *Mensch, Kultur und Gesellschaft von der Kupferzeit bis zur frühen Eisenzeit im Nördlichen Eurasien. Beiträge zu Ehren zum 60. Geburtstag von Eugen Sava. Tiragetia International I*. Chişinău, p. 53-75.

Popovici, S., Ciobanu, S., Agulnikov, S., Noroc, I. 2016. Tumulul 8 de la Cimişlia. Consideraţii preliminare. *Arheologia Preventiva în Republica Moldova*, III, p. 19-28.

Rassamakin, Yu. 2002. Aspects of Pontic Steppe Development (4550—3000 BC) in the Light of the New Cultural-Chronological Model. In: Boyle, K., Renfrew, C., Levine, M. (eds.). *Ancient interactions: east and west in Eurasia*. Cambridge: MacDonald Institute, p. 49-73.

Rassamakin, Ju. Ja. 2011. Zur absoluten Chronologie des Äneolithikums in den Steppen des Schwarzmeergebietes anhand neuer ^{14}C-Daten. In: Sava, E., Govedarica, B., Hänsel, B. (eds.). *Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000—500 v. Chr.)*. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, 27. Rahden: M. Leidorf, p. 80-100.

Rassamakin, Yu. Ya., Nikolova, A. V, 2008. Carpathian Imports and Imitations in Context of the Eneolithic and Early Bronze Age of the Black Sea Steppe Area. In: Biehl, P. F, Rassamakin, Yu. Ya. (eds.). *Import and Imitation in Archaeology*. Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraums, 11. Langenweißbach: Beran, p. 51-87.

REFERENCES

Ivanova, S. I. 2005. Epokha rannei bronzy Prichernomorskikh stepei. *Revista arheologică*, I, 1, s. 34-43.

Manzura, I. V. 2013. Kultury stepnogo eneolita. In: Brujako, I. V., Samoilova, T. L. (ed.). *Drevnie kultury Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Odessa, s. 115-153.

Petrenko, V. G. 1989. Pamiatniki eneolita i povorot epokhi k bronzovomu veku v Severo-Zapadnom Prichernomore. In: Petrenko, V. G. (ed.). *Istoriia i arkheologiia Nizhnego Podunavia (tezisy)*. Reni: Reni'skaia tipografiia, s. 18-20.

Petrenko, V. G., Kovaliukh, N. N. 2003. Novye dannye po radiouglerodnoi khronologii eneolita Severo-Zapadnogo Prichernomoria. In: Korvin-Piortovski, O. G., Kruc, V. O., Ryzov, S. M. (ed.). *Trypilski poselennia-hihanty v Ukraini*. Kyiv: Korvin-Press, s. 102-110.

Chernykh, L. A., Daragan, M. N. 2014. *Kurgany epokhi eneolita—bronzy mezhdurechia Bazavluka, Solenoi, Chertomlyka*. Kurgany Ukrainy, 4. Kiev: Oleg Filiuk.

Iarovoi, E. V. 2000. *Skotovodcheskoe naselenie Sevego-Zapadnogo Prichernomoria epokhi rannego metalla*. Dissertatsiia d. i. n. Moskva.

Govedarica, B, Manzura, I. 2015. The Copper Age Settlement of Kartal in Orlovka (Southwest Ukraine). In: Hansen, S., Raczky, P., Anders, A., Reingruber, A. (eds.). *Neolithic and Copper Age between the Carpathians and the Aegean Sea. Chronologies and Technologies from the 6th to the 4th Millennium BCE. International Workshop Budapest 2012*. Archäologie in Eurasien, 31. Bonn: R. Habelt, p. 437-457.

Leviţki, O., Manzura, I., Demcenco, T. 1996. *Necropola tumulară de la Sărăteni*. Bibliotheca Thracologica, XVII. Bucureşti: Institutul Român de Tracologie.

Manzura, I. 1993. The East-West interaction in the mirror of the Eneolithic and Early Bronze cultures in north-west Pontic. *Revista arheologică*, 1, p. 23-53.

Manzura, I. 2016. North Pontic steppes at the end of the 4th millennium BC: the epoch of broken borders. In: Zanoci, A., Kashuba, M., Kaiser, E. (eds.). *Mensch, Kultur und Gesellschaft von der Kupferzeit bis zur frühen Eisenzeit im Nördlichen Eurasien. Beiträge zu Ehren zum 60. Geburtstag von Eugen Sava. Tiragetia International I*. Chişinău, p. 53-75.

Popovici, S., Ciobanu, S., Agulnikov, S., Noroc, I. 2016. Tumulul 8 de la Cimişlia. Consideraţii preliminare. *Arheologia Preventiva în Republica Moldova*, III, p. 19-28.

Rassamakin, Yu. 2002. Aspects of Pontic Steppe Development (4550—3000 BC) in the Light of the New Cultural-

Chronological Model. In: Boyle, K., Renfrew, C., Levine, M. (eds.). *Ancient interactions: east and west in Eurasia*. Cambridge: MacDonald Institute, p. 49-73.

Rassamakin, Ju. Ja. 2011. Zur absoluten Chronologie des Äneolithikums in den Steppen des Schwarzmeergebietes anhand neuer ^{14}C-Daten. In: Sava, E., Govedarica, B., Hänsel, B. (eds.). *Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000—500 v. Chr.)*. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, 27. Rahden: M. Leidorf, p. 80-100.

Rassamakin, Yu. Ya., Nikolova, A. V, 2008. Carpathian Imports and Imitations in Context of the Eneolithic and Early Bronze Age of the Black Sea Steppe Area. In: Biehl, P. F, Rassamakin, Yu. Ya. (eds.). *Import and Imitation in Archaeology*. Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraums, 11. Langenweißbach: Beran, p. 51-87.

S. Popovici, E. Kaiser

A BURIAL MOUND IN THE TOWN OF CIMIŞLIA IN SOUTHERN PART OF THE REPUBLIC OF MOLDOVA: RELATIVE AND ABSOLUTE CHRONOLOGY OF THE BURIALS

The grave mound 8 in the town Cimişlia, Republic Moldova, was situated on the first terrace of the small river Cogâlnic. Ten graves of the Eneolithic — Sarmatian periods, ditch and cult structure were discovered. Because of intensive ploughing activity, the mound was only 0.8 m in height, 36 m in diameter. It was one of a group of six burial mounds there. Based on the analysis of stratigraphy and a series of radiocarbon dates, the relative and absolute chronology of graves of the Eneolithic — Early Bronze Age is established.

The first group of burials — the Late Eneolithic time. The oldest grave, Grave 3, was built between 3800 and 3647 cal. BC. No temporal difference between it and the cult structure can be detected on the basis of the radiocarbon dates. This fact, combined with the direct spatial proximity of the two complexes suggests that they existed simultaneously. Similar structures are known in the region northwest of the Black Sea, the Dnieper region and Molochnaya river.

The second group of graves — the Zhivotilovka Culture. These two graves yielded almost identical calibrated date ranges between 3356 and 3104 cal. BC. They fit well into the chronological frame of Trypillya C2 phase and of the Final Eneolithic in the steppe zone north of the Black Sea.

The third group of graves — the Yamnaya Culture. The date range for Grave 1 is significantly earlier than that for Grave № 6, indicating that the former is one of the very early burials of the Yamnaya culture. It was obviously dug into the existing burial mound. With the help of Bayesian modelling, date range was shortened significantly, to 3086—2917 cal. BC. Perhaps only one or two generations later, between 2895 and 2671 cal. BC, the second grave of the Yamnaya culture, Grave 6, was built here.

The relatively wide calibrated date ranges obtained for many of the Cimişlia graves are due to the numerous wiggles in the calibration curve. The absolute dates for Grave 6 fit in well with many other dates obtained for the graves of the Yamnaya culture in the region northwest of the Black Sea.

Keywords: Late Eneolithic, Zhivotilovka culture, absolute chronology, Yamnaya culture.

С. Поповіч, Е. Кайзер

КУРГАН В МІСТІ ЧИМІШЛІЯ В ПІВДЕННІЙ ЧАСТИНІ РЕСПУБЛІКИ МОЛДОВА: ВІДНОСНА ТА АБСОЛЮТНА ХРОНОЛОГІЯ ПОХОВАНЬ

В кургані 8 в місті Чимішлія, Республіка Модова, досліджені десять поховань від енеоліту до сарматського періоду, рів та культова споруда. Курган розташований на першій терасі маленької р. Когильник. Висота кургану дорівнює 0,8 м, діаметр 36 м, він інтенсивно розорювався, входив до групи з шести курганів. На підставі аналізу стратиграфії та серії радіовуглецевих дат встановлюється відносна та абсолютна хронологія поховань доби енеоліту — раннього бронзового віку.

Перша група поховань — пізньоенеолітичного часу. Найдавніше поховання 3 датується між 3800 та 3647 рр. до н. е. На основі радіовуглецевих даних не можна виявити часової різниці між цим похованням та культовою спорудою. Цей факт у поєднанні з безпосередньою просторовою близькістю двох комплексів свідчить про те, що вони існували одночасно. Подібні споруди відомі в регіоні на північний захід від Чорного моря, в басейні Дніпра та річці Молочній.

Друга група поховань — животилівської культури. Їх калібровані дати майже однакові — 3356 і 3104 cal. BC — і добре вписуються в хронологічну рамку трипільської фази С2 та фінального енеоліту в степовій зоні на північ від Чорного моря.

Третя група поховань — ямної культури. Діапазон дат для поховання 1 значно давніший, ніж поховання 6. Це вказує на те, що перше є одним із дуже ранніх поховань ямної культури. Воно, очевидно, було впущене в існуючий курган. За допомогою Байєсівського моделювання діапазон дат був значно скорочений до 3086—2917 cal. BC. Можливо, лише через одне—два покоління, між 2895 та 2671 рр. до н. е., поховання 6 ямної культури було здійснено.

Порівняно широкі калібровані діапазони дат, отримані для багатьох могил Чимішлії, зумовлені численними хитаннями на калібрувальній кривій. Абсолютні дати для поховання 6 добре поєднуються з багатьма іншими датами, отриманими для поховань ямної культури в регіоні на північний захід від Чорного моря.

Ключові слова: пізній енеоліт, животилівська культура, абсолютна хронологія, ямна культура.

Одержано 12.10.2020

КАЙЗЕР Ельке, Dr., професор, Інститут праісторичної археології, Берлінський вільний університет, Німеччина.
KAISER Elke, Dr., Professor of Institut für Praehistorische Archaeologie, Freie Universitaet Berlin, Germany.
ORCID: 0000-0003-0462-0189,
e-mail: ekaiser@zedat.fu-berlin.de.

ПОПОВІЧ Сергій, заступник керівника, Національна агенція археології, Кишинеу, Республіка Молдова.
POPOVICI Sergiu, deputy director, National Agency for Archaeology, Chişinău, Republic of Moldova.
ORCID: 0000-0002-8575-8667,
e-mail: sergiupopovici1986@gmail.com.

УДК 903.5(477.46)"637" DOI: 10.37445/adiu.2021.02.17

Д. П. Куштан

КУРГАН ДОБИ БРОНЗИ КОЛО СЕЛА ГРОДЗЕВЕ НА УМАНЩИНІ

Стаття присвячена публікації матеріалів розкопок кургану поблизу села Гродзеве Уманського району Черкаської області. Всі 10 виявлених поховань відносяться до доби бронзи: вісім — до ямної культури, 2 — до культурного кола Бабине (Дніпро-Прутської бабинської культури).

Ключові слова: *Східне Поділля, доба бронзи, курган, поховання, ямна культура.*

Серед методів дослідження періодизації та відносної хронології пам'яток дописемного періоду історії України і всієї Східної Європи нині найбільш випробуваним і перспективним є стратиграфічний (Отрощенко 2001, с. 11). Велику увагу вивченню стратифікованих курганів доби бронзи на території України приділяє в своїх працях Віталій Васильович Отрощенко. Йому вдалося вдосконалити «городцовську» тричленну схему періодизації курганних поховань (ямні, катакомбні, зрубні), додавши проміжний пласт посткатакомбних бабинських (культури багатоваликової кераміки) поховань, а також фінальнобронзових білозерської культури.

Один стратифікований курган доби бронзи автор дослідив поблизу с. Гродзеве Уманського р-ну Черкаської обл. Дослідження провів у жовтні 2011 р. загін експедиції Черкаської археологічної інспекції в зв'язку з розширенням траси Умань—Кіровоград (автодорога Стрий—Тернопіль—Знам'янка) (Куштан 2011, с. 14—25). Регіон, де знаходиться пам'ятка — Уманщина (Східне Поділля) — надзвичайно цікавий і, у той саме час, ще недостатньо вивчений в плані дослідження пам'яток доби бронзи (III—II тис. до н. е.).

Досліджений курган 6 входив до складу великої курганної групи, розташованої на схід та північний схід від с. Гродзеве обабіч траси Умань—Кіровоград в напрямку с. Бабанка. За топографічними умовами курганний могильник займає верхівку витягнутого по лінії північ—південь вододілу річок Уманка (з заходу) та Ревуха (зі сходу), які південніше впадають у р. Ятрань (басейн Південного Бугу).

Курганна група біля Гродзевого відома з XIX ст. На військово-топографічній карті Ф. Ф. Шуберта на схід від села, обабіч дороги на Бабанку позначено шість курганів (рис. 1). В. Б. Антонович згадує про п'ять курганів (Антонович 1895, с. 132). 1963 р. обстеження курганного могильника здійснював уманський археолог В. А. Стефанович: «*На сільських полях є 5 могил, три з них мають стрімкі схили висотою 5—6 м, не розорюються, одна з них перерізана навпіл траншеєю…*» (Стефанович 1968, с. 163). За розвідками цього ж дослідника на 1966 р. біля села налічувалося вже 7 курганів, з них чотири не розорювалися (Стефанович 1968, с. 163). У жовтні 1977 р., у зв'язку з паспортизацією пам'яток, візуальне обстеження курганної групи здійснювала археолог, співробітниця Уманського краєзнавчого музею О. П. Діденко. Нею було складено план-схему курганної групи, здійснено обміри та фотофіксацію курганів. У 1980—2000-х рр. план могильника неодноразово уточнювався в ході робіт по складанню «Зводу пам'яток історії та культури» (експедиція Інституту археології АН УРСР у складі В. О. Круца та С. М. Рижова) та діяльності Черкаської археологічної інспекції. На момент взяття курганної групи на облік вона налічувала 14 насипів, згодом їх кількість збільшилася до 19. На півночі дана курганна група сполучається з іншою, що складається з п'яти насипів, розташованою на землях с. Гереженівка.

© Д. П. КУШТАН, 2021

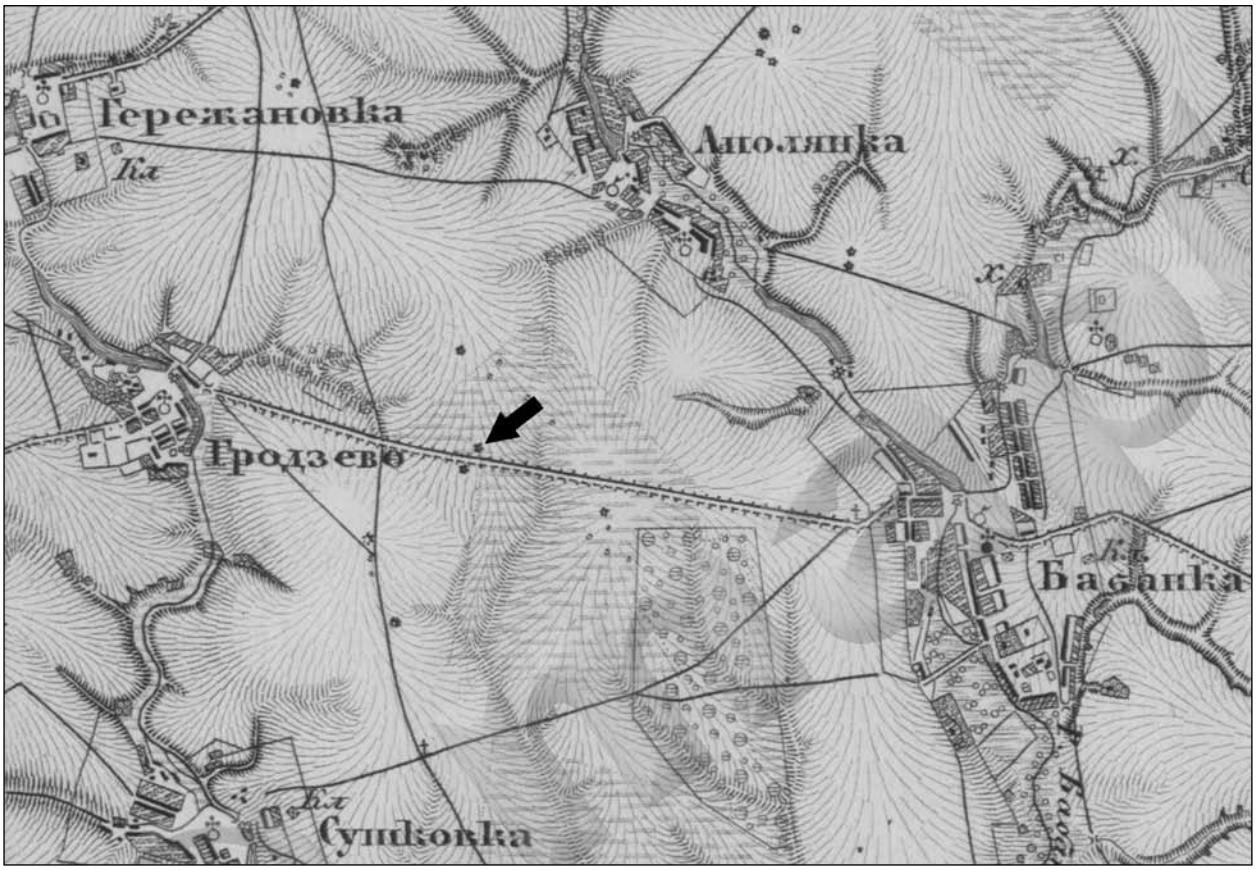

Рис. 1. Курганна група коло с. Гродзеве та розташування кургану 6. Військово-топографічна карта Ф. Ф. Шуберта, XIX ст.

Курган 6. Курганний насип знаходився в центральній частині групи. Його південна пола частково підрізана існуючою автодорогою (трасою Умань—Кіровоград), збудованою у 1950-х рр. Очевидно, в ході її спорудження частина кургану була знівельована, за рахунок чого зменшилася висота і збільшився діаметр. З тієї само причини, форма насипу в плані набула неправильних обрисів. На момент дослідження частина курганного насипу, що зберігся, була задернована, поросла деревами і чагарниками, з боку поля поли кургану оборювалися. В північно-західній частині насип кургану виявився значно пошкодженим пізніми перекопами, також пов'язаними з часом будівництва дороги (яма для варіння асфальтної суміші, траншея, заповнена камінням, цеглою, смолою та іншим будівельним сміттям). Через центр кургану паралельно до дороги проходив кабель зв'язку, прокладений у траншеї глибиною 0,5 м. Первісна висота кургану могла сягати 2,5—3 м. На час дослідження його висота складала 1,3 м (з боку поля — 1,5 м), діаметр 35—40 м.

Курган містив 10 поховань доби бронзи: 8 — ямної культури (ЯК) доби ранньої бронзи (III тис. до н. е.) та два — культури Бабине (КБ) / багатоваликової кераміки початку пізньої бронзи (перша половина II тис. до н. е.). Попри значне пошкодження насипу, у профілях бровок простежено стратиграфію кургану: зафіксовано лінію похованого горизонту і межі принаймні двох насипів (рис. 2). Встановлено, що первинний насип округлої у плані форми зведено над основним похованням 5 ямної культури, його діаметр складав близько 18—20 м, висота, орієнтовно, 1,5 м. З основним похованням, напевне, пов'язані сліди тризни — фрагмент верхньої щелепи великої рогатої худоби (далі — ВРХ), виявлений на рівні давнього горизонту за 3 м на захід від умовного центру кургану. Викиду з центрального поховання не простежено. Первинний насип складався з темно-сірого помірно гумусованого ґрунту (чорнозему). Наступна конструктивна досипка простежена у південно-західній частині насипу — «лінза» сильно гумусованого темного чорнозему. Ця досипка, ймовірно, пов'язана з іншим похованням ямної культури — похованням 8, яке було впущене у південно-східну полу первинного кургану. Очевидно, ця досипка мала локальний характер і збільшила приблизно на 1—2 м межі насипу кургану в південному та південно-східному напрямках. Інші поховання, як ямні так і бабинські, були впущені без досипання кургану, або сліди цих досипок не вдалося простежити.

Опис поховань.

Поховання 1 (впускне, КБ) виявлене у центральній частині кургану (частково перекривало основне поховання 5 ямної культури).

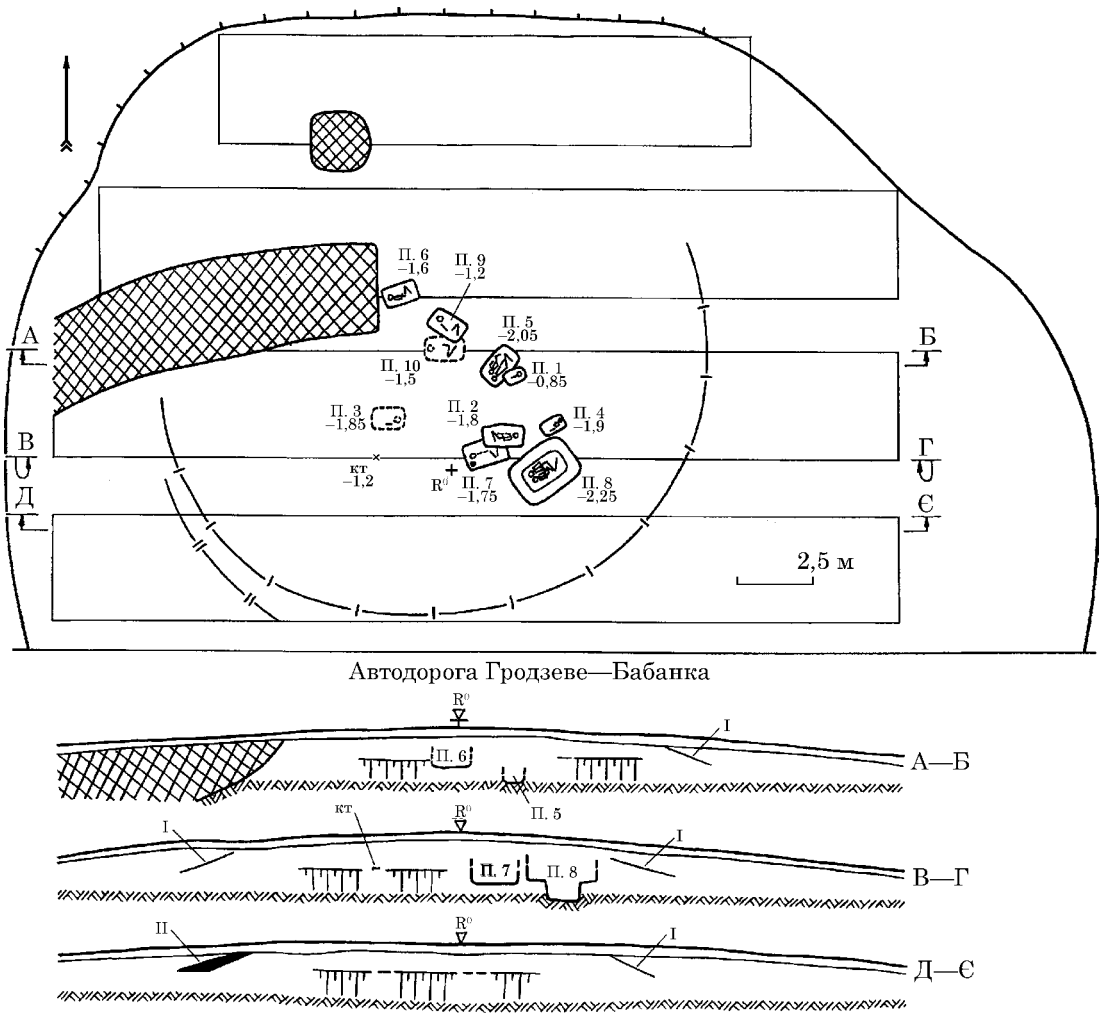

Рис. 2. Гродзеве, курган 6, план дослідженої частини насипу і розрізи бровок

Поховальна яма підпрямокутної форми з заокругленими кутами, орієнтована довгою віссю по лінії схід-північний схід — захід-південний захід, її розміри 0,9 × 0,5 м. Дно рівне на глибині 0,85 м (тут і далі всі глибини від центрального репера). На дні могили на органічній підстилці коричневого кольору (кора) виявлено рештки похованого — немовляти віком 1—1,5 років. Кості сильно переміщені (вірогідно кротами), їх збереженість досить погана. Непотривоженими лишилися: розвал черепа зі східного боку могили, грудна клітина, крило тазу. Решта кісток (нижня щелепа, лопатка, кості верхніх та нижніх кінцівок) виявилися сильно зміщеними. Очевидно, небіжчик лежав у скорченій позі на правому (?) боці, орієнтований головою на схід (рис. 3: 1). Поховання безінвентарне.

Поховання 2 (впускне, КБ) знаходилося у центральній частині кургану (частково перекривало поховання 7 ямної культури). Яма прямокутна в плані, орієнтована довгою віссю по лінії схід—захід, розміром 1,5 × 0,8 м. По периметру могили простежено коричневий тлін — очевидно стіни ями були облицьовані деревом (дерев'яний ящик?). На дні, яке знаходилося на глибині 1,8 м, простежено сліди органічної підстилки, що складалася з кількох шарів: знизу білий тлін (комиш), зверху — коричневий (кора). В заповненні ями траплялися рештки дерев'яного перекриття, що просіло. У могилі виявлено скелет небіжчика — дорослої жінки (?) віком близько 35 років. Збереженість кісток погана. Похована лежала в скорченій позі на правому боці головою на схід. Ступінь скорченості середня, п'ятки підведені до тазу. Права рука простягнута вздовж тулуба, ліва зігнута у лікті, долоня на животі. Біля колін небіжчиці виявлено кістку тварини — зуб ВРХ (рис. 3: 2). Поховання безінвентарне.

Поховання 3 (впускне, ЯК) виявлене в центральній частині кургану. Яма і скелет похованого практично повністю зруйновані землериями. На глибині 1,85 м знайдено сліди органічної підстилки коричневого кольору (кори) та фрагмент плечової кістки (рис. 3: 4). За орієнтацією кістки та її положенням відносно «плями» підстилки можна зробити припущення, що небіжчик лежав головою на схід. Поховальний інвентар не виявлений.

Поховання 4 (впускне, ЯК) знаходилося в центральній частині кургану. Яма підпрямокутної форми, витягнута довгою віссю по лінії

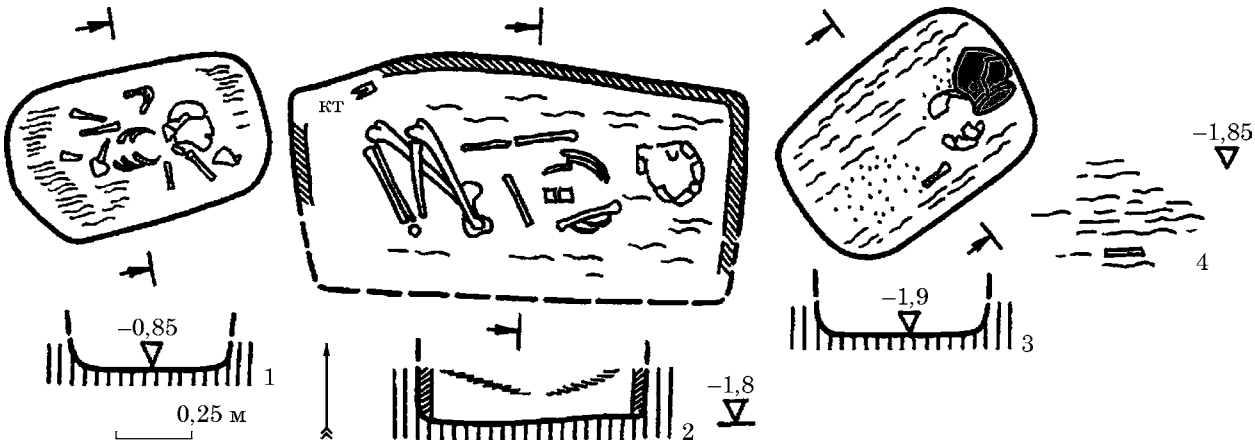

Рис. 3. Гродзеве, курган 6, плани і розрізи поховань 1 (1), 2 (2), 3 (4), 4 (3)

північний схід — південний захід, розміри 0,85 × 0,6 м, глибина 1,9 м. На дні могили, вкритому підстилкою з кори лубом уверх (верх — білий, низ — коричневий), лежав скелет дитини віком 4—5 років. Збереженість кісток дуже погана: уціліли череп у розвалі та ліва плечова кістка. Поза небіжчика реконструюється, як скорчена на спині (?), коліна праворуч, головою на північний схід. В районі черепа та на місці, де були ноги, виявлено сліди посипки вохрою. Між північно-східною стінкою могили та зводом черепа, впритул до останнього, на боку лежав горщик, орієнтований вінцями на південний схід (рис. 3: 3).

Горщик керамічний ліпний, гостродонний. Шийка коротка розтрубоподібна, краї вінець потоншені. Плечика добре виражені, тулуб яйцеподібної форми, трохи асиметричний, дно гостре. Черепок щільний, у тісті домішка дрібнозернистого піску і невеликої кількості органіки. Випал нерівномірний: зсередини поверхня сірого та чорного кольорів, а ззовні — сірого, коричневого та жовтого. Місцями на зовнішній поверхні помітні чорні плями від кіптяви та червоні — від вохри. Внутрішня та зовнішня поверхні горщика оброблені зубчастим штампом (ширина зубців бл. 1 мм). Зсередини горщика напрям розчосів в районі дна хаотичний, а вище — здебільшого горизонтальний. На зовнішній поверхні: на шийці розчоси вертикальні, а по тулубу хвилясті, утворюючи своєрідний фестонний орнамент зі стрічок шириною до 1 см. Плечика горщика прикрашені дев'ятьма симетричними наліпами-«ґудзиками» діаметром 1,5—1,8 см з вдавленнями посередині (рис. 6: 1). Розміри посудини: загальна висота 17 см, висота шийки 1,7 см, плечиків — 3,5 см; діаметр вінець 13,5—14 см, тулуба — 17 см; товщина стінок 0,6—0,8 см.

Поховання 5 (основне, ЯК) виявлене в центральній частині кургану. Яма підпрямокутної форми з заокругленими кутами, витягнута довгою віссю по лінії північний схід — південний захід, розміри 1,35 × 0,8 м; глибина 2,05 м. На дні могили простежено сліди органічної підстилки коричневого кольору (кори). На ній покоїлося парне поховання: доросла особа та дитина, орієнтовані головами на південний захід (рис. 4: 1). Збереженість кісток обох похованих погана. Поверх скелетів — рештки перекриття могили з дерева та кори, що просіло. Доросла небіжчиця — жінка 40—45 років — лежала обличчям до дитини майже впритул до південно-східної стінки могили у скорченій позі на лівому боці з розворотом на живіт. Ноги підігнуті до рівня тазу, руки простягнуті донизу, схрещені передпліччями біля колін. На черепі, в районі грудей та рук помітні сліди фарбування вохрою. На долоні лівої руки та передпліччі лежало скупчення вохристої маси малинового кольору діаметром 8—10 см, товщиною до 2 см. Дитячий скелет (вік — 5—8 років) лежав паралельно до дорослого, обличчям від нього, тім'ям впритул до його підборіддя і плеча. Поза дитини — на спині, ноги слабо підігнуті колінами ліворуч, руки простягнуті паралельно тулубу, праве передпліччя на тазових кістках. Слідів вохри на дитячому скелеті не простежено. Поховання безінвентарне.

Поховання 6 (впускне, ЯК) знайдене в північній частині кургану. Поховання поганої збереженості, частково зруйноване бульдозером. Яма прямокутної форми з заокругленими кутами, довгою віссю витягнута по лінії схід-північний схід — захід-південний захід. Довжина ями 1,2 м; глибина 1,6 м. На дні могили виявлено коричневий тлін від органічної підстилки (кори). На підстилці покоївся скелет небіжчика — дорослої людини. Вона була укладена в скорченій позі на спині головою на захід — південний захід, череп розвернутий ліворуч, ноги, також, очевидно, підігнуті колінами ліворуч. Права рука вздовж тулуба, слабо зігнута у лікті, передпліччя в районі живота (рис. 4: 2). Супроводжуючий інвентар відсутній.

Поховання 7 (впускне, ЯК) виявлене в центральній частині кургану. Воно також поганої збереженості, і так само частково зруйноване бульдозером. Яма прямокутної форми з заокругленими кутами, довгою віссю витягнута по лінії

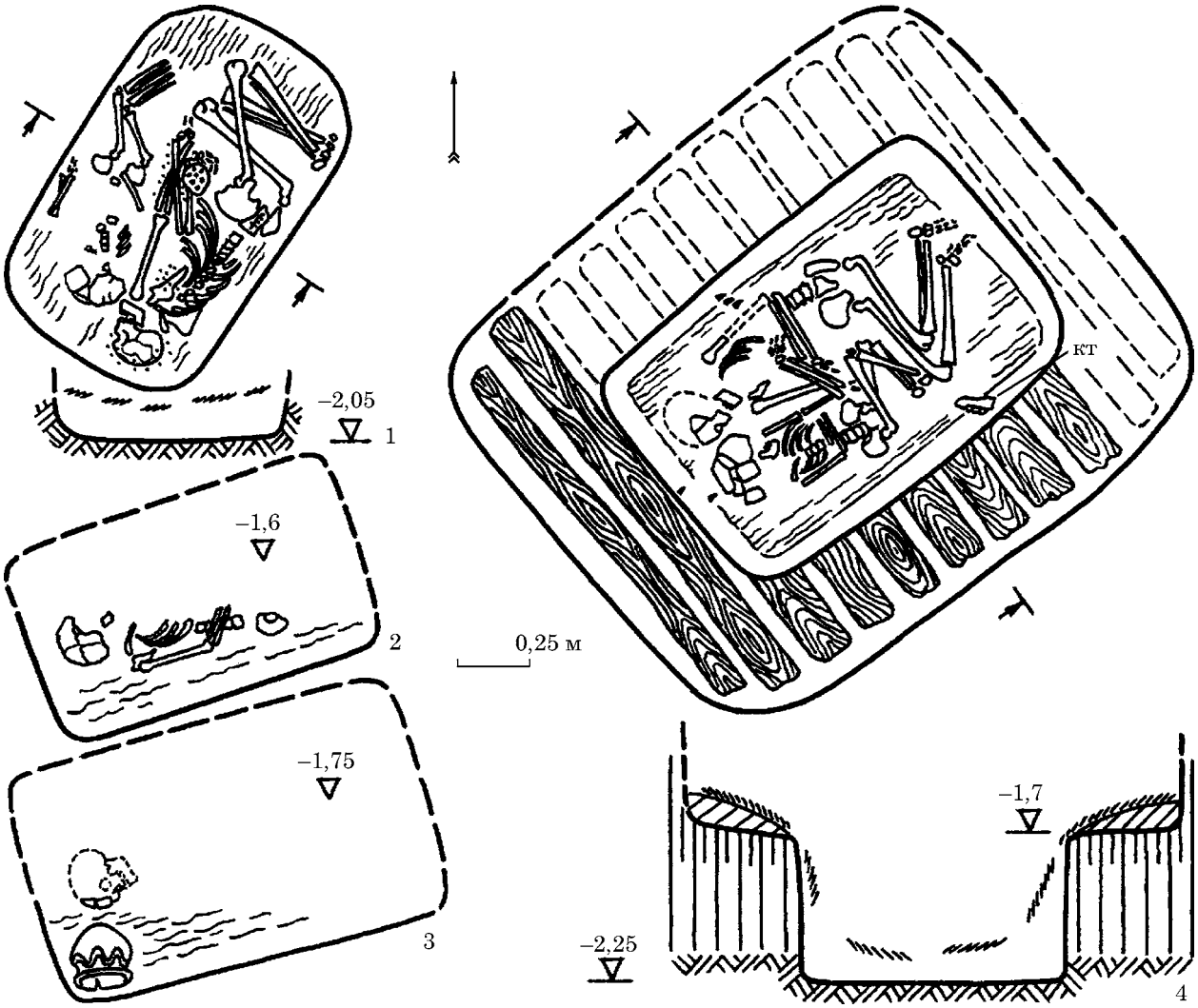

Рис. 4. Гродзеве, курган 6, плани і розрізи поховань 5 (1), 6 (2), 7 (3), 8 (4)

схід — північний схід — захід — південний захід. Довжина ями близько 1,4 м, глибина 1,75 м. Вціліла лише частина ями: південна стінка та південно-західний кут. На дні могили — сліди коричневого тліну від підстилки з кори. У вцілілому кутку ями на боку лежав керамічний горщик, вінцями до кута. Поруч з горщиком виявлено фрагменти черепа небіжчика (рис. 4: 3). Очевидно, скелет лежав скорчено на правому боці або спині з підігнутими ногами, колінами праворуч (у такому випадку, горщик лежав би перед обличчям похованого). Ймовірна орієнтація скелета — головою на захід-південний захід.

Горщик керамічний ліпний, гостродонний. Шийка коротка, S-подібна у профілі, краї вінець косо зрізані назовні. Плечика округлі, тулуб яйцеподібної форми, трохи асиметричний (горщик деформований і потрісканий під тиском землі), дно гостре. Черепок щільний, у тісті значна домішка дрібно- та середньозернистого неокатаного піску. Випал нерівномірний: зсередини поверхня сірого, жовтого та чорного кольорів, а ззовні — сірого і жовтого. Верхня частина горщика сильно закопчена. Внутрішня та зовнішня поверхні посудини оброблені крупнозубчастим штампом (ширина зубців 1,5 мм). Зсередини горщика напрямок розчосів в районі дна хаотичний, а вище — здебільшого горизонтальний. На зовнішній поверхні розчоси також хаотичні. Зріз вінчика горщика орнаментований частими косими відбитками прямого штампу, а плечика та верхня частина тулуба прикрашені широким орнаментальним поясом у вигляді чотирьохрядної хвилі, нанесеної відбитками перекрученого шнура (рис. 6: 2). Розміри: загальна висота 17 см, висота шийки 1,5 см, плечиків — 4,5 см; діаметр вінець 14,5—15 см, тулуба — 16—16,5 см; товщина стінок 0,6—0,7 см.

Поховання 8 (впускне, ЯК) виявлене у центральній частині кургану. Поховання парне, здійснене у великій ямі з заплечиками. Вхідна яма підпрямокутної форми з заокругленими кутами, орієнтована довгою віссю по лінії північний схід — південний захід, розміри 2,2 × 1,85 м, глибина 1,7 м. По її центру з такою самою орієнтацією розташована поховальна камера також прямокутної форми з заокругленими кутами розміром 1,5 × 1 м. Її глибина 2,25 м (на

0,55 м нижче заплечиків). Материковий викид з поховальної камери знаходився тут же на заплечиках. Поверх викиду збереглися відбитки поперечних дерев'яних плах і коричневий тлін від них (їх ширина бл. 10 см). Цими плахами, кінці яких лежали на заплечиках могили, була перекрита камера з похованими. Дно могили вкрите прямокутною підстилкою з кори розміром 1,3 × 0,85 м. На ній лежали скелети двох небіжчиків: дорослого та дитини (рис. 4: 4). Поверх кісток у заповненні траплялися рештки дерев'яного перекриття, що просіло. У заповненні могили біля південно-східної стінки виявлено залишки жертовної їжі — фрагмент нижньої щелепи ВРХ. Доросла особа (жінка 35—40 років) лежала практично по центру могили, вздовж її довгої вісі. Її поза — скорчено на спині з невеликим розворотом праворуч, ноги підігнуті у колінах праворуч. Руки передпліччями складені разом нижче грудей. Череп повернутий праворуч, орієнтація головою на південний захід. Дитячий скелет (вік — 7—8 років), орієнтований так само. Він лежав паралельно до дорослого, обличчям до нього, майже впритул одне-до-одного лобами. Поза дитини — скорчено на спині, ноги зігнуті у колінах, впали ліворуч (у бік дорослого). Гомілки та стопи дитини майже упираються в стегно дорослого. Ліва рука дитини простягнута вздовж тулуба, права зігнута в лікті, передпліччя — на животі паралельно тулубу, праве передпліччя на тазових кістках. Слідів вохри на скелетах не простежено. На дні могили виявлені ратиці вівці / кози (всього 7 шт.), які лежали двома скупченнями: одне у головах дитини, а інше — за плечовою кісткою дорослого. Будь-якого іншого інвентарю не виявлено.

Поховання 9 (впускне, ЯК) знайдене в північній частині кургану. Воно частково перекривало поховання 10 цієї ж культури. Поховальна яма прямокутної форми з заокругленими кутами, орієнтована довгою віссю по лінії північний захід — південний схід, розміри 1,3 × 0,8 м; глибина 1,2 м. На дні ями виявлені сліди органічної підстилки. По центру могили лежав скелет небіжчика — дорослої людини. Кістяк поганої збереженості: вціліли права плечова кістка, частина тазової та частково кості ніг. Похований лежав у скорченій позі на спині з розворотом ліворуч, ноги зігнуті в колінах і також направлені ліворуч. Плечі рук — вздовж торсу. Орієнтація головою на північний захід (рис. 5: 1). Поховання безінвентарне.

Поховання 10 (впускне, ЯК) виявлене в північній частині кургану. Поховальна яма практично не читалася. Очевидно вона була підпрямокутної форми з заокругленими кутами, розміром 1,3 × 0,85 м; глибина 1,5 м. На дні могили простежено сліди органічної підстилки (кори) та посипку вохрою. Скелет небіжчика поганої збереженості. Зафіксовано лише нижню частину скелету: таз та кості ніг. Похований — дорослий чоловік — лежав у скорченій на спині позі головою на захід. Ноги сильно зігнуті в колінах, впали праворуч (рис. 5: 2). Поховання безінвентарне.

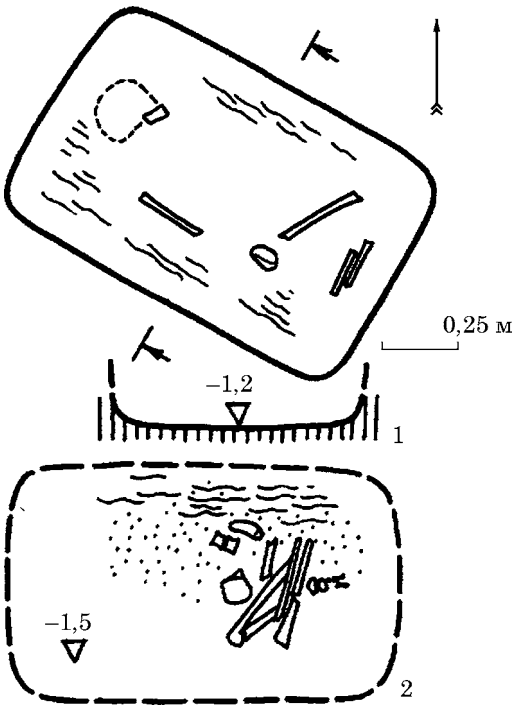

Рис. 5. Гродзеве, курган 6, плани і розрізи поховань 9 (1) і 10 (2)

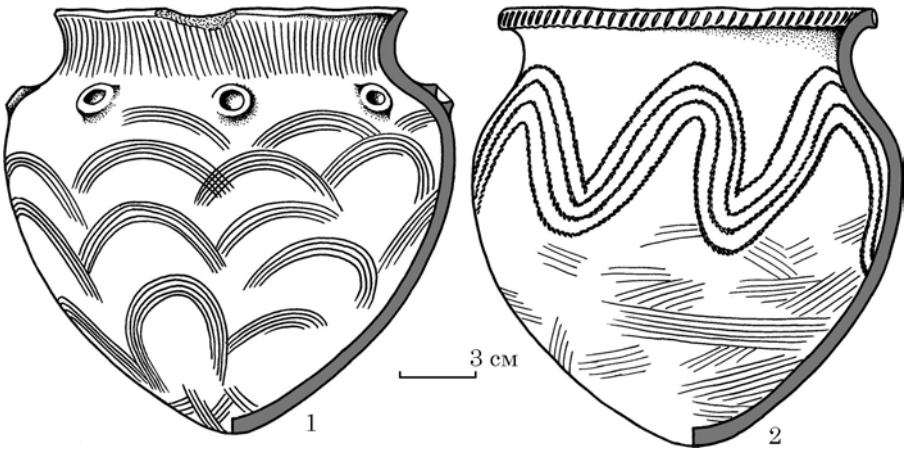

Рис. 6. Гродзеве, курган 6, горщики з поховань 4 (1) і 7 (2), доба ранньої бронзи, ямна культура (III тис. до н. е.

Поховання гродзевського кургану є типовими для курганів доби бронзи Східного Поділля та Побужжя.

Ямні поховання за обрядом подібні до могил Південнобузького локального варіанту ямної культурної спільності: підпрямокутні ями, перекриті деревом, ями з заплечиками, підстилка з кори, скорчене положення кістяків, наявність парних поховань, орієнтація у західному та східному напрямках, використання вохри, присутність у похованні ратиць вівці (Шапошникова, Фоменко, Довженко 1986, с. 14—21). Посудини, виявлені в похованнях 4 і 7, відносяться до пізнього періоду ямної культури: короткошиї горщики з яйцеподібним тулубом та гострим дном (тип II.A.1; Шапошникова, Фоменко, Довженко 1986, с. 38—40).

Поховання бабинської культури / культури багатоваликової кераміки менш виразні. Вони характеризуються підпрямокутними ямами невеликих розмірів і глибини, наявністю органічної підстилки і дерев'яних конструкцій у могилі, орієнтацією небіжчиків головою у східному напрямку, скудністю інвентарю, присутністю кісток тварин. Відносяться вони до пізнього етапу культури Бабине (Дніпро-Прутська бабинська культура, за Р. О. Литвиненком), а саме — до Східноподільської групи пам'яток (Литвиненко 2019, с. 59—67).

Результати досліджень кургану поблизу с. Гродзеве доповнюють джерельну базу для вивчення археології доби бронзи на території Уманщини. Введення до наукового обігу цих матеріалів розширює наше уявлення про стародавніх мешканців Східного Поділля у III—II тис. до н. е.

ЛІТЕРАТУРА

Антонович, В. Б. 1895. *Археологическая карта Киевской губернии*. Москва.

Куштан, Д. П. 2011. *Звіт про археологічні дослідження на території Черкаської області за 2011 рік*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2011/116.

Литвиненко, Р. О. 2019. Поділля в системі культурного кола Бабине. В: Литвиненко, Р. О. (ред.). *Археологія Поділля. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. Вінниця: Твори, с. 57-69.

Отрощенко, В. В. 2001. *Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення)*. Київ: ІА НАН України.

Стефанович, В. А. 1968. *Археологические памятники Уманщины*. І. Умань: Уманський краєзнавчий музей.

Шапошникова, О. Г., Фоменко, В. Н., Довженко, Н. Д. 1986. *Ямная культурно-историческая область (Южнобугский вариант)*. Свод археологических источников, В1-3. Киев: Наукова думка.

REFERENCES

Antonovich, V. B. 1895. *Arkheologicheskaia karta Kievskoi gubernii*. Moskva.

Kushtan, D. P. 2011. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Cherkaskoi oblasti za 2011 rik*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2011/116.

Lytvynenko, R. O. 2019. Podillia v systemi kulturnoho kola Babyne. In: Lytvynenko, R. O. (ed.). *Arkheolohiia Podillia. Materialy Vseukrainskoi naukovoi konferentsii*. Vinnytsia: Tvory, s. 57-69.

Otroshchenko, V. V. 2001. *Problemy periodyzatsii kultur serednoi ta piznoi bronzy pivdnia Skhidnoi Yevropy (kulturno-stratyhrafichni zistavlennia)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Stefanovich, V. A. 1968. *Arkheologicheskie pamiatniki Umanshchiny*. I. Uman: Umanskyi kraieznavchyi muzei.

Shaposhnikova, O. G., Fomenko, V. N., Dovzhenko, N. D. 1986. *Iamnaia kulturno-istoricheskaia oblast (Iuzhnobugskii variant)*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, V1-3. Kiev: Naukova dumka.

D. P. Kushtan

THE BRONZE AGE KURGAN NEAR THE VILLAGE OF GROZDEVE IN UMAN REGION

This paper presents the data from the excavation of the kurgan 6 near the village of Grozdeve in Uman region of the Cherkasy oblast. The complex was investigated by the Expedition of the Cherkasy Archaeological Rescue Surveys in 2011. This kurgan was a component of the large kurgan group located to the east and north-east from the village of Grozdeve, near the road Uman — Kirovohrad in the direction of the village of Babanka. Topographically the kurhan cemetery is located on top of the watershed of the rivers Umanka (from the west) and Revukha (from the east), which flow into the Yatran river (basing of the Southern Buh).

Kurhan 6 was located in the central part of the group. The southern part of the kurgan was partly destroyed by the road, which was built in 1950s. Initially the elevation of kurgan reached 2.5—3 m. By the moment of excavations its elevation reached 1.3—1.5 m, and the diameter was measured to 35—40 m. The kurgan included ten burials of the Bronze Age. Eight of those belong to the Yamna culure (3rd mil. BC), two others were attributed to the Babyne cultural complex (the first half of the 2nd mil. BC). Despite the significantly destroyed mound, profiles preserved the stratigraphy of the kurgan. The buried soil and at least two mounds were identified.

Yamna burials are similar to the Southern Buh variation of the Yamna culutural complex by its ritual: nearly rectangular pits covered with wood, remains of bark on the floor, position of skeletons, burials of two people, western and eastern orientation of buried, use of ochre etc. Two burials included ceramic pots with a short neck, egg-shaped body and sharp bottom. Those are dated to the late period of Yamna culture.

Babyne burials do not have significant features. Both are characterized by nearly rectangular pits of a small size and depth, organic remains on the floor and wooden constructions in burials, eastern orientation of buried, the lack of inventory. These burials are dated to the late period of the culture (Dnipro-Prut Babyne culture).

Keywords: Eastern Podillya, Bronze Age, kurhan, burials, Yamna culture.

Одержано 15.09.2020

КУШТАН Дмитро Павлович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

KUSHTAN Dmytro, PhD, Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-6411-2154,

e-mail: kushtan_dp@ukr.net.

УДК 903.5(477.74)"637" DOI: 10.37445/adiu.2021.02.18

І. Л. Алексєєва, Ю. В. Болтрик, І. В. Сапожников

КУРГАН НА БРІЄННСЬКІЙ ГОРІ БІЛЯ м. АРЦИЗ

Стаття висвітлює матеріали кургану, розкопаного в центральній частині буджацького степу біля м. Арциз експедицією ОАМ АН УРСР в 1972 р. Найцікавіші матеріали з цієї пам'ятки частково опубліковано, а артефакт у вигляді золотого конусу з цього кургану вже давно посів чільне місце серед скіфських старожитностей. Проте автори пропонують нове трактування функціонального призначення цієї категорії нерозгаданих артефактів. Огляд поховань доби бронзи та залишків поховального інвентарю з впускної могили озброєного скіфа та поховання коней, що, вірогідно, супроводжували іншу знищену могилу, надає більш повне уявлення про цю важливу пам'ятку. Крім того, топографія і місце кургану в просторі та його стратиграфія потребують сучасної інтерпретації.

Ключові слова: *Буджак, Арциз, курган, доба бронзи, кромлех, скіфи, воїн, зброя, поховання коней, нагрудник коня, золотий конус, канабіс.*

Внесок шанованого Віталія Васильовича Отрощенка у курганну археологію — вагомий і різнобічний. Ювіляра приваблює не лише коло головних проблем його досліджень в галузі бронзової доби, але й скіфська та середньовічна тематика. Тому матеріали Арцизького кургану якраз перебувають в руслі його наукових студій і вони є доречними в збірнику праць на честь ювілею шановного професора.

Курган на Брієннській Горі розкопав у 1972 р. Арцизький загін Причорноморської експедиції ОАМ АН УРСР під керівництвом І. Л. Алексеєвої (Алексеева 1973). Пам'ятка вже давно знана своїми цікавими матеріалами. Частину знахідок з її могил наведено в монографії автора розкопок (Алексеева 1992, с. 47—48, 65—66, рис. 9: 1—2; 10: 1), а скіфські комплекси — елітне поховання молодого вершника (№ 1) та могила двох коней, стисло вже опубліковані (Алексеева та ін. 1997, с. 48—57; Островерхов, Редина 2013, с. 381, 393, 396; рис. 92: 2; 94: 1; 96: 7, 10; 97: 1—6), і давно посіли своє місце в узагальнюючих працях скіфологів (Мелюкова 1979, с. 146; Ильинская, Тереножкин 1983, с. 113; Мурзин 1984, с. 45; Алексеев 2003). Особливою увагою дослідників користується знахідка золотого конуса з цього комплексу (Алексеев 1991, с. 44; 2003, с. 197, 216; Королькова 1995, с. 86; Болтрик 1996, с. 107—109; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 35; Яблонский 2009, с. 423; Канторович 2018, с. 112, 114; Гуляев 2019, с. 172—187).

Проте залишаються невисвітленими позиція кургану в просторі, його стратиграфія, опис поховань та інвентарю бронзової доби, та тлумачення деяких скіфських предметів (через низьку якість малюнків першої публікації). Тому, на часі дати повну інтерпретацію цієї неординарної, багатошарової пам'ятки з центру буджацького степу.

Курган, який увійшов в історіографію як «Арцизький», знаходився на Брієннскій Горі, що здіймається над правим берегом заплави Когильника, дещо вище впадіння в неї річки Чага. Назва гори, відомої покладами вапняку та виноградниками, походить від назви німецької колонії Брієнн [1], що існувала тут з 1816 по 1940 рр. (рис. 1).

Курган, що нас цікавить, до розкопок 1972 р. не згадувався в літературі, не позначали його й на топографічних картах (рис. 1; 2). На відміну від нього, сусідній нерозкопаний досі курган

© І. Л. АЛЕКСЄЄВА, Ю. В. БОЛТРИК, І. В. САПОЖНИКОВ, 2021

1. Нині район Глинка — частина міста Арциз Одеської обл.

Рис. 1. Карта Брієннської колонії 1828 р.

Рис. 2. Частина карти 1943 р. з ситуацією навколо м. Арциз

має багату історію. Його довго називали Брієннська Гарматна Гора [пагорб] (Kanonenhügel). Він знаходиться на 100-метровому мисі правобережного плато долини р. Когильник навпроти центру міста Арциз, за 0,7 км на південь від району Ґлинка, на північ від селища Городок (Арциз 2). Насип конічної форми, висотою 9,7—9,1 м та діаметром 80—100 м витягнутий меридіональному напрямку, з заходу його схили більш стрімкі. Поверхня кургану не розорюється, але навколо є заглиблення від виїмки ґрунту. На вершині влаштовано геодезичний пункт третього класу «Брієнн» з абсолютною відміткою +116 м та координатами 45,96 сх. довготи і 29,42 зах. широти (Сапожников, Кашуба 2020). Гарматна Гора посідає четверту позицію в «рейтингу» найвищих курганів Буджаку після подвійного кургану Могила і Мангітської Гори (Сапожников, Присяжнюк 2018).

Курган користувався популярністю у місцевих німців. У 1907 р. саратський вчитель і краєзнавець Ф. Вагнер написав про нього сагу (Fiechtner 1964; Сапожников, Кашуба 2020), а уродженець с. Брієнн Гербер Остер (1918 р.) Залишив есе «Курганные холмы в Бессарабии», присвячене цьому могильному насипу. У ньому наведена легенда про те, що вночі з пагорба виходять маленькі чоловічки і танцюють навколо, а з настанням дня знову ховаються під землю. Ще там описана історія пошуку скарбів в 1873 р.: «довгим зимовим вечором сиділи три молоді бурсаки і розповідали страшні історії про легендарний пагорб, в якому має бути захований скарб. Якби у них був цей скарб, то вони стали б багатими, а тому вирішили його добути. Ініціатор Ханнесле разом з бурсаками вночі підібралися до пагорба з лопатами і тачкою. Вони зрили верхівку і при світлі ліхтарів зробили прямовисний хід-шахту глибиною кілька метрів. Позаяк взимку робіт на полях та виноградниках не було, цього довго ніхто не помічав. Хлопці вже підраховували, скільки ночей їм залишилося копати, щоб знайти жаданий скарб, утім про їхні пошуки стало відомо. Сільський староста і пристав були здивовані нічною працею шукачів скарбів. Обурений староста під страхом покарання наказав негайно припинити розкопки. За одну ніч хід повинен мав бути заритий разом з мотузками і блоками. Незважаючи на всі зусилля, бурсаки не змогли засипати шахту за одну ніч, тому вирва ще довго залишалася свідченням цієї історії. За 60 років потому, колишній бюргер Йоханнес Хойзер (Häuser) святкував своє 80-річчя, тоді він повідав своїм нащадкам історію мисливців за скарбами, закінчивши її словами: «…в той час я і був Ханнесле». Згодом його небога Антонія стала письменницею, відомої як автор книги «старожитності» (Die Altertumsforscher). Де й повідала, що пагорб був популярним місцем дозвілля для молодих і старих. У 1930 р. на його верхівці поставили дерев'яну піраміду заввишки 8 м.

Одначе для нас важливіше інша розповідь Г. Остера. Через багато років після репатріації бессарабських німців до прадідівщини, на степовому плато для потреб радянської армії вирішили збудувати військовий аеродром. На заваді стала Брієннська Гарматна Могила, яку мали знести. Археологи «з великим здивуванням виявили в її підніжжі скарб з золота, срібла та дорогоцінних каменів». Ці твори мистецтва були вилучені і знаходяться в Одеському археологічному музеї. У 1994 р. Г. Остер разом земляками побував на малій вітчизні і побачив, що «з семи курганів, які колись були близько Брієнне, зберігся тільки той, який стоїть на краю гори над школою і тоді ж він в останній раз піднявся на нього…» (Oster 2013).

Як бачимо, місцевість довкола Арцизького кургану оповита легендами, яких сучасні мешканці вже не знають. Парадокс в тому, що точна прив'язка цього насипу відсутня. Раніше на підставі опублікованих даних, огляду місцевості та аналізу доступних карт, один з авторів статті припускав, що цей могильний пагорб

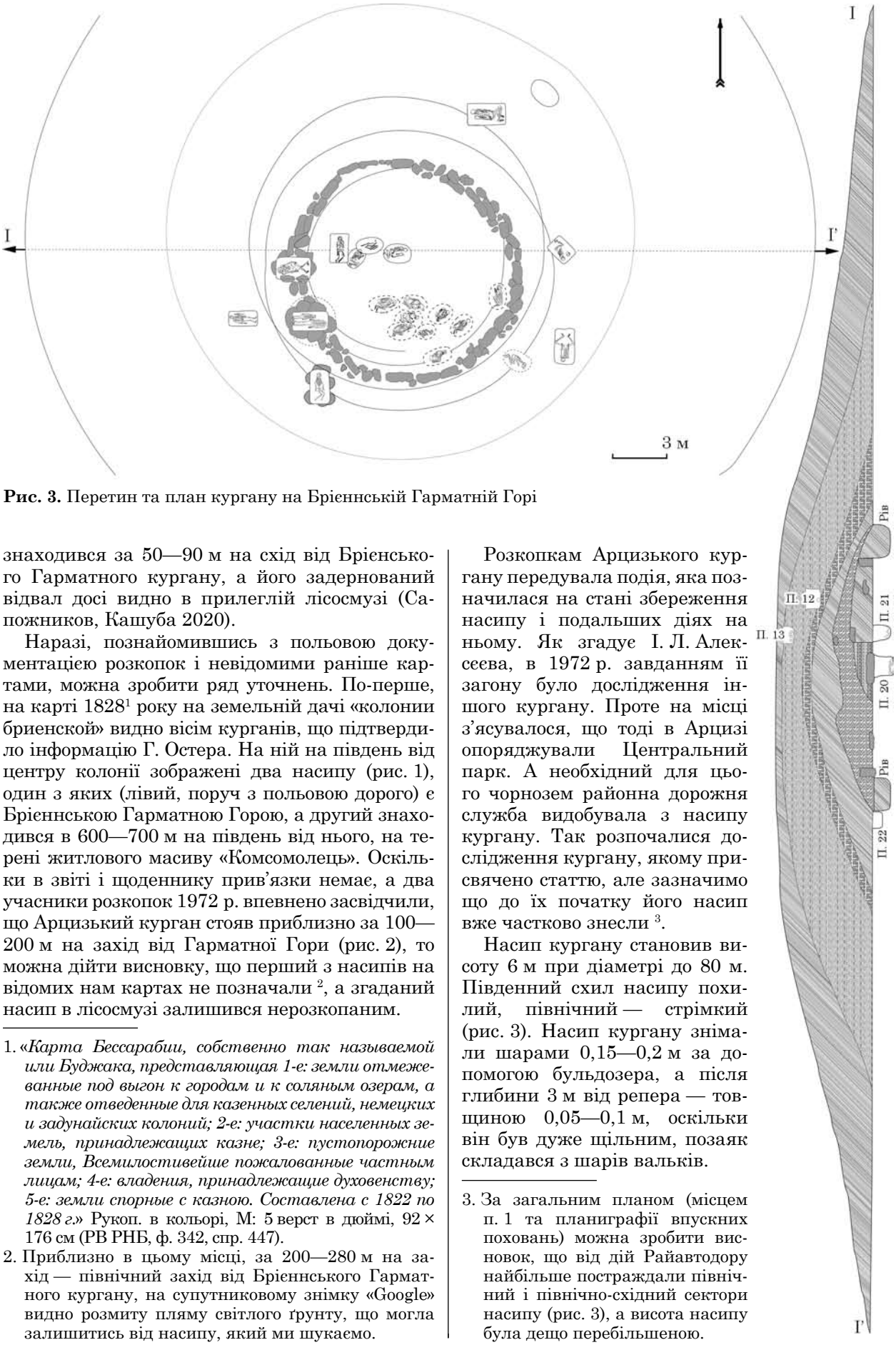

Рис. 3. Перетин та план кургану на Брієннській Гарматній Горі

знаходився за 50—90 м на схід від Брієнського Гарматного кургану, а його задернований відвал досі видно в прилеглій лісосмузі (Сапожников, Кашуба 2020).

Наразі, познайомившись з польовою документацією розкопок і невідомими раніше картами, можна зробити ряд уточнень. По-перше, на карті 1828[1] року на земельній дачі «колонии бриенской» видно вісім курганів, що підтвердило інформацію Г. Остера. На ній на південь від центру колонії зображені два насипу (рис. 1), один з яких (лівий, поруч з польовою дорого) є Брієннською Гарматною Горою, а другий знаходився в 600—700 м на південь від нього, на терені житлового масиву «Комсомолець». Оскільки в звіті і щоденнику прив'язки немає, а два учасники розкопок 1972 р. впевнено засвідчили, що Арцизький курган стояв приблизно за 100—200 м на захід від Гарматної Гори (рис. 2), то можна дійти висновку, що перший з насипів на відомих нам картах не позначали [2], а згаданий насип в лісосмузі залишився нерозкопаним.

Розкопкам Арцизького кургану передувала подія, яка позначилася на стані збереження насипу і подальших діях на ньому. Як згадує І. Л. Алексєєва, в 1972 р. завданням її загону було дослідження іншого кургану. Проте на місці з'ясувалося, що тоді в Арцизі опоряджували Центральний парк. А необхідний для цього чорнозем районна дорожня служба видобувала з насипу кургану. Так розпочалися дослідження кургану, якому присвячено статтю, але зазначимо що до їх початку його насип вже частково знесли [3].

Насип кургану становив висоту 6 м при діаметрі до 80 м. Південний схил насипу похилий, північний — стрімкий (рис. 3). Насип кургану знімали шарами 0,15—0,2 м за допомогою бульдозера, а після глибини 3 м від репера — товщиною 0,05—0,1 м, оскільки він був дуже щільним, позаяк складався з шарів вальків.

1. «*Карта Бессарабии, собственно так называемой или Буджака, представляющая 1-е: земли отмежеванные под выгон к городам и к соляным озерам, а также отведенные для казенных селений, немецких и задунайских колоний; 2-е: участки населенных земель, принадлежащих казне; 3-е: пустопорожние земли, Всемилостивейше пожалованные частным лицам; 4-е: владения, принадлежащие духовенству; 5-е: земли спорные с казною. Составлена с 1822 по 1828 г.*» Рукоп. в кольорі, М: 5 верст в дюймі, 92 × 176 см (РВ РНБ, ф. 342, спр. 447).
2. Приблизно в цьому місці, за 200—280 м на захід — північний захід від Брієннського Гарматного кургану, на супутниковому знімку «Google» видно розмиту пляму світлого ґрунту, що могла залишитись від насипу, який ми шукаємо.
3. За загальним планом (місцем п. 1 та планиграфії впускних поховань) можна зробити висновок, що від дій Райавтодору найбільше постраждали північний і північно-східний сектори насипу (рис. 3), а висота насипу була дещо перебільшеною.

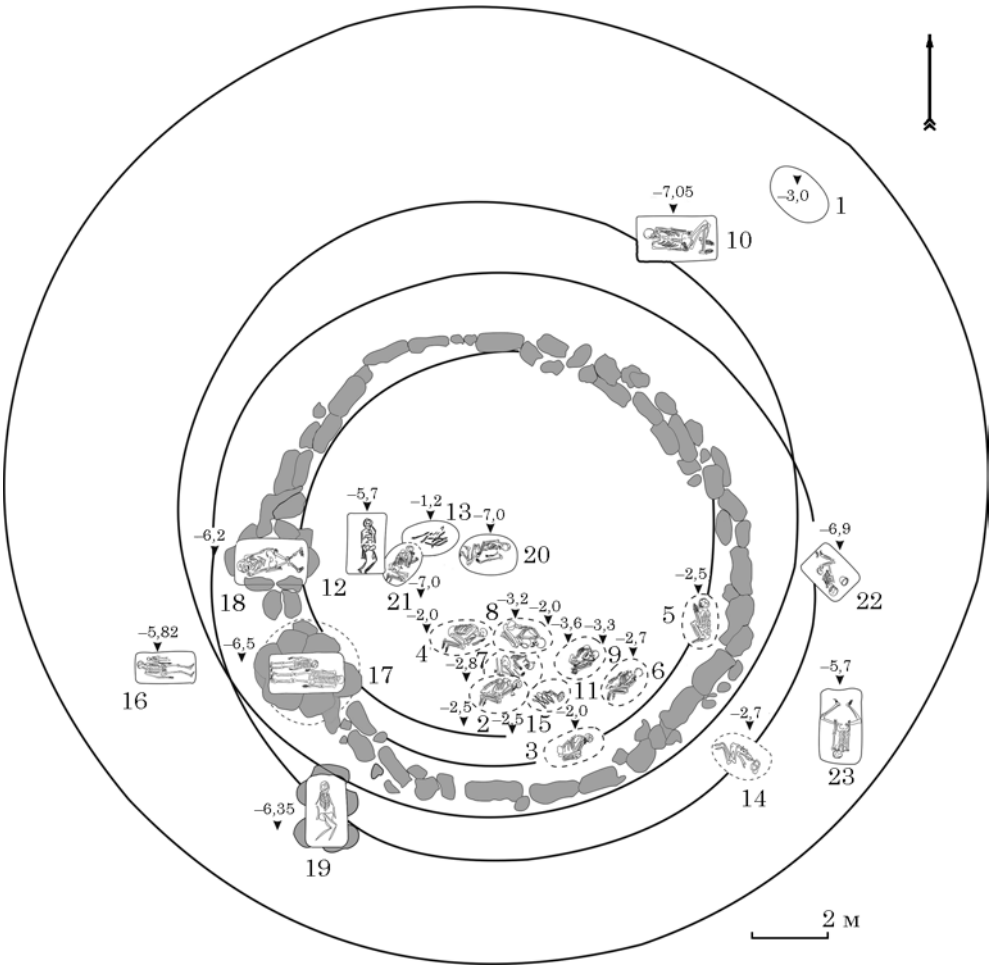

Рис. 4. Загальний план кургану на Бріеннській Гарматній Горі

Опис поховань. Оскільки поховання 1 і 13 належать до скіфської доби і пов'язані з останньою фазою функціонування кургану, їх розглянемо після блоку ранніх поховань.

Поховання 2 (бабинське культурне коло). Межі ями не простежувалися. На глибині 2,50, за 4 м на північ від репера виявлено кістяк молодої людини років 15, що лежав в зібганому стані на животі, головою на схід, ноги різко зігнуті в колінах, п'яти біля тазу, коліна у грудної клітини, руки зігнуті в ліктях, кисті перед обличчям (рис. 5: 2). Біля лівої руки на боці лежала сіроглиняних ліпна чашечка, край вінця якого злегка загнутий всередину, випал нерівномірний. Розміри посудини: висота — 8,8 см, діаметр віночка — 9,6 см, діаметр дна — 7,5 см.

Поховання 3 (бабинське культурне коло). Відкрито на глибині 2,0, за 6 м на південь від реперу і за 2 м на схід від нього. Кістяк дорослої людини лежав на лівому боці, головою на схід, в дуже зібганому стані — руки перед обличчям, коліна притиснуті до ребр, п'яти до тазу (рис. 5: 3). Межі могильної ями не простежені.

Поховання 4 (бабинського культурного кола). На глибині 2,0 м, за 3,0 м на південь від репера відкрито зібгане поховання. Кістяк лежав на лівому боці, головою на схід, руки перед обличчям, ноги зігнуті в колінах, колена підібгані до грудної клітки, п'яти до таза. Могила не простежувалася.

Поховання 5 (бабинського культурного кола) відкрито на глибині 2,5 м, на відстані 5,0 м на схід від репера і за 1,2 м на південь від бровки. Кістяк лежав зібгано на правому боці, головою на північ, руки перед обличчям, ноги зігнуті в колінах (рис. 5: 5). Межі могильної ями не простежені — поховання впускне.

Поховання 6 (бабинського культурного кола) виявлено на глибині 2,7, за 3,0 м на схід від репера і за 3 м на південь від бровки. Кістяк лежав зібгано на лівому боці, головою на схід, кістки долонь перед обличчям, ноги різко зігнуті в колінах (рис. 5: 6). Контури могильної ями не простежувалися.

Поховання 7 (бабинського культурного кола) виявлено на глибині 2,8, за 4,0 м і на південь від репера і на схід від бровки. Кістяк лежав на лівому боці, головою на схід, в скорченому положенні. Руки зігнуті в ліктях, кисть лівої руки різко повернута в бік черепа, ноги зігнуті в колінах, коліно лівої ноги підібгані до грудної клітки, п'ята правої ноги притиснута до тазу (рис. 5: 7).

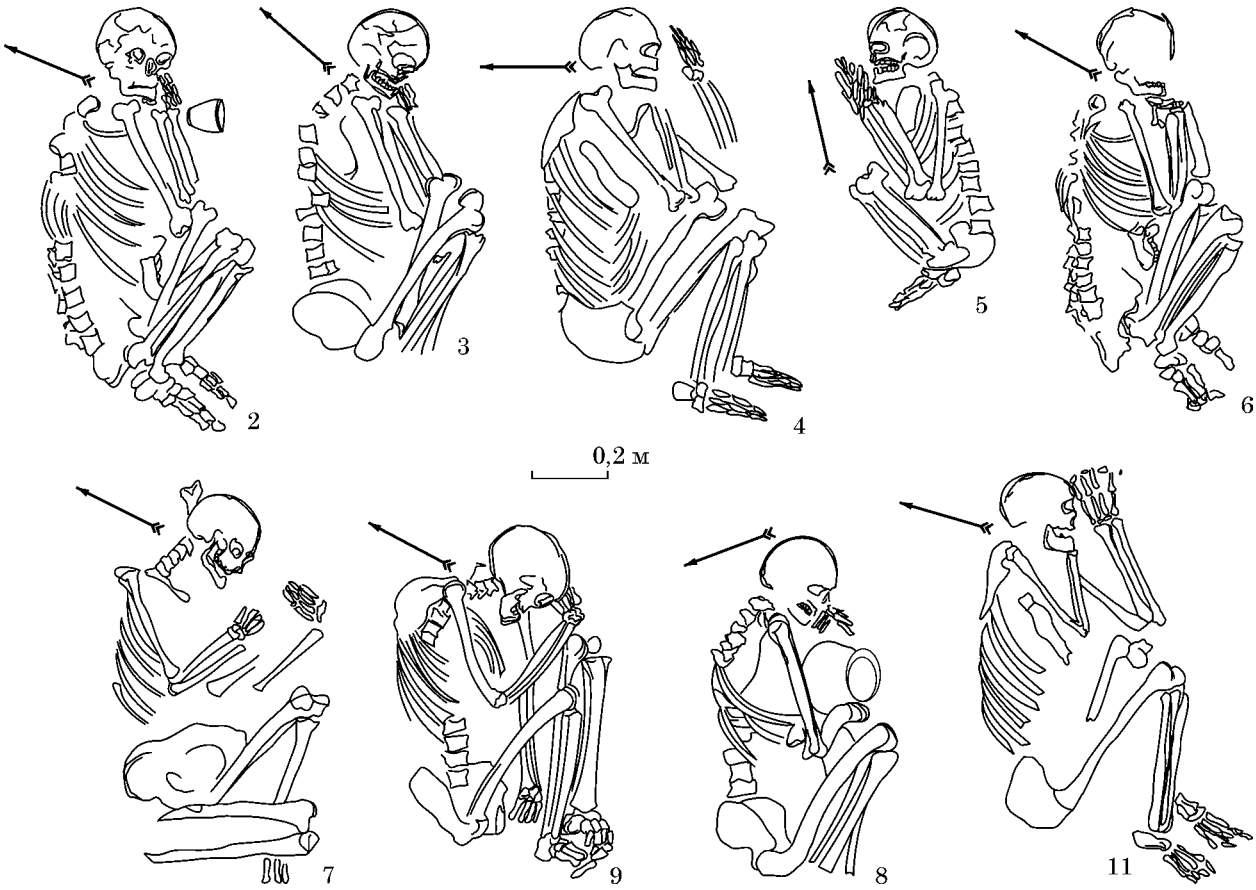

Рис. 5. Плани поховань культури кола Бабино (номери на малюнку відповідають номеру поховань)

Поховання 8 (бабинського культурного кола) відкрито на глибині 3,2, в 2,4 м на південь від репера і в 0,6 м на схід. Кістяк дорослої людини лежав на лівому боці, головою на схід, ноги різко зігнуті в колінах, п'яти притиснуті до тазу, руки зігнуті в ліктях, кистями звернені до лиця (рис. 5: 8); в руках — ліпна посудина банкоподібної форми, край її вінця трохи загнутий всередину, випал нерівномірний (рис. 7: 3). Її розміри: висота — 8,8 см, діаметр вінця — 9,6 см, діаметр дна — 7,5 см.

Поховання 9 (пізньобронзового віку) виявлено на глибині 3,6 м, прямо під похованням 4. Кістяк лежав на лівому боці, головою на схід, в сильно зібганому стані, ліва рука витягнута між ніг, права зігнута в лікті, фаланги її пальців під черепом (рис. 5: 9).

Поховання 10 (ямне) знаходилось на глибині 7,05 м від верху насипу. Велика яма прямокутної форми, розмірами 2,3 × 1,2 × 0,7 м була відкрита на південь від репера, на відстані 9,0 м і за 4,0 м на схід. Зверху могила була перекрита дерев'яним накатом, покладеним поперек могильної ями, з часом перекриття впало в середину. Кістяк жінки років 35—40 (зуби істотно стерті), лежав на спині, головою на захід, руки витягнуті уздовж тулуба, кисть правої лежить на тазових кістках. Ноги спочатку були зігнуті в колінах і стояли до гори, згодом же впали вліво під тиском заповнення, що провалилося (рис. 6: 10). Весь кістяк і дно могильної ями рясно пофарбовані червоною вохрою.

Поховання 11 (бабинського культурного кола) відкрито на глибині 3,3, за 3,5 м на південний схід від репера. Кістяк людини років 60 лежав в зібганому стані на лівому боці, головою на схід. Ноги різко зігнуті в колінах, руки зігнуті в ліктях, кисті перед обличчям (рис. 5: 11). Стан збереженості кісток поганий. Межі ями не простежувалися.

Поховання 12 (ямне) відкрито на глибині 2,7, в 2,0 м на захід від репера. Могила прямокутної форми, розмірами 2,2 × 1,3 × 0,8 м була перекрита накатом з колод. Кістяк дорослої людини лежав на спині, головою на північ, руки витягнуті уздовж тулуба, ноги підібгані в колінах. Весь кістяк і дно могили рясно посипані червоною вохрою.

Поховання 14 (бабинського культурного кола) виявлено на глибині 2,7, за 6,2 м на схід від репера і за 6 м на північ від бровки. Кістяк лежав на лівому боці, головою на схід, ноги різко зігнуті в колінах, притиснуті до грудної клітки, п'яти біля таза. Руки зігнуті в ліктях, долоні перед обличчям. Між фалангами пальців лежав оскілок кремінню.

Поховання 15 (бабинського культурного кола) відкрито на глибині 2,5, за 4,0 м на північ від репера і за 1,0 м на схід. Кістяк лежав

Рис. 6. Плани поховань кургану (номери на малюнку відповідають номеру поховань)

на лівому боці, головою на схід, в дуже скорченому положенні.

Поховання 16 (ямне) виявлено на глибині 5,8 м від вершини, за 8,0 м на південний захід. Від репера і за 2,0 м на схід від кромлеха, за його межами. Поховання парне — жінки з дитиною. Межі могильної ями прямокутної форми простежувалися слабо. Розміри її: 1,7 × 0,7 × 0,5 м. Кістяк жінки років 45—50 лежав на спині з невеликим поворотом в ліву сторону, головою на захід, руки витягнуті уздовж тулуба, ноги злегка зігнуті вліво. З лівого боку від жіночого кістяка лежав скелет дитини років двох, на спині, головою на захід, руки і ноги витягнуті. Кістки сильно зруйновані (рис. 6: 16). Дно могили вкрито шаром крейди.

Поховання 17 (ямне). На глибині 5,9 м від вершини насипу, за 2 м на схід від поховання 16 зустрінута кам'яна закладка з грубо оброблених брил що оточували могилу. Ці брили були вписані в загальне коло кромлеху. Їх розміри: 1,2 × 0,8 × 0,2 м; 0,8 × 0,7 × 0,15 м; 0,9 × 0,7 × 0,2 м. Навколо закладки виявлено смугу глиняного викиду, шириною 3 м. Контури прямокутної могильної ями з'явилися на глибині 6,5 м. Могилу розмірами 2,0 × 1,2 м, було орієнтовано за лінією захід—схід. Поховання належало жінці з дитиною (рис. 6: 17). Кістяк жінки років 25—30 лежав випростано на спині, головою на схід, з легким поворотом праворуч. Ліва рука витягнута уздовж тулуба та була повернута долонею до гори. Права витягнута під тазом, кисть повернута в бік дитини. Ноги витягнуті, ступні спрямовані пальцями один до одного. Кістяк дитини років 7 лежав на спині з правого боку від кістяка дорослого у випростаному стані, го-

ловою на схід. Голова повернута обличчям до жіночого кістяка, ступні ніг повернені в ліву сторону. На кістках ніг сліди обпаленого дерева. На дні могили шар крейди. Обидва кістяка покриті червоною фарбою. Поруч з плечем лівої руки дитячого кістяка виявлені шматочки обпаленої вохри.

Поховання 18 (ямне) виявлено за 5 м на південь від репера, на глибині 6,2 м. Розміри могили: 1,9 × 1,3 × 1,1 м. Зверху яма була перекрита обробленими плитами вапняку, розміри яких: 0,5 × 0,4 × 0,4 м; 0,6 × 0,5 × 0,45 м. Під плитами знаходилися шари очерету і перекриття з гілок товщиною 0,3 м. Кістяк дорослої людини лежав на спині, головою на захід, руки витягнуті уздовж тулуба, знаходяться майже під тазом. Ноги зігнуті в колінах, коліна з'єднані, п'яти розсунуті в різні боки, а ступні ніг пальцями один напроти одного (рис. 6: 18). Кістки, особливо череп, густо вкриті червоною вохрою. Дно могили посипано крейдою. В області серця виявлено наконечник стріли з білого кременя. Наконечник витягнутих пропорцій трикутної форми, з виїмкою в основі.

Поховання 19 (ямне) відкрито на глибині 6,35, за 2 м на південь від поховання 17. Могильна яма орієнтована за лінією північ — південь, мала прямокутну форму та сягала розмірами: 2,0 × 1,2 × 1,0 м. Зверху могила перекрита злегка обробленими кам'яними плитами, під якими знаходився накат зроблений з колод, покладений поперек могили (товщина колод 0,2—0,3 м). Дно ями посипано крейдою. Кістяк лежав на спині, головою на північ, ноги зігнуті в колінах, впали вліво, руки витягнуті уздовж тулуба (рис. 6: 19). Кістяк було рясно посипано вохрою. У заповненні ями знайдено придонна частина мініатюрної ліпної посудинки.

Поховання 20 (ямне, центральне) знаходилося в центрі кола утвореного кромлехом (діаметр 13 м), на глибині 7,0 м. Могильна яма мала дерев'яне перекриття, була овальної форми, розмірами 1,8 × 1,25 × 0,2 м. Літню жінку поклали на спину, головою на схід, праву руку зігнули в лікті, так, що долоня опинилася в районі черевної порожнини, кисть лівої руки лежить на тазових кістках. Ноги впали вліво (рис. 6: 21). Весь її кістяк забарвлений червоною вохрою, а біля ліктя лівої руки лежав великий шматок червоної вохри. На ногах (у щиколоток і біля колін) були браслети з відшліфованих ікл хижака з просвердленими в верхній частині отворами. Дно могили вкрито корою. У заповненні могили виявлено шматочок деревного вугілля.

Поховання 21 (усатівська культура) відкрито за 1 м на захід від поховання 20 на глибині 7 м. Могила овальної форми має розміри 1,35 × 1,0 × 0,25 м. Кістяк чоловіка років 50 лежав на лівому боці, головою на північний схід, ноги були зігнуті в колінах, руки зігнуті

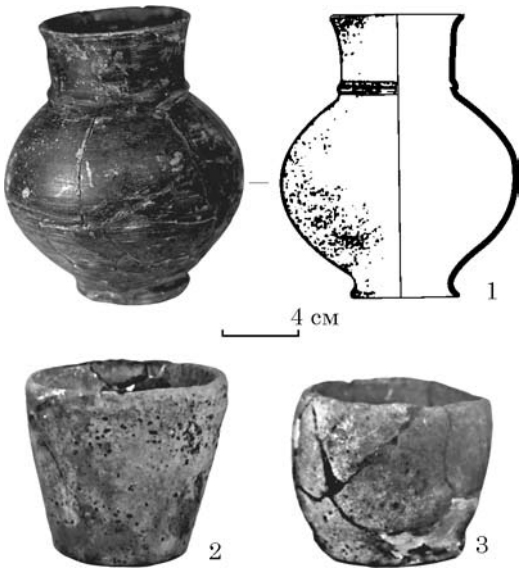

Рис. 7. Посуд з поховань кургану: 1 — № 1; 2 — № 22, 3 — № 8

в ліктях, кисть правої руки знаходиться перед обличчям, кисть лівої злегка відставлена в бік (рис. 6: 22). Біля ребр лежав трохи оброблений камінь (польовий шпат). На дні могили — підстилка з кори. Кістяк добре зберігся.

Поховання 22 (ямне). Дитяча могила на глибині 6,9 м, за 20,0 м на схід від репера відкрито поховання дитини років 5. Форма могили в плані прямокутник, її перекрито гілками і очеретом. Кістяк лежав на правому боці, головою на північний схід, права рука витягнута вздовж тулуба, ліва зігнута в лікті, кисть на животі, на зап'ясті — мідний кований браслет. Праворуч черепа стояв горщик банкової форми (рис. 7: 2). Кістяк посипаний червоною вохрою. На дні ями — підстилка з очерету.

Поховання 23 (ямне) виявлено на глибині 5,7, за 18 м на схід від репера, за ровом (як і поховання 22). Могилу прямокутної в плані форми орієнтовано за лінією північ — південь. Зверху могилу перекрито чотирма колодами довжиною 2,3 м, шириною 0,2 м і товщиною 0,05—0,1 м. Колоди і плахи були покладені уздовж довгої осі могили. Стінки ями ретельно оброблені. Колоди осіли в могилу. Ширина могили — 1,1 м, глибина — 1,0 м. Кістяк жінки років 45—50 лежав на спині, головою на південь, руки були витягнуті уздовж тулуба, ноги розпалися ромбом (рис. 6: 23). Череп забарвлений вохрою. У заповненні ями знайдено кружечок з стулки мушлі *unio* з просвердленим у центрі отвором. Аналогічні прикраси були знайдені в двох похованнях 7, 10, в кургані другого курганного могильника поруч смт Суворове Ізмаїльського р-ну Одеської обл.; в похованні з кургану у ст. Кайнари, Молдова, на поселеннях культури Гумельниця, в Маріупольському могильнику та ін.

Таким чином, дослідження дало наступну картину: курган насипали п'ять разів.

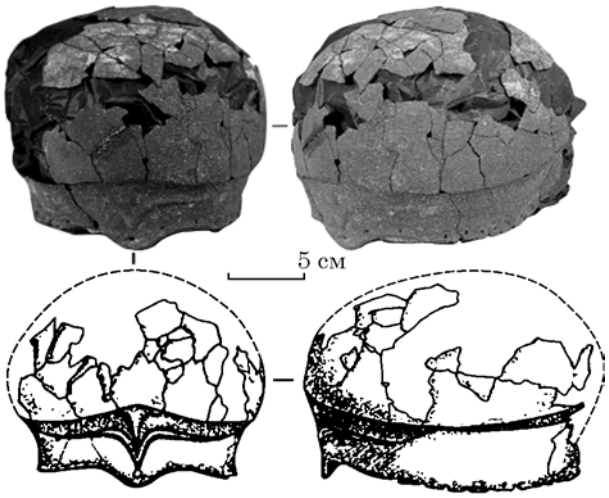

Рис. 8. Бронзовий шолом з поховання 1

Невеличкій первісний насип спорудили над усатівським похованням 21. Але згодом істотно збільшили насип, досипавши його вдруге, над ямним поховання 20, для якого зрізали східну частину схилу усатівського насипу.

По відношенню до оточуючого кромлеху, виявленого на глибині 6,8—7,0 м від вершини, та могил вписаних в периметр кромлеху поховання 20 виступає центральним. Діаметр кромлеху 13 м. Його складено з плит, поставлених на ребро. Розміри плит: 1,2 × 0,8 × 0,65; 1,1 × 0,75 × 0,6; 0,95 × 0,65 × 0,45; 0,8 × 0,7 × 0,4 м. За кромлехом був викопаний рів (заповнений чорноземом), шириною 2,0 м і глибиною 1,0 м. Розміри початкового насипу: висота — 2,5 м, діаметр — 17 м.

Третій насип добудували при здійсненні впускних ямних поховань (10, 12, 16—19, 22 і 23). Його склали з блоків чорнозему (вальків?), досягши висоти 4,5 м та діаметру 24 м.

Четвертий насип споруджено над серією могил Бабинського культурного кола 2—9, 11, 14. Складався він переважно з глини. Розміри четвертої досипки: висота — 5 м, діаметр — 28 м.

П'ятий насип пов'язаний з скіфським часом. Але з яким з двох комплексів — могил 1 і 13 — впевнено сказати важко, через руйнування верхньої та східної частин кургану. Склад насипу — чорнозем, перемішаний з глиною, що побічно вказує на використання ґрунту навколо кургану. Цей насип підняв висоту кургану до 5,5 м або й вище, про що свідчить значно збільшений діаметр (46 м), що пов'язано з істотним змивом верхньої частини насипу.

Оскільки два скіфські комплекси: поховання молодого воїна та могила коней з кургану біля Арцизу, вже давно фігурують в науковому обігу, і помилково, як на нашу думку, розглядаються як взаємопов'язані, проаналізуємо їх прискіпливіше. На тлі загального, начебто цілком логічного первинного сприйняття цих двох комплексів, як одного єдиного, певні вагання свого часу висловив А. Ю. Алексеєв. Він звернув увагу на те, що архаїчні впускні поховання в більш ранні кургани, як правило не супроводжуються могилами коней і єдиним виключенням є Арциз (Алексеев 1991, с. 44; 2003, с. 197). І тут слід зазначити, що дивним виглядає розташування цих двох комплексів в кургані. Відстань в 13 м між ними, можна було б пояснити уявною довгою поховальною доріжкою, на яких влаштовували могили супроводжуючих коней, що правда ця традиція існувала в більш пізній час і до того ж це чинилося на підкурганній поверхні саме скіфського кургану. Але знаходження під схилом північно-східного сектору поховання воїна, а на вершині кургану могили коней, руйнує логічний ланцюжок зв'язку між ними. Поховання людини мало б займати домінуюче положення, а не навпаки. Схоже до не відповідності висотних рівнів в два метри між цими комплексами додається і певна хронологічна відстань між ними. Аналіз аналогій артефактам, до якого звернемося нижче, спонукає умовно віднести артефакти поховання воїна до часу першої Завадської Могили, а могилу коней до хронологічного горизонту близького до Солохи II (могила 1913 р.). Тобто проміжок в часі між цими комплексами слід обмежити одним або двома поколіннями. А з огляду на ту обставину, що кінську могилу понівечили шляховики при вийманні чорнозему з насипу кургану, то є підстави припускати, що вони ж зрізали і поховання господаря цих коней, що, вірогідно, знаходилось неподалік на схід від них. На що побічно вказує і орієнтація коней головами на схід, тобто в бік господаря.

Але повернемося до частково вцілілого скіфського ***поховання 1***. Його відкрили на глибині 3 м від реперу, за 12 м на північний схід від центру кургану. Могилу було пошкоджено землерийною технікою, тому її реальні краї не простежувалися. Неможливо також було визначити і положення кістяка, що належав дуже молодій (12—15 років) людині. Значна зруйнованість поховання 1 може бути частково компенсована векторами найбільш промовистих аналогічних артефактів з інших близьких у часі та статусі комплексів.

Поховання супроводжував багатий поховальний інвентар, це свідчило про високу соціальну позицію молодого вояка. Перш за все, це *бронзовий литий круглий шолом*, перероблений з обладунку халкідського типу (рис. 8). Шолом має по краю отвори для кріплення підкладки, залишки якої складають шкіра та тканина, що частково уціліли. Тулія відокремлена від нижньої частини вгнутою лінією і мов би нависає над нею. Лицьова частина шолома на нижньому краї тулії має дві невеликі фігурні виїмки над очами, що підкреслює рельєфна лінія у вигляді фігурної дужку, з якої спускається гострий клин, якій підкреслює нижню частину наносника. Периметр кола шолома — 57 см, діаметр в нижній частині до 20 см, висота 14—15 см.

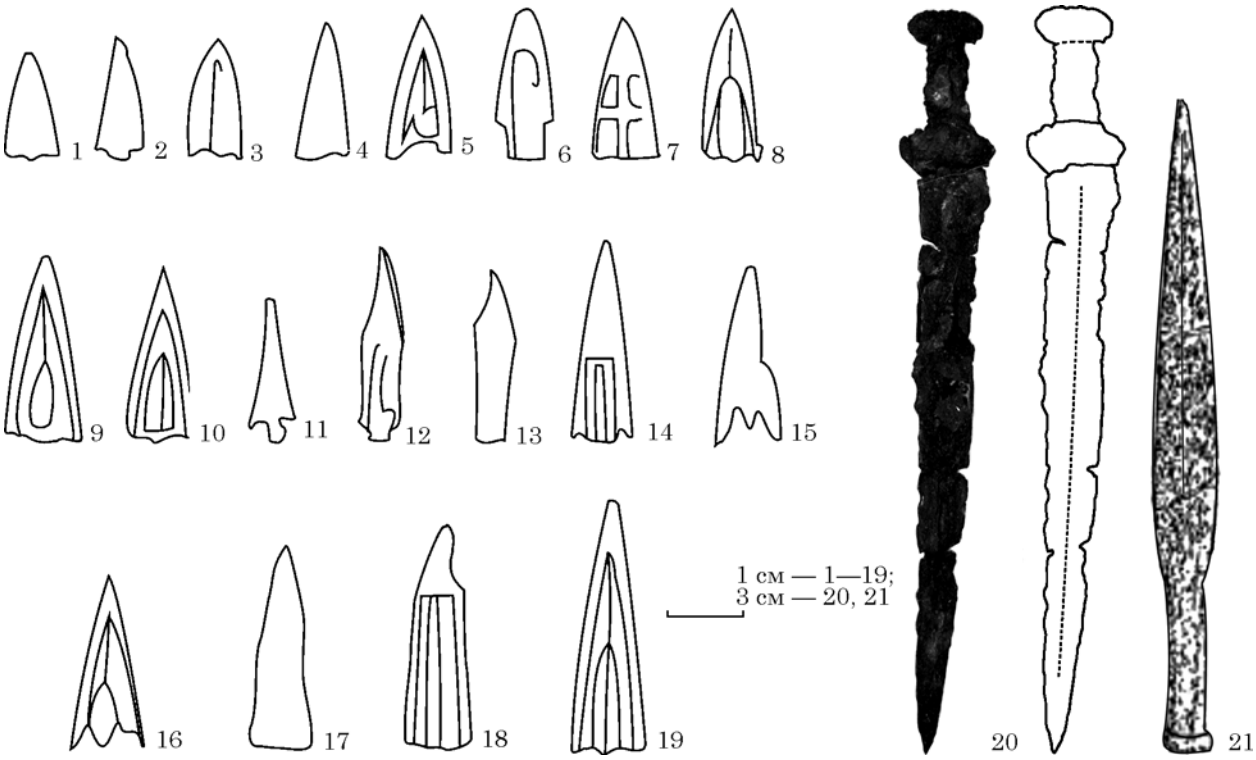

Рис. 9. Поховання 1: 1—19 — бронзові вістря стріл; 20 — залізний меч; 21 — вістря залізного списа

На шоломі з Арцизу, як і інших аналогах з скіфських комплексів, були зрізані нащічники та потилична частина. Крім форми та фактом переробки найбільш близькими є: шолом з талаєвського кургану (Манцевич 1957, с. 155; Черненко 1966, с. 91, рис. 50) та шолому з кургану поблизу с. Кінські Роздори Запорізької обл. (Шмакова 1989, с. 177; Плешивенко 1995, с. 156, рис. 7: 5) основою яких, очевидно, також були клепані прототипи халкидського типу. Подібну переробку під потреби вершників номадів зазнав і литий шолом з впускної могили кургану поблизу с. Надежда в Присивашському Криму (Черепанова 1985, с. 62—64). Нещодавно С. В. Полін та С. Г. Колтухов присвятили окрему статтю ретельному аналізу цього комплексу і зазначили, що первісно шолом з Надежди був не халкидського, а коринфського типу, що теж остаточно не переконує, але вони слушно відкоригували дату цього комплексу — V ст. до н. е. (Полин, Колтухов 2014, с. 317—319). З цими авторами слід погодитись і в тому, шолом був зроблений для грека піхотинця і пройшов переробку для потреб вершника. Власне вони розвинули міркування А. П. Манцевич та Є. В. Черненка про адаптацію грецьких форм для скіфських потреб (Манцевич 1957, с. 155—156; Черненко 1968 с. 90—91). Слід зазначити, що А. П. Манцевич наголошувала, що датування шоломів халкідського типу утруднене (Манцевич 1987, с. 61). Ця засторога актуальна і для інших типів цієї категорії захисного обладунку через тривалий термін їх використання в середовищі номадів.

Уціліли також і *шкіряні шнури*, мало вірогідно, що вони від кінської збруї швидше ж це елементи шкіряної основи металевого панциру. Кінцівки які, очевидно, увінчували дві ворварки: бронзові, витягнутої усічене-конічної форми, одна шестигранна, інша кругла в основі. Розміри (см), перша: висота — 1,2, нижній діаметр — 1,9, верхній діаметр — 0,6; друга: висота — 1,9, нижній діаметр — 1,9, верхній діаметр — 0,6. Саме наявність пари ворварок, а їх могло бути і більше, змушує все ж таки схилятися до думки про приналежність залишків системи кріплення до комбінованого біметалевого панцира. Шнури разом з ворварками могли сполучати частини панцира, що прикривали груди та спину, про що свого часу писав провідний фахівець з озброєння скіфів (Черненко 1968, с. 15, 40, 43). Не виключено, що як і у випадку з похованням воїна з кургану 2 поблизу с. Зелене на Херсонщині, ці шнури кріпили наборне опліччя до спинної частини панцира (Фіалко 2012, с. 223).

Свідченням наявності складного захисного обладунку небіжчика виступає *комплекс залізних та бронзових пластин* різних розмірів. Вони мали витягнуту прямокутну і майже квадратну форму з закругленими краями (рис. 10: 2). Загалом вціліли 162 лусочки — пластини, до того ж залізні сильно поїдені іржею. Кожна платівка має по три отвори в верхній частині та один або два отвори в нижньому правому куті для кріплення на основі. Розміри залізних пластинок: довжина — від 2,8—2 см, ширина — від 2,5 см. Бронзові пластинки вирізняє їхня ре-

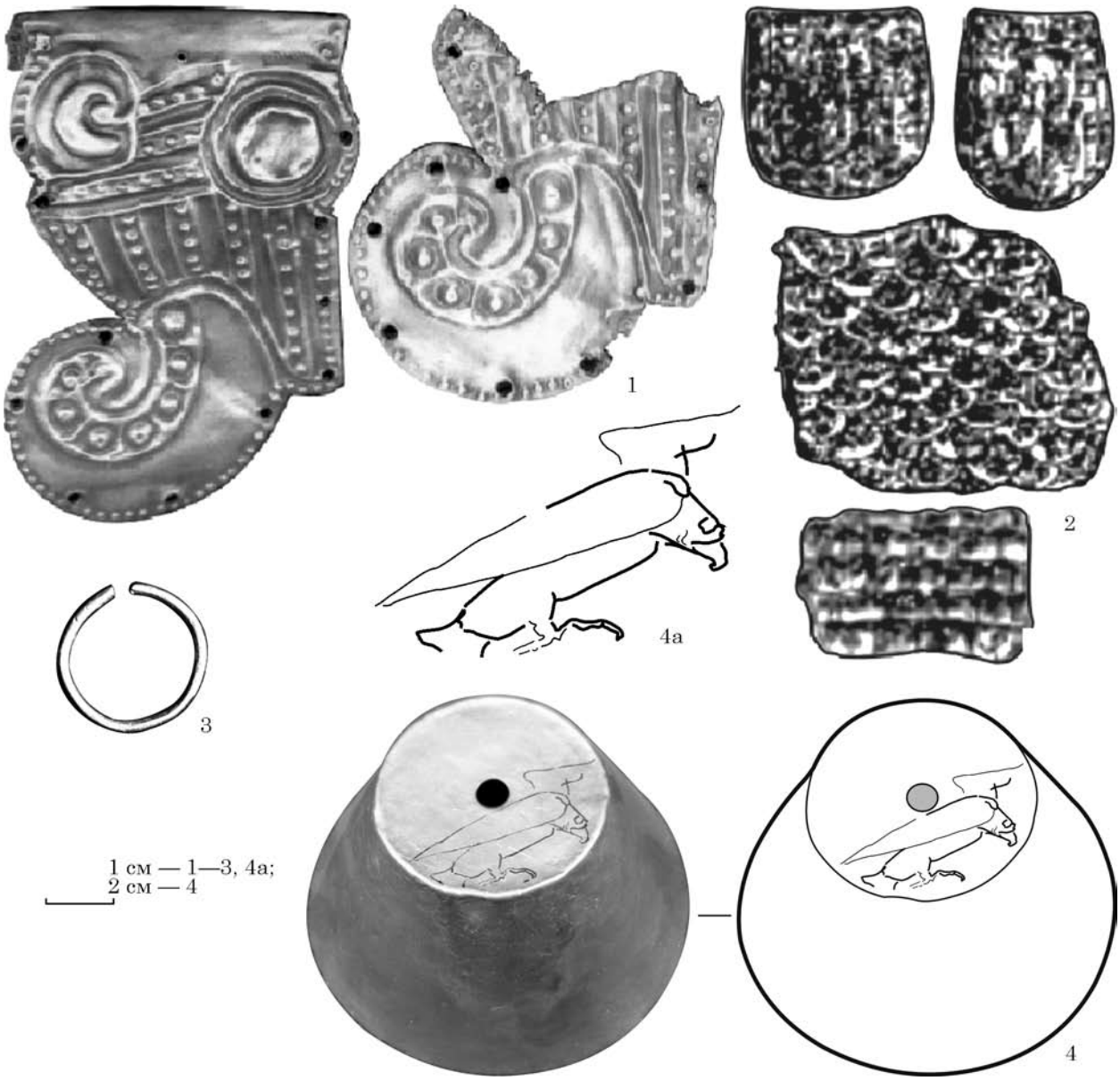

Рис. 10. Поховання 1: 1 — золоті платівки, накладки на дерев'яну чашу; 2 — луски залізного панциру; 3 — золоте дротяне кільце; 4 — золотий конус (поховання 1?)

тельна відполірованість та добра збереженість, їхня довжина — 1,7 см, а ширина — від 1,5 до 1,0 см. Присутність в комплексі довгих прямокутних пластин розмірами від 6 × 3 до 12 × 1,5 см, може засвідчувати наявність двох рівнів наборного поясу, що оторочував низ панцирної сорочки. На думку О. Є. Фіалко, пластини різних розмірів додавали панциру рухливості (Фіалко 2012, с. 223; 2015, с. 127). Слід згадати і залишки пластинчастого панцира з першої Завадської Могили, де поєднувались смуги залізних платівок з бронзовими (Мозолевский 1980, с. 98, 102). Зруйнованість панцира ускладнює його датування, проте факт використання біметалевих пластин та наявність шестигранної ворварки, дозволяє обережно віднести його до другої половини — кінця V ст. до н. е.

Поховання супроводжувала і *наступальна зброя*: меч, спис і бронзові трилопатеві вістря стріл. *Двосічний залізний меч* (рис. 9: 20), має прямокутне брускоподібне навершя та підрямокутне (?) перехрестя, що має ледь округлені кути. Розміри меча (см): загальна довжина 37,5, найбільша ширина клинка 4,7, довжина навершя 6, ширина 1,7; довжина перехрестя 7, ширина 2,5. По середині клинок має ледь помітне ребро. На руків'ї збереглися залишки тканини. Форма меча та його елементи суттєво поруйновані корозією, тому йому важко знайти пряму аналогією. Проте, в нещодавно опублікованій монографії О. В. Шелеханя, де зібрані і хронологічно впорядковані скіфські мечі (Shelekhan 2020), меч з Арцизу має найбільш близькі риси екземпляру з кургану 20 побіля с. Криловка в Степовому Криму. Це короткий меч з брускоподібним навершям та сегментоподібним перехрестям. Подібним могло бути і перехрестя меча з Арцизу, тим більше, що ав-

тор монографії наголошує на не типовості цих перехресть (Shelekhan 2020, p. 91). Поховання супроводжує чорнолакова столова амфора, яка датується першою половиною V ст. до н. е.

Залізний *наконечник списа* загальною довжиною 39 см (рис. 9: 21), має плоске перо, яке поволі перетікає в коротку втулку. Протилежний кінець древка було посилено залізним підтоком, з заглушеним кінцем. Його зробили зі згорнутої в циліндр пластини завдовжки 7,5 см. Переважна маса знахідок списів досі має широке датування (Ворошилов 2004), типологія списів базується переважно на старих розкопках в зоні лісостепу та має певну хронологічну розмитість (Мелюкова 1964, с. 35 та наст.). Прямих аналогій не знаходимо і в добірці матеріалів Правобережжя Середнього Дніпра, проте керуючись загальними характеристиками типів списів наведених В. Г. Петренко, зупинимся на V ст. до н. е. (Петренко 1967, с. 48).

Бронзові трилопатеві вістря стріл (рис. 9: 1—19) до н. е. серед них є базисні, з кінцями лопатей, зрізаними на одному рівні з втулкою; опорновтульчасті, з виступаючою втулкою і баштоподібні. Розміри: висота — від 2,7 см до 3,0 см, діаметр втулки —від 0,6 до 0,5 см. Багато наконечників мають отвори в середній частині, що утворились від виступів на стрижні від складної ливарної форми.

Сагайдак наповнювали 179 стріл з бронзовими вістрями (з них повністю уціліли 93), у окремих екземплярів збереглися залишки древків, пофарбовані в світло-рожевий колір. При нагоді зауважимо, що подібний колір дають окисли деяких домішків срібла. Переважно трилопатеві і декількох екземплярів тригранних наконечників стріл, належать і до другої, і до третьої хронологічних груп за А. І. Мелюковою, тому вони опиняються в межах V ст. до н. е. (Мелюкова 1964, с. 21—23). Окремі групи стріл з комплексу Арцизу мають аналогії в численних скіфських могилах, але їхня різнотипність затрудняє вузьке датування. У недавній розлогій статті М. М. Дараган, присвяченій сагайдачним комплектам першої половини V ст. до н. е. названими нею «баштоподібним горизонтом», автор до цього кола відносить і стріли Арцизу (Дараган 2019, с. 157). Проте в сагайдаку Арцизу були і стріли з хрестоподібними литими мітками, які потрапляють в наступний горизонт, скоріш за все другої половини V ст. до н. е. Таким чином, і весь сагайдачний комплект тяжіє до цього часу.

Шляхетність небіжчика підкреслює присутність в могилі золотих предметів. Перше, це *золоте дротяне кільце* з незімкнутими краями, кругле в перетині. Діаметр кільця — 2,2 см, діаметр дроту — 0,2 см. Подібні розміри мало і кільце з впускної могили до кургану поблизу с. Вишневе. Там кільце було вдягнуто на безіменний палець правої руки (Андрух 1988, с. 160, 169).

Другі, це *дві золоті аплікативні фігурні пластини*, з закругленим нижнім краєм, верхній край зігнуто для кріплення за край дерев'яної чаші. Їх вирізали з тонкого золотого листа, але відтиснули на різних матрицях, з подальшою доробкою пуансоном. Пластини кріпилися на дереві при за допомоги мініатюрних цвяхів, від однієї з них вціліла нижня половина. Розміри пластин: висота — 6,3 см, 4,5 см; найбільша ширина — 3,8 см. (рис. 10: 1).

Пластини прикрашає стилізоване профільне відтворення направленої до низу голови хижого птаха. На відбитку домінує потужний волютоподібний зімкнутий дзьоб, завиток якого підкреслюють сім ударів великого пуансону. Утрирувана восковиця, покриває наддзьобок більш ніж наполовину, її заповнено двома майже паралельними смугами пуансонного декору середнього розміру. Ще три коротких смуги з подібним декором заповнюють простір між дзьобом та великою зіницею, що підкреслена опуклістю в обрамленні двох рельєфних концентричних кіл. За оком, симетрично та відділено від нього майже горизонтальними трьома смугами, теж декорованими пуансоном середніх розмірів, зображено вписаний в коло розвернутий до гори менший дзьоб, аналогічним основному.

Платівки у вигляді стилізованої голови хижого птаха з восковицею [1] є одним з хроноіндикаторів степових комплексів, що на противагу більш раннім в лісостепу з'являються з другої половини V ст. до н. е. (Гречко 2017, с. 99; Махортых 2019, с. 479). На Нижньому Дніпрі вони присутні в курганах з великими квадратними могилами — Велика Знам'янка 13 (Отрощенко, Рассамакин 1986, с. 285—286) та I Завадська Могила (Мозолевский 1977, с. 86—113), а в лівобережжі Нижнього Дунаю найближча до Арцизу Мреснота Могила 3, теж з великою майже квадратною ямою (Редина 1992, с. 84). Це могили «утримувачів казанів», за влучним визначенням О. В. Ромашко, і з них власне починається будівництво елітних курганів в степу, їх час позначають серії архаїчних амфор, серед яких домінують опуклогорлі з Хіосу, що датуються в межах третьої чверті V ст. до н. е. (Монахов 1999, с. 108, 140; Полин 2014, с. 195, 197, 203). Дніпровські кургани, як інші комплекси цього часу вирізняє наявність могил коней з бронзовою вуздою з Г-подібними псаліями (Гречко 2017, с. 99). А коні з Арцизу супроводжують S-подібні псалії та інші оздоби вузди, які мають дату на 35—30 років пізніше. Тому власне присутність в могилі молодого вояка золотих платівок з головою хижого птаха розводить в часі два впускні скіфські комплекси Арцизу.

1. Підозрюємо, що прообразом цього птаха міг слугувати орлан-білохвіст, який має виразну восковицю, та сильно загнутий дзьоб жовтого кольору.

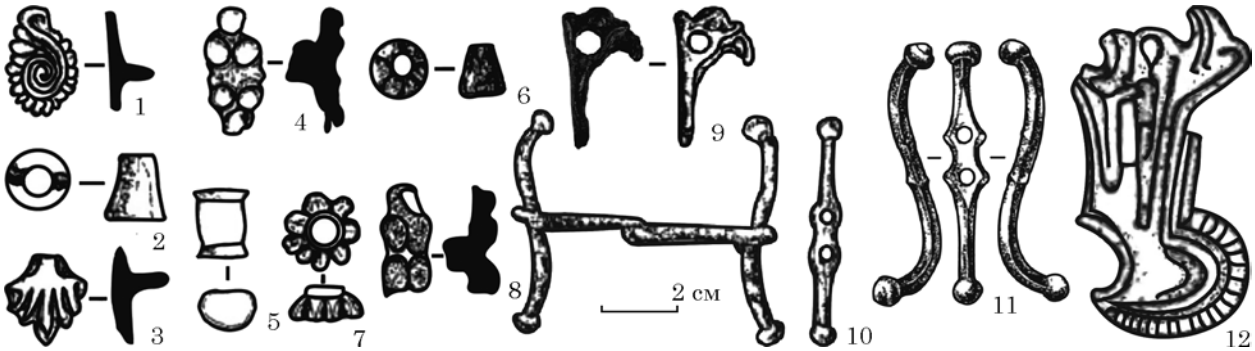

Рис. 11. Комплекс вузди та її оздоб з поховання 13

Золотий предмет у вигляді зрізаного конусу з круглим невеликим отвором в верхній частині (рис. 10: 4) є найбільш згадуваним артефактом з Арцизських комплексів і традиційно пов'язувався з могилою воїна. За свідченням учасників розкопок, цей артефакт, з огляду на непевність місця його знахідки і, відповідно, щодо його приналежності до якогось з двох скіфських комплексів, розглянемо його нижче.

Останнім артефактом з комплексу поховального інвентарю воїнської могили є *гончарний чорнолускований глечик*. Його висота 19 см, діаметр дна — 7,5 см, вінця — 9,5 см. В місці переходу від циліндричної горловини до округлого тулубу зроблений невеликий рельєфний валик (рис. 7: 1). На думку авторів першої публікації скіфських комплексів Арцизу подібні посудини могли вироблятися в західно-понтійських містах (Алексеева, Охотников, Редина 1997, с. 51).

Могила двох коней (поховання 13). Її вцілілу частину було відкрито під вершиною насипу на глибині 1,2 м у вигляді плями овальної форми, витягнутої за широтою, розмірами 1,2 × 0,9 м. Глибина могили — 1,4 м. З огляду на те, що в наявності був один цілий скелет, він лежав на правому боці, головою на схід, а від другого залишився тільки череп, орієнтований теж подібно, доречно допускати, що могильна яма, до пошкодження частини насипу кургану, була більших розмірів. Слід припускати, що її параметри були в межах 2,3 × 1,7 м, власне це обумовлено розмірами кінських тіл. Заслуговує на увагу та обставина, що коні мали оздоби вузди, виготовлені з срібла, бронзи та заліза, що побічно засвідчує вищий ніж середній статус їх господаря на соціальних щаблях Скіфії.

Елементи оголів'я. До двох вуздечних наборів входили *залізні вудила* з дводирчастими псаліями S-видної форми (рис. 11: 10). Один екземпляр вудил зберігся повністю, він складався з двочастних гризел, виготовлених з залізного круглого в перетині стрижня. Одна пара вудил має на кінцях петлі, розташовані в одній площині, а інша—має петлі, розвернуті перпендикулярно одна відносно другої.

Одна пара *псаліїв* — бронзові, вони в перетині ромбоподібні (рис. 11: 11), друга — залізні, проте ті й інші мають срібні кульки на кінцях. Розміри перших: довжина — 10,5 см, найбільша ширина — 0,6 см, товщина (перетин) — 0,7 см. Розміри залізних паліїв такі: довжина — 12 см, найбільша ширина — 1,5 см, ширина перетину — 1,5 см. Дата подібних псаліїв це друга половина V—перша половина IV ст. до н. е. Псалії аналогічної форми але з бронзовими кульками супроводжують комплекс більш ранньої могили Солохи (1912 р.), А. П. Манцевич обмежовувала їх дату кінцем V — початком IV ст. до н. е., (Манцевич 1987, с. 45). О. Д. Могилов пропонує для псаліїв цих типів ширший хронологічний діапазон: від другої половини V до всього IV ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 34). Свого часу Є. Ф. Редіна слушно звернула увагу (Алексеева и др. 1997, с. 51), що аналогічні псалії зображені на гребні з Солохи (Манцевич 1987, с. 60) і на конях середнього фризу Чортомлицької вази (кращі зображення: Алексеев 2012, фото на с. 197—198). Додамо, що С. С. Безсонова відзначає наявність псаліїв S-подібної форми, зображених на головах чотирьох коней з золотої чаші-фіалі з Братолюбівського кургану (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 78).

Одна бронзова лита бляшка зі спіралеподібним рельєфним зображенням на щитку, оконтурена рядом невеликих пелюсток (рис. 11: 1). З зворотного боку має петлю. Її розміри такі (см): довжина — 3, ширина — 2, товщина — 0,2. Не виключаємо, що цей сюжет є розвитком схематичного зображення стегна чи кінцівок хижих тварин так званих «ведмежих лапи».

Срібна ворварка зрізано-конічної форми, виконана в техніці литва (рис. 11: 2). Розміри ворварки такі: висота — 1,6 см, діаметр отвору — 0,6 см, діаметр основи — 1,7 см.

Бронзова зрізаноконічна ворварка у вигляді схематичного зображення восьмипелюсткової квітки, з ледь виступаючою втулкою (рис. 11: 3). Розміри такі: висота — 1,0 см, діаметр отвору — 0,7 см, діаметр основи — 1,9 см. Близька за формою ворварка походить з комплексу кургану на Чорному Шляху поблизу с. Ківшовата на півдні Київщини (Петренко 1967, с. 99, табл. 27: 11).

Ворварки виконували фунції ґудзиків-застібок і зазвичай їх знаходять в верхній частині черепа коня або за ним.

Крім того, з комплексом з Ківшоватої (Петренко 1967, с. 99, табл. 27: 8) арцизьку вузду пов'язують *шість срібних ромбічних блях*, вкритих псевдозерню (рис. 11: 5, 6). Щиток в них напівсферичний, опуклий, його висота — 3,5 см, ширина — 1,5 см. На обороті блях аркоподібна петля для кріплення на вузький ремень або шкіряний шнур. О. Д. Могилов доповнює цей ряд аналогічними артефактами з Редвинців в Верхньому Побужжі та з кургану 5 поблизу Осняг з поховальної периферії Більського городища. Зазначаючи, що ці речі з'являються в V і продовжують існувати в IV ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 43, табл. 91: 8—9).

Шість невеликих бронзових блях з рельєфним зображенням кисті руки людини, з петлею на зворотному боці (рис. 11: 4), за розмірами: довжина — 2,8 см, найбільша ширина — 2 см, товщина — 0,3 см, менші але близькі до попередніх. І вірогідно, як і попередні срібні ромбічні бляхи, вони прикрашали бокові ремені оголів'я, але вже другого коня. Загалом платівки подібного типу вважають більше зображенням ведмежої лапи. Але в випадку з арцизськими бляхами дослідники погоджуються, що відтворюють долоню людини (Алексеева, Охотников, Редина 1997, с. 53). А на погляд А. Р. Канторовича, арцизське зображення уподібнено перевернутій пальметці, що відтворює кінцівку з пальцями (Канторович 2015, с. 293).

Зображення цього типу досить поширені на теренах Середнього Подніпров'я, серед них слід згадати, хоч і не пряму, проте найближчу аналогію з курган 4 з Берестняг (Петренко 1967, с. 100, табл. 30: 9). Багато блях у вигляді лап і в степах Причорномор'я, і Північного Кавказу, але особливу цікавість в нашому випадку становить знахідка бляхи у вигляді лапи / руки з курганного могильника біля монастиря Челік-Дере, на правому березі Дунаю за 16 км від переправи Ісакча—Картал (Simion 2000, p. 87, fig. 10: 5). Цей найближчий (відстань 135 км) в просторі до Арцизу аналогічний артефакт, на підставі античної кераміки, Гаврила Сіміон датував з третьої четверті V до IV ст. до н. е. При нагоді зауважимо, що на нашу думку, могильник Челік-Дере залишило скіфське угруповання, що перебуваючи на фракійських землях контролювало важливу переправу над гирлом Дунаю. Інша, найбільш західна аналогія нашій бляхі походить з відомої печери Бича Скеля (*Bycí skala*), в Моравії, в землях гальштатської культури (Мелюкова 2006, с. 33).

Бронзовий фігурний нахрапник з витягнутим щитком, з округлим отвором у верхній частині для кріплення на середині поперечного ремінця оголів'я, декоровано головою представника ряду соколоподібних. Голову хижого птаха вирізняє гачкоподібний дзьоб, восковицю передано дужкою, яка охоплює основу наддзьобка (рис. 11: 8). Розміри такі: довжина — 4,5 см, найбільша ширина — 0,7 см, товщина — 0,7 см. В загальних добірках час побутування нахрапників цього типу припадає на середину V—IV ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 90; Канторович 2015, с. 703). Але оскільки А. Р. Конторович, в інших місцях тексту своєї докторської роботи, об'єднує срібні нащічники Арцизу в один тип (I-II-2) з золотими нащічниками з Солохи II, то спираючись на значну схожість з зображень цього типу з добре датованих комплексів з Дубоссар, Солохи та фракійськими бляхами з Брезово, схиляється до вужчої дати кінця V — початку IV ст. до н. е. (Канторович 2015, с. 273).

Найпромовистішим елементом вузди з поховання 13 є *пара срібних нащічників з гравійованою композицією*. Один нащічник цілий, добре зберігся, другий частково зруйнувався при очищенні, зберіглася лише його нижня частина. До зворотної сторони нащічника приклепана петля для кріплення на ремені, його розміри: завдовжки 8 см, шириною 3 см (рис. 11: 9). Верхня частина нащічника має гострий виступ з вигляді голови денного хижого птаха, прокреслені його очі та дзьоб. Схематично передана задня кінцівка пластини, що несе зображення частини стегна або плеча тварина, а середня частина нащічника заповнена майже паралельними лініями (з часом ці лінії на розвинутих типах нащічників розів'ються в рослинний орнамент). Схематизм та розмитість декору нащічника, вірогідно, є наслідком певного синкретизму, породженого тиском скіфського семантичної традиції на фракійських виконавців. З цього приводу слушно зауважив А. Р. Канторович, що «більшості зображень цього типу (Арциз, Дубоссари, Гевань, Гайманська група, Чмирева Могила), крім традиційно-скіфських, притаманні також фракійські стилістичні елементи, найсвоєрідніший з яких — ребристий кант (смуга поперечної штриховки) за контуром стегна» (Канторович 2015, с. 269).

Хоч простежити еволюційні зміни пов'язані з декором цього типу кінських оздоб є досить привабливим, але залишаючи в стороні вузько фахові нюанси скіфського звіриного стилю, звернемо увагу на ту обставину, що бляха з Арцизу є прототипом так званих птаходзьобих нащічників [1]. Це важливо тому, що арцизський нащічник слугує прототипом серії стандартних прикрас коней знаті часів розвинутої Класичної Скіфії, а перехідною ланкою ними слугує пара золотих пластин з убору п'ятого коня з Солохи II (Манцевич 1987, с. 114, кат. 126). Маємо на увазі артефакти які за першою знахідкою ще називають «нащічниками чортомлицької»

1. А. Р. Канторович, відстоюючи свою типологічну схему сюжетів звіриного стилю, уникає вживати термін «птаходзьобі нащічники», проте нам він здається цілком прийнятним. Введений до наукового обігу Б. М. Мозолевським (1979, с. 186, 188) він використовується частиною скіфологів і досі.

серії, в цю групу потрапляють прикраси коней з Огузу, Козла, Лемішевої, Чмиревої, Товстої та Страшної Могил та Мелітопольського кургану. Важливою обставиною в цьому ряді комплексів є те, що з пониженням соціального рівня господаря коней змінювалась якість металу. Від виключно золота в царів, до срібла та бронзи в коней представників нижніх рівнів скіфської еліти.

Свого часу Б. М. Мозолевський, шукаючи витоки цієї серії композицій, виводив її з артефактів з зображеннями стегон та кінцівок хижаків і вони присутні на зразках серії, хоча і відрізняючись в деталях (Мозолевський 1979, с. 187—188). У випадку з нащічником з Арцизу ми маємо стилізоване зображення пташиної голови, яке не було достатньо виразним чи його не помічали раніше (див. Мелюкова 1976, рис. 6: 11). Тобто ті ключові прикраси коней, які маркували соціальну позицію своїх господарів в часи царя Атея, беруть свій початок ще з часів Октамасаду.

Елементи нагрудника. Срібні рурочки (92 екз.) циліндричної форми з тонкого листового металу, злегка сплощенні з одного боку, край відігнутий назовні, висота 1,7 см, діаметр 1,5 см (рис. 11: 7). Власне, така значна кількість рурочок схиляє до думки, що вони мали декорувати ремені нагрудного спорядження. Оскільки довжина голови коня сягає півметра, то навіть якщо бокові ремені оголів'я прикрасити рурочками, то залишиться ще третина не використаних оздоб. Півтораметрова низка рурочок знаходить своє місце саме на грудях коня. Підтвердження цього припущення виступає другий (головний за визначенням С. С. Безсонової) кінь з могили 6 Братолюбівського кургану, прикрашений 32 золотими рурочками, зафіксованими між двома бляхами, обкладеними золотом (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 24, 109).

Вдвічі більше золотих рурочок походили з убору другого коня комплексу Солоха II (1913 р.) і схоже тут вони теж слугували оздобами нагрудника (Манцевич 1987, с. 109, кат. 93, 94). Таким чином, нагрудники з рурочок долучають арцизських коней до горизонту Братолюбівського кургану та Солохи II піднявши верхній край хронологічної вилки до першої третини IV ст. до н. е.

Повертаючись до знахідки *золотого конуса*, спробуємо обґрунтувати його приналежність до одного з двох комплексів Арцизського кургану. Зазначимо, що аналогічні знахідки відомі в широкій смузі степу та лісостепу від Південного Уралу до Нижнього Дунаю та від Пороса до Північного Кавказу. З приводу їх функціонального призначення існують різні точки зору і в різні часи їх називали великими ворварками, навершями, умбонами, ефесами мечів, вотолками (обіймами для китиць чи султанів), шоломами чи навіть приналежністю горитів. Останнє припущення базується на знахідками подібних артефактів на сагайдаку зі стрілами в кургані 400 поблизу с. Журівка (Бобринський 1905, с. 11—12, рис. 19), в похованні у с. Вишневе в Північному Криму (Андрух 1988, с. 166), або вістер стріл, насипаних всередину конуса, як в Дзюбиній Могилі, що неподалік с. Жовнине біля гирла Сули (Алексеев 1991, с. 44, рис. 1). Кріплення зрізаних конусів на зовнішній поверхні середніх частин горитів фіксують і численні рельєфні зображення на кам'яних скульптурних зображеннях скіфів (Ольховський, Евдокимов 1994, с. 131, 157, 161, 176). Серед них найбільш промовистим є зображення на статуї 105 з кургану 2 поблизу с. Привітне, в хорі Керкінітиди (Ольховський, Евдокимов 1994, с. 150). Золоті конуси цієї серії, невеликих розмірів, не були складовою частиною горитів, а лише традиційно припасовувались до них для зручності в кочовому побуті.

Один з авторів цієї статті раніше вважав, що незважаючи на різні форми та розміри цих речей, через наявність в них отвору, вони були пов'язані з культовими діями і несли певний сакральний сенс (Болтрик 1996, с. 107—109).

Докладні огляди пропонованих версій, щодо призначення золотих конусів різноманітних розмірів можна отримати з робіт О. Ф. Королькової (Королькова 1995), С. Легранда (Легранд 1998), О. Є. Фіалко (Фіалко 2005), С. С. Бессонової (Кубышев и др. 2009). Всі «конуси», залежно від величини, форми і зовнішнього оформлення, розподіляються на окремі групи (Алексеєв 2003, с. 214, 215). Відносно менших та сплощених золотих конусів, зустрінутих з горитами можна сказати, що вони, в силу самого контексту розташування, були призначені для індивідуального використання, щось на кшталт чаш (фіал), які скіфи носили на поясах (Herod. IV, 10). Одна з версій стосовно призначення, що «це ковпачок для кисті під шиєю коня» (Фіалко 2005, с. 411), але все це стосується лише золотих оздоб нагрудників царських коней і має іншу, сплощену з боків форму. Втім подібне припущення висловлювали ще Є. М. Придик (Придик 1914, с. 108), М. І. Ростовцев (Ростовцев 1925, с. 193) та М. І. Артамонов (Артамонов 1966, с. 28). Висувалася міркування про те, що «конуси» — це верхні частини якихось жезлів або бунчуків (Королькова 1995, с. 86, 87). а також, що окремі золоті «конуси», правили за основу для вертикального стрижня (Лесков 1968 с. 160), або слугували головними уборами, типу Ак-Бурунского або шоломами (Бобринский 1905, с. 11; Моруженко 1989 с. 93; Кубышев и др. 2009, с. 43).

Зруйнованість сторонніми верхньої частини та східного схилу кургану окрай Арцизу, не дозволяє визначити місце знахідки конусу в насипу. Тому доречно нагадати, що знахідки подібних золотих зрізаних конусів траплялися при похованих, як *in situ* це можемо побачити

у Вишнівці та Филиповці I курган 4, поховання 2 і 3 (Яблонский 2009, с. 418—425) та в насипах курганів, коли конуси були залишені поза могилами. Тут прикладом слугують комплекси Іллічево (Лесков 1968, с. 159), Шелюги (Кубышев, Куприй 1992, с. 153—154) та Передерієва Могила (Моруженко 1989, с. 92) [1].

Тобто в нашому випадку золотий конус з насипу міг належати як до більш ранньої могили воїна, так і до втраченої могили господаря коней. Усвідомлюючи, що стовідсотково переконливої відповіді ми не одержимо, все ж у пошуках істини розглянемо цей сплощено золотий зрізаний конус. Форма та розміри такі: висота — 9 см, нижній діаметр — 11 см, верхній діаметр — 6 см, діаметр отвору — 0,8 см, маса 263,95 г. дозволяють віднести його до групи подібних артефактів. За класифікацією А. Ю. Алексєєва, це тип I-2 (з прямими похилими стінками), який побутував з VI до другої чверті V ст. до н. е. (Алексеев 2003, с. 216).

Унікальність Арцизського конусу полягає в прокресленому зображенні, хижого птаха (орла?) на верхній сплощеній частині. Проблему зображення розглядали автори попередніх публікацій цього артефакту (Островерхов 1984, с. 70; Островерхов, Охотников 1989, с. 57—58). Анатолій Степанович Островерхов вбачав тут сцену шматування орлом дельфіна. Проте його найближчі колеги згодом пишуть про відтворення лише орла на конусі, одначе відзначають вірогідність впливу символу «орла, що дзьобає дельфіна» на ольвійських монетах (Алексеева, Охотников, Редина 1997, с. 51). А. Р. Канторович, розбираючи мотив риби та дельфіна в звіриному стилі скіфів, категорично заперечує наявність дельфіна на арцизському зображенні (Канторович 2018, с. 114). В середовищі скіфів сцена зображень орла, що клює дельфіна (риби) є віддзеркаленням емблем присутніх на монетах, гончарних штампах (амфори та черепиця) трьох причорноморських колоній Мілету—Істрії, Синопи та Ольвії (Каришковський 1982, с. 80—81). Оскільки власник золотого конуса мешкав і був похований в степу між Істрією та Ольвією, то і зображення орла [2] було запозичено в одній з цих колоній. Тут важливе зауваження Петра Йосиповича, що в Ольвії на відміну від Синопи та Істрії зображення орла та дельфіна відомі лише на монетах (Каришковський 1982, с. 83). Тому, вірогідно, емблема орла, саме з на таких рухливих артефактах як монети, могла трапитись на очі кочівникові чи то в Ольвії, чи в сусідній з курганом Тирі. Тим більше, що скіф міг запозичити образ орла в греків, а змістове навантаження вкладав своє, маючи на увазі чи то Зевса-Папая, чи Ареса, одним з символів яких виступав орел (Бессонова 1983, с. 43). Якщо припустити, що на поверхню золотого конуса нанесли малюнок [3] лише через певний час після його виготовлення, то подібність схем зображення орла на ольвійських монетах може виступити своєрідним хроноіндикатором. В останньому каталозі античних монет Північного Причорномор'я В. О. Анохіна, серед мідних монет Ольвії з головою Деметри знаходимо найбільш близькі до арцизського орла зображення (рис. 12: 2, 3) Владилен Опанасович їх датував 380—360 рр. до н. е. (Анохин 2011, с. 42, 44; кат. 193, 203). Тобто час близький до могили Солоха II (1913 р.), і відповідно конус можна пов'язувати і з більш пізнім комплексом, від якого вціліла могила коней. Певні сумніви в цю конструкцію вносить наявність зображення сцени з орлом, що дзьобає рибу на золотій обкладці чаші V з Першої Завадської Могили. Але стилістично образи орла на монетах ближчі до зображення на конусі, ніж орел з обкладки чаші.

Орел здавна символізує безсмертя, мужність і силу, він є бойовою емблемою з глибокої давнини і до сьогодення, тому його зображення на конусі є не випадковим. Тим більше, що артефакт на який нанесене зображення орла, скоріш за все мав слугувати піднесенню бойового духу за допомогою куріння коноплі.

Нагадаймо, що в англомовному сегменті всесвітньої павутини вже декілька років побутує слушне припущення (якщо не ствердження), що так звані золоті конуси скіфів близькі за призначенням до бонгів. Зазначимо, що бонг — це пристрій, який зазвичай використовують для куріння конопель (лат. *Cannabis sativa*) або інших рослинних речовин. Сучасні поціновувачі «травки» послугуються переважно скляними бонгами *black leaf*, з добрими фільтруючими властивостями, але цікаво, що в цьому приладі нижня частина має конічну форму. Про зв'язок

1. Зазначимо, що до місця знахідки в кургані конуса з Передерієвої Могили існує певна невизначеність. Її заклала чи то сама Алла Олексіївна чи то ті колеги, які готували посмертну статтю до друку в журналі «Археологія» (Моруженко 1992, с. 70). Згодом, С. Легранд відштовхуючись саме від статті в «Археології», цю невизначеність посилив, гадаючи: звідки походить артефакт з насипу чи грабіжницького ходу? (Легранд 1998, с. 89). Проте в тезах Першої Граковської конференції А. О. Моруженко наголошувала, що цю річ знайшли саме під насипом (Моруженко 1989, с. 92). Свого часу, в приватній розмові з одним з авторів Алла Олексіївна повідомила, що «шолом» (так тоді називали конус) несподівано знайшли в насипі і тому бульдозер зніс його верхівку.

2. До речі, П. Й. Каришковський саме наголошував, що це був великий морський орел — орлан-білохвіст. А в зв'язці «орел дельфін», перший виступає іпостассю Зевса, а другий пов'язаний з культом Аполлона (Каришковський 1982, с. 80, 85—88).

3. Поверхня конуса, з огляду на його 800 пробу металу, була достатньо м'якою для нанесення малюнка гострим предметом.

золотих конусів з канабісом оголосив у Берліні літом 2015 р. археолог Антон Гасс із Фундації Прусської культурної спадщини (нім. *Stiftung preußischer kulturbesitz*). Германський колега оприлюднив висновок кримінологів про те, що густий темний залишок з середини двох золотих конусів є наслідком тління конопель та опію (Carry 2016, p. 29—30) [1]. Цей комплекс з кількох золотих артефактів загальною масою понад 3 кг знайшов ще у 2013 р. ставропольський археолог Андрій Белінський у впускному похованні 2 кургану 1 могильника Сенгілеївське 2. Ці артефакти вже фігурують в археологічній літературі (Гуляев 2019; Горбаненко 2019). Поцікавившись історією пристроїв для куріння конопель, ми з'ясували дві промовисті обставини. Перша — до Індії й Китаю бонги потрапили у 16 ст. з Персії, тобто з іранського світу. А друга обставина та, що перші бонги робили з кокосової шкаралупи. Звертає на себе увагу, що золоті конуси чи та їхня частина, що подібна до півсфер (типи I-1 і II-2 за А. Ю. Алексєєвим), і за розміром, і за формою нагадують половину кокосового горіха. До того ж, отвір в верхній частині горіха посилює цю подібність. Вживання скіфами випарів конопель засвідчує відомий пасаж Геродота (IV, 75) про скіфську лазню та підкріплює добірка слідів цих рослин в скіфських комплексах (Горбаненко 2019).

Своєрідним містком в часі, між скіфськими золотими та пізньоскіфськими керамічними курильницями та сучасними бонгами, слугує срібна з позолотою курильниця з кришкою з відомого поховання половецького хана з чингульського кургану (Отрощенко, Рассамакін 1991, с. 270). Спорово-пилковий аналіз вмісту курильниці засвідчив висновок про її призначення. Ботаніки визначили присутність там спор 75 степових рослин та квітів. До цього чималого гербарію, крім рослин наркотичної дії, входили залишки набору лікарських та ароматичних трав (Безусько та ін., 1991, с. 276).

Підсумовуючи зазначимо, що курган, який почали зводити носії усатівської культури, добудовали «ямники», значно збільшили насип за часів середньої бронзи, а максимальних розмірів він досяг в скіфські часи. Проведений нами розгляд артефактів з двох поховальних комплексів дозволив дійти висновку, що могила юного воїна не пов'язана з могилою коней. Поховання, що співвідносилося з кіньми, вірогідно, було знесено в новітні часи. Соціальний стан воїна, відтінює комплекс речей, що його супроводжували, в якому, мабуть, ключовими є золоті платівки з орлиною головою. Сукупність артефактів окреслює дату поховання, що припадає на 450—430 рр. до н. е. А могилу коней слід віднести до 400—380 рр. до н. е., керуючись наявністю S-подібних псаліїв та нахрапником у вигляді голови хижого птаха на довгій основі. Золотий предмет у вигляді зрізаного конусу міг належати до обох комплексів, але слід віддати перевагу могилі воїна. З огляду на останні знахідки подібних речей, золотий конус може бути трактовано як засіб для паління канабісу або інших психотропних речовин. Приведення воїна в стан ейфорії або викликання манії величі та невразливості, можливо, і було метою поширення «скіфіського куріння».

1. Див.також:http://amazinguniverse.net/archaeologists-discover-2400-year-old-solid-gold-bongs-used-aryan-kings-smoke-cannabis-ceremonies/.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев, А. Ю. 1991. Хронология и хронография причерноморской Скифии V в. до н. э. *Археологический сборник*, 31, с. 43-56.

Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография европейской Скифии*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Алексеев, А. Ю. 2012. *Золото скифских царей в собрании Эрмитажа*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Алексеева, И. Л. 1973. Раскопки курганов в междуречье Дуная—Днестра. *Археологические открытия 1972*, с. 252-253.

Алексеева, И. Л., Охотников, С. Б., Редина, Е. Ф. 1997. Скифское погребение у г. Арциз. В: Яровой, Е. В. (ред.). *Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварской культур (IV в. до н. э. — IV в. н. э.). Материалы полевого семинара*. Тирасполь: Археология, с. 48-55.

Андрух, С. И. 1988. Погребение раннескифского воина в Присивашье. *Советская археология*, 1, с. 159-171.

Безусько, І. Г., Отрощенко, В. В., Арап, Р. Я., Костильов, О. В., Ільїнська, А. П., Рассамакін, Ю. Я. 1991. Палеоботанічний аналіз органічних залишків із курильниці Чингульського кургану (запорізька область). В: Толочко, П. П. (ред.). *Золото степу. Археологія України*. Київ: ІА НАН України; Шлезвіг: Археологічний земельний музей університету Крістіана-Альбрехта, с. 276-279.

Болтрик, Ю. В. 1996. Большие золотые «ворворки» у скифов. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Мир Ольвии. Памятник исследователю и исследование памятника. К 90-летию проф. Л. М. Славина*. Киев: ИА НАН Украины, с. 40-46.

Ворошилов, А. Н. 2004. Копья населения среднедонской культуры скифского времени. В: Синюк, А. Т. (ред.). *Археологические памятники бассейна Дона*. Воронеж: ВГПУ, с. 202-213.

Горбаненко, С. А. 2019. Використання конопель у ранньому залізному віці. *Археологія і давня історія України*, 4 (33), с. 381-387.

Гречко, Д. С. 2017. О формировании классической Скифии в V в. до н. э. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 78-106.

Гуляев, В. И., 2019. Загадка золотых «конусов» скифов. *Краткие сообщения ИА РАН*, 256, с. 172-187.

Дараган, М. Н. 2019. О колчанных наборах скифов первой половины — середины V в. до н. э. (башневидный горизонт). *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья*, 11, с. 146-244.

Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII—IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья*. Киев: Наукова думка.

Канторович, А. Р. 2015. *Скифский звериный стиль Восточной Еевропы: классификация, типология, хронология, эволюция*. Диссертация д. и. н. Москва: МГУ.

Канторович, А. Р. 2018. Мотивы рыбы и дельфина в восточноевропейском скифском зверином стиле: типология, хронология, истоки. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 101-118.

Королькова, Е. Ф., 1995. К вопросу об атрибуции Ставропольского (Казинского) клада. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 32, с. 77-89.

Кубышев, А. И., Куприй, С. А. 1992. Скифские курганы V в. до н. э. у с. Шелюги. В: Тощев, Г. Н. (ред.). *Древности Степного Причерноморья и Крыма*. Запорожье, с. 149-156.

Кубышев, А. И., Бессонова, С. С., Ковалев, Н. В. 2009. *Братолюбовский курган*. Киев: ИА НАН Украины.

Легранд, С. 1998. Загадочный золотой предмет из кургана Передериева Могила. *Российская археология*, 4, с. 89-97.

Лесков, А. М. 1968. Богатое скифское погребение из Восточного Крыма. *Советская археология*, 1, с. 158-165.

Либеров, П. Д. 1965. *Памятники скифского времени на среднем Дону*. Свод археологических источников, Д1-31. Москва: Наука.

Манцевич, А. П. 1957. Ритон Талаевского кургана. В: Шульц, П. Н. *История и археология древнего Крыма*. Киев: АН УССР, с. 155-173.

Махортых, С. В. 2019. Золотые накладки на деревянные сосуды из Перещепинского могильника близ Бельска. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 470-482.

Мелюкова, А. И. 1964. *Вооружение скифов*. Свод археологических источников, Д1-4. Москва: Наука.

Мелюкова, А. И. 1976. К вопросу о взаимосвязях скифского и фракийского искусства. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г. *Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии*. Москва: Наука, с. 106-127.

Мелюкова, А. И. 1979. *Скифия и фракийский мир*. Москва: Наука.

Мелюкова, А.И., 2006. По поводу скифских походов на территорию Средней Европы. В: Петренко, В. Г, Яблонский, Л. Т. (ред.). *Древности скифской эпохи*. Москва: ИА РАН, с. 25-42.

Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський: ІА НАН України.

Мозолевский, Б. Н. 1980. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка, с. 70-154.

Монахов, С. Ю. 1999. *Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII—II веков до н. э.* Саратов: СГУ.

Моруженко, А. А. 1989. Скифский курган Передериева Могила. В: Виноградов, Ю. Г. (ред.). *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. Тезисы докладов*. Запорожье, с. 67-75.

Моруженко, А. О. 1992. Скіфський курган Передерієва Могила. *Археологія*, 4, с. 67-75.

Мурзин, В. Ю. 1984. *Скифская архаика Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Манцевич, А. П. 1987. *Курган Солоха. Публикация одной коллекции*. Ленинград: Искусство.

Отрощенко, В. В., Рассамакин, Ю. Я. 1986. Раскопки скифского кургана у с. Великая Знаменка. *Археологические открытия за 1984 г.*, с. 285-286.

Отрощенко, В. В., Рассамакін, Ю. Я. 1991. Половецький хан з Чингульського кургану. В: Толочко, П. П. (ред.). *Золото степу. Археологія України*. Київ: ІА НАН України; Шлезвіг: археологічний земельний музей університету Крістіана-Альбрехта. с. 269-271.

Островерхов, А.С., Редина, Е.Ф. 2013. Скифские древности. В: Бруяко, И. В., Самойлова, Т. Л. (ред.). *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса: СМИЛ, с. 374-418.

Островерхов, А. С. 1984. Образ птицы в искусстве ольвийской школы «звериного» стиля. В: Черняков, И. Т. (ред.). *Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка. с. 62-77.

Островерхов, А. С., Охотников, С. Б. 1989. О некоторых мотивах скифского звериного стиля на памятниках из собрания Одесского археологического музея. *Вестник древней истории*, 2, с. 50-67.

Плешивенко, А. Г. 1995. Курганный могильник у с. Конские Раздоры. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, V, с. 143-159.

Петренко, В. Г. 1967. *Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э.* II. Свод археологических источников, Д1-4. Москва: Наука.

Полин, С. В. 2014. *Скифский Золотобалковский курганный могильник V—IV вв. до н. э. на Херсонщине*. Киев: Олег Філюк.

Полин, С. В., Колтухов, С. Г. 2014. Скифское погребение в кургане у с. Надежда в Крыму. В: Лукьяшко, С. И. (ред.). *Война и военное дело в скифо-сарматском мире.Материалы международной научной конференции памяти А. И. Мелюковой*. Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН, с. 310-328.

Сапожников, І., Присяжнюк, О. 2018. Кургани Ф. І. Кнауера та найбільші могили епохи бронзи Буджака і України. В: *І-й Всеукраїнський археологічний з'їзд. Програма роботи та анотації доповідей*. Київ: ІА НАН України, с. 95.

Сапожников, И., Кашуба, М. 2019. «Свод памятников старины и археологических находок в Бессарабии» Н. Могилянского и Я. Эбергарда. *Tyragetia*, XIII, 1, с. 121-148.

Сапожников, И., Кашуба, М., 2020. Немецкие названия курганов Буджака в XIX — первой половине XX вв. *Tyragetia*, XIV, 2, с. 155-164.

Фиалко, Е. Е. 1998. Символика образа птицы на скифских деревянных чашах. В: Велинбахов, Г. В., Столяр, А. Д. (ред.). *Скифы. Хазары. Славяне. Древняя Русь. Международная научная конференция, посвященная 100-летию со дня рождения проф. М. И. Артамонова*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 82-83.

Фиалко, Е. Е. 1999. Знаковость вещи в погребальной практике скифов. В: Яблонский, Л. Т. (ред.). *Скифы Северного Причерноморья в VII—IV вв. до н. э.* Москва: ИА РАН, с. 138-140.

Фиалко, Е. Е. 2005. О назначении золотых «конусов» из скифского кургана Огуз В: Гуляев, В. И. (ред.). *Древности Евразии. От ранней бронзы до раннего средневековья*. Москва: ИА РАН, с. 407-414.

Шмакова, О. А. 1989. Античный шлем в Северном Приазовье. В: *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. Тезисы докладов*. Запорожье, с. 176-177.

Яблонский, Л. Т. 2009. Умбонообразные золотые предметы скифского времени из Филипповки. В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа*. Киев; Полтава, с. 418-426.

Черненко, Е. В. 1968. *Скифский доспех*. Киев: Наукова думка.

Carry, A. 2016. Rites of the scythians. *Archaeology*, 69, 4, p. 26-32.

Fiechtner, F., 1964. *Heimat in der steppe. Aus dem schriftentum der Bessarabiendeutschen*. Verein zur förderung des schrifttums der deutschen aus bessarabien. Stuttgart.

Oster, H. 2013. Die Kurganhügel in Bessarabien. *Mitteilungblatt des bessarabiendeutschen Vereins E. V.*, 3, März, S. 12-13.

Shelekhan, O. 2020. *Swords and Daggers of the Scythian Forest-Steppe*. Oxford: British archaeological research Publishing.

Simion, G. 2000. Tombes tumulaires dans la nécropole de Celic-Déré. In: Lungu, V. (ed.). *Tombes tumulaires de l'Age du Fer dans le Sub-Est de l'Europe*. Tulchea: Institut de Recherches Eco-Muséologiques de Tulcea, p. 68-82.

REFERENCES

Alekseev, A. Iu. 1991. Khronologiia i khronografiia prichernomorskoi Skifii V v. do n. e. *Arkheologicheskii sbornik*, 31, s. 43-56.

Alekseev, A. Iu. 2003. *Khronografiia evropeiskoi Skifii*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Alekseev, A. Iu. 2012. *Zoloto skifskikh tsarei v sobranii Ermitazha*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Alekseeva, I. L. 1973. Raskopki kurganov v mezhdureche Dunaia—Dnestra. *Arkheologicheskie otkrytiia 1972*, s. 252-253.

Alekseeva, I. L., Okhotnikov, S. B., Redina, E. F. 1997. Skifskoe pogrebenie u g. Artsiz. In: Iarovoi, E. V. (ed.). *Chobruchskii arkheologicheskii kompleks i voprosy vzaimovliianiia antichnoi i varvarskoi kultur (IV v. do n. e. — IV v. n. e.). Materialy polevogo seminara*. Tiraspol: Arkheologiia, s. 48-55.

Andrukh, S. I. 1988. Pogrebenie ranneskifskogo voina v Prisivashe. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 159-171.

Bezusko, I. H., Otroshchenko, V. V., Arap, R. Ya., Kostylov, O. V., Ilinska, A. P., Rassamakin, Yu. Ya. 1991. Paleobotanichnyi analiz orhanichnykh zalyshkiv iz kurylnytsi Chynhulskoho kurhanu (zaporizka oblast). In: Tolochko, P. P. (ed.). *Zoloto stepu. Arkheolohiia Ukrainy*. Kyiv: IA NAN Ukrainy; Shlezvih: Arkheolohichnyi zemelnyi muzei universytetu Kristiana-Albrekhta, s. 276-279.

Boltrik, Iu. V. 1996. Bolshie zolotye «vorvorki» u skifov. In: Kryzhitskii, S. D. (ed.). *Mir Olvii. Pamiatnik issledovateliu i issledovanie pamiatnika. K 90-letiiu prof. L. M. Slavina*. Kiev: IA NAN Ukrainy, s. 40-46.

Voroshilov, A. N. 2004. Kopia naseleniia srednedonskoi kultury skifskogo vremeni. In: Siniuk, A. T. (ed.). *Arkheologicheskie pamiatniki basseina Dona*. Voronezh: VGPU, s. 202-213.

Horbanenko, S. A. 2019. Vykorystannia konopel u rannomu zaliznomu vitsi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (33), s. 381-387.

Grechko, D. S. 2017. O formirovanii klassicheskoi Skifii v V v. do n. e. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 78-106.

Guliaev, V. I., 2019. Zagadka zolotykh «konusov» skifov. *Kratkie soobshcheniia IA RAN*, 256, s. 172-187.

Daragan, M. N. 2019. O kolchannykh naborakh skifov pervoi poloviny — serediny V v. do n. e. (bashnevidnyi gorizont). *Materialy po arkheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomoria*, 11, s. 146-244.

Ilinskaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifiia VII—IV vv. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Ilinskaia, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezhia*. Kiev: Naukova dumka.

Kantorovich, A. R. 2015. *Skifskii zverinyi stil Vostochnoi Eevropy: klassifikatsiia, tipologiia, khronologiia, evoliutsiia*. Dissertatsiia d. i. n. Moskva: MGU.

Kantorovich, A. R. 2018. Motivy ryby i delfina v vostochnoevropeiskom skifskom zverinom stile: tipologiia, khronologiia, istoki. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 101-118.

Korolkova, E. F., 1995. K voprosu ob atributsii Stavropolskogo (Kazinskogo) klada. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 32, s. 77-89.

Kubyshev, A. I., Kuprii, S. A. 1992. Skifskie kurgany V v. do n. e. u s. Sheliugi. In: Toshchev, G. N. (ed.). *Drevnosti Stepnogo Prichernomoria i Kryma*. Zaporozhe, s. 149-156.

Kubyshev, A. I., Bessonova, S. S., Kovalev, N. V. 2009. *Bratoliubovskii kurgan*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Legrand, C. 1998. Zagadochnyi zolotoi predmet iz kurgana Perederieva Mogila. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 89-97.

Leskov, A. M. 1968. Bogatoe skifskoe pogrebenie iz Vostochnogo Kryma. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 158-165.

Liberov, P. D. 1965. *Pamiatniki skifskogo vremeni na srednem Donu*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-31. Moskva: Nauka.

Mantsevich, A. P. 1957. Riton Talaevskogo kurgana. In: Shults, P. N. *Istoriia i arkheologiia drevnego Kryma*. Kiev: AN USSR, s. 155-173.

Makhortykh, S. V. 2019. Zolotye nakladki na dereviannye sosudy iz Pereshchepinskogo mogilnika bliz Belska. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), s. 470-482.

Meliukova, A. I. 1964. *Vooruzhenie skifov*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-4. Moskva: Nauka.

Meliukova, A. I. 1976. K voprosu o vzaimosviaziakh skifskogo i frakiiskogo iskusstva. In: Meliukova, A. I., Moshkova, M. G. *Skifo-sibirskii zverinyi stil v iskusstve narodov Evrazii*. Moskva: Nauka, s. 106-127.

Meliukova, A. I. 1979. *Skifiia i frakiiskii mir*. Moskva: Nauka.

Meliukova, A.I., 2006. Po povodu skifskikh pokhodov na territoriiu Srednei Evropy. In: Petrenko, V. G, Iablonskii, L. T. (ed.). *Drevnosti skifskoi epokhi*. Moskva: IA RAN, s. 25-42.

Mohylov, O. D. 2008. *Sporiadzhennia konia skifskoi doby u Lisostepu Skhidnoi Yevropy*. Kyiv; Kam'ianets-Podilskyi: IA NAN Ukrainy.

Mozolevskii, B. N. 1980. Skifskie kurgany v okrestnostiakh g. Ordzhonikidze na Dnepropetrovshchine. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifiia i Kavkaz*. Kiev: Naukova dumka, s. 70-154.

Monakhov, S. Iu. 1999. *Grecheskie amfory v Prichernomore. Kompleksy keramicheskoi tary VII—II vekov do n. e.* Saratov: SGU.

Moruzhenko, A. A. 1989. Skifskii kurgan Perederieva Mogila. In: Vinogradov, Iu. G. (ed.). *Problemy skifo-sarmatskoi arkheologii Severnogo Prichernomoria. Tezisy dokladov*. Zaporozhe, s. 67-75.

Moruzhenko, A. O. 1992. Skifskyi kurhan Perederiieva Mohyla. *Arkheolohiia*, 4, s. 67-75.

Murzin, V. Iu. 1984. *Skifskaia arkhaika Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka.

Mantsevich, A. P. 1987. *Kurgan Solokha. Publikatsiia odnoi kollektsii*. Leningrad: Iskusstvo.

Otroshchenko, V. V., Rassamakin, Iu. Ia. 1986. Raskopki skifskogo kurgana u s. Velikaia Znamenka. *Arkheologicheskie otkrytiia za 1984 g.*, s. 285-286.

Otroshchenko, V. V., Rassamakin, Yu. Ya. 1991. Polovetskyi khan z Chynhulskoho kurhanu. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Zoloto stepu. Arkheolohiia Ukrainy*. Kyiv: IA NAN Ukrainy; Shlezvih: arkheolohichnyi zemelnyi muzei universytetu Kristiana-Albrekhta. s. 269-271.

Ostroverkhov, A.S., Redina, E.F. 2013. Skifskie drevnosti. In: Bruiako, I. V., Samoilova, T. L. (ed.). *Drevnie kultury Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Odessa: SMIL, s. 374-418.

Ostroverkhov, A. S. 1984. Obraz ptitsy v iskusstve olviiskoi shkoly «zverinogo» stilia. In: Cherniakov, I. T. (ed.). *Rannii zheleznyi vek Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka. s. 62-77.

Ostroverkhov, A. S., Okhotnikov, S. B. 1989. O nekotorykh motivakh skifskogo zverinogo stilia na pamiatnikakh iz sobraniia Odesskogo arkheologicheskogo muzeia. *Vestnik drevnei istorii*, 2, s. 50-67.

Pleshivenko, A. G. 1995. Kurgannyi mogilnik u s. Konskie Razdory. *Drevnosti stepnogo Prichernomoria i Kryma*, V, s. 143-159.

Petrenko, V. G. 1967. *Pravoberezhe Srednego Pridneprovia v V—III vv. do n. e.* II. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-4. Moskva: Nauka.

Polin, S. V. 2014. *Skifskii Zolotobalkovskii kurgannyi mogilnik V—IV vv. do n. e. na Khersonshchine.* Kiev: Oleg Filiuk.

Polin, S. V., Koltukhov, S. G. 2014. Skifskoe pogrebenie v kurgane u s. Nadezhda v Krymu. In: Lukiashko, S. I. (ed.). *Voina i voennoe delo v skifo-sarmatskom mire.Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii pamiati A. I. Meliukovoi.* Rostov-na-Donu: IuNTs RAN, s. 310-328.

Sapozhnykov, I., Prysiazhniuk, O. 2018. Kurhany F. I. Knauera ta naibilshi mohyly epokhy bronzy Budzhaka i Ukrainy. In: *I-i Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'izd. Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei.* Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 95.

Sapozhnikov, I., Kashuba, M. 2019. «Svod pamiatnikov stariny i arkheologicheskikh nakhodok v Bessarabii» N. Mogilianskogo i Ia. Ebergarda. *Tyragetia*, XIII, 1, s. 121-148.

Sapozhnikov, I., Kashuba, M., 2020. Nemetskie nazvaniia kurganov Budzhaka v XIX — pervoi polovine XX vv. *Tyragetia*, XIV, 2, s. 155-164.

Fialko, E. E. 1998. Simvolika obraza ptitsy na skifskikh dereviannykh chashakh. In: Velinbakhov, G. V., Stoliar, A. D. (ed.). *Skify. Khazary. Slaviane. Drevniaia Rus. Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia, posviashchennaia 100-letiiu so dnia rozhdeniia prof. M. I. Artamonova.* Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 82-83.

Fialko, E. E. 1999. Znakovost veshchi v pogrebalnoi praktike skifov. In: Iablonskii, L. T. (ed.). *Skify Severnogo Prichernomoria v VII—IV vv. do n. e.*Moskva: IA RAN, s. 138-140.

Fialko, E. E. 2005. O naznachenii zolotykh «konusov» iz skifskogo kurgana Oguz V: Guliaev, V. I. (ed.). *Drevnosti Evrazii. Ot rannei bronzy do rannego srednevekovia.* Moskva: IA RAN, s. 407-414.

Shmakova, O. A. 1989. Antichnyi shlem v Severnom Priazove. In: *Problemy skifo-sarmatskoi arkheologii Severnogo Prichernomoria. Tezisy dokladov.* Zaporozhe, s. 176-177.

Iablonskii, L. T. 2009. Umbonoobraznye zolotye predmety skifskogo vremeni iz Filippovki. In: Bessonova, S. S. (ed.). *Epokha rannego zheleza.* Kiev; Poltava, s. 418-426.

Chernenko, E. V. 1968. *Skifskii dospekh.* Kiev: Naukova dumka.

Carry, A. 2016. Rites of the scythians. *Archaeology*, 69, 4, p. 26-32.

Fiechtner, F., 1964. *Heimat in der steppe. Aus dem schrifttentum der Bessarabiendeutschen.* Verein zur förderung des schrifttums der deutschen aus bessarabien. Stuttgart.

Oster, H. 2013. Die Kurganhügel in Bessarabien. *Mitteilungblatt des bessarabiendeutschen Vereins E. V.*, 3, März, S. 12-13.

Shelekhan, O. 2020. *Swords and Daggers of the Scythian Forest-Steppe.* Oxford: British archaeological research Publishing.

Simion, G. 2000. Tombes tumulaires dans la nécropole de Celic-Déré. In: Lungu, V. (ed.). *Tombes tumulaires de l'Age du Fer dans le Sub-Est de l'Europe.* Tulchea: Institut de Recherches Eco-Muséologiques de Tulcea, p. 68-82.

I. L. Alekseeva, Yu. V. Boltryk, I. V. Sapozhnykov

KURGAN ON BRIIENN HILL NEAR ARTSYZ CITY

The article publishes materials of a mound excavated in 1972 in the steppes of Budzhak near Artsyz. The topography and cartography of this archaeological site are first considered. The 6 m high embankment was filled in five steps. It contains 23 burials, 21 of which date from the Bronze Age and two from the Scythian period. The original embankment was built over the burial of the Usatov culture. For the second time, the mound was poured over the bearers of the pit culture. This burial is surrounded by a cromlech and is central to eight burials of pit culture. The cromlech is made of the plates put on an edge, has diameter of 13 m. The sizes of plates from 1.2 m to 0.8 m. Around the cromlech the ditch 2.0 m wide and 1.0 m deep is dug. The third embankment was completed at implementation of inlet pits burials. The fourth mound, which consisted mainly of yellow forest and is connected with the graves of the Babyn Cultural Circle, brought the size of the mound to a height of 5 m and a diameter of 28 m were considered interconnected. But these burials are divorced both in time and in the space of the mound. The burial of the warrior was on a slope, and 12—13 m from him, a horse grave was found on top. Prior to the excavations, the mound was used to extract humus, and probably the tomb, which was accompanied by horses, was destroyed at the same time.

Artifacts from this mound are partially published. The most popular of these is the golden cone of Scythian times. However, the authors propose a full publication of the findings and a new interpretation of the purpose of these mysterious artifacts. In particular, there is reason to believe that gold cones were used for smoking narcotic plants.

An interesting element of the reins from the tomb of horses is a pair of silver muzzles with an engraved composition. The upper part of the snout has a sharp protrusion in the form of the head of a bird of prey, its eyes and beak are traced. The schematism of the decor of the muzzle is probably the result of a certain syncretism generated by the pressure of the Scythian semantic tradition on the Thracian performers. It is probable that the sheet from Artsiz is a prototype of the so-called bird-beaking nostrils.

Analysis of the artifacts of the two Scythian complexes indicates a certain chronological distance between them. The burial of the soldier belongs to the time of the First Zavadska Grave (450—430 BC), and the grave of horses is close to the second tomb of Solokha (400—380 BC). That is, the chronological interval between the complexes is the life of one or two generations.

Keywords: Budzhak, Artsiz, kurhan (mound), Bronze Age, cromlech, Scythians, warrior, weapons, burial of horses, horse breastplate, golden cone, cannabis.

Одержано 22.03.2021

АЛЕКСЄЄВА Ірина Леонідівна, кандидат історичних наук, Одеса, Україна.
ALEKSEEVA Iryna, Candidate of Historical Sciences, independent researcher, Odessa, Ukraine.
E-mail: 8stalker@gmail.com.

БОЛТРИК Юрій Вікторович, кандидат історичних наук, завідувач відділу, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
BOLTRYK Yurii V., candidate of Historical Sciences, Head of the Department, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-7816-4502, e-mail: boltryk@ukr.net.

САПОЖНИКОВ Ігор Вікторович, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
SAPOZHNYKOV Ihor V., Doctor of Historical Sciences, leading research fellow, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-3889-6714,
e-mail: ssappog5@gmail.com.

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

УДК [902.6:903.4](4)"636" DOI: 10.37445/adiu.2021.02.19

М. Ю. Відейко

ГЕОФІЗИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЧАТКУ XXI ст.: «ПЕРЕВІДКРИТТЯ» КУЛЬТУРНОГО КОМПЛЕКСУ ПРЕКУКУТЕНЬ-КУКУТЕНЬ-ТРИПІЛЛЯ

Застосування у перші десятиліття XXI ст. сучасного геофізичного обладнання та супутникової зйомки спричинило до чергового «перевідкриття» світу давніх хліборобів з невідомими раніше археологам подробицями. Нові типи будівель, громадські споруди, сліди ремісничої діяльності, укріплень, планування та структура поселень, історії їхнього спорудження — ось приблизний короткий перелік відкриттів, які не лише змінили уявлення про давніх хліборобів, але і відкривають нові, захоплюючі горизонти досліджень на майбутні десятиліття. Цей огляд присвячений підсумкам майже десятилітнього геофізичного картографування поселень Кукутень-Трипілля на території Румунії, Молдови та України і розгляду їхніх наслідків.

Ключові слова: *Румунія, Молдова, Україна, культурний комплекс Прекукутень-Кукутень-Трипілля, геофізичне картографування, поселення.*

Очолюючи упродовж тривалого часу відділ археології доби енеоліту — бронзового віку, В. В. Отрощенко долучився до проблематики, пов'язаної із вивченням трипільської культури. Він став неодноразовим учасником профільних наукових конференцій, на яких торкався питань вивчення трипільської культури, займаючись критикою міфотворчості та міфотворців, що спекулюють на ґрунті археології в цілому та трипільської культури зокрема. Співробітники відділу за цей час провели значний обсяг археологічних досліджень, опублікували велику кількість статей та монографій, присвячених дослідженням трипільської культури. За минуле десятиліття вони долучилися до процесу, який можна без перебільшення назвати перевідкриттям культурного комплексу Кукутень-Трипілля.

© М. Ю. ВІДЕЙКО, 2021

Процес цей спричинений, крім іншого, залученням у дослідницький процес археологів з низки країн — в тому числі Великої Британії, Німеччини, Швейцарії, Польщі, США, Румунії, Молдови та активним обговоренням на підставі нових відкриттів кола питань, які перед тим дискутувалися переважно в Україні. Таким чином відновлено давню традицію вивчення культурного комплексу Кукутень-Трипілля на широкому міжнародному рівні, започатковану майже півтора століття тому.

Складові культурного комплексу Кукутень-Трипілля було відкрито упродовж останньої чверті XIX ст. Наступні сто років їх досліджень додали чимало відомостей, в тому числі стосовно розмірів, структури та забудови поселень, які вивчалися традиційними для археології методами: розвідками та розкопками. Тоді це вважалося цілком достатніми для формування цілісного і всебічного уявлення про археологічні культури.

Застосування аерофотозйомки та геофізичного картографування поселень починаючи з 1960—1970-х рр. мало наслідком відкриття трипільських протоміст, що змінювало усталені уявлення про Кукутень-Трипілля. Наступні кілька десятиліть саме їх вивчення було у центрі уваги українських дослідників, які досягли значних успіхів, застосувавши одними з перших у Європі комплексну методику досліджень.

Із початку 1970-х рр. упродовж тривалого часу вивчення поселень культури Трипілля із застосуванням геофізичного картографування проводили дослідники з України. За три десятиліття вони виконали комплексні дослідження на низці поселень, розробили відповідну методику (Шмаглій, Дудкін, Зіньковський 1973)

та заклали підвалини вивчення цього явища у праісторії Європи. Застосування передових на той час методів — геофізичних, аерофотозйомки надало в руки дослідників унікальну інформацію. Подібні за масштабами (та результатами) геофізичні дослідження на пам'ятках неоліту—енеоліту у Європі розпочалися лише на зламі XX—XXI ст. Певною мірою українські дослідники випередили у вивченні планування енеолітичних поселень та процесів ранньої урбанізації на континенті археологів з інших країн.

З часом складалося враження, що про трипільські протоміста, так само, як і про культурний комплекс Кукутень-Трипілля відомо все або майже все. З іншого боку масштабна програма геофізичних досліджень, організована у середині 1990-х рр. В. П. Дудкіним за підтримки Міністерства культури України не лише додала відомостей про планування різного типу поселень, але і показала, що є чимало подробиць у їх плануванні та забудові, які можуть стати предметом подальших досліджень (Дудкін, Відейко 2009).

Застосування ж у перші десятиліття XXI ст. сучасного геофізичного обладнання з високою роздільною здатністю та супутникової зйомки спричинили чергове «перевідкриття» світу давніх хліборобів з невідомими раніше археологам подробицями. Нові типи будівель, громадські споруди, сліди ремісничої діяльності, укріплень, планування та структура поселень, історії їх спорудження — ось приблизний короткий перелік відкриттів, які не лише змінили уявлення про давніх хліборобів, але і відкривають нові, захоплюючі горизонти досліджень на майбутні десятиліття. Цей огляд присвячений підсумкам майже десятилітнього геофізичного картографування поселень Кукутень-Трипілля на території Румунії, Молдови та України та розгляду їх наслідків.

На шляху до нових відкриттів. Застосування масштабної магнітної зйомки на поселеннях доби неоліту та енеоліту у Центральній та Південно-Східній Європі після 2000 р. з використанням сучасного обладнання змінило уявлення про планування, забудову та структуру поселень так само, як це відбулося на кілька десятиліть перед тим з Трипіллям. Серед подібних досліджень варто згадати багатошарову пам'ятку кінця VI — першої половини V тис. до н. е. Околіштє (культурні комплекси Бутмір та Вінча) в Боснії і Герцеговині, площею близько 10 га (Hofmann et al. 2007). Значні розміри мало укріплене поселення культури Вінча Црквіне-Стубліне на території Сербії, широко відоме завдяки знахідці теракот воїнів зі зброєю (Crnobrnja et al. 2009). Було встановлено, що знамениті телі культури Гумельниця мали забудову на значній площі навколо власне теля — до 15 га у випадку з поселенням Петрєль (середина — початок другої половини V тис. до н. е.) на території Румунії (Ханзен и др. 2011) тощо.

Усі згадані дослідження супроводжувалися програмами радіовуглецевого датування, які надали можливість розташувати виявлені поселення в часі, спираючись не лише на традиційні стратиграфічні спостереження.

Таким чином, в перше десятиліття XXI ст. у Європі було відкрито низку великих, порівняно з попереднім часом, поселень, належних до різних культурних комплексів (Вінча, Гумельниця, Тисаполгар тощо). Усі вони мали укріплення, культові споруди, сліди ремісничої діяльності. Спільним виявився і час, коли великі поселення зникають у Центральній та Південно-Східній Європі — близько 4300—4200 рр. до н. е. Що цікаво, відбулося це приблизно в той самий час, коли подібні великі селища виникають на більш східних територіях (Видейко 2018).

Дехто з дослідників почав пов'язувати з ними початкові етапи урбанізації у Європі (напр.: Crnobrnja et al. 2009) та шукати їм аналогії. Відповідно і великі трипільські поселення для європейських дослідників поступово переставали бути таким собі «феноменом», який виник невідомо чому. Таким чином дослідження аналогічного явища на теренах України набували особливого сенсу і змісту, розширюючи картину ранньої урбанізації на континенті у часі та в просторі.

Широке застосування геофізичного картографування енеолітичних поселень в цілому дало настільки вражаючі результати, що пішли розмови про «методологічну революцію» у їх вивченні. З врахуванням досліджень українських археологів зрештою було вирішено, що можна вести мову стосовно «другої фази» методологічної революції (Chapman et al. 2014a), у якій геофізичні дослідження, як і перед тим, відігравали провідну роль.

Нові геофізичні дослідження Кукутень-Трипілля. Після 2007 р. дослідниками з наукових установ Великої Британії, Німеччини та Румунії на пам'ятках Кукутень-Трипілля було використано більш досконалу техніку, яка дала можливість виконати значні обсяги робіт та створити більш точні плани археологічних об'єктів. Ця техніка була вироблена у Великій Британії та Німеччині, мала різні параметри, різнилася числом датчиків, тощо (Chapman et al. 2014b, p. 375; Rassmann et al. 2014, c. 99-112; Asăndulesei 2017).

Так, дослідники з Британії, які працювали на поселенні Небелівка, використали ручні прилади з двома датчиками кожен, за допомогою яких упродовж сезонів 2009, 2012—2013 рр. відзнято 238 га (рис. 1: 1). Дослідники з Німеччини використали більш продуктивну техніку з багатьма датчиками (від 4 до 16), встановленими на колісне шасі (рис. 1: 2,3). Вона надавала можливості здійснення масштабної зйомки

Рис. 1. Зразки геофізичного обладнання, використаного для дослідження пам'яток трипільської культури в Україні у 2009—2018 рр.: 1 — з Великої Британії; 2, 3 — з Німеччини

у відносно стислі терміни. Так, в перший сезон робіт (2011) у Майданецкому (загальна площа близько 200 га) та Тальянках (загальна площа близько 340 га) упродовж дня вдавалося знімати від 10 до 20 га площі.

Спільними рисами була висока, порівняно з минулим періодом, чутливість приладів та застосування супутникової системи навігації для точного позиціонування об'єктів. Відповідно усі обчислення та створення кінцевих планів поселень виконувалося з використанням обчислювальної техніки та спеціальних комп'ютерних програм. Саме це і дало на виході ті чудові плани, які вигідно відрізнялися від результатів, досягнутих у другій половині XX ст. (рис. 2).

Географія та результати досліджень. Для повноти картини оглянемо сучасні комплексні дослідження культурного комплексу Кукутень-Трипілля, проведені після 2007 р. на території Румунії, Молдови та України. Обсяг робіт більший за дослідження, проведені у XX ст. і для повного їх опису на сьогодні вже знадобилося б монографічне видання. Нижче подано короткий перелік того, що зроблено, який дає змогу в загальних рисах оцінити досягнуте.

Для території Румунії на пам'ятках культурного комплексу Прекукутень-Кукутень у подібних масштабах геофізичні дослідження раніше не проводилися, отож їх результати та наслідки виглядають в цілому досить значними. Основний обсяг робіт з вражаючими результатами виконано після 2007 р. Станом на 2020 р. опубліковано відомості про геофізичне картографування на понад 25 пам'ятках (Mischka 2008; Mischka et al. 2016; Asăndulesei 2015; Asăndulesei 2017; Asăndulesei et al. 2015; Asăndulesei et al. 2020; Preoteasa, Mischka 2019). Дослідження були комплексними, з використанням супутникової зйомки та іншого сучасного пошукового обладнання.

Геофізичне картографування поселень Прекукутень-Кукутень виявило наявність довкола них укріплень у вигляді ровів та палісадів, іноді у сполученні. Проведені розкопки показали, що у деяких випадках йдеться про рови, в тому числі розташовані у кілька рядів (рис. 3: 4). Окрім мисових поселень, для яких укріплення були відомі і раніше — за результатами розкопок, виявлено існування оточених довкола укріпленнями селищ, таких, як Scânteia (Mischka et al. 2016, fig. 4—5), Ripiceni-Popoaia (Asăndulesei et al. 2020, fig. 6B) та ін. Неукріплені поселення на подібному тлі нині виглядають радше винятком, аніж закономірністю. Аналогічною, зауважимо, є ситуація і для поселень Південно-Східної та Центральної Європи (Відейко 2019, рис. 3, 5, 7, 15, 21).

Виявлено низку мегаспоруд, в тому числі і на порівняно невеликого розміру поселеннях. Особливо виділяється пам'ятка Байя, де така споруда датована етапом Прекукутень, тобто є найдавнішою серед нині відомих для даного культурного комплексу. Особливо цікавою є та обставина, що вона оточена подвійною огорожею. Виявлено мегаспоруди і на пам'ятках

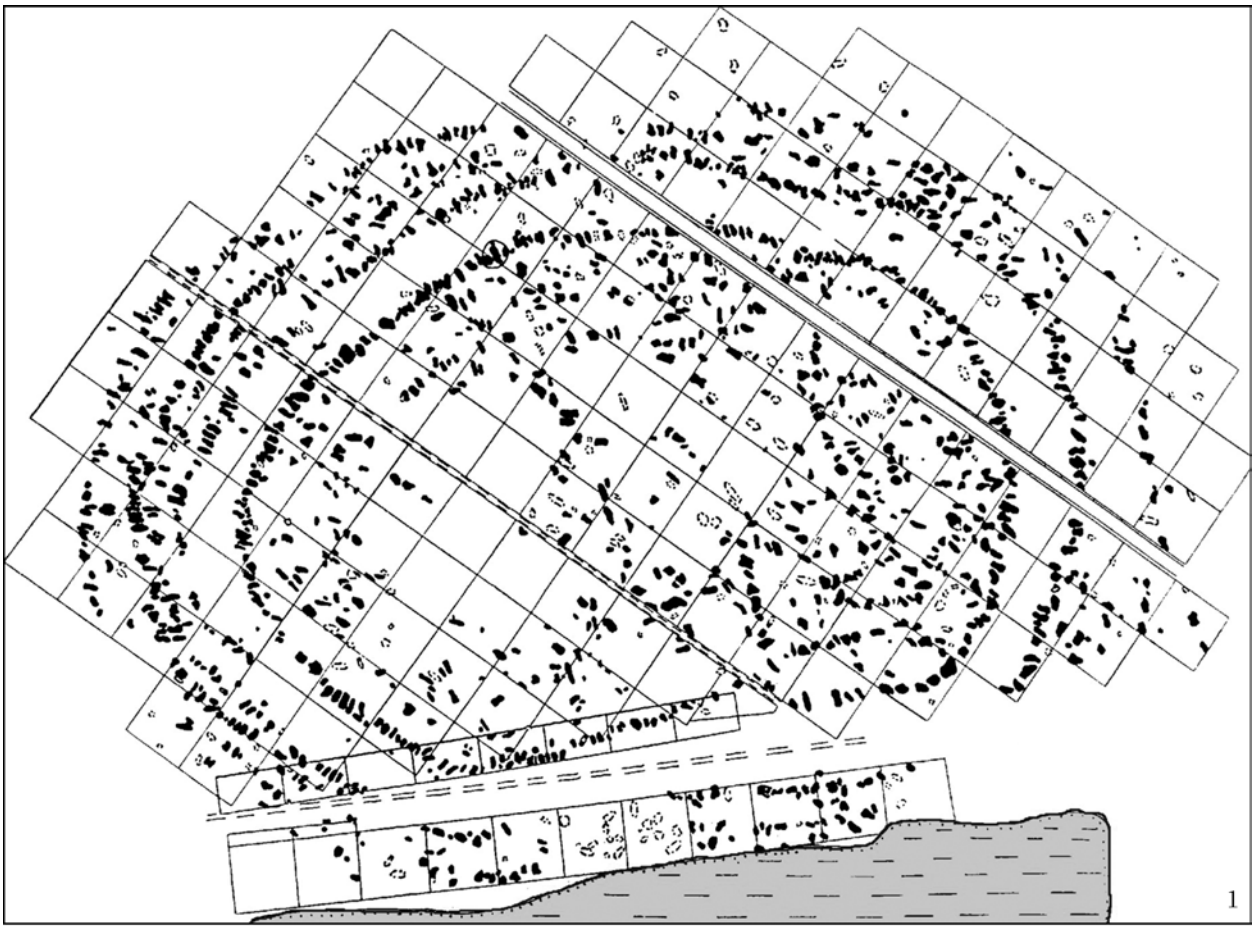

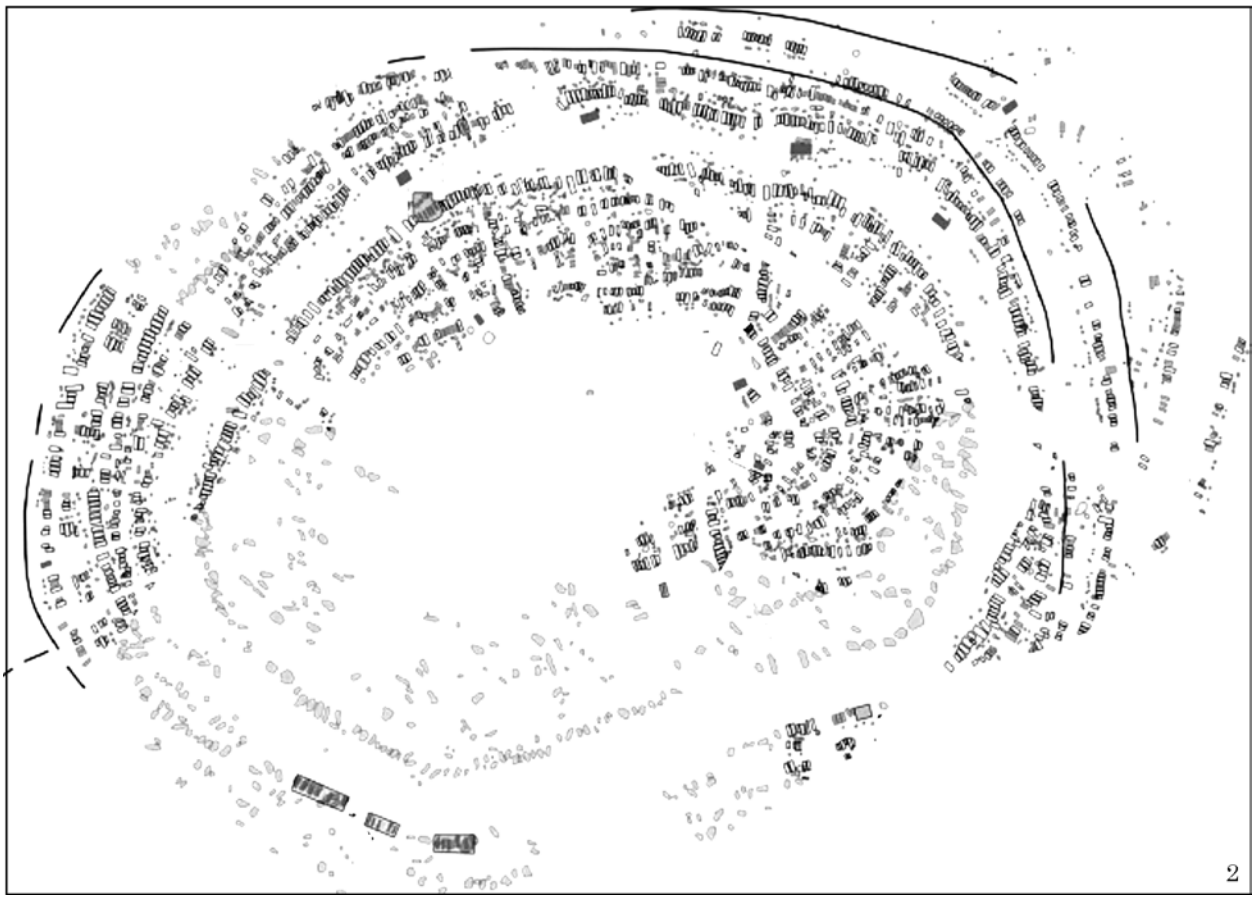

Рис. 2. Плани поселення трипільської культури біля с. Майданецького за результатами геофізичних досліджень: 1 — 1971—1974 рр., за В. П. Дудкіним; 2 — за результатами зйомки 2011—2012 рр. (за К. Рассманн, К. Мішка), суміщений з планом 1971—1974 рр.

Рис. 3. Плани поселень культурного комплексу Прекукутень-Кукутень з території Румунії: 1 — Траян Дялул Финтинілор; 2 — Ripiceni-Popoaia; 3 — Ripiceni-Holm (за: Asăndulesei et al. 2020)

комплексу Кукутень — приміром на поселенні Ripiceni-Holm (рис. 3: 3; Asăndulesei et al. 2020, fig. 5).

У деяких випадках отримані геофізичні плани дають підстави для відновлення первісного планування вже зруйнованих поселень. На їх підставі продемонстровано можливість для реконструкції вірогідного планування поселень (Asăndulesei et al. 2020). Для поселення Ripiceni-Holm, яке на перший погляд виглядає як типове мисове селище, укріплене двома лініями ровів, запропоновано, з врахуванням ерозійних процесів, кругове планування, зафіксоване геофізичним картографуванням

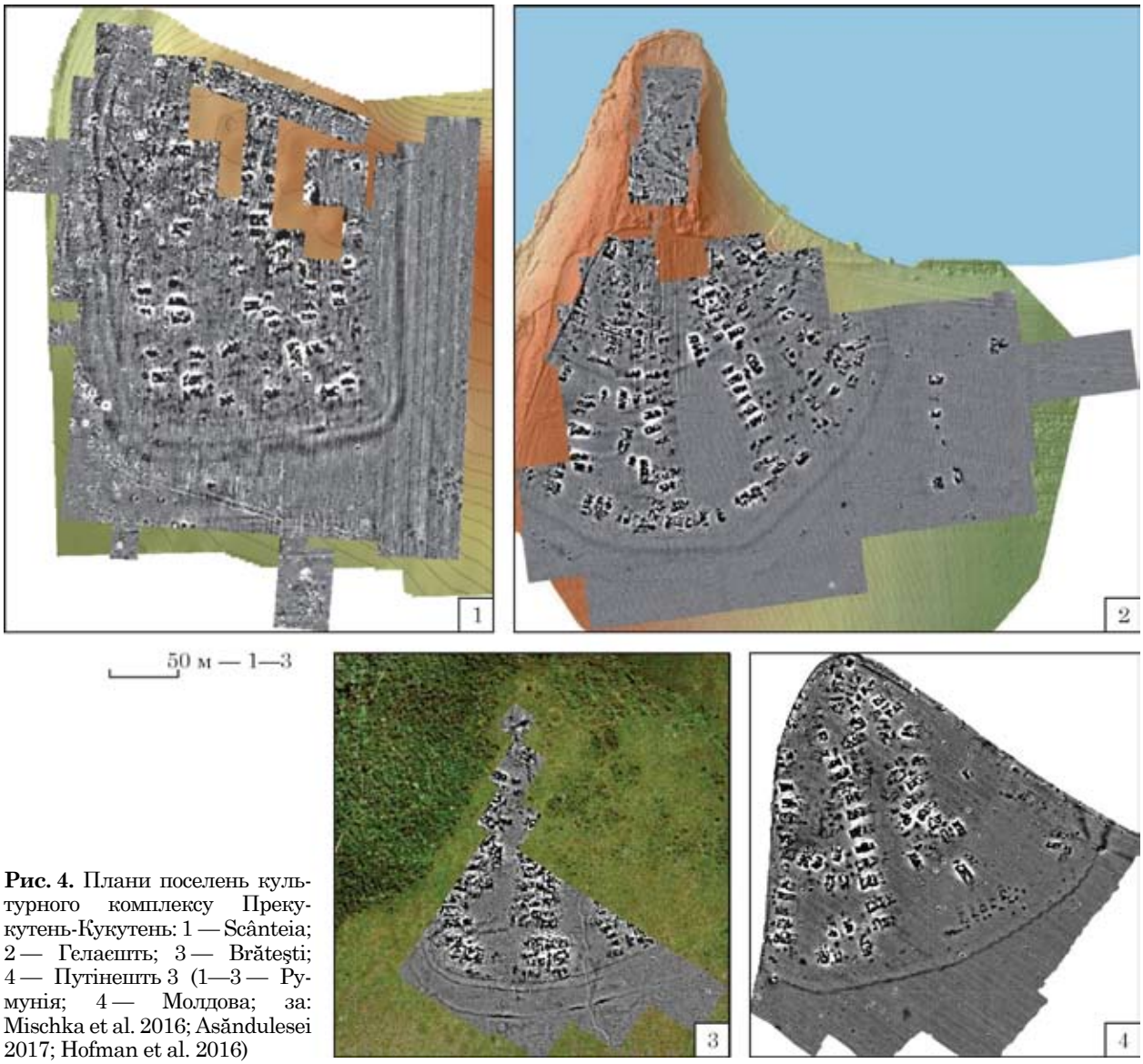

Рис. 4. Плани поселень культурного комплексу Прекукутень-Кукутень: 1 — Scânteia; 2 — Гелаєшть; 3 — Brăteşti; 4 — Путінешть 3 (1—3 — Румунія; 4 — Молдова; за: Mischka et al. 2016; Asăndulesei 2017; Hofman et al. 2016)

розташованого неподалік поселення Ripiceni-Popoaia (рис. 3: 2).

Упродовж 2009—2016 рр. в республіці Молдова геофізичні дослідження із застосуванням сучасного обладнання проведено на 20 пам'ятках культурного комплексу Кукутень-Трипілля, які віднесено до різного часу, від Прекукутень III—Трипілля А до Трипілля CII (Rassmann et al. 2016; Ţerna 2016). У останні роки роботи тривають, і на 2020 р. опубліковано відомості про зйомку ще на понад десяти поселеннях, аналогічного хронологічного діапазону (Ţerna et al. 2020). Для території Молдови, таким чином, маємо відомості стосовно планування близько 30 пам'яток

У більшості випадків йдеться про фрагменти поселень, переважно площею у декілька гектарів. Це суттєво поповнило відомості стосовно планування саме невеликих поселень, які виявилися укріпленими (рис. 4). На них виявлено сліди будівель різних розмірів, а також заглиблені об'єкти поряд з ними. Також магнітна зйомка засвідчила значні руйнування культурного шару на багатьох поселеннях.

Найбільшими з числа відзнятих є Петрень, Столнічень I (повністю) та Бринзень 8 (частково). Привертає увагу планування перших двох поселень по більш-менш правильному колу, причому в центрі незабудована площа відсутня, на відміну від поселень на схід від Дністра. Впадає в око більша щільність забудови. Є підстави говорити про відмінності у планувальних традиціях великих поселень у західному та східному регіонах. Разом із тим є спільні закономірності у розташуванні мегаспоруд між рядами будівель по периметру поселення (рис. 5).

Важливим є відкриття на поселенні Петрень та інших слідів перебудови з перенесенням укріплень далі від центру поселення — так, як це зроблено, приміром, у Майданецькому. Таким чином, видно, що і це поселення вірогідно могло існувати упродовж більш тривалого часу, аніж вважалося раніше.

Геофізичне картографування з використанням сучасного обладнання в Україні розпочато з поселення Небелівка 2009 р. (Hale et al. 2010). Станом на 2020 р. є відомості про магнітну зйомку у 25 пунктах. Загальний обсяг робіт, виконаних за цей час, становить декілька сотень гектарів, що досягнуто завдяки проведенню масштабних робіт на великих поселеннях.

У 2011—2012 рр. роботи на них проводили фахівці Римсько-Германської комісії під керівництвом К. Рассмана та К. Мішки. Тоді було охоплено зйомкою Майданецьке, Тальянки, Доброводи (частково) та Аполянку (повністю). З цього списку для двох перших поселень вже існували плани, створені у 1970—1980-ті рр. під керівництвом В. Дудкіна з використанням тогочасної техніки — ручних приладів типу М-27 та ММП-203. Слід відзначити, що німецькі колеги відзначали співпадіння основних результатів зйомки (Мюллер и др. 2014; Rassmann et al. 2014; Mueler et al. 2017).

Водночас, як і у випадку з Небелівкою, сучасне обладнання дозволило відкрити низку невідомих раніше об'єктів, так і суттєво уточнити деякі елементи старих планів. Стосовно уточнення головним стало збільшення числа виявлених решток будівель — в Майданецькому воно зросло з 1575 майже удвічі. Це сталося не лише через застосування більш чутливих приладів, але і через практично суцільну сітку по якій проводилися вимірювання: у 1972—1974 рр. виміри проводили по сітці 4 × 4 м, а 2011—2012 — датчики розташовувались з інтервалом 25 см, роблячи низку вимірів на секунду. Наслідком стало розділення низки

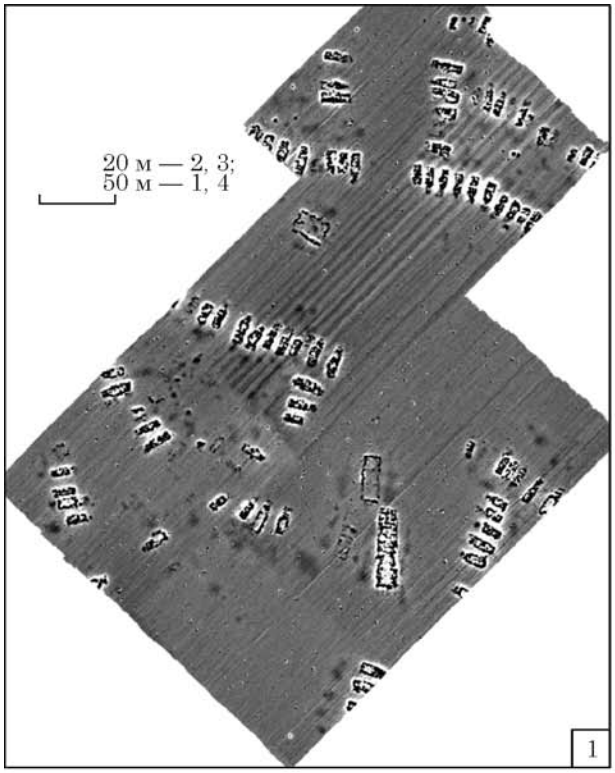

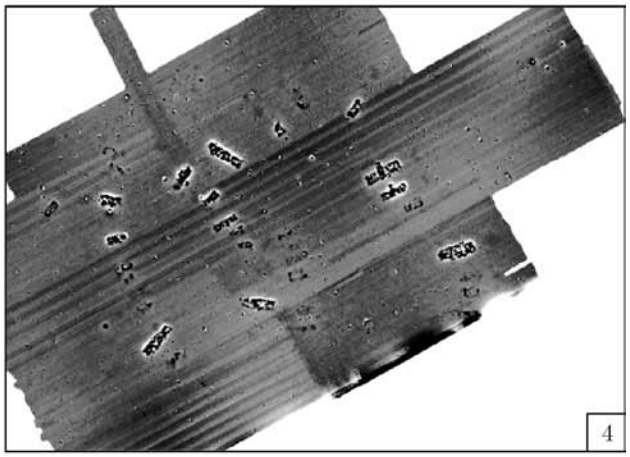

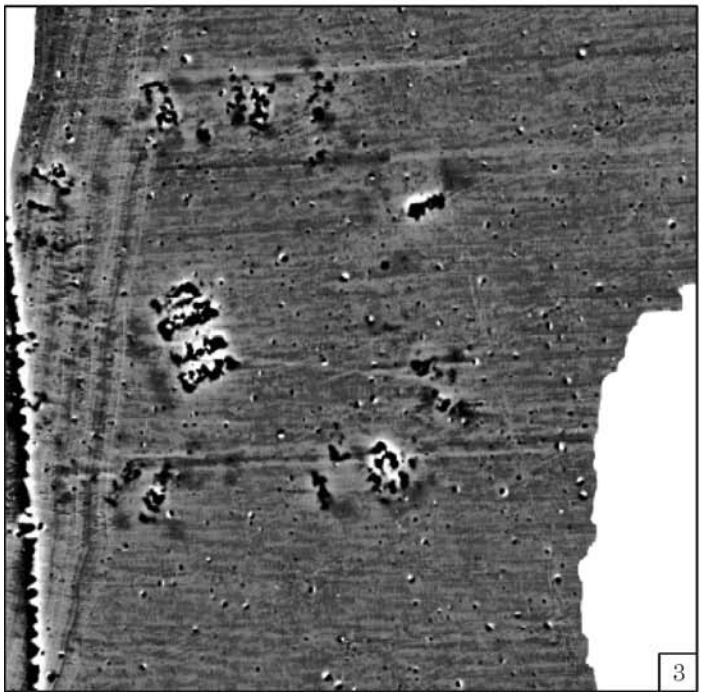

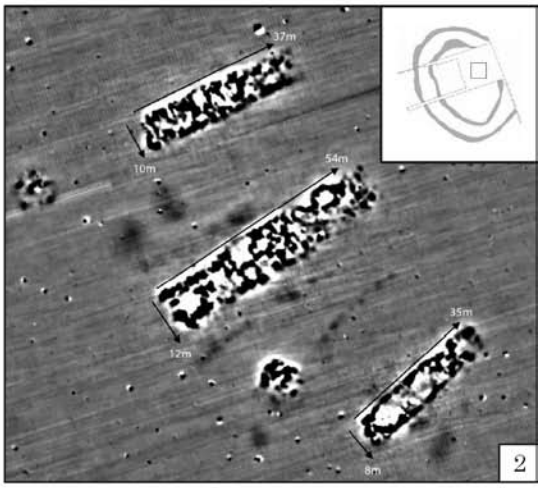

Рис. 5. Плани поселень трипільської культури за результатами нового геофізичного картографування: 1 — фрагмент плану поселення Глибочок на ділянці розміщення мегаспоруд; 2 — фрагмент плану поселення Війтівка з мегаспорудами; 3 — план поселення біля с. Мошурів, ур. Смаглієві Береги; 4 — план поселення Тальне 3 (за: Ohlrau, Rud 2019)

аномалій від споруд на окремі об'єкти. Разом із тим, як і у Небелівці, зафіксовано багаточисельні аномалії від ям.

Після 2016 р. роботи проводилися у різних регіонах України — від Подністров'я до Наддніпрянщини. При цьому роботи зосереджені переважно на невеликих та середнього розміру поселеннях та фрагментарному картографуванні більших пам'яток (Видейко и др. 2017; Rud et al. 2016; 2018; Рудь та ін. 2019; Ohlrau, Rud 2019; Hofmann et al. 2019) Важливі дослідження проведено на багатошарових поселеннях з горизонтами від неоліту (культура лінійно-стрічкової кераміки) до Трипілля різних етапів. Це Більшівці та Кам'яне Завалля. Виявлено сліди споруд різного часу та укріплень (Dębiec et al. 2014).

Перші підсумки та висновки. Якщо скласти разом результати геофізичних досліджень, проведених на пам'ятках культурного комплексу Прекукутень-Кукутень-Трипілля після 2000 р. на територіях Румунії, Молдови та України, ми побачимо, що у цей період вони охопили близько 80 пам'яток культурного комплексу у трьох країнах. По числу поселень, на яких проведено зйомку, передує Молдова, за відзнятими площами — Україна.

Кількість відзнятих повністю або частково поселень порівняно з попереднім періодом зросла більш ніж удвічі. Було блискуче підтверджено результати попередніх досліджень, відкрилися нові перспективи наукових пошуків. За числом поселень, для яких складено повні або часткові плани за результатами геофізичних досліджень та обсягами робіт культурний комплекс Прекукутень-Кукутень-Трипілля, таким чином, виглядає нині найбільш вивченим з числа давніх хліборобських культур Старої Європи.

По «гарячих слідах» нової хвилі комплексних досліджень пам'яток культурного комплексу Кукутень-Трипілля вже з'явилася низка наукових праць зі спробами узагальнення результатів (Chapman et al. 2014; 2020). Вони охопили широке коло питань. Від реконструкції конкретних об'єктів до визначення їх місця та значення для поселень. Йдеться про укріплення різних типів — рови та палісади (Відейко 2019), мегаспоруди, яких завдяки геофізичним дослідженням вже відомо понад сто (рис. 5: 1, 2; Відейко, Бурдо 2015; Hofmann et al. 2019), гончарні горни різних, в тому числі невідомих раніше конструкцій, яких досліджено понад 20 (Korvin-Piotrovskiy et al. 2016).

Спроби різноманітних реконструкцій привернули увагу до питання внутрішньої хронології та синхронізації пам'яток. Власне, деякі дослідники розглядали їх у якості альтернативи типологічному датуванню при розробці відносної хронології поселень, так і визначення віку окремих будівель, що навіть було задекларовано як складова «другої фази методологічної революції» (Chapman et al. 2014, p. 370—371). Сподівання на ^{14}C AMS дати попри величезні витрати на отримання сотень зразків та визначень з десятків об'єктів не були виправдані. З'ясування ж причини подібного результату заслуговує на окремий розгляд. Поки що доводиться констатувати, що традиційні методи археологічного датування, засновані на порівнянні керамічних комплексів зберігають актуальність.

Які саме результати на ниві геофізичного картографування давніх поселень і як вплинули та впливатимуть на інші напрямки досліджень? Для розуміння цього нагадаємо, яким чином ці результати використовували раніше. Це планування та проведення польових досліджень, різноманітні реконструкції — палеоекономічні, палеодемографічні, палеосоціологічні.

На ниві планування досліджень підвищення якості магнітної зйомки відкриває можливості більш точного закладання розкопів, повніше уявлення стосовно оточення досліджуваних об'єктів. Разом із тим відкриття нових типів об'єктів (громадських та оборонних споруд, різноманітних заглиблень тощо) підкреслює необхідність розкопок реально великими площами, що вимагатиме значно більших часових, фінансових витрат, залучення до польових досліджень більшого числа польових фахівців.

Для реального поступу у інтерпретації археологічних матеріалів з поселень різного типу потребують розкопок вже не окремі об'єкти, а цілі ділянки поселень. Геофізичні дослідження показали, що поселення, які вважалися «повністю розкопаними», не можуть вважатися такими насправді. Адже традиційні пошукові прийоми польової археології із застосуванням траншей та шурфів, навіть при значній їх кількості залишають поза дослідженням частину об'єктів. А без їх вивчення дослідження, нехай і великими площами, на може вважатися повним. Прикладів можна навести чимало — як у минулому, так і для поселень, навіть охоплених магнітною зйомкою із застосуванням обладнання другої половини XX ст.

Стосовно використання результатів зйомки ситуація виглядає не менш показовою — від обчислень реальної площі поселень до різноманітних підрахунків чисельності жител, населення та відповідних побудовах, які на подібних обчисленнях будувалися ще порівняно недавно. Встановлено, що саме по собі обчислення площі поселення не може бути підставою для подальших обрахунків з цілої низки обставин. Нині встановлено ту обставину, що щільність забудови особливо великих поселень може суттєво різнитися.

Якщо раніше екстраполювання відомостей стосовно щільності забудови Майданецького і Тальянок на решту поселень могла вважатися прийнятною, то нині подібні побудови виглядають відверто недостовірними через цілу низ-

ку обставин. Так, реальна щільність забудови Майданецького виявилася майже удвічі (!) більшою за встановлену у 1971—74 рр. — замість 1575 аномалій близько 2900 (рис. 1), за підрахунками на підставі зйомки 2011—2012 рр. при тому, що охоплена магнітною зйомкою площа зросла лише на кілька гектарів (Müller, Videiko 2016).

Окрім того, магнітна зйомка дозволила виявити (і це підтверджено розкопками) певні фази у розбудові поселення, які включали спорудження пізніше знесених будівель, перенос лінії укріплень (Videiko et al. 2017). Магнітна зйомка продемонструвала, що навіть на більшій площі кількість споруд може бути меншою, як у випадку з поселенням Небелівка. Тут на площі понад 200 га виявлено лише близько 1400 аномалій від споруд, тобто удвічі менше, аніж в Майданецькому — на 200 га. Оскільки в обох випадках використано сучасне обладнання, то отримані результати можливо співставляти. І це порівняння підводить до висновку, що фактично кожне поселення (як велике так і мале) є унікальним об'єктом з власною неповторною історією, включно із протяжністю існування.

Тому наступний реально обґрунтований крок у палеодомографічних та решті зав'язаних на них реконструкціях потребуватиме як отримання планів усіх поселень відповідних хронологічних фаз, а краще усіх пам'яток в межах регіону та відповідного обсягу мінімально необхідних археологічних досліджень — особливо з метою з'ясування відносної хронології, синхронізації, наявності взаємних контактів. Спроба вирішити питання хронології та мікрохронології через отримання великих серій дат виявило велику проблематичність будь-яких побудов, які ґрунтувалися б виключно на ізотопному датуванні поряд із тією обставиною, що у даному випадку археологічне датування через порівняння керамічних комплексів все ще залишається найбільш надійним.

Висновки. Геофізичні дослідження початку XXI ст. відкрили новий етап у вивченні культурного комплексу Кукутень-Трипілля. Археологам вдалося не лише розширити та поточнити уявлення стосовно планування поселень, кількості будівель та їх розмірів. Було відкрито низку об'єктів, які перед тим були маловідомі або взагалі невідомі дослідникам. Це громадські споруди великих розмірів та гончарні горни невідомої раніше конструкції. Новиною став також факт існування укріплень навколо великих поселень, а також поширення укріплень на більшості малих поселень.

Завдяки широкій географії досліджень, які охопили терени Румунії, Молдови, України (включно з регіонами, де перед тим магнітна зйомка майже не була проведена), а також значному хронологічному діапазону пам'яток, на яких проведено роботи, постала можливість порівнювати поселенські структури як у часі, так і у просторі. Більш точні відомості стосовно числа будівель на поселеннях надали змогу підвищити ймовірність результатів палеодемографічних та палеоекономічних обрахунків, зокрема запропонувати нове бачення вірогідної чисельності населення трипільських протоміст.

Завдяки відкриттю укріплень, значної кількості великих громадських споруд та ремісничих комплексів з'явилися нові підстави для висновків стосовно ранніх процесів урбанізації за матеріалами поселень культурного комплексу Кукутень-Трипілля, як складової світу хліборобів Давньої Європи у V—IV тис. до н. е.

ЛІТЕРАТУРА

Видейко, М. Ю. 2018. *Кризисы и ранние процессы урбанизации в Европе. Tyragetia*, XII, 1, с. 9-28.

Відейко, М. Ю. 2019. *Зброя та військова справа у давніх хліборобів Європи у VI—IV тис. до н. е.* Київ: Олег Філюк.

Відейко, М. Ю., Бурдо, Н. Б. 2015. «Мегаструктура» — храм з трипільського послення біля с. Небелівка. В: Дяченко, О., Менотті, Ф., Рижов, С., Бунятян, К., Кадров, С. (ред.). *Культурний комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди. Збірка наукових праць пам'яті В. О. Круца.* Львів: Астролябія, с. 209-336.

Видейко, М. Ю., Видейко, М. М., Слесарев, Е., Улрау, Р. 2017. Новые исследования на поселении Триполья BI—II Коломийцив Яр. *Tyragetia*, XI, 1, с. 55-66.

Дудкін, В. П., Відейко, М. Ю. 2009. *Архітектура трипільської цивілізації: від поселень до протоміст.* Київ: Мислене древо.

Мюллер, Й., Хофманн, Р., Рассманн, К., Мишка, К., Видейко, М., Бурдо, Н. 2014. Майданецкое: исследования по обновленному плану поселения. *Stratum plus*, 2, с. 285-302.

Рудь, В., Улрау, Р., Манігда, О. 2016. Геомагнітна зйомка та географічне моделювання у вивченні поселення Тростянчик. *Вісник рятівної археології*, 2, с. 55-76.

Рудь, В., Улрау, Р., Федоров, С., Зайцева, О. 2018. Дослідження на поселеннях трипільської культури Тростянчик та Війтівка. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 11-14.

Рудь, В. С., Хофманн, Р., Косаківський, В. А., Зайцева, О. В., Мюллер, Й. 2019. Білий Камінь: планування найбільшого поселення трипільської культури межиріччя Південного Бугу та Дністра. *Археологія і давня історія України*, 4 (33), с. 362-372.

Ханзен, С., Тодераш, М., Райнгрубер, А., Вундерлих, Ю. Пьетреле. 2011. Поселение эпохи медного века на Нижнем Дунае. *Stratum plus*, 2, с. 17-86.

Шмаглій, М. М., Дудкін, В. П., Зіньковський, К. В. 1973. Про комплексне вивчення трипільських поселень. *Археологія*, 10, с. 23-31.

Asăndulesei, A. 2015. Magnetic prospecting on Chalcolithic sites in north-eastern Romania: Some considerations regarding intr-site spatial organisation. *Archaeologia Polona*, 53, p. 189-194.

Asăndulesei, A. 2017. Inside a Cucuteni Settlement: Remote sensing Techniques for Documenting an Unexplored Eneolithic Site from Northeastern Roma-

nia. *Remote sensing*, 9 (1), 41. https://doi.org/10.3390/rs9010041

Asăndulesei, A., Nicu, I. C., Balaur, R., Caliniuc, Ş., Asăndulesei, M., Cotiugă, V. 2015. Integrated prospection methods for documenting threatened prehistoric archaeological sites from north-eastern Romania. *Archaeologia Polona*, 53, p. 425-430.

Asăndulesei, A., Adrian Tencariu, F., Nicu, I. 2020. Pars pro toto-Remote sensing Data for the Reconstruction of a Rounded Chalcolithic Site from NE Romania: The Case of Ripiceni-Holm Settlement (Cucuteni Culture). *Remote sensing*, 12, 887. https://doi.org/10.3390/rs12050887

Burdo, N., Videiko, M. 2016. Nebelivka: from magnetic prospection to new features of mega-sites. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (eds.). T*rypillia-Megasites and European Prehistory: 4100—3400 BCE.* London; New York: Routledge, p. 96-116.

Chapman, J, Videiko, M., Hale, D., Gaydarska, B., Burdo, N., Rassmann, K., Mischka, C., Müller, J., Korvin-Piotrovskiy, A., Kruts, V. 2014. The Second Phase of the Trypillia Mega-Site Methodological Revolution: A New Research Agenda. *European Journal of Archaeology*, 17, 3, p. 369-406.

Chapman, J., Videiko, M., Gaydarska, B., Burdo, N., Hale, D., Villis, R., Swann, N., Tomas, N., Edwards, P., Blair, A., Hayes, A., Nebbia, M., Rud, V. 2014. The planning of the earliest European prototowns: A new geophysical plan of the Trypillia mega-site of Nebelivka, Kirovograd Domain, Ukraine. *Antiquity Gallery*. Availble at: http://antiquity.ac.uk.ezphost.dur.ac.uk/projgall/chapman339/

Chapman, J., Gaydarska, B., Videiko, M., Burdo, N., Pashkevych, G., Ovchinnikov, E., Rud, V., Hale, D. 2020. *Early Urbanism in Europe The Trypillia-Megasites of the Ukrainian Forest-Steppe*. Warsaw; Berlin: De Gruyter.

Crnobrnja, A., Simić, Z., Janković, M. 2009. Late Vinča culture settlement at Crkvine in Stubline: Household organization and urbanization in the Late Vinča culture period. *Starinar*, 59, p. 9-25.

Hale, D., Chapman, J., Swann, N., Videiko, M., Villis, R. 2010. Early urbanism in Europe? Geophysical survey at Nebelivka, Ukraine. In: *Recent Work in Archaeological Geophysics. Geological Society*. London, p. 35-36.

Hofmann, R., Müller, J., Rassmann, K. 2007. Soziopolitische Organisationsstructuren und zentrale Institutionen des späthneolitishen Visokobeckens in Zentralbosnien (5500—4500 v. Chr). In: Hansen, S. (ed.). *Leben auf dem Tell als soziale Praxis. Beitrage des Internationalen Symposium in Berlin vom 26—27. Februar 2007.* Bonn, S. 189-213.

Hofmann, R., Țerna, S., Rud, V., Shatilo, L., Sîrbu, G. 2016. Geomagnetic Surveys and Test-Trenches on Early Neolithic — Late Copper Age sites from Republic of Moldova. In: Mischka, D., Preoteasa, C., (eds.). *In Beyond Excavation. Geophysics, Aerial Photography and the Use of Drones in Eastern and South-East European Archaeology. International colloquium: programme and abstracts*. Piatra Neamț: Constantin Matasă, p. 18-22.

Hofmann, R., Müller, J., Shatilo, L., Videiko, M., Ohlrau, R., Rud, V., Burdo, N., Dal Corso, M., Dreibrodt, S.,Kirleis, W. 2019. Governing Tripolye: Integrative architecture in Tripolye settlements. *Plos one*, 14, 9, e0222243. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0222243

Korvin-Piotrovskiy, A., Hofmann, R., Rassmann, K., Videiko, M., Brandstatter, L. 2016. Pottery kilns in Trypillian settlements. Tracing the division of labour and the social organization of Copper Age communities. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (eds.). *Trypillia-Megasites and European Prehistory: 4100—3400 BCE.* London; New York: Routledge, p. 221-252.

Mischka, C. 2008. Geomagnetische Prospektion neolithischer und kupferzeitlicher Siedlungen in Rumänien. *Eurasia Antiqua: Zeitschrift für Archäologie Eurasiens*, 14, 1, S. 1-115.

Mischka, C., Mischka, D., Rubel, A. 2016. Geomagnetic survey of Cucuteni-settlements in Moldova — results of the FAU — campaign 2015 *Arheologia Moldovei*, XXXIX, p. 333-345.

Müller, J., Hofmann, R., Kirleis, W., Dreibrodt, S., Ohlrau, R., Brandtstätter, L., Dal Corso, M., Rassmann, K., Burdo, N., Videiko, M. 2017. *Maidanetske 2013. New excavations at a Trypillia megasite.* Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa, 16. Bonn: Dr. Rudolf Habelt.

Müller, J., Videiko, M. 2016. Maidanetske: New Facts of a Mega-Site. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (eds.). *Trypillia-Megasites and European Prehistory: 4100—3400 BCE.* London; New York: Routledge, p. 71-93.

Ohlrau, R., Rud, V. 2019. Testing Trypillian site development via geomagnetic survey. New «mega-structures» and plans of smaller sites. In: *Beyond Excavation. Geophysics, Aerial Photography and the use of Drones in Eastern and Southeastern European Archaeology. Proceedings of the International Colloquium 5—8 December 2016, Piatra-Neamț, Romania.* Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XL. Piatra-Neamț: Constantin Matasă, p. 87-114.

Preoteasa, C., Mischka, C. 2019. Noi considerati «susteme de fortificate» ale siturilor Precucuteni-Cucuteni dela Traian Comuna Zănesti, Județul Neamț. In*: Fortificații şi sisteme de fortificareîn spațul Est-Carpatic, din Neolitic până în evul Mediu.* Piatra-Neamț, p. 27-31.

Rassmann, K., Videjko, M., Peters, D., Gauss, R. 2014. Großflächige geomagnetische Untersuchungen kupferzeitlicher Siedlung der Trypillia-Kultur. Aktuelle Prospektionen in Taljanky und Maydanetske (Ukraine). In: Schier, W., Drasovean, F. (eds.). *The Neolithic and eneolithic in Southeast Europw new approaches to dating and cultural dynamics in the 6th to 4th millennium BC.* Rahden, S. 99-112.

Rassmann, K., Mertl, P., Voss, H. U., Bicbaev, V., Popa, A. L., Musteață, S. 2016. Copper Age settlements in Moldova: Insights into a complex phenomenon from recent geomagnetic surveys. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (eds.). *Trypillia-Megasites and European Prehistory: 4100—3400 BCE.* London; New York: Routledge, p. 55-69.

Rud, V., Zaitseva, O., Hofmann, R., Rauba-Bukowska, A., Kosakivskyi, V. 2019. Unique pottery kiln construction? The interpretation of massive clay objects from the Trostianchyk site of the Trypillia culture. *Sprawozdania Archeologiczne*, 71, p. 11-40.

Saile, T., Posselt, M., Dębiec, M., Kiosak, D., Tkachuk, T. 2014. Prospections Magnetometriques sur des Sites de la Culture Cucuteni—Trypillia sur le Cours du Dniestre et du Boug de Sud. In: Preoteasa, C., Nicola, C.-D. (eds.). *Cucuteni Culture within the European Neo-Eneolithc Context*. Piatra Neamț, p. 581-596.

Țerna, S. 2016. Geomagnetic surveys of the Neolithic and the Copper Age sites from the Republic of Moldova (1968—2016): main results, current state and future perspectives. *Raport*, 11, p. 187-225.

Țerna, S., Rassmann, K., Hohle, I., Kalmbach, J., Grundmann, A., Kohle, M. 2020. ProspecȚiuni geofi-

zice pe situri Cucuteni-Tripolie din Nordul Republicii Moldova. In: *Cercetări arheologice în Republica Moldova: Campania 2018*. Chişinău: Comisia Naţională Arheologică, p. 19-21.

Videiko, M., Burdo, N., Sliesariev, Ye., Muller, J., Hoffman, R., Ohlrau, R. 2017. Maidanetske 2016: excavations at a Trypillia Mega-site. *Trypillia Civilization Journal*. Available at: http://trypillia.com/archives2017/124-m-videiko-n-burdo-ye-sliesariev-y-muller-r-hoffman-r-ulrau-maidanetske-2016-excavations-at-a-trypillia-mega-site

REFERENCES

Videiko, M. Iu. 2018. Krizisy i rannie protsessy urbanizatsii v Evrope. *Tyragetia*, XII, 1, s. 9-28.

Videiko, M. Yu. 2019. *Zbroia ta viiskova sprava u davnikh khliborobiv Yevropy u VI—IV tys. do n. e.* Kyiv: Oleh Filiuk.

Videiko, M. Yu., Burdo, N. B. 2015. «Mehastruktura» — khram z trypilskoho poslennia bilia s. Nebelivka. In: Diachenko, O., Menotti, F., Ryzhov, S., Bunatian, K., Kadrow, S. (ed.). *Kulturnyi kompleks Kukuten-Trypillia ta yoho susidy. Zbirka naukovykh prats pam'iati V. O. Krutsa*. Lviv: Astroliabiia, s. 209-336.

Videiko, M. Iu., Videiko, M. M., Slesarev, E., Ulrau, R. 2017. Novye issledovaniia na poselenii Tripolia BI—II Kolomiitsiv Iar. *Tyragetia*, XI, 1, s. 55-66.

Dudkin, V. P., Videiko, M. Yu. 2009. Arkhitektura trypilskoi tsyvilizatsii: vid poselen do protomist. Kyiv: Myslene drevo.

Miuller, Y., Khofmann, R., Rassmann, K., Myshka, K., Vydeiko, M., Burdo, N. 2014. Maidanetskoe: yssledovanyia po obnovlennomu planu poselenyia. *Stratum plus*, 2, s. 285-302.

Rud, V., Ulrau, R., Manihda, O. 2016. Heomahnitna ziomka ta heohrafichne modeliuvannia u vyvchenni poselennia Trostianchyk. Visnyk riativnoi arkheolohii, 2, s. 55-76.

Rud, V., Ulrau, R., Fedorov, S., Zaitseva, O. 2018. Doslidzhennia na poselenniakh trypilskoi kultury Trostianchyk ta Viitivka. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016 r.*, s. 11-14.

Rud, V. S., Khofmann, R., Kosakivskyi, V. A., Zaitseva, O. V., Miuller, Y. 2019. Bilyi Kamin: planuvannia naibilshoho poselennia trypilskoi kultury mezhyrichchia Pivdennoho Buhu ta Dnistra. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (33), s. 362-372.

Khanzen, S., Toderash, M., Raingruber, A., Vunderlikh, Iu. Petrele. 2011. Poselenie epokhi mednogo veka na Nizhnem Dunae. *Stratum plus*, 2, s. 17-86.

Shmahlii, M. M., Dudkin, V. P., 3inkovskyi, K. V. 1973. Pro kompleksne vyvchennia trypilskykh poselen. Arkheolohiia, 10, s. 23-31.

Asăndulesei, A. 2015. Magnetic prospecting on Chalcolithic sites in north-eastern Romania: Some considerations regarding intr-site spatial organisation. *Archaeologia Polona*, 53, p. 189-194.

Asăndulesei, A. 2017. Inside a Cucuteni Settlement: Remote sensing Techniques for Documenting an Unexplored Eneolithic Site from Northeastern Romania. *Remote sensing*, 9 (1), 41. https://doi.org/10.3390/rs9010041

Asăndulesei, A., Nicu, I. C., Balaur, R., Caliniuc, Ş., Asăndulesei, M., Cotiugă, V. 2015. Integrated prospection methods for documenting threatened prehistoric archaeological sites from north-eastern Romania. *Archaeologia Polona*, 53, p. 425-430.

Asăndulesei, A., Adrian Tencariu, F., Nicu, I. 2020. Pars pro toto-Remote sensing Data for the Reconstruction of a Rounded Chalcolithic Site from NE Romania: The Case of Ripiceni-Holm Settlement (Cucuteni Culture). *Remote sensing*, 12, 887. https://doi.org/10.3390/rs12050887

Burdo, N., Videiko, M. 2016. Nebelivka: from magnetic prospection to new features of mega-sites. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (eds.). T*rypillia-Megasites and European Prehistory: 4100—3400 BCE*. London; New York: Routledge, p. 96-116.

Chapman, J, Videiko, M., Hale, D., Gaydarska, B., Burdo, N., Rassmann, K., Mischka, C., Müller, J., Korvin-Piotrovskiy, A., Kruts, V. 2014. The Second Phase of the Trypillia Mega-Site Methodological Revolution: A New Research Agenda. *European Journal of Archaeology*, 17, 3, p. 369-406.

Chapman, J., Videiko, M., Gaydarska, B., Burdo, N., Hale, D., Villis, R., Swann, N., Tomas, N., Edwards, P., Blair, A., Hayes, A., Nebbia, M., Rud, V. 2014. The planning of the earliest European prototowns: A new geophysical plan of the Trypillia mega-site of Nebelivka, Kirovograd Domain, Ukraine. *Antiquity Gallery*. Availble at: http://antiquity.ac.uk.ezphost.dur.ac.uk/projgall/chapman339/

Chapman, J., Gaydarska, B., Videiko, M., Burdo, N., Pashkevych, G., Ovchinnikov, E., Rud, V., Hale, D. 2020. *Early Urbanism in Europe The Trypillia-Megasites of the Ukrainian Forest-Steppe*. Warsaw; Berlin: De Gruyter.

Crnobrnja, A., Simić, Z., Janković, M. 2009. Late Vinča culture settlement at Crkvine in Stubline: Household organization and urbanization in the Late Vinča culture period. *Starinar*, 59, p. 9-25.

Hale, D., Chapman, J., Swann, N., Videiko, M., Villis, R. 2010. Early urbanism in Europe? Geophysical survey at Nebelivka, Ukraine. In: *Recent Work in Archaeological Geophysics. Geological Society*. London, p. 35-36.

Hofmann, R., Müller, J., Rassmann, K. 2007. Sozio-politische Organisationsstructuren und zentrale Institutionen des späthneolitishen Visokobeckens in Zentralbosnien (5500—4500 v. Chr). In: Hansen, S. (ed.). *Leben auf dem Tell als soziale Praxis. Beitrage des Internationalen Symposium in Berlin vom 26—27. Februar 2007*. Bonn, S. 189-213.

Hofmann, R., Țerna, S., Rud, V., Shatilo, L., Sîrbu, G. 2016. Geomagnetic Surveys and Test-Trenches on Early Neolithic — Late Copper Age sites from Republic of Moldova. In: Mischka, D., Preoteasa, C., (eds.). *In Beyond Excavation. Geophysics, Aerial Photography and the Use of Drones in Eastern and South-East European Archaeology. International colloquium: programme and abstracts*. Piatra Neamț: Constantin Matasă, p. 18-22.

Hofmann, R., Müller, J., Shatilo, L., Videiko, M., Ohlrau, R., Rud, V., Burdo, N., Dal Corso, M., Dreibrodt, S.,Kirleis, W. 2019. Governing Tripolye: Integrative architecture in Tripolye settlements. *Plos one*, 14, 9, e0222243. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0222243

Korvin-Piotrovskiy, A., Hofmann, R., Rassmann, K., Videiko, M., Brandstatter, L. 2016. Pottery kilns in Trypillian settlements. Tracing the division of labour and the social organization of Copper Age communities. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (eds.). *Trypillia-Megasites and European Prehistory: 4100—3400 BCE*. London; New York: Routledge, p. 221-252.

Mischka, C. 2008. Geomagnetische Prospektion neolithischer und kupferzeitlicher Siedlungen in Rumänien. *Eurasia Antiqua: Zeitschrift für Archäologie Eurasiens*, 14, 1, S. 1-115.

Mischka, C., Mischka, D., Rubel, A. 2016. Geomagnetic survey of Cucuteni-settlements in Moldova — results of the FAU — campaign 2015 *Arheologia Moldovei*, XXXIX, p. 333-345.

Müller, J., Hofmann, R., Kirleis, W., Dreibrodt, S., Ohlrau, R., Brandtstätter, L., Dal Corso, M., Rassmann, K., Burdo, N., Videiko, M. 2017. *Maidanetske 2013. New excavations at a Trypillia megasite*. Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa, 16. Bonn: Dr. Rudolf Habelt.

Müller, J., Videiko, M. 2016. Maidanetske: New Facts of a Mega-Site. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (eds.). *Trypillia-Megasites and European Prehistory: 4100—3400 BCE*. London; New York: Routledge, p. 71-93.

Ohlrau, R., Rud, V. 2019. Testing Trypillian site development via geomagnetic survey. New «mega-structures» and plans of smaller sites. In: *Beyond Excavation. Geophysics, Aerial Photography and the use of Drones in Eastern and Southeastern European Archaeology. Proceedings of the International Colloquium 5—8 December 2016, Piatra-Neamț, Romania*. Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XL. Piatra-Neamț: Constantin Matasă, p. 87-114.

Preoteasa, C., Mischka, C. 2019. Noi considerati «susteme de fortificate» ale siturilor Precucuteni-Cucuteni dela Traian Comuna Zănesti, Județul Neamț. In*: Fortificații și sisteme de fortificareîn spațul Est-Carpatic, din Neolitic până în evul Mediu*. Piatra-Neamț, p. 27-31.

Rassmann, K., Videjko, M., Peters, D., Gauss, R. 2014. Großflächige geomagnetische Untersuchungen kupferzeitlicher Siedlung der Trypillia-Kultur. Aktuelle Prospektionen in Taljanky und Maydanetske (Ukraine). In: Schier, W., Drasovean, F. (eds.). *The Neolithic and eneolithic in Southeast Europw new approaches to dating and cultural dynamics in the 6th to 4th millennium BC.* Rahden, S. 99-112.

Rassmann, K., Mertl, P., Voss, H. U., Bicbaev, V., Popa, A. L., Musteață, S. 2016. Copper Age settlements in Moldova: Insights into a complex phenomenon from recent geomagnetic surveys. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (eds.). T*rypillia-Megasites and European Prehistory: 4100—3400 BCE.* London; New York: Routledge, p. 55-69.

Rud, V., Zaitseva, O., Hofmann, R., Rauba-Bukowska, A., Kosakivskyi, V. 2019. Unique pottery kiln construction? The interpretation of massive clay objects from the Trostianchyk site of the Trypillia culture. *Sprawozdania Archeologiczne*, 71, p. 11-40.

Saile, T., Posselt, M., Dębiec, M., Kiosak, D., Tkachuk, T. 2014. Prospections Magnetometriques sur des Sites de la Culture Cucuteni—Trypillia sur le Cours du Dniestre et du Boug de Sud. In: Preoteasa, C., Nicola, C.-D. (eds.). *Cucuteni Culture within the European Neo-Eneolithc Context.* Piatra Neamț, p. 581-596.

Țerna, S. 2016. Geomagnetic surveys of the Neolithic and the Copper Age sites from the Republic of Moldova (1968—2016): main results, current state and future perspectives. *Raport*, 11, p. 187-225.

Țerna, S., Rassmann, K., Hohle, I., Kalmbach, J., Grundmann, A., Kohle, M. 2020. ProspecȚiuni geofizice pe situri Cucuteni-Tripolie din Nordul Republicii Moldova. In: *Cercetări arheologice în Republica Moldova: Campania 2018.* Chişinău: Comisia Națională Arheologică, p. 19-21.

Videiko, M., Burdo, N., Sliesariev, Ye., Muller, J., Hoffman, R., Ohlrau, R. 2017. Maidanetske 2016: excavations at a Trypillia Mega-site. *Trypillia Civilization Journal.* Available at: http://trypillia.com/archives2017/124-m-videiko-n-burdo-ye-sliesariev-y-muller-r-hoffman-r-ulrau-maidanetske-2016-excavations-at-a-trypillia-mega-site

M. Yu. Videiko

GEOPHYSICAL RESEARCH AT THE BEGINNING OF THE XXITH CENTURY: «REDISCOVERY» OF THE CULTURAL COMPLEX PRECUCUTENI-CUCUTENI-TRYPILLIA

Heading for a long time the department of archeology of the Eneolithic-Bronze Age, Vitalii Otroshchenko joined the issues related to the study of Trypillia culture. He has repeatedly participated in specialized scientific conferences, at which he repeatedly touched upon the study of Trypillia culture, criticizing myth-making and myth-makers who speculate on the basis of archaeology in general and Trypillia culture in particular. During this time, the staff of the department conducted a significant amount of archaeological research, published a large number of articles and monographs on the study of Trypillia culture.

Application in the first decades of the XXI century, modern geophysical equipment and satellite imagery have led to another «rediscovery» of the world of ancient farmers with previously unknown to archaeologists details. New types of buildings, public buildings, traces of handicrafts, fortifications, planning and structure of settlements, histories of their construction — this is an approximate list of discoveries that not only changed the perception of ancient farmers, but also open new, exciting research horizons for decades to come. This review is devoted to the results of almost a decade of geophysical mapping of Cucuteni-Trypillia settlements in Romania, Moldova and Ukraine and consideration of their consequences.

Archaeologists have not only expanded and refined their understanding of settlement planning, the number of buildings, and their size. A number of objects have been discovered that were previously little known or unknown to researchers. These are large public buildings and pottery kilns of previously unknown design. Also new was the fact that there were fortifications around large settlements, as well as the spread of fortifications in most small settlements.

Due to the wide geography of research, which covered the territories of Romania, Moldova, Ukraine (including regions where magnetic imaging had not been conducted before), as well as a significant chronological range of monuments on which work was carried out, it became possible to compare settlement structures as in time and space. More accurate information on the number of buildings in the settlements made it possible to increase the probability of the results of paleodemographic and paleoeconomic calculations, in particular, to offer a new vision of the probable population of Trypillia protocities.

Due to the opening of fortifications, a large number of large public buildings and craft complexes, new grounds for conclusions about the early processes of urbanization based on the settlements of the cultural complex Cucuteni-Trypillia, as part of the world of farmers of ancient Europe in V—IV millennium BC.

Keywords: Romania, Moldova, Ukraine, cultural complex Precucuteni-Cucuteni-Trypillia, geophysical mapping, settlement.

Одержано 1.10.2020

ВІДЕЙКО Михайло Юрійович, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач НДЛ археології, Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, Україна.
VIDEIKO Mykhailo Yu., Doctor of Historical Sciensec, senior researcher, chief of Laboratory of Archaeology, Borys Grinchenko University, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-8708-0749,
e-mail: my.videiko@kubg.edu.ua.

УДК 903'13(282.247.32-196.6)"-1" DOI: 10.37445/adiu.2021.02.20

Я. П. Гершкович, Н. П. Герасименко

РІЛЬНИЦТВО У НАСЕЛЕННЯ СТЕПОВОГО ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ У СЕРЕДИНІ II тис. до н. е.

У статті розглядається рівень розвитку рільництва у населення сабатинівської культури Північного Причорномор'я пізньої бронзової доби. Нові безсумнівні докази існування місцевого рільництва, в тому числі у відкритому степу, надають палінологічні дані. За добу пізньої бронзи рослинність зазнала значної мезофітикації. *Значне зволоження клімату безперечно створювало сприятливі умови для розвитку давнього рільництва. Польові угіддя знаходились поруч із поселеннями.*

Ключові слова: *сабатинівська культура, доба пізньої бронзи, тваринництво, рільництво, степ, пилковий аналіз, пізній суббореал, зволоження клімату.*

Вступ. У середині II тис. до н. е. від Нижнього Подунав'я і Нижнього Подністров'я до відрогів Приазовської височини, Присивашшя, а далі — до Північно-Західного та Східного Криму набула поширення сабатинівська культура. Останнім часом почали надходити повідомлення про знахідки сабатинівської кераміки на поселеннях Таманського півострова (Шаров, Клемешова 2019, с. 344, 345, рис. 2, 10, 17, 25). У кількісному відношенні її пам'яток значно більше на заході цього ареалу (Gerškovič 1999, s. 90—92), втім реальну щільність заселення на сході, у степовій зоні Дніпровського Лівобережжя, встановити й досі дуже важко через те, що на схилах степових балок і у подових зниженнях відслонення культурного шару трапляються дуже рідко, а у приморській сухостеповій підзоні, де не проводиться розорювання, поселення можна виявити лише випадково.

В залежності від того, яку схему походження сабатинівської культури береться за основу (із підґрунтям у вигляді зрубної культури або без такого), час її існування відносять або від періоду BC до початку HaA1 (XIV—XII ст. до н. е.), або від періоду BB1 / BB2 до початку HaA1 (XVI / XV—XII ст. до н. е.). Ми дотримуємось останньої точки зору і вже неодноразово надавали для цього відповідні аргументи (Гершкович 1997; 2001—2002).

За своєю культурно-історичною орієнтацією і походженням ця культура є складовою частиною блоку споріднених культур Ноуа — Сабатинівка — Кослоджень і постає своєрідним антиподом Зрубної культурно-історичної спільноти, поширеної від неї далі на схід та північний схід. У межах України ці спільноти займають різні підзони степової зони: сабатинівська — різнотравно-злакового та злакового степу на заході і злаково-полинового і злакового — у центральній і східній частині ареалу її поширення, а зрубна — переважно різнотравно-злакового степу із масивним заходом у Лісостеп, де вона, на заході, безпосередньо контактувала із тшинецько-комарівською культурою. Це означає, що навіть за умов існування однакових форм господарства у кожній із названих культур, вони розвивалися за умов із значно відмінними властивостями ґрунтів, рослинності та особливостей вологозабезпечення.

На той час основною формою господарства населення степової і лісостепової зони Північної Євразії, поза всякого сумніву, було тваринництво. Його доповнювали рільництво, полювання та рибальство із потенційно різним співвідношенням розвитку і вагомості кожної із цих галузей за регіонами. У зв'язку із цим для вирішення питань особливостей форм господарства за цієї доби, а тому — і моделей життєзабезпечення, завжди актуальними були і

© Я. П. ГЕРШКОВИЧ, Н. П. ГЕРАСИМЕНКО, 2021

залишаються відносно вузькі регіональні комплексні дослідження. Останнє забезпечується поєднанням методів археологічних і природничих наук.

Матеріали і методи попередніх досліджень. ***Археологічні дані***. У 1980 р. у відкритому степу Дніпровського Лівобережжя, було знайдено Новокиївське поселення (Gerškovič 1999, s. 30—37). Воно розташоване у 3,5 км на північний схід від залізничної платформи Новокиївка, між невеликими подоподібними зниженнями (рис. 1). Ці зниження (т. зв. «степові блюдця»), яких дуже багато між рр. Дніпром і Молочною, є специфічними утвореннями перигляціальних областей четвертинного зледеніння у південній частині Причорноморської низовини. Сучасним постійним природним водним джерелом, найближчим до поселення, є р. Каланчак. До цієї річки від поселення біля 8 км, а до Дніпра щонайменш 100 км.

Достатньо точно загальну топографічну картину місцевості навколо пам'ятки надає Військово-топографічна карта Російської Імперії середини — третьої чверті XIX ст. (карта Ф. Ф. Шуберта, ряд 31, лист 12). На ній на своєрідному вододілі між двома зниженнями простежується група курганів (чотири з них розкопала Краснознам'янська експедиція у 1981 р.), а у 300—400 м на північний-схід позначене як ще один курган поодиноке підвищення (рис. 2). Останнє зберігалося до 1981 р., і поруч із ним — ще не менше трьох підвищень, які не потрапили на стару карту (рис. 1). Зовні усі вони виглядали як невеликі кургани розміром 20 × 30 м, заввишки 0,2—0,3 м над сучасною поверхнею.

Дослідженнями двох курганоподібних підвищень у 1981 р. було визначено, що вони являють собою ділянки поселення доби пізньої бронзи і, за набором матеріальних решток, відносяться до сабатинівської культури. За давньою та сталою історіографічною традицією, такі утворення називають «зольниками білогрудівського типу». Цей особливий тип монументальних археологічних пам'яток відповідає невеликим садибам або домогосподарствам (Gerškovič 1999, s. 43—46; Гершкович 2004, с. 106—110; 2009, с. 328; 2016; Kaiser, Sava 2006; Sava, Kaiser 2011). В одному з домогосподарств був знайдений комплекс кам'яних ливарних форм, які за сучасним уявами відповідають інгулокрасномаяцькому осередку металообробки, за Е. М. Чернихом, або ришештсько-красномаяцкій металообробній зоні, за В. С. Бочкарьовим (Бочкарев 2010, с. 49). На основі наявних даних Новокиївське поселення може бути віднесено до розвинутого етапу сабатинівської культри та датовано XIV ст. до н. е. На жаль, досі не вдалося отримати надійні радіовуглецеві дати з цього поселення.

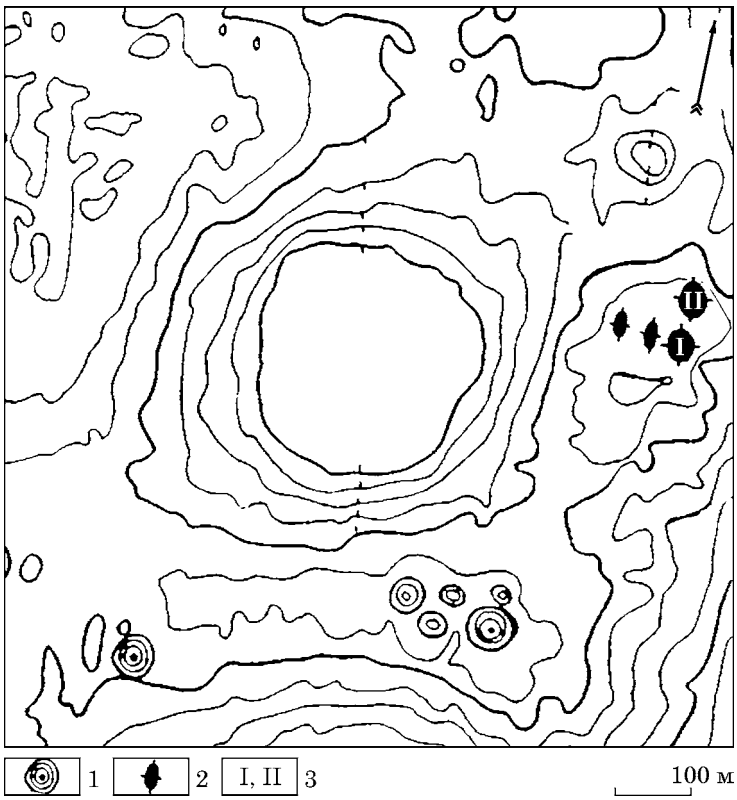

Рис. 1. Садиби Новокиївського поселення на сучасній топографічній карті. *Умовні позначення*: 1 — кургани; 2 — садиби; 3 — номери досліджених садиб

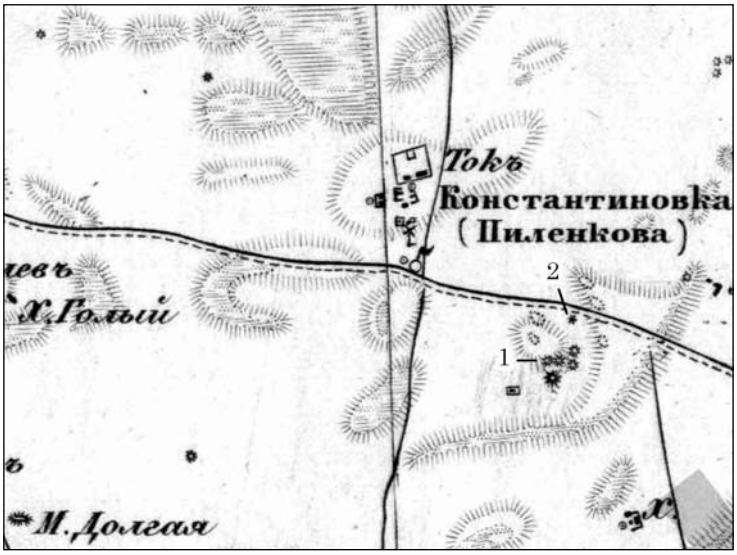

Рис. 2. Кургани та одна з садиб Новокиївського поселення на топографічній карті середини XIX ст. *Умовні позначення*: 1 — кургани; 2 — садиба II

Вважається, що свідченням рільництва є знахідки на сабатинівських поселеннях, зокрема й на Новокиївському, численних господарських ям. Принаймні найбільші із них, із грушоподібною у розрізі формою, могли бути, за аналогією із ямами античних міст, зерносховищами, проте суто археологічно це важко довести. У Побужжі, на поселенні Виноградний Сад I, виявлено печі з горілими залишками зерен плівчастого ячменю, але вони могли бути завезеними із інших територій вирощування сільськогосподарських культур. До того ж взагалі важко іноді ідентифікувати рільницькі знаряддя на пам'ятках доби бронзи, що неодноразово зазначалося багатьма дослідниками (Косарев 1984, с. 57). Отже, лише численні знахідки у межах усього сабатинівського ареалу зернотерок, металевих серпів і кам'яних ливарних форм для серійного виробництва цих знарядь повністю питання про рівень розвитку місцевого рільництва не вирішують.

Водночас вже давно було звернуто увагу, що навіть розповсюдження сабатинівських поселень та стійбищ у відкритому степу пов'язано зі сприятливими кліматичними умовами того часу (Gershkovich 2003, p. 309).

Остеологічні дані. У населення сабатинівської культури, зокрема на Новокиївському поселенні, за визначенням О. П. Журавльова (Гершкович, Журавлев 1999), у складі стада переважала велика рогата худоба, були присутні дрібна рогата худоба, декілька видів коней і домашня свиня. На поселенні жили собаки. Основна кількість кісток бика домашнього належала особинам старшим від одного року, що свідчить про наявність достатньої кормової бази. Встановлено переважання самок, тобто розвиток не лише м'ясного, але й молочного господарства. Присутні кістки вола, що може слугувати ознакою орного землеробства, де воли традиційно були основною тягловою силою. Подібні дані мають опосередковане значення для доказу існування рільництва у будь-якому масштабі у населення археологічних культур будь-якого часу.

Палеоетноботанічні дані. Палеоетноботанічні дослідження виконано Г. О. Пашкевич для поселень Побужжя — Поінгулля і Нижнього Подніпров'я, зокрема його лівобережної частини. Оглянуто понад 1300 фрагментів глиняного посуду і понад 100 шматків глиняної обмазки з обох садиб Новокиївського поселення. На посуді простежено сліди загладжування соломою зовнішніх і внутрішніх поверхонь, трапляються відбитки зернівок і насіння. В обмазці присутні рослинні домішки у вигляді соломин, луски і зернівок. Загалом склад рослинних решток наступний: *Triticum dicoccum* (пшениця двозернянка, полба), *Triticum aestivum* (пшениця м'яка), *Triticum compactum* (пшениця карликова), *Triticum aestivo / compact* (пшениця м'яко-карликова), *Hordeum vulgare* (ячмінь), *Panicum miliaceum* (просо посівне) (Пашкевич 1991, с. 41). Більш різноманітним є склад залишків рослин на поселеннях Побужжя, особливо у Виноградному Саду I, де, окрім тих, які були згадані вище, знайдено обвуглені зерна *Triticum monococcum* (пшениця однозернянка), *Triticum spelta* (пшениця спельта), *Pisum sativum* (горох посівний), *Vicia ervilia* (вика ервілія) та ін. (Пашкевич 2000, с. 414, табл. 7).

Г. О. Пашкевич вважає, що голозерні пшениці (м'яка, карликова, м'яко-карликова) у добу пізньої бронзи могли бути лише засмічувачами у посівах плівчастих пшениць, хоча й не виключає можливості їхнього вирощування, як і голозерного ячменю, проса звичайного, а на поселеннях Побужжя ще й льону та коноплі (1997, с. 59).

Звертає на себе увагу знахідки відбитків проса на Новокиївському поселенні в умовах чіткого залягання в межах сабатинівського культурного шару, що не був порушений ніякими пізнішими нашаруваннями. Зараз більш давній, неолітичний, час зразків проса з пам'яток Центральної та Південно-Східної Європи не знаходить підтвердженнь через отримані результати ^{14}C AMC-датування (Трифонов та ін. 2017, с. 80). Ось чому знахідки проса на сабатинівських поселеннях набувають особливого значення для з'ясування шляхів його поширення. Безперечно, вони давніші за подібні знахідки на пам'ятках коб'яковської культури Нижнього Дону та Прикубання (Трифонов та ін. 2017, с. 82). Цікавим в цьому відношенні є вже згаданий вище факт вияву впливу сабатинівських традицій на Таманському півострові.

Вкрай важливо, що плівчасті культури добре пристосовані для вирощування саме у степу, оскільки усі, крім, спельти, посухостійкі. Плівчасті пшениці та ячмінь сіються колосками і не потребують глибокого розпушування ґрунтів. Просо, горох, віка, голозерні пшениці є більш вимогливими до обробки ґрунтів. Полба зараз рекомендована до вирощування у несприятливих умовах, бо має велику харчову цінність (Пашкевич, Відейко 2006, с. 125).

Проте знову виникає питання: хто саме та де все це вирощував? який був склад рослинності та кліматичні умови у час існування садиб сабатинівської культури? де саме знаходились польові угіддя?

Палінологічне дослідження Новокиївського поселення. ***Сучасні природні умови***. Згідно із фізико-географічним районуванням (Маринич, Шищенко 2006, с. 381—387), Новокиївське поселення розташоване у перехідній смузі між Нижньодніпровською й Присивасько-Приазовською ландшафтними областями південної підзони степової зони. Ця територія характеризується високим теплозабезпеченням (середні температури для липня +24 °C, для січня –2,5 °C), але недостатнім зволожен-

ням клімату (300—350 мм, за теплий період — 250 мм). Вплив Чорного моря виявляється у послабленні морозів, скороченні холодного сезону. Проте висока випаровуваність (900 мм на рік) призводить до низької відносної вологості повітря, дуже малого поверхневого стоку, і, таким чином, зумовлює несприятливість сучасних умов для традиційних способів рільництва (без штучного зрошення).

Територія навколо розташування поселення є слабо дренованою, із акумулятивним низовинним рельєфом (найвищою є відмітка 46 м над рівнем моря), із такою характерною особливістю як наявність великих і малих подів (глибиною від 5 до 10 м). Зональні ґрунти тут представлені чорноземами південними, темно-каштановими і каштановими солонцюватими ґрунтами; у западинах поширені осолоділі глейові ґрунти. У травостої корінних фітоценозів південного степу домінували ксерофітні дернинні злаки (типчак, ковила, житняк), ксерофітні напівчагарники — полини, із галофітів — камфоросма (родина лободових) і кермек. Зональний тип степів визначають як полиново-злаковий (Маринич, Шищенко 2006, с. 381—387). На днищі подів зростають такі злаки як пирій подовий, лисохвіст лучний, а також осоки і представники різнотрав'я: перстач прямий (родина розових), зірочник середній (родина гвоздикових), гірчак зміїний (родина гречкових), оман високий (родина айстрових), мишачий хвіст малий (родина жовтецевих), вика та люцерна (родина бобових) і навіть рогіз.

Характерною особливістю є близькість території розташування поселення до піщаного масиву Олешшя (45 км від меж еолових «арен»), сформованого на давніх алювіально-дельтових відкладах Дніпра. Цей масив відзначається поширенням у котловинах і западинах між піщаними кучугурами соснових, дубових, вільхових і березових гаїв, а також наявністю вербово-шелюгових заростів і болотяної рослинності.

Під час візиту на поселення у липні 2004 р. звернуло на себе увагу цвітіння на цій рівнинній ділянці, розташованій між двома подами, численного різнотрав'я (родини айстрових, бобових, розових, глухокропивових), що свідчить про мезофітнішу рослинність у порівнянні з очікуваною полиново-злаковою. Це може відображати вплив зрошувальних каналів, прокладених поблизу, а, ймовірно, і короткофазних коливань кількості опадів. На рубежі XX і XXI ст. у південних і східних районах степу України простежено їхнє зростання на 10 % (Барабаш, Корж, Татарчук 2004, с. 97).

Склад поверхневої пилкової проби ґрунту, відібраної на території поселення, також відрізняється від класичних пропорцій, типових для поверхневих проб сухого степу (Гричук, Заклинская 1948; Безусько Л., Мосякін, Безусько А. 2011, с. 60—91). Для останніх властивим є високий вміст пилку полину (15—40 %), лободових (15—80 %) і низький вміст пилку дерев (<5 %). Поверхнева проба із ґрунту Новокиївського поселення відзначається вищим вмістом пилку дерев (12 %), переважанням пилку різнотрав'я (34 %) і лободових (Chenopodiaceae 37 %) за відсутністю пилку полину. Пилок деревних порід представлено сосною (*Pinus sylvestris* 10 %), поодиноко — ялиною і яблуневими. У складі різнотрав'я переважає пилок родини айстрових (Asteraceae 17 %) і глухокропивних (Lamiaceae 9 %), наявні мікрофосилії цикорієвих (Lactuceae 4 %), поодиноко — розових (Rosaceae), зонтичних (Apiaceae), бобових (Fabaceae). Трапляється пилок волошки синьої (*Centaurea cyanis*). Вміст пилку злаків складає 13 %. Спори представлено зеленими мохами (5 %), поодиноко — папоротями (родина Polypodiaceae). Такий склад поверхневої проби відповідає степовим формаціям більш вологої середньої підзони степової зони, що може свідчити про кліматичні зміни впродовж останніх десятиліть, або ж про специфічні локальні умови, зумовлені водною меліорацією. Принаймні склад поверхневої проби загалом відповідає сучасному стану трав'янистих ценозів. Підвищений вміст пилку сосни може бути пояснено насадженнями цієї породи на Олешківських пісках, а наявність одиничної паліноморфи ялини свідчить про далекий повітряний занос пилку із заходу (найближчий ареал зростання ялини — Румунські Карпати). Підвищення ролі атлантичних повітряних мас і західних вітрів вірогідно й відображене у зростанні кількості опадів на рубежі тисячоліть (Барабаш, Корж, Татарчук 2004).

Ґрунти на території поселення. Будова ґрунтового розрізу Новокиївського поселення (північний розкоп, садиба 1), який випробувано на спорово-пилковий аналіз, така:

0,0—0,15 м — Ао — дерновий шар, темно-сірий, середньосуглинковий, грудкувато-зернистий, рихлий, пронизаний коренями рослин, перехід донизу помітний;

0,15—0,28 м — А1 (t) — давній гумусовий шар, що містить культурний шар, сірий, у сухому стані — світло-сірий, середньосуглинковий, із дрібнопризматичною структурою, ущільнений, перехід донизу поступовий;

0,28—0,50 м — А1В, гумусово-перехідний горизонт — темно-сірий, важкосуглинковий, грудкувато-глибистий, дуже щільний, перехід донизу поступовий;

0,50—0,60 м — В (А1), гумусово-перехідний горизонт — коричнювато-сірий, важкосуглинковий, глибистий, ущільнений, містить черовриїни, виповнені гумусовим матеріалом, перехід донизу поступовий;

0,60—0,80 м — В, перехідний горизонт — коричневий, важкосуглинковий, глибистий, ущільнений, перерритий кротовинами, виповненими гумусовим матеріалом, перехід донизу чіткий;

0,80—0,85 м — С —лесоподібний суглинок.

У східній стінці південного розкопу поселення (садиба 2) простежено ґрунтовий розріз із іншою будовою:

0,0—0,20 м — Ао — дерновий шар, темно-сірий, середньосуглинковий, пилувато-грудкуватий, рихлий, пронизаний коренями рослин, перехід донизу помітний;

0,20—0,62 м — А1 (t) — культурний шар, сірий із попелястим відтінком, пилувато-легкосуглинковий, неущільнений, безструктурний, з окремими коренями трав, уламками кераміки, кістками тварин. Перехід донизу чіткий;

0,62—0,72 м — ВС — нижній перехідний горизонт, світло-бурий, середньосуглинковий, призматичний, дуже щільний, із рідкою карбонатною "білозіркою", перехід донизу чіткий;

0.72—0.75 м — С — лесоподібний суглинок світло-палевий, середньо- суглинковий, безструктурний, неущільнений.

Порівняння профілів цих двох ґрунтів відображає значно більшу трансформацію будови другого із них під антропогенним впливом. У ньому давній гумусовий і гумусово-перехідний горизонти були знищені й заміщаються у розрізі виповненням культурного шару (господарча яма?). На останньому безпосередньо сформований сучасний гумусовий горизонт. Вміст археологічних артефактів, кісткових решток, «золистого» пилуватого матеріалу у культурному шарі другого розрізу набагато вищий, ніж у першому розрізі. Потужність шару, що сформувався на поселенні після припинення його існування, дуже мала (15—20 см), що вірогідно пов'язане із підвищеним положенням поверхні (за рахунок формування насипів садиб сабатинівської культури).

Палеопалінологічні дані. Спорово-пилковий аналіз розрізу 1, закладеного на місці поселення, виявив значні відміни у складі паліноспектрів за глибиною (рис. 3). Це, разом із застосуванням даних щодо інтерпретації спорово-пилкових проб із степової зони (Гричук, Заклинская 1948; Безусько Л., Мосякін, Безусько А. 2011, с. 60—91), дало змогу реконструювати зміну у часі степових ценозів і, відповідно, клімату. Зразки відбиралися за генетичними горизонтами ґрунту із інтервалами відбору 5 см. У розрізі 2 палінологічно досліджено лише культурний шар.

Спорово-пилкові спектри горизонту Ао степового типу, при цьому вплив заносу пилку деревної рослинності (АР) зменшується знизу доверху (від 7 до 4 %). Вміст пилку трав'янистих рослин (NAP) складає 93—94 %. Вміст пилку ксерофітів, представлених переважно родиною лободових (Chenopodicaeae), зростає знизу доверху від 33 до 41 %. Представлено пилок полину (*Artemisia* sp.), до 4 %, поодинокі мікрофосилії кермекових (Plumbaginaceae) і сонцецвіту (*Helianthemum* sp.). Вміст пилку злаків (Poaceae) у верхньому зразку зростає до 31 % (9 % у нижньому), а пилку різнотрав'я зменшується від 42 до 19 %. У складі різнотрав'я переважають мікрофосилії родин айстрових (Asteraceae до 28 %), глухокропивних (Lamiaceae), трапляються пилкові зерна родин розових (Rosaceae), цикорієвих (Lactuceae), поодиноко маренкових (Rubiaceae), бобових (Fabaceae), а також гігрофітів осокових (Cyperaceae). Таксономічний склад пилку різнотрав'я є багатшим у нижньому зразку. Пилок дерев представлено сосною (*Pinus sylvestris*) і березою (*Betula pubescens*), у нижньому зразку — також вільхою (*Alnus glutinosa*) і геліофітом лохом сріблястим (*Elaeagnus angustifolia*). Спори (4—6 %) представлено зеленими мохами (Bryales).

Значно відрізняється від вищеописаного склад спорово-пилкових спектрів із культурного шару поселення, особливо у другому розрізі, де ґрунтовий матеріал значно більше перероблений діяльністю людини і, відповідно, точніше відображає вузький часовий інтервал, який відповідає проживанню людини на поселенні.

У розрізі 1 вміст пилку деревних порід у відкладах культурного шару складає 12—18 %, у другому — 14—23 %, пилок трав відповідно — 77—78 %, 66—74 %. У складі NAP різнотрав'я переважає над ксерофітами: у першому розрізі 27—42 % різнотрав'я і 26 % ксерофітів, у другому розрізі — 35—52 % різнотрав'я і 4—13 % ксерофітів. Ксерофіти представлені майже виключно пилком лободових, поодиноко ефедрою (*Ephedra* sp.) і полином (*Artemisia* sp.). Такий низький вміст пилку ксерофітів у другому розрізі, який, як відзначалося вище, точніше відображає рослинність у час проживання давньої людини, свідчить про відображення у цих паліноспектрах мезофітнішої рослинності — різнотравно-злакових степів. Вміст пилку злаків у першому розрізі складає 5—23 %, у другому — 16—21 %, вміст пилку осок в усіх зразках — 1—5 %. Це означає, що останні були постійно присутні у складі рослинності. Крім того, трапляються поодинокі мікрофосилії гігрофіту рогозу (*Typha latifolia*). У складі різнотрав'я переважає пилок глухокропивних (Lamiaceae), друге місце поділяють айстрові та розові, досить багато пилку цикорієвих (Lactuceae), жовтецевих (Ranunculaceae), маренкових (Rubiaceae), поодиноко, але постійно трапляються мікрофосилії родин зонтичних (Apiaceae), кропивних (Urticaceae), бобових (Fabaceae), берізкових (Convolvulaceae), волошки синьої (*Centaureae cyanis*). Підвищений вміст пилку цикорієвих, наявність паліноморф кропиви, в'юнку, волошки, які є представниками рудеральної рослинності, як правило, пов'язують із антропогенним впливом на рослинний покрив (Bottema 1975; Кременецкий 1991, с. 26—30). Окрім того, трапляються поодинокі пилкові зерна культурних злаків (Cerealia). Їхній пилок погано зберігається у ґрунтах, тому навіть незначний його вміст у паліноспектрі прямо свідчить про на-

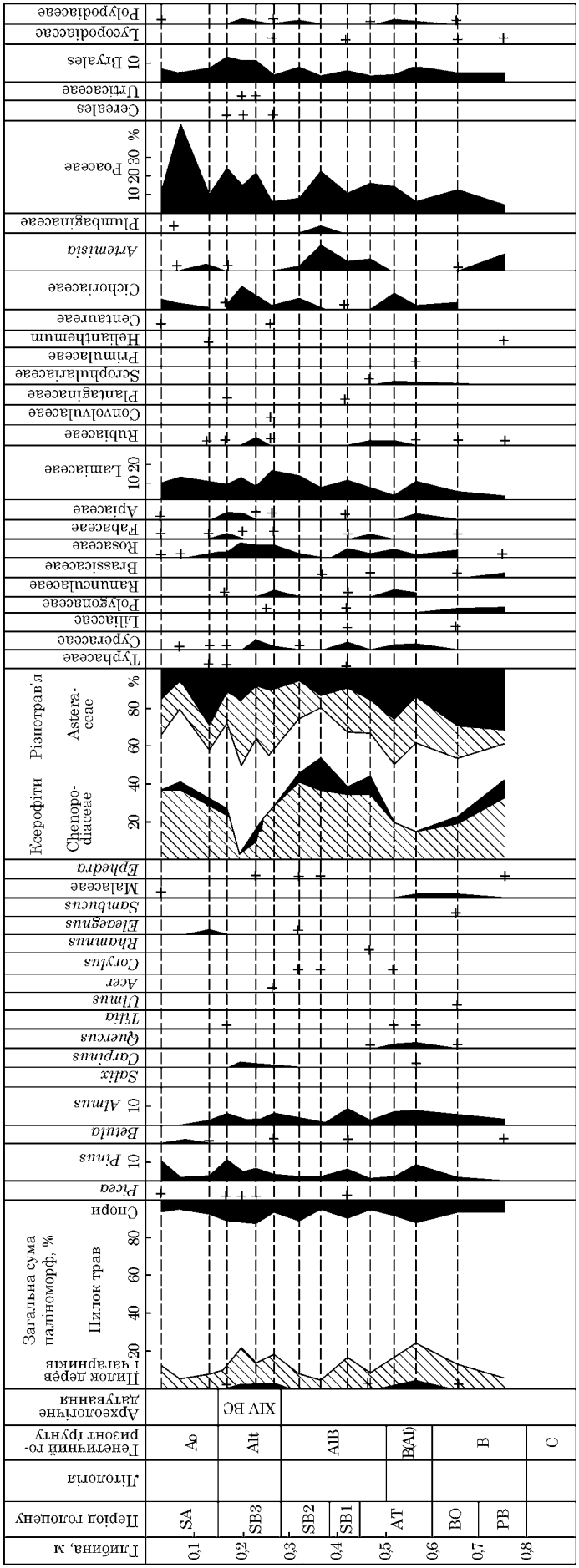

Рис. 3. Спорово-пилкова діаграма голоценових відкладів розрізу поселення Новокиївка. *Позначення на діаграмі:* + — одиничні пилкові зерна

явність польових угідь безпосередньо біля досліджуваної ділянки (Кременецкий 1991, с. 26; Безусько Л., Мосякін, Бузусько А. 2011, с. 73).

Звертає на себе увагу склад пилку деревної рослинності у цих паліноспектрах. Окрім пилку сосни (5—7 %), що складає біля третини АР, постійно присутні паліноморфи гігро- і мезофільних порід: вільхи (*Alnus glutinosa* до 5—6 %) і, що найбільше вражає, — грабу (*Carpinus betulus* до 4 %). У більшості зразків поодинокими зернами представлено пилок іншої високомезофільної породи — ялини (*Picea abies*), а із широколистих порід – поодинокі мікрофосилії клену (*Acer* sp.) і липи серцевидної (*Tilia cordata*). Пилок бореальної породи — берези поодиноко трапився лише в одному зразку. Жодну із широколистих порід не представлено у сучасних поверхневих пробах ґрунтів. Це, поряд зі значно підвищеним загальним вмістом пилку дерев, свідчить про переважання західного вітрового перенесення, і, відповідно, збільшенню кількості опадів у час формування паліноспектрів культурного шару. Підвищений вміст АР дає змогу припустити, що пилок деревних рослин належить не лише до групи далекого (Карпатського) вітрового заносу, але й міг надходити із лісів Олешшя, які вірогідно займали у цей час підвищеного зволоження більші площі. Це підтверджується і високим вмістом спор у паліноспектрах (6—12 %) і їхнім таксономічним складом. При переважанні спор зелених мохів (*Bryales*), що є цілком типовим для степової зони (Гричук, Заклинская 1948), трапляються спори папоротей (Polypodiaceae до 3 %) і навіть плаунів (Lycopodiaceae — поодиноко). Оскільки важкі спори не переносяться на великі відстані, мікрофосилії папоротей і плаунів могли надходити лише із соснових борів Олеських пісків.

Зразки із культурного горизонту за спорово-пилковим складом подібніші до сучасних, ніж до таких із гумусового горизонту Ао, сформованого переважно у субатлантичний час. Проте вони відрізняються вищим вмістом пилку мезофітних трав у порівнянні із пилком ксерофітів, що свідчить про більше зволоження, ніж тепер, під час формування культурного шару сабатинівської культури.

Слід зазначити, що у зразках із культурного шару (особливо у розрізі 2) присутня значна кількість мікрорешток вугілля, які певною мірою потрапили й у нижню частину сучасного гумусового горизонту.

Значно відрізняється спорово-пилковий комплекс із підстильних верств культурного шару. У ньому знову зменшується вміст пилку дерев і спор (по 9 %) і зростає вміст пилку трав'янистих рослин (82 %). При цьому пилок ксерофітів (45 %) значно переважає над паліноморфами різнотрав'я (25 %), а у складі ксерофітів, крім лободових, трапляються полин і ефедра (*Ephedra distahya*). Вміст пилку злаків складає 9 %, а паліноморфи осок — лише поодиноко. Склад різнотрав'я є збідненим — переважає пилок глухокропивних (Lamiaceae), друге місце належить цикорієвим (Lactuceae) і складноцвітим (Asteraceae), розоцвіті (Rosaceae). У групі деревного пилку представлені сосна, вільха, поодиноко ліщина (*Corylus avellana*) і ксерофіт та галофіт — лох сріблястий (*Elaeagnus angustifolia*). У складі спор переважають зелені мохи, хоча зрідка трапляються і спори папоротей. Компонентні співвідношення у цьому спорово-пилковому спектрі вказують на більш ксерофітний склад степових асоціацій, ніж тепер. Проте склад лісової рослинності Олеських пісків був вірогідно багатшим за сучасний (більше поширення вільхи, зростання ліщини).

Реконструкції рослинності. Аналіз змін типів паліноспектрів у розрізі допомогає реконструювати зміни рослинності і клімату таким чином. До виникнення садиб доби пізньої бронзи досліджувана територія знаходилася у підзоні сухого степу із переважанням полиново-злакових ценозів. На солонцюватих відмінах ґрунтів зростали галофітні ценози лободових, а у подових зниженнях — різнотравні угруповання збідненого складу. Подекуди траплялись чагарники галофіту та геліофіту лоху сріблястого. У котловинних зниженнях Олеських пісків вірогідно зростали соснові гайки (подекуди із ліщиною у підліску), а навколо боліт — вільхові угруповання. Виходячи зі складу паліноспектрів, рослинність і клімат відповідають підзоні південного степу, із кількістю опадів 300—350 мм (як вона описувалась у 1970-і рр.). Проте сучасний стан екосистеми описуваної території свідчить про більшу її зволоженість, із подібністю до мезофітнішої середньостепової (злакової) підзони.

Під час формування культурного шару доби пізньої бронзи рослинність зазнала значної мезофітикації. У цей час територія Новокиївського поселення знаходилася у підзоні різнотравно-злакових степів, близьких до тих, які поширені тепер у північностеповій підзоні, із кількістю опадів 450—420 мм на рік. Оскільки південна межа сучасної підзони різнотравно-злакових степів проходить за лінією Вознесенськ — Нікополь, де середня температура липня складає +22 °С, можна припустити, що для існування цієї зони на півдні України із вищими липневими температурами (і відповідно вищим випаровуванням) необхідними були або вища від 450—420 мм кількість опадів, або нижчі температури впродовж літа.

У складі степових ценозів навколо поселення переважало багате різнотрав'я (як ми спостерігаємо й тепер на місці поселення) і злаки. Серед різнотрав'я переважали глухокропивні (можливо шавлія), айстрові (гірчак, оман) і розові (репешок, перстач), траплялись цикорій, маренка, жовтецеві (можливо, мишачий хвіст), бобові (вика) і зонтичні. Біля поселення мали

існувати поля культурних злаків, серед яких були такі бур'яни як волошка синя, в'юнок звичайний, а на закинутих землях біля поселення — кропива. У зволожених днищах подів зростали осоки і подекуди рогіз. Оскільки у поверхневій пилковій пробі пилок осок і рогозу не виявлений, хоча ці рослини присутні у складі рослинності й нині, можна припустити їхнє більше поширення впродовж вологої фазі середини II тис. до н. е. У той час різко скоротилися за площею ксерофітні лободові ценози, пов'язані із засоленими відмінами ґрунтів. Значне зволоження клімату створювало сприятливі умови для розвитку давнього рільництва.

Різко відмінним від сучасного є вміст і склад пилку групи деревних порід у паліноспектрах культурного горизонту. Спільною рисою є лише присутність паліноморф ялини, що, вірогідно, був принесеним із її найближчого ареалу у південних Карпатах. Це відображає суттєву роль західного переносу повітряних мас впродовж більш зволожених фаз голоцену, якою, зокрема, є й сучасна. Пилок ялини виявлено також у повітряних пробах, взятих над поверхнею Сакського озера, розташованого у степу Західного Криму (Gerasimenko, Subetto 2011, p. 33). Решта паліноморф дерев у поверхневій пилковій пробі на поселенні належить сосні, насадження якої масово створювалися на Олешші, особливо у 1950-і рр. У спорово-пилкових спектрах культурного шару, окрім пилку сосни, присутні мікрофосилії клену, липи серцевидної і таких вимогливих до зволоження дерев як граб та вільха. Зараз на Олешші листяні породи представлені березово-дубовими і вільховими гайками. При цьому пилкова продуктивність цих порід не є достатньою для їхнього впливу на формування складу паліноспектрів на відстані 50 км від Новокиївського поселення. Очевидно, впродовж другої половини II ст. до н. е. площі вільхових і широколистих гаїв Олешшя були більшими від тепер, а тодішнє зволоження клімату уможливило зростання у їхньому складі грабу і липи серцевидної. Наявність спор папоротей і плаунів у культурному шарі Новокиївського поселення відображає їхнє вірогідне зростання під покривом суборів Олешшя. Поширення широколистих порід свідчить, що клімат цієї фази не був прохолодним (проте можливо й прохолоднішим від сучасного).

На палінодіаграмі Кардашинського болота, розташованого в Олеських пісках (Кременецкий 1991, с. 73; Kremenetski 2003), для пізнього суббореалу встановлено подібну фазу зволоження клімату і реконструйовано розповсюдження широколистих лісів із дуба, в'яза, липи та грабу. Як і для Новокиївського поселення, відмічено покращення умов зростання водної рослинності, присутнім є заносний пилок ялини. Паліноспектри відкладів першої половини пізнього суббореалу із болота Троїцьке II у гирлі Південного Бугу (Безусько Л., Мосякін, Безусько А. 2011, с. 192) також містять пилок дуба, липи серцевидної і граба (поодиноко заносні паліноморфи ялини) і, що найцікавіше, пилкові зерна культурних злаків і супутніх синантропних рослин.

Природні умови суттєво змінювалися впродовж наступного субатлантичного часу. Накопичення пилуватого матеріалу на території пам'ятки у цей час відбувалося повільніше, ніж раніше, зокрема тому, що садиби поселення набули підвищеного положення у рельєфі. За отриманими палінологічними даними вологі фази, подібні до описаної вище пізньосуббореальної, у відкладах розрізу 1 не простежені. Тип степів спочатку змінився від різнотравно-злакових до злакових (зі значною участю ксерофітних ценозів), а потім — і до власне полиново-злакових. Спочатку склад степового різнотрав'я ще був відносно багатим (глухокропивні, розові, бобові, маренкові), у днищах подів зростали осокові та рогіз. Пізніше склалися типові сухостепові асоціації зі злаків та полину, із помітною участю шавлії (вірогідно у зниженнях). Солонцюваті відміни ґрунтів займали галофітні лободові ценози, роль яких у складі рослинності значно підвищилася. Рослинність, яка займала територію пам'ятки наприкінці часу формування ґрунтових профілів (впродовж пізньої субатлантики), була ксерофітнішою від тієї, що спостерігається у поточний момент, і близькою до злаково-полинової степової, яка існувала тут до останніх десятиріч.

У час після зникнення садиб ксерофітізацію рослинності можна простежити і за складом лісових угруповань Олешшя. Площі лісів загалом скоротилися, а широколисті породи зникли (чи займали дуже невеликі ділянки). Поступово зменшувалося розповсюдження вільхи (пилкова продукція вільхи перестала досягати території Новокиївських садиб). Проте у кінці субатлантичного періоду на Олешші значно поширилася береза, що свідчить про похолодання клімату («малий льодовиковий період» XIII—XVIII ст. н. е.). Таким чином, впродовж субатлантичного часу простежується тренд до похолодання і зростання посушливості клімату, що й призвів до формування сучасного підтипу сухих степів на досліджуваній території.

Степова рослинність на території Новокиївського поселення і лісова рослинність Олешшя у час існування сабатинівської культури була мезофітнішою, а клімат вологішим, ніж тепер. Природні умови уможливили розвиток тут рільництва, що відображено у наявності пилку культурних злаків та індикатора посівів — волошки синьої. Такі ж ознаки існування злакових полів впродовж фази зволоження клімату у час розвитку сабатинівської культури виявлено за палінологічними матеріалами у відповідному культурному шарі на поселенні Виноград-

ний Сад у Південному Побужжі (Gerasimenko, Gershkovich, Fomenko 2008, p. 60—62).

Вологу фазу у середині II тис. до н. е. у степовій зоні України також встановлено за палінологічними даними на пам'ятках зрубної культури Подонцов'я і Північного Приазов'я (Гершкович, Герасименко 1996, с. 70—72; Герасименко, Горбов 1996, с. 47—49; Gerasimenko 1997, p. 383—385, 392—394), у першій половині пізнього суббореалу — у пониззях Дніпра (Кременецкий 1991, p. 147; Kremenetski 2003) та Південного Бугу (Безусько Л., Мосякін, Безусько А. 2011, с. 192) і за донними відкладами Сакського озера у степовому Криму (Gerasimenko, Subetto 2011, p. 31; Gerasimenko et al. 2012, p. 33). Кліматичний оптімум для цього часу встановлений і для лісостепу, в зоні поширення пам'яток тшинецько-комарівської культури (Лисенко 2017, 224, 225).

Інтерпретація господарської адаптації. Наявні дані, особливо палінологічні, наочно вказують на існування у сабатинівського населення рільництва, зокрема, на розвиток його навіть у теперішньому сухому степу. Важко сказати, чи дійсно, як вважають деякі дослідники, поставляли на той час зерно із Північного Причорномор'я до Ахейської Греції через протоки Босфор і Дарданелли, які контролювала Троя (Черняков 2010, с. 119), але для місцевого населення його було достатньо.

Якщо на важких для обробки степових ґрунтах практикувалося спалювання (зрозуміло, це ще треба доводити), то по Дніпровському Лівобережжю була поширена особлива форма степового вогневого рільництва. Цікаво, що асортимент злаків культурних рослин сабатинівської культури (дані наведено вище), був таким самим, як у населення IV ст. до н. е. у Степовій Скіфії, яке практикувало переложну систему (Гаврилюк, Пашкевич 1991, с. 60). Можна припустити існування саме такої системи і у сабатинівський час.

В умовах підвищеного зволоження клімату вода у подоподібних зниженнях біля Новокиївського поселення могла зберігатись досить довго, а їхня незначна глибина могла сприяти створенню примітивних меліоративних каналів. Облаштовувати поля і доглядати за ними на вирівнених ділянках між неглибокими степовими зниженнями вочевидь навіть легше, ніж на берегах річок із високими крутосхиловими терасами, виходами корінних порід і вузькими заплавами, які час від часу затоплювалися.

Населення сабатинівської культури, виходячи із складу стада, практикувало отгонно-вітгінну систему тваринництва. Вона є типовою для напівосілого і кочового способу життя, але, за етнографічними даними, відома й для населення зі значною часткою землеробства у господарстві (Бунятян 1994, с. 74—75, 93). За цією системою одна частина худоби значну частину року міститься на сезонних пасовищах під наглядом пастухів (для сабатинівського часу — стійбища на Нижньодніпровських пісках та у Присивашші), а іншу випасають в околицях базових або стаціонарних поселень, де частина населення зайнята у рільництві (у Дніпровському Лівобережжі — садиби на міжподових ділянках, пологих схилах степових балок та у їхніх витоках). Такий своєрідний розподіл галузей господарства допомогав раціонально використовувати степові пасовища, уберігати посіви від потрави і зберігати в окрузі корм на зиму (Бунятян 1997, с.12—13).

Висновки. Населення сабатинівської культури у середині II тис. до н. е. активно освоювало степову зону. Цьому сприяли природні умови того часу, а саме — зростання зволоження, яке чітко відображене у палінологічних даних, отриманих із культурного шару поселення Новокиївка. Полиново-злакові степи, що існували на території півдня України на рубежі III—II тис. і на початку II тис. до н. е. (Герасименко 2011, с. 25) змінилися злаковими, а потім й різнотравно-злаковими степами. Розширилися площі лісів Олешшя та участь у їхньому складі широколистих порід, зокрема, мезофільних. Такі ландшафтно-кліматичні умови уможливили існування не лише рухливих, отгонно-вітгонних, форм тваринництва, але й перелогової системи рільництва. Наявність полів культурних злаків відображена присутністю пилку цих рослин у культурному шарі Новокиївського поселення.

Періодична зміна полів і пасовищ передбачала становлення рухливих форм життя. Створювалися безпосередні передумови переходу до найбільш екстенсивної форми тваринництва, яким у добу раннього заліза, у I тис. до н. е., постає номадизм. Проте поява номадизму на досліджуваній території відбулася уже в інших ландшафтно-кліматичних умовах, а саме — за зростання посушливості клімату і ксерофітизації степів, які перешкоджали веденню рільництва у маловодному степу.

Феномен степового землеробства добіг кінця приблизно у XII ст. до н. е. Дослідження інших пам'яток степової зони (Гершкович, Герасименко 1996, с. 70—72; Gerasimenko 1997, p. 385, 393—395; Gerasimenko, Gershkovich, Fomenko 2008, p. 61—62; 2009, p. 89—90) свідчить, що у цей час вже відбувалося зростання посушливості клімату. Степове населення змушено було змінити спосіб життя, вектори торгових зв'язків і навіть систему вірувань. На зміну сабатинівській культурі приходить білозерська, яка формувалася під відчутним впливом із Подунав'я — Подністер'я (Гершкович 2016, с. 169, 193, 199, 204). У степовому Дніпровському Лівобережжі база для рільництва значно звузилася, й усі стаціонарні поселення зникли, у гирлах майже всіх основних степових річок з'являються городища (Гершкович 2016, с. 203).

В історичному вимірі з сабатинівською культурою сталося те саме, що з трипільською, населення якої, маючи розвинуте рільництво та тваринництво, не змогло пережити соціально-економічну кризу другої половини IV тис. до н. е. на фоні погіршення природних умов (Пашкевич, Відейко 2006, с. 123, 124). В післясабатинівський час новий етап розвитку рільництва у степовому Північному Причорномор'ї, без урахування відносно нетривалого часу грецької колонізації IV—II ст. до н. е., коли поля зосереджувались виключно в межах сільськогосподарської округи античних міст-колоній, розпочався лише у XVIII ст.

Подяки. На початку 1980-х рр. тогочасна дирекція Інституту археології АН УРСР ухвалила авторитарне та водночас драматичне рішення про ліквідацію Другої Сіверсько-Донецької експедиції. Перед одним з авторів цієї статті, постійним її співробітником, постало питання вибору іншої новобудовної експедиції Інституту. Було обрано Запорізьку експедицію, і її керівник, сьогоднішній ювіляр, В. В. Отрощенко дав на це згоду. Втім, ситуація кардинально змінилася після розкопок Краснознам'янської експедиції біля с. Новокиївка, Каланчакського р-ну Херсонської обл. Сам факт відкриття поселення у нині безводному степу став несподіванкою, і воно потребувало ретельного дослідження. Це дослідження й взяв на себе Я. П. Гершкович, один з авторів статті. В. В. Отрощенко всіляко сприяв цим розкопкам.

Висловлюємо подяку к. і. н. Ю. Я. Рассамакіну за фінансову підтримку палінологічних досліджень, виконаних для відкладів Новокиївського поселення у липні 2004 р.

ЛІТЕРАТУРА

Барабаш, М. Б., Корж, Т. В., Татарчук, О. Г. 2004. Дослідження змін та коливань опадів на рубежі XX і XXI ст. в умовах потепління глобального клімату. *Наукові праці УкрНДГМІ*, 253, с. 92-102.

Безусько, Л. Г., Мосякін, Л. В., Безусько, А. Г. 2011. *Закономірності та тенденції розвитку рослинного покриву України у пізньому плейстоцені та голоцені*. Київ: Альтерпрес.

Бочкарев, В. С. 2010. *Культурогенез и древнее металлопроизводство Восточной Европы*. Санкт-Петербург: Инфо Ол.

Бунятян, К. П. 1994. Класифікація та типологія скотарства. В: Генінг, В. Ф. (ред.). *Теорія та практика археологічних досліджень*. Киев: Наукова думка, с. 73-101.

Бунятян, Е. П. 1997. *Древнейшие скотоводы украинских степей*. Николаев: Возможности Киммерии.

Гаврилюк, Н. А., Пашкевич, Г. А. 1991. Земледельческий компонент в экономике степных скифов. *Советская археология*, 2, с. 51-63.

Герасименко, Н. П. 2011. Антропогеновий розвиток зональних рис ландшафтів в українських землях. В: Лоза, Ю. І. (ред.). *Історичний атлас України: найдавніше минуле*. Київ: Мапа, с. 21-29.

Герасименко, Н. П., Горбов, В. Н. 1996. Хроностратиграфия и палеоэкология эпохи бронзы Северо-Восточного Приазовья. В: *Тезисы Международной конференции «Северо-Восточное Приазовье в системе Евразийских древностей»*. Донецк, с. 47-49.

Гершкович, Я. П. 1997. Происхождение и эволюция сабатиновского керамического комплекса. *Археологический альманах*, 6, с. 125-144.

Гершкович, Я. П. 2001—2002. Парадоксы в историографии сабатиновской культуры. *Stratum plus*, 2, с. 598-607.

Гершкович, Я. П. 2009. Зольники белогрудовского типа — монументальные структуры эпохи поздней бронзы. *Археологический альманах*, 20, с. 327-331.

Гершкович, Я. П. 2016. *Суботовское городище*. Киев: Стародавній Світ.

Гершкович, Я. П., Герасименко, Н. П. 1996. К палеоэкологии бассейна Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья в эпоху поздней бронзы. В: *Тезисы Международной конференции «Северо-Восточное Приазовье в системе Евразийских древностей»*. Воронеж, с. 70-72.

Гершкович, Я. П., Журавлев, О. П. 1999. Животноводство населения сабатиновской культуры Нижнего Поднепровья (по материалам Новокиевского поселения). *Старожитності Північного Причорномр'я і Криму*, VII, с. 49-75.

Гричук, В. П., Заклинская, Е. А. 1948. *Анализ ископаемых пыльцы и спор и его применение в палеогеографии*. Москва: Географгиз.

Косарев, М. Ф. 1984. *Западная Сибирь в древности*. Москва: Наука.

Кременецкий, К. В. 1991. *Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской равнины*. Москва: Институт географии АН СССР.

Лисенко, С. Д. 2017. Екологічний базіс тшинецького культурного кола. *Vita antiqua*, 9, с. 222-231.

Маринич, О. М., Шищенко, П. Г. 2006. *Фізична географія України*. Київ: Знання.

Пашкевич, Г. А. 1997. Земледелие у племен сабатиновской культуры по данным палеоэтноботанических исследований. В: *Тезисы докладов I-го Всесоюзного полевого семинара, 10—18 сентября 1990 г. «Сабатиновская и срубная культуры: проблемы взаимосвязей востока и запада в эпоху поздней бронзы»*. Киев; Николаев; Южноукраинск, с. 59-61.

Пашкевич, Г. А. 2000. Земледелие в степи и лесостепи Восточной Европы в неолите — бронзовом веке (палеоэтноботанические свидетельства). *Stratum plus*, 2, с. 404-418.

Пашкевич, Г. О., Відейко, М. Ю. 2006. *Рільництво племен трапільської культури*. Київ: ІА НАН України.

Трифонов, В. А., Шишлина, Н. И., Лебедева, Е. Ю., ван дер Плихт, Й., Ришко, С. А. 2017. Просо (*Panicum miliaceum* L.) эпохи поздней бронзы из Гуамского грота (Северо-Западный Кавказ): археологический контекст, археоботаническое исследование и ^{14}C датирование. *Записки ИИМК*, 15, с. 79-96.

Черняков, І. Т. 2010. Дикий Сад, Гомер, Геродот, Троя, ахейці та кіммерійці (коментар одного археологічного відкриття в Україні). *Праці центра пам'яткознавства*, 17, с. 116-122.

Шаров, О. В., Клемешова, М. Е. 2019. Лепная керамика эпохи бронзы поселения Ильич 1 по данным технико-технологического анализа. *Краткие сообщения ИА РАН*, 256, с. 344-363.

Bottema, S. 1975. The interpretation of pollen spectra from prehistoric settlements (with special attention to Liguliflorae). *Paleohistoria*, 17, p. 18-35.

Gerasimenko, N. 1997. Environmental and climatic changes between 3 and 5 ka BP in Southeastern

Ukraine. In: Nüzhet, D., Kukla, G., Weiss, H. (eds.). *Third Millennium BC Climate Change and Old World Collapse*. Berlin; Heidelberg: Springer, p. 371-399.

Gerasimenko, N., Gershkovich, Ya., Fomenko, V. 2008. Environment of the Late Bronze cultures in the Lower Bug and Dnieper areas. In: *IGCP 521—INQUA 0501 Fourth Plenary Meeting and Field Trip «Black Sea-Mediterranean Corridor during the last 30 ky: sea level change and human adaptation»*. Bucharest: GeoEcoMar, p. 61-62.

Gerasimenko, N., Gladyrevska, M., Bruyako, I., Gorbenko, C. 2009. New data on the Late Neolithic and Late Bronze environments in the southwestern part of the Ukrainian steppe. In: *IGCP 521 — INQUA 0501. Fifth Plenary Meeting and Field Trip «Black Sea-Mediterranean Corridor during the last 30 ky: sea level change and human adaptation»*. Izmir: DEU, p. 89-90.

Gerasimenko, N., Subetto, D. 2011. Pollen data from the Saki lake as an indicator of the Holocene environmental changes in the South-Western Crimea. In: *VI Conference «Environmental Micropaleontology, Microbiology and Meiobenthology»*. Moscow: Paleontological Institute of RAN, p. 29-34.

Gerasimenko, N., Subetto, D., Bakhmutov, V., Dubis, L. 2012. Paleoenvironmental changes recorded in the sedimentary archive of the coastal lake Saki (Western Crimea) and the Black Sea level fluctuations during the Holocene. In: *At the edge of the sea: sediments, geomorphology, tectonics and stratigraphy in Quaternary studies. SEQS Conference of INQUA. Extended Abstracts*. Sassari, p. 32-34.

Gerškovič, Ya. P. 1999. *Studien zur spätbronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und an der Westküste des Azovschen Meers*. Archäologie in Eurasien, 7. Rahden.

Kaiser, E., Sava, E. 2006. Die «Aschehugel» der spaten Bronzezeit im Nordpontikum. Erste Ergebnisse eines Forschungsprojekts in Nordmoldavien. *Eurasia Antiqua*, 12, p. 137-172.

Kremenetski, K. 2003. Steppe and Forest-steppe of Eurasia: Holocene Environmental History. In: Levine, M., Renfrew, C., Boyle, K. (eds.) *Prehistoric Steppe Adaptation and Horse*. McDonald Institute Monograph. Cambridge, p. 11-27.

Sava, E., Kaiser, E. 2011. *Die Siedlung mit «Ashehügeln» beim dorf Odaia-Miciurin, Republic Moldova. Archäologische und naturwissenschaftliche Untersuchungen*. Seria Tiragetia, XIX. Chişináu: Bons Offices.

REFERENCES

Barabash, M. B., Korzh, T. V., Tatarchuk, O. H. 2004. Doslidzhennia zmin ta kolyvan opadiv na rubezhi XX i XXI st. v umovakh poteplinnia hlobalnoho klimatu. *Naukovi pratsi UkrNDHMI*, 253, s. 92-102.

Bezusko, L. H., Mosiakin, L. V., Bezusko, A. H. 2011. *Zakonomirnosti ta tendentsii rozvytku roslynnoho pokryvu Ukrainy u piznomu pleistotseni ta holotseni*. Kyiv: Alterpres.

Bochkarev, V. S. 2010. *Kulturogenez i drevnee metalloproizvodstvo Vostochnoi Evropy*. Sankt-Peterburg: Info Ol.

Buniatian, K. P. 1994. Klasyfikatsiia ta typolohiia skotarstva. In: Heninh, V. F. (ed.). *Teoriia ta praktyka arkheolohichnykh doslidzhen*. Kyev: Naukova dumka, s. 73-101.

Buniatian, E. P. 1997. *Drevneishie skotovody ukrainskikh stepei*. Nikolaev: Vozmozhnosti Kimmerii.

Gavriliuk, N. A., Pashkevich, G. A. 1991. Zemledelcheskii komponent v ekonomike stepnykh skifov. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 51-63.

Herasymenko, N. P. 2011. Antropohenovyi rozvytok zonalnykh rys landshaftiv v ukrainskykh zemliakh. In: Loza, Yu. I. (ed.). *Istorychnyi atlas Ukrainy: naidavnishe mynule*. Kyiv: Mapa, s. 21-29.

Gerasimenko, N. P., Gorbov, V. N. 1996. Khronostratigrafiia i paleoekologiia epokhi bronzy Severo-Vostochnogo Priazovia. In: *Tezisy Mezhdunarodnoi konferentsii «Severo-Vostochnoe Priazove v sisteme Evraziiskikh drevnostei»*. Donetsk, s. 47-49.

Gershkovich, Ia. P. 1997. Proiskhozhdenie i evoliutsiia sabatinovskogo keramicheskogo kompleksa. *Arkheologicheskii almanakh*, 6, s. 125-144.

Gershkovich, Ia. P. 2001—2002. Paradoksy v istoriografii sabatinovskoi kultury. *Stratum plus*, 2, s. 598-607.

Gershkovich, Ia. P. 2009. Zolniki belogrudovskogo tipa — monumentalnye struktury epokhi pozdnei bronzy. *Arkheologicheskii almanakh*, 20, s. 327-331.

Gershkovich, Ia. P. 2016. *Subotovskoe gorodishche*. Kiev: Starodavnii Svit.

Gershkovich, Ia. P., Gerasimenko, N. P. 1996. K paleoekologii basseina Severskogo Dontsa i Severo-Vostochnogo Priazovia v epokhu pozdnei bronzy. In: *Tezisy Mezhdunarodnoi konferentsii «Severo-Vostochnoe Priazove v sisteme Evraziiskikh drevnostei»*. Voronezh, s. 70-72.

Gershkovich, Ia. P., Zhuravlev, O. P. 1999. Zhivotnovodstvo naseleniia sabatinovskoi kultury Nizhnego Podneprovia (po materialam Novokievskogo poseleniia). *Starozhytnosti Pivnichnoho Prychornomr'ia i Krymu*, VII, s. 49-75.

Grichuk, V. P., Zaklinskaia, E. A. 1948. *Analiz iskopaemykh pyltsy i spor i ego primenenie v paleogeografii*. Moskva: Geografgiz.

Kosarev, M. F. 1984. *Zapadnaia Sibir v drevnosti*. Moskva: Nauka.

Kremenetskii, K. V. 1991. *Paleoekologiia drevneishikh zemledeltsev i skotovodov Russkoi ravniny*. Moskva: Institut geografii AN SSSR.

Lysenko, S. D. 2017. Ekolohichnyi bazis tshynetskoho kulturnoho kola. *Vita antiqua*, 9, s. 222-231.

Marynych, O. M., Shyshchenko, P. H. 2006. *Fizychna heohrafiia Ukrainy*. Kyiv: Znannia.

Pashkevich, G. A. 1997. Zemledelie u plemen sabatinovskoi kultury po dannym paleoetnobotanicheskikh issledovanii. In: *Tezisy dokladov I-go Vsesoiuznogo polevogo seminara, 10—18 sentiabria 1990 g. «Sabatinovskaia i srubnaia kultury: problemy vzaimosviazei vostoka i zapada v epokhu pozdnei bronzy»*. Kiev; Nikolaev; Iuzhnoukrainsk, s. 59-61.

Pashkevich, G. A. 2000. Zemledelie v stepi i lesostepi Vostochnoi Evropy v neolite — bronzovom veke (paleoetnobotanicheskie svidetelstva). *Stratum plus*, 2, s. 404-418.

Pashkevych, H. O., Videiko, M. Yu. 2006. *Rilnytstvo plemen trapilskoi kultury*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Trifonov, V. A., Shishlina, N. I., Lebedeva, E. Iu., van der Plikht, I., Rishko, S. A. 2017. Proso (*Panicum miliaceum* L.) epokhi pozdnei bronzy iz Guamskogo grota (Severo-Zapadnyi Kavkaz): arkheologicheskii kontekst, arkheobotanicheskoe issledovanie i ^{14}S datirovanie. *Zapiski IIMK*, 15, s. 79-96.

Cherniakov, I. T. 2010. Dykyi Sad, Homer, Herodot, Troia, akheitsi ta kimmeriitsi (komentar odnoho arkheolohichnoho vidkryttia v Ukraini). *Pratsi tsentra pam'iatkoznavstva*, 17, s. 116-122.

Sharov, O. V., Klemeshova, M. E. 2019. Lepnaia keramika epokhi bronzy poseleniia Ilich 1 po dannym tekhniko-tekhnologicheskogo analiza. *Kratkie soobshcheniia IA RAN*, 256, s. 344-363.

Bottema, S. 1975. The interpretation of pollen spectra from prehistoric settlements (with special attention to Liguliflorae). *Paleohistoria*, 17, p. 18-35.

Gerasimenko, N. 1997. Environmental and climatic changes between 3 and 5 ka BP in Southeastern Ukraine. In: Nüzhet, D., Kukla, G., Weiss, H. (eds.). *Third Millennium BC Climate Change and Old World Collapse*. Berlin; Heidelberg: Springer, p. 371-399.

Gerasimenko, N., Gershkovich, Ya., Fomenko, V. 2008. Environment of the Late Bronze cultures in the Lower Bug and Dnieper areas. In: *IGCP 521—INQUA 0501 Fourth Plenary Meeting and Field Trip «Black Sea-Mediterranean Corridor during the last 30 ky: sea level change and human adaptation»*. Bucharest: GeoEcoMar, p. 61-62.

Gerasimenko, N., Gladyrevska, M., Bruyako, I., Gorbenko, C. 2009. New data on the Late Neolithic and Late Bronze environments in the southwestern part of the Ukrainian steppe. In: *IGCP 521 — INQUA 0501. Fifth Plenary Meeting and*

Field Trip «Black Sea-Mediterranean Corridor during the last 30 ky: sea level change and human adaptation». Izmir: DEU, p. 89-90.

Gerasimenko, N., Subetto, D. 2011. Pollen data from the Saki lake as an indicator of the Holocene environmental changes in the South-Western Crimea. In: *VI Conference «Environmental Micropaleontology, Microbiology and Meiobenthology».* Moscow: Paleontological Institute of RAN, p. 29-34.

Gerasimenko, N., Subetto, D., Bakhmutov, V., Dubis, L. 2012. Paleoenvironmental changes recorded in the sedimentary archive of the coastal lake Saki (Western Crimea) and the Black Sea level fluctuations during the Holocene. In: *At the edge of the sea: sediments, geomorphology, tectonics and stratigraphy in Quaternary studies. SEQS Conference of INQUA. Extended Abstracts.* Sassari, p. 32-34.

Gerškovič, Ya. P. 1999. *Studien zur spätbronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und an der Westküste des Azovschen Meers.* Archäologie in Eurasien, 7. Rahden.

Kaiser, E., Sava, E. 2006. Die «Aschehugel» der spaten Bronzezeit im Nordpontikum. Erste Ergebnisse eines Forschungsprojekts in Nordmoldavien. *Eurasia Antiqua*, 12, p. 137-172.

Kremenetski, K. 2003. Steppe and Forest-steppe of Eurasia: Holocene Environmental History. In: Levine, M., Renfrew, C., Boyle, K. (eds.) *Prehistoric Steppe Adaptation and Horse.* McDonald Institute Monograph. Cambridge, p. 11-27.

Sava, E., Kaiser, E. 2011. *Die Siedlung mit «Ashehügeln» beim dorf Odaia-Miciurin, Republic Moldova. Archäologische und naturwissenschaftliche Untersuchungen.* Seria Tiragetia, XIX. Chişináu: Bons Offices.

Ya. P. Gershkovych, N. P. Gerasymenko

AGRICULTURE IN THE STEPPE ON THE LEFT BANK OF THE DNIPRO IN THE MIDDLE OF THE IInd millennium BC

In the middle of the IInd millennium BC, the Sabatynivka Culture spread widely from the Lower Danube and the Lower Transdnistria to the edges of the Azov Upland, the Prysyvashia, and the Northwestern and Eastern Crimea. It occurred under the favorable environment of that time, particularly under the increase in climatic humidity, which is clearly reflected in the pollen data from the cultural layer of the Novokyivka settlement. Dry (*Artemisia*-Poaceae) steppe that existed in the south of Ukraine at the turn of the III and IInd millennia and at the beginning of the IInd millennium BC were replaced by grassland, and, later, by mesophytic (forbs-grasses) steppes. The area of the Oleshia forests and the proportion of broad-leaved genera in their composition (including mesophilic *Carpinus betulus*), expanded. Such climatic and landscape conditions might enable the mobile transhumant form of animal husbandry, together with a swidden form of agriculture. The existence of fields of cultivated cereals is indicated by the presence of Cerealia pollen in the cultural layer of the Novokyivka settlement.

The phenomenon of steppe agriculture came to the end approximately in the XIIth BC when the climatic aridity increased. The population of the steppe was forced to change their way of life, vectors of trade relations and even their belief system. The Sabatynivka Culture was replaced by the Belozerka Culture, which was formed under the significant Danube — Transdnistria influence. In the steppe of the left bank of the Dnieper, the possibility for farming has narrowed considerably, all stationary settlements disappeared, and instead fortified settlements appeared in the low reaches of almost all large steppe rivers.

In the historical meaning, the Sabatynivka Culture shared the fate of the Trypillia Culture, whose population, having developed farming and animal husbandry, could not survive the social-economic crisis of the second half of the 4th millennium BC against the background of environmental deterioration.

Keywords: Sabatynivka Culture, Late Bronze Age, animal husbandry, agriculture, steppe, pollen analis, Late Subboreal, climatic humidity.

Одержано 25.11.2020

ГЕРШКОВИЧ Яків Петрович, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
GERSHKOVYCH Yakiv, Doctor of Historical Sciences, Chief Research Fellow, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-5915-1300,
e-mail: yager@iananu.org.ua.

ГЕРАСИМЕНКО Наталія Петрівна, доктор географічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.
GERASYMENKO Natalia, Doctor of Geographical Sciences, Professor, Taras Shevchenko Kyiv National University, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-5167-6655,
e-mail: n.garnet2@gmail.com.

УДК 903.5(477.44) DOI: 10.37445/adiu.2021.02.21

М. Пшибила, В. С. Рудь, М. Шмит,
П. Влодарчак, Д. Журкєвіч, М. В. Потупчик

НЕІНВАЗИВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНІВ В БАСЕЙНАХ РІЧОК МУРАФА ТА РІВ НА ВІННИЧЧИНІ У 2019 році

У статті представлено результати геофізичних досліджень чотирьох курганних груп, розташованих у середній течії міжріччя Південного Бугу та Дністра.

Ключові слова: *кургани, геофізика, магнітні аномалії, археологічні об'єкти.*

У 2019 р. розпочалася співпраця Інституту археології НАН України (м. Київ) з Університетом імені Адама Міцкевича та Археологічним музеєм у м. Познань (Польща) у межах проєкту «Поділля як контактна зона у III тис. до н. е.: кургани на річках Мурафа та Рів», керівник проєкту — М. Шмит. Польова частина досліджень реалізовується у межах експедиції Мурафа-Рів, загону Східноподільської археологічної експедиції ІА НАН України. Керівник польових досліджень з українського боку — В. Рудь, а з польського — М. Шмит та П. Влодарчак. Проєкт реалізується у тісній співпраці з науковими консультантами Ю. Болтриком (м. Київ) та М. Потупчиком (м. Вінниця).

Метою досліджень є виявлення форм та інтенсивності міжкультурних контактів у регіоні середньої течії міжріччя Південного Бугу та Дністра. Розташовані тут кургани в басейнах річок Мурафа (лівобережний басейн р. Дністер) та Рів (правобережний басейн р. Південний Буг) є об'єктом досліджень. Польові дослідження включають такі два етапи: неінвазивні розвідки та розкопки. На першому етапі за результатами поверхневих розвідок обираються об'єкти для геофізичної зйомки. На другому етапі кургани, відібрані за результатами геофізичної розвідки, будуть розкопані.

© М. ПШИБИЛА, В. С. РУДЬ, М. ШМИТ, П. ВЛОДАРЧАК, Д. ЖУРКЄВІЧ, М. В. ПОТУПЧИК, 2021

У цій статті ми представляємо результати неінвазивних досліджень, проведених влітку та восени 2019 р., чотирьох курганних груп (рис. 1), розташованих біля сс. Слобода Носковецька, Токарівка і Слобода Межирівська Жмеринського р-ну та між сс. Іванівці й Антонівка Барського р-ну [1] Вінницької обл.

1. Історія досліджень курганів у регіоні. Кургани в басейнах річок Мурафа та Рів вперше ідентифіковані наприкінці XIX ст. Коротку згадку про два розкопаних насипи, що розташовані в с. Токарівка, знаходимо на археологічній карті Поділля Є. Сіцінського, опублікованій у 1901 р. (Сіцінський 1901, с. 27). Розкопки курганів проведено в останнє десятиліття XIX ст. У першому кургані знайдено дві вертикально встановлені кам'яні плити, яку перекривала третя, розміщена горизонтально. Кам'яна шліфована сокира також містилася у цьому кургані. В іншому кургані знайдено дві крем'яні сокири, фрагменти посуду та залишки дерева. Короткий опис, представлений Є. Сіцінським, не супроводжений жодними ілюстраціями. Зокрема, відсутність карт та планів об'єктів не дозволяє на сьогодні локалізувати розкопані кургани або ж перевірити спостереження автора. Археологічні матеріали, про які він згадував — відсутні. У праці Є. Сіцінського є згадки про кургани і біля інших сс. Барського (Іванівці, Лука Барська, Міжлісся) та Жмеринського р-нів (Северинівка, Сьомаки, Носківці, Слобода Носковецька, Станіславчик) (Сіцінський 1901, с. 27).

1. Адміністративно території Барського району наприкінці 2020 р. включені до складу Жмеринського р-ну.

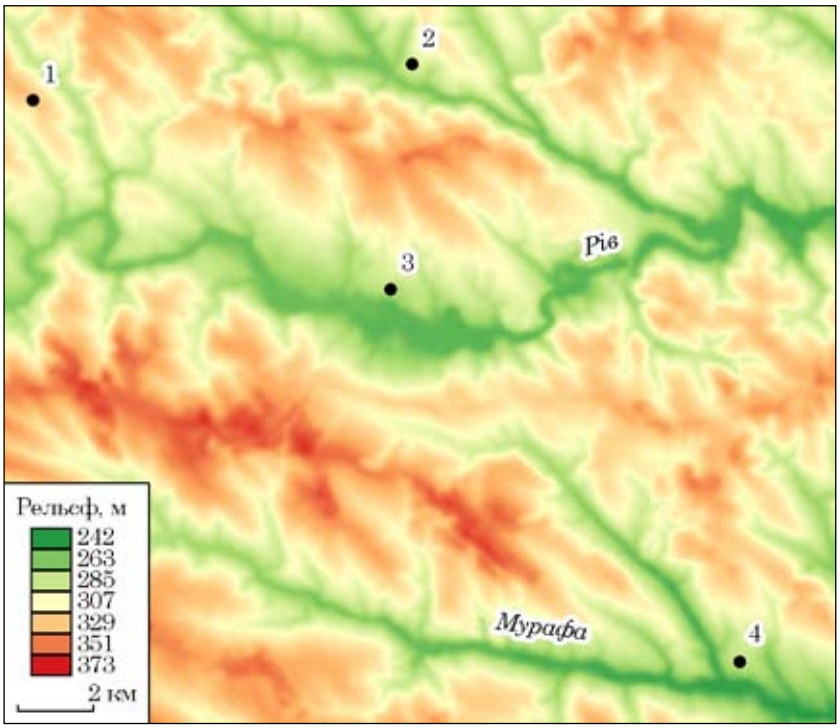

Рис. 1. Локалізація курганних груп, досліджених магнітним методом у 2019 р. басейнів річок Рів та Мурафа: 1 — Іванівці—Антонівка; 2 — Слобода Межирівська; 3 — Токарівка; 4 — Слобода Носковецька. Карту рельєфу підготував М. Лавнічак, модифікував В. Рудь

Детальнішу інформацію про розкопаний курган подано Є. Сіцінським у праці «Нариси з історії Поділля» (Сіцінський 1927, с. 44—45, мал. 28). Повідомлено про знахідку у 1901 р. селянином на полі поряд з с. Тартак — поховання у кам'яній прямокутній скрині. У ній було два кістяки, один покладений головою на схід, а інший — на захід. У голові першого похованого розміщено дві керамічні посудини, а біля голови іншого — одна. Остання до сьогодні зберігається у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї (інвентарний № А2367).

У пізнішій археологічній літературі результати, опубліковані Є. Сіцінським, згадуються рідко. І. Свєшніков вказав на можливу належність поховання з Токарівки до культури кулястих амфор, до цієї ж культури, безсумнівно, зараховане поховання з Тартака (Свешников 1983, с. 54).

Після коротких згадок Є. Сіцінського, кургани на Мурафі та Рові не вивчалися. Лише через понад століття, у 2016 р., М. Потупчик — завідувач сектором охорони культурної спадщини Вінницької обласної державної адміністрації, обстежив місцеві кургани. Між містами Жмеринка та Бар відзначено наявність курганів у сс. Олександрівка (1 курган), Антонівка (2 кургани [1]), Слобода Межирівська (1 курган), Слобода Носковецька (група курганів), Стодульці (1 курган), Токарівка (група курганів). Також обстеженням курганів навколо Северинівського городища займалася міжнародна експедиція (керівник Ю. Болтрик та М. Ігначак), організована ІА НАН України та Університетом ім. А. Міцкевича, яка проводила розкопки городища на початку 2010-х рр. (Boltryk, Ignaczak (eds.) 2016). Кургани в межах Северинівської сільської ради Жмеринського р-ну у 2011 р. обстежили В. Косаківський та В. Рудь. Останній спільно із В. Пазюком у 2012 р. обстежував і кургани між сс. Іванівці та Антонівка, зокрема західну частину курганної групи. В. Рудь також постійно моніторить стан курганного насипу, розташованого між с. Гайове та м. Бар.

2. Методика неінвазивних досліджень. Для проведення геофізичних досліджень було обрано магнітний метод. Він дозволяє максимально швидко охопити великі простори вимірюваннями. Магнітометр реєструє наявність аномалій із підвищеними та зниженими значеннями магнітного поля, викликаними людською діяльністю різного характеру. Добре прослідковуються аномалії (найчастіше позитивні точкового та лінійного характеру), які свого часу були заглиблені в земну поверхню, наприклад, ями чи рови, а також заглиблені споруди. Специфічні аномалії з великою амплітудою змін пов'язані з наявністю печей, вогнищ та інших об'єктів, що зазнали впливу високих температур, наприклад, залишки спалених будівель, особливо тих, які мають конструктивні елементи, виготовлені з глини. Дипольні аномалії, орієнтовані вздовж осі Пн—Пд, в свою чергу, викликані наявністю предметів, виготовлених з заліза. Аномалії також можуть відображати різні сфери господарсько-побутової діяльності людини. Однак інгумаційні могили є дещо проблемними, оскільки фізико-хімічні властивості їхнього заповнення часто суттєво не відрізняються від навколишнього фону, що призводить до відсутності супутніх

1. Східна частина курганної групи Іванівці-Антонівка.

Рис. 2. Магнітні плани курганів N, 6 та S групи Слобода Носковецька, накладені на сателітну мапу Google. Магнітний план підготував М. Пшибила, модифікував В. Рудь

магнітних аномалій (David, Linford, Linford 2008, p. 20—21; Misiewicz 2006, p. 78). Магнітний метод дозволяє відносно повне та швидке розпізнання археологічних пам'яток. Його недоліком є порівняно невелика глибина проникнення, що трохи перевищує 1 м (David, Linford, Linford 2008, p. 16).

На вибраних курганах проведено магнітні вимірювання за допомогою магнітометра 4.032 DLG Foerster Ferrex, який здійснює вимірювання градієнта вертикальної складової магнітного поля. Магнітометр оснащено двома зондами, розміщеними на відстані 1 м з роздільною здатністю 0,2 нТл. Вимірювання по смузі проводилися кожні 10 см. Дані збирали у двосторонньому режимі. Результати досліджень представлені на магнітних картах, розроблених у застосунку Terra Surveyor 3.0.29.3.

3. Результати магнітних досліджень. Магнітною зйомкою загалом охоплено площу 8,19 га, на якій розташовано 13 курганів, насипи яких помічено під час поверхневого огляду. На могильнику Слобода Носковецька обстежено 1,86 га із чотирма курганами, на Іванівці—Антонівка — 3,19 га із шістьма курганами, на Слобода-Межирівська — 1 га, де розташований один курган, в Токарівці — 2,14 га із двома курганами.

3.1. Могильник Слобода Носковецька. Могильник розташований на північно-східній околиці с. Слобода Носковецька. Площа, на якій проведено зйомку, була важкодоступною. Дослідження проведено на полях, порослих соєю (кургани N і E) та на присадибних ділянках місцевих жителів (кургани 6 і S). Материнською породою у межах курганної групи є лес.

3.1.1. Слобода Носковецька, курган 6. У його межах виявлено чіткі аномалії, які потенційно можна пов'язати з археологічними об'єктами (рис. 2). Найбільш помітною з них є позитивна лінійна аномалія, яка є ровом, що оточує курган (діаметр близько 30 м). Її добре помітно зі сходу та півночі, менш помітно з півдня. Однак із західного боку аномалії практично не прослідковано, що може свідчити про погане збереження рову з цього боку, або й навіть про відсутність об'єкту з цього боку. Однак слід відзначити наявність декількох дипольних аномалій (залізні предмети) з цього боку, що могло негативно вплинути на відображення аномалії рову. На території внутрішнього простору кургану є три позитивні точкові аномалії, потенційно пов'язані з археологічними об'єктами. Їхні високі значення можуть свідчити про наявність у них обпалених чи горілих об'єктів. Особливо це стосується аномалії, розташованої у центрі кургану. Виокремлення аномалій, пов'язаних з археологічними об'єктами, ускладнено наявністю численних дипольних аномалій, які пов'язані із сучасними залізними предметами.

3.1.2. Слобода Носковецька, курган S. Магнітний план кургану загалом схожий до плану кургану 6 (рис. 2). Курган S оточений ровом, який проявляється у чіткій позитивній лінійній аномалії кільцевого характеру. Враховуючи розташування рову, діаметр кургану становить близько 20 м. У його центральній частині розташована досить велика дипольна аномалія з відносно низькими значеннями. Це може свідчити про наявність залізного предмета. Не виключено, що цей предмет пов'язаний із центральним похованням, аномалію якого, схоже, формує об'єкт із відносно інтенсивним обпалом. Навколо кургану, особливо в його північній частині, розташовані точкові позитивні аномалії, потенційно пов'язані з об'єктами типу ям. Численні дипольні аномалії сучасних залізних об'єктів порушують чіткість аномалій, пов'язаних з археологічними об'єктами та ускладнюють їхню інтерпретацію.

3.1.3. Слобода Носковецька, курган N. У випадку з курганом N не виявлено жодних аномалій, пов'язаних з археологічними об'єктами (рис. 2). Слід зазначити, що на момент досліджень ділянка була поросла соєю, а тому магнітометр був розміщений на віддалі близько 40 см від земної поверхні, що негативно вплинуло на якість результатів досліджень. Здається, що в межах кургану добре прослідковується кругова зона підвищеної магнітної сприйнятливості діаметром близько 35 м. Ймовірно, це пов'язано з насипом кургану, головним компонентом якого є гумусований ґрунт.

3.1.4. Слобода Носковецька, курган E. Як і на кургані N, на цьому кургані не прослідковано чітких аномалій, пов'язаних з археологічними об'єктами (рис. 3). Також у цьому випадку дослідження проводились на ділянці, порослій соєю, що негативно вплинуло на отримані результати. Однак магнітограма демонструє дві позитивні лінійні аномалії дугоподібні в плані. Одна із них поєднана з лінійною системою позитивних точкових аномалій. Не можна виключати їхній зв'язок із ровиками чи навіть ямками від частоколу, що оточують курган. Однак їхній генезис також може бути не пов'язаний з курганами.

3.2. Могильник Іванівці—Антонівка. Територія могильника, який розташований між сс. Іванівці та Антонівка, була зручною для проведення магнітних досліджень. Невисока стерня покривала насипи. Материнською породою у межах курганної групи є лес. Дослідження здійснені в чотирьох ізольованих районах (рис. 4; 5).

3.2.1. Іванівці—Антонівка, курган 1. У межах кургану зафіксовано відносно велику кількість аномалій, потенційно пов'язаних з археологічними об'єктами (рис. 4). Схоже, насип оточує рів діаметром близько 30 м, який на магнітному плані помітний у вигляді слабкої, позитивної лінійної аномалії. У центрі кургану прослідковано позитивні аномалії, згруповані у прямокутну систему, орієнтовану за лінією Сх—Зх. Це, безумовно, може бути пов'язано з існуванням поховальної камери в цьому місці. У південній частині помітно щонайменше чотири позитивні аномалії. Ймовірно, вони пов'язані з археологічними об'єктами, можливо, навіть з похованнями, про що свідчить їхня витягнута форма. На ділянці поля, де проведено дослідження, наявні численні невеликі дипольні аномалії, спричинені, ймовірно, переважно сучасними залізними предметами. Однак варто звернути увагу на скупчення цього типу аномалій у рові, що оточує насип та центральну поховальну камеру. Можливо, щонайменше деякі з цих аномалій спричинені залізними предметами, пов'язаними з часом функціонування кургану.

3.2.2. Іванівці—Антонівка, курган 2. Магнітний план кургану 2 має багато спільних рис з планом кургану 1. Він також оточений ровом, який проявляється у чіткій позитивній лінійній аномалії (рис. 4). У центральній частині кургану зафіксовано виразну позитивну аномалію, ймовірно пов'язану з центральною поховальною камерою. У східній частині кургану помічено групу позитивних точкових аномалій, більшість з яких поєднуються з аномалією рову. Ці аномалії можуть бути спричинені наявністю таких об'єктів, як-от ями. Цілком ймовірно, що деякі з них можуть бути похованнями. Як і у випадку кургану 1, у межах кургану 2 спостерігається скупчення незначних дипольних аномалій, спричинених залізними предметами. Можливо, щонайменше деякі з них спричинені залізними предметами, пов'язаними з періодом експлуатації кургану.

Рис. 3. Магнітний план кургану E групи Слобода Носковецькана, накладена на сателітну мапу Google. Магнітний план підготував М. Пшибила, модифікував В. Рудь

3.2.3. Іванівці—Антонівка, курган 3. Він оточений ровом діаметром близько 23 м, що проявляється у вигляді лінійної кільцевої аномалії (рис. 5). На деяких ділянках, особливо у північній частині, ця аномалія явно ширша, що може свідчити про наявність додаткових заглиблень усередині рову. У центральній частині кургану прослідковано позитивну аномалію, яка, схоже, пов'язана з центральним похованням кургану. У південно-західній частині кургану є дві прямокутні позитивні аномалії, які можуть бути пов'язані з поховальними ямами, викопаними в кургані.

3.2.4. Іванівці—Антонівка, курган 4. Єдиною зафіксованою аномалією є слабка позитивна лінійна аномалія рову, що оточує курган з північного та східного боку (рис. 5). Інших аномалій, чітко пов'язаних з археологічними об'єктами, не прослідковано.

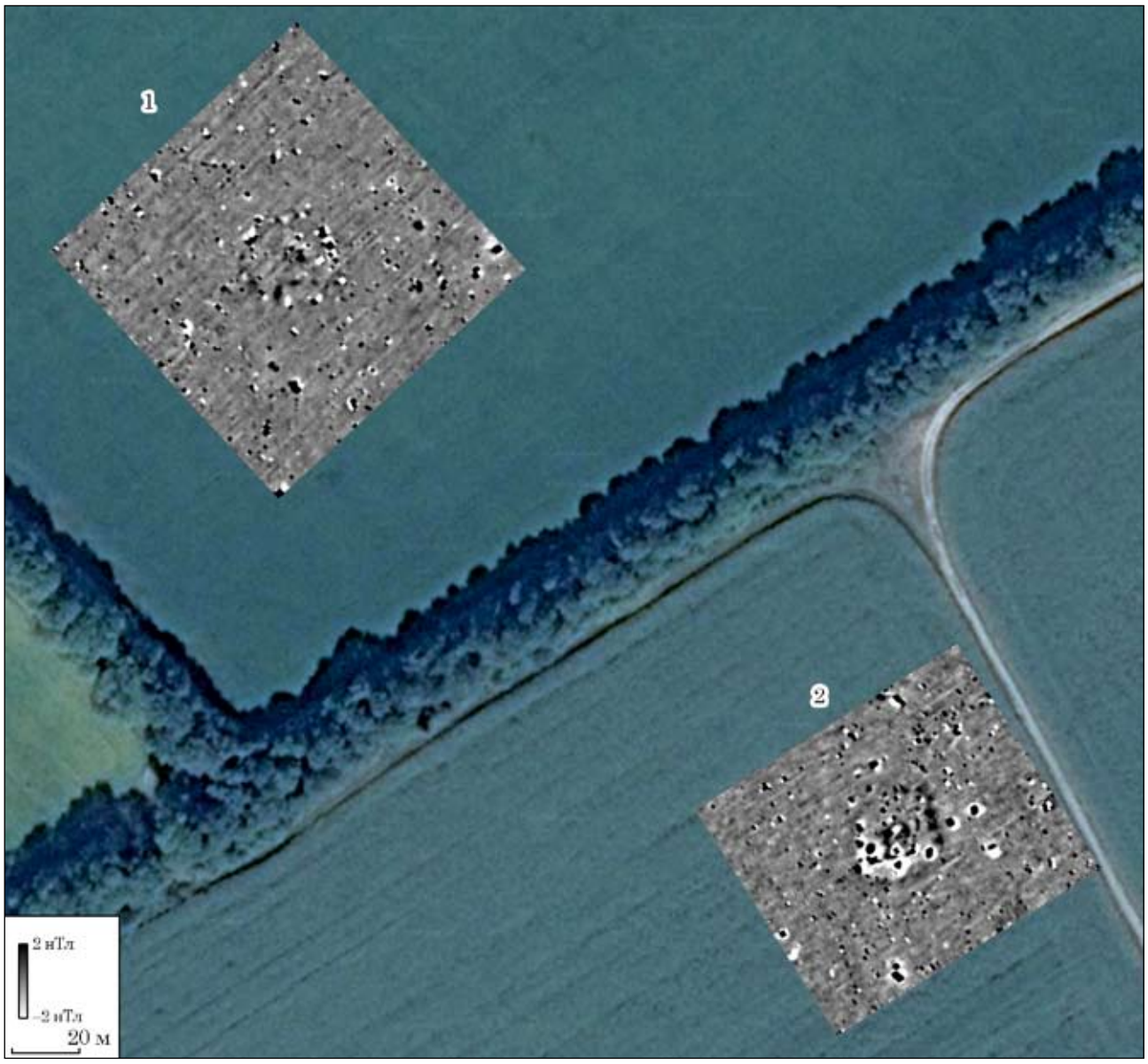

Рис. 4. Магнітні плани курганів 1 і 2 групи Іванівці—Антонівка, накладені на сателітну мапу Google. Магнітний план підготував М. Пшибила, модифікував В. Рудь.

3.2.5. Іванівці—Антонівка, курган 5. Як і у випадку з курганом 4, єдиною аномалією, пов'язаною з курганом 5, є вкрай слабка позитивна лінійна аномалія рову, що оточує курган з півночі та сходу (рис. 5). Інші аномалії, чітко пов'язані з археологічними об'єктами, відсутні.

3.2.6. Іванівці—Антонівка, курган 6. Найважливішою аномалією, пов'язаною з курганом 6, є слабка позитивна лінійна аномалія рову, що оточує курган з півночі та сходу (рис. 5). Південно-західніше кургану локалізована група точкових позитивних аномалій, можливо, пов'язаних з археологічними об'єктами. На південь від кургану знаходиться коротка позитивна лінійна аномалія, походження та зв'язок якої з курганом важко пояснити.

3.3. Могильник Слобода Межирівська. Територія могильника, розташованого на Пн від с. Слобода Межирівська, була зручною для проведення магнітних досліджень. Невисока стерня покривала насипи. Материнською породою у межах курганної групи є лес. Обстежено лише один курган (рис. 6: 1).

У результаті встановлено, що *курган*, діаметром близько 25 м, оточений ровом (рис. 6: 1). Позитивна лінійна аномалія якого добре помітна з півночі, півдня та сходу насипу, але не із заходу. У центрі кургану локалізована велика позитивна аномалія, можливо, пов'язана з центральним похованням. Значні розміри аномалії вказують на те, що ми маємо справу з об'єктом виняткової величини. Або ж у центрі кургану локалізовано кілька різночасових могил. Порівняно висока потужність, особливо північної частини цієї аномалії, може свідчити про наявність згорілого матеріалу.

3.4. Могильник Токарівка. Кургани 4 і 6 були досліджені на території могильника, який

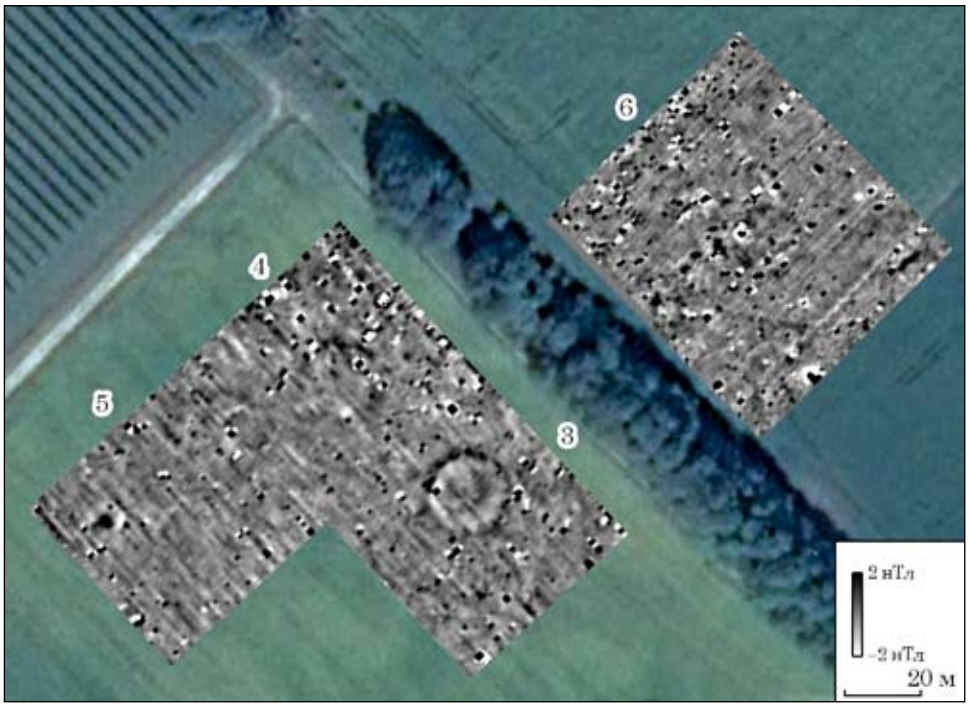

Рис. 5. Магнітні плани курганів 3—6 групи Іванівці—Антонівка, накладені на сателітну мапу Google. Магнітний план підготував М. Пшибила, модифікував В. Рудь

локалізований на Сх від с. Токарівка. Ділянка, на якій розташований курган 6, була зручною для проведення досліджень. Ділянка ж із курганом 4 була покрита високою стернею соняшника, що негативно вплинуло на результати вимірювань. Материнською породою у межах курганної групи є лес.

3.4.1. Токарівка, курган 4. Курган діаметром близько 20 м оточений зоною підвищеної намагніченості, яка в північній частині трансформована у лінійну позитивну аномалію (рис. 6: 2). Ймовірно, ми маємо справу не з ровом, що оточує курган, а із своєрідним місцем видобутку ґрунту навколо кургану, який використано для

Рис. 6. Магнітні плани курганів, накладені на сателітну мапу Google: 1 — група Слобода Межирівська; 2 — група Токарівка, курган 4; 3 — група Токарівка, курган 6. Магнітний план підготував М. Пшибила, модифікував В. Рудь

будівництва кургану. У центральній частині кургану локалізована позитивна точкова аномалія, ймовірно пов'язана з центральною камерою кургану, або ж з кількома центральними похованнями. Потужність аномалій свідчить про наявність згорілого матеріалу в об'єкті (або об'єктах). Навколо кургану, особливо з півдня, розташовані точкові позитивні аномалії, можливо, пов'язані з археологічними об'єктами. На відстані близько 20 м на південь від кургану видно скупчення дипольних і позитивних аномалій, що, ймовірно, свідчить про наявність на цій ділянці заглиблених об'єктів.

3.4.2. Токарівка, курган 6. На дослідженій ділянці не виявлено аномалій, пов'язаних з археологічними об'єктами (рис. 6: 3). У межах насипу прослідковано лише кільцеву зону злегка підвищеної намагніченості діаметром близько 12 м.

4. Обговорення результатів. Методом магнітної зйомки знайдено низку аномалій у межах курганів могильників Слобода Носковецька, Токарівка, Слобода Межирівська та Іванівці—Антонівка. Найчастіше аномалії формують кільцеві чи квадратні структури, які оточують насипи та можуть бути інтерпретовані як рови. Також виявлено аномалії різних форм переважно у центральних частинах курганів, які, схоже, пов'язані із поховальними об'єктами. Іноді аномалії поза межами курганів, але в безпосередній близькості до них, теж інтерпретовано як потенційно археологічні об'єкти. Останні можуть бути пов'язані із різноманіттям поховально-поминальних ритуалів.

Встановлення хронології курганів на основі геофізичних досліджень є складним завданням, яке можливо реалізувати лише за умови наявності набору чітко визначених рис, характерних для курганів різних періодів. Дані з приводу магнітних досліджень курганів на теренах України, а особливо лісостепової зони, є вкрай обмеженими (напр.: Makarowicz et al. 2016; Бондар та ін. 2019). Однак представлені нами вище результати досліджень дозволяють висловити певні припущення щодо хронології курганів. Можливо, кургани 1 і 2 з Іванівці—Антонівки, кургани 6 і S зі Слободи Носковецької та курган зі Слободи Межирівської належать до раннього залізного віку. Пов'язані з ними магнітні аномалії вказують на наявність вузьких ровів, що оточують насип, а також чітко виражені аномалії у центрі насипу, можливо, спричинені центральними могилами, в яких містяться сліди дії вогню.

Курган 4 з Токарівки може мати іншу хронологію. У його центрі існує також сильна позитивна аномалія, але курган оточений досить широким кільцем. Кургани 3—6 з Іванівці—Антонівки становлять досить однорідну групу, якщо врахувати малу висоту насипів, яка не перевищує 0,5 м. У трьох останніх курганах не виявлено аномалій, пов'язаних із центральними похованнями. Ймовірно могили містять магнітно нейтральний матеріал. Кургани оточені вузькими ровами, які краще помітні з східної та північної сторони насипу. Виняток становить курган 3, який оточено чіткою кільцевою аномалією рову, а також містить сліди центрального поховання.

У межах інших курганів не прослідковано чітких магнітних аномалій. Це курган 6 з Токарівки і кургани N та E з Слободи Носковецької. Схоже традиція поховання та насипання цих курганів відрізняється від попередніх.

Отримані результати дають важливу інформацію також про стан збереженості курганів. Окремі кургани на момент проведення магнітних досліджень були слабо помітні візуально, тому в результаті виявлено лише нечіткі аномалії насипів. Це вказує на руйнування курганів, які за кілька років можуть зникнути з ландшафту Поділля.

Подяки. Висловлюємо найщиріші слова подяки Віталію Васильовичу Отрощенку за постійну підтримку в реалізації проєкту дослідження курганів між річками Мурафа та Рів. Бажаємо дорогому ювілярові життєвої та творчої наснаги!

Дослідження профінансовані Національним науковим центром (Польща) у межах виконання проєкту № 2017/27/B/HS3/01444 «Поділля як контактна зона у III тис до н. е.: кургани на річках Мурафа та Рів». Сердечно дякуємо Юрію Вікторовичу Болтрику за допомогу в організації досліджень та консультації на етапі польових робіт.

ЛІТЕРАТУРА

Бондар, К. М., Дараган, М. М., Прилуков, В., Полін, С. В., Цюпа, І. В., Діденко, С. В. 2019. Магнітометрія скіфського курганного могильника Катеринівка у Нижньому Подніпров'ї. *Геофизический журнал*, 41, 3, с. 134-152.

Свешников, И. К. 1983. *Культура шаровидных амфор*. Москва: Наука.

Сицинский, Е. 1901. *Археологическая карта Подольской губернии*. Труды XI Археологическаго съезда. Москва.

Сіцінський, Є. 1927. *Нариси з історії Поділля*. І. Вінниця.

Boltryk, Y., Ignaczak, M. (eds.). 2016. *Ukrainian fortresses. A study of a strongholds system from the early iron age in Podolia*. Baltic-Pontic studies, 21. Poznań.

David, A., Linford, N., Linford, P. 2008. *Geophysical Survey in Archaeological Field Evaluation*. Swindon: English Heritage.

Makarowicz, P., Kochkin, I., Niebieszczanski, J., Romaniszyn, J., Cwalinski, M., Staniuk, R., Lepionka, H., Hildebrandt-Radke, I., Panakhyd, H., Boltryk, Y., Rud, V., Wawrusiewicz, A., Tkachuk, T., Skrzyniecki, R., Bahyrycz, C. 2016. *Catalogue of Komarow Culture Barrow Cemeteries in the Upper Dniester Drainage Basin (former Stanisławow Province)*. 8. Archaeologia Bimaris, Monographies. Poznań.

Misiewicz, K. 2006. *Geofizyka archeologiczna*. Warszawa.

Sulimirski, T. 1968. *Corded Ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians*. London.

REFERENCES

Bondar, K. M., Darahan, M. M., Prylukov, V., Polin, S. V., Tsiupa, I. V., Didenko, S. V. 2019. Mahnitometriia skifskoho kurhannoho mohylnyka Katerynivka u Nyzhnomu Podniprov'i. *Heofyzycheskyi zhurnal*, 41, 3, s. 134-152.

Sveshnikov, I. K. 1983. *Kultura sharovidnykh amfor*. Moskva: Nauka.

Sitsinskii, E. 1901. *Arkheologicheskaia karta Podolskoi gubernii*. Trudy XI Arkheologicheskago sieezda. Moskva.

Sitsinskyi, Ye. 1927. *Narysy z istorii Podillia*. I. Vinnytsia.

Boltryk, Y., Ignaczak, M. (eds.). 2016. *Ukrainian fortresses. A study of a strongholds system from the early iron age in Podolia*. Baltic-Pontic studies, 21. Poznań.

David, A., Linford, N., Linford, P. 2008. *Geophysical Survey in Archaeological Field Evaluation*. Swindon: English Heritage.

Makarowicz, P., Kochkin, I., Niebieszczanski, J., Romaniszyn, J., Cwalinski, M., Staniuk, R., Lepionka, H., Hildebrandt-Radke, I., Panakhyd, H., Boltryk, Y., Rud, V., Wawrusiewicz, A., Tkachuk, T., Skrzyniecki, R., Bahyrycz, C. 2016. *Catalogue of Komarow Culture Barrow Cemeteries in the Upper Dniester Drainage Basin (former Stanisławow Province)*. 8. Archaeologia Bimaris, Monographies. Poznań.

Misiewicz, K. 2006. *Geofizyka archeologiczna*. Warszawa.

Sulimirski, T. 1968. *Corded Ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians*. London.

M. Przybyła, V. S. Rud, M. Szmyt,
P. Włodarczak, D. Żurkiewicz, M. V. Potupchyk

NON-INVASIVE INVESTIGATION OF BURIAL MOUNDS IN THE BASINS OF THE MURAFA AND RIV RIVERS IN VINNYTSIA REGION IN 2019

In 2019, the implementation of the first stage of the field investigations within the project «Podolia as a contact area in the 3rd millennium BC: Kurgans on the rivers Murafa and Riv» began. The project is financed by the National Science Centre, Poland, under no. 2017/27/B/HS3/01444.

The main goal of the research is to identify the forms and intensity of the intercultural contacts in the region of the middle course of the Southern Buh and the Dnister interfluve. The burial mounds, located between the rivers Murafa (left-bank basin of the Dnister River) and Riv (right-bank basin of the Southern Buh River), are objects of the study. Professional archeological excavations of the burial mounds in the region have not been conducted before. There are only data about unauthorized excavations of several burial mounds by locals at the turn of the XIX—XX centuries, which perhaps contained burials with artefacts of the Globular Amphora culture. More than a century later, archaeologists conducted registration of the burial mounds in the region. M. Potupchyk has surveyed and mapped most of the mound groups.

In the framework of the project realization, the non-invasive geophysical studies of four burial mound groups, located near the villages of Sloboda Noskovetska, Tokarivka and Sloboda Mezhyrivska of Zhmerynka district and between the villages of Ivanivtsi and Antonivka of Bar district of Vinnytsia region were conducted. The total obtained area is 8.19 hectares. Thirteen burial mounds are located there.

A number of anomalies inside and outside the burial mounds were found by magnetic survey. Most often, anomalies form circular or square structures that surround mound and can be interpreted as ditches. Mainly in the central parts of the burial mounds, anomalies of various shapes were also found. They appear to be associated with burial objects. Sometimes anomalies outside the burial mounds, but in close proximity to them, are also interpreted as potentially archaeological objects. The latter may be associated with a variety of funeral rites. There were also burial mounds within which no clear magnetic anomalies were observed. This is probably also a reflection of the funeral traditions and construction of the mounds.

Keywords: burial mounds, geophysics, magnetic anomalies, archeological objects.

Одержано 5.02.2021

ВЛОДАРЧАК Пьотр, професор, Інститут археології і етнології Польської академії наук, Центр археології гір та височин, Краків, Польща.
WŁODARCZAK Piotr, PhD, Professor, Polish Academy of Sciences, Institute of Archaeology and Ethnology, Department of Mountain and Highland Archeology, Kraków, Poland.
ORCID: 0000-0003-0359-7386,
e-mail: wlodarczak.piotr@gmail.com.

ЖУРКЄВІЧ Данута, PhD, ад'юнкт, Університет імені Адама Міцкевича, Познань, Польща.
ŻURKEWICZ Danuta, PhD, assistant professor, Adam Mickiewicz University in Poznań, Poland.
ORCID: 0000-0002-5219-0622,
e-mail: danuta.zurkiewicz@gmail.com.

ПОТУПЧИК Михайло Валентинович, магістр, завідувач сектору, Управління культури і мистецтв Вінницької облдержадміністрації, Вінниця, Україна.
POTUPCHYK Mykhailo V., MA, Department of Culture and Arts of Vinnytsia regional state administration, Vinnytsia, Ukraine.
E-mail: m_potupchik@ukr.net.

ПШИБИЛА Марчін, магістр, Археологічна компанія «Долмен», Краків, Польща.
PRZYBYŁA Marcin, MA, Archaeological Company «Dolmen», Kraków, Poland.
ORCID: 0000-0002-4695-0752, e-mail: dolmen@onet.pl.

РУДЬ Віталій Сергійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
RUD Vitalii S., Candidate of Historical Sciences, researcher, the Institute of Archeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-8087-2236,
e-mail: rud.vitalii12@gmail.com.

ШМИТ Мажена, професор, Університет імені Адама Міцкевича, Познань, Польща.
SZMYT Marzena, PhD, Professor, Adam Mickiewicz University in Poznań, Poland.
ORCID: 0000-0002-5975-4494,
e-mail: marzena@amu.edu.pl.

ДИСКУСІЇ

УДК 903.23(477+470)"636"-033.64 DOI: 10.37445/adiu.2021.02.22

Ю. Я. Рассамакін

СТАТУЕТКИ СЕРЕЗЛІЇВСЬКОГО ТИПУ ЯК ФАКТОР КОНТАКТІВ ЗА ДОБИ ПІЗНЬОГО ЕНЕОЛІТУ

У зв'язку зі знахідкою нової статуетки серезліївського типу на поселенні майкопської культури «Чекон» в Прикубанні, дається порівняльний аналіз цієї знахідки зі статуетками, відомими в похованнях доби пізнього енеоліту у Дніпро-Бузькому межиріччі та Криму. Автор вважає знахідку з Прикубання якісною імітацією, а посередниками у появі такого типу антропоморфної пластики далеко від основної зони її розповсюдження могло бути мобільне населення, яке залишило на теренах степового Причорномор'я поховання животилівсько-вовчанського типу.

***Ключові слова**: пізній енеоліт, статуетки серезліївського типу, дніпро-бузька група, поховання животилівсько-вовчанського типу.*

Вступ. Для вивчення доби енеоліту в причорноморських степах велике значення займають певні категорії знахідок, які походять з різних за обрядом груп підкурганних поховань. Зокрема, такі знахідки займають визначальне місце для розробки відносної хронології пам'яток та культурних зв'язки окремих груп населення, які залишили ці поховання. Так, для енеолітичних поховань першої групи («випростаних») характерні знахідки кам'яних навершів кічкаського типу та специфічних кістяних та зрідка мідних чи бронзових прикрас, які автор пропонує називати пронизками булахівського типу (Ковалева 2001c; Рассамакин 2001a; Рассамакін 2004a). Для поховань животилівсько-вовчанського типу (група III-C) типовими є кістяні та бронзові підвіски болградського типу (Рассамакин 2001b). Автор розглядав усі ці вироби в контексті різних поховальних традицій в монографічному досліджені, станом на початок 1999 року (Rassamakin 2004a, I, S. 73—80, 130—132). Але нові знахідки і поява їх в іншому культурному контексті, а саме, серед пам'яток майкопської культури, вимагала відповідної реакції дослідників. Це дало можливість уточнювати питання хронології, культурних контактів і навіть міграцій певних груп населення. Такою, наприклад, була реакція автора на знахідку навершя кічкаського типу у майкопському похованні біля аулу Тауйхабль поблизу м. Краснодар на Кубані (Рассамакін 2004a, с. 30—33). В останні роки таким прикладом стала публікація В. А. Трифонова про знахідку бронзової підвіски болградського типу разом з посудом в майкопському похованні в кургані на околиці м. Майкопа. Це навіть дозволило йому підняти питання про західні межі розповсюдження майкопської культури в степах Північного Причорномор'я (Трифонов 2014). Додам, що це має пряме відношення до вивчення напрямків розповсюдження поховань животилівсько-вовчанського типу.

© Ю. Я. РАССАМАКІН, 2021

До такої ж важливої категорії знахідок відносяться глиняні антропоморфні статуетки серезліївського типу, нова знахідка якої стала причиною для написання цієї статті.

Нова знахідка на Кубані. Несподіванна знахідка статуетки серезліївського типу була зроблена під час розкопок поселення «Чекон» (рис. 1). Воно розташоване приблизно в 40 км на схід від берега Чорного моря, на схилі балки, по дну якої протікає струмок, що впадає в річку Чекон, лівий приток Кубані. Досліджують із 2011 р. Культурний шар досить потужний, з залишками різних об'єктів (заглиблені житла, господарські ями, кам'яні вимостки) та насичений матеріалами, серед яких переважає кераміка (Бочковой и др. 2012; 2013; Кореневский, Юдин 2019; Юдин, Кочетков 2019). Автори розкопок зараховують це поселення до псекупсь-

кого варіанту майкопсько-новосвободненської спільноти за термінологією С. М. Кореневського (Юдин, Кочетков 2019, с. 86, рис. XII: 1).

Спостереження за культурним шаром, що складався с різночасових відкладень показало, що існування поселення було довгим, і мало як мінімум два періоди існування (Кореневский, Юдин 2019, с. 68; Юдин, Кочетков 2019, с. 84). На це вказують також радіовуглецеві дати, три з яких були отримані за зразками кісток тварин з об'єктів культурного шару (Гей, Зазовская 2013, с. 82—83, табл. 1), та дві — за зразками людських кісток з двох поховань, досліджених на поселенні (Кореневский, Юдин 2019, с. 67—68).

Автори розкопок порівнюють знайдену статуетку зі статуетками серезліївського типу, відомими у степовому Причорномор'ї, і вважають її яскравим прикладом контактів степу з «Майкопом» (Юдин, Кочетков 2019, с. 86). Саме в цьому контексті автор хотів би більш детально розглянути це питання, спираючись на добре відомі факти щодо знахідок таких статуеток та особливостей територіального розповсюдження останніх.

Сучасний стан вивчення статуеток. Автор неодноразово звертався до вивчення статуеток серезліївського типу (Николова, Рассамакин 1985; Рассамакин, Куприй 2001), а у монографії підбив підсумки станом на початок 1999 р., коли рукопис був зданий до перекладу та друку, але опублікований значно пізніше (Rassamakin 2004a, I, S. 81—82, s. 143—144). Не чекаючи публікації монографії, у зв'язку зі знахідкою так званого зеленогайського комплексу у 1999 р. біля с. Зелений Гай, к. 6, пох. 26 на правому березі Інгульця (див. нижче), і появою першої інформації про нього (Ковалева 2000), автор опублікував спеціальну статтю, в якій найповніше показав стан вивчення статуеток цього типу. Там, у доповнення до результатів, викладених у рукописі монографії, була достатньо детально подана історіографія цього питання, розглянуті основні проблеми вивчення статуеток, виділені варіанти їх форм, територія розповсюдження, проблеми культурної інтерпретації, хронології тощо (Rassamakin 2004b). Треба сказати, що нова і остання на цей час знахідка статуеток суттєво не вплинула на раніше зроблені висновки. На даний час відомо 28 цілих або у фрагментах статуеток у 12 похованнях з 11 курганів та фрагмент однієї статуетки з пізньотрипільського шару поселення Сандраки (таблиця) [1].

1. Очевидно, треба говорити про 12 курганів, тому що в кургані 3 групи Чкалівська біля Орджонікідзе (Покров), пох. 11 і 25, з огляду на периферійне положення останнього, у первісному вигляді відносилися до двох різних курганів. Окремий насип над пох. 25 був знищений під час спорудження досипок до власно кург. 3 (Николова, Рассамакин 1985, рис. 8).

Рис. 1. Статуетка серезліївського типу з майкопського поселення Чекон (за: Юдин, Кочетков 2019)

З відкриттям так званого зеленогайського комплексу і після першої згаданої вище інформації про нього, І. Ф. Ковальова почала активно вводити його у науковий обіг (Ковалева 2002; 2003a). На підставі цього поховального комплексу І. Ф. Ковальова запропонувала своє бачення культурної належності статуеток, розвиваючи свої перші висновки. Найповніше свої погляди вона озвучила 2003 р. (Ковалева 2003b), у книзі, в якій були опубліковані також матеріали кургану 6 (Ковалева и др. 2003, с. 57—80), що було важливим для розуміння стратиграфічного і культурного контексту положення цього поховання (№ 26) в оточенні інших різнообрядових пізньоенеолітичних поховань. По змісту публікація цієї ж статті була повторена дещо пізніше (Ковалева 2005). Власне, стаття автора 2004 р. і стаття І. Ф. Ковальової 2003 р. і визначають на даний момент стан і проблеми у вивченні феномену статуеток серезліївського типу.

Не вдаючися в деталі дискусії, визначимо в ній спільні позиції. До таких належать визначення основної території розповсюдження статуеток, яка охоплює Дніпро-Бузьке межиріччя (рис. 2), принципів типології (у автора три варіанти форм, у І. Ф. Ковальової три типи; рис. 3), достатньо схожі але не тотожні погляди на формування цього типу пластики у даній контактній степовій зоні. Хронологія статуеток також не викликає сумнівів з огляду на контекст їх знаходження (рис. 4). Для наглядності автор пропонує кілька фото статуеток різних варіантів чи типів (рис. 5).

Головною ж розбіжністю в поглядах, що важливо в контексті даної статті, є визначення культурної належності статуеток. Автор вважає, що вони характерні для специфічної синкретичної локальної групи пам'яток доби пізнього енеоліту, яка сформувалася на території між Дніпром та Південним Бугом під впливом різнокультурних чинників. Характеристика цієї групи була дана автором в співавторстві з А. В. Ніколовою у спеціальній статті, на основі нових на той час матеріалів (Николова, Рассамакин 1985), в

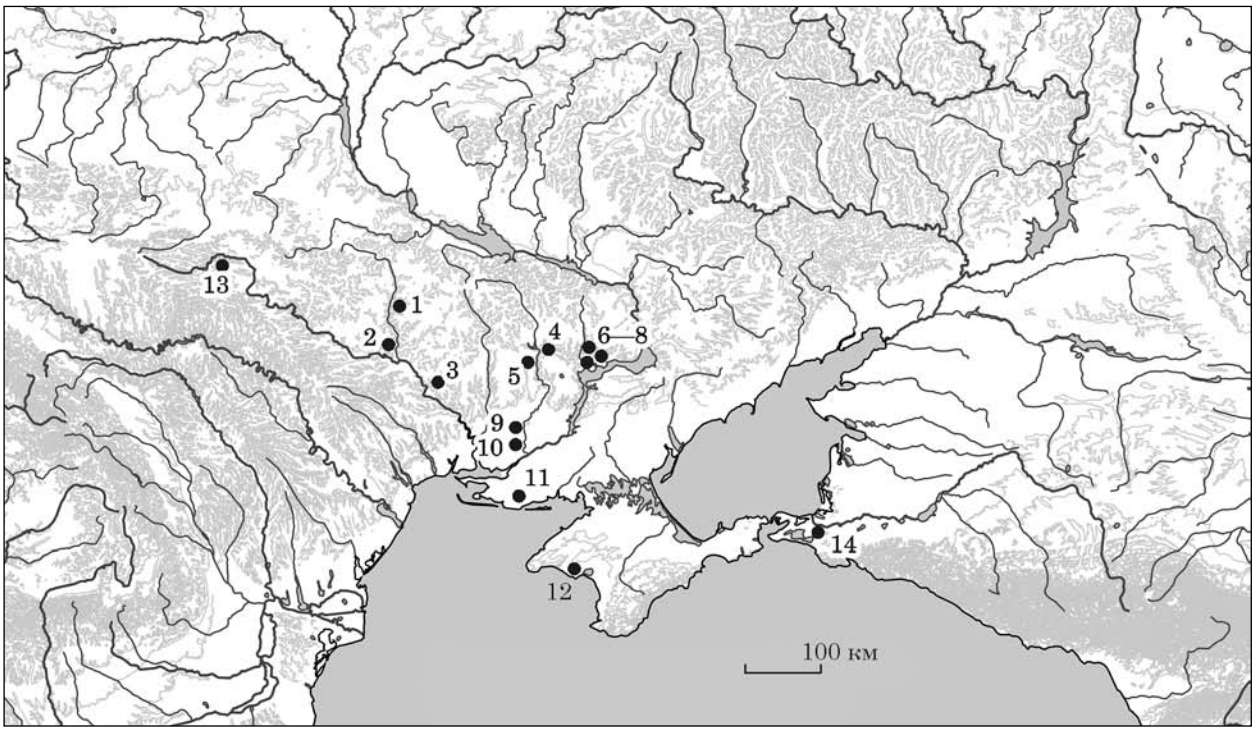

Рис. 2. Карта розповсюдження статуеток серезліївського типу (за: Rassamakin 2004a, I, з доповненнями): 1 — Серезліївка; 2 — Єрмолаївка; 3 — Петропавлівка; 4 — Широке; 5 — Зелений Гай; 6—8 — Орджонікідзе (сучасний Покров); 9 — Баратівка; 10 — Олександрівка; 11 — Новоолексіївка; 12 — Заозерне; 13 — Сандраки; 14 — «Чекон»

Варіант	Регіон			
	Буг — Інгул	Дніпро — Інгулець	Чорноморське узбережжя	Крим
A	—	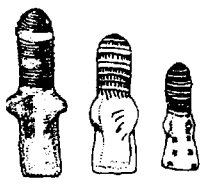	—	—
B	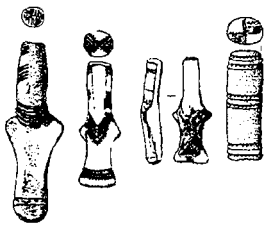	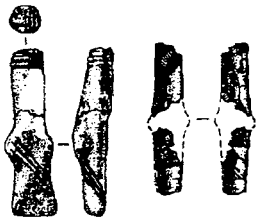	—	—
C	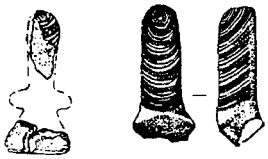		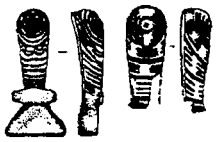	

Рис. 3. Розповсюдження різних варіантів форм статуеток (за: Rassamakin 2004b, зі змінами)

якій відмічався синкретизм рис культур, представлених так званими нижньомихайлівськими, «випростаними» похованнями та елементами впливу трипільської культури. Дещо пізніше автор запропонував назву цій групи — «дніпро-бузька пізньоенеолітична група» (Рассамакин 1988, с. 20—21; Рассамакин, Куприй 2001, с. 40—42).

Статуетки серезліївського типу, за: Rassamakin 2004b, з доповненнями та уточненням варіантів

№	Пункт	Рік	Поховання			Місце знахідки	Збереженість	Варіант *	Висота, см	Примітки
			Група *	Антропологія	Орієнтація					
Поховання										
1	Серезліївка, к. 7	1904	I	Дитяче	Сх—Пд Сх	Біля пр. руки	Ціла	B	4,7	Вохра і смола
2	Єрмолаївка, к. 2	1955	III?	?	Пд Зх	Справа біля голови	Ціла	B	8,0	Горщик, трипілля; кам'яний молот-сокира
3							Фр-ти	B	?	
4							Фр-ти	B	?	
5							Фр-ти	C	?	
6	Петропавлівка, к. 1, п. 6	1975	I	Дитяче	Сх	Справа, біля голови	Ціла	C	5,3	Кістки тварини; вохра
7							Фр-ти	B	5,5	
8	Широке, к. 1, п. 18	1965	I	Дитяче	Пн Сх	Справа біля плеча	2 частини	C	7,0	Горщик; вохра
9	Зелений Гай, к. 6, п. 26	1999	I; II-A; B (?)	Дорослий чоловік, 2 дівчини, 3 дитини	Пн (ск. 1—5); Зх (ск. 6)	1 за головою дівчини (№ 5); 6 біля лівого ліктя дівчини (№ 6)	Ціла	B	6,0	Мідні пронизки; вохра; Unio; зуб тварини
10							Ціла	B	6,5	
11							Ціла	B	7,4	
12							Ціла	A	9,0	
13							Ціла	C	5,5	
14							Ціла	C	4,6	
15							Ціла	C	7,5	
16	Покров, «Довга Могила», п. 12	1979	I	1 дорослий; 1 дитина	Сх	Біля голови дитини	Ціла	A	5,0	Вохра і смола; скребачка
17							Ціла	A	3,8	
18	Покров, гр. «Чкалівська», к. 3, п. 11	1979	I	Дитяче	Сх	Зліва біля голови	Ниж. част.	A	3,2	Горщик; вохра
19	Покров, гр. «Чкалівська», к. 3, п. 25	1979	I	3 дитини	Сх	Зліва біля голів	Верх. част?	B?	1,0	Горщик; Unio
20							Фр-ти	B	6,0	
21							Зламана	B	6,5	
22							Ціла	A	6,5	
23	Баратівка, к. 1, п. 17	1968	III-?	Дитяче	Пн Сх	Зліва біля голови	Без голови	?	3,3	Кам'яний предм.; відщеп
24						В центрі	Ціла	B	2,7	
25	Олександрівка, к. 1, п. 11	1968	III-?	Дитяче?	Пн Сх	Біля голови	Ціла	?	6,8	Горщик; вохра; галька
26	Новоолексіївка, к. 6, п. 15	1972	I або II-?	Дитяче	Сх	Справа біля голови	Ціла	C	4,5	—
27							Верх. част.	C	3,8	—
28	Заозерне, к. 17, п. ?	1974	III-?	?	?	?	Ціла, з дефектом ниж. част.	C	5,7	?
Поселення										
29	Сандраки	1949—1950	—	—	—	Культурний шар II	Верх. част.	B	5,0	Трипілля С/II
30	Чекон	2011—2018	—	—	—	Культурний шар	Ціла	A	5,2	Майкопська культура

* За Ю. Я. Рассамакіним (Rassamakin 2004a; 2004b).

І. Ф. Ковальова, розглядаючи територіальні групи поширення так званих «випростаних» поховань постмаріупольської культури за її термінологією (Ковалева 2001a; 2001b, с. 24; 2001c, с. 62—63), вважає, що статуетки серезліївського типу є однією з важливих культуровизначальних рис дніпро-бузької локальної групи поширення цієї культури, тобто «випростаних» поховань (Ковалева 2001c, с. 60—63; 2003b, с. 120). Позиція досить дискусійна навіть з огляду на зеленогайський комплекс, де в колективному біритуальному похованні дорослo-

Рис. 4. Контекст знаходження статуеток серезліївського типу (за: Rassamakin 2004a, I, з доповненням)

го чоловіка, двох молодих дівчат та трьох дітей шість з семи статуеток компактно розміщені біля лівого ліктя однієї з молодих дівчат, покладеної на спині з підігнутими ногами, окремо від основної групи похованих (Ковалева 2003b, с. 102, рис. 1; 6: 2). Власне, важливим є і знаходження цього поховання в єдиному хронологічному контексті з аналогічним колективним біритуальним похованням трьох людей (№ 25; рис. 6: 1), а також цілою групою індивідуальних пізньоенеолітичних різнообрядових (крім випростаних) скорчених на спині і боці поховань (Ковалева и др. 2003, с. 57—80). Біритуальні поховання, одне з яких випростане, а інше скорчене явище рідкісне і відоме лише в Дніпро-Бузькому межиріччі і тільки в двох випадках, в кургані 9, пох. 3 і 37 групи «Завадські Могили» біля м. Орджонікідзе (сучасний Покров), де дитячі випростані поховання супроводжувалися більш дорослими у скорченому положенні на спині та на боці (Bunjatjan, Kaiser, Nikolova 2006, S. 104—110, Abb. 77: 2; 87: 1). Власне, пізньоенеолітичний могильник в зеленогаївскому курган надає нові дані про наявність в регіоні особливого синкретичного локального явища. Найближчим територіально і схожим за наявностю різнообрядових поховань, був курган 1, досліджений Л. Г. Криловою у 1967 р. біля с. Широке на лівому березі Інгульця. В одному з випростаних поховань також була знайдена статуетка серезліївського типу (Rassamakin 2004a, II, S. 54—55).

Закінчуючи невеликий історіографічний розділ автор хотів би згадати нещодавно опубліковану статтю Н. Б. Бурдо, присвячену серезліївським статуеткам, яка викликала у автора багато питань (Бурдо 2018). Здивувало, що при специфічній темі, яка має невелику історіографію і всього кілька узагальнюючих робіт (див. вище), Н. Б. Бурдо ігнорувала монографічну роботу автора, де навіть на обкладинці першого тому зображені серезліївські статуетки (Rassamakin 2004a), та по суті єдине спеціальне дослідження, в якому був проведений аналіз існуючої джерельної бази, починаючи з детальної історіографії і розгляду проблем появи цієї пластики, закінчуючи проблемами інтерпретації її культурної належності (Rassamakin 2004b). В принципі, порівняльний аналіз робіт можуть зробити інші дослідники. Я зроблю лише кілька реплік. Дуже потішило зауваження Н. Б. Бурдо щодо дослідників, які плутають «зад і перед» статуеток з посиланнями, зокрема, на ілюстрації в статті автора і А. В. Ніколової, де статуетки подані в трьох проєкціях — зі спини, збоку та з обличчя (!, *Ю. Р.*; Бурдо 2018, с. 106). Це що, підстави для такого висновку? Якщо не подобається порядок розміщення крайніх позицій статуеток, це не означає, що можна робити абсурдний висновок, тим більше, не знаючи подальших робіт автора на цю тему.

Кількість відомих статуеток взагалі зашкалює (Бурдо 2018, с. 100, табл. 1). Тут треба рахувати або фрагменти, або статуетки, включно знайдені у фрагментах (таблиця). Зокрема, у Єрмолаєвці представлені одна ціла, реставрована, і ще вісім фрагментів від трьох статуеток, які можна порахувати по кількості верхніх та нижніх частин. В. Д. Рибалова чітко пише про чотири розбиті статуетки, одна з яких була повністю реставрована (Рибалова 1964, с. 80—83, рис. 3). Такі випадки знаходження тільки фрагментів від різних частин статуеток непоодинокі, зокрема в Петропавлівці друга статуетка представлена двома фрагментами від вер-

Рис. 5. Приклади трьох варіантів статуеток серезліївського типу Буго-Дніпровського межиріччя: 1 (а—в) — варіант А (Покров), «Довга Могила», пох. 12; 2 — варіант С (Широке, кург. 1, пох. 18); 3 — варіант В (Серезліївка, кург. 7). Фото Ю. Я. Рассамакіна

хньої та нижньої частин (Rassamakin 2004b, Abb. 2, 5). Теж можна бачити і в комплексах з Орджонікідзе, курган 3, пох. 11 (тільки верхня (нижня?) частина, пох. 25 — чотири статуетки, дві цілі, дві у фрагментах (Николова, Рассамакин 1985, рис. 5: 2; 10: 6—9). І. Ф. Ковальова зробила свої підрахунки, за якими вона діагностувала 26 статуеток з 11 комплексів, при цьому вона, на відміну від автора, не включила в цю кількість кістяну імітацію, як я вважаю, статуетки з Олександрівки. З єрмолаївського комплексу вона врахувала три статуетки, а в комплексі пох. 25, кургану 3 групи Чкалівська біля Орджонікідзе (Покров) — три статуетки (Ковалева 2003b, с. 115; 117; для порівняння див. таблицю). Тому наші підрахунки дещо відрізняються.

І останнє, хотілося б звернути увагу на карту (Бурдо 2018, рис. 1). Це той випадок, коли за красивою кольоровою обгорткою можна побачити неякісний продукт. Яким чином зеленогаївський комплекс злетів невідомо куди з правого берега Інгульця, а петропавлівський комплекс опинився на правому березі Південного Бугу. Комплекси з Орджонізідзе (Покров) зміщені значно південніше за річку Базавлук, ну і нарешті, новоолексіївський комплекс з берега Чорного моря недалеко від сучасного Скадовська, перелетів у Північно-Західне

Рис. 6. с. Зелений Гай, курган 6, біритуальні колективні поховання: 1 — № 25; 2 — № 26 (фото зі звіту: Ромашко 1999)

Приазов'я, десь у район річок Малий і Великий Утлюки на захід від Молочного лиману? Я розумію, що є певна умовність щодо розміщення пам'яток на досить схематичних картах, але в даному випадку при досить якісній карті такі помилки мені незрозумілі.

Результати дослідження. Повертаючись до порівняльного аналізу статуетки з поселення «Чекон» на Кубані треба виділити два аспекти: 1 — оригінальність виробу у порівнянні з уже відомими «класичними» прикладами; 2 — характер появи його в кубанському регіоні, в контексті матеріалів майкопської культури.

1. Більшість відомих «класичних» статуеток мають досить стійкі стандарти, включаючи техніку виготовлення, незважаючи на наявні три варіанти в оформленні окремих частин, про що писав автор, або три типи за І. Ф. Ковальовою (див. вище). І. Ф. Ковальова додатково більше уваги приділила варіаціям форм нижньої частини, але все одно, в межах трьох типів (Ковалева 2003b, с. 110, рис. 4). Візуально статуетки виготовлені з добре вимішаного тіста, добре випалені, а поверхня ретельно загладжена і залискована. Орнамент з тонких паралельних ліній, між якими нанесені тонкі насічки («бахрома»), виконаний в одній техніці, за стилем виконання тотожний. Заповнений білою пастою. Автор навіть допускав наявність центру або центрів у їх виготовлені, так як технологія виготовлення нетипова для степової керамічної традиції того часу і більше схожа на трипільську (Рассамакин, Куприй 2001, с. 41; Rassamakin 2004b, S. 163). Знахідки в похованнях Новоолексіївки та Заозерного, на південь від регіону основного поширення автор вважав імпортами, зокрема, через посередників — населення, яке залишило поховання животилівсько-вовчанського типу (Rassamakin 2004b, S. 162—163).

Вивчаючи скан досить якісного кольорового фото статуетки з поселення «Чекон» (її детальний опис в публікації відсутній; рис. 1) можна, на мій погляд, відзначити наступні особливості:

А. Склад тіста — на поверхні можна бачити дрібні пустоти, очевидно від випалу органічних домішок, можливо, дрібноподрібленої мушлі, що часто можна бачити на поверхні енеолітичної кераміки з аналогічним складом тіста.

Б. Верхня, головна частина оформлена і орнаментована у вигляді, що досить точно відповідає варіанту «А» за автором, або типу II за І. Ф. Ковальовою, але стиль нанесення орнаменту хоча і точно відтворює типову для цього

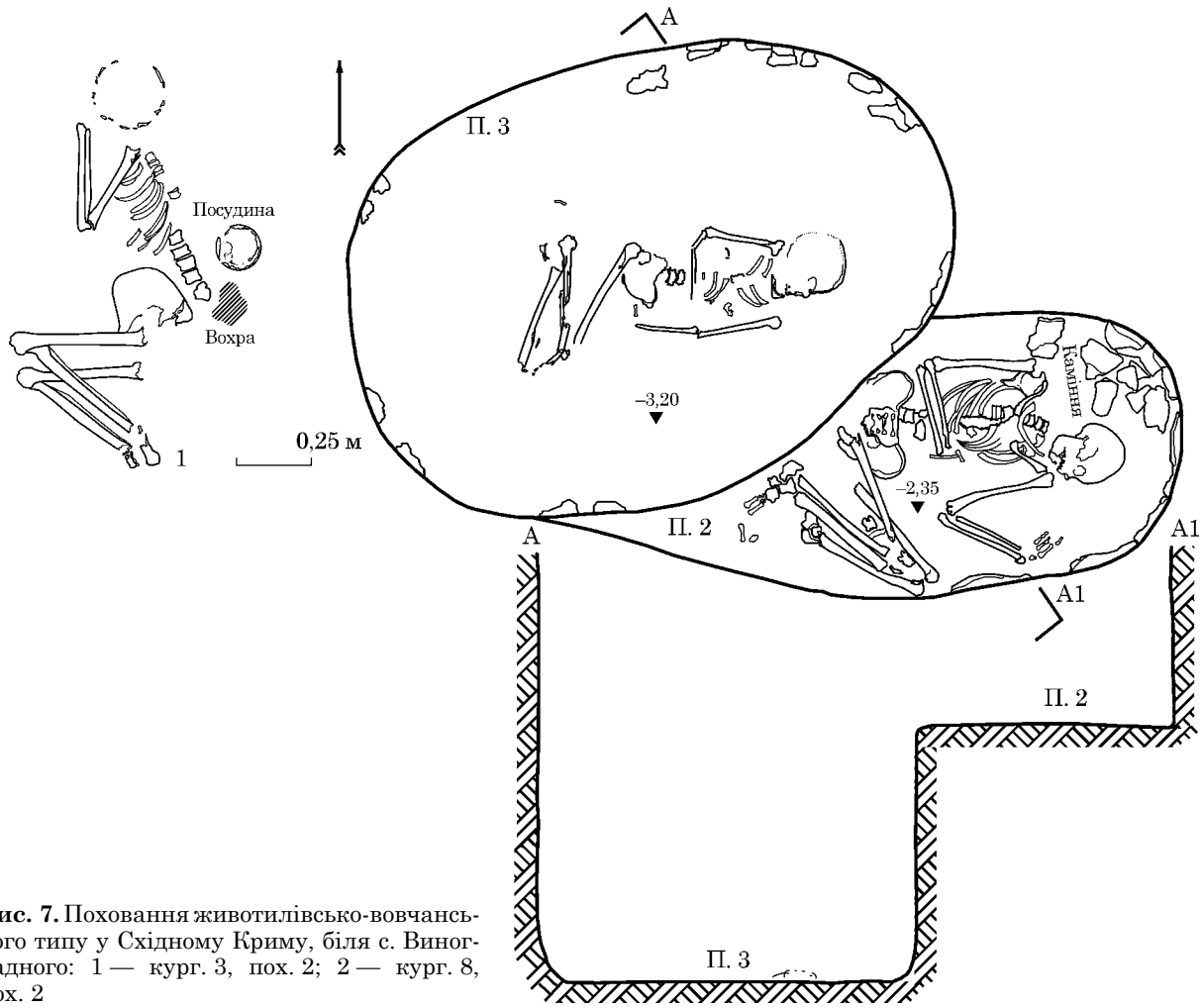

Рис. 7. Поховання животилівсько-вовчанського типу у Східному Криму, біля с. Виноградного: 1 — кург. 3, пох. 2; 2 — кург. 8, пох. 2

варіанта композицію, але технічно виглядає грубішим, а між паралельними лініями нанесені не тонкі насічки, а незрозумілий по фото вертикальний штамп. Інформація про залишки білої пасти відсутня.

В. Нижня частина під боковими виступами абсолютно оригінальна, досить масивна, з розширеною основою. Вона не має навіть схожості до жодних з різновидів «класичних» статуеток.

Г. На статуетці є один унікальний елемент, який відсутній на «класичних» зразках — на передній частині, біля бокових виступів, зроблені два досить рельєфні защипи, які імітують жіночі груди. Таким чином, існуюча дискусія навколо визначення бокових виступів у якості плечової частини або ж тазової вирішується на користь плечової частини, можливо, з імітацією рук, а верхню, над виступами, відповідно, можна вважати шиєю та головою. Власне, орнаментація на «класичних» статуетках також тепер може інтерпретуватися на основі саме цього висновку, наприклад, в якості прикрас на шиї або перев'язі через плече. Але ця деталь, як виявилося після нової публікації є на кримській знахідці біля с. Заозерне, що дозволило автору публікації зробити цей же висновок (Попова 2016, с. 704—705, рис. 1).

Виходячи з вищесказаного, автор не може віднести цю статуетку до жодного з варіантів чи типів «класичних» зразків Дніпро-Бузького межиріччя, тобто, не вважає її імпортом. Тому, не можна виключати, що маємо справу з локальною досить якісною у верхній частині імітацією пластики серезліївського типу населенням, знайомим з «класичними» варіантами.

2. Карта поширення відомих на цей час статуеток (рис. 2) добре показує напрямок їхнього поширення з Дніпро-Бузького межиріччя у південному напрямку. Нажаль, найпівденніші знахідки походять з поховань з точно не визначеним обрядом. Можна сказати про положення на спині з правою зігнутою рукою дитячого поховання в Новоолексіївці (к. 6, пох. 15), але без чітко визначеного положення зруйнованих кісток ніг (Збенович 1976, с. 61; Рассамакин, Евдокимов 2010, с. 17—19, рис. 11: 1). Ще менше ясності про поховання з Заозерного в Криму. За першою і довгий час єдиною опублікованою була інформація про можливе скорчене положення на боці (Калмыкова (Калмыкова, Коновалов, Павлов 1975), але автор не зміг знайти архівні джерела. Не прояснила ситуацію і публікація Е. О. Попової, яка написала про положення статуетки на рівні материка між

похованнями доби бронзи, правда без посилання на джерело (Попова 2016). Але, виходячи з розповсюдження різних обрядових груп доби пізнього енеоліту, в цій приморській зоні і в Криму «випростані» поховання невідомі. Поховання в більшості представлені скорченим на боці положенням (рідко на спині), які часто утворюють підкурганні могильники, серед яких представлені поховання животилівсько-вовчанського типу (Рассамакин, Евдокимов 2010, с. 19—20, 25—28, рис. 10).

Виходячи з аналізу поширення поховальних комплексів доби пізнього енеоліту, посередником у появі статуетки серезліївського типу могло бути населення, яке залишило в степовій зоні поховання животилівсько-вовчанського типу, а шляхом контактів з майкопським населенням міг бути Східний Крим. Автору в результаті архівних пошуків вдалося знайти два поховання цього типу у Східному Криму, оскільки до цього вони були відомі у північній частині півострова (Rassamakin 2004a, II, S. 143—146; I, Abb. 11). Це основні поховання з кургану 3 (пох. 2), та з кургану 8 (пох. 2) біля с. Виноградного, Ленінського р-ну (рис. 7). Перше з них було перекрите частиною кромлеха навколо поховання ямної культури, і супроводжувалося горщиком поганої збереженості, з домішками черепашки у тісті, та шматком вохри. Друге було прорізане похованням ямної культури. В обох похованнях наявні сліди фарбування кісток вохрою (Збенович, Черненко 1971).

Відносно можливості впливу на появу статуетки серезліївського типу населення з «випростаним» обрядом, з огляду на нещодавню спробу відродити ідею походження північнокавказької культури на Північному Кавказі в результаті міграції енеолітичного населення з «випростаним» обрядом поховань зі степів Північного Причорномор'я, включаючи його вплив на формування матеріальної культури, в тому числі, пластики, яка могла походити від статуеток серезліївського типу, на даний момент важко сприйняти (Клещенко 2020). Знахідка з поселення «Чекон» дає певні надії, але територія поширення в степовому Причорномор'ї курганів з «випростаними» похованнями з ядром їх розповсюдження та периферіями не надає таких надій (Рассамакин 2000, рис. 26). Такі поховання в басейні Нижнього Дону, виходячи з останніх досліджень, нечисельні, і на мій погляд не складають якоїсь цілісної групи (Файферт 2014, с. 480—481).

Висновки. Виходячи з проведеного вище аналізу, я припускаю, що статуетка серезліївського типу на майкопському поселенні «Чекон» на Кубані має ряд рис, які відрізняють її від відомої групи статуеток цього типу на основній території їх розповсюдження в Дніпро-Бузькому межиріччі та знахідок у приморській зоні та в Криму. Це дає підстави вважати, що ця статуетка є добре виконаною імітацією «класичних» зразків. Посередником в появі такої пластики могло бути досить мобільне населення, яке залишило в степовій зоні та в Криму поховання животилівсько-вовчанського типу. В цьому контексті цікаво відзначити наявність на півночі Криму в похованні цього типу (Танкове, к. 9, пох. 15) набір кістяних пронизок булахівського типу, які поширені значно північніше, в тому числі, в зоні поширення «класичних» зразків статуеток (Щепинский, Черепанова 1969, с. 198—199, рис. 75: 2, 7; Rassamakin 2004a, I, S. 74—75, Abb. 60; 114). А в одному з курганів біля с. Заозерне (№ 14) було досліджене поховання (№ 6), яке описане як частково збережене, але на кресленні чітко видно його скорчене положення на лівому боці, з північно-східною орієнтацією і зігнутими руками, які скоріш за все лежали кистями перед обличчям. До цього поховання автор розкопок відносить і горщик (Коновалов 1971, с. 28, рис. 20). Цей горщик А. Л. Нечитайло розглядала як імітацію посуду майкопської культури (Нечитайло 1991, с. 23—25, рис. 2: 4). Тобто, на цих двох прикладах можна бачити як імпорт з далекої степової зони, так і вплив майкопської культури, яких можна було б навести більше в комплексах поховань животилівсько-вовчанського типу.

В цьому відношенні важливо також відзначити, що в шарі майкопського поселення «Чекон» були знайдені керамічні конуси, поверхня яких проколота чисельними отворами. Автори розкопок порівнюють їх зі знахідками на пізньотрипільських поселеннях періоду С/ІІ, зокрема Маяки та Стіна 4 (Юдин, Кочетков 2019, с. 86, рис. XII: 7, 8). В цьому контексті (статуетки та конуси) цікавою знахідкою на поселенні є циліндрична печатка з геометричним орнаментом, найближчу аналогію якій автори розкопок знайшли на поселенні Телль Лейлан на північному сході Сирії. Так чи інакше, вона вказує на передньосхідні зв'язки (Бочковой и др. 2013, с. 11—12, рис. 4: 1, 2). Такі матеріали на поселенні «Чекон» мають важливе значення для подальшої розробки концепції співіснування степових суспільств за доби енеоліту, особливо, його пізнього періоду в контексті розвитку оточуючих землеробських суспільств (Рассамакін 2004b).

Подяки. Дякую В. Б. Панковському за оформлення деяких ілюстрацій.

ЛІТЕРАТУРА

Бочковой, В. В., Лимберис, Н. Ю., Марченко, И. И., Резепкин, А. Д. 2013. Поселение майкопской культуры «Чекон». *Археология и этнография понтийско-кавказского региона*, 1, с. 5-18.

Бочковой, В. В., Марченко, И. И., Лимберис, Н. Ю., Резепкин, А. Д. 2012. Материалы поселения Чекон и классификация керамики майкопской культуры. В: *Культуры степной Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациям*. 2. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 95-100.

Бурдо, Н. Б. 2018. Антропоморфная пластика курганных погребений раннего бронзового века в Буго-Днепровском междуречье и Поднепровье. *Tyragetia*, XII (XXVII), 1, с. 97-114.

Гей, А. Н., Зазовская, Э. П. 2013. Новые радиокарбонные даты поселения Мысхако и майкопского поселения Чекон. В: *Шестая Международная Кубанская археологическая конференция: Материалы конференции*. Краснодар: Экоинвест, с. 81-84.

Збенович, В. Г. 1976. К проблеме связей Триполья с энеолитическими культурами Северного Причерноморья. В: Березанская, С. С., Отрощенко, В. В., Телегин, Д. Я. (ред.). *Энеолит и бронзовый век Украины*. Киев: Наукова думка, с. 57-69.

Збенович, В. Г., Черненко, Е. В. 1971. *Отчет о раскопках курганов у с. Виноградное Ленинского района Крымской области в 1971 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1971/32.

Калмыкова, В. А., Коновалов, А. Л., Павлов, В. А. 1975. Курганный могильник у деревни Заозерное. *Археологические открытия 1974 г.*, с. 283-284.

Клещенко, А. А. 2020. Миграционная гипотеза происхождения северокавказской культуры. *Stratum plus*, 2: Узы невозврата. Праисторические миграции в потоке культуры, с. 227-439.

Ковалева, И. Ф. 2000. К вопросу о культурной принадлежности антропоморфной пластики «серезлиевского типа». *Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія*, с. 143-146.

Ковалева, И. Ф. 2001a. Интеграционные процессы в позднем энеолите степного Днепро-Бугского междуречья. В: *Проблемы истории и археологии Украины: материалы международной научной конференции*. Харьков: ХНУ им. В. Н. Каразина, с. 19-20.

Ковалева, И. Ф. 2001b. «Вытянутые» погребения из раскопок В. А. Городцовым курганов в контексте постмариупольской культуры. В: Колев, Ю. И. (ред.). *Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация. Материалы международной научной конференции*. Самара: НТЦ, с. 20-24.

Ковалева, И. Ф. 2001c. К выделению территориальных групп в постмариупольской культуре. В: Мунчаев, Р. М. (ред.). *Проблемы археологии Евразии: к 80-летию Н. Я. Мерперта*. Москва: ИА РАН, с. 51-67.

Ковалева, И. Ф. 2002. Стратифицированные энеолитические курганы в Криворожском течении Ингульца. В: Яровой, Е. В. (ред.). *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V век н. э.): Доклады научной конференции*. Тирасполь, с. 77-81.

Ковалева, И. Ф. 2003a. Стратифицированные энеолитические курганы в Криворожском течении Ингульца. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2 (2002), 1 (2003), с. 58-63.

Ковалева, И. Ф. 2003b. Зеленогайский комплекс антропоморфной пластики: культурная принадлежность и семантика. В: Ковалева, И. Ф., Марина, З. П., Ромашко, В. А., Тесленко, Д. Л., Шалобудов, В. Н., Векленко, В. А. 2003. *Курганы энеолита—бронзы в Криворожском течении Ингульца*. Днепропетровськ: ДГУ, с. 102-127.

Ковалева, И. Ф. 2005. Зеленогайский комплекс антропоморфной пластики: культурная принадлежность. В: Отрощенко, В. В. (ред.). *На пошану Софії Станіславівни Березанської*. Київ: Шлях, с. 77-87.

Ковалева, И. Ф., Марина, З. П., Ромашко, В. А., Тесленко, Д. Л., Шалобудоа, В. Н., Векленко, В. А. 2003. *Курганы энеолита — бронзы в Криворожском течении Ингульца*. Днепропетровськ: ДГУ.

Коновалов, А. А. 1971. *Отчет о раскопках некрополя близ д. Заозерное летом 1971 года*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1971/91.

Кореневский, С. Н., Юдин, А. И. 2019. Поселение майкопско-новосвободненской общности Тузла 15 и Чекон: особенности культурного слоя и стратиграфия (предварительное сообщение). В: Моргунова, Н. Л. (ред.). *Феномен культур раннего бронзового века степной и лесостепной полосы Евразии: пути культурного взаимодействия в V—III тыс. до н. э.* Оренбург: ОГПУ, с. 60-69.

Нечитайло, А. Л. 1991. *Связи населения степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы*. Киев: Наукова думка.

Николова, А. В., Рассамакин, Ю. Я. 1985. О позднеэнеолитических памятниках Правобережья Днепра. *Советская археология*, 3, с. 37-56.

Попова, Е. А. 2016. Антропоморфная статуэтка из кургана эпохи бронзы некрополя у поселка Заозерное в Северо-Западном Крыму. *Исторический журнал: научные исследования*, 6, с. 703-709.

Рассамакин, Ю. Я., 1988. Относительная хронология позднеэнеолитических погребений бассейна реки Молочной. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Новые памятники ямной культуры на юге Украины*. Киев: Наукова думка, с. 14-27.

Рассамакин, Ю. Я. 2000. Квитянская культура: история и современное состояние проблемы. *Stratum plus*, 2: Рождение Европы, с. 117-177.

Рассамакин, Ю. Я., 2001a. Каменные навершия кичкасского типа как связующее звено позднеэнеолитических памятников Среднего и Нижнего Поднепровья. В: *Проблемы истории и археологии Украины (материалы международной научной конференции, посвященой 10-летию независимости Украины)*. Харьков, с. 31-32.

Рассамакин, Ю. Я. 2001b. Подвески болградского типа как специфический индикатор миграционных процессов на рубеже энеолита-раннего бронзового века в понтийских степях. В: *XV Уральское археологическое совещание. Тезисы докладов международной научной конференции*. Оренбург: Оренбургская губерния, с. 104-106.

Рассамакін, Ю. Я. 2004a. Про першу знахідку навершя кічкаського типу (з приводу одного зауваження). *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 2, с. 5-37.

Рассамакін, Ю. Я. 2004b. Степи Причорномор'я в контексті розвитку перших землеробських суспільств. *Археологія*, 2, с. 3-26.

Рассамакин, Ю. Я., Евдокимов, Г. Л., 2010. Новый позднеэнеолитический могильник на юге Херсонщины в свете региональных исследований степного энеолита. *Донецький археологічний збірник*, 13—14, с. 7-29.

Рассамакин, Ю. Я., Куприй, С. А. 2001. Новые позднеэнеолитические погребения степного Днепровского Правобережья. *Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр.*, с. 35-42.

Ромашко В. А. 1999. *Отчет о научно-исследовательской работе по договору № 1204-02: «Проведение спасательных археологических раскопок курганов в зоне строительства Хворостовского ингулецкого ГОКа»*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1999/30.

Рыбалова, В. Д. 1964. Некоторые новые данные к изучению позднетрипольской культуры на Южном Буге. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 6, с. 79-85.

Трифонов, В. А. 2014. Западные пределы распространения майкопской культуры. *Известия Самар-*

ского научного центра Российской академии наук, 16 (3), с. 276-284.

Юдин, А. И., Кочетков, Ю. Е. 2019. Майкопское поселение Чекон на Кубани и проблемы культурных взаимодействий. В: Моргунова, Н. Л. (ред.). *Феномен культур раннего бронзового века степной и лесостепной полосы Евразии: пути культурного взаимодействия в V—III тыс. до н. э.* Оренбург: ОГПУ, с. 83-87.

Файферт, А. В. 2014. *Курганные погребения бронзового века Нижнего Подонья (свод археологических источников).* Ростов-на-Дону.

Щепинский, А. А., Черепанова, Е. Н. 1969. *Северное Присивашье в V—I тысячелетиях до нашей эры.* Симферополь: Крым.

Bunjatjan, K. P., Kaiser, E., Nikolova, A. V. 2006. *Bronzezeitliche Bestattungen aus dem unteren Dneprgebiet.* Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes, 8. Langenweißbach: Beier & Beran.

Rassamakin, Ju. Ja. 2004a. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jts. bis Ende des 4. Jts. v. Chr.).* Archäelogie in Eurasien, 17. Mainz: Philipp von Zauber.

Rassamakin, Ju. 2004b. Die Statuetten des Serezlievka-Typs und zum Problem des Beginns der Bronzezeit in der nordpontischen Steppe. In: Hänsel, B., Studeniková, E. (eds.). *Zwischen Karpaten und Ägäis: Neolithikum und ältere Bronzezeit; Gedenkschrift für Viera Němejcova-Pavuková.* Leidorf: Rahden Westf., S. 149-167.

REFERENCES

Bochkovoi, V. V., Limberis, N. Iu., Marchenko, I. I., Rezepkin, A. D. 2013. Poselenie maikopskoi kultury «Chekon». *Arkheologiia i etnografiia pontiisko-kavkazskogo regiona*, 1, s. 5-18.

Bochkovoi, V. V., Marchenko, I. I., Limberis, N. Iu., Rezepkin, A. D. 2012. Materialy poseleniia Chekon i klassifikatsiia keramiki maikopskoi kultury. In: *Kultury stepnoi Evrazii i ikh vzaimodeistvie s drevnimi tsivilizatsiiam*. 2. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, s. 95-100.

Burdo, N. B. 2018. Antropomorfnaia plastika kurgannykh pogrebenii rannego bronzovogo veka v Bugo-Dneprovskom mezhdureche i Podneprove. *Tyragetia*, XII (XXVII), 1, s. 97-114.

Gei, A. N., Zazovskaia, E. P. 2013. Novye radiokarbonnye daty poseleniia Myskhako i maikopskogo poseleniia Chekon. In: *Shestaia Mezhdunarodnaia Kubanskaia arkheologicheskaia konferentsiia: Materialy konferentsii*. Krasnodar: Ekoinvest, s. 81-84.

Zbenovich, V. G. 1976. K probleme sviazei Tripolia s eneoliticheskimi kulturami Severnogo Prichernomoria. In: Berezanskaia, S. S., Otroshchenko, V. V., Telegin, D. Ia. (ed.). *Eneolit i bronzovyi vek Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 57-69.

Zbenovich, V. G., Chernenko, E. V. 1971. *Otchet o raskopkakh kurganov u s. Vinogradnoe Leninskogo raiona Krymskoi oblasti v 1971 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1971/32.

Kalmykova, V. A., Konovalov, A. L., Pavlov, V. A. 1975. Kurgannyi mogilnik u derevni Zaozernoe. *Arkheologicheskie otkrytiia 1974 g.*, s. 283-284.

Kleshchenko, A. A. 2020. Migratsionnaia gipoteza proiskhozhdeniia severokavkazskoi kultury. *Stratum plus*, 2: Uzy nevozvrata. Praistoricheskie migratsii v potoke kultury, s. 227-439.

Kovaleva, I. F. 2000. K voprosu o kulturnoi prinadlezhnosti antropomorfnoi plastiki «serezlievskogo tipa». *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Istoriia ta arkheolohiia*, s. 143-146.

Kovaleva, I. F. 2001a. Integratsionnye protsessy v pozdnem eneolite stepnogo Dnepro-Bugskogo mezhdurechia. In: *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy: materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. Kharkov: KhNU im. V. N. Karazina, s. 19-20.

Kovaleva, I. F. 2001b. «Vytianutye» pogrebeniia iz raskopok V. A. Gorodtsovym kurganov v kontekste postmariupolskoi kultury. In: Kolev, Iu. I. (ed.). *Bronzovyi vek Vostochnoi Evropy: kharakteristika kultur, khronologiia i periodizatsiia. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. Samara: NTTs, s. 20-24.

Kovaleva, I. F. 2001c. K vydeleniiu territorialnykh grupp v postmariupolskoi kulture. In: Munchaev, R. M. (ed.). *Problemy arkheologii Evrazii: k 80-letiiu N. Ia. Merperta*. Moskva: IA RAN, s. 51-67.

Kovaleva, I. F. 2002. Stratifitsirovannye eneoliticheskie kurgany v Krivorozhskom techenii Ingultsa. In: Iarovoi, E. V. (ed.). *Drevneishie obshchnosti zemledeltsev i skotovodov Severnogo Prichernomoria (V tys. do n. e. — V vek n. e.): Doklady nauchnoi konferentsii*. Tiraspol, s. 77-81.

Kovaleva, I. F. 2003a. Stratifitsirovannye eneoliticheskie kurgany v Krivorozhskom techenii Ingultsa. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 2 (2002), 1 (2003), s. 58-63.

Kovaleva, I. F. 2003b. Zelenogaiskii kompleks antropomorfnoi plastiki: kulturnaia prinadlezhnost i semantika. In: Kovaleva, I. F., Marina, Z. P., Romashko, V. A., Teslenko, D. L., Shalobudov, V. N., Veklenko, V. A. 2003. *Kurgany eneolita — bronzy v Krivorozhskom techenii Ingultsa*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 102-127.

Kovaleva, I. F. 2005. Zelenogaiskii kompleks antropomorfnoi plastiki: kulturnaia prinadlezhnost. In: Otroshchenko, V. V. (ed.). *Na poshanu Sofii Stanislavivny Berezanskoi*. Kyiv: Shliakh, s. 77-87.

Kovaleva, I. F., Marina, Z. P., Romashko, V. A., Teslenko, D. L., Shalobudoa, V. N., Veklenko, V. A. 2003. *Kurgany eneolita—bronzy v Krivorozhskom techenii Ingultsa*. Dnepropetrovsk: DGU.

Konovalov, A. A. 1971. *Otchet o raskopkakh nekropolia bliz d. Zaozernoe letom 1971 goda*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1971/91.

Korenevskii, S. N., Iudin, A. I. 2019. Poselenie maikopsko-novosvobodnenskoi obshchnosti Tuzla 15 i Chekon: osobennosti kulturnogo sloia i stratigrafiia (predvaritelnoe soobshchenie). In: Morgunova, N. L. (ed.). *Fenomen kultur rannego bronzovogo veka stepnoi i lesostepnoi polosy Evrazii: puti kulturnogo vzaimodeistviia v V—III tys. do n. e.* Orenburg: OGPU, s. 60-69.

Nechitailo, A. L. 1991. *Sviazi naseleniia stepnoi Ukrainy i Severnogo Kavkaza v epokhu bronzy*. Kiev: Naukova dumka.

Nikolova, A. V., Rassamakin, Iu. Ia. 1985. O pozdneeneoliticheskikh pamiatnikakh Pravoberezhia Dnepra. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 37-56.

Popova, E. A. 2016. Antropomorfnaia statuetka iz kurgana epokhi bronzy nekropolia u poselka Zaozernoe v Severo-Zapadnom Krymu. *Istoricheskii zhurnal: nauchnye issledovaniia*, 6, s. 703-709.

Rassamakin, Iu. Ia., 1988. Otnositelnaia khronologiia pozdneeneoliticheskikh pogrebenii basseina reki Molochnoi. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Novye pamiatniki iamnoi kultury na iuge Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 14-27.

Rassamakin, Iu. Ia. 2000. Kvitianskaia kultura: istoriia i sovremennoe sostoianie problemy. *Stratum plus*, 2: Rozhdenie Evropy, s. 117-177.

Rassamakin, Iu. Ia., 2001a. Kamennye navershiia kichkasskogo tipa kak sviazuiushchee zveno pozdneeneoliticheskikh pamiatnikov Srednego i Nizhnego Podneprovia. In: *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy (materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchenoi 10-letiiu nezavisimosti Ukrainy)*. Kharkov, s. 31-32.

Rassamakin, Iu. Ia. 2001b. Podveski bolgradskogo tipa kak spetsificheskii indikator migratsionnykh protsessov na rubezhe eneolita-rannego bronzovogo veka v pontiiskikh stepiakh. In: *XV Uralskoe arkheologicheskoe soveshchanie. Tezisy dokladov mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. Orenburg: Orenburgskaia guberniia, s. 104-106.

Rassamakin, Yu. Ya. 2004a. Pro pershu znakhidku navershia kichkaskoho typu (z pryvodu odnoho zauvazhennia). *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 2, s. 5-37.

Rassamakin, Yu. Ya. 2004b. Stepy Prychornomor'ia v konteksti rozvytku pershykh zemlerobskykh suspilstv. *Arkheolohiia*, 2, s. 3-26.

Rassamakin, Iu. Ia., Evdokimov, G. L., 2010. Novyi pozdneeneoliticheskii mogilnik na iuge Khersonshchiny v svete regionalnykh issledovanii stepnogo eneolita. *Donetskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, 13—14, s. 7-29.

Rassamakin, Iu. Ia., Kuprii, S. A. 2001. Novye pozdneeneoliticheskie pogrebeniia stepnogo Dneprovskogo Pravoberezhia. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1999—2000 rr.*, s. 35-42.

Romashko V. A. 1999. *Otchet o nauchno-issledovatelskoi rabote po dogovoru N 1204-02: «Provedenie spasatelnykh arkheologicheskikh raskopok kurganov v zone stroitelstva Khvorostovskogo inguletskogo GOKa».* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1999/30.

Rybalova, V. D. 1964. Nekotorye novye dannye k izucheniiu pozdnetripolskoi kultury na Iuzhnom Buge. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 6, s. 79-85.

Trifonov, V. A. 2014. Zapadnye predely rasprostraneniia maikopskoi kultury. *Izvestiia Samarskogo nauchnogo tsentra Rossiiskoi akademii nauk*, 16 (3), s. 276-284.

Iudin, A. I., Kochetkov, Iu. E. 2019. Maikopskoe poselenie Chekon na Kubani i problemy kulturnykh vzaimodeistvii. In: Morgunova, N. L. (ed.). *Fenomen kultur rannego bronzovogo veka stepnoi i lesostepnoi polosy Evrazii: puti kulturnogo vzaimodeistviia v V—III tys. do n. e.* Orenburg: OGPU, s. 83-87.

Faifert, A. V. 2014. *Kurgannye pogrebeniia bronzovogo veka Nizhnego Podonia (svod arkheologicheskikh istochnikov).* Rostov-na-Donu.

Shchepinskii, A. A., Cherepanova, E. N. 1969. Severnoe Prisivashe v V—I tysiacheletiiakh do nashei ery. Simferopol: Krym.

Bunjatjan, K. P., Kaiser, E., Nikolova, A. V. 2006. *Bronzezeitliche Bestattungen aus dem unteren Dneprgebiet.* Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes, 8. Langenweißbach: Beier & Beran.

Rassamakin, Ju. Ja. 2004a. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jts. bis Ende des 4. Jts. v. Chr.).* Archäelogie in Eurasien, 17. Mainz: Philipp von Zauber.

Rassamakin, Ju. 2004b. Die Statuetten des Serezlievka-Typs und zum Problem des Beginns der Bronzezeit in der nordpontischen Steppe. In: Hänsel, B., Studeniková, E. (eds.). *Zwischen Karpaten und Ägäis: Neolithikum und ältere Bronzezeit; Gedenkschrift für Viera Němejcova-Pavuková.* Leidorf: Rahden Westf., S. 149-167.

Yu. Ya. Rassamakin

THE SEREZLIIVKA TYPE FIGURINES AS AN EVIDENCE OF CONTACTS DURING THE LATE ENEOLITHIC

The author analyzes the find of a new clay figurine of the Serezliivka type at the Maikop culture settlement «Chekon» in the Kuban region. This find can be compared with figurines from burials of the Late Eneolithic in the interfluve of the Dnieper and the Southern Bug rivers. 25 figurines in 10 burials were found in this region. One figurine is known from the Trypillia settlement of Sandraki on the Southern Bug river (period Trypillia C/II). Two figurines are known in the burial on the Black Sea coast and one another in the Crimea.

Figurines of the Serzliivka type are typical for the local Dnieper-Bug cultural group of the Late Eneolithic. This local group is characterized by features of the Lower Mikhailivka and Kvitiana cultures, as well as elements of the Latest Trypillia. The character of the clay of the statues is very close to the Tripolye ceramics and is not typical for the steppe ceramic traditions.

The figurines have three form options in the design of the head and specific ornamentation of the drawn lines. The author notes the special features in the form, ornament and technology of making a figurine from the settlement «Chekon» in comparison with the Dnieper-Bug region. This figurine is an imitation of «classic» figurines from region between the Dnieper and Southern Bug rivers. The mobile population, which left on the territory of the Black Sea steppe burials of the Zhyvotylivka-Vovchansk type, could be the mediators in the emergence of this type of anthropomorphic sculpture so far from the main zone of its distribution. In this context, it is very important to note that ceramic products were found in the settlement, analogies of which are known in the settlements of Trypillia C/II. These artefakts from the settlement are important for the development of the concept of coexistence of the steppe population of the Late Eneolithic in the context of the development of agricultural societies.

Keywords: the Late Eneolithic, figurines of Serezliivka type, Dnipro-Bug group, burials of Zhyvotylivka-Vovchansk type.

Одержано 24.03.2021

РАССАМАКІН Юрій Якович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу доби енеоліту бронзи, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

RASSAMAKIN Yurii, PhD, Senior Researcher, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-8263-0193,

e-mail: yuri.rassamakin@gmail.com.

УДК 903'13(477)"636"
DOI: 10.37445/adiu.2021.02.23

Н. Б. Бурдо

СХІДНОТРИПІЛЬСЬКА ТА ЗАХІДНОТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРИ: МІФ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ?

Проблематика культурогенезу первісності є однією з центральних у наукових дослідженнях В. В. Отрощенка. Зокрема він торкався культурогенезу та структури культурного комплексу Трипілля-Кукутень, дослідження яких набуло актуальності в останні десятиліття XX ст. Поява нових джерел та методів спонукає дослідників до осмислення феномену Трипілля-Кукутень на новому рівні. Помітна тенденція виділення замість структурних підрозділів культурної спільності окремих археологічних культур. На рубежі XX—XXI ст. у вітчизняному трипіллезнавстві набула поширення концепція, що передбачає бінарну схему розподілу трипільської культури на «східнотрипільську» та «західнотрипільську» культури. Втім, подібна новація не виглядає достатньо обґрунтованою як на рівні методичних засад, так і на рівні формального аналізу конкретних матеріалів. З'ясування реальної структури культурного комплексу Трипілля-Кукутень показує її багатогранність і доводить штучність розподілу його трипільської частини на дві археологічні культури.

Ключові слова: *культурогенез, культурний комплекс Трипілля-Кукутень (Трипілля-Кукутень), трипільська культура, структура культури, східнотрипільська, західнотрипільська культури.*

У археології знайдеться чимало випадків, коли дослідники розділяли раніше виділені археологічні культури на декілька, а траплялося, що об'єднували виокремлені. Історія вивчення культурного комплексу Кукутень-Трипілля демонструє непоодинокі подібні події, чого варте лише виділення в ньому за майже 140 років досліджень багато локальних варіантів та типів для різних етапів розвитку. Свого часу нами теж було віддано певну данину цьому захопливому процесу. Цей нарис присвячений темі «східнотрипільської» та «західнотрипільської» культур, які нині на слуху, спробі з'ясування відповідності гучних назв реальним фактам та матеріалам.

© Н. Б. БУРДО, 2021

Історіографія бінарної структури Трипілля-Кукутень. Чи не найпопулярнішою і досі є «бінарна» структура поділу культури на східну та західну частини. Витоки її знаходимо у наукових дискусіях початку XX ст., тому сучасні побудови на цю тему мають досить глибоке коріння, про яке спробуємо нагадати у коротенькому історіографічному огляді.

Ще наприкінці 1920-х рр. Г. Чайлд (Childe 1929) запропонував розділити культуру, яку ми тепер називаємо Трипілля-Кукутень, на три області, одна з яких — з керамікою із заглибленим декором — була ним локалізована на сході.

О. Кандиба приблизно в той самий час доводив, що структура культури неолітичної мальованої кераміки (Трипілля-Кукутень) не може бути зведена до трьох угруповань, а є набагато складнішою. У своїй докторській дисертації він досліджував зокрема й кераміку з прокресленим декором з наддністрянських поселень (за нинішньою періодизацією — етапів BI/II—BII Трипілля), одна із тодішніх назв — «культура галицької мальованої кераміки», та порівнював її з такою ж категорією кераміки із Середньої Наддніпрянщини. По тому О. Кандиба дійшов висновку, що традиція заглибленого декору тривала на Дніпрі довше, ніж на Дністрі. На його думку певний час культура мальованої кераміки була єдиною на просторі від Трансильванії до Дніпра, а ядром її була кераміка з розписом та з прокресленим декором (Кандиба 2007, с. 63, 103).

Вперше ідея бінарної структуру Трипілля-Кукутень була висловлена В. М. Даниленком.

Наприкінці 1950-х рр. він наполягав на існуванні різних генетичних складових ранньотрипільської культури східного та західного регіонів (Даниленко 1957), згодом ідея була розвинена у його подальших дослідженнях (Даниленко 1969; 1974). В. М. Даниленко окреслив два великих регіони для культурного комплексу Трипілля-Кукутень-Аріушд: «східний», розташований на схід від Південного Бугу, і «західний» — на захід від Дністра, у який входили дністровський басейн, Румунська Молдова і Східна Трансільванія.

У межах цих регіонів, на його думку, з самого початку їх розвитку культура формувалася на принципово різних субстратних компонентах. Найдавніші поселення західного регіону виникли під впливом неоліту південного заходу Європи, і навіть «малоазійського компонента». У східному регіоні формування Трипілля відбувалося на основі буго-дністровської культури. Згідно з В. М. Даниленком, «кристалізація трипільської культури і її подальший розвиток, викликані виникненням ряду локальних етнокультурних течій, були складним процесом», а культура весь час перебувала в безперервному розвитку, якому сприяли різноманітні сили і різного спрямування етнокультурні перегрупування, хоча головна лінія етнокультурного розвитку залишалася незмінною (Даниленко 1974, с. 18—20).

З наведеної цитати очевидно також, що В. М. Даниленко розглядав культурні особливості східного та західного регіонів Трипілля-Кукутень як певні локальні особливості єдиного культурного комплексу, а не як дві самостійні культури. В. Н. Даниленко запропонував ототожнювати східний регіон Трипілля з пам'ятками, для яких характерні керамічні ансамблі із заглибленою орнаментацією, а західний — з розписною[1].

Т. Г. Мовша активно розробляла ідею В. М. Даниленка стосовно існування «східного» і «західного» ареалів Трипілля. На думку дослідниці, починаючи з середнього етапу трипільської культури, складаються дві великі культурно-історичні області, одна з яких відповідає ареалу поширення мальованої кераміки, а інша — виробів з поглибленим декором. Згодом відбувається диференціація кожної з областей на локальні групи (Мовша 1972, с. 3—5, 21). Надалі Т. Г. Мовша запропонувала виділити «*дві лінії — трипільську і кукутенську в трипільської етнокультурної області*», вказуючи на відмінність у матеріалах, розміщених на захід і схід від Дністра, а особливо на Південному Бузі. Пам'ятки генетичної «лінії Трипілля» (з заглибленим декором) і «лінії Кукутень» (з розписом) розміщувалися в суміжних регіонах, розвивалися паралельно, а їхні традиції впливали одна на одну. Т. Г. Мовша звернула також увагу на існування локальних груп пам'яток, у матеріалах яких присутні елементи обох «ліній». На її погляд, на Дністрі спостерігалося суміжне розташування поселень різних ліній: «трипільської» з заглибленим декором та «кукутенської» з розписним. Тобто, дві культурно-етнічні області — трипільська і кукутенська — локалізовані у певних районах, але відзначається і взаємопроникнення їх племен (Мовша 1975, с. 69—71).

В. Я. Сорокін виділяв у культурно-історичній спільності Кукутень-Трипілля два великих ареали: західний в Карпато-Дністровському районі — кукутенський (розписна кераміка) і східний — в басейнах Південного Бугу і Дніпра — трипільський (заглиблений орнамент; Сорокин 1990, с. 94—95).

С. О. Гусєв вважав, що поширення розписної кераміки Кукутень А пов'язане з оформленням двох ареалів, двох генетичних ліній західної (розпис) і східної (заглиблений декор) і у контексті їх взаємодії розглядав специфіку розвитку Трипілля-Кукутень на Середньому Побужжі (Гусєв 1995, с. 238—254).

О. В. Цвек присвятила вивченню трипільських пам'яток буго-дніпровського, тобто східного, регіону майже пів століття. Погляди дослідниці на структуру Трипілля пройшли тривалу еволюцію: від виділення «східної області трипільської культури» (Цвек 1975, с. 51) чи «східного ареалу трипільської культури» (Цвек 1980), до «східнотрипільської культури трипільсько-кукутенської спільності» (Цвек 1989) або «східнотрипільської культури, яка належала до кукутенсько-трипільської мегаспільності» (Цвек 2003, с. 175; 2006, с. 3; 2012, с. 225).

В. В. Отрощенко характеризував Трипілля-Кукутень як культурно-історичну спільність, в якої виділяє західну кукутенську та східну трипільську лінії розвитку. Усатівські та софіївськи пам'ятки, синхронні пізньому етапу Трипілля, дослідник слушно виділив у окремі культури (Залізняк (ред.). 2005, с. 108—110).

Відкриття вітчизняних дослідників трипільської культури другої половини XX ст. показали схематичність уявлень стосовно культурного розподілу пам'яток у відповідності з поділом на «східний» та «західний» регіони. Але викладені вище погляди дослідників дозволяють зробити висновок про реальність двох великих угруповань Трипілля-Кукутень, відмінних за способом орнаментації кераміки. Втім очевидно, що реальна структура культурної спільності в цілому, як й власне його трипільської частини, була набагато складнішою та не може відповідати простій бінарній моделі, незалежно від пропонованих назв її складових — «ареал», «лінія», «культура» тощо.

«Східнотрипільська» культура. Термін «східнотрипільська культура» (СТК) запропо-

1. Докладніше погляди В. М. Даниленко на різні джерела формування Трипілля викладено: Бурдо 2012, с. 10—11.

нувала О. В. Цвек (Цвек 2004). Звернемося до основних положень щодо виділення СТК, викладених у працях дослідниці. На її думку, Кукутень-Трипілля — «мегаспільність», це неоднорідне утворення, що складається з двох крупних спільностей кукутенської та трипільської, які розпадаються на ряд культур, що мають деякі спільні корені походження та риси матеріальної культури, але шляхи їх розвитку та історичні долі були різними.

Населення західного та східного регіонів трипільської спільності мало різні етнографічні риси при наявності спільних ознак, що їх об'єднують. Кожна зі спільностей розпадається на ряд культур чи локальних варіантів, типів пам'яток. Еволюція від раннього до середнього Трипілля на території східного ареалу проходила спокійніше, ніж у західному. Тут тривалий час зберігалися прекукутенські традиції і зароджується нове культурне явище — трипільська спільність, відмінна від Кукутень, але синхронна. Вона займає територію від Дністра до Дніпра. Початкова територія ЗТК — Середній Дністер. Вона виникла на основі Прекукутень під впливом сусідньої кукутенської культури. Трипільська спільність складається з двох культур СТК та ЗТК, що мали спільну генетичну підоснову, але різнилися за етнографічними ознаками. Назва «східнотрипільська» дозволяє визначити її географічне положення у трипільській спільності та відділити пам'ятки, що її складають, від західнотрипільських (Цвек 2012, с. 225—229).

Хронологічні рамки СТК — 4600—3200 рр. до н. е., з початку етапу ВІ до фіналу етапу СІ Трипілля. О. В. Цвек сформулювала ознаки, що поєднують СТК:

- спільність походження;
- ідеологічні уявлення;
- традиції в господарстві;
- традиції у виробництві, особливо керамічному, яке понад 1500 років зберігало традицію оформлення кераміки заглибленим декором.

Саме подібне оздоблення кераміки виступає етнографічною своєрідністю СТК. При здійсненні ритуалів населення СТК майже зовсім не вживало антропоморфну пластику. Є відмінності в домобудівництві та плануванні поселень (Цвек 2004, с. 507—508).

На думку О. В. Цвек, СТК та ЗТК упродовж багатьох віків взаємодіяли, причому якщо початкові періоди цієї взаємодії «були мирні, то згодом перетворилися на конфліктні, військові, що й викликало проникнення племен ЗТК на територію СТК» (Цвек 2012, с. 227). Зауважимо, що теза про військові конфлікти між угрупованнями Трипілля-Кукутень з різними керамічними традиціями абсолютно нічим не обґрунтована.

Концепцію СТК активно підтримав Е. В. Овчинников. Він підкреслював, що СТК пройшла «своєрідний шлях розвитку» (Овчинников 2012, с. 115), у чому вбачав підтвердження досліджень Вл. Думітреску та В. М. Даниленка. Втім, сам В. М. Даниленко свого часу констатував особливості розвитку Трипілля у східному регіоні.

До речі, на відміну від О. В. Цвек, він вважав, що трипільська культура східного та західного регіонів формувалася на різних генетичних основах, але він ніколи не виділяв у зв'язку з цим окремої культури східного регіону, а, навпаки, вважав, що Трипілля-Кукутень формувалася на основі різних субстратів. На думку В. М. Даниленко «кристаллизация трипольской культуры и ее дальнейшее развитие, вызванные возникновением ряда локальных этнокультурных течений, были сложным процессом». Трипільська культура весь час перебувала у стані безперервного розвитку, якому сприяли різного напрямку етнокультурні перегрупування, але «главная линия этнокультурного развития оставалась неизменной» (Даниленко 1974, с. 18—20). Отже, з наведеної цитати ніяк не випливає підтвердження ідеї про особливу СТК. Щодо Вл. Думітреску, то у згаданій Е. В. Овчинниковим статті, цей дослідник доводить особливість шляхів розвитку двох споріднених культур: Кукутень та Трипілля.

Західнотрипільська культура. Термін західнотрипільська культура (ЗТК) з'явився значно пізніше і, на наш погляд, як антитеза СТК. Аргументи стосовно виділення нової культури було сформульовано С. М. Рижовим практично у одному абзаці. За цим визначенням ЗТК об'єднує поселення з розписною керамікою на території Правобережної України та Північної Молдови (Рижов 2007, с. 448).

На думку дослідника, розбіжності в культурі населення західного та східного регіонів Трипілля-Кукутень спричинені розселенням на фінальному етапі Трипілля ВІ у східному напрямку, тобто на «східнотрипільську» територію громад із розписним посудом (кукутенської традиції). Відрив від «корінних земель» призвів до того, що «прийшле населення згодом набуло характерних рис господарства та побуту, що були істотно відмінні і від східнотрипільських, і від кукутенських ознак». З цього випливало, що Трипілля-Кукутень — культурна спільність, що складалася з культури Кукутень, СТК та ЗТК.

Локально-хронологічні групи з розписною керамікою С. М. Рижов визначив як «ланки» ЗТК. Дослідник вбачав різницю у таких ознаках, як:

- топографія й планування поселень;
- архітектура будівель;
- керамічний комплекс;
- типи антропоморфної пластики;
- напрямки взаємовпливів, шляхи еволюції,
- історична доля (Рижов 2007, с. 449—467).

Запропоновані С. М. Рижовим конкретні ознаки для культурної диференціації значною

Локально-хронологічні групи Трипілля BI—CI

Етап	Група або тип з … традицією			
	кукутенською	переважанням кукутенської	прекукутенсько-кукутенською	переважанням прекукутенської
BI	—	Draguşeni-Putineşti, тип Незвисько	Ruseşti Nouă, Городниця-Городище, Поливанів Яр III (Дарабани, Волошково-Горби), Василівка, Jura	Борисівська, Tătărăuca Nouă III (Непоротово 22, Михалково Гришевський Яр), сабатинівський
BI—BII	Заліщицька	Солонченська	Кліщівська, біликівська	Пеніжково-щербанівська
BII	Меришовська, шипинецька, ворошилівська, володимирівська, небелівська, канівська	Раковецька, середньобузька (Вербівка I і II, Кароліна)	Гарбузин-Владиславчик	Коломийщинська
CI	Шипинецька, петренська, чечельницька, томашівська, канівська	—	—	Коломийщинська

мірою співпадають з висунутими О. В. Цвек для СТК (див. вище). Насправді ж різниця наявна лише для кераміки.

Зауважимо, що до 2007 р. С. М. Рижов не вживав у публікаціях термін «західнотрипільська культура» і розглядав локально-хронологічні групи як структурні одиниці трипільської культури. Замість терміна СТК, він говорив про «традиції східної генетичної гілки спільності Кукутень-Трипілля» (Рижов 2002, с. 26). Але пізніше дослідник розглядає певні локальні групи «західнотрипільської культури» як частини культурно-історичної спільності Аріушд-Кукутень-Трипілля (Рыжов 2015, с. 162).

Термін «західнотрипільська» культура вживає не так багато дослідників, зокрема, Е. В. Овчинников. На його думку «*до виділення ЗТК дозволили підійти впритул*» дослідження С. М. Рижова та Т. М. Ткачука (Овчинников 2012, с. 115), при цьому одне з посилань на автореферат дисертації С. М. Рижова (Рыжов 1999), яка була присвячена вивченню кераміки томашівської групи, а друге — на статтю Т. М. Ткачука про шипинецьку локально-хронологічну групу (Ткачук 2002). Зауважимо, що Т. М. Ткачук ніколи не був прихильником ідеї виділення ЗТК. ЗТК («Західне Трипілля») за визначенням Е. В. Овчинникова, виглядає дещо відмінними від визначення С. М. Рижова. Це «окрема гілка культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілля» (Овчинников 2014, с. 189). З контексту не зрозуміло, як ЗТК співвідноситься з іншими угрупованнями у структурі Кукутень-Трипілля. Додавання до терміну «канівська група» визначення «західнотрипільської культури», по суті явища нічого не змінює і не пояснює.

Критичний огляд концепції СТК — ЗТК. Розглянемо тепер детально кожну з загальних та конкретних ознак, запропонованих О. В. Цвек та С. М. Рижовим, на підставі яких ними було виділено СТК та ЗТК як окремі культури.

Спільна генеза. О. В. Цвек та С. М. Рижов вважають, що походження всіх локально-хронологічних груп Трипілля-Кукутень (або СТК і ЗТК) пов'язані з Прекукутень-Трипіллям А. Втім, спільний генезис не може бути аргументом для розділення культурних угруповань, а навпаки, може вважатися ознакою їх єдності або спільності.

Ідеологічні уявлення були спільними для давнього хліборобського населення європейського нео-енеотіту, і це є загальновизнаний факт. «Культ родючості», символіка змії і місяця, що на думку О. В. Цвек характерні для СТК, зафіксовано не тільки в матеріалах усіх локально-хронологічних груп Трипілля-Кукутень, але й в деяких найдавніших неолітичних культурах. Що ж до специфіки ритуальної сфери, то Трипілля-Кукутень вирізняє практика циклічного обряду залишення поселень з їх ритуальним спаленням, типова для СТК й ЗТК, а не використання у ритуальній практиці окремих артефактів (пластики).

Господарство та виробництво на різних етапах розвитку та у різних регіонах поширення Трипілля-Кукутень в цілому відповідало землеробському господарсько-культурному типу та загальному рівню енеолітичної доби. Конкретні особливості залежали не стільки від культурних традицій, загальних для епохи, але і від асортименту природних ресурсів та кліматичних умов у певний період існування культури. Можливою була певна диференціація в межах культурно-господарського типу хліборобів, зумовлена розташуванням в лісовій або лісостеповій смугах. Однак пам'ятки обох «культур» знаходимо як у лісах, так і в лісостепу.

Домобудівництво (архітектура будівель) успадкувало традиції ще ранньонеолітичного

періоду. Для поселень усіх регіонів поширення Трипілля-Кукутень від Карпат до Дніпра на етапах від Трипілля А до Трипілля СІІ характерні прямокутні глиняно-дерев'яні будівлі, незалежно від того, якою керамікою користувалися їх мешканці.

Планування поселень і топографія, як і їх площа, різноманітні в цілому для поселень Трипілля-Кукутень. Розбіжності по цим параметрам пов'язані з певними хронологічними періодами та природними ареалами, особливостями місцевості, кількістю населення. Така характерна ознака як «кругове планування» поселень та їх величезна площа, простежена як для СТК, так і для ЗТК.

Антропоморфна пластика поширена в Прекукутень-Трипіллі А, з якою пов'язують генезу СТК. Але вона не типова для пам'яток буго-дніпровського межиріччя пеньожково-щербанівської локальної групи Трипілля ВІ—ВІІ, де представлена поодинокими екземплярами. Втім, антропоморфні фігурки знайдено в Пеньожковому, на поселеннях борисівської групи Трипілля ВІ, коломийщинської групи етапу Трипілля ВІІ, що їх О. В. Цвек включає до СТК. Отже твердження про наявність у СТК ритуалів без застосування антропоморфної пластики можна вважати перебільшенням. Антропоморфна пластика характерна як для СТК, так і для ЗТК, а типи статуеток демонструють сталість сакральної традиції ще від неолітичної доби, а також морфологічні та стилістичні особливості, притаманні скульптурі певних локально-хронологічних угруповань (Burdo 2014).

Особливості оздоблення кераміки заглибленим або розписним декором — головна й найбільш очевидна ознака для виділення СТК та ЗТК. Втім, зведення особливостей керамічних ансамблів різних пам'яток лише до двох ознак надто спрощено представляє реальне розмаїття керамічних стилів, притаманне Трипілля-Кукутень.

Що ж до взаємовпливів, шляхів еволюції та історичної долі, які, на слушну думку С. М. Рижова, були різними для локально-хронологічних угруповань, то вони не можуть виступати у якості ознак для виділення окремих культур.

Порівняння параметрів для СТК та ЗТК, наведених О. В. Цвек та С. М. Рижовим в якості відмінних ознак «двох культур», показують збіг їх в усьому, окрім однієї важливої риси — декору певних категорій кераміки. Не торкаючись поки що суті бінарної концепції, розглянемо помітні логічні протиріччя.

Фактично єдиним достовірним критерієм для виділення «східного ареалу», «східної генетичної лінії» або, нарешті, «східнотрипільської культури», крім, зрозуміло, локалізації поселень на схід від Дністра, виступає переважання в керамічних ансамблях пам'яток кераміки із заглибленим декором.

Однак, структурна схема, запропонована О. В. Цвек, не відповідає навіть єдиному очевидному критерію, оскільки до СТК дослідницею зараховані поселення Трипілля ВІІ Владиславчик (Цвек 2006, с. 27), Гарбузин, Гордашівка, Андріївка, Лікареве, Тростянчик (Цвек 2006, с. 74). Втім, в керамічних ансамблях цих східних за розташуванням (Буго-Дніпровське межиріччя) поселень розписна монохромна кераміка складає майже 50 % та 75 % у різних об'єктах Владиславчика (Овчинников 2012) та 60 % в Гарбузині. Тобто порушений головний принцип віднесення пам'ятки до СТК — «панування» кераміки із заглибленим декором. Цю обставину О. В. Цвек пояснює як «зміну в категорії мальованої кераміки, яка різко зросла чисельно» (Цвек 2006, с. 74—75).

При подібному підході до СТК слід зарахувати усі пам'ятки Буго-Дніпровського межиріччя (тобто «східного регіону»), де розписна кераміка «чисельно зросла», але знайдено посуд з прокресленою орнаментацією. Власне, керамічні ансамблі перерахованих поселень Трипілля ВІІ різняться між собою, тому й віднесені іншими дослідниками до різних локально-хронологічних груп або типів: Тростянчик до мерешовської, а Андріївка до володимирівської. На нашу думку, Владиславчик та Гарбузин утворюють своєрідний тип пам'яток Трипілля ВІІ у буго-дніпровському межиріччі. Усі ці поселення з розписною («західнотрипільською») керамікою локалізовані глибоко у східному регіоні: в Побужжі та Буго-Дніпровському межиріччі.

С. М. Рижов взаємодію «общин» / «племен» / «населення» СТК і ЗТК розглядав у контексті просування різних локально-хронологічних груп ЗТК на схід, тобто на територію СТК. Наслідком цих міграцій («хвиль розселення») було:

1) витіснення СТК на схід або північний схід,

2) поява «синкретичних поселень» із змішаними керамічними комплексами з ознаками СТК та ЗТК, або

3) асиміляція СТК (Рижов 2007, с. 449—467).

До якої культури зараховувати «синкретичні» поселення дослідник при цьому не уточнив. Власне, поселення із «синкретичними» керамічними комплексами типові вже для Трипілля ВІ (Бурдо 2018), але трапляються й пізніше. Особливу увагу привертає розподіл категорії кераміки з різноманітною орнаментацією по різних об'єктах, оскільки саме порівняння між керамічними ансамблями окремих споруд демонструє проблематичність подібного «культурного поділу».

Приміром, на відомому поселенні етапу Трипілля ВІ—ІІ Кліщів свого часу І. І. Заєць виділив три групи жител за відсотковим співвідношення різних категорій кераміки. Відносно стабільний відсоток у двох групах жител ста-

новила кераміка типу Кукутень С — 30—33 %. Співвідношення кераміки із заглибленим декором (прокреслений та канелюри) в цих групах коливається від 46 до 52 %, тобто кераміка цієї категорії тут переважає, а розписна складає 18—21 %. Зворотня ситуація зафіксована для житла 11, де переважає розписна кераміка — 68 %, доля якої збільшилася за рахунок зменшення кераміки типу Кукутень С — 20 % та із заглибленим орнаментом — 19 % (Заец 1974, с. 194).

Таким чином, за логікою концепції бінарної структури, більшість жител Кліщева слід віднести до синкретичної культури СТК — ЗТК, а одне, відповідно, до ЗТК. На наш погляд, реальний розподіл керамічних категорій у різних житлах одного поселення свідчить проти доцільності розділення Трипілля на дві культури.

Фінал СТК та ЗТК у статті С. М. Рижова чітко не визначений, але він зауважив, що кераміка найпізніших пам'яток обох культур втрачає «головні ознаки», за якими ці культури були виділені. У лукашівській групі СТК кераміка з прокресленим декором представлена невеликою кількістю фрагментів, вона схожа на «східнотрипільську» лише формально. Зміни ж у керамічних ансамблях локальних груп ЗТК пізнього етапу Трипілля СІІ призводять до того, що головна ознака — розпис — «практично втрачена».

Локальні угрупування пізнього етапу (СІІ) С. М. Рижов розглядав, як структурні одиниці, що завершують розвиток «культури Трипілля», яка «як етнокультурне явище зникає з історичної арени». Дослідник констатував, що на етапі Трипілля СІІ зникає багато рис, притаманних попереднім етапам, зароджуються нові специфічні ознаки. Змінюється планування поселень, характер домобудівництва, морфологічні та стилістичні ознаки кераміки, характер антропоморфної пластики, з'являється невідомий раніше поховальний обряд (Рижов 2007, с. 469—467).

Якщо порівняти відмінні ознаки, задекларовані дослідниками для розділення Трипілля на СТК та ЗТК, то очевидно, що на етапі СІІ відбулися зміни, які мали дійсно кардинальний характер, бо привели до втрачання майже всіх ознак Трипілля-Кукутень. Парадокс у тому, що усі ці зміни не завадили С. М. Рижову віднести культурні угрупування, які втратили «головні ознаки Трипілля» та набули певних специфічних рис, до цієї ж культури.

Суперечливі складові бінарної концепції. За С. М. Рижовим, ЗТК охоплювала територію Правобережної України та Північної Молдови. СТК також займала частину території Правобережної України на схід від Дністра, тобто при такому визначенні території двох синхронних культур співпадають.

Вже самі назви СТК (на схід від Дністра) та ЗТК (на захід від Дністра) за географічним принципом суперечить реальності. Зауважимо, що традиція заглибленого декору (головної ознаки СТК) пов'язана з культурою Прекукутень, формування якої відбувалося у північно-східній Трансильванії та Прикарпатській Молдові, тобто у **західному** регіоні Трипілля-Кукутень. Вже на етапі Трипілля ВІ на Дністрі, тобто у західному регіоні, відомі поселення з керамікою виключно із заглибленим декором, з переважанням такого декору, та з переважанням розпису. Тобто ознаки СТК присутні на пам'ятках **західного** регіону. З іншого боку, у східному регіоні починаючи з етапу Трипілля ВІІ домінують різні локально-хронологічні групи з розписною керамікою.

Протиріччя можливо уникнути, якщо замінити поняття «східнотрипільські» терміном «прекукутенські керамічні традиції», а «західнотрипільські» —«кукутенські керамічні традиції», що відповідало б формальному визначенню прокресленого та розписного орнаменту. Отже, цілком логічно, що групи населення, яким були притаманні певні традиції, могли існувати **в будь-якій частині** території Трипілля-Кукутень.

Дослідники, які виділяють СТК та ЗТК недостатньо обґрунтовують місце цих «культур» в загальній структурі Трипілля-Кукутень. Так, на думку О. В. Цвек та С. М. Рижова СТК та ЗТК виникають наприкінці етапу Трипілля ВІ. За С. М. Рижовим культурна спільність Трипілля-Кукутень складалася з культур Кукутень, СТК та ЗТК. Але ж до якої з цих культур віднести Трипілля А? І чи означатиме це вилучення з культурної спільності культури Прекукутень?

Виділення ЗТК на теренах Правобережної України та Північної Молдови створило дві проблеми. Основна — як відділити пам'ятки культури Кукутень у Прикарпатській Молдові від пам'яток Північної Молдови, коли фактично у цих регіонах виділено локально-хронологічні групи поселень з розписною керамікою, які, звичайно, не враховують сучасних державних кордонів. Румунські дослідники вже зараховують до культури Кукутень (а не Трипілля) пам'ятки Північної Молдови (Lazarovici, Lazarovici, Ţurcanu 2009). Ще одна проблема — позиція трипільських пам'яток, що розташовані за межами Північної Молдови, наприклад типу Нові Русешти або вихватинської групи?

Ще одна проблема полягає в тому, що розподіл кераміки з прекукутенською та кукутенською традицією на «синкретичних» поселеннях, наприклад у Кліщеві, по різних житлах передбачає сумісне проживання на одному поселенні представників різних культур, що виглядає малоймовірним та не узгоджено з теорією М. Ю. Захарука про обов'язкову «моноетнічність» конкретних поселень (Захарук 1964).

Вадою концепції О. В. Цвек стала відсутність детального узгодження локальних угруповань

СТК та й культури в цілому з періодизацією Т. С. Пассек. Щодо ЗТК, то прихильники виділення цієї культури постійно оперують цією періодизацією, але не дають чіткого визначення власне ЗТК в такій схемі. Поза межами обох культур залишаються локально-хронологічні групи Трипілля СІІ.

Аналіз керамічних ансамблів Трипілля. Порівняльний аналіз керамічних ансамблів Трипілля етапів від А до СІ за ознакою пануючої техніки декору дозволить простежити розвиток та трансформації керамічних традицій і виявити структурні підрозділи.

Початковий етап культурного комплексу Трипілля-Кукутень *Прекукутень — Трипілля А* характеризує спільність керамічних традицій від Прикарпаття до Буго-Дніпровського межиріччя. В керамічних ансамблях основна категорія — різні групи кераміки із заглибленим декором (прокреслені лінії, канелюри, штамп).

Наступний етап *Трипілля ВІ — Кукутень А* позначено інновацією — появою та поширенням розпису. Нова техніка оздоблення кераміки, а також різноманітність стилів заглибленої орнаментації Трипілля ВІ (Бурдо 2018) обумовили появу численних локальних угруповань. У керамічних ансамблях поселень усіх локальних угруповань Трипілля ВІ — Кукутень А присутня кераміка із заглибленою орнаментацією прекукутенського типу. Розписну кераміку можна розглядати як кукутенську традицію, оскільки вона найбільш поширена на поселеннях Кукутень у Прикарпатській Молдові. Загалом можна констатувати, що на етапі Трипілля ВІ прекукутенські керамічні традиції характерні для усіх угруповань, але на Прикарпатті превалює розписна кераміка кукутенської традиції.

На етапі *Трипілля ВІ—ВІІ* на зміну розмаїттю локальних угруповань приходить певна культурна консолідація і формується кілька локально-хронологічних груп: заліщицька та солонченська у Пруто-Дністровському регіоні, біликівська, пам'ятки типу Кліщів та постклліщівського типу в Побужжі, пеніжково-щербанівська у Буго-Дніпровському межиріччі та Середній Наддніпрянщині. В солонченській групі переважає розписна кераміка, представлена кераміка з прокресленим декором, та поодинокі фрагменти з канелюрами, а також кераміка з оздобленням, яке поєднує візерунок з прокреслених ліній зовні посудини із розписом зсередини. Поширена кераміка типу Кукутень С (Бурдо 2016), яка характерна для керамічних ансамблів усіх локальних угруповань Трипілля ВІ—ВІІ. У середньому Побужжі на поселеннях етапу ВІ—ВІІ кераміка із заглибленим декором представлена на поселеннях біликівського типу (Гусєв 1995) та типу Кліщів (Заец 1974).

Прекукутенські керамічні традиції значною мірою збереглися у пеніжково-щербанівській групі. Тут є кераміка з прокресленим орнаментом та з канелюрами. Розписна кераміка представлена незначною кількістю знахідок на поселеннях Буго-Дніпровського регіону (Цвек 1989). На поселеннях Середньої Наддніпрянщини розписної кераміки виявлено більше, тут нещодавно виявлене місцеве її виробництво (Видейко и др. 2019; Гошко 2019).

На етапі *Трипілля ВІІ* в керамічних ансамблях більшості локально-хронологічних груп — раковецької, володимирівської, небелівської, середньобузької, канівської — представлена незначна кількість (не більше 3 %) кераміки прекукутенської традиції. На поселеннях типу Гарбузин переважає розписний посуд, присутня й кераміка із прокресленим декором. В поселеннях коломийщинської групи, зокрема Коломийщині ІІ, кераміка із прокресленим декором переважає, а з розписом трапляється нечасто (Пассек 1949, с. 68). Пам'ятки коломийщинської групи етапу ВІІ, локалізовані на Середньому Дніпрі, генетично пов'язані з пеніжково-щербанівською групою і стають останнім анклавом Трипілля-Кукутень, що зберігає прекукутенські керамічні традиції.

У мерешовській, шипинецькій, петренській, чечельницькій, ворошилівській групах прекукутенські керамічні традиції не виявлено. Зауважимо, що поселення ворошилівської та канівської груп розташовані у Побужжі та Подніпров'ї, тобто на сході трипільської ойкумени.

На етапі *Трипілля СІ* орнаментація з прокреслених ліній характерна лише для кераміки коломийщинської та лукашівської груп Наддніпрянщини. В цій групі зафіксовано появу декору з тонких ліній, орнаментальні схеми якого відмінні від прекукутенських. Кераміка з прокресленим декором прекукутенської традиції нечисельна. У різних житлах Коломийщини І більшість становила кераміка без орнаментації, а кількість розписної між 17—22 % (Пассек 1949, с. 140). Аналогічна ситуація на розташованому південніше поселенні Ріпниця І. Але тут стабільно низький відсоток кераміки з прокресленим декором супроводжується великою долею (50 %) розписної кераміки в житлі 1 (Рижов 2002, с. 24—26; Рижов та ін. 2004, с. 24—65). Таким чином, коломийщинська група на етапі Трипілля СІ скоріше зберігає кукутенські керамічні традиції, ніж прекукутенські. Більшість локально-хронологічних груп Трипілля СІ характеризує саме кераміка кукутенської традиції.

Трипілля СІІ — період дезінтеграції культурного комплексу Трипілля-Кукутень. Пам'ятки з прекукутенською традицією відсутні, а частина локальних груп втрачає і кукутенські традиції.

Порівняння способів оздоблення кераміки Трипілля-Кукутень дозволяє виділити групування поселень у відповідності з прекукутенсь-

кою або кукутенською керамічними традиціями.

Порівняння керамічних ансамблів поселень різних локально-хронологічних угруповань демонструє, що локальні групи, для яких типове збереження прекукутенської керамічної традиції, пов'язані між собою генетично. Їх локалізація у східному регіоні (на схід від Наддністрянщини) відноситься до етапів Трипілля BI—BII—CI. Очевидно, що борисівська, пеніжково-щербанівська та коломийщинська локальні групи органічно пов'язані з іншими угрупуваннями та є структурними одиницями Трипілля-Кукутень.

Кукутенська керамічна традиція пов'язана з південними (Гумельниця) та західними (культури басейну р. Тиса та Трансильванія) культурними впливами. Але подальший розвиток Трипілля-Кукутень визначали не лише ці дві традиції, але й культурно-історичні контакти з енеолітичним населення Карпато-Дунайського регіону. Різновекторні зв'язки обумовили формування специфічних особливостей локально-хронологічних угруповань, що відображають структуру культурного комплексу Трипілля-Кукутень.

Отже, аналіз керамічної традиції дозволяє стверджувати, що бінарна схема, яка передбачає розподіл Трипілля на дві культури, виглядає умоглядною конструкцією, яка не відповідає конкретним відомостям про структуру культурного комплексу Трипілля-Кукутень.

Висновки. Формальний аналіз певних ознак керамічних ансамблів трипільських поселень може бути підґрунтям для культурологічного підходу до археологічної культури, що запропонований В. М. Массоном. Процес культурогенезу здебільшого визначений взаємодією традицій та інновацій (Массон 1987, с. 12), що й фіксує в даному випадку керамічна традиція.

На сьогодні для Трипілля-Кукутень різними дослідниками виділено понад 70 локально-хронологічних одиниць різного рівня. Культурну специфіку пам'яток найбільш повно відображають їх керамічні ансамблі, так як технологічні, морфологічні та стилістичні ознаки кераміки фіксують керамічні традиції, впливи і взаємозв'язки традицій різних груп населення. Виявлення угруповань поселень за подібністю їх керамічних ансамблів дозволяє встановити структуру культурного комплексу.

За слушно поміченими багатьма дослідниками відмінностями в оздобленні кераміки на різних пам'ятках Трипілля-Кукутень стоять керамічні традиції певних культурних угрупувань: локально-хронологічних груп та типів пам'яток. Саме вони і виступають структурними одиницями культурного комплексу Кукутень-Трипілля. В той час як виділення двох культур спрощує реальну картину культурогенезу доби палеометалів.

Розділення культурного комплексу Трипілля-Кукутень на окремі археологічні культури до фінального його етапу CII неможливе, бо практично усі структурні одиниці виділено на основі керамічних традицій, а решта параметрів (характер домобудівництва, комплекс знарядь, сакральна традиція) єдині. Усі структурні одиниці поєднують генетичний зв'язок з культурою Прекукутень-Трипілля А, яка демонструє усі ознаки культурного комплексу Трипілля-Кукутень в цілому, за винятком керамічних традицій. Саме ці традиції найбільш динамічні, виступають індикатором культурної ідентичності певних груп населення та відображають структуру культурного комплексу.

Структура культурного комплексу Кукутень-Трипілля являє собою просторово-часовий континуум, складність його обумовлена динамічними і багатогранними процесами внутрішніх трансформацій окремих підрозділів структури, взаємодії традицій та інновацій, постійними контактами між ними, переміщення конкретних груп населення, їх взаємодією з оточуючими культурними комплексами.

ЛІТЕРАТУРА

Залізняк, Л. Л. (ред.). 2005. *Археологія України. Курс лекцій*. Київ: Либідь.

Бурдо, Н. Б. 2011. Символіка антропоморфних посудин Олександрівської групи Трипілля А. *Материалы по археологиии Северного Причерноморья*, 12, с. 8-30.

Бурдо, Н. Б. 2012. Етнокультурна модель Трипілля-Кукутень. В: Отрощенко, В. В. (ред.). *Земледельцы и скотоводы Древней Европы (проблемы, нове открытия, гипотезы. Дополненное издание)*. Киев; Санкт-Петербург, с. 14-19.

Бурдо, Н. Б. 2016. Керамика «типа Кукутень С» в керамических ансамблях культурного комплекса Кукутень-Триполье. *Tyragetia*, X (XXV), 1, с. 7-38.

Бурдо, Н. Б. 2018. Структура и социальные модели культуры Кукутень А — Триполье В1. *Stratum plus*, 2, с. 17-34.

Гошко, Т. 2019. Изучение технологии изготовления расписной керамики с поселения Триполье. *Revista arheologică*, XV, 1, с. 132-139.

Гусєв, С. О. 1995. *Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV—III тис. до н. е.* Вінниця: Антекс.

Видейко, М., Бурдо, Н., Слесарев, Е., Видейко, М. 2019. Новые исследования эпонимного памятника трипольской культуры. *Revista arheologică*, XV, 1, с. 65-76.

Даниленко, В. М. 1957. Дослідження неолітичних пам'яток на Південному Бузі. *Археологія*, 10, с. 36-49.

Даниленко, В. Н. 1969. *Неолит Украины*. Киев: Наукова думка.

Даниленко, В. Н. 1974. *Энеолит Украины*. Киев: Наукова думка.

Захарук, Ю. М. 1964. Проблеми археологічної культури. *Археологія*, XVII, с. 12-42.

Заец, И. И. 1974. Трипольское поселение Клищев на Южном Буге. *Советская археология*, 4, с. 180-200.

Кандиба, О. 2007. Галицька мальована неолітична кераміка. В: Рижов, С., Рассамакін, Ю. (ред.). *Археологія*. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, с. 20-109.

Массон, В. М. 1987. Вивчення культурного процесу за археологічними матеріалами. *Археологія*, 57, с. 9-18.

Мовша, Т. Г. 1972. Періодизація і хронологія середнього та пізнього Трипілля. *Археологія*, 5, с. 3-24.

Мовша, Т. Г. 1975. Две паралельные линии в развитии трипольской этнокультурной области (этапы В1—С1). В: *Новейшие открытия советских археологов: тезисы докладов конференции*. 1. Киев: ИА АН УССР, с. 69-71.

Овчинников, Е. В. 2012. Дослідження на трипільському поселенні Владиславчик. В: Отрощенко, В. В. (ред.). *Земледельцы и скотоводы древней Европы*. Киев; Санкт-Петербург, с. 115-123.

Овчинников, Е. В. 2014. *Трипільська культура Канівського Подніпров'я*. Київ: Олег Філюк.

Пассек, Т. С. 1949. *Периодизация трипольских поселений (III—II тысячелетия до н. э.)*. Материалы и исследования по археологии ССР, 10. Москва; Ленинград: АН СССР.

Рижов, С. М. 2002. Трипільський шар поселення Ріпниця I. В: Відейко М. Ю. (ред.). *Ржищівський археодром: Археологічні дослідження та експерементальні студії 2000—2001 років*. Київ: Академперіодика, с. 19-40.

Рижов, С. М. 2007. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілля на території України. В: Рижов, С., Рассамакін, Ю. (ред.). *Археологія*. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, с. 437-477.

Рыжов, С. Н. 2015. Владимирская локально-хронологическая группа западно-трипольской культуры в Буго-Днепровском междуречье. В: Дяченко, О. (ред.). *Культурний комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди. Збірка наукових праць пам'яті Володимира Круца*. Львів: Астролябія, с. 153-166.

Рижов, С. М, Магомедов, Б. В., Шумова, В. О, Трачук, О. В. 2004. Археологічні розкопки двошарового поселення Ріпниця 1 біля м. Ржищева. В: Коцур, В. П. (ред.). *Ржищівський археодром 2. Дослідження та експериментальні студії 2002—2004 років*. Київ: Пугачов, с. 54-92.

Сорокин, В. Я. 1990. К проблеме хронологии памятников среднего Триполья Молдовы. В: *Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тезисы докладов I полевого семинара. Тальянки 1990*. Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, с. 94-101.

Цвек, Е. В. 1975. Трипольские племена междуречья Южного Буга и Днепра и их связи с населением юго-запада Причерноморья и Закарпатья. В: *150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР: Тезисы докладов юбилейной конференции*. Киев: Наукова думка, с. 51-52.

Цвек, Е. В. 1980. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья: К вопросу о восточном ареале культуры Кукутени-Триполье. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Первобытная археология — поиски и находки*. Киев: Наукова думка, с. 163-185.

Цвек, Е. В. 1989. Буго-днепровский вариант восточнотрипольской культуры: К проблеме выделения культур и локальных вариантов Триполья. В: Березанская, С. С. (ред.). *Первобытная археология: Материалы и исследования*. Киев: Наукова думка, с. 106-117.

Цвек, Е. В. 2003. Некоторые аспекты взаимодействия энеолитических обществ Триполья и Степи. В: Корвін-Піотровський, О. Г. (ред.). *Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції*. Київ: Корвін-Прес, с. 175-182.

Цвек, О. В. 2004. Східнотрипільська культура. В: Відейко, М. Ю. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. II. Київ: Укрполіграфмедія, с. 507-508.

Цвек, О. В. 2006. *Поселення східнотрипільської культури (короткий нарис)*. Київ: ІА НАН України.

Цвек, Е. В. 2012. Восточнотрипольская культура и некоторые аспекты структуры Кукутено-Трипольской мегаобщности. В: Отрощенко, В. В. (ред.). *Земледельцы и скотоводы древней Европы*. Киев; Санкт-Петербург, с. 225-245.

Burdo, N. 2014. Anthropomorphic plastic art of Trypillia culture: dialectic of similarities and differences. In: Ursu, C.-E., Ţerna, S. (eds.). *Anthropomorphism and symbolic behaviour in the Neolithic and Copper Age communities of South-Eastern Europe*. Suceava: Kari A. Ronstorfer, p. 303-364.

Childe, V. G. 1929. *The Danube, in Prehistory*. Oxford [England]: Clarendon; New York: Oxford University.

Lazarovici, C.-M., Lazarovici, G., Ţurcanu, S. 2009. *Cucuneni: A Great Civilization of the Prehistoric World*. Iaşi: Palatul Culturii.

REFERENCES

Zalizniak, L. L. (ed.). 2005. *Arkheolohiia Ukrainy. Kurs lektsii*. Kyiv: Lybid.

Burdo, N. B. 2011. Symvolika antropomorfnykh posudyn Oleksandrivskoi hrupy Trypillia A. *Materialy po arkheologiii Severnogo Prichernomoria*, 12, s. 8-30.

Burdo, N. B. 2012. Etnokulturna model Trypillia-Kukuten. In: Otroshchenko, V. V. (ed.). *Zemledeltsy i skotovody Drevnei Evropy (problemy, nove otkrytiia, gipotezy. Dopolnennoe izdanie)*. Kiev; Sankt-Peterburg, s. 14-19.

Burdo, N. B. 2016. Keramika «tipa Kukuten S» v keramicheskikh ansambliakh kulturnogo kompleksa Kukuten-Tripole. *Tyragetia*, X (XXV), 1, s. 7-38.

Burdo, N. B. 2018. Struktura i sotsialnye modeli kultury Kukuten A — Tripole BI. *Stratum plus*, 2, s. 17-34.

Goshko, T. 2019. Izuchenie tekhnologii izgotovleniia raspisnoi keramiki s poseleniia Tripole. *Revista arheologică*, XV, 1, s. 132-139.

Husiev, S. O. 1995. *Trypilska kultura Serednoho Pobuzhzhia rubezhu IV—III tys. do n. e.* Vinnytsia: Anteks.

Videiko, M., Burdo, N., Slesarev, E., Videiko, M. 2019. Novye issledovaniia eponimnogo pamiatnika tripolskoi kultury. *Revista arheologică*, XV, 1, s. 65-76.

Danylenko, V. M. 1957. Doslidzhennia neolitychnykh pam'iatok na Pivdennomu Buzi. *Arkheolohiia*, 10, s. 36-49.

Danilenko, V. N. 1969. *Neolit Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka.

Danilenko, V. N. 1974. *Eneolit Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka.

Zakharuk, Yu. M. 1964. Problemy arkheolohichnoi kultury. *Arkheolohiia*, XVII, s. 12-42.

Zaets, I. I. 1974. Tripolskoe poselenie Klishchev na Iuzhnom Buge. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 180-200.

Kandyba, O. 2007. Halytska malovana neolitychna keramika. In: Ryzhov, S., Rassamakin, Yu. (ed.). *Arkheolohiia*. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, s. 20-109.

Masson, V. M. 1987. Vyvchennia kulturnoho protsesu za arkheolohichnymy materialamy. *Arkheolohiia*, 57, s. 9-18.

Movsha, T. H. 1972. Periodyzatsiia i khronolohiia serednoho ta piznoho Trypillia. *Arkheolohiia*, 5, s. 3-24.

Movsha, T. G. 1975. Dve paralelnye linii v razvitii tripolskoi etnokulturnoi oblasti (etapy BI—CI). In: *Noveishie otkrytiia sovetskikh arkheologov: tezisy dokladov konferentsii*. 1. Kiev: IA AN USSR, s. 69-71.

Ovchynnykov, E. V. 2012. Doslidzhennia na trypilskomu poselenni Vladyslavchyk. In: Otroshchenko, V. V. (ed.). *Zemledeltsy i skotovody drevnei Evropy*. Kiev; Sankt-Peterburg, s. 115-123.

Ovchynnykov, E. V. 2014. *Trypilska kultura Kanivskoho Podniprov'ia*. Kyiv: Oleh Filiuk.

Passek, T. S. 1949. *Periodizatsiia tripolskikh poselenii (III—II tysiacheletiia do n. e.)*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSR, 10. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Ryzhov, S. M. 2002. Trypilskyi shar poselennia Ripnytsia I. In: Videiko M. Yu. (ed.). *Rzhyshchivskyi arkheodrom: Arkheolohichni doslidzhennia ta eksperementalni studii 2000—2001 rokiv*. Kyiv: Akademperiodyka, s. 19-40.

Ryzhov, S. M. 2007. Suchasnyi stan vyvchennia kulturno-istorychnoi spilnosti Kukuten-Trypillia na terytorii Ukrainy. In: Ryzhov, S., Rassamakin, Yu. (ed.). *Arkheolohiia*. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, s. 437-477.

Ryzhov, S. N. 2015. Vladimirskaia lokalno-khronologicheskaia gruppa zapadno-tripolskoi kultury v Bugo-Dneprovskom mezhdureche. In: Diachenko, O. (ed.). *Kulturnii kompleks Kukuten-Tripillia ta iogo susidi. Zbirka naukovikh prats pam'iati Volodimira Krutsa*. Lviv: Astroliabiia, s. 153-166.

Ryzhov, S. M, Mahomedov, B. V., Shumova, V. O, Trachuk, O. V. 2004. Arkheolohichni rozkopky dvosharovoho poselennia Ripnytsia 1 bilia m. Rzhyshcheva. In: Kotsur, V. P. (ed.). *Rzhyshchivskyi arkheodrom 2. Doslidzhennia ta eksperymentalni studii 2002—2004 rokiv*. Kyiv: Puhachov, s. 54-92.

Sorokin, V. Ia. 1990. K probleme khronologii pamiatnikov srednego Tripolia Moldovy. In: *Rannezemledelcheskie poseleniia-giganty tripolskoi kultury na Ukraine. Tezisy dokladov I polevogo seminara. Talianki 1990*. Talianki; Veselyi Kut; Maidanetskoe, s. 94-101.

Tsvek, E. V. 1975. Tripolskie plemena mezhdurechia Iuzhnogo Buga i Dnepra i ikh sviazi s naseleniem iugo-zapada Prichernomoria i Zakarpatia. In: *150 let Odesskomu arkheologicheskomu muzeiu AN USSR: Tezisy dokladov iubileinoi konferentsii*. Kiev: Naukova dumka, s. 51-52.

Tsvek, E. V. 1980. Tripolskie poseleniia Bugo-Dneprovskogo mezhdurechia: K voprosu o vostochnom areale kultury Kukuteni-Tripole. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Pervobytnaia arkheologiia — poiski i nakhodki*. Kiev: Naukova dumka, s. 163-185.

Tsvek, E. V. 1989. Bugo-dneprovskii variant vostochnotripolskoi kultury: K probleme vydeleniia kultur i lokalnykh variantov Tripolia. In: Berezanskaia, S. S. (ed.). *Pervobytnaia arkheologiia: Materialy i issledovaniia*. Kiev: Naukova dumka, s. 106-117.

Tsvek, E. V. 2003. Nekotorye aspekty vzaimodeistviia eneoliticheskikh obshchestv Tripolia i Stepi. In: Korvin-Piotrovskyi, O. H. (ed.). *Trypilski poselennia-hihanty. Materialy mizhnarodnoi konferentsii*. Kyiv: Korvin-Pres, s. 175-182.

Tsvek, O. V. 2004. Skhidnotrypilska kultura. In: Videiko, M. Yu. (ed.). Entsyklopediia trypilskoi tsyvilizatsii. II. Kyiv: Ukrpolihrafmediia, s. 507-508.

Tsvek, O. V. 2006. *Poselennia skhidnotrypilskoi kultury (korotkyi narys)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Tsvek, E. V. 2012. Vostochnotripolskaia kultura i nekotorye aspekty struktury Kukuteno-Tripolskoi megaobshchnosti. In: Otroshchenko, V. V. (ed.). *Zemledeltsy i skotovody drevnei Evropy*. Kiev; Sankt-Peterburg, s. 225-245.

Burdo, N. 2014. Anthropomorphic plastic art of Trypillia culture: dialectic of similarities and differences. In: Ursu, C.-E., Ţerna, S. (eds.). *Anthropomorphism and symbolic behaviour in the Neolithic and Copper Age communities of South-Eastern Europe*. Suceava: Kari A. Ronstorfer, p. 303-364.

Childe, V. G. 1929. *The Danube, in Prehistory*. Oxford [England]: Clarendon; New York: Oxford University.

Lazarovici, C.-M., Lazarovici, G., Ţurcanu, S. 2009. *Cucuneni: A Great Civilization of the Prehistoric World*. Iaşi: Palatul Culturii.

N. B. Burdo

EAST TRYPILLIA AND WEST TRYPILLIA CULTURES: MYTH OR REALITY?

Problems of culturogenesis and structure of the cultural complex of Trypillia-Cucuteni become relevant in the last decades of the XXth century. The emergence of new sources and methods encourages researchers to understand the phenomenon of Trypillia-Cucuteni on a new level. There is a noticeable tendency to single out individual archaeological cultures instead of structural subdivisions of the cultural community at the turn of the XX—XXIth centuries. The binary scheme of the division of the Trypillia culture into the «East Trypillia» and «West Trypillia» cultures became popular in the national Trypillia studies. However, such an «innovation» is not sufficiently substantiated both at the level of methodological principles and analysis of specific materials. Elucidation of the real structure of the cultural complex of Trypillia-Cucuteni shows its versatility and proves the artificiality of its division into two archaeological cultures, which is proposed by O. V. Tsvek and S. M. Ryzhov.

The division of the Trypillia-Cucuteni cultural complex into separate archeological cultures (two or more) is impossible until its final stage CII, because almost all its structural units are selected on the basis of ceramic traditions, and the other parameters (character of house-building, tools producing, sacred tradition) are more or less the same. All structural units combine a genetic link with the Precucuteni-Trypillya A times, which demonstrates all the features of the Trypillia-Cucuteni cultural complex as a whole, with the exception of ceramic traditions. These traditions are the most dynamic, act as an indicator of the cultural identity of certain groups of the population and reflect the structure of the cultural complex.

The structure of the cultural complex Trypillia-Cucuteni is a spatio-temporal continuum, its complexity is due to dynamic and multifaceted processes of internal transformations of individual units of the structure, the interaction of traditions and innovations, constant contacts between them, the movement of specific groups, their interaction with surrounding cultural complexes. The binary concept of the «East Trypillia» and the «West Trypillia» cultures, which became too popular today, is an artificial construction and does not reflect the real structure of Trypillia Culture.

Keywords: culturogenesis, cultural complex of Cucuteni-Trypillia (Trypillia-Cucuteni), Trypillia Culture, structure of Culture, East, West Trypillia Culture.

Одержано 16.09.2020

БУРДО Наталія Борисівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

BURDO Nataliia B., Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-4873-5092, e-mail: nbburdo@gmail.com.

УДК 903.5(4)"637" DOI: 10.37445/adiu.2021.02.24

J. Romaniszyn, P. Makarowicz

REAL BURIALS OR CENOTAPHS? A STUDY OF THE MYSTERIOUS UNDER-MOUND FUNERARY CONSTRUCTIONS OF THE TRZCINIEC CULTURAL CIRCLE

This article presents a recently recognized type of Trzciniec Cultural Circe (TCC) funerary structure, which over the last decade has been excavated in the cemeteries of Bukivna, Nieciecz Włościańska, and has also been identified during the study of archival material from Komariv. These constructions are characterized by the placement of stones in the corners and along the sides of a rectangular plan. Due to the lack of skeletal remains, these structures are sometimes interpreted as symbolic graves (cenotaphs). Based on multidisciplinary methods, including radiocarbon, geochemical and geological analyzes, excavation, as well as study of archival documentation, the authors can state these features occurred in different enclaves of the TCC and were an important component of the funeral rite during the classical stage of the development of this cultural formation. Their form, structure, location, and inventory also indicate that these unique features probably played an important and universal role in the varied and multidimensional TCC funeral ceremonies.

Keywords: *funeral rite, under-barrow architecture, funeral construction, Trzciniec Cultural Circle, barrows.*

Introduction. The Middle Bronze Age Trzciniec Cultural Circle (TCC) (Makarowicz 2010a, fig. 1) barrows, which are monuments that form their own landscapes and are usually highly visible in the field, hide various under-mound features, the function of which is not limited to the funeral sphere. Sepulchral structures inside the barrows are frequently discovered in different enclaves of this cultural formation (among others Sulimirski 1968; Berezanskaya 1972; Kempisty 1978; Artemenko 1987; Górski 1996; 2010; Taras, Florek 2003, p. 63—69; Makarowicz 2010a, p. 228—242; 2019), and in recent years have been more broadly interpreted (e. g. Taras, Florek 2003, p. 63—69; Makarowicz 2010a, p. 382—383; 2019; Górski 2010; Piotrowska 2012; Niculică, Boghian 2015).

In this article, the authors consider a specific type of funeral construction sometimes interpreted as a cenotaph (symbolic grave) in which human remains are typically not documented. These constructions occur mainly in the southeast enclave of the TCC, within the Komarów Culture (KC) territory (Sulimirski 1968; Makarowicz, Lysenko, Kočkin 2013a, 2013b; Makarowicz et al. 2016a; Lysenko et al. 2015). Data from the recent excavation in Bukivna (Makarowicz, Lysenko, Kočkin 2013a; 2013b; 2020; Lysenko et al. 2015), analysis and reinterpretation of archival information from the eponymic cemetery in Komariv (Romaniszyn 2018), and results from research in the South Podlasie of northeast Poland (Kiełbasińska et al. 2012) allow a comprehensive examination of this type of funeral structure. The goal of this article is to address the question of the role these under-barrow features played in ritual activity of the TCC societies. Were they, in fact, cenotaphs or perhaps real burials? Furthermore, the authors will present a discussion of the chronology of these constructions, and their importance and symbolism within TCC communities.

It is worth mentioning that these so-called cenotaphs are difficult to record during excavation. These funerary structures are relatively 'architecturally fragile and slight' and they do not manifest themselves in the field as, for example, wooden, stone-wooden, or stone mortuary houses, which are known from the most important «Trzciniec» cemeteries (e. g. Florek, Taras 2003, p. 63—69; Makarowicz 2010a, p. 282—283; 2019). Therefore, it seems that the frequency of this sepulchral structure is strongly understated

© J. ROMANISZYN, P. MAKAROWICZ, 2021

in the current literature. This article is the first attempt to interpret the described construction, which also reflects the various and complex funeral rites of the TCC societies.

Database presentation. The problem of the discussed feature type in TCC barrows has not been taken into account in the subject literature. The authors focused on specific features that are similar in form and building material, because they duplicate and repeat a particular architectural scheme. This refers specifically to constructions consisting of single stones arranged on a quadrilateral plan. These stones are usually situated in the corners, in the middle of the sides, or along the walls of the constructions, creating unique structures containing a small space inside. Eight features of this type have been documented presently in the TCC, most from well recognized contexts. Four come from Bukivna, upper Dniester river basin, and were registered during excavations by the Polish-Ukrainian archaeological expedition (Makarowicz, Lysenko, Kočkin 2013a; 2013b; (eds.) 2021; Lysenko et al. 2015). Three similar constructions were discovered during research in Komarów prior to World War II in what was then Eastern Galicia (Sulimirski 1936; 1939; 1964; 1968), and one of these features in Nieciecz Włościańska (Southern Podlasie) was explored during recent investment research (Kiełbasińska et al. 2012). Additionally, after analysing plans and descriptions from archival research, it can be concluded that the frequency of the discussed features was likely much higher; however, they have been partially destroyed or inappropriately explored.

Bukivna cemetery. The necropolis in Bukivna is spatially the largest cemetery of the KC and covers an area of several square kilometres. Together with the neighbouring cemetery in Milovanye, this necropolis consists of a dozen barrow concentrations with a total of over 150 mounds located on exposed landforms and creating both linear and group alignments (Makarowicz et al. 2016a; 2016b; 2016c; 2018; 2019; (eds.) 2021). The cemetery was explored pre-World War II, in 1931 and 1938 (Bryk 1932; Śmiszko 1937; Siwkówna 1938; Rogozińska 1959), and also during the recent Polish-Ukrainian research project from 2010 to 2014 (Makarowicz, Lysenko, Kočkin 2013a; 2013b; 2020; Lysenko et al. 2015) [1]. During the latter, six barrows were excavated, three of which revealed four features that are preliminary interpreted as «cenotaphs».

Barrow 1/I/2010 — Feature 3. This feature was located in the central-west sector of Barrow 1/I/2010. It was rectangular in shape with dimensions of 1.7 × 0.9 m, the contours of which were marked by ten stones arranged in two parallel rows oriented NNW—SSE (fig. 1). Moreover, one stone was situated to the northeast, which lengthens the potential wall of this feature. In turn, the southwestern corner of this construction was strengthened by two additional stones, which created a kind of «vestibule». The whole construction was situated between 1.43 and 1.61 m beneath the top of the barrow. Stones used to build this construction were erratic with dimensions of 18—25 × 15—23 × 5—10 cm. They were placed directly within a clay layer. Some burnt oak wooden piles were documented to the east and west of the northern part of this construction. Their dimensions were between 0.9 and 0.5 m in length, 10.0 to 12.0 cm in width, and 1.5 to 3.0 cm in thickness. No human bones were found inside the described feature; only archaeological material was present. Three vessels (a completely preserved pot, a vase, and fragments of another pot) were discovered in the northern part of the construction. Another two containers (a bowl and cup) were excavated from the vicinity of the southeast corner. What is more the deposit also included a rhomboidal-head pin, the remains of a bronze pendant, a flint arrowhead, and a sickle, and another three vessels (a vase, bowl and cup) were found 1.5 m northeast of the described feature (Makarowicz, Lysenko, Kočkin 2013a, p. 160—162; 2013b, p. 104—107; (eds.) 2021; Lysenko 2015, p. 59—63). Geochemical analysis also revealed increased proportions of phosphorus in this area of the feature (Hildebrandt-Radke, Spychalski 2021).

Barrow 7/I/2014 — Feature 6. The feature was located in the southeast sector of Barrow 7/I/2014, at a depth of between 1.81 and 1.90 m from the top of the mound. It was built from six stones arrange in a rectangular plan oriented NE—SW (fig. 2). The size of the stones ranged from 16 × 10 to 23 × 17 cm. The construction dimensions were 1.7 × 0.7 — 0.97 m. The fill of the feature did not differ from the surrounding vicinity and no osteological material was documented inside. One vessel (a vase) was found in the northwest part of this construction. In turn, one mug which lay upside down was excavated from the northwest corner. It appears that this vessel «marked» the corner of this structure, and perhaps was used instead of a stone. An additional two vessels (a pot and amphorae, originally one placed within the other) were excavated in the vicinity of the southwest corner stone.

Barrow 7/I/2014 — Feature 7. The discussed structure was documented in the northwest sector of Barrow 7/I/2014, at a depth of 1.75 to 1.81 m from the top of the mound. This feature, nearly oval in shape, was oriented NW—SE with

1. The project was funded by the National Science Centre of Poland, grant no. 2011/03/B/HS3/00839 «Bukivna. An elite Komarów culture cemetery by the Dnister River», which was undertaken from 2011 to 2015 by scholars from Adam Mickiewicz University in Poznań, the National Academy of Sciences of Ukraine in Kiev, and Vasyl Stephanyk Precarpathian University in Ivano-Frankivsk.

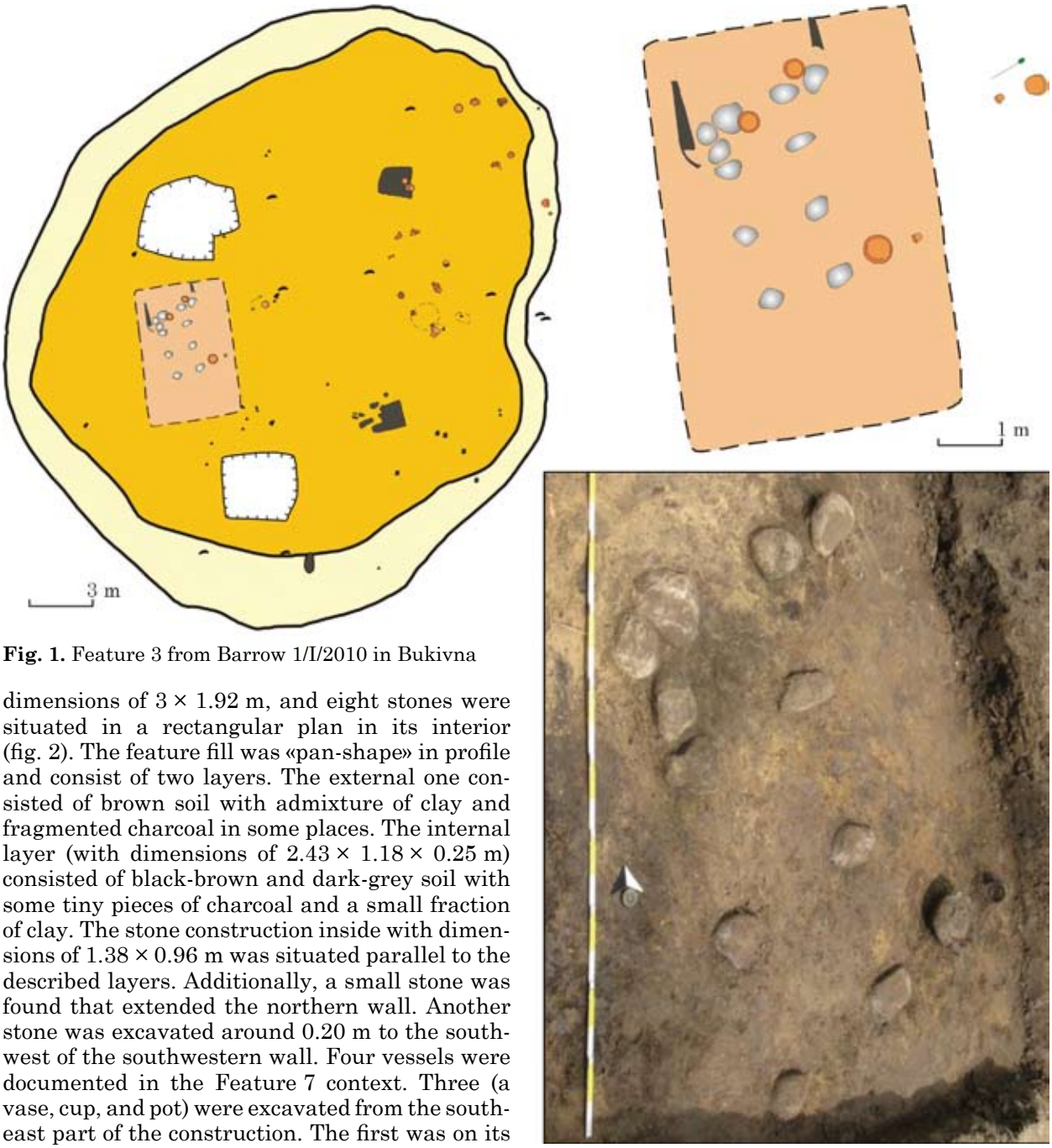

Fig. 1. Feature 3 from Barrow 1/I/2010 in Bukivna

dimensions of 3 × 1.92 m, and eight stones were situated in a rectangular plan in its interior (fig. 2). The feature fill was «pan-shape» in profile and consist of two layers. The external one consisted of brown soil with admixture of clay and fragmented charcoal in some places. The internal layer (with dimensions of 2.43 × 1.18 × 0.25 m) consisted of black-brown and dark-grey soil with some tiny pieces of charcoal and a small fraction of clay. The stone construction inside with dimensions of 1.38 × 0.96 m was situated parallel to the described layers. Additionally, a small stone was found that extended the northern wall. Another stone was excavated around 0.20 m to the southwest of the southwestern wall. Four vessels were documented in the Feature 7 context. Three (a vase, cup, and pot) were excavated from the southeast part of the construction. The first was on its side at a distance of 0.5 m to the southeast of the southeastern cornerstone. Slightly closer (around 0.15 m) to the same cornerstone, a cup was found, inside of which was a small pot. Moreover, a bowl lying on its side was deposited in the northwest sector of the described construction. Many charcoal concentrations were observed in the north and northwest parts of this feature. Additionally, several flint tools and small pieces of pottery were documented within the Feature 7 outline, but again no human remains were found.

Barrow 2/I/2010/2012 — Feature 1. Feature 1 from Barrow 2/I/2010/2012 may be another example of the discussed type of funeral structure. This construction was discovered in the central part of the barrow. However, it must be emphasized that the structure was almost completely destroyed by a modern looter's trench, which damaged a substantial part of this mound, especially the central sectors. Due to this, only the eastern section of this construction was preserved (fig. 3). Perhaps two stones with dimensions of 23 × 20 × 12 and 24 × 15 × 8 cm marked the eastern brink of the structure. The distances between the stones that comprise this construction oscillate around 0.7 m, and a fragment of burnt wood with dimensions of 7 × 5 × 1 cm, probably the remains of a pile, was observed 0.3 m to southeast. No osteological material was found in the context of this feature. The equipment of this structure included three vessels. The first (a vase) stood on the southernmost stone. Less than a metre from the vase, the lower part of a S-shaped pot was found. Finally,

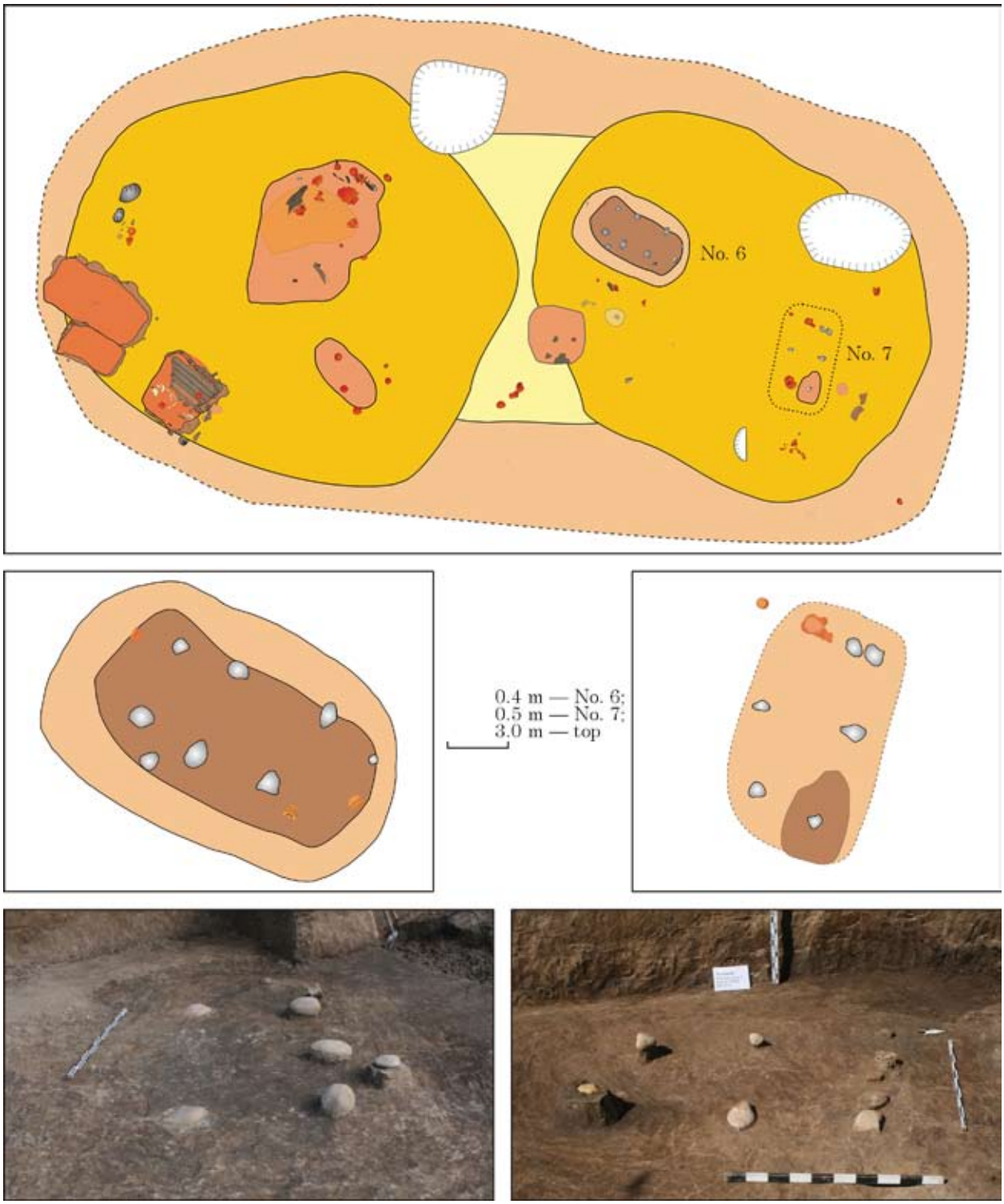

Fig. 2. Features 6 and 7 from double Barrow 6 and 7/I/2010 in Bukivna

a highly fragmented vessel was noticed around 1 m from the southern edge of the feature. Additionally, the upper part of a nail-headed pin was documented between the mentioned vase and pot. However, it seems like a large part of the feature inventory was stolen by looters.

Komariv cemetery. The cemetery in Komariv (former Komarów) is a part of a larger barrow complex that also includes necropolises in Krylos, Viktoriv, and Medynya. This necropolis is located on the watershed between the Lukva and Limnitsa rivers. As at Bukivna, barrows here create a series of linear and group-linear concentrations, stretching along the highest parts of the terrain (see Makarowicz et al. 2016a; 2016b; 2016c; 2019). The cemetery was explored at the end of 19th century (Ziemięcki 1887); however, the greatest intensification of fieldwork took place from 1934 to 1936 during the wide ranging excavations conducted by Tadeusz Sulimirski and Józef

Grabowski (Sulimirski 1936; 1939; 1964; 1968, p. 105—119). In total, over 60 barrows were excavated and assigned to the Corded Ware Culture (CWC) and also to the KC.

It appears that three features (two from Barrow 34 and one from Barrow 45) can be considered as the type of under-barrow mortuary architecture discussed in this article. It should also be assumed that pre-war excavation methodologies did not always permit the observation of rectangular features and probably their frequency was higher at this site. Relics of the excavated barrows in the form of «cutting cones» observed during a recent field-walking surveys (Makarowicz 2016a) also suggest that some of the under-barrow architecture located in side sectors of these barrows may have gone undocumented.

Barrow 34 — Feature A. The central part of the described barrow was destroyed by a second (chronologically subsequent) cremated burial. Around 0.70 m beneath this structure, the original grave feature was found. It was built from six stones (in the excavators' opinions, they were «halved») with dimensions from 20 to 60 cm and they marked a rectangular area of 1.5 m^2 (fig. 4: A). This structure was oriented NW—SE and no skeletal material was observed in this context. Three crushed vessels (a bowl, cup, and mug) were deposited in a row along the eastern wall. Another container (possibly a pot with a folded edge) lay around 1 m to the east of the other vessels. Additionally, a flint arrowhead was found in the northeast corner of the construction. Three pits filled with charcoal were also observed within the feature outline (Sulimirski 1968, p. 111f, plan 19: 2).

Barrow 34 — Feature B. In the northeast sector of the same barrow, another feature of the type we are interested in was found around 2 m to the northwest of Feature A (fig. 4: A). This construction was built from stones arranged in three rows which formed a rectangular shape of 2 m^2. The feature recalls examples from barrows at Bukivna; however, after analysing the documentation, it can be concluded that two such structures were built next to each other. A shallow hole with containing three vessels (a cup, mug, and bowl) was observed by the western wall of this feature. As in Feature A, no skeleton traces were found inside Feature B (Sulimirski 1968, p. 111—112; plan 19: 2). It should be mention that analogically to Barrow 7/I/2014 in Bukivna, two features of the discussed type of funeral architecture were documented under the mound of one barrow.

Barrow 45 — Feature 1. This feature was located 1.5 m to northwest of the central point of Barrow 45. It was built from 11 stones arranged in three rows (fig. 4: B). The structure had dimensions of 5.5 × 3 m and was oriented SW—NE. In the opinion of the excavators, the described construction likely included more stones that were removed as a result of agricultural activity. When analysing the preserved arrangement of stones, it can be

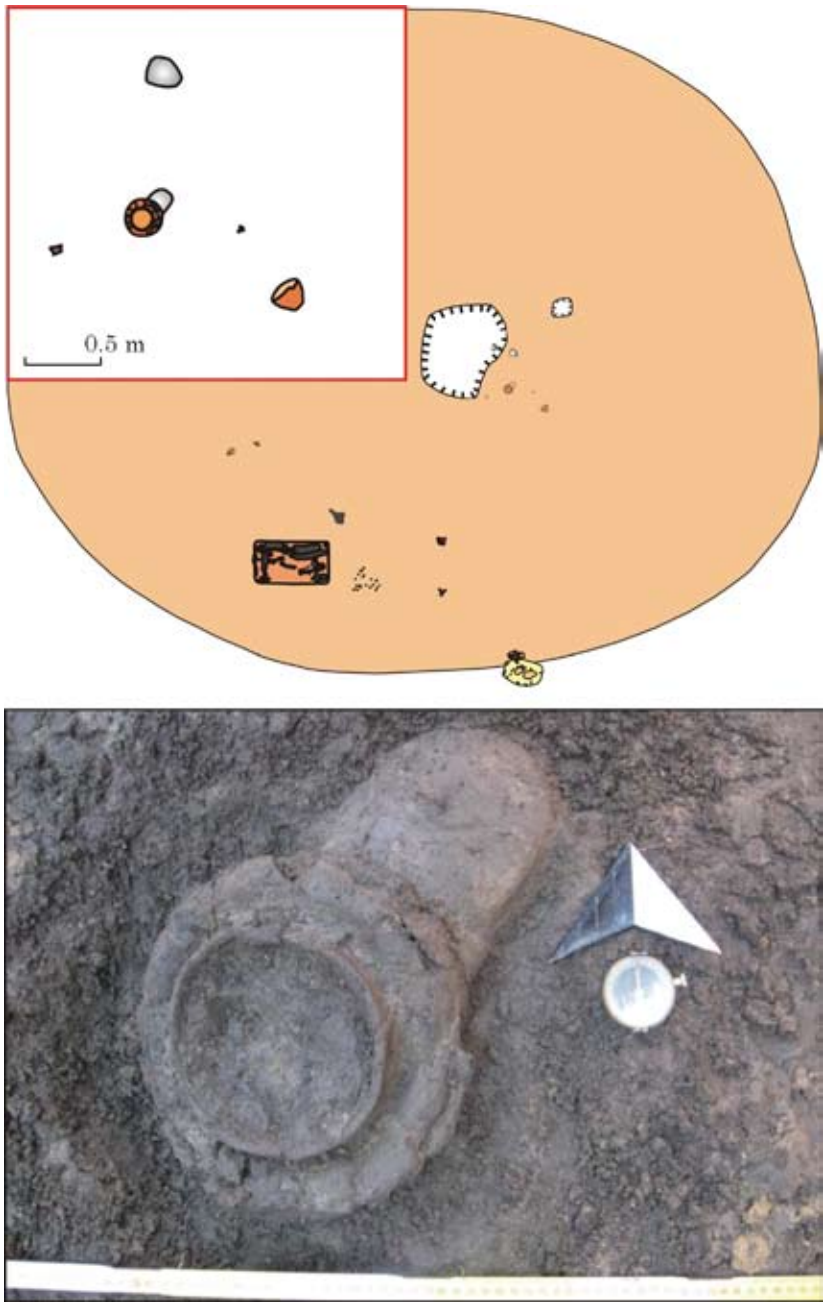

Fig. 3. Feature 1 from Barrow 2/I/2010/2012 in Bukivna

Fig. 4. Komariv: A — Features A and B from Barrow 34; B — Feature 1 from the Barrow 45

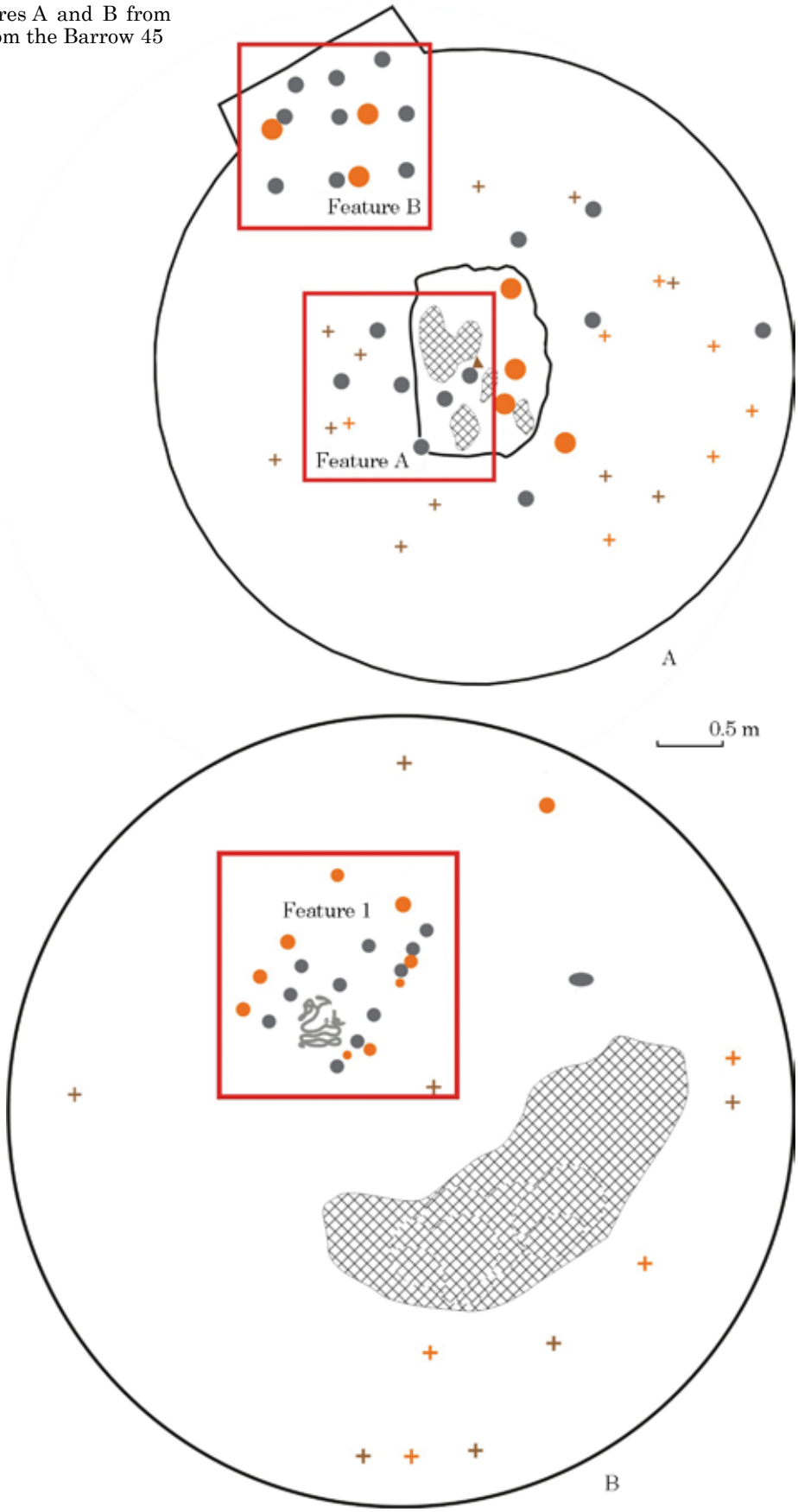

assumed that they originally formed two, adjacent, rectangular structures. Importantly, calcined human bones and charcoal fragments were identified inside the southwest sector of the construction, although osteological material was not observed in the northeast part of this feature. Ten vessels were

Fig. 5. Grave 2 from the barrow in Nieciecz Włościańska

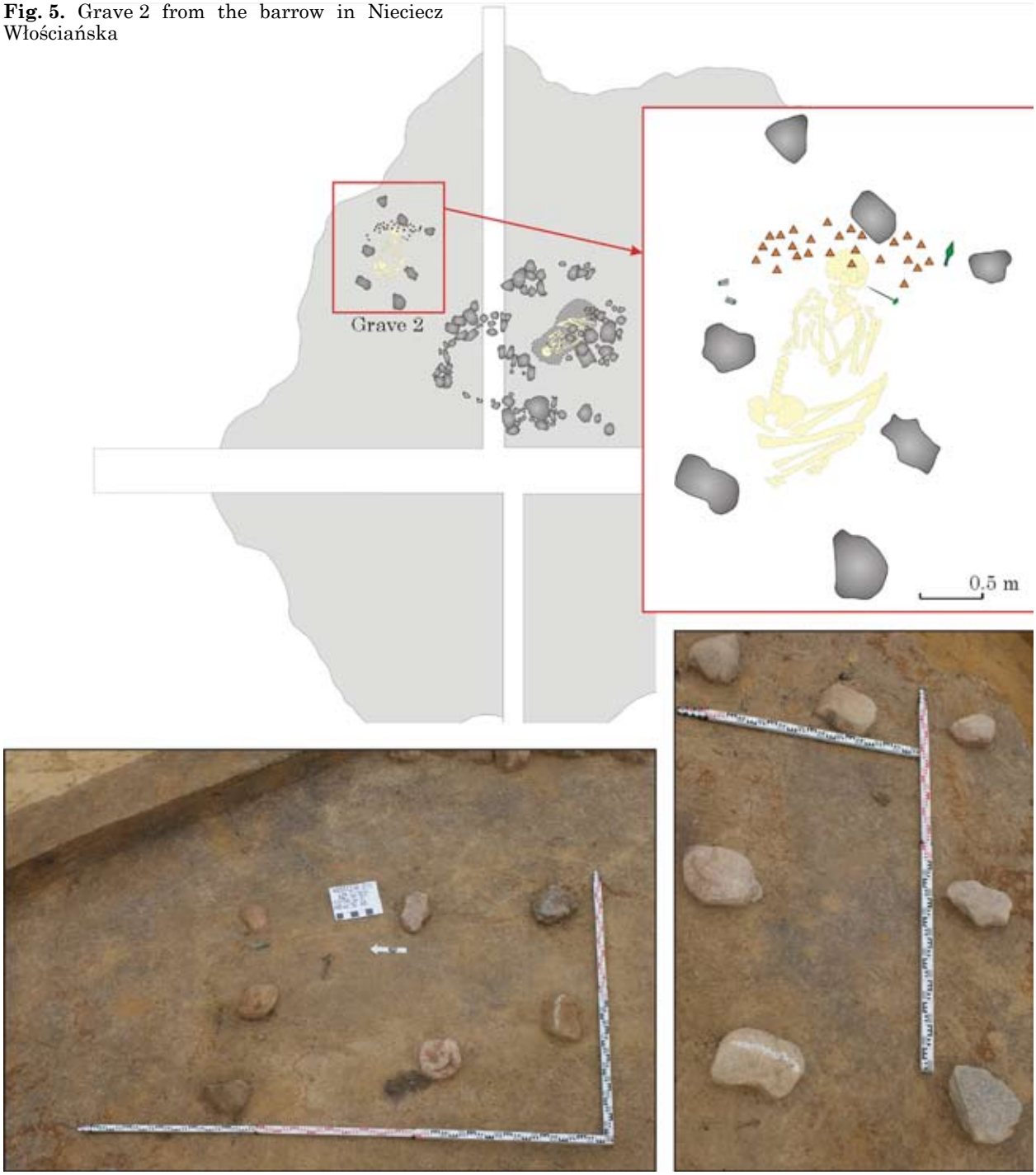

documented within the context of the construction. Similar to the latter examples, all were placed along the walls of the structure. Specifically, four vessels (two pots and two bowls) were deposited next to the northwest wall, one (a bowl) by the north wall, and four (three bowls and a handled mug) by the southeast wall (Sulimirski 1968, p. 114; plan 24: 2).

Nieciecz Włościańska Barrow — Grave 2. The last example of a funerary construction of the type discussed here, is a structure from the barrow in Nieciecz Włościańska (fig. 5). In contrast to the examples presented above, which are located on the belt of the southern highlands, this barrow is located in the northeast area of the TCC, in South Podlasie. One barrow located on a sandy hill above the Cetynia River Valley was excavated during investment research conducted in 2012 (Kiełbasińska et al. 2012).

In the northeast sector of this barrow a rectangular feature designated «Grave 2» was found. Its contours were formed by six stones arranged in the corners and in the middle of the longer sides of the feature. This structure was oriented NE—SW. No osteological material was found inside the feature; however, the excavators observed traces of discoloration or «washed hummus», which in their opinion indicated the presence of a deceased whose remains did not preserved due to unfa-

Calibrated radiocarbon dates from the discussed mortuary features
from Nieciecz Włościańska and Bukivna (Oxcal v. 4.4; Bronk Ramsey 2009)

No.	Barrow	Feature	Conv BP	Cal BC (68,3 %)	Cal BC (95.4 %)	Lab no.	Material
1	Nieciecz Włościańska						
	30	2	3430 ± 40	1869—1849 (9.2) 1772—1676 (53.6) 1654—1641 (5.4)	1879—1839 (13.7) 1826—1622 (81.8)	Poz-57704	Wood
	Bukivna						
2	7/I/2014	7	3425 ± 30	1863—1855 (4.0) 1767—1683 (59.3) 1653—1643 (5.0)	1873—1845 (9.9) 1818—1801 (2.9) 1776—1625 (82.7)	Poz-69118	Charcoal
3	7/I/2014	6	3390 ± 35	1736—1716 (14.9) 1693—1626 (53.4)	1867—1851 (1.8) 1770—1607 (89.4) 1581—1544 (4.3	Poz-69117	Charcoal
4	Nieciecz Włościańska						
	30	2	3340 ± 35	1669—1656 (6.7) 1635—1540 (61.5)	1736—1716 (4.9) 1692—1518 (90.5)	Poz-57705	Wood
5	Bukivna						
5	1/I/2010	3	3305 ± 30	1612—1534 (68.3)	1665—1659 (0.6) 1631—1502 (94.9)	Poz-88820	Charcoal

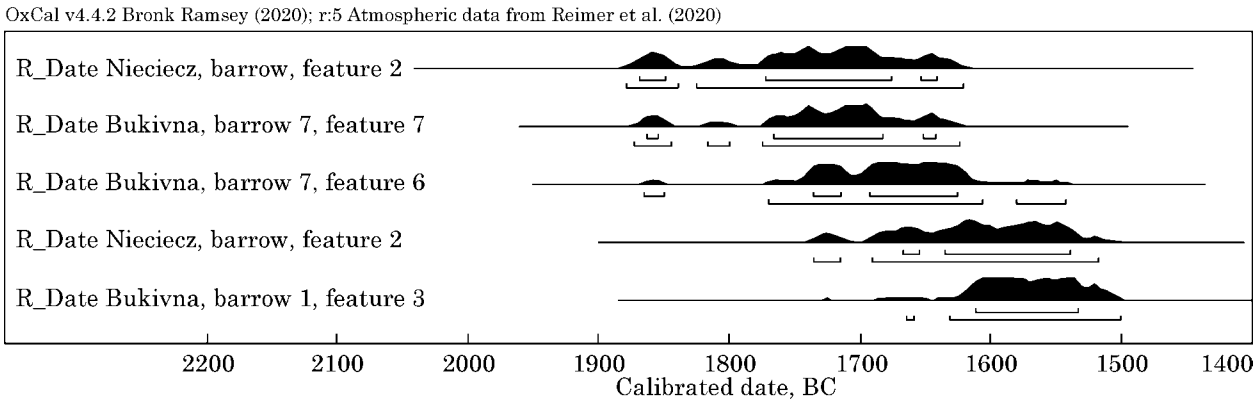

Fig. 6. Radiocarbon dates from Feature 3 — Barrow 1/I/2010, Features 6 and 7 — Barrow 7/I/2014 — Bukivna, Grave 2 — Nieciecz Włościańska

vourable soil conditions. Basing on field observations, they stated that the individual in Grave 2 was buried in a crouched position on his left side with hands folded near his face and the head to the NE. Also, within the context of this feature, a bronze spearhead, nail-head pin, and two spiral bracelets were excavated. Additionally, numerous fragments of a vessel (pot) were documented in the vicinity of the potential deceased's head (Kiełbasińska et al. 2012, p. 5—7).

Chronology. The pottery from the described features generally represents the classic stage of the TCC development, both in the western area (Nieciecz Włościańska), as well as the southeast part occupied by the KC societies (Bukivna). To increase the precision of the absolute chronology of the analysed constructions, five ^{14}C dates from features at both sites were calibrated (table).

After calibration, the chronological ranges suggest that the discussed feature are associated

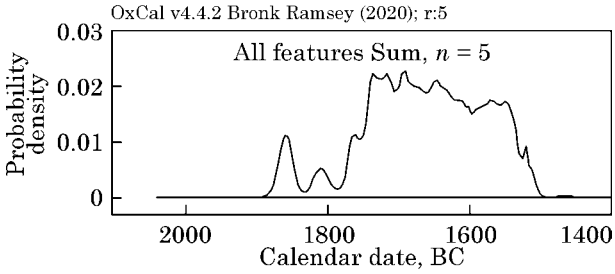

Fig. 7. Sum of probability distribution of radiocarbon dates discussed in the paper

with the earliest, or classic horizon of TCC development in the highland area of its range. The absolute dates point to the 18th to 16th centuries BC as the most probable periods during which this type of under-mound construction was in use (table; fig. 6). Generally, this is also confirmed by the sum of the probability distributions of the obtained ^{14}C values (fig. 7).

The role of rectangular structures in the funeral practices of TCC societies. Discussion and interpretation. «Trzciniec» funeral rites are characterized by their great variety, complexity, and dynamics of change. Interregional similarities and differences in ritual behaviours are registered in TCC necropolises. Not only burials, but other features with different roles, probably symbolic or ritual, are documented under the mounds of this cultural formation (Górski 2010; Makarowicz 2010, p. 201; Piotrowska 2012, p. 86). These types of funeral structures also include a broad spectrum of constructions that have been registered inside barrows (Makarowicz 2010a, p. 228—242; Górski 2010). Described symbolic structures have various architectonical forms (Florek, Taras 2003, p. 63—69; Górski 2010; 2017; Makarowicz 2010a, p. 228—242; Niculică, Boghian 2015). Specifically, within this wide range of stone and wooden-stone constructions, the following forms can be distinguished: stone boxes (cists), pseudo-cists (stone constructions similar to cists), stone rings, pavements, as well as wooden platforms, coffins, and mortuary houses based on differential architectonical plans (Florek, Taras 2003, p. 63—69; Makarowicz 2010a, p. 231—242; 2019; Niculică, Boghian 2015, p. 82). It should be mentioned here that parts of the TCC are distinguished by specific funeral architecture. For example, the Biały Potok group (BPG) of the Western Podolia area is characterised by flat inhumated graves tightly cased within stone constructions (Kostrzewski 1928; Romaniszyn, Makarowicz 2018). Also, the area between the Prut and Dnister rivers, covering the current area of Romania and the Republic of Moldova, is rich in stone construction (Shovkoplyas 1952; Dergačev 1986; Boghian, Niculică, Budui 2012; Niculică, Boghian 2015). Nevertheless, the rectangular structures delineated by stones discussed in this article have not received much attention to date in the literature.

The features of interest to us were discovered mostly in the Komarów version of the TCC, in the upper Dniester area. Only one construction was explored in the northern (lowland) extent of the TCC. However, it should be emphasized once again that the features described in this article have architectural layouts that are subtle and difficult to register during excavation. This is confirmed by the documentation record. Among the eight structures known to date, six were explored in the last decade, that is during the period when archaeological technique and tools to record documentation have improved significantly. For example, of the five KC barrows in Bukivna, the described features were observed under as many as three mounds (Makarowicz et al. (eds.) 2021).

Hitherto, all known rectangular features delineated by stones were discovered beneath mounds, and most were located on the ancient soil level. In addition to these features, structures of differing types were also registered in the same barrows. For example, in Bukivna two separate barrows — Barrow 6/I/2014 measuring 11.5 × 10 × 1.45 m (length × width × height) and Barrow 7/I/2014 measuring 11.5 × 10 × 1.6 m — were in such close proximity that they created the impression of one longitudinal barrow. Ten features were distinguished during the excavation of these barrows (Makarowicz et al. 2020). In addition to the rectangular constructions described above, clay-wooden mortuary houses (more Makarowicz 2019), ritual deposits of vessels, and fragments of smaller wooden constructions were also recorded. In Barrow 1/I/2010 from this site, five other features were found in addition to a potential cenotaph. There were the remains of two burnt wooden platforms, a stone pavement, and relics of another clay construction (Makarowicz, Lysenko, Kočkin 2013a, p. 160—162; 2013b, p. 104—107; 2020; Lysenko et al. 2015, p. 59—63). In the Nieciecz Włościańska barrow, in addition to Grave 2 discussed above, Grave 1 was also documented. It was a construction built of around 100 irregularly shaped stones located in the central part of the barrow. The diameter of this construction was nearly 5 m and contained a clearly separated space in which the deceased had been buried (Kiełbasińska et al. 2012, p. 5—7). Undoubtedly, constructions accompanying the discussed features were also registered in Barrows 34 and 45 from Komariv. However, brief reports from this excavation, which for example describe some ritual features as an «area with scattered lumps of charcoal», prevent the exact recognition of these construction types (Sulimirski 1968, p. 114, plan 23).

Another common trait of the discussed features was traces of fire activity in the barrow where they were located. One of the TCC under-mound funeral rites was *in situ* cremation or burning the grave construction with the deceased inside (Makarowicz 2008; 2010a, p. 243; 2019; Romaniszyn 2015, p. 39; 2018; Górski 2017; see Górski et al. 2017). Following the latest interpretations, cremation within the borders of TCC barrows derived from the post-Globular Amphorae culture tradition or from the Carpathian Basin cultures. It cannot be ruled out that this pattern could also have been connected to the middle Dnieper area, where numerous cases of this type were confirmed. Therefore, it is assumed that the tradition of cremating the deceased inside the under-mound constructions has various and omni-directional origins (more Makarowicz 2010a, p. 384—385). In the context of the features of interest in this paper, the practice of burning has a direct impact on the ability to recognize their function. The activity of ritual fire was one of the reasons that some of the construction elements were completely destroyed. Therefore, it cannot be clearly stated that the stones dug into the ancient surface of the rectangular features discussed here were the only

components of the funeral construction or whether they served as a base for a larger over-ground structure. At this point it is necessary to mention Feature 3 from Barrow 1/I/2010 in Bukivna where the remains of burnt oak piles were found to the east and west of the extreme vertices of the described feature (Makarowicz, Lysenko, Kočkin 2013b, p. 104—105). Thus, a scenario assuming preserved stones on a rectangular plan were a relic (a foundation?) of a larger construction cannot be ruled out. There are examples of this type of TCC monumental funeral structure from Dwikozy and Dacharzów (Ścibior, Ścibior 1990; Florek, Taras 2003), although in both cases they were significantly larger structures — mortuary houses.

It is also difficult to clearly define the role that these stone-lined rectangular features played in the religious life of the builders. Analogically to other under-mound structures, it can be assumed they perform a ritual and symbolic function. Their morphologic specifications, such as their rectangular form, dimensions, borders outlined by stones, and the accompanying inventory suggests that they were a place where a deceased was buried. However, among the eight such constructions discovered to date, only one contained human remains (Komariv, Barrow 45), while traces of a skeleton on the ancient soil was observed in Nieciecz Włościańska. At this point, we pose the question: are the discussed features real burials or do they represent the practice of erecting symbolic graves, or so-called cenotaphs, by TCC communities? The lack of human remains inside the construction forces us to reflect on whether they were intentionally uninterred by the TCC societies or if this is a result of geochemical processes that took place inside the barrow.

These questions may be answered by the results of geochemical analysis of soil samples from the layers where grave constructions were discovered (Hildebrandt-Radke, Spychalski 2021). They indicate different contents of micro- and macro-components in the different layers of the mounds, especially in the funeral features and soil filling the vessels. Lack of preserved bones and wood in the contexts of the features discussed here suggests mineralization of the organic material (Hildebrandt-Radke, Spychalski 2021). Conducted analysis have confirmed that bones are significantly more poorly preserved in acidic soil environments (Karlsberg, Richter 2006, p. 130—131). Indeed, preliminary results [1] indicate the soil pH from Bukivna samples are acidic, ranging from 3.18 to 5.11, which would have negatively impacted the preservation of bone in these contexts. Experimental research carried out on the remains of animals in various soil environments (Nicholson 1993; 1996) also indicate that a number of other factors, such as the depth of deposited feature, the internal structure of the bone, aeration processes, weathering, and micro-organisms activity are crucial in the preservation of bone. These processes are extremely various and require further studies (more Stiner et al. 1995; Nicholson 1996, p. 523—525, 528).

Fire activity also affects the preservation of human bones inside the barrow constructions. Bones subjected to continuous heating lose their properties and bulk, which is caused by loss of water and organic matter including their main component — collagen (Kalsbeek, Richter 2006, p. 125). Observation of bone cremation indicates that the highest loss of bone weight and organic material occurs in the beginning phase of burning at temperatures of between 200 and 500 °C (Grupe, Hummel 1991, p. 180; Karlsbeek, Richter 2006, p. 127). The analyse of burnt osteological material from Bukivna revealed that when features containing individuals were burned, the temperature oscillated between 600 and 900 °C, sometimes reaching between 1000 and 1200 °C (Slobodian, Szczepanek 2021). Moreover, research suggests that burnt bones are more susceptible to decomposition in unfavourable soil environments than non-cremated remains. Based on this information, it cannot be excluded that osteological material was either mineralized or completely destroyed in the discussed features. This is supported by the presence of trace amounts of bone observed in two of the discussed features (Sulimirski 1968, p. 114; Kiełbasińska et al. 2012, p. 5—6). Nevertheless, the current database does not give unequivocal credibility to this hypothesis, and it is not yet possible to state whether the lack of osteological material within most of the features identified here is due to poor bone preservation or because they were real symbolic burials.

The erection of funeral architecture which secure grave pits or general burial areas are known from the Neolithic period (Krzak 1994). On the basis of TCC customs, this issue has been widely described in literature (Taras 2003; Makarowicz 2010a, p. 228—242, 382—383). The establishment of such constructions was likely connected to funeral behaviours that constituted defence systems, as well as preventive and soothing measures for a community suffering after the death of a member (more Durkheim 1903; Brencz 1987). Such rituals had group-forming, educating, and strengthening functions that maintained a group's cohesion and cultivated mutual ties (Górski 1997; Minta-Tworzowska 2000, p. 48; Kadrow 2006, p. 135). In the TCC case, this is reflected in very complex funerary practises. Based on the *rites de passage* (rites of passage) model of A. van Gennep (1909), it can be established that funeral constructions were a component of various ritual processes. In the literature it is assumed that one of the stages of funeral rites was to appoint a

1. Authors would like to thank Prof. Iwona Hildebrandt-Radke (Adam Mickiewicz University) who conducted analysis.

closed sacral area where the deceased was to be buried (Kośko 1991, p. 8). In our opinion, the type of construction discussed here could have played this role due to its architectural form as structures that marked sacral space. Additionally, the registered traces of cremation confirm the symbolic act of «securing» the deceased (Kośko 1991, p. 20—21). This hypothesis is also supported by the presence of funeral goods in potential cenotaphs, which are also commonly deposited in actual graves.

To date, considerations of the occurrence of grave architecture in TCC barrows mostly indicate their genesis during the Neolithic and post-Neolithic traditions (Florek, Taras 2003, p. 65; Makarowicz 2010a, p. 383; Niculică, Boghian 2015, p. 86). The presence of grave constructions is common for Neolithic, Bronze Age, and Halstatt period cultures in Europe in both flat as well as barrow cemeteries (Florek, Taras 2003, p. 65). In the context of the described phenomenon, special attention is paid to the continuity of Final Neolithic (in the form of the Globular Amphorae culture — GAC) and early Bronze Age (in the form of CWC) traditions (Makarowicz 2010a, p. 387). In the first case, similarities in grave construction, mass graves, and the manner of body decomposition reflect potential genetic relationships (Makarowicz 2010b, p. 393). The adaptation of some CWC features can be confirmed by the presence of similar forms of funeral architecture, the erection of barrows, and the remains of sepulchral feasts (Makarowicz 2010b, p. 393).

Finally, it must be emphasized that grave goods always occur in the context of the discussed funeral structures. These include vessels, as well as bronze jewellery and weaponry. Their frequency (from one to 10 vessels, as well as accompanying metal artefacts) suggests that the described features played a significant role in the funeral rites of TCC societies and may indicate a burial. The study of the symbolism of grave goods indicate their importance as a «bridge between the living and dead worlds» (Woźny 2005). Special analysis of vessels from Bukivna barrows has confirmed they contained both food and drink (Czaplińska-Kałużna et al. 2017; Czaplińska-Kałużna, Rosiak 2021). This supports the fact that the discussed constructions contained funerary inventories typically included with deceased were part of various TCC culture funeral rites by the classic period of this culture group.

Conclusions. The presented type of underbarrow architecture comprising rectangular constructions outlined with stones and containing burial goods, has only recently been recognized during excavation and archival research. The discovery of these features in different parts of the range of TCC societies suggests that these structures were symbolic and universal for this community. These constructions were erected beneath the mounds and the remains of fire activity in these contexts suggest the practice of *in situ* cremation. The chronology of these features confirms that they were erected in the classic stage of the TCC development, when restructuring of earlier the CWC cemeteries primarily occurred in the upper Dniester area. Probably this was accompanied by the introduction of a number of new ritual behaviours. These aspects distinguished, in various areas, the activity of the TCC societies from earlier sepulchral habits known from the Late Neolithic and the Early Bronze Age, as well as from those of contemporaneous neighbouring cultures. It can therefore be concluded that the discussed features are symbol of new funeral rite quality and development which brought the TCC community.

The closed, rectangular form of the described features, using clay-stone material (probably also wood) to delineate the sacred area suggests that these structures played the role of burials. At this geochemical and anthropological research stage, it is hard to clearly state whether they are real burials. For example, the lack of human remains in the majority of examples of these features may be intentional if they were meant to be symbolic burials. Nevertheless, chemical analyses may indicate the former presence of human bones or organic material that has not preserved in the archaeological record. Undoubtedly, this aspect must be examined in subsequent, more detailed studies. At the current stage of research, it can be concluded that the structure of these features, as well as their location and rich burial equipment suggests their importance, and perhaps crucial rank in TCC funeral activities. The occurrence of these architectural structures beneath TCC mounds also confirms the complexity and multidimensionality of this community's funeral rites, which is often emphasized in the literature.

ЛІТЕРАТУРА

Артеменко, И. И. 1987. Культуры позднего бронзового века южной полосы лесов Европейской части СССР. В: Бадер, О. Н., Крайнов, Д. А., Косарев, М. Ф. (ред.). *Эпоха бронзы лесной полосы СССР*. Москва: Наука, с. 106-119.

Березанская, С. С. 1972. *Средний период бронзового века в северной Украине*. Киев: Наукова думка.

Дергачев, В. А. 1986. *Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы*. Кишинев: Штиинца.

Лисенко, С. Д., Шкляревський, Є. І., Разумов, С. М., Макарович, П. К. 2015. Курганний могильник комарівської культури біля с. Буківна. *Археологія*, 3, с. 58-78.

Макаровіч, П., Кочкін, І., Нєбєщаньскі Я., Романішин, Я., Цваліньскі, М., Станюк, Р., Лєпьонка, Г., Гільдебрандт-Радке, І., Панахид, Г., Болтрик, Ю., Рудь, В., Ваврусєвіч, А., Ткачук, Т., Скшинєцкі, Р., Багирич, Ц. 2016. *Каталог курганних могильників комарівської культури в басейні Верхнього Дністра (колишнє Станіславське воєводство)*. Познань: Університет ім. Адама Міцкевича.

Шовкопляс, І. Г. 1952. Курганний могильник передскіфського часу на середньому Дністрі. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 4, с. 5-11.

Bencz, A. 1987. Polska obrzędowości pogrzebowa jako obrzęd przejścia. *Lud*, 71, p. 215-229.

Boghian, D., Niculică B., Budui V. The usage of natural resources in protohistory (Aenolithic—Haltsatt) in the North-Eastern Carpathian area. *Фортеця: збірник заповідника «Тустань»*, 2, p. 272-291.

Bronk Ramsey, C. 2009. Bayesian analysis of radiocarbon dates. *Radiocarbon*, 51, 1, p. 337-360.

Bryk, J. 1932. Tymczasowe sprawozdanie z badań w Bukównie, pow. tłumacki. *Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności*, 37, p. 21-22.

Czaplińska-Kałużna, J., Rosiak, A., Grams, J., Chałupka, K., Makarowicz, P., Maniukiewicz, W., Szubiakiewicz, E. 2017. The Studies of Archaeological Pottery with the Use of Selected Analytical Techniques. *Critical Reviews in Analytical Chemistry*, 47, p. 490-498.

Czaplińska-Kałużna, J., Rosiak, A. 2021. Organic residues on pottery from Bukivna. In: Makarowicz, P., Lysenko, S., Kočkin, I. (eds.). *Bukivna. An elite necropolis of the Komarów culture on the Dniester*. Archaeologia Bimaris. Poznań: UAM (in print).

Durkheim, E. 1903. *Próba określeń zjawisk religijnych*. Warszawa: Biblioteka Samokształcenia.

Florek, M., Taras, H. 2003. *Dacharzów. Cmentarzysko kultury trzcinieckiej*. Lublin: UMCS.

Górski, J. 1996. Uwagi o znaczeniu kurhanów dla społeczności kultury trzcinieckiej z obszarów lessowych Zachodniej Małopolski. In: Chochorowski, J. (ed.). *Problemy epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej. Księga jubileuszowa poświęcona Markowi Gedlowi*. Kraków, p. 204-211.

Górski, J. 2007. *Chronologia kultury trzcinieckiej na lessach Niecki Nidziańskiej*. Kraków: Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie.

Górski, J. 2010. Wpływ transkarpackich kontaktów w początkach epoki brązu na sytuację kulturową w dorzeczu górnej Wisły. In: Gancarski, J. (ed.). *Transkarpackie kontakty kulturowe w epoce kamienia, brązu i wczesnej epoce żelaza*. Krosno, p. 225-248.

Górski, J. 2017. The Trzciniec culture. On the periphery of Bronze Age civilization (1800—1100 BC). In: Urbańczyk, P. (ed.). *The Past Societies. Polish lands from the first evidence of human presence to the Early Middle Ages*. 3: 2000—500 BC. Warszawa: IAE PAN, p. 87-126.

Górski, J., Makarowicz, P., Wawrusiewicz, A. 2011. *Osady i cmentarzyska społeczności trzcinieckiego kręgu kulturowego w Polesiu, stanowisko 1, woj. Łydzkie*. Łódź: Uniwersytet Łódzki.

Grupe, G., Hummel, S. 2001. Trace element studies on experimentally cremated bone: I. Alteration of the chemical composition at high temperatures. *Journal of Archaeological Science*, 18, p. 177-186.

Hildebrandt-Radke, I., Spychalski, W. 2021. Bukivna. Lithological and geochemical description of barrow-building sediments in Bukivna. In: Makarowicz, P., Lysenko, S., Kočkin, I. (eds.). *Bukivna. An elite necropolis of the Komarów culture on the Dniester*. Archaeologia Bimaris. Poznań: UAM (in print).

Kadrow, S. 2006. Późny neolit i wczesna epoka brązu w Jurze Ojcowskiej. In: Lech, J., Partyka, J. (eds.). *Jura Ojcowska w pradziejach i początkach państwa polskiego*. Ojców, p. 459-473.

Karlsberg, N., Richter, J. 2006. Preservation of Burned Bones: An Investigation of the Effects of Temperature and pH on Hardness. *Studies in Conservation*, 51, p. 123-138.

Kempisty, A. 1978. *Schyłek neolitu i początek epoki brązu na Wyżynie Małopolskiej w świetle badań nad kopcami*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski.

Kośko, A. 1991. *Ze studiów nad kujawską enklawą naddunajskiej cywilizacji wczesno brązowej. Cmentarzysko grupy Dobre w Bożejowicach, woj. Bydgoszcz, stanowisko 8*. Poznań; Inowrocław: UAM.

Kostrzewski, J. 1928. Groby eneolityczne ze szkieletami skurczonymi w Białym Potoku (w pow. Czortkowskim). *Przegląd Archeologiczny*, 3, p. 9-18.

Krzak, Z. 1994. *Megality Europy*. Warszawa: PWN.

Makarowicz, P. 2008. Elitarne pochówki z kurhanu komarowskiego w Ivanju na Wołyniu — zarys możliwości interpretacyjnych. In: Czebreszuk, J., Bednarczyk, J., Makarowicz, P. (eds.). *Na pograniczu światów. Studia z pradziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Kośko w 60 rocznicę urodzin*. Poznań, p. 333-352.

Makarowicz, P. 2010a. *Trzciniecki krąg kulturowy — wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.

Makarowicz, P. 2010b. Geneza pochówków zbiorowych w trzcinieckim kręgu kulturowym. In: Czopek, S., Kadrow, S. (eds.). *Mente et rutro. Studia archaeologica Johanni Machnik viro doctissimo octogesimo vita anno ab amicis, collegia et discipulis oblata*. Rzeszów, p. 379-398.

Makarowicz, P. 2019. Dom zmarłych z kurhanu 6 w Bukivnej. Z badań nad architekturą podkurhanową w górnodniestrzańskiej enklawie kultury komarowskiej. In: Szmyt, M., Chachlikowski, P., Czebreszuk, J., Ignaczak, M., Makarowicz, P. (eds.). *Vir Bimaris. Od kujawskiego matecznika do stepów nadczarnomorskich. Studia z dziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Kośko*. Archaeologia Bimaris, Dyskusje, 5. Poznań: UAM, p. 737-754.

Makarowicz, P., Lysenko, S., Kočkin, I. 2013a. Kurhany z epoki brązu nad górnym Dniestrem — polsko-ukraińskie projekty badawcze. *Folia Praehistorica Posnaniensia*, 18, p. 151-176.

Makarowicz, P., Lysenko, S., Kočkin, I. 2013b. Wyniki badań cmentarzyska kultury komarowskiej w Bukiwnej nad górnym Dniestrem w 2010 roku. *Materiały Archeologiczne*, 39, p. 101-120.

Makarowicz, P., Kochkin, I., Niebieszczański, J., Romaniszyn, J., Cwaliński, M., Staniuk, R., Lepionka, H., Hildebrandt-Radke, I., Panakhyd, H., Boltryk, Y., Rud, V., Wawrusiewicz, A., Tkachuk, T., Skrzyniecki, R., Bahyrycz, C. 2016a. *Catalogue of Komarów Culture Barrow Cemeteries in the Uppe Dniester Drainage Basin (former Stanisławów Province)*. Archaeologia Bimaris Monographies, 8. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.

Makarowicz, P., Kochkin, I., Niebieszczański, J., Romaniszyn, J., Cwaliński, M., Staniuk, R., Lepionka, H., Hildebrandt-Radke, I., Panakhyd, H., Boltryk, Y., Rud, V., Wawrusiewicz, A., Tkachuk, T., Skrzyniecki, R., Bahyrycz, C. 2016b. *Katalog cmentarzysk kurhanowych kultury komarowskiej w dorzeczu górnego Dniestru (dawne województwo stanisławowskie)*. Poznań: UAM.

Makarowicz, P., Goslar, T., Niebieszczański, J., Cwaliński, M., Kochkin, I., Romaniszyn, J., Lysenko, S., Ważny, T. 2018. Middle Bronze Age societies and barrow line chronology. A case study from the Bukivna «necropolis», Upper Dniester Basin, Ukraine. *Journal of Archaeological Science*, 95, p. 40-51.

Makarowicz, P., Niebieszczański, J., Cwaliński, M., Romaniszyn, J., Rud, V., Kochkin, I. 2019. Barrows in action. Late Neolithic and Middle Bronze Barrow Landscapes in the Upper Dniester Basin, Ukraine. *Prahistorische Zeitschrift*, 94, 1, p. 92-115.

Makarowicz, P., Lysenko, S., Kočkin, I. (eds.). 2021. *Bukivna. An elite necropolis of the Komarów culture on the Dniester*. Archaeologia Bimaris. Poznań: UAM (in print).

Minta-Tworzowska, D. 2000. Archeologiczne rekonstrukcje świata pradziejowego wobec krytyki postmodernistycznej. In: Tabaczyński, S. (ed.). *Kultury archeologiczne, a rzeczywistość dziejowa*. Warszawa, p. 185-198.

Nicholson, R. 1991. A Morphological Investigation of Burnt Animal Bone and an Evaluation of its Utility in Archaeology. *Journal of Archaeological Science*, 20, p. 411-428.

Nicholson, R. 1996. Bone Degradation, Burial Medium and Species Representation Debunking the Myths, an Experiment-based Approach. *Journal of Archaeological Science*, 23, p. 513-533.

Niculică, B. 2015. *Epoca Bronzului in Podişul Sucevei*. Suceava: Karl A. Romstofer.

Niculică, B., Boghian, D. 2015. Funerary constructions characteristic to the Komariv (Middle Bronze Age) communities of the Suceava Plateau. In: Kogălniceanu, R., Gligor, R., Curcă, S. (eds.). *Homines, Funera, Astra 2. Life beyond death in ancient times. Romanian case studies*. Oxford, p. 79-92.

Piotrowska, P. 2012. Obrzędowość funeralna ludności kultury trzcinieckiej na ziemiach polskich. In: Czopek, S. (ed.). *Hic mortui vivunt. Z badań nad archeologią funeralną*. Colectio Archaeologia Ressoviensis, XX. Rzeszów, p. 85-148.

Rogozińska, R. 1959. Cmentarzysko kultury komarowskiej w Bukównie. *Materiały Archeologiczne*, 13, p. 45-50.

Romaniszyn, J. 2018. *Rytuał pogrzebowy społeczności kultury komarowskiej*. Manuscript of dissertation. Poznań.

Romaniszyn, J., Makarowicz, P. 2018. The Biały Potok group as an enigmatic problem in the first half of the 2nd millenium BC in West Podolia. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, 54, p. 31-55.

Siwkówna, I. 1938. Tymczasowe wyniki badań terenowych w Bukównej, pow. tłumacki. *Z otchłani wieków*, 13, p. 67-70.

Slobodian, T., Szczepanek, A. 2021. Anthropological analyses. In: Makarowicz, P., Lysenko, S., Kočkin, I. (eds.). *An elite necropolis of the Komarów culture on the Dniester*. Archaeologia Bimaris. Poznań: UAM (in print).

Stiner, M., Kuhn, L., Weiner, S., Bar-Yosef, O. 1995. Differential Burning, Recrystallization, and Fragmentation of Archaeological Bone. *Journal of Archaeological Science*, 22, p. 223-237.

Sulimirski, T. 1968. *Corded Ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians*. London: The Athlone.

Sulimirski, T. 1936. Cmentarzysko kurhanowe w Komarowie koło Halicza i kulturya komarowska. *Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności*, 16, 9, p. 273-277.

Sulimirski, T. 1939. Kurhany komarowskie. *Złoty Szlak*, 4, p. 25-33.

Sulimirski, T. 1964. Barrow-Grave 6 at Komarów. *University of London Institute of Archaeology Bulletin*, 4, p. 171-188.

Ścibior, J., Ścibior, J. 1990. Obiekt schyłkowej (łódzkiej) fazy kultury trzcinieckiej w Dwikozach, woj. Tarnobrzeg. *Sprawozdania Archeologiczne*, 41, p. 95-124.

Śmiszko, M. 1937. *Dziennik badań terenowych (sierpień 1937). Okolice: Kołomyi, Śniatynia i Sokala. Wykopaliska: Bukówna, pow. Tłumacz (manusscript of fieldwork research diary)*. Lviv.

van Gennep, A. 1909. Les rites de passage. *The American Journal of Sociology*, 5, p. 707-709.

Ziemięcki, T. 1887. Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej, Kryłos, Wiktorów, Komarów pod Haliczem, Ruda pod Rohatyniem. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 11, p. 52-75.

REFERENCES

Artemenko, I. I. 1987. Kultury pozdnego bronzovogo veka iuzhnoi polosy lesov Evropeiskoi chasti SSSR. In: Bader, O. N., Krainov, D. A., Kosarev, M. F. (eds.). *Epokha bronzy lesnoi polosy SSSR*. Moskva: Nauka, s. 106-119.

Berezanskaia, S. S. 1972. *Srednii period bronzovogo veka v severnoi Ukraine*. Kiev: Naukova dumka.

Dergachev, V. A. 1986. *Moldaviia i sosednie territorii v epokhu bronzy*. Kishinev: Shtiintsa.

Lysenko, S. D., Shkliarevskyi, Ye. I., Razumov, S. M., Makarovych, P. K. 2015. Kurhannyi mohylnyk komarivskoi kultury bilia s. Bukivna. *Arkheolohiia*, 3, s. 58-78.

Makarovich, P., Kochkin, I., Niebieshchanski Ya., Romanishyn, Ya., Tsvalinski, M., Staniuk, R., Lieponka, H., Hildebrandt-Radke, I., Panakhyd, H., Boltryk, Yu., Rud, V., Vavrusievich, A., Tkachuk, T., Skshynietski, R., Bahyrych, Ts. 2016. *Kataloh kurhannykh mohylnykiv komarivskoi kultury v baseini Verkhnoho Dnistra (kolyshnie Stanislavske voievodstvo)*. Poznan: Universytet im. Adama Mitskevycha.

Shovkoplias, I. H. 1952. Kurhannyi mohylnyk peredskifskoho chasu na serednomu Dnistri. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 4, s. 5-11.

Bencz, A. 1987. Polska obrzędowości pogrzebowa jako obrzęd przejścia. *Lud*, 71, p. 215-229.

Boghian, D., Niculică B., Budui V. The usage of natural resources in protohistory (Aenolithic—Haltsatt) in the North-Eastern Carpathian area. *Fortecja: zbyrnik zapovidnika «Tustan»*, 2, p. 272-291.

Bronk Ramsey, C. 2009. Bayesian analysis of radiocarbon dates. *Radiocarbon*, 51, 1, p. 337-360.

Bryk, J. 1932. Tymczasowe sprawozdanie z badań w Bukównie, pow. tłumacki. *Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności*, 37, p. 21-22.

Czaplińska-Kałużna, J., Rosiak, A., Grams, J., Chałupka, K., Makarowicz, P., Maniukiewicz, W., Szubiakiewicz, E. 2017. The Studies of Archaeological Pottery with the Use of Selected Analytical Techniques. *Critical Reviews in Analytical Chemistry*, 47, p. 490-498.

Czaplińska-Kałużna, J., Rosiak, A. 2021. Organic residues on pottery from Bukivna. In: Makarowicz, P., Lysenko, S., Kočkin, I. (eds.). *Bukivna. An elite necropolis of the Komarów culture on the Dniester*. Archaeologia Bimaris. Poznań: UAM (in print).

Durkheim, E. 1903. *Próba określeń zjawisk religijnych*. Warszawa: Biblioteka Samokształcenia.

Florek, M., Taras, H. 2003. *Dacharzów. Cmentarzysko kultury trzcinieckiej*. Lublin: UMCS.

Górski, J. 1996. Uwagi o znaczeniu kurhanów dla społeczności kultury trzcinieckiej z obszarów lessowych Zachodniej Małopolski. In: Chochorowski, J. (ed.). *Problemy epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej. Księga jubileuszowa poświęcona Markowi Gedlowi*. Kraków, p. 204-211.

Górski, J. 2007. *Chronologia kultury trzcinieckiej na lessach Niecki Nidziańskiej*. Kraków: Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie.

Górski, J. 2010. Wpływ transkarpackich kontaktów w początkach epoki brązu na sytuację kulturową w dorzeczu górnej Wisły. In: Gancarski, J. (ed.). *Transkarpackie kontakty kulturowe w epoce kamienia, brązu i wczesnej epoce żelaza*. Krosno, p. 225-248.

Górski, J. 2017. The Trzciniec culture. On the periphery of Bronze Age civilization (1800—1100 BC). In: Urbańczyk, P. (ed.). *The Past Societies. Polish lands from the first evidence of human presence to the Early Middle Ages*. 3: 2000—500 BC. Warszawa: IAE PAN, p. 87-126.

Górski, J., Makarowicz, P., Wawrusiewicz, A. 2017. *Osady i cmentarzyska społeczności trzcinieckiego kręgu kulturowego w Polesiu, stanowisko 1, woj. Łódzkie*. Łódź: Uniwersytet Łódzkiego.

Grupe, G., Hummel, S. 2001. Trace element studies on experimentally cremated bone: I. Alteration of the chemical composition at high temperatures. *Journal of Archaeological Science*, 18, p. 177-186.

Hildebrandt-Radke, I., Spychalski, W. 2021. Bukivna. Lithological and geochemical description of barrow-building sediments in Bukivna. In: Makarowicz, P., Lysenko, S., Kočkin, I. (eds.). *An elite necropolis of the Komarów culture on the Dniester*. Archaeologia Bimaris. Poznań: UAM (in print).

Kadrow, S. 2006. Późny neolit i wczesna epoka brązu w Jurze Ojcowskiej. In: Lech, J., Partyka, J. (eds.). *Jura Ojcowska w pradziejach i początkach państwa polskiego*. Ojców, p. 459-473.

Karlsberg, N., Richter, J. 2006. Preservation of Burned Bones: An Investigation of the Effects of Temperature and pH on Hardness. *Studies in Conservation*, 51, p. 123-138.

Kempisty, A. 1978. *Schyłek neolitu i początek epoki brązu na Wyżynie Małopolskiej w świetle badań nad kopcami*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski.

Kośko, A. 1991. *Ze studiów nad kujawską enklawą naddunajskiej cywilizacji wczesno brązowej. Cmentarzysko grupy Dobre w Bożejowicach, woj. Bydgoszcz, stanowisko 8*. Poznań; Inowrocław: UAM.

Kostrzewski, J. 1928. Groby eneolityczne ze szkieletami skurczonymi w Białym Potoku (w pow. Czortkowskim). *Przegląd Archeologiczny*, 3, p. 9-18.

Krzak, Z. 1994. *Megality Europy*. Warszawa: PWN.

Makarowicz, P. 2008. Elitarne pochówki z kurhanu komarowskiego w Ivanju na Wołyniu — zarys możliwości interpretacyjnych. In: Czebreszuk, J., Bednarczyk, J., Makarowicz, P. (eds.). *Na pograniczu światów. Studia z pradziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Kośko w 60 rocznicę urodzin*. Poznań, p. 333-352.

Makarowicz, P. 2010a. *Trzciniecki krąg kulturowy — wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*. Archaeologia Bimaris, Monografie, 3. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.

Makarowicz, P. 2010b. Geneza pochówków zbiorowych w trzcinieckim kręgu kulturowym. In: Czopek, S., Kadrow, S. (eds.). *Mente et rutro. Studia archaeologica Johanni Machnik viro doctissimo octogesimo vita anno ab amicis, collegia et discipulis oblata*. Rzeszów, p. 379-398.

Makarowicz, P. 2019. Dom zmarłych z kurhanu 6 w Bukivnej. Z badań nad architekturą podkurhanową w górnodniestrzańskiej enklawie kultury komarowskiej. In: Szmyt, M., Chachlikowski, P., Czebreszuk, J., Ignaczak, M., Makarowicz, P. (eds.). *Vir Bimaris. Od kujawskiego matecznika do stepów nadczarnomorskich. Studia z dziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Kośko*. Poznań, p. 737-754.

Makarowicz, P., Lysenko, S., Kočkin, I. 2013a. Kurhany z epoki brązu nad górnym Dniestrem — polsko-ukraińskie projekty badawcze. *Folia Praehistorica Posnaniensia*, 18, p. 151-176.

Makarowicz, P., Lysenko, S., Kočkin, I. 2013b. Wyniki badań cmentarzyska kultury komarowskiej w Bukiwnej nad górnym Dniestrem w 2010 roku. *Materiały Archeologiczne*, 39, p. 101-120.

Makarowicz, P., Kochkin, I., Niebieszczański, J., Romaniszyn, J., Cwaliński, M., Staniuk, R., Lepionka, H., Hildebrandt-Radke, I., Panakhyd, H., Boltryk, Y., Rud, V., Wawrusiewicz, A., Tkachuk, T., Skrzyniecki, R., Bahyrycz, C. 2016a. *Catalogue of Komarów Culture Barrow Cemeteries in the Uppe Dniester Drainage Basin (former Stanisławów Province)*. Archaeologia Bimaris Monographies, 8. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.

Makarowicz, P., Kochkin, I., Niebieszczański, J., Romaniszyn, J., Cwaliński, M., Staniuk, R., Lepionka, H., Hildebrandt-Radke, I., Panakhyd, H., Boltryk, Y., Rud, V., Wawrusiewicz, A., Tkachuk, T., Skrzyniecki, R., Bahyrycz, C. 2016b. *Katalog cmentarzysk kurhanowych kultury komarowskiej w dorzeczu górnego Dniestru (dawne województwo stanisławowskie)*. Poznań: UAM.

Makarowicz, P., Goslar, T., Niebieszczański, J., Cwaliński, M., Kochkin, I., Romaniszyn, J., Lysenko, S., Ważny, T. 2018. Middle Bronze Age societies and barrow line chronology. A case study from the Bukivna «necropolis», Upper Dniester Basin, Ukraine. *Journal of Archaeological Science*, 95, p. 40-51.

Makarowicz, P., Niebieszczański, J., Cwaliński, M., Romaniszyn, J., Rud, V., Kochkin, I. 2019. Barrows in action. Late Neolithic and Middle Bronze Barrow Landscapes in the Upper Dniester Basin, Ukraine. *Prahistorische Zeitschrift*, 94, 1, p. 92-115.

Makarowicz, P., Lysenko, S., Kočkin, I. 2021. *An elite necropolis of the Komarów culture on the Dniester*. Archaeologia Bimaris. Poznań: UAM (in print).

Minta-Tworzowska, D. 2000. Archeologiczne rekonstrukcje świata pradziejowego wobec krytyki post-modernistycznej. In: Tabaczyński, S. (ed.). *Kultury archeologiczne, a rzeczywistość dziejowa*. Warszawa, p. 185-198.

Nicholson, R. 1991. A Morphological Investigation of Burnt Animal Bone and an Evaluation of its Utility in Archaeology. *Journal of Archaeological Science*, 20, p. 411-428.

Nicholson, R. 1996. Bone Degradation, Burial Medium and Species Representation Debunking the Myths, an Experiment-based Approach. *Journal of Archaeological Science*, 23, p. 513-533.

Niculică, B. 2015. *Epoca Bronzului in Podişul Sucevei*. Suceava: Karl A. Romstofer.

Niculică, B., Boghian, D. 2015. Funerary constructions characteristic to the Komariv (Middle Bronze Age) communities of the Suceava Plateau. In: Kogălniceanu, R., Gligor, R., Curcă, S. (eds.). *Homines, Funera, Astra 2. Life beyond death in ancient times. Romanian case studies*. Oxford, p. 79-92.

Piotrowska, P. 2012. Obrzędowość funeralna ludności kultury trzcinieckiej na ziemiach polskich. In: Czopek, S. (ed.). *Hic mortui vivunt. Z badań nad archeologią funeralną*. Colectio Archaeologia Ressoviensis, XX. Rzeszów, p. 85-148.

Rogozińska, R. 1959. Cmentarzysko kultury komarowskiej w Bukównie. *Materiały Archeologiczne*, 13, p. 45-50.

Romaniszyn, J. 2018. *Rytuał pogrzebowy społeczności kultury komarowskiej*. Manuscript of dissertation. Poznań.

Romaniszyn, J., Makarowicz, P. 2018. The Biały Potok group as an enigmatic problem in the first half of the 2nd millenium BC in West Podolia. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, 54, p. 31-55.

Siwkówna, I. 1938. Tymczasowe wyniki badań terenowych w Bukównej, pow. tłumacki. *Z otchłani wieków*, 13, p. 67-70.

Slobodian, T., Szczepanek, A. 2021. Anthropological analyses. In: Makarowicz, P., Lysenko, S., Kočkin, I. (eds.). *An elite necropolis of the Komarów culture on the Dniester*. Archaeologia Bimaris. Poznań: UAM (in print).

Stiner, M., Kuhn, L., Weiner, S., Bar-Yosef, O. 1995. Differential Burning, Recrystallization, and Fragmentation of Archaeological Bone. *Journal of Archaeological Science*, 22, p. 223-237.

Sulimirski, T. 1968. *Corded Ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians*. London: The Athlone.

Sulimirski, T. 1936. Cmentarzysko kurhanowe w Komarowie koło Halicza i kulturya komarowska. *Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności*, 16, 9, p. 273-277.

Sulimirski, T. 1939. Kurhany komarowskie. *Złoty Szlak*, 4, p. 25-33.

Sulimirski, T. 1964. Barrow-Grave 6 at Komarów. *University of London Institute of Archaeology Bulletin*, 4, p. 171-188.

Ścibior, J., Ścibior, J. 1990. Obiekt schyłkowej (łódzkiej) fazy kultury trzcinieckiej w Dwikozach, woj. Tarnobrzeg. *Sprawozdania Archeologiczne*, 41, p. 95-124.

Śmiszko, M. 1937. *Dziennik badań terenowych (sierpień 1937). Okolice: Kołomyi, Śniatynia i Sokala. Wykopaliska: Bukówna, pow. Tłumacz (manusscript of fieldwork research diary)*. Lviv.

van Gennep, A. 1909. Les rites de passage. *The American Journal of Sociology*, 5, p. 707-709.

Ziemięcki, T. 1887. Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej, Kryłos, Wiktorów, Komarów pod Haliczem, Ruda pod Rohatyniem. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 11, p. 52-75.

J. Romaniszyn, P. Makarowicz

REAL BURIALS OR CENOTAPHS? A STUDY OF THE MYSTERIOUS UNDER-MOUND FUNERARY CONSTRUCTIONS OF THE TRZCINIEC CULTURAL CIRCLE

The purpose of this article is to present a complex analysis of recently recognised funeral structures discovered in Trzciniec Cultural Circle barrows. These features are rectangular and stones are typically situated in the corners, in the middle of the sides, or along the walls, creating unique structures with clearly delineated interior spaces. However, the function of these features is not well understood. This feature form is fragile and slight, which makes them difficult to record using traditional excavation methods. The majority of these features have been discovered over the last decade now that new documentation and exploration tools are available to archaeologists. These constructions are only known from barrow cemeteries and the remains of *in situ* cremation were also documented in their context. Their occurrence confirms the variety and complexity of funeral rites of the Trzciniec Cultural Circle community. To date, eight structures of this type are known. Four (Barrow 1/I/2010 — Feature 3; Barrow 7/I/2014 — Features 6 and 7; Barrow 2/I/2010/2012 — Feature 1) were registered in the Bukivna cemetery during the Polish-Ukrainian expedition realized by scholars from Adam Mickiewicz University in Poznań, the National Academy of Sciences of Ukraine in Kiev, and Vasyl Stephanyk Precarpathian University in Ivano-Frankivsk. The study of archival materials from pre-war excavations conducted by T. Sulimirski and J. Grabowski in Komariv revealed another three features of this type (Barrow 34 — Features A and B; Barrow 45 — Feature 1). One structure of this type (Grave 2) was also excavated in Nieciecz Włościańska in the northeast enclave of the Trzciniec Cultural Circle during recent investment research.

Due to radiocarbon analysis, the authors have securely established the chronology of these features. The obtained radiocarbon values indicate that these constructions were erected during the classic stage of the Trzciniec Cultural Circle, attributable to the 18 to 16th centuries BC, which was confirmed by archaeological material found within these features.

The discussion of the function and symbolism of these constructions suggest that they could play the role of burials. This is also suggested by geochemical analysis of soil samples from the Bukivna cemetery. However, due to the lack of osteological material in most of these features, this aspect remains shrouded in mystery and requires additional studies. Regardless, the form, location in barrows, and funerary inventory of these features suggest that they played important role in funeral rites of the Trzciniec Cultural Circle society.

Keywords: funeral rite, under-barrow architecture, funeral construction, the Trzciniec Cultural Circle, barrows.

Я. Романішин, П. Макаровіч

СПРАВЖНІ ПОХОВАННЯ ЧИ КЕНОТАФИ? ДОСЛІДЖЕННЯ ТАЄМНИЧИХ ПОХОВАЛЬНИХ ПІДКУРГАННИХ СПОРУД ТШИНЕЦЬКОГО КУЛЬТУРНОГО КОЛА

Стаття має на меті представити комплексний аналіз поховальних споруд, виявлених нещодавно у курганах тшинецького культурного кола. Ці об'єкти мають прямокутну форму, а камені розташовані зазвичай в кутах, посередині боків або вздовж стін, створюючи унікальні конструкції з чітко окресленими внутрішніми просторами. Однак функція цих об'єктів не зрозуміла до кінця. Малі розміри об'єктів ускладнюють їхню фіксацію із використанням традиційних методів розкопок. Більшість із цих об'єктів було виявлено протягом останнього десятиліття, коли для археологів стали доступні нові методи документації та інструменти для досліджень. Ці споруди відомі лише з курганних могильників, також у їхньому контексті були задокументовані залишки кремації in situ. Їхня поява підтверджує різноманітність та складність поховальних обрядів жителів тшинецького культурного кола. На сьогодні відомо вісім конструкцій цього типу. Чотири із них (курган 1/I/2010 — об'єкт 3; курган 7/I/2014 — об'єкти 6 і 7; курган 2/I/2010/2012 — об'єкт 1) були зафіксовані на могильнику у Буківні під час польсько-української експедиції, у якій брали участь науковці з Університету ім. А. Міцкевича у Познані, Національної академії наук України в Києві та Прикарпатського університету ім. В. Стефаника в Івано-Франківську. Вивчення архівних матеріалів розкопок довоєнного часу, проведених Т. Сулімирським та Й. Грабовським у Комарові, дало змогу виявити ще три потенційні кенотафи (курган 34 — об'єкти А та В; курган 45 — об'єкт 1). Одну споруду цього типу (поховання 2) також було розкопано у Nieciecz Włościańska у північно-східному анклаві тшинецького культурного кола під час нещодавніх рятівних досліджень.

Завдяки радіовуглецевому аналізу авторами встановлено хронологію цих об'єктів. Отримані радіовуглецеві дати свідчать про те, що досліджувані об'єкти були споруджені під час класичного етапу розвитку тшинецького культурного кола, що відноситься до 18—16 ст. до н. е. Це також підтверджено археологічним матеріалом, знайденим в межах цих об'єктів.

Аналіз функції та символіки цих об'єктів свідчить про те, що вони могли виконувати роль поховань. Про це також свідчить геохімічний аналіз зразків ґрунту з могильника у Буківні. Однак через брак остеологічного матеріалу для більшості із цих об'єктів, цей аспект залишається овіяним таємницею і вимагає додаткових досліджень. Незважаючи на це, форма, розташування в курганах та поховальний інвентар цих об'єктів свідчать про те, що вони відігравали важливу роль у поховальних обрядах населення тшинецького культурного кола.

Ключові слова: похоронна обрядовість, підкурганна архітектура, тшинецьке культурне коло, кургани.

Отримано 28.09.2020

МАКАРОВІЧ Пшемислав, професор, Університет імені Адама Міцкевича у м. Познань, Польща.
MAKAROWICZ Przemysław, Professor, Adam Mickiewicz University in Poznań, Poland.
ORCID: 0000-0003-4452-7704, e-mail: przemom@amu.edu.pl.

РОМАНІШИН Ян, PhD, Університет імені Адама Міцкевича у м. Познань, Польща.
ROMANISZYN Jan, PhD, Adam Mickiewicz University in Poznań, Poland.
ORCID: 0000-0002-0562-7414, e-mail: janrom89@wp.pl.

УДК 903.23(477.5/.6)"637" DOI: 10.37445/adiu.2021.02.25

А. В. Корохіна

ГЛИБОКЕ ОЗЕРО 2, БОНДАРИХА, СУБОТІВ: ПОРІВНЯННЯ КЕРАМІЧНИХ КОЛЕКЦІЙ ТА ДЕЯКІ МЕТОДИЧНІ ПРОПОЗИЦІЇ

Робота присвячена апробації процедури структурування та порівняння комплексів археологічної кераміки. З метою пошуку закономірностей у розподілі ознак матеріалу запропоновано застосування низки методів галузі «видобутку даних» (data mining). Аналіз трьох колекцій фінального періоду доби бронзи з Дніпро-Донецького лісостепового регіону (Глибоке Озеро 2, Бондариха, Суботів) дозволив формалізувати їхні характеристики та відмінності, що є підґрунтям для подальших досліджень.

***Ключові слова**: кераміка, доба пізньої бронзи, методика, статистичний аналіз, data mining.*

Вступ. У пропонованій роботі автор хотіла б учергове підняти проблему методики порівнянь комплексів археологічної кераміки, що традиційно постачають дані для праісторичних реконструкцій. Її розробки особливо потребують епохи, насичені культурними контактами і трансформаціями, як-от — заключний період доби пізньої бронзи.

Поставлена проблема стикається з необхідністю формулювання методики, придатної до вирішення двох пов'язаних дослідницьких завдань, а саме: 1) структурування та характеризації керамічних колекцій; 2) їхнього порівняння. Перший етап традиційно ототожнюється з типологізацією кераміки, при цьому морфологія постачає основні типоутворюючі ознаки. Відповідно до цього, автор зосередила увагу довкола розробки процедури морфологічного аналізу керамічних комплексів з перспективою залучення результатів до дослідження культурно-історичних процесів давнини.

Сучасні підходи до морфологічного аналізу керамічних комплексів. Морфологічний аналіз кераміки є багатоступінчастим процесом, що включає стадії опису об'єктів, конструювання класифікацій та їхню типологічну інтерпретацію (Santacreu 2017).

Кожен з аналітичних рівнів пропонує певний перелік засобів вирішення притаманних йому завдань, підпорядкованих меті та визначеній нею стратегії дослідження, що реалізуються на найвищому, інтерпретаційному, рівні.

Вважається, що крайні позиції у визначенні стратегій аналізу представлені т. зв. «емним» та «етним» підходами. Перший відзначається прагненням до побудови типологій, заснованих на «культурному значенні» типів та їхніх відношень (значенні, що надавалося типам носіями самої культури). Другий підхід ставить під сумнів можливість осягнути реальність минулих часів сучасними аналітичними засобами (David, Cramer 2001, p. 157—162; Read 2007).

На практиці широко розповсюджена компромісна позиція, що визнає суб'єктивність дослідницьких побудов, але й не заперечує їхній потенціал до подолання простої описовості. Відтак вважається, що різниця, виявлена на «етному» рівні, може бути осмислена на «емному» рівні, таким чином реалізується можливість застосування дослідницьких класифікацій в інтерпретаційному дискурсі (David, Cramer 2001, p. 157—162; Read 2007). Особливо продуктивною при цьому вбачається точка зору, що пов'язує типологічну інтерпретацію з пошуком проявів широкого кола поведінкових аспектів — природної еволюції, функції, технології, часових змін, соціальних меж тощо (Hayden 1984, p. 80).

В конкретних дослідженнях структурування матеріалу частіше проводиться шляхом побудови «типологій» на інтуїтивних засадах, нерідко у сполученні з формалізованими методами, що

© А. В. КОРОХІНА, 2021

продовжують розвиток класичного «типологічного методу» (Городцов 1901, с. 598—607).

Існують також методики, розроблені як «універсальні».

Так, на пострадянському просторі широко відома методика В. Ф. Генінга, що орієнтована на розробку засобів аналізу структурно однорідних форм, характеризації та порівняння колекцій. Прикметно, що саме розробка принципів обліку, необхідних для широкого порівняльного аналізу, була визначена як її основний пріоритет (Генинг 1973; 1992).

Форми археологічного посуду описуються через морфометричні показники — пропорції (або «показники форми»), які далі класифікуються за допомогою розподілу за умовними універсальними інтервалами; для характеристики колекцій пропонується залучати стандартні статистичні характеристики варіаційного ряду.

Сьогодні характеристика колекцій на основі методики В. Ф. Генінга у різних варіантах залучається як альтернатива традиційним класифікаціям (Молодин, Кобелева 2006; Молодин, Мыльникова, Селин 2014; Мыльникова 2014; Пеляшенко 2014; Пеляшенко, Гавриш 2018; Корохина 2019; Demina 2017). Безперечно, її позитивно відзначає чи не вперше в радянській археології виражена артикуляція ролі статистичних методів у процесі впорядкування керамічного матеріалу. Критики методу, з іншого боку, концентрують увагу на формальності підходу з його неувагою до природної структури ознак. Більш суттєве зауваження, на думку автора, полягає в неспроможності методики В. Ф. Генінга охопити сучасний потенціал статистично-формалізаційного підходу, на якому вона базується.

Оригінальний метод морфологічного аналізу запропонував класик радянської керамології О. О. Бобринський в межах «історико-культурного підходу». Останній спрямований на реконструкцію «культурних традицій» давніх етнокультурних спільнот (Цетлин 2001). Методика розроблена на основі даних обстеження східноєвропейських гончарних осередків середини XX ст. й спрямована на виявлення структури ємностей, виходячи з передбачуваного функціонального значення їхніх складових частин (Бобринский 1986; 1988; Цетлин 2012, с. 46, 149—160; Мочалов 2006; 2008; Кузнецов, Мочалов, Хохлов 2011, с. 100; Шарганова, 2011, с. 13—15; Лопатина 2014; Никитина 2015, с. 295—296; Tsetlin 2002, p. 88—89). Ключовою категорією аналізу є «стан сформованості функціональних частин», що пов'язується з уявленнями щодо усталеності чи «нетиповості» різновидів форм, які перебували в обігу в певному соціо-культурному середовищі.

Помічено, що метод «історико-культурного підходу» не дозволяє будувати «типології» в традиційному розумінні, оскільки функціональні частини в одному стані сформованості можуть мати різну форму (Мочалов 2006). Не зрозумілим є те, наскільки доцільно говорити про чітко фіксоване значення станів сформованості та про чітко фіксовані їхні межі як про явище універсальне та інваріантне (а саме таким чином формулюються майже всі результати апробації методики). Основне її продуктивне значення вбачається у можливості прослідкувати розвиток морфології посудин з точки зору їхньої функції, а саме — утилітарної та передбачуваної функції (тобто такої, зміст якої закладався виробниками та міг не співпадати з фактичним використанням виробу споживачами: Skibo 2013, p. 4—5).

Обмежено до аналізу східноєвропейських джерел (Мазуркевич, Долбунова, Кулькова 2013, с. 32—44; та ін. праці) залучалася також методика класифікації кераміки Анни Шепард, що вважається класичною в англомовній археології та отримала назву «формо-орієнтованого» (form-based) підходу (Shepard 1985, p. 224—248; Ericson, Stickel 1973; Rice 1987, p. 217—220).

У якості основного її недоліку опоненти відзначають формальний підхід до класифікації (Бобринский 1986, с. 143; Цетлин 2012, с. 33—35). З іншої позиції оцінки, продуктивний внесок «формо-орієнтованих» методів полягає у привнесенні об'єктивності до опису та систематизації даних, впровадженні методів кількісного морфометричного аналізу (Santacreu 2017, p. 183).

Не можна, нарешті, обійти увагою ще один напрям, який спирається на методи статистики в дослідженні археологічних колекцій та розвивався як в радянській, так і в західноєвропейській та англо-американській наукових традиціях поряд із методиками «гуманітарного» стилю. Що стосується доробку радянської доби, мабуть, найбільш поглиблено потенціал цього напряму до вирішення археологічних завдань розкрито у посібнику О. Г. Федорова-Давидова (1989, с. 79—208). Утім, протягом останніх декад викладені його автором пропозиції майже не знайшли застосування. На огляді можливостей «статистичного» напряму у вирішенні поставленої проблеми автор зупиняється у наступному підрозділі роботи.

Пропозиції до процедури аналізу. Як засвідчує наведений огляд, чи не ключовим моментом дискусії в межах регіональних студій лишається питання доцільності та засобів урахування «культурного значення» в процесі морфологічного аналізу та побудови типологій кераміки. З цим, зокрема, пов'язана критика робіт, заснованих на формалізованих методах.

Більш помірковане, на нашу думку, формулювання мети типологізації, доступної з «етної» позиції аналізу, полягає в пошуку будь-яких невипадкових закономірностей у структурі ма-

теріалу, що найбільш вірогідно можуть бути пов'язані з проявами «значення».

Поведінкові закономірності безсумнівно проявляються у поділі кераміки на *«загальні морфо-функціональні класи»*, який забезпечує класичний типологічний метод. В археологічному матеріалі вони упізнавані за принциповими відмінностями структури та / чи пропорцій (загальними або пропорціями окремих структурних частин), мають зв'язок зі загальною функціональною роллю виробів, що неодноразово засвідчили етнографічні та етноархеологічні спостереження (Цетлин 2014, с. 375; Henrickson, McDonald 1983; Miller 1985, p. 51—57; Rice 1987, p. 224—227; Skibo 2013, p. 28—36; Roux 2019, p. 233—237). Переважання впливу функції (у широкому сенсі) на морфологію пов'язує класи зі справжніми, культурно значущими категоріями, сутність яких зазвичай є синкретичною (Rice 1987, p. 215—219). Що ж до варіацій між класами одного роду — якщо не доведено їхню випадковість, у загальному випадку вони розглядаються як результат «культурного вибору» виробників та споживачів кераміки, який спричиняє різницю стилів (Gosselain 1992; 2018; Sellet 1993; Roux 2017; 2019).

Дещо інші завдання ставить рівень структурування матеріалу всередині класів, де нерідко мають місце майже невловимі морфологічні градації. Пошук закономірностей тут вимагає залучення технік виявлення меж та асоціацій у масивах безперервних кількісних ознак, що найбільш адекватно здатні забезпечити засоби галузі data mining (видобутку даних). Без залучення статистичних і багатовимірних методів аналізу неможливо забезпечити й об'єктивну основу для порівняння значних за обсягом керамічних колекцій.

Зважаючи на це, автор пропонує наступну процедуру морфологічного аналізу та порівняння комплексів кераміки [1].

(1) На рівні аналізу морфо-функціональних класів:

(1.1) порівняння ступеню різноманіття вибірок за допомогою показників насиченості, ентропії, ефективної кількості видів та вирівняності;

(1.2) оцінка значущості різниці вибірок за складом категорій за допомогою тестів асоціації та аналізу відповідностей.

(2) На рівні аналізу в межах класів:

(2.1) дослідження структури даних: встановлення морфологічної однорідності або неоднорідності вибірки, виокремлення морфологічно однорідних груп. Ці завдання досягаються перевіркою нормальності розподілу та кластеризації;

(2.2) характеризація морфологічно однорідних груп через статистичні характеристики варіаційного ряду і коефіцієнт варіації (CV = 100 % * стандартне відхилення / середнє арифметичне);

(2.3) порівняння комплексів різних пам'яток, регіонів або культурних утворень з метою виявлення ідентичних морфологічних груп або, навпаки, доведення їхньої неспорідненості. Це завдання досягається застосуванням методів багатовимірного аналізу дисперсій (MANOVA) для оцінки значущості різниці між групами; канонічного (дискриптивного) дискримінантного аналізу та побудови «дерева рішень» — для встановлення конкретного змісту цієї різниці.

У наступному розділі автор викладає результати апробації означених методів на конкретному матеріалі — керамічних комплексах трьох поселень фінального етапу доби бронзи з території Дніпро-Донецького лісостепу.

Приклад апробації. *Археологічне підґрунтя.* Джерела, на яких проводилася апробація, походять з регіону, що представляє складову контактної зони, окресленої межами Нижнього Подніпров'я, Північно-Східного Приазов'я та Сіверського Подінців'я (Гершкович 1998).

У низці робіт час переходу від доби бронзи до раннього заліза на півдні Східної Європи визначено як окремий період, примітний технологічними інноваціями та суттєвою трансформацією системи культурних зв'язків (Бочкарев, Кашуба 2017; Гершкович 2016; Отрощенко 2018). Характерною рисою часу стала інтенсивна взаємодія різних за походженням (подекуди територіально віддалених) культурних компонентів, формування нових культур і типів пам'яток, нерідко — з досить нечіткими межами.

Ситуація може бути проілюстрована довготривалою дискусією з проблеми атрибуції пам'яток постзрубного типу, які різними дослідниками визначаються як окремий культурний тип, видозмінене продовження зрубної «культури», або включаються до складу богуславсько-білозерської культури фіналу доби бронзи (історіографію див.: Ромашко 2013, с. 17—41; Пробийголова 2017, с. 22—40).

Поява на Сіверському Дінці носіїв ранньої бондарихинської культури призвела до виникнення синкретичних бондарихинсько-постзрубних комплексів (подекуди доповнених іншими компонентами). Розповсюдження білогрудівсько-чорноліських традицій з Дніпровського Правобережжя на схід мало результатом сполучення бондарихінських та чорноліських рис в матеріалах лісостепових поселень. Відомий і зворотній (менш інтенсивний) вплив, засвідчений присутністю постзрубної та малобудківсько-бондарихінської кераміки в шарах Суботівського городища (Гершкович 2016).

Ситуація ускладнюється участю в процесах культурної взаємодії лісового — південно-

1. Під «комплексами» маються на увазі фрагменти матеріальної культури, що характеризуються культурно-хронологічною однорідністю.

Таблиця 1. Характеристика колекцій за складом морфо-функціональних класів, кількість / %

Морфо-функціональні класи, кількість / %											
Горщики	Слоїки	Чаші	Кубки	Миски	Черпаки	Блюдця	Чашки	Глеки	Чаркоподібна піксида	Невизначені	Разом
Глибоке Озеро 2											
329/40	461/56	23/2,8	—	2/0,2	1/0,1	—	—	—	—	9/1,1	820/100
Бондариха											
103/75	9/6,6	5/3,6	10/7,3	4/2,9	—	—	—	—	—	6/4,4	137/100
Суботів											
345/56,7	22/3,6	24/3,9	88/14,5	99/16,3	22/3,6	1/0,2	3/0,5	2/0,3	1/0,2	1/0,2	608/100

поліського та верхньоволзького компонентів, вплив яких спричинив появу низки утворень з достатньо нечіткими культурними межами (бондарихінські, лебедівські, мар'янівські та студеноцькі старожитності; Корохіна 2011; Корохина 2013).

Для порівняння були обрані три пам'ятки, що презентують активних «учасників» окресленої вище взаємодії. Найраніше з них — поселення Глибоке Озеро 2, досліджене в середній течії Сіверського Дінця. Аналізувалася кераміка зі стратиграфічних шарів II—III, що представляють постзрубний тип і датуються кінцем XIII—XII ст. до н. е. Вибірку склали: 821 умовний екземпляр кераміки, із них — 72 екз. верхніх частин класу «горщики».

Поселення Бондариха 2 також розміщене в Середньому Подінців'ї, представляє середній етап бондарихінської культури і є хронологічно більш пізнім (XI—X ст. до н. е.). Із нього було залучено 137 екземплярів керамічного посуду. Для статистичного порівняння горщиків, через брак великих фрагментів, вибірка формувалася з матеріалів низки бондарихінських поселень Дніпро-Донецького межиріччя періоду НаА (95 одиниць).

Суботівське городище — еталонна пам'ятка білогрудівсько-чорноліської культури у Середньому Подніпров'ї. Вибірка сформована з матеріалів горизонту II (за Я. П. Гершковичем), датованого кінцем XI — серединою IX ст. до н. е. Залучені 608 екземплярів посуду, із них — 79 екз. горщиків (кількісні дані запозичені з публікації Я. П. Гершковича: 2016, с. 94—95).

Обрахунки проводилися в програмному середовищі «R» (R Core Team 2013; Baxter 2015; Carlson 2017; Marwick 2018). Застосовані пакети «vegan», «maptools», «ca», «ggplot2», «mvnormtest», «heplots», «klaR» та «partykit» (Weihs et al. 2005; Nenadic, Greenacre 2007; Jarek 2012; Hothorn, Zeileis 2015; Wickham 2016; Fox, Friendly, Monette 2018; Oksanen et al. 2019; Bivand, Lewin-Koh 2020).

Аналіз на рівні морфологічних класів. Порівняння колекцій здійснювалося за наступним переліком класів: (1) горщики; (2) слоїки (включаючи непрофільовані маленькі за об'ємом посудини); (3) чаші; (4) кубки / кубкоподібні; (5) миски; (6) черпаки; (7) блюдця; (8) чашки; (9) глеки; (10) чаркоподібна піксида. Останні чотири класи визначені як «рідкісні», оскільки в жодній пам'ятці не виявлені у кількості більше «5».

В табл. 1 і на рис. 1 наведено характеристику колекцій за складом класів. Їхні якісні та кількісні відмінності, так само як і риси подібності, на перший погляд очевидні [1]. Колекція придатних до атрибуції фрагментів із Бондарихи в рази менша за зібрання інших двох пам'яток. У всіх групах присутні горщики, слоїки, миски й чаші. Кубки відмічені тільки в Суботові й Бондарисі, черпаки — тільки в Суботові й Глибокому Озері 2, рідкісні класи — тільки в Суботові. Подібність Суботова й Бондарихи полягає у переважанні горщиків над слоїками (при чому, в Бондарисі їх відчутно більше, ніж у Суботові); в той час як для Глибокого Озера 2 (відповідно до зрубних традицій) слоїки є найчисленнішою категорією. Специфічною рисою Суботова є високі долі кубків, мисок, черпаків, а також — присутність рідкісних класів.

Первинна оцінка колекцій проведена згідно запропонованої раніше процедури (Carlson 2017, p. 397—411), через визначення показників, запозичених з арсеналу методів оцінки біологічних популяцій, за допомогою пакету «vegan» (табл. 2).

Показник «*насиченість*» відповідає простій кількості видів (класів) у колекції. Різниця в цьому випадку може залежати від дійсного впливу культурних чи господарських чинників, тривалості існування поселення або ж від об'єму матеріалу, здобутого польовими дослідженнями. Насиченість, утім, не відбиває кількісного розподілу артефактів за класами. Цей

1. Частково ці дані були опубліковані (Гершкович 2016; Корохіна, Гершкович 2020). Відмінності у кількісній представленості категорій з Глибокого Озера 2 у цій та попередній роботах обумовлені корекцією методики їхнього обліку за фрагментованими екземплярами (нові результати готуються до публікації).

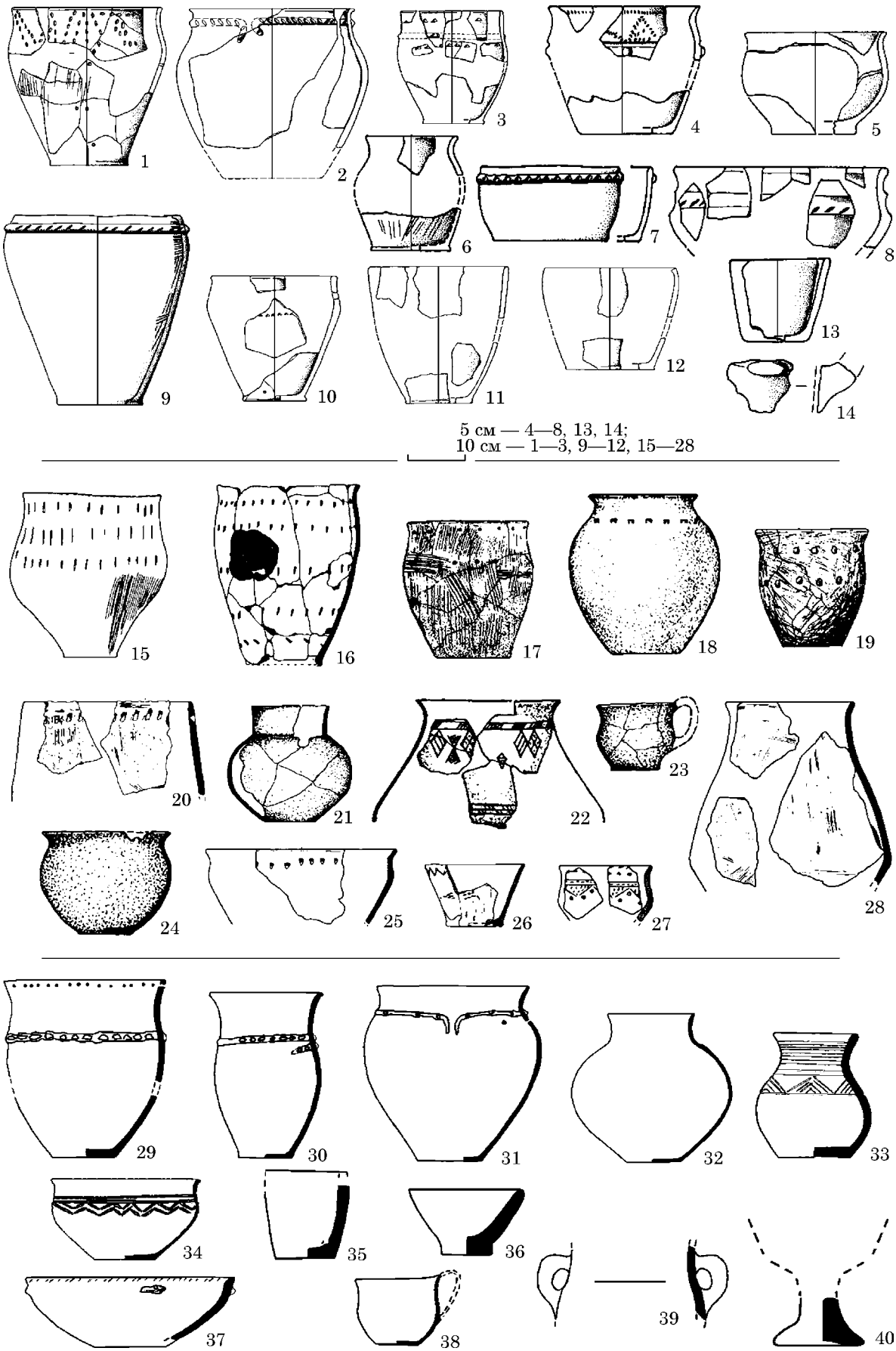

Рис. 1. Асортимент форм посуду у колекціях (вибірково): 1—14 — Глибоке Озеро 2; 15—28 — бондарихінські поселення; 29—40 — Суботів (1—14, 17, 29—40 — малюнки Я. П. Гершковича; 18 — В. А. Ромашка; 19 — В. Р. Іваницького; 21—23, 24 — Ю. В. Буйнова)

Таблиця 2. Характеристика колекцій за показниками різноманітності

Колекція	Насиченість (richness)	Ентропія Шенона (Shannon's entropy)	Ефективна кількість видів (effective number of species)	Індекс Пієлу (Pielou's index)
Глибоке Озеро 2	5	0,8037728	2,233953	0,4994121
Бондариха	5	0,8006147	2,226909	0,4974499
Суботів	10	1,3235131	3,756596	0,5747944

Рис. 2. Ступінь різноманіття колекцій за співвідношенням показників ентропії Шенона й індексу Пієлу

аспект вдається врахувати через показник «*ентропії Шенона*». Ентропія — міра, що дозволяє вимірювати ступінь непевності у прогнозуванні результатів випадкових процесів (та прямо залежить від типологічного різноманіття вибірки). Різноманіття також може бути визначене за «*ефективною кількістю видів*», що визначає кількість видів, які, за їх рівномірного розподілу, матимуть той самий показник різноманіття, що й вибірка в цілому. Для оцінки «вирівняності розподілу» обрано показник «*Пієлу*», що обраховується як ентропія Шенона ділена на логарифм нормальний насиченості (Carlson 2017, p. 397—411).

Узагальнення за показниками ентропії Шенона та Пієлу дозволяють оцінити ступінь різноманіття колекцій (рис. 2). Для Суботова він виявився вищим за сіверськодонецькі пам'ятки, і хоча цього висновку можна дійти й умоглядно, статистичні засоби уможливлюють його кількісне вираження та подальше дослідження складніших випадків, коли перелік порівнюваних комплексів та ознак зростатиме.

Було зроблено також спробу з'ясувати значущість різниці в розповсюдженні масових класів у групах за допомогою *тесту асоціації χ^2 (хі-квадрат) Пірсона* (Федоров-Давыдов 1989, с. 61—63; Carlson 217, p. 191—194; Barceló 2018). Оскільки точність тесту залежить від достатньої кількості спостережень у комірках таблиці спряженості (≥5), для аналізу виявилися придатними три класи — горщики, слоїки та чаші (табл. 1).

Тест χ^2 Пірсона — непараметричний метод, що дозволяє оцінити значущість різниці між фактичною кількістю якісних параметрів вибірки та теоретичною кількістю, яку можливо очікувати при справедливості нульової гіпотези, а саме — відсутності статистичної різниці між частотами в порівнюваних групах. Його результати — $\chi^2 = 343{,}47$, $df = 4$, $p = 0{,}0005$, — дозволяють відкинути нульову гіпотезу. Навіть за умоглядною оцінкою, очевидно значущою є різниця між Глибоким Озером 2 та іншими колекціями через високу долю слоїків. Але: чи мають місце інші відмінності і як вони структуровані?

Прояснити це питання може *аналіз відповідностей* — метод багатовимірного аналізу, що застосовує статистику χ^2 для оцінки відхилень спостережуваних частот градацій категоріальних змінних від теоретичних. Ці відхилення можуть бути представлені в редукованому просторі у вигляді відстаней між градаціями змінних (стовпцями та / чи строками таблиці спряженості). Індикатором оптимального числа вимірів є «*інерція*», що визначається як χ^2, поділене на суму спостережень у таблиці (De Leeuw 2013; Baxter 2015, p. 133—147; Carlson 2017, p. 279—295; Alberti 2018). Аналіз проведено за допомогою пакету «ca».

У нашому випадку значні відхилення від очікуваних частот пов'язані з різницею в долі горщиків та слоїків між пам'ятками, зокрема, з екстремально низькою долею слоїків у Суботові та, навпаки, високою — у Глибокому Озері 2 (табл. 3). Узагальнюючи результати, відзначимо, що: 1) два виділені виміри описують 100 % загальної інерції; 2) найбільш значна відстань спостерігається між Глибоким Озером 2, з одного боку, та Бондарихою і Суботовим — з іншого; 3) відмінність Глибокого Озера 2 пов'язується з високою долею слоїків, подібність Бондарихи і Суботова між собою — із кількісною представленістю горщиків; 4) відмінність за долею чаш між пам'ятками є статистично незначущою (рис. 3).

Аналіз морфологічних варіацій горщиків. Горщики — єдина морфологічна група, що є масовою для всіх колекцій. Як було зазначено

Таблиця 3. Залишки статистики χ^2 для частот зустрічальності масових класів у колекціях

Колекція	Клас	Залишки χ^2
Суботів	Слоїки	–10,244492
Глибоке Озеро 2	Слоїки	9,091507
Суботів	Горщики	7,584311
Глибоке Озеро 2	Горщики	–6,822787
Бондариха	Слоїки	–5,237833
Бондариха	Горщики	4,120419

вище, на даному етапі вибірку, що представляє бондарихінську традицію, було складено з екземплярів низки пам'яток Дніпро-Донецького межиріччя періоду НаА, оскільки на кожній окремо взятій пам'ятці придатних для аналізу екземплярів виявилося недостатньо.

У цій роботі автор застосувала принципово новий прийом [1] *обліку пропорцій посудин, а саме — нормування усіх вимірів не за висотою, а за діаметром вінець.* Це, по-перше, дозволяє максимально повно описувати фрагментовані екземпляри, по-друге, — описувати повні та фрагментовані профілі в єдиній системі ознак.

Оскільки жодна з груп не містить достатньої кількості повних екземплярів посудин (таких, що збереглися на всю висоту), вибірки були сформовані з повних та неповних профілів (таких, що збереглися мінімум до рівня боків чи більше, ніж на половину висоти).

Аналізувалися наступні морфометричні показники верхньої частини ємностей: 1) Нш : Дв (відношення висоти шийки до діаметру вінець); 2) Нб : Дв (відношення висоти боків до діаметру вінець); 3) Дош : Дв (відношення діаметру основи шийки до діаметру вінець); 4) Дб : Дв (відношення діаметру боків до діаметру вінець; визначення структурних частин та замірів див. у: Гершкович 2016, с. 82). З вибірок були виключені екстремальні «викиди», що мають бути пояснені окремо (для Глибокого Озера 2 — 3 од., для бондарихінських поселень — 9 од., для Суботова — 4 од.).

Перевірка на багатовимірний нормальний розподіл проводилася за допомогою тесту Шапіро-Уілкса (пакет «mvnormtest»). Розподіл значень для вибірок з усіх пам'яток виявився наближеним до нормального. Значення вірогідності на довірчому рівні 0,05 склали: 0,01 (Глибоке Озеро 2 і Суботів), 0,03 (бондарихінські поселення). Формально аргументів достатньо, аби у всіх випадках відкинути нульові гіпотези, утім, відхилення від критичного значення також не вбачаються принциповими.

Розгляд гістограм для окремих ознак в основному засвідчує унімодальний розподіл значень, що наближується до гаусового (рис. 4).

1. Не відомий авторові за опублікованими чи неопублікованими працями.

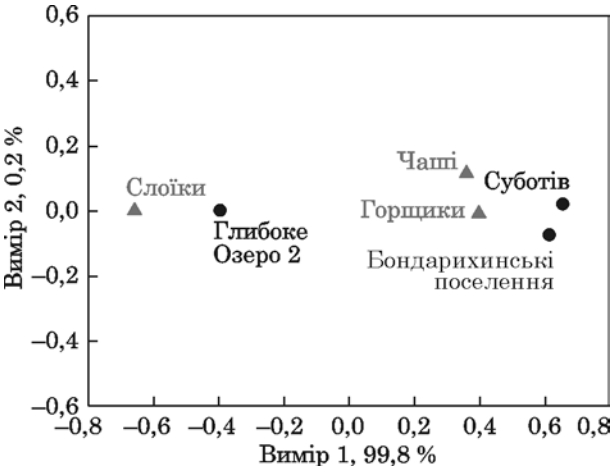

Рис. 3. Графік двомірної візуалізації результатів аналізу відповідностей колекцій та масових морфологічних класів кераміки

В колекції Глибокого Озера 2 унімодальність порушується для ознак Дош : Дв і Дб : Дв — в обох випадках виділяється досить невелика кількість посудин, що випадає з загальних канонів. Для Суботова нормальність розподілу порушується для ознаки Нб : Дв (p = 0,02), для якої намічається бімодальний розподіл. Відтак, найімовірніше, для цієї групи існує можливість виділення двох підтипів горщиків з нечіткими межами. Що стосується бондарихінської групи, висока гомогенність навіть «збірної» вибірки з різних пам'яток свідчить про те, що гончарі, найімовірніше, прагнули до відтворення одного морфометричного стандарту.

В цілому, на цьомуетапі незначні порушення гомогенності в групах не бралися до уваги. При інтерпретації «типологічного» різноманіття варто враховувати також фактор індивідуальної вмілості: як засвідчує досвід експериментального відтворення форм, в умовах ручного способу ліплення, без використання форм-моделей, морфологічні варіації могли накопичуватись та оформлюватися в індивідуальні стилі гончарів (Глушков 1996, с. 110/2—110/8; Gandon et al. 2018).

Описова статистика класу «горщики» з трьох пам'яток наведена в табл. 4: а—с. За середніми значеннями ознак суботівські горщики вирізняються більшою відносною висотою шийки та боків, екземпляри з Глибокого Озера — меншою висотою боків (рис. 5). Більші пропорційні розбіжності помітні між постзрубними та білогрудівсько-чорноліськими фрагментами, в той час як бондарихінські демонструють проміжні між ними параметри (рис. 6).

За коефіцієнтом варіації Глибоке Озеро 2 відзначається меншою варіативністю «відносної висоти шийки» за інші дві колекції. Горщики Суботова — уніфікованіші за відносною висотою боків (рис. 7).

Перевірка значущості різниці між класами здійснювалася методом багатовимірного аналі-

Таблиця 4. Описова статистика вибірки горщиків

Ознака	x̄	σ	Мін.	Макс.	Медіана	Коефіцієнт варіації
a. Глибоке Озеро 2						
Нш : Дв	0,113	0,0284	0,0591	0,1827	0,1135	25,135
Нб : Дв	0,3655	0,0876	0,2088	0,6034	0,3448	23,9674
Дош : Дв	0,9577	0,0191	0,9028	1,0000	0,9592	1,9943
Дб : Дв	1,0751	0,0523	1,0025	1,2157	1,0634	4,8649
b. Бондарихінські поселення						
Нш : Дв	0,1135	0,0367	0,0569	0,2081	0,1046	32,3462
Нб : Дв	0,4225	0,1036	0,1935	0,6361	0,4255	24,5182
Дош : Дв	0,9481	0,034	0,8692	1,0262	0,9513	3,5861
Дб : Дв	1,0485	0,0785	0,8869	1,2617	1,0521	7,4867
c. Суботів						
Нш : Дв	0,1881	0,0546	0,0727	0,3684	0,1858	31,3118
Нб : Дв	0,4825	0,0854	0,34	0,6667	0,4519	17,6995
Дош : Дв	0,9331	0,04	0,8263	1,0129	0,9375	4,2868
Дб : Дв	1,0679	0,0948	0,8446	1,3229	1,0588	8,8772

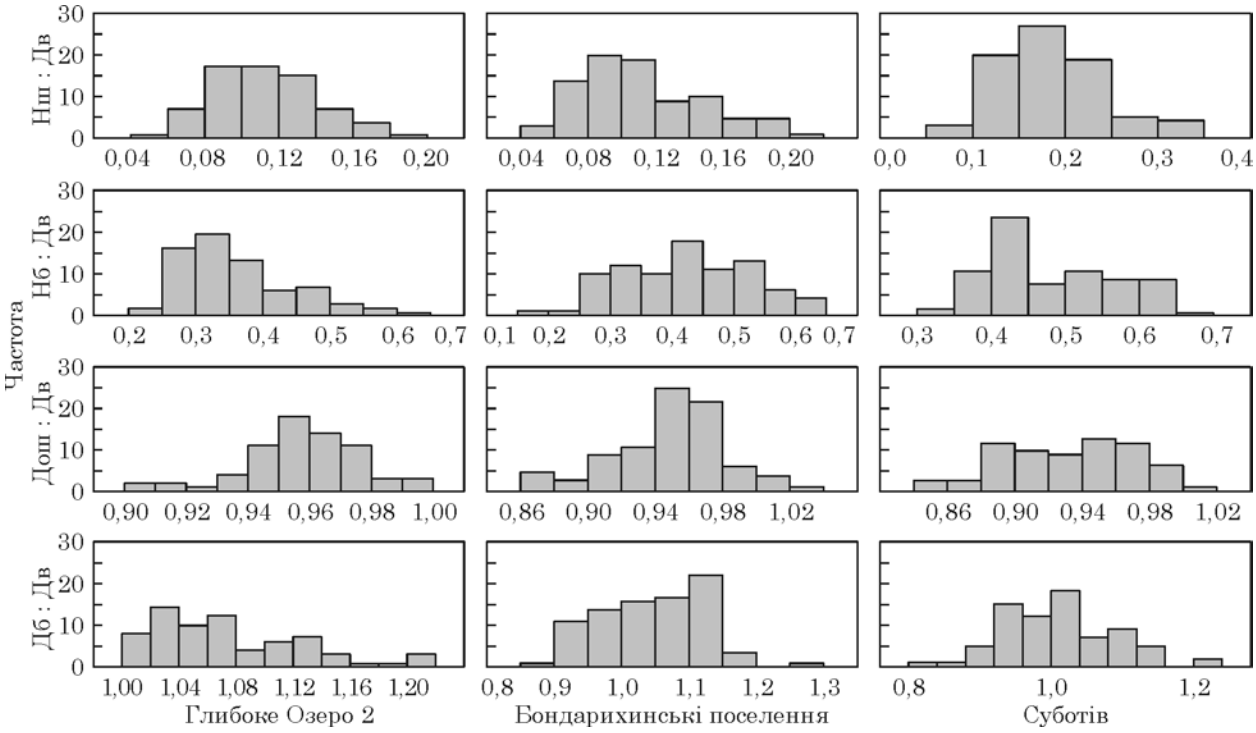

Рис. 4. Гістограми ознак горщиків

зу дисперсій (MANOVA) за лінійною моделлю. Аналізуючи відношення міжгрупової та сумарної внутрішньогрупої дисперсій, метод тестує різницю координат центроїдів декількох вибірок. Необхідним допущенням є однорідність дисперсійно-коваріаційної матриці, яка перевірялася за допомогою М-тесту Бокса (Box's M-test). З метою пошуку комбінацій змінних, що забезпечують диференціацію груп, було застосовано дескриптивний (канонічний) дискримінантний аналіз, що засновується на аналізі дисперсій та тестує значущість різниці між групами через тестування значущості різниці між лінійними комбінаціями вихідних змінних (Shennan 1995, p. 286—288; Baxter 2015, p. 172—180; Carlson 2017, p. 244—245).

Результати М-тесту дозволяють відкинути нульову гіпотезу щодо однорідності дисперсій між групами (χ^2 = 117,52, df = 20, p = 8^{-16}). З цієї причини було обрано тест «слід Піллая» (Pillai's trace), що є найбільш стійким до порушення цієї умови, а також — умови щодо рівної кількості

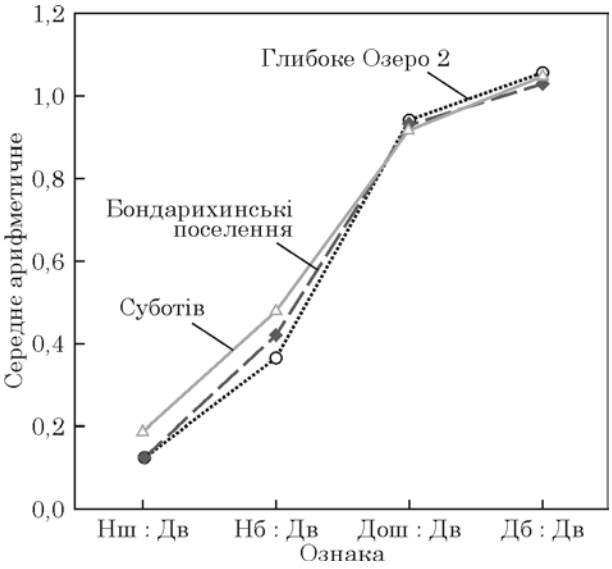

Рис. 5. Діаграма середніх значень ознак горщиків

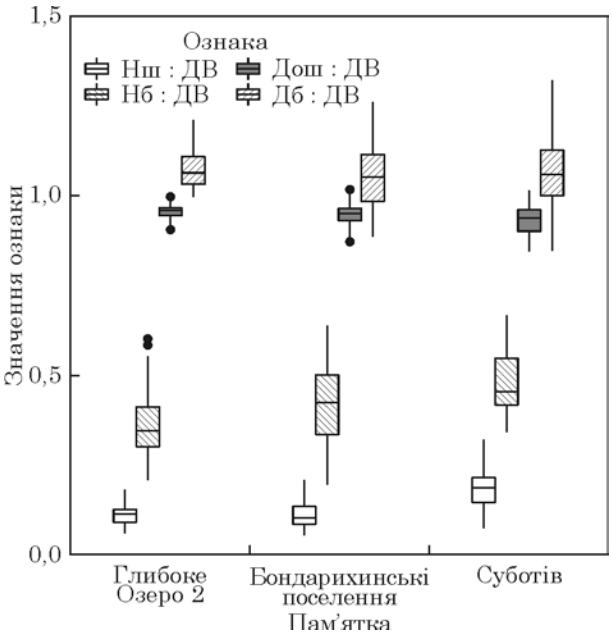

Рис. 6. Діаграми розмаху для ознак горщиків

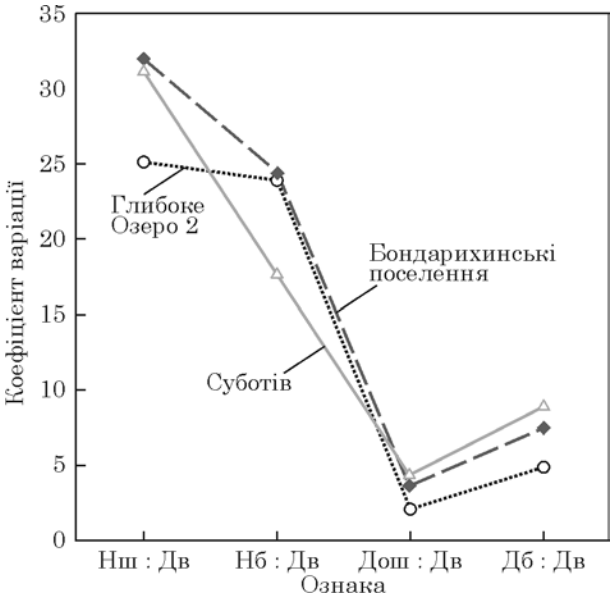

Рис. 7. Діаграма коефіцієнтів варіації ознак горщиків

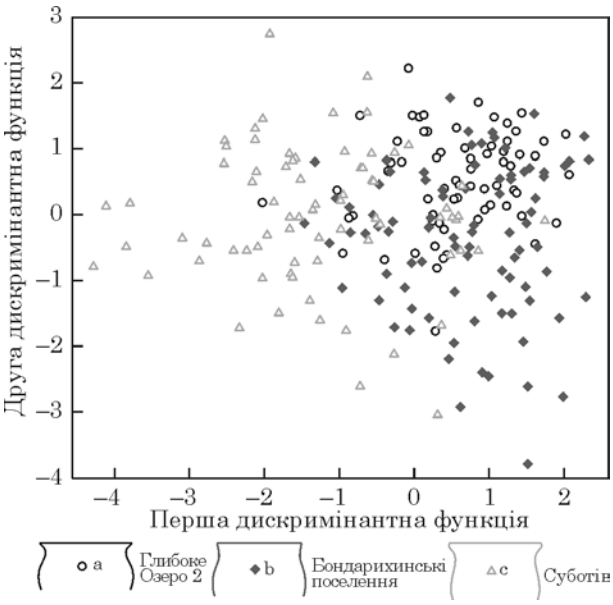

Рис. 8. Графік двомірної візуалізації даних дискримінантного аналізу ознак горщиків. Поряд з групою — профіль з близькими до середніх рахунками дискримінантної функції (умовний прототип)

спостережень у групах. Результати свідчать про значущу різницю між середніми значеннями груп на довірчому рівні 0,05 ($F = 29{,}628$, p-value $< 2^{-16}$). Порівняння груп «Глибоке Озеро 2» та «бондарихінські поселення» (найгірше розділених за даними дискримінантного аналізу) також засвідчило значущу різницю між ними ($F = 8{,}3256$, p-value $= <2^{-6}$).

За допомогою функцій пакету «klaR» було виділено дві дискримінантні функції, що описують 100 % дисперсії (табл. 5, рис. 8).

Перша функція описує >85 % дисперсії та відповідає за різницю між «Глибоким Озером 2» і «бондарихінськими поселеннями», з одного боку, та «Суботовим» — з іншого. Друга функція (<14 % дисперсії) описує різницю між першими двома колекціями. Помітно, що за рахунками дискримінантних функцій області всіх груп накладаються, проте їхні центроїди зміщені.

Для того, щоб з'ясувати, які саме значення та локальні зв'язки ознак найбільше визначають різницю між колекціями, було побудовано «*дерево умовного виводу*» на основі оцінки регресійних зв'язків між змінними (пакет «partykit»). В загальному вигляді алгоритм тестує нульову гіпотезу щодо незалежності факторної та незалежних змінних, а за відсутності підстав прийняти її — покроково відбирає вихідні змінні, що мають найсильніший ступінь асоціації з факторною змінною, прово-

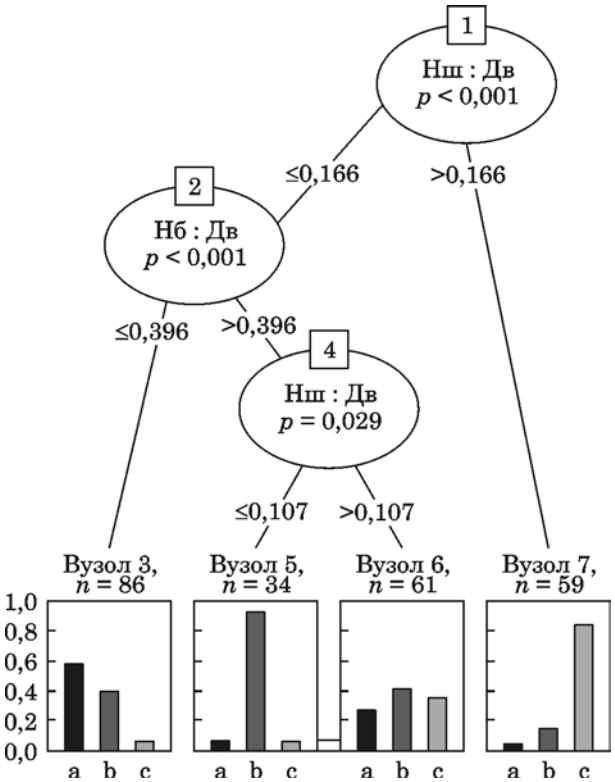

Рис. 9. Дерево рекурсивного поділу для ознак горщиків: a — Глибоке Озеро 2; b — бондарихінські поселення; c — Суботів

дячи бінарний рекурсивний поділ масиву даних. Сила зв'язку вимірюється через значення вірогідності (Baxter 2015, p. 180—186; Hothorn, Zeileis 2015).

Статистично значущими для сепарації груп виявилися ознаки «відносна висота шийки» і «відносна висота боків» (рис. 9). Горщики з Нш : Дв > 0,166 в абсолютній більшості виявлені в Суботові. Екземпляри з меншою висотою шийки неоднорідні за висотою боків: в групі з «високими» боками переважають постзрубні та бондарихінські фрагменти. Натомість ті, що мають нижче плече (Нб : Дв > 0,396), але «невисоку шийку» (Нш : Дв = <0,107) в абсолютній більшості представляють бондарихінську традицію.

Дискусія і висновки. У представленій роботі викладені пропозиції щодо процедури морфологічного аналізу та порівняння комплексів археологічної кераміки. Останні спираються, з одного боку, на засади «класифікації за передбачуваним використанням», з іншого — на методи видобутку даних (data mining), що дозволяє поєднати принципи «емного» та «етного» підходів дослідження. Впровадження методів статистичного моделювання сприяє пошуку тих особливостей структури даних, що за інших обставин лишаються непоміченими.

Аналіз трьох колекцій фінального періоду доби пізньої бронзи з Дніпро-Донецького лісостепового межиріччя дозволив формалізувати їхні характеристики та відмінності, що є підґрунтям для подальших досліджень.

Таблиця 5. Коефіцієнти дискримінантних функцій (пакет «klaR»)

Ознака	Дискримінантна функція	
	LD1	LD2
Нш : Дв	–23,915399	10,511935
Нб : Дв	1,291033	–12,330337
Дош : Дв	10,052861	–6,233903
Дб : Дв	–5,943366	10,769101

Основні висновки апробації можна сформулювати наступним чином.

(1) Керамічний комплекс Суботівського городища є типологічно різноманітнішим за комплекси сіверськодонецьких пам'яток, що може бути інтерпретоване в тому числі як один із проявів складності системи культурних контактів.

(2) Якісний склад категорій демонструє геть іншу картину, а саме — значну специфіку Глибокого Озера 2 (пам'ятки, посталої на традиціях зрубної спільноти), в той час як Бондариха та Суботів у цьому відношенні є близькими.

(3) Аналіз горщикоподібних форм (за замірами верхньої частини профілю), засвідчує певні статистично значущі відмінності. Найбільшою специфікою вирізняється Суботів, де горщики мають в середньому «вищу» шийку та нижче розміщені на тулубі боки. Порівняння кераміки Глибокого Озера 2 та бондарихінських пам'яток дозволяє ідентифікувати значно менші розбіжності, аніж ті, що спостерігалися між цими групами й суботівською колекцією.

(4) На даному етапі для вибірок з Глибокого Озера 2 та Суботова відзначаються нечітко виражені ознаки морфологічної гетерогенності класу «горщики».

Подальші дослідження потребують розширення джерельної бази та введення нових ознак, що дозволить проводити детальніші порівняння на синхронному та діахронному рівнях, відтак, здобувати нові дані до проблеми взаємодії археологічних культур та їхньої генези.

Подяки. Автор вдячна Я. П. Гершковичу за можливість обробити матеріали Глибокого Озера 2 та скористатись даними замірів кераміки з Суботова. О. О. Білинському — за цінні коментарі до роботи.

ЛІТЕРАТУРА

Бобринский, А. А. 1986. О методике изучения форм глиняной посуды из археологических раскопок. В: Бобринский, А. А. (ред.). *Культуры Восточной Европы I тысячелетия*. Куйбышев: Куйбышевский государственный педагогический университет, с. 137-157.

Бобринский А. А. 1988. Функциональные части в составе емкостей глиняной посуды. В: Бобринский, А. А. (ред.). *Проблемы изучения археологической керамики*. Куйбышев: Куйбышевский государственный педагогический университет, с. 5-21.

Бочкарев, В. С., Кашуба, М. Т. 2017. От бронзы к железу: скачок или поэтапный переход (по материалам эпохи поздней бронзы — раннего железа Северного Причерноморья и Карпато-Дунайского региона). *Археология Восточно-европейской степи*, 13, с. 87-112.

Генинг, В. Ф. 1973. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок. *Советская археология*, 1, с. 114-136.

Генинг, В. Ф. 1992. *Древняя керамика: методы и программы исследования в археологии*. Киев: Наукова думка.

Гершкович, Я. П. 1998. Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников (Нижнее Поднепровье — Северо-Восточное Приазовье — Подонцовье). *Археологический альманах*, 7, с. 61-92.

Гершкович, Я. П. 2016. *Суботовское городище*. Киев: ИА НАН Украины.

Глушков, И. Г. 1996. *Керамика как исторический источник*. Новосибирск: ИАЭт СО РАН.

Городцов, В. А. 1901. Русская доисторическая керамика. В: *Труды 11 Археологического съезда в Киеве*. 1. Киев, с. 576-672.

Корохина, А. В. 2013. Северо-восточный вектор связей населения Днепро-Донской лесостепи в заключительный период позднего бронзового века. В: Кузьминых, С. В., Чижевский, А. А. (ред.). *Ананьинский мир: истоки, развитие, связи, исторические судьбы*. Казань: Отечество, с. 133-147.

Корохина, А. 2019. Керамика бондарихинской культуры: подход к морфологическому анализу. *Revista arheologică*, 15, 2, с. 41-52.

Корохіна, А. В. 2011. *Кераміка бондарихінської культури*. Дисертація к. і. н. ІА НАН України.

Корохіна, А. В., Гершкович, Я. П. 2020. Кераміка поселення Глибоке Озеро 2. *Археологія*, 1, с. 99-111.

Кузнецов, П. Ф., Мочалов, О. Д., Хохлов, А. А. 2011. Новые материалы к истории населения начала бронзового века Лесостепного Поволжья. *Вестник Московского государственного областного университета*, 2, с. 96-110.

Лопатина, О. А. 2014. Формы сосудов дьяковской культуры. В: Ситдиков, А. Г., Макаров, Н. А., Деревянко, А. П. (ред.). *Труды IV (XX) Всероссийского археологического съезда в Казани*. 4. Казань: Отечество, с. 160-163.

Мазуркевич, А. Н., Долбунова, Е. В., Кулькова, М. А. 2013. Древнейшие керамические традиции Восточной Европы. *Российский археологический ежегодник*, 3, с. 27-140.

Молодин, В. И., Кобелева, Л. С. 2006. К вопросу о морфологии керамики позднесаргатских памятников. *Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий*, 12, 1, с. 418-421.

Молодин, В. И., Мыльникова, Л. Н., Селин, Д. В. 2014. Сосуды восточного варианта пахомовской культуры памятника Старый Сад: морфологический анализ. *Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий*, 20, с. 227-230.

Мочалов, О. Д. 2006. К анализу форм керамики ранней — начала средней бронзы Заволжья (граница степи и лесостепи). В: Моргунова, Н. М. (ред.). *Проблемы изучения ямной культурно-исторической области*. Оренбург: ОГПУ, с. 71-76.

Мочалов, О. Д. 2008. *Керамика погребальных памятников эпохи бронзы лесостепи Волго-Уральского междуречья*. Самара: СГПУ.

Мыльникова, Л. Н. 2015. *Керамика переходного времени от бронзового к железному веку лесостепной зоны Западной Сибири: диалог культур*. Диссертация д. и. н. НГУ.

Никитина, А. В. 2015. Особенности гончарного производства селища Бахилово эпохи Великого переселения народов на территории Самарской Луки. *Известия Самарского научного центра РАН*, 17, 3, с. 295-299.

Отрощенко, В. В. 2018. Періодизація бронзової доби України. В: *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей. Тези доповідей конференції, Ніжин, 23—25 листопада 2018*. Київ: ІА НАН України, с. 92-93.

Пеляшенко, К. Ю. 2014. Ліпний посуд із поховань скіфського часу Дніпро-Донецького лісостепу. *Археологія*, 2, с. 36-49.

Пеляшенко, К. Ю., Гавриш, П. Я. 2018. Ліпний посуд Книшівського городища. *Археологія*, 1, с. 91-101.

Пробийголова, О. С. 2017. *Населення нижньої течії Сіверського Дінця та Донецького кряжу у заключний період доби пізньої бронзи*. Дисертація к. і. н. ІА НАН України.

Ромашко, В. А. 2013. *Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры)*. Киев: КНТ.

Федоров-Давыдов, А. С. 1987. *Статистические методы в археологии*. Киев: Наукова думка.

Цетлин, Ю. Б. 2001. *Эволюция исследовательских подходов* к изучению керамики в археологии. В: Завьялов, В. И. (ред.). *Древние ремесленники Приуралья*. Ижевск: УдГУ, с. 54-75.

Цетлин, Ю. Б. 2012. *Древняя керамика: теория и методы историко-культурного подхода*. Москва: ИА РАН.

Цетлин, Ю. Б. 2014. Формы сосудов как объект анализа и источник исторической реконструкции. *Краткие сообщения ИА РАН*, 236, с. 374-378.

Шарганова, О. Л. 2011. *Керамика Смоленского Поднепровья конца I — начала II тыс. до н. э. (технология и морфология)*. Автореферат диссертации к. и. н. ИА РАН.

Alberti, G. 2018. Correspondence Analysis. In: López Varela, S. L. (ed.). *The Encyclopedia of Archaeological Sciences*. John Wiley & Sons.

Baxter, M. 2015. *Notes on Quantitative Archaeology and R*. Availble at: https://www.academia.edu/12545743/Notes_on_Quantitative_Archaeology_and_R (Accessed 11 August 2020).

Bivand, R., Lewin-Koh, N. 2020. *maptools: Tools for Handling Spatial Objects. R package version 1.0-1* (online). Режим доступу: https://CRAN.R-project.org/package=maptools (Дата звернення 11.08.2020).

Carlson, D. L. 2017. *Quantitative Methods in Archaeology Using R*. Cambridge: Cambridge University.

David, N., Cramer, C. 2001. *Ethnoarchaeology in Action*. Cambridge: Cambridge University.

De Leeuw, J. 2013. Correspondence Analysis of Archaeological Abundance Matrices. In: Nance, C. R. et al. *Correspondence Analysis and West Mexico Archaeology: Ceramics from the Long-Glassow Collection*. New Mexico: University of New *Mexico*, p. 63-95.

Demina, A. 2007. Pottery of the Chornolis culture in the middle Dnieper region. *Recherches Archüologiques*, 9, p. 87-106.

Ericson, J. E., Stickel, E. G. 1973. A Proposed Classification System for Ceramics. *World Archaeology*, 1 (3), p. 357-367.

Fox, J., Friendly, M., Monette, G. 2018. *Heplots: Visualizing Tests in Multivariate Linear Models. R package version 1.3-5* (online). Режим доступу: https://CRAN.R-project.org/package=heplots (Дата звернення 11.08.2020).

Gandon, E., Coyle, T., Bootsma, R. J., Roux, V., Endler, J. 2018. Individuals Among the Pots: How Do Traditional Ceramic Shapes Vary Among the Potters? *Ecological Psychology*, 30, 4, p. 299-313.

Gosselain, O. P. 1992. Technology and Style: Potters and Pottery Among Bafia of Cameroon. *Man*, 27, 3, p. 559-586.

Gosselain, O. P. 2018. Pottery chaînes opératoires as Historical Documents. In: Spear, T. *Oxford Research Encyclopedia. African History.* Oxford: Oxford University. https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190277734.013.208

Hayden, B. 1984. Are emic types are relevant to archaeology? *Ethnohistory*, 31, 2, p. 79-92.

Henrickson, E. F., McDonald, M. M. A. 1983. Ceramic form and function: an ethnographical search and an archaeological application. *American Anthropologist*, 85, p. 630-643.

Hothorn, T., Zeileis, A. 2015. partykit: A Modular Toolkit for Recursive Partytioning in R. *Journal of Machine Learning Research*, 16, p. 3905-3909.

Jarek, S. 2012. *mvnormtest: Normality test for multivariate variables. R package version 0.1-9* (online). Режим доступу: https://CRAN.R-project.org/package=mvnormtest (Дата звернення 11.08.2020).

Marwick, B. 2018. R Coding and Modelling. In: López Varela, S. L. (ed.). *The Encyclopedia of Archaeological Sciences.* John Wiley & Son.

Miller, D. 1985. *Artefacts as categories: a study of ceramic variability in central India (New Studies in Archaeology).* Cambridge: Cambridge University.

Nenadic, O., Greenacre, M. 2007. Correspondence Analysis in R, with two- and three-dimensional graphics: The ca package. *Journal of Statistical Software*, 20, 3, p. 1-13.

Oksanen, J., Blanchet, F. G., Friendly, M., Kindt, R., Legendre, P., McGlinn, D., Minchin, P. R., O'Hara, R. B., Simpson, G. L., Solymos, P., Stevens, M. H. H., Szoecs, E., Wagner, H. 2019. *vegan: Community Ecology Package. R package version 2.5-6* (online). Режим доступу: https://CRAN.R-project.org/package=vegan (Дата звернення 11.08.2020).

R Core Team. 2013. *R: A language and environment for statistical computing.* R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria. Available at: http://www.R-project.org/ (Accessed 11 August 2020).

Read, D. W. 2007. *Artifact Classification: A Conceptual and Methodological Approach*. New York: Routledge.

Rice, P. M. 1987. *Pottery Analysis. A Sourcebook*. Chicago-London: The University of Chicago.

Roux, V. 2017. Ceramic Manufacture: Chaîne Opératoire Approach. *In: Hunt, A. M. W. (ed.). The Oxford Handbook of Archaeological Ceramic Analysis*. Oxford: Oxford University, p. 101-113.

Roux, V. 2019. *Ceramics and Society: a Technological Approach to Archaeological Assemblages.* Cham: Springer.

Santacreu, D. A. 2017. Formal analysis and ceramic typology. In: Hunt, A. M. W. (ed.). *The Oxford Handbook of Archaeological Ceramic Analysis*. Oxford: Oxford University, p. 181-199.

Sellet, F. 1993. Chaine Operatoire: the Concept and its Applications. *Lithic Technology*, 18, 1—2, 106-112.

Shennan, S. 1988. *Quantifying Archaeology.* Edinburgh: Edinburgh University.

Shepard, A. O. 1985. *Ceramics for the Archaeologist.* Washington: Carnegie Institute of Washington.

Skibo, J. M. 2013. *Understanding pottery function*. New York: Springer.

Tsetlin, Y. B. 2002. Pottery kiln at Tel Haznai and its position in kiln evolution. The ceramics from the kiln. *British Archaeological Reports. International series*, 1011: Modern trends in Scientific Studies on Ancient Ceramics, p. 85-94.

Weihs, C., Ligges, U., Luebke, K., Raabe, N. 2005. klaR Analyzing German Business Cycles. In: Baier, D., Decker, R., Schmidt-Thieme, L. (eds.). *Data Analysis and Decision Support.* Berlin: Springer, p. 335-343.

Wickham, H. 2016. *ggplot2: Elegant Graphics for Data Analysis.* New York: Springer.

REFERENCES

Bobrinskii, A. A. 1986. O metodike izucheniia form glinianoi posudy iz arkheologicheskikh raskopok. In: Bobrinskii, A. A. (ed.). *Kultury Vostochnoi Evropy I tysiacheletiia*. Kuibyshev: Kuibyshevskii gosudarstvennyi pedagogicheskii universitet, s. 137-157.

Bobrinskii A. A. 1988. Funktsionalnye chasti v sostave emkostei glinianoi posudy. In: Bobrinskii, A. A. (ed.). *Problemy izucheniia arkheologicheskoi keramiki*. Kuibyshev: Kuibyshevskii gosudarstvennyi pedagogicheskii universitet, s. 5-21.

Bochkarev, V. S., Kashuba, M. T. 2017. Ot bronzy k zhelezu: skachok ili poetapnyi perekhod (po materialam epokhi pozdnei bronzy — rannego zheleza Severnogo Prichernomoria i Karpato-Dunaiskogo regiona). *Arkheologiia Vostochno-evropeiskoi stepi*, 13, s. 87-112.

Gening, V. F. 1973. Programma statisticheskoi obrabotki keramiki iz arkheologicheskikh raskopok. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 114-136.

Gening, V. F. 1992. *Drevniaia keramika: metody i programmy issledovaniia v arkheologii*. Kiev: Naukova dumka.

Gershkovich, Ia. P. 1998. Etnokulturnye sviazi v epokhu pozdnei bronzy v svete khronologicheskogo sootnosheniia pamiatnikov (Nizhnee Podneprove — Severo-Vostochnoe Priazove — Podontsove). *Arkheologicheskii almanakh*, 7, s. 61-92.

Gershkovich, Ia. P. 2016. *Subotovskoe gorodishche*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Glushkov, I. G. 1996. *Keramika kak istoricheskii istochnik*. Novosibirsk: IAEt SO RAN.

Gorodtsov, V. A. 1901. Russkaia doistoricheskaia keramika. In: *Trudy 11 Arkheologicheskogo sieezda v Kieve*. 1. Kiev, s. 576-672.

Korokhina, A. V. 2013. Severo-vostochnyi vektor sviazei naseleniia Dnepro-Donskoi lesostepi v zakliuchitelnyi period pozdnego bronzovogo veka. In: Kuzminykh, S. V., Chizhevskii, A. A. (ed.). *Ananinskii mir: istoki, razvitie, sviazi, istoricheskie sudby*. Kazan: Otechestvo, s. 133-147.

Korokhina, A. 2019. Keramika bondarikhinskoi kultury: podkhod k morfologicheskomu analizu. *Revista arheologică*, 15, 2, s. 41-52.

Korokhina, A. V. 2011. *Keramika bondarykhinskoi kultury*. Dysertatsiia k. i.n. IA NAN Ukrainy.

Korokhina, A. V., Hershkovych, Ya. P. 2020. Keramika poselennia Hlyboke Ozero 2. *Arkheolohiia*, 1, s. 99-111.

Kuznetsov, P. F., Mochalov, O. D., Khokhlov, A. A. 2011. Novye materialy k istorii naseleniia nachala bronzovogo veka Lesostepnogo Povolzhia. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta*, 2, s. 96-110.

Lopatina, O. A. 2014. Formy sosudov diakovskoi kultury. In: Sitdikov, A. G., Makarov, N. A., Derevianko, A. P. (ed.). *Trudy IV (XX) Vserossiiskogo arkheologicheskogo sieezda v Kazani*. 4. Kazan: Otechestvo, s. 160-163.

Mazurkevich, A. N., Dolbunova, E. V., Kulkova, M. A. 2013. Drevneishie keramicheskie traditsii Vostochnoi Evropy. *Rossiiskii arkheologicheskii ezhegodnik*, 3, s. 27-140.

Molodin, V. I., Kobeleva, L. S. 2006. K voprosu o morfologii keramiki pozdnesargatskikh pamiatnikov. *Problemy arkheologii, etnografii, antropologii Sibiri i sopredelnykh territorii*, 12, 1, s. 418-421.

Molodin, V. I., Mylnikova, L. N., Selin, D. V. 2014. Sosudy vostochnogo varianta pakhomovskoi kultury pamiatnika Staryi Sad: morfologicheskii analiz. *Problemy arkheologii, etnografii, antropologii Sibiri i sopredelnykh territorii*, 20, s. 227-230.

Mochalov, O. D. 2006. K analizu form keramiki rannei — nachala srednei bronzy Zavolzhia (granitsa stepi i lesostepi). In: Morgunova, N. M. (ed.). *Problemy izucheniia iamnoi kulturno-istoricheskoi oblasti*. Orenburg: OGPU, s. 71-76.

Mochalov, O. D. 2008. *Keramika pogrebalnykh pamiatnikov epokhi bronzy lesostepi Volgo-Uralskogo mezhdurechia*. Samara: SGPU.

Mylnikova, L. N. 2015. *Keramika perekhodnogo vremeni ot bronzovogo k zheleznomu veku lesostepnoi zony Zapadnoi Sibiri: dialog kultur*. Dissertatsiia d. i. n. NGU.

Nikitina, A. V. 2015. Osobennosti goncharnogo proizvodstva selishcha Bakhilovo epokhi Velikogo pereseleniia narodov na territorii Samarskoi Luki. *Izvestiia Samarskogo nauchnogo tsentra RAN*, 17, 3, s. 295-299.

Otroshchenko, V. V. 2018. Periodyzatsiia bronzovoi doby Ukrainy. In: *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'izd: Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei. Tezy dopovidei konferentsii, Nizhyn, 23—25 lystopada 2018*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 92-93.

Peliashenko, K. Yu. 2014. Lipnyi posud iz pokhovan skifskoho chasu Dnipro-Donetskoho lisostepu. *Arkheolohiia*, 2, s. 36-49.

Peliashenko, K. Yu., Havrysh, P. Ya. 2018. Lipnyi posud Knyshivskoho horodyshcha. *Arkheolohiia*, 1, s. 91-101.

Probyiholova, O. S. 2017. *Naselennia nyzhnoi techii Siverskoho Dintsia ta Donetskoho kriazhu u zakliuchnyi period doby piznoi bronzy*. Dysertatsiia k. i. n. IA NAN Ukrainy.

Romashko, V. A. 2013. *Zakliuchitelnyi etap pozdnego bronzovogo veka Levoberezhnoi Ukrainy (po materialam boguslavsko-belozerskoi kultury)*. Kiev: KNT.

Fedorov-Davydov, A. S. 1987. *Statisticheskie metody v arkheologii*. Kiev: Naukova dumka.

Tsetlin, Iu. B. 2001. Evoliutsiia issledovatelskikh podkhodov k izucheniiu keramiki v arkheologii. In: Zavialov, V. I. (ed.). *Drevnie remeslenniki Priuralia*. Izhevsk: UdGU, s. 54-75.

Tsetlin, Iu. B. 2012. *Drevniaia keramika: teoriia i metody istoriko-kulturnogo podkhoda*. Moskva: IA RAN.

Tsetlin, Iu. B. 2014. Formy sosudov kak obieekt analiza i istochnik istoricheskoi rekonstruktsii. *Kratkie soobshcheniia IA RAN*, 236, s. 374-378.

Sharganova, O. L. 2011. *Keramika Smolenskogo Podneprovia kontsa I — nachala II tys. do n. e. (tekhnologiia i morfologiia)*. Avtoreferat dissertatsii k. i. n. IA RAN.

Alberti, G. 2018. Correspondence Analysis. In: López Varela, S. L. (ed.). *The Encyclopedia of Archaeological Sciences*. John Wiley & Sons.

Baxter, M. 2015. *Notes on Quantitative Archaeology and R*. Availble at: https://www.academia.edu/12545743/Notes_on_Quantitative_Archaeology_and_R (Accessed 11 August 2020).

Bivand, R., Lewin-Koh, N. 2020. *maptools: Tools for Handling Spatial Objects. R package version 1.0-1* (online). Rezhym dostupu: https://CRAN.R-project.org/package=maptools (Data zvernennia 11 серпня 2020).

Carlson, D. L. 2017. *Quantitative Methods in Archaeology Using R*. Cambridge: Cambridge University.

David, N., Cramer, C. 2001. *Ethnoarchaeology in Action*. Cambridge: Cambridge University.

De Leeuw, J. 2013. Correspondence Analysis of Archaeological Abundance Matrices. In: Nance, C. R. et al. *Correspondence Analysis and West Mexico Archaeology: Ceramics from the Long-Glassow Collection*. New Mexico: University of New *Mexico*, p. 63-95.

Demina, A. 2007. Pottery of the Chornolis culture in the middle Dnieper region. *Recherches Archüologiques*, 9, p. 87-106.

Ericson, J. E., Stickel, E. G. 1973. A Proposed Classification System for Ceramics. *World Archaeology*, 1 (3), p. 357-367.

Fox, J., Friendly, M., Monette, G. 2018. *Heplots: Visualizing Tests in Multivariate Linear Models. R package version 1.3-5* (online). Rezhym dostupu: https://CRAN.R-project.org/package=heplots (Data zvernennia 11 серпня 2020).

Gandon, E., Coyle, T., Bootsma, R. J., Roux, V., Endler, J. 2018. Individuals Among the Pots: How Do Traditional Ceramic Shapes Vary Among the Potters? *Ecological Psychology*, 30, 4, p. 299-313.

Gosselain, O. P. 1992. Technology and Style: Potters and Pottery Among Bafia of Cameroon. *Man*, 27, 3, p. 559-586.

Gosselain, O. P. 2018. Pottery chaînes opératoires as Historical Documents. In: Spear, T. *Oxford Research Encyclopedia. African History*. Oxford: Oxford University. https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190277734.013.208

Hayden, B. 1984. Are emic types are relevant to archaeology? *Ethnohistory*, 31, 2, p. 79-92.

Henrickson, E. F., McDonald, M. M. A. 1983. Ceramic form and function: an ethnographical search and an archaeological application. *American Anthropologist*, 85, p. 630-643.

Hothorn, T., Zeileis, A. 2015. partykit: A Modular Toolkit for Recursive Partytioning in R. *Journal of Machine Learning Research*, 16, p. 3905-3909.

Jarek, S. 2012. *mvnormtest: Normality test for multivariate variables. R package version 0.1-9* (online). Rezhym dostupu: https://CRAN.R-project.org/package=mvnormtest (Data zvernennia 11 серпня 2020).

Marwick, B. 2018. R Coding and Modelling. In: López Varela, S. L. (ed.). *The Encyclopedia of Archaeological Sciences*. John Wiley & Son.

Miller, D. 1985. *Artefacts as categories: a study of ceramic variability in central India (New Studies in Archaeology)*. Cambridge: Cambridge University.

Nenadic, O., Greenacre, M. 2007. Correspondence Analysis in R, with two- and three-dimensional graphics: The ca package. *Journal of Statistical Software*, 20, 3, p. 1-13.

Oksanen, J., Blanchet, F. G., Friendly, M., Kindt, R., Legendre, P., McGlinn, D., Minchin, P. R., O'Hara, R. B., Simpson, G. L., Solymos, P., Stevens, M. H. H., Szoecs, E., Wagner, H. 2019. *vegan: Community Ecology Package. R package version 2.5-6* (online). Rezhym dostupu: https://CRAN.R-project.org/package=vegan (Data zvernennia 11 серпня 2020).

R Core Team. 2013. *R: A language and environment for statistical computing*. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria. Available at: http://www.R-project.org/ (Accessed 11 August 2020).

Read, D. W. 2007. *Artifact Classification: A Conceptual and Methodological Approach*. New York: Routledge.

Rice, P. M. 1987. *Pottery Analysis. A Sourcebook*. Chicago-London: The University of Chicago.

Roux, V. 2017. Ceramic Manufacture: Chaîne Opératoire Approach. *In: Hunt, A. M. W. (ed.). The Oxford Handbook of Archaeological Ceramic Analysis*. Oxford: Oxford University, p. 101-113.

Roux, V. 2019. *Ceramics and Society: a Technological Approach to Archaeological Assemblages*. Cham: Springer.

Santacreu, D. A. 2017. Formal analysis and ceramic typology. In: Hunt, A. M. W. (ed.). *The Oxford Handbook of Archaeological Ceramic Analysis*. Oxford: Oxford University, p. 181-199.

Sellet, F. 1993. Chaine Operatoire: the Concept and its Applications. *Lithic Technology*, 18, 1—2, 106-112.

Shennan, S. 1988. *Quantifying Archaeology*. Edinburgh: Edinburgh University.

Shepard, A. O. 1985. *Ceramics for the Archaeologist*. Washington: Carnegie Institute of Washington.

Skibo, J. M. 2013. *Understanding pottery function*. New York: Springer.

Tsetlin, Y. B. 2002. Pottery kiln at Tel Haznai and its position in kiln evolution. The ceramics from the kiln. *British Archaeological Reports. International series*, 1011: Modern trends in Scientific Studies on Ancient Ceramics, p. 85-94.

Weihs, C., Ligges, U., Luebke, K., Raabe, N. 2005. klaR Analyzing German Business Cycles. In: Baier, D., Decker, R., Schmidt-Thieme, L. (eds.). *Data Analysis and Decision Support*. Berlin: Springer, p. 335-343.

Wickham, H. 2016. *ggplot2: Elegant Graphics for Data Analysis*. New York: Springer.

A. V. Korokhina

HLYBOKE OZERO 2, BONDARYKHA, SUBOTIV: THE COMPARISON OF CERAMICS ASSEMBLAGES AND SOME METHODICAL PROPOSALS

The paper provides an approbation of the procedure of structuring and comparison of prehistoric ceramics assemblages.

The proper tasking in the development of typology of ancient pottery, from the «etic» position of analysis, as the author argues, lies in the search of any non-accidental patterns within artifacts assemblages, which could be most likely regarded as a manifestation of a «meaning». These ones could be revealed by analysis of general morpho-functional classes (which enable to investigate real categories, meaningful within past cultures) and by applying the «data mining» techniques (for finding out hidden patterns in arrays of continuous numerical attributes). Statistical and multivariate methods are also crucial in comparative analysis of bulk arrays of artifacts.

To solve this tasks, it is proposed to apply: (1) measures of assemblages diversity (richness, entropy, effective number of species and evenness); (2) Pearson's χ^2 association test and correspondence analysis; (3) tests on morphological homogeneity of assemblages, procedures of separation of morphologically homogeneous groups; (4) statistical characterization of morphological groups; (5) comparison of morphological groups by means of multivariate analysis of variances (MANOVA), canonical discriminant analysis and regression «decision trees».

The analysis of three assemblages of the Late Bronze Age final stage from the Dnipro-Dinets' rivers interflew (Hlybore Ozero 2, Bondarykha and Subotiv) allowed to formalize their characteristics and dissimilarities. This creates a base for further researches, particularly in the field of pre-historical reconstructions.

It has been revealed that the Subotiv's ceramic assemblage is typologically more diverse than assemblages of Siverskiy Dinets' region sites. On the other hand, specificity of the Hlyboke Ozero 2 (site arose on re-worked Timber-Grave Culture traditions) is evident in quantitative parameters of morphological classes, while the Bondarykha and the Subotiv are rather similar in this measure.

Analysis of pot-like vessels indicates specificity of Subotiv's pottery production: local pots are distinctive by relative neck height and heaps height. Comparison of the Hlyboke Ozero 2 and the Bondarykha Culture assemblages shows much the less dissimilarities between these groups than between them and the Subotiv's one.

Pots from the Hlyboke Ozero 2 and the Subotiv show slight morphological heterogeneity within the class.

Keywords: ceramics, Late Bronze Age, method, statistic methods, data mining.

Одержано 9.09.2020

КОРОХІНА Анастасія Вікторівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

KOROKHINA Anastasiia V., Candidate of Historical Sciences, Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-6123-6285,

e-mail: a.v.korokhina@gmail.com.